Ἐμοὶ[1] τῆς τῶν βίων ἅψασθαι μὲν γραφῆς

MENI SE DOGODILO DA SAM SE PRIHVATIO PISANJA OVIH

συνέβη δι' ἑτέρους, ἐπιμένειν δὲ καὶ φιλοχωρ

ŽIVOTOPISA ZBOG DRUGIH, ALI DA SAM USTRAJAO I

εῖν ἤδη καὶ δι' ἐμαυτόν,ὥσπερ ἐν ἐσύπτρῳ τῇ ἱσ

RADO OSTAO PRI TOM POSLU SADA I ZBOG SEBE, POKU

PLUTARH

BIBLIOTEKA FONTES

USPOREDNI ŽIVOTOPISI I

τορίᾳ πειρώμενον ἁμῶς γέ πως κοσμεῖν καὶ ἀ

SAVAJUĆI NEKAKO POMOĆU POVIJESTI KAO U OGLEDA

φομοιοῦν πρὸς τὰς ἐκείνων ἀρετὰς τὸν βίον.

LU UREDITI SVOJ ŽIVOT I UČINITI GA SLIČNIM VRLINA

οὐδὲν γὰρ ἀλλ' ἢ συνδιαιτήσει καὶ συμβιώσει

MA OVDJE OPISANIH. JER ONO STO NASTAJE NIJE NISTA

τὸ γινόμενον ἔοικεν, ὅταν ὥσπερ ἐπιξενούμενον

DRUGO NEGO BLISKO OPĆENJE I ZAJEDNIČKO ŽIVLJENJE

ἕκαστον αὐτῶν ἐν μέρει διὰ τῆς ἱστορίας ὑποδε

KAD POZDRAVLJAJUĆI DOBRODOŠLICOM I PRIMAJUĆI

χόμενοι καὶ παρα λαμβάνοντες ἀναθεωρῶμεν

SVAKOGA OD NJIH REDOM KROZ POVIJEST KAO DA NAM

τὰ κυριώτατα καὶ κάλλιστα ὅσσος ἔην οἷός τε,

JE GOST PROMATRAMO -KAKO LI JE I KOLIK-,UZIMAJUĆI

B I B L I O T E K A F O N T E S

Urednici: ALBERT GOLDSTEIN i BOŽE ČOVIĆ
Glavni urednik: ZDRAVKO ŽIDOVEC
Odgovorni urednik: DRAGAN MILKOVIĆ

Naslov izvornika
PLUTARCHUS
VITAE PARALLELAE
Ed.Cl.Lindskog et K.Ziegler
Leipzig, I–IV, 1964–1980
Bibliotheca Teubneriana

Izdavač
ITRO AUGUST CESAREC
OOUR IZDAVAČKA DJELATNOST, Zagreb, Prilaz JA 57
Za izdavača: DRAGAN MILKOVIĆ
Recenzenti: KAJETAN GANTAR i ZLATKO PLEŠE
Korektori: MARIJA KALAZIĆ i NEVENKA VIDEK
Likovna oprema: NENAD DOGAN
Tehnički urednik: FRANJO PROFETA

ISBN 86–393–0081–X
ISBN 86–393–0102–6

Tisak: Grafički zavod Hrvatske.
Radnička cesta Đure Đakovića 210, Zagreb 1988.

PLUTARH

USPOREDNI ŽIVOTOPISI

I

AUGUST CESAREC ZAGREB

OBJAVLJIVANJE OVE KNJIGE POTPOMOGNUTO JE DOTACIJOM IZ FONDA ZA SUFINANCIRANJE DRUŠTVENO VRIJEDNE KNJIGE RSIZ-a ZA KULTURU SRH

PLUTARH I NJEGOVI »USPOREDNI ŽIVOTOPISI«

O Plutarhovu životu

Na pitanje koje razdoblje u povijesti čovječanstva smatra najsretnijim jedan je ugledni britanski povjesničar odgovorio da je to bilo vrijeme vladavine careva Antonina u Rimu. Ne računajući posljednjega, krvožednog tiranina Komoda, ta je dinastija vladala od 98. do 180. godine n. e. a sačinjavali su je Trajan, Hadrijan, Antonin Pijo (po kome su nazvani Antoninima) i Marko Aurelije. Može nas taj odgovor nesumnjivo kompetentnog stručnjaka iznenaditi, možemo prema njemu imati rezerve; ostaje ipak činjenica da je poslije krvavih građanskih borbi nakon Neronove smrti 68. i 69. godine te relativna smirivanja za careva Flavijevaca (Vespazijana, Tita i Domicijana) u tih gotovo stotinu godina golema rimska država doživjela blagostanje kakvoga dotad nije bilo: mir i red unutar granica, sigurnost prema vanjskim neprijateljima, ekonomski procvat praćen razmahom umjetnosti, sve su to oznake jednog uistinu sretnog razdoblja, posljednjega takvog u životu dugovjeke države koja će otada postupno slabiti pod udarcima unutrašnjih nereda i vanjskih neprijatelja pa najzad, nekih tristo godina kasnije, i potpuno klonuti.

U to vrijeme rimska književnost doživljava ponovno bujanje stvaralačkih snaga: Plinije Mlađi, Marcijal, Juvenal, Tacit samo su najznačajnija imena jednog veoma plodnog perioda. Začudo, taj se polet relativno slabo odrazio u grčkoj književnosti koja se – možda uz Diona iz Pruse – može pohvaliti samo jednim velikim stvaraocem, Plutarhom iz Heroneje, kao što će u slijedećoj generaciji opet jedini značajniji pisac biti satiričar Lukijan iz Samosate (koji uz to i nije pravi Grk). Anonimni autor spisa *O uzvišenom*, koji je vjerojatno živio u 1. st. n. e., s tugom će konstatirati da je ekonomski procvat doveo do stanja tromosti duha u kojem više nema »velikih značajeva«. Možda je to doista razlog slabe produktivnosti grčke književnosti s početka naše ere, a možda su razlozi drugi. U svakom slučaju, Plutarh je jedno od posljednjih velikih imena dokršćanske grčke literature, ako već ne dubinom ili originalnošću, a ono svakako širinom interesa, erudicijom i, nadasve, opsegom svoga djela.

Nemamo pouzdanih podataka ni za Plutarhovu godinu rođenja ni smrti. U spisu *O natpisu E u Delfima* sam kaže da je kao mladić zajedno s učiteljem Amonijem i bratom Lamprijom bio u Delfima kad je Neron posjetio to proročište. Kako je Neron bio tamo god. 66/67, a prema grčkom shvaćanju »kao mladić« značilo bi da Plutarh tada još nije napunio 20 godina ali da nije imao ni mnogo manje, zaključuje se da je Th. Mommsen s pravom pretpostavio da se Plutarh rodio između 46. i 48. Kroničar Eusebije svjedoči nam da je god. 119. Plutarh još bio živ: kao starac bio je imenovan za »epitropa« Grčke. Epitrop teško može biti upravitelj, kako to tumače neki autori. Ali svakako nemamo razloga sumnjati da je te godine Plutarh još bio na životu. Budući da iz njegovih spisa proizlazi da mu nije poznato dovršenje nekih građevina iz dvadesetih godina drugog stoljeća (Hadrijanov kip u Delfima, obnovljeni Olimpijejon u Ateni) kao i okolnost da nije uvršten u popise »dugovjekih«, sve to govori da je umro neposredno poslije 120. Ima doduše mišljenja da se rodio ranije (oko 40) i da je umro kasnije (125–127).

Rodio se u gradiću Heroneji, na zapadnoj granici Beotije prema Fokidi, u srednjoj Grčkoj. Heroneja je bila maleno mjestance, ali poprište nekoliko značajnih bitaka. Ondje su 447. Beoćani pobijedili Atenjane i tako ih zauvijek lišili nade u dominaciju nad susjednom Beotijom; god. 338. ondje je Filip Makedonski uništio posljednje nade u očuvanje grčke samostalnosti; a godine 86. tu je Lucije Kornelije Sula pobijedio Arhelaja, vojskovođu Mitridata VI, i time je Grčka definitivno ostala u sferi rimskog utjecaja.

Plutarh je potekao iz ugledne obitelji, iako to nije bila najuglednija ni najobrazovanija obitelj u gradu, kako misle neki. Njegov se pradjed Nikarh još sjećao bitke kod Akcija. Plutarhov djed Lamprija, čovjek živa duha, neiscrpne energije i široka obrazovanja, javlja se u Plutarhovim dijalozima kao i njegov otac Aristobul, koji je ipak bio u pozadini, u sjeni djeda i Plutarhove braće, Lamprije i Timona, koji su česti sudionici u razgovorima i raspravama. Ne spominje se majka, pa to može biti indicija da je rano umrla.

Za svog djeda Plutarh kaže da je bio »maštovit i pun dobrih priča«. Poznavao je liječnika Filotu iz Amfise, koji je upoznao raskoš Kleopatrina i Antonijeva dvora za vrijeme studija medicine u Aleksandriji. Dakako, Filota je morao biti znatno stariji od djeda Lamprije, ali to ne isključuje njihovo moguće poznanstvo.

Među tzv. etičkim spisima sačuvano je devet knjiga Plutarhovih *Symposiaka problemata*, što se najbolje može prevesti kao *Ćaskanja uz čašicu*. Tu Plutarh bilježi o čemu se sve razgovaralo na »simposijima« kojima je sam prisustvovao. Simposij je riječ za koju je poznato da ju je teško prevesti. Poslije objeda ili večere uklonilo bi

se jelo sa stola i prešlo bi se na »desert« uz piće. Uz to redovno su se vodili razgovori na razne teme a atmosfera je bila opuštena. Premda su u Plutarhovo vrijeme žene sudjelovale pri glavnom objedu, na simposijima njih nije bilo. Simposij je kao tema poznat i iz ranije grčke književnosti (Platon, Ksenofont) a i kasnije (Atenej). Plutarhove su teme razgovora redovno trivijalne pa je prvenstveno značenje njegovih *Ćaskanja* u oslikavanju sredine i situacije u kojoj je Plutarh živio jer u njegovim *Ćaskanjima* sudjeluju stvarne, povijesne osobe, a među njima i njegovi prijatelji i rođaci i sam autor. Plutarh je pravio bilješke o tome što se govorilo. Jednom kasnije pozvao ga je njegov odlični rimski prijatelj Sosije Senecion da u znak svog prijateljstva književno obradi te bilješke »po ugledu na Platona, Ksenofonta, Aristotela i druge«. Plutarh je to učinio, a mnogi od njegovih *Etičkih spisa* zapravo su temeljitije raspravljene teme razgovora na simposijima.

Polovica simposija odigrava se u kući Plutarhove porodice u Heroneji, ostali u Korintu, Delfima, Elidi (na odgovarajućim grčkim igrama istmijskim, pitijskim i olimpijskim), pa u Aidepsu na Eubeji, u Patri i Rimu. Glavni nedostatak Plutarhovih *Ćaskanja*, u čemu se razlikuju npr. od Platonova, koji posebno smeta današnjeg čitaoca, njihova je neodređenost u pojedinostima u kojima bismo željeli preciznost. No razumljivo je da Plutarhu nije bilo do toga jer on piše za prijatelje koji su bili osobno prisutni pa im je »kontekst« bio dovoljno poznat. Drugi je nedostatak Plutarhova osobna skromnost i diskretnost zbog koje on o sebi daje veoma malo podataka, premda je bio sudionik u tim razgovorima. Tako mi o njemu ne znamo mnogo, ne znamo kako mu je izgledala kuća niti kako je izgledao on sam. Igrom slučaja nije nam sačuvan nijedan Plutarhov portret, čak niti idealizirani, kakvi su bili česti u antici.

Ne znamo mnogo niti o njegovu obrazovanju. U Ateni, gdje su stjecali više obrazovanje mladi ljudi iz čitave Grčke, slušao je akademičara Amonija, s kojim ga zajedno nalazimo kasnije i u Delfima. Tko je stvarno bio taj Amonije nije pouzdano utvrđeno. Općenito se smatra da je to poznati Amonije iz Lamptre za koga znamo da je pisao *O žrtvenicima i žrtvama* gdje on uglavnom govori o vjerskim pitanjima. Moguće je i da je Plutarhov velik interes za religiju potekao od Amonijeve poduke. S druge strane, neobično je da Plutarh nigdje ne spominje znamenitu knjigu svog učitelja, a ima i indicija da je Amonije iz Lamptre živio mnogo ranije. Svakako, već po imenu očito je Amonijevo egipatsko porijeklo.

Treba pretpostaviti da je Plutarhova obitelj bila imućna i da je živjela od prihoda s imanja. Inače bi bilo nemoguće da se sinovi u tolikoj mjeri posvete neproduktivnoj aktivnosti kakva je književnost i filozofija. Materijalna sigurnost omogućavala je Plutarhu i njegovoj

braći da znatan dio vremena provode u čitanju, razmišljanju i raspravljanju. Tako je njihov dom postao – kao i mnogi u antici – neka vrst neslužbenog obrazovnog centra, kulturnog stjecišta, ili slobodne sveučilišne zajednice, kako veli jedan autor.

Kao i drugi mladići iz imućnih obitelji, i Plutarh je dosta putovao. Već kao mladić bio je u službenoj posjeti kod rimskog namjesnika u Korintu a kasnije proputovao gotovo cijelu Grčku. Bio je u Maloj Aziji (predavao je u Sardu ili Efezu), u Aleksandriji (što se jedva dade naslutiti iz jedne njegove uzgredne, više nego diskretne opaske), a najmanje dvaput bio je i u Rimu. Putovanja su u to vrijeme bila uobičajena i u *Ćaskanjima* ćemo kao sudionike naći ljude koji su proputovali praktično čitav tada poznati svijet i to ne iz poslovnih razloga nego iz puke želje za znanjem i iz radoznalosti (primjerice Soklar iz Heroneje).

No Plutarh se uvijek, i kad je postao glasovit pa su ga i najugledniji Rimljani primali kao sebi ravna te s poštovanjem i uvažavanjem slušali njegovo mišljenje, vraćao u svoju rodnu Heroneju jer nije želio »da postane još manja«. Oženio se ondje Timoksenom (čije ime također doznajemo tek posredno) s kojom je živio u skladnu braku i koja mu je rodila četiri sina a zatim i dugo željenu kćerkicu kojoj su ime dali po majci. Od sve te djece Plutarha su nadživjela samo dva sina. Osobito je bolan bio gubitak kćerkice koja je bila umiljato djetešce i miljenica obitelji. Umrla je kao dvogodišnjakinja za Plutarhove odsutnosti. Dirljiv je spis kojim on nastoji utješiti svoju suprugu zbog tog gubitka. U njemu Plutarhove dobre strane kao pisca i praktičnog moralista dolaze najpotpunije do izražaja: čuo je s kakvom je suzdržanošću i dostojanstvom ona primila teški gubitak; udarac je bio bolan; dijete je bilo milo, umiljato prema svima, čak i prema svojim lutkama. Prije smrti nije imalo razloga da prigovara sudbini; zato moramo nastojati taj čas spojiti sa sadašnjim, inače ćemo doći u opasnost da požalimo što se uopće rodila. Moramo brižno čuvati sjećanje na nju zato što joj je život bio tako sretan. Sama kćerkica bila je pošteđena svake boli. Nemoj misliti, obraća se Plutarh Timokseni, da je smrt potpuni nestanak. Ti i ja posvećeni smo u misterije i znamo da je duša besmrtna; božanskog je porijekla i božanska joj je i sudbina. Kratkoća tamnovanja u tijelu za nju je pravi blagoslov: dijete nije imalo vremena da zavoli svoju tamnicu kako se to ponekad dešava pticama u kavezu. Najgora bijeda starosti nisu sjedine i tjelesna slabost nego zarobljenost svjetovnim stvarima i zaboravljanje na božanske. Oni koje bogovi pozovu k sebi pošteđeni s duga lutanja.

Taj sažetak pokazuje tipične Plutarhove osobine u etičkim raspravama: humanizam, blagost, suzdržanost i obzirnost prema bliskima, a napose njegovu toliko karakterističnu »filantropiju«.

Na postamentu Hadrijanova kipa u Delfima, postavljenu oko god. 126, uklesan je natpis koji pokazuje da je taj postament bio načinjen ranije: ondje čitamo da je u vrijeme njegova postavljanja Mestrije Plutarh bio Apolonov svećenik u Delfima. Navođenje rimskoga gentilnog imena – koje je Plutarh preuzeo od svog prijatelja Lucija Mestrija Flora – znači da je dobio rimsko građansko pravo. Vjerodostojna je i vijest da mu je car Trajan dodijelio čast konzulara, bivšega konzula. Sumnjivije su druge dvije. Prema prvoj, Plutarh je osobno prijateljevao s Trajanom. Po drugoj, car je naredio namjesniku Ilirika da ne donosi nikakve odluke o grčkim poslovima bez Plutarhove suglasnosti. Ova je potonja vijest naročito sumnjiva zato što je u Plutarhovo vrijeme Grčka činila zasebnu pokrajinu Ahaju i nije bila administrativno podložna namjesniku Ilirika. Ipak, nema sumnje da je Plutarh uživao i u Rimu velik ugled i prestiž. Među njegovim su prijateljima neki vrlo ugledni ljudi iz tadašnjih vladajućih krugova. Ponajprije spomenuti Sosije Senecion, Trajanov intimni prijatelj, kome je Plutarh posvetio *Usporedne životopise* i na čiji su poticaj nastala *Ćaskanja uz čašicu*, zatim filozof Favorin, prijatelj cara Hadrijana, pa Gaj Avidije Nigrin i brat mu Avidije Kvijeto (kome je upućen poznati spis *O kasnoj kazni bogova*), Seksto Sula, Lucije Herenije, Lucije Mestrije Flor i drugi. Iznenađuje što Plutarh, kako se čini, nije imao nikakva dodira s uglednim ljudima od pera onog doba koji su bili njegovi suvremenici: ne spominju ga ni Plinije ni Dion Hrisostom ni Kvintilijan, koji mu je inače bio veoma sličan po duhovnom habitusu. Nije, čini se, poznavao ni Marcijala, Valerija Flaka, Silija Italika, Stacija, Tacita, Heroda Atika. Moguće je da je razlog tome što se Plutarh stvarno zatvorio u svoju malenu i provincijsku Heroneju u koju nisu marili dolaziti ugledni književnici onog vremena.

Osim što je bio ponosni Grk svjestan velikoga kulturnog nasljeđa svoje domovine, Plutarh je bio odan i svojoj užoj domovini Beotiji i rodnom gradu. Taj se lokalpatriotizam očitovao u brojnim službenim dužnostima što ih je Plutarh obavljao u užem zavičaju: bio je beotarh (član najvišeg upravnog vijeća Beotije), arhont eponim u Heroneji, predsjedavajući amfiktionijskog vijeća, a vršio je i mnoge svećeničke dužnosti. Godinama je nastojao da se delfijskom proročištu vrati bar dio negdašnjeg ugleda i značenja. Na pitijskim igrama obavljao je dužnost agonotheta ili ravnatelja igara a glavnog organizatora na onima koje su bile održane za Hadrijanove vladavine, dakle poslije 117. god. Uz to bio je svećenik delfijskoga boga tijekom mnogo godina, kako sam kaže. Delfi su mu postali drugi dom, u njima je boravio gotovo onoliko koliko i u rodnoj Heroneji, a tamo su nastali i pitijski dijalozi.

Plutarhova svećenička djelatnost nije bila puka forma ili poza

jer on je bio duboko religiozan čovjek, i kad govorimo o njegovim filozofskim uvjerenjima, ne možemo ih odvajati od vjerskih nazora. Prvi mu je učitelj bio akademičar Amonije i, doista, Plutarh je čitava života ostao odan platonističkom učenju, naravno onome što je ono značilo pet stoljeća poslije Platonove smrti. Platon mu je božanski čovjek o kome govori uvijek s najvećim divljenjem. Svoje je dijaloge pisao po uzoru na Platonove ako i nije dosegao njihovu dubinu i ljepotu. Vjerovanje u Platona kao utjelovljenje filozofije vodilo je Plutarha do toga da ga je slijepo slijedio i u očiglednim pogreškama a u malom broju stvari u kojima se nije slagao s njime jedva da se usuđivao to neslaganje jasno izraziti: na primjer, iako je Plutarhu pederastička ljubav bila posve strana i odvratna, on je odbija veoma suzdržano.

Dakako, u pet stoljeća koja su dijelila Plutarha od Platona ušlo je u Akademijino učenje mnogo toga što je bilo strano Platonovu filozofskom sustavu. Osjetne su jake primjese skepticizma koje Plutarha navode da se s ustručavanjem upušta u mnoge filozofske probleme. Jake su u njega natruhe peripatetičkog učenja u metafizici, poetici i prirodnim znanostima. U najprisnijem je dodiru Plutarh bio sa stoicizmom i epikureizmom, dvjema filozofskim školama čije učenje nije prihvaćao, ali nije odbijao doticaje s njihovim predstavnicima. Kod epikurejaca samoj su Plutarhovoj prirodi bili neprihvatljivi materijalizam, ateizam i hedonizam. Kod stoičara antagonizam nije bio ništa manji (radilo se o staroj i srednjoj stoi), ali često je Plutarh u svojim pogledima zapravo mnogo bliži stoicima nego bilo kojem drugom filozofskom pravcu: primjerice kad ne samo da ne kritizira nego, naprotiv, veliča samoubojstvo brojnih svojih junaka u *Životopisima* koji su radije birali svojevoljnu smrt nego sramotan život (Temistoklo, Demosten, Kleomen, Katon Utički, Brut i Kasije, Antonije, Oton). Pored toga, ima kod njega i tragova novopitagorejskog utjecaja.

Plutarh ne sumnja u postojanje vječnog Boga koji je – kao i kod Platona – izvor svakog bitka i svakog dobra. O naravi tog Boga on se nigdje pobliže ne izjašnjava. Napose nigdje ne kaže kako pomiriti njegovu egzistenciju s tradicionalnim grčkim politeizmom koji on, opet poput Platona, prihvaća kao dio djedovske tradicije svog naroda. Kao Pindar i Platon, i on odbacuje drevne mitove koji dovode u konflikt bogove s moralnim zakonima, a odbija i orgijastičke kultove koji su dolazili s istoka. Nije mu strana alegorijska interpretacija mitova, u čemu je opet blizak stoi.

Dok se u Pitagorinu duhu drži šutnje o svetim stvarima, Plutarh je eksplicitniji o problemu zla u svijetu i o pitanju kako to da dobro, premda potječe od Boga, ne nadvladava uvijek; to je i prirodno, jer za Plutarha je etika bit filozofije. U raspravi *O kasnoj*

kazni bogova Plutarh nalazi rješenje u Platonovu duhu onkraj smrti, u zagrobnu životu duše koja je vječna. Drugi spisi o tom problemu nisu sačuvani, ali je očito da je metempsihoza bila jedno od uporišta Plutarhove eklektičke teorije o duši. Da objasni sve što u svijetu ne može spojiti s mudrošću i dobrotom božanstva, Plutarh pribjegava učenju o demonima u Ksenokratovu i Posejdonijevu duhu. Demoni su posrednici između Boga (ili bogova) i ljudi, a s njima se u vezu dovodi i proročka vještina, koja je za svećenika delfijskog Apolona morala biti osobito važan problem. No kako se sve to izlaže u dijalozima, često ne možemo biti sigurni ne iznosi li dotični govornik svoje osobno gledište koje se razlikuje od Plutarhova. Pa i sam Plutarh iskazuje gdjegdje blagu skepsu o ljudskoj mogućnosti da spozna konačnu istinu u tim stvarima. A ima i proturječja koja se ne mogu pripisati dijaloškom obliku spisa. Tako u Dionovu životopisu kaže da nije moguće ne povjerovati u opstojnost zlih demona, dok u Pelopidinu, kroz usta drugoga, ali uz očigledno odobravanje, u to sumnja. Ipak, posve slijedeći Platona, u cjelini Plutarh čvrsto vjeruje u demone. Štoviše, ne uviđa da time raskriljuje vrata praznovjerju, protiv kojega je uperen jedan od spisa iz etičkog zbornika: ondje tvrdi da je ono još veće zlo od potpuna ateizma. Kasnije će se približiti mističnoj religioznosti pa će i sud o praznovjerju ublažiti.

Bez obzira na porijeklo zla i na ulogu demona, Plutarh je uvjeren u postojanje jedne providnosti kojoj ništa ne izmiče; ali kako pomiriti tu providnost sa slobodnom voljom, sa silama zla i s Tihom ili božanskim slučajem, to valjda ni njemu samome nije bilo jasno, kaže K. Ziegler.

No osnovna je pažnja usmjerena na etiku i u njoj treba da se, po Plutarhovu sudu, iskaže pravi filozof. Glavna je zadaća naći put vrline i sreće i održati se na njemu; njoj je posvećeno sve njegovo nastojanje u ophođenju s prijateljima i učenicima. Vrlina je za nj ostvarenje dominacije razuma nad iracionalnim dijelovima duše, nad instinktima i strastima, ali ne u smislu njihova iskorjenjivanja u duhu stoičke apatheje, koju on pobija kao i sva druga radikalna shvaćanja. Njegovo se približava nekoj »metriopatheji« u peripatetičkom smislu.

Vješto povezivanje raznih tradicionalnih filozofskih shvaćanja i nesumnjiv talent za živo i dramatično pripovijedanje okrunjeni su kod Plutarha njegovom filantropijom, jednim stavom koji se jako približava pojmu ljubavi prema bližnjem u kršćanstvu. Nije zato neobično što se već rano postavljalo pitanje nije li Plutarh bio upoznat s kršćanskim shvaćanjima i pod njihovim utjecajem. Kao kod Plinija ili Seneke, koji su također po nekim etičkim pogledima veoma bliski kršćanstvu, i kod Plutarha odgovor je odrečan. Njegova

je moralna pozicija, naizgled bliska kršćanstvu, rezultat razvoja moralnih tradicija od Sokrata i Platona do Akademije, peripatosa i stoe kako su se one očitovale u najvrsnijih umova onog vremena. Plutarhovi pogledi na Boga i bogove, na providnost, na dušu, na grijeh, na besmrtnost, na zagrobnost i dr. pokazuju da unatoč podudarnostima između njegova shvaćanja i kršćanstva postoje i duboke proturječnosti. Pa ipak, i ta ga je površinska sličnost učinila prihvatljivim i simpatičnim crkvenim ocima pa je on jedan od onih poganskih pisaca kojima su se najviše služili.

Svećenička blagost i miroljubivost zajedno s uvjerenjem koje potječe još od Polibija da je Rimu providnost namijenila ulogu vladara svijeta učinile su od Plutarha lojalnog podanika carstva. Bio je pun zahvalnosti za sigurnost koju je svijetu i njegovoj domovini pružila moć Rima i preuzeo je na se zadatak da svojim sunarodnjacima otvori oči za one vrline koje su Rimljanima omogućile njihova velika djela i za blagodati carske vlasti. Istovremeno, međutim, u svakom trenutku želi osvajačima ukazati na velike kulturne vrednote svog naroda. U političkim spisima poziva sugrađane da budu svjesni potrebe da slušaju rimske gospodare, ali i da čuvaju ono malo samostalnosti i samosvijesti koji su im ostali. Zato se u njega ne može naći niskog ulagivanja i laskanja kojima se pokoreni nastoje dodvoriti i poniziti pred moćnima. Plutarh s Rimljanima razgovara na ravnoj nozi.

O Plutarhovu korpusu

Zadivljujuća je književna plodnost Plutarhova. Premda je izgubljeno oko pola onoga što znamo da je napisao, još uvijek je sačuvani dio jedan od najopsežnijih književnih opusa dokršćanske Grčke. On obuhvaća 4355 stranica običnog formata Teubnerove biblioteke, u što nije uračunato oko 180 stranica fragmenata iz izgubljenih djela. A da je to doista polovina svega što je Plutarh napisao, dokaz je tzv. Lamprijin katalog. U leksikonu *Su(i)da* iz 10. stoljeća zabilježeno je da je »Lamprija, sin Plutarha iz Heroneje, sastavio popis svega što je njegov otac napisao o sveukupnoj grčkoj i rimskoj povijesti«; a u nekim se rukopisima Plutarhovih djela nalazi i kratko pismo neimenovana autora u kojem on također nepoznatu adresatu javlja da mu šalje na njegov zahtjev popis djela svoga oca. Dugo se vjerovalo u autentičnost tog pisma, ali danas je opće mišljenje da je *Su(i)dina* vijest kao i sam katalog krivotvorina iz 4. a pismo falsifikat iz 13. ili 14. stoljeća. Osnovni je razlog tom uvjerenju to što Plutarh nije imao sina Lampriju. Osim toga, stil je pisma loš a autor se

očigledno ugledao u jedno pismo Plinija Mlađeg (III, 5) koje je slična sadržaja.

U Lamprijinu se katalogu nalazi 227 djela (u 278 »knjiga«), od kojih su sačuvana 83 (u 87 knjiga), dok je 114 (u 191 knjizi) izgubljeno, dakle, gotovo dvije trećine. Petnaestak izgubljenih djela iz Lamprijina popisa poznato nam je donekle po fragmentima. Ali i takav katalog je nepotpun. U njemu se ne navodi 18 sačuvanih Plutarhovih djela, a niti 15 izgubljenih za koja po indirektnoj tradiciji (citati, fragmenti) znamo da su postojala. Među njima su i dva životopisa, Leonidin i Metelov. Ako zbrojimo sačuvana i na drugi način posvjedočena Plutarhova djela s onima iz Lamprijina kataloga, dobit ćemo oko 260 spisa (u oko 320 knjiga) koji su koncem antike kolali pod Plutarhovim imenom. Ako od toga odbijemo sigurno ili vjerojatno neautentična (što je moguće utvrditi samo za sačuvana djela), dobit ćemo još uvijek impozantnu brojku od oko 250 djela u 300 knjiga.

Plutarhova se djela svrstavaju u dvije velike skupine, *Usporedne životopise* i tzv. *Moralia* ili etičke spise. Opsegom te su dvije skupine približno podjednake (točnije, otprilike kao šest prema sedam). Oko tri četvrtine ukupnog korpusa obrađuje životopise Grka ili druge grčke teme, ostatak Rimljane i rimske.

Naziv *Moralia* dosta je neodređen, ali s obzirom na raznovrsnu tematiku spisâ na koje se odnosi, dobro pristaje. Ti se spisi obično svrstavaju u podskupine: pedagoški (*O slušanju pjesnika, O slušanju*; neautentični su *O odgoju djece, O glazbi, O plemenitosti duha*), retoričko-epideiktički (*O sreći Rimljana, O sreći ili vrlini Aleksandra Velikog, O sreći, O slavi Atenjana, Da li je korisnija vatra ili voda, Da li se vrlina može naučiti, Da li je poročnost dovoljna da čovjeka učini nesretnim, Da li su duševne patnje gore od tjelesnih*; neautentičan je *O sudbini*), o psihologiji životinja (*O mesoještvu govori I i II, Da li više razuma imaju kopnene ili vodene životinje, O tome kako se nerazumne životinje služe razumom, O ljubavi prema potomstvu*), filozofski u užem smislu (*O postanku svjetske duše u Timeju, Platonička pitanja, O požudi i žalosti, Da li je podložnost afektima dio ljudske duše ili njezina sposobnost, O duši, O proturječjima u stoika, O općim pojmovima protiv stoika, O tome da stoici iznose apsurdnije tvrdnje od pjesnika, Protiv Kolota, O tome da nije moguće ugodno živjeti po Epikurovim načelima, Da li je ispravno rečeno da treba živjeti neopaženo*), popularno-filozofski (*O moralnoj vrlini, O vrlini i poroku, O napredovanju u vrlini, O susprezanju srdžbe, O zavisti i mržnji, O radoznalosti, O brbljavosti, O pohlepi za bogatstvom, O izbjegavanju zaduživanja, O lažnom stidu, O samohvali, O ljubavi, O duševnom miru, Upute o pridržavanju higijene, Utjeha supruzi, Ljubavni, O bratskoj ljubavi, O laskavcu i prijatelju, O mnoštvu prijatelja, O koristi*

od neprijatelja; neautentični su *Utjeha Apoloniju* i *Ljubavne priče*), politički (*Upute o upravljanju državom, O progonstvu, Treba li da starac upravlja državom, O tome da mudrac treba da najviše raspravlja s narodnim vođama, Neobrazovanom vođi naroda, O monarhiji, demokraciji i oligarhiji*; neautentično je *Obrazovanje Trajana*), teološki (*O praznovjerju, O natpisu E u Delfima, O Pitijinim proroštvima, O opadanju proročišta, O Sokratovu demonu, O Izidi i Ozirisu, O kasnoj kazni bogova, O zlokobnim danima, O Dedalima u Plateji, O vezu Velike Majke*), prirodoznanstveni (*O licu na mjesecu, O prvom uzroku hladnoće, Uzroci ili fizikalna pitanja*), spisi antikvarnoga karaktera (*Ženske vrline, Uzroci ili rimska pitanja, Uzroci ili grčka pitanja*; neautentični su *Duhovite izreke kraljeva i vojskovođa, Duhovite izreke Lakonaca, Manje usporedbe, O rijekama*), književno-egzegetski (*O Herodotovoj zlobi*, sažetak *Usporedbe Aristofana i Menandra, Komentari za Hesioda, Homerske vježbe, Pitanja o Aratovim znacima, Uz Nikandrov spjev Protuotrovi za ugrize otrovnih životinja*; neautentični su *O životu i pjesništvu Homerovu, Životi desetorice govornika, O poslovicama Aleksandrijaca, O metrima, O fizikalnim postavkama filozofa, Ekloga o nemogućem*), spisi mješovita sadržaja (*Gozba sedmorice mudraca, Ćaskanja uz čašicu*).

Za razliku od etičkih spisa, životopisi su uglavnom sačuvani. Ta se skupina sastoji od usporednih životopisa Grka i Rimljana te od pojedinačnih životopisa, od kojih su sačuvana samo četiri a izgubljeno ih je mnogo; sačuvani su Galbin i Otonov, te Aratov i Artakserksov koji se kod Lamprije navode kao par među usporednima, ali je to zacijelo pogreška nastala alfabetskim redanjem životopisa jer je teško vidjeti u čemu bi bila sličnost između njih dvojice.

Prvih dvadeset i pet jedinica u Lamprijinu katalogu čine 25 parova usporednih biografija: to su 22 sačuvana para – odnosno 23 ako se životopisi Agisa, Kleomena i braće Grakho broje dvaput; zatim fiktivni par Arat-Artakserkso, te jedini izgubljeni, Epaminonda-Scipion. Ovaj je potonji u katalogu bio na sedmom mjestu a po svoj je prilici ispravna Wilamowitzova pretpostavka da je nastao prvi. Gubitak tog para osobito je bolan zato što je Epaminonda bio Plutarhu ne samo najveći Beoćanin nego i najveći Grk, dakle obrazac onoga što je Plutarh smatrao utjelovljenjem najviših vrlina. Osim toga, vjerojatno je u uvodu tom paru autor iznio i neke programske i načelne napomene a možda je u njemu bila i generalna posveta Sosiju Senecionu, kojemu se kasnije Plutarh obraća još tri puta (*Tezej* 1, *Demosten* 1 i 31 i *Dion* 1). No nije jasno koji je od dvojice Scipiona bio u paru s Epaminondom: Scipion Stariji, pobjednik nad Hanibalom kod Zame, ili Mlađi, osvajač Numancije i Kartage. To je važno i zato što se među pojedinačnim izgubljenim biografijama u Lamprijinu katalogu navodi i biografija »Scipiona Afričkog«.

Logično je, naime, pretpostaviti da je rimski pandan Epaminondi morao biti onaj koga je Plutarh smatrao obrascem etičkih kvaliteta među Rimljanima. Danas prevladava mišljenje da je s Epaminondom Plutarh usporedio Scipiona Starijeg a da je u onoj pojedinačnoj biografiji bio prikazan život Mlađega. Razlog bi mogao biti u okolnosti što su obojica dobili odlučujuće bitke i donijeli svojoj domovini dotad neslućenu moć: Epaminonda kod Leuktre 471. kad je definitivno slomljena dominacija Sparte u Grčkoj, a Scipion kod Zame 201. kad je pobjedonosno okončan drugi punski rat u kojem su Rimljani dugo vremena bili na rubu katastrofe, a ovako su se riješili svog najopasnijeg takmaca u borbi za prevlast u Sredozemlju. Konrat Ziegler, vjerojatno najveći stručnjak za Plutarha u ovom stoljeću, u svom članku u Paulyjevoj i Wissowinoj *Realnoj enciklopediji* kao dodatni argument navodi da Plutarh, kad citira biografiju Scipiona Mlađeg, dvaput ga naziva Scipionom Afričkim, dok u sličnoj situaciji za Scipiona Starijeg kaže samo »Scipion« (vidi *Tiberije Grakho* 21 i *Gaj Grakho* 10 odnosno *Pir* 8). Taj se dokaz ne čini osobito uvjerljivim jer Plutarh i jednog i drugog naziva čas Afričkim čas samo Scipionom: npr. Scipion Afrički je Stariji u *Titu Flamininu* 18 i 21 i *Emiliju Paulu* 5, a Mlađi u *Emiliju Paulu* 38, *Gaju Mariju* 3, *Tiberiju Grakhu* 21 i *Gaju Grakhu* 10. Samo je Scipion Stariji u *Piru* 8, *Katonu Starijem* 27, *Pompeju* 76 i *Katonu Mlađem* 7, a Mlađi u *Emiliju Paulu* 22, *Gaju Mariju* 12 i 13 i *Gaju Grakhu* 10. U *Tiberiju Grakhu* 21 izraz »u Scipionovu životopisu« odnosi se na Mlađega! Inače, kad Plutarh želi točnije naznačiti na kojega od njih dvojice misli, za Starijega će reći »Prvi« (npr. *Pompej* 14) ili, što je značajno, »Veliki« (*Marko Katon Stariji* 3, 11 i 15), dok će za Scipiona Emilijana kazati »Mladi« (*Katon Stariji* 15) ili »Mlađi« (*Emilije Paulo* 39). Zbog atributa »Veliki« i zato što je Scipion Stariji, kako vidimo u životopisu Fabija Maksima i Tita Flaminina, bio prikazan kao čovjek s jedne strane samosvjesno odlučan a s druge skroman i taktičan, a te su osobine krasile i slavnog Tebanca, vjerojatno je ispravno Wilamowitzovo naslućivanje da je on bio parnjak Epaminondi.

Uz te u parove svrstane životopise Plutarh je pisao i pojedinačne biografije careva Galbe i Otona, ahejskog političara i vojskovođe Arata i perzijskog kralja Artakserksa II Mnemona. Osim njih, Lamprijin katalog navodi izgubljene biografije rimskih careva od Augusta do Nerona te Vitelija, Scipiona Afričkog (Mlađeg), Herakla, Daifanta, Aristomena, Hesioda, Pindara, Arata (vjerojatno pjesnika *Nebeskih pojava*) i filozofa Krateta. Čini se da je životopis Oktavijana Augusta bio prvi koji je Plutarh uopće sastavio, dakle, prethodio je i prvom paru usporednih biografija (Epaminonde i Scipiona Starijeg). Augustova biografija iz razumljivih razloga nije usporedna: tâ

s kime bi od Grka mogao usporediti utemeljitelja principata? Osim Scipiona i niza careva, pojedinačne su biografije trojice mitskih junaka (Heraklo, Daifant, Aristomen), trojice pjesnika (Hesiod, Pindar, Arat) i jednoga filozofa (Kratet). Izbor je vidljivo beotski obojen: Beoćani su Heraklo, Hesiod, Pindar i Kratet, Daifant je nacionalni junak beotskih susjeda Fočana a slavili su ga i u Jampoli, gradiću nedaleko od Heroneje. Aristomen, junak mesenskog rata u borbi sa Spartom, navodno je pomogao Tebancima kod Leuktre. Vjerojatno je Plutarh namjeravao nastaviti s pisanjem životopisa a dva i sam spominje: u spisu *O Herodotovoj zlobi* 32 kaže da će o tome što je sve Herodot propustio da ispriča o junaštvima Spartanaca »biti napisano u Leonidinu životopisu«, ali da će nešto odmah spomenuti. A u biografiji Gaja Marija 29 govori o životopisu Metela Numidskoga na kojem upravo radi (»... bit će rečeno u onome što pišem o njemu«). Naravno, ne možemo pouzdano znati da li je ta dva životopisa doista i dovršio, ali, kako kaže Ziegler, to što ih nema u Lamprijinu popisu nije dokaz o protivnome.

Kronologija nastanka i pojedinačnih i usporednih životopisa inače je vrlo sporna i nejasna. Ima nekih unakrsnih natuknica i upućivanja, pa npr. iz uvoda *Tezeju-Romulu* proizlazi da je taj par, ako i nije baš posljednji, zacijelo među posljednjima napisan. Ali ponekad Plutarh citira uzajamno, npr. u *Dionu* 58 *Timoleonta* a u *Timoleontu* 13 i 33 *Diona*, u *Brutu* 9 *Cezara* a u *Cezaru* 62 i 68 *Bruta*. Ima i »kružnog citiranja«: U *Kamilu* 33 citira se *Romul*, u *Romulu* 21 i *Tezeju* 1 *Likurg-Numa*, u *Numi* 9 i 12 *Kamilo*. Sve to veoma otežava utvrđivanje vremenskog slijeda nastanka biografija.

Svakako je jasno da Plutarh nije odmah u početku zamislio pisanje životopisa u tom broju i opsegu. Sam kaže u uvodu *Emiliju Paulu* da je ideja potekla od drugih, ali da je s radom nastavio iz vlastita nagnuća. Da sve biografije nisu bile zamišljene kao cjelina, vidi se i iz okolnosti da su samo one usporedne bile posvećene Sosiju Senecionu, dok je Aratova upućena nekom inače nepoznatom Polikratu.

Pisanje biografija – pa ni usporednih – nije bilo neka naročito originalna ideja. U 4. st. pr. n. e. enkomijastičke, pohvalne životopise pisali su Ksenofont (*Agesilaj*) i Isokrat (*Evagora*). U 1. st. pr. n. e. rimski je pisac Kornelije Nepot sastavljao kratke biografije vojskovođa i državnika. Na kraju svoje zbirke kaže da je vrijeme da završi s time i da će, kad budu podvizi pojedinih rimskih generala uspoređeni, biti lakše utvrditi kojemu treba dati prednost. Time kao da je pozivao na pisanje usporednih biografija. A njih je, u obliku jednostavnih vježbi, zacijelo prakticirala grčka školska praksa, pa vjerojatno i sam Plutarh u radu s učenicima. Ta se metoda u biti malo razlikuje od poznate retoričke »formule« uspore-

đivanja dvojice govornika ili retoričara točku po točku, kakva nam je poznata u ne naročito inventivnu i zanimljivu obliku iz spisa Dionizija Halikarnašanina, npr. u njegovoj usporedbi Herodota i Tukidida. Na te Dionizijeve retoričke usporedbe podsjećaju one Plutarhove kojima završava 18 parova usporednih biografija (nema ih na kraju *Temistokla-Kamila, Pira-Gaja Marija, Aleksandra-Cezara* i *Fokiona-Katona Utičkog*). Ti Plutarhovi rezimeji djeluju danas klišejizirano, suhoparno, stereotipno i dosadno (pa su neki bez dovoljna razloga čak sumnjali u Plutarhovo autorstvo), ali su u nekim prošlim epohama bili i predmet nama danas teško shvatljiva divljenja (npr. Montaigneova).

Uspoređuju se, dakle, po jedan Grk i Rimljanin. Na grčkoj je strani prednost dana »klasičnom razdoblju« koje predstavljaju deset Atenjana, tri Spartanca i dva Tebanca (uključivši izgubljenog Epaminondu), a poslije Aleksandra Makedonskog preko dijadoha niz završava dvojicom spartanskih kraljeva Agisom i Kleomenom te ahejskim strategom Filopemenom, »posljednjim Helenom«, umrlim 182. godine. Od Rimljana polumitsko razdoblje zastupaju dvojica prvih kraljeva Romul i Numa Pompilije, zatim prve početke republike Publikola, Koriolan i Kamilo. Zatim slijede imena iz vremena drugog punskog rata (Fabije Maksim, Klaudije Marcelo, Scipion Stariji, Katon Stariji, Tit Flaminin, Emilije Paulo), dok ostali pripadaju vremenu građanskih ratova i nemira koje je završilo bitkom kod Akcija i uspostavom principata (braća Grakho, Marije, Sula, Sertorije, Lukul, Kras, Pompej, Cezar, Ciceron, Katon Utički, Brut i Antonije). Uglavnom je Plutarh najprije birao Grka a onda mu tražio rimskog parnjaka, ali u nekim je slučajevima bilo i obrnuto: tako je Koriolan u rukopisima ispred Temistokla, Sertorije ispred Eumena a Emilije Paulo ispred Timoleonta. Razlozi za takav redoslijed nisu jasni. U prvom slučaju Rimljanin je živio prije Grka, ali u ostala dva to nije moglo biti razlogom, jer je Grk prethodio Rimljaninu. Neki izdavači i priređivači izdanja okreću rukopisni red pa i u tim slučajevima stavljaju Grka ispred Rimljanina. Da to nije uvijek lako izvesti, vidi se iz uvodne napomene uz *Emilija Paula*. Zato se treba držati tradicije koja je zacijelo autorova. O izboru parova i osoba koje Plutarh uspoređuje često se čuje da je ponekad smislen, ali ponekad i posve proizvoljan. Tako se lako može razumjeti što Demosten stoji u paru s Ciceronom, Tezej s Romulom, Agis i Kleomen s braćom Grakho. No ponekad je teže naći sličnosti: mnogi ih ne vide između Nikije i Krasa, Perikla i Fabija Maksima, Alkibijada i Koriolana. Ipak, možda je Plutarh u tome bio sretnije ruke nego što to suvremeni kritičari hoće priznati. Može se tako reći da su i Nikija i Kras bili imućni i častohlepni ljudi koji su imetak koristili za stjecanje moći, ali su zbog častohleplja jadno skončali; i

Alkibijad i Koriolan su bili talentirani ali beskrupulozni vojskovođe i političari koji su vlastite interese stavili ispred lojalnosti prema domovini; možda su najproblematičniji Periklo i Fabije, iako su obojica majstori oprezne strategije kojom su u kritičnim povijesnim situacijama vješto očuvali integritet svoje domovine. I zar je pravično reći da je jedina sličnost između Lisandra i Sule što su obojica osvojili Atenu, između Agesilaja i Pompeja što su obojica neslavno završili u Egiptu, između Diona i Bruta što su obojica bili učenici Akademije? Prva su dvojica tipično makijavelistički bezobzirni a često i etički problematični zastupnici politike svoje države odnosno svoje stranke, Agesilaj i Pompej su veliki vojskovođe čiji uspjesi nisu imali trajna učinka, a Dion i Brut su, kako to i Plutarh naglašava u usporedbi, ubojice tirana i nesebične žrtve svojih uzvišenih ciljeva. Ili možda mi danas više i ne možemo misliti o velikanima antike a da nam odmah ne dođe Plutarh u sjećanje? Dobro je jednom rečeno da se vojničke i državničke veličine stare Grčke i Rima za nas praktično iscrpljuju s onima koje je Plutarh opisao, à ostali su ostali u sjeni.

O Plutarhu kao piscu »Usporednih životopisa«

Od nesumnjivo obilne biografske književnosti prije Plutarha sačuvano je vrlo malo: Ksenofontov enkomijastični Agesilaj u kojem autor nekritički veliča prijatelja, biografske skice Kornelija Nepota, više nacrti za biografije nego cjeloviti životopisi. To je dalo poticaja spekulacijama. Tako je F. Leo pretpostavio da su nekada postojala dva tipa životopisa, jedan stvoren u krugovima peripatetičara a namijenjen široj publici, te drugi, aleksandrijski, koncipiran znanstveno i namijenjen stručnjacima. Obrazac prvog bili bi Plutarhovi životopisi, drugoga Svetonijevi, prvenstveno oni književni ali i njegovi životopisi careva. Slabost te inače posve hipotetske slike je u tome što i one peripatetičke biografije koje su nam sačuvane pokazuju pretežno književni oblik i karakter. Prema W. Uxkull-Gyllenbandu, biografija je kao književna vrsta utrnula u 2. st. pr. n. e. a onda su Panetije i Posejdonije stvorili biografiju novog tipa kakvu kasnije reprezentira Plutarh. Ni ta hipoteza nema jače dokumentarne potpore. Stoga je bolje odustati od traženja formalnih izvora Plutarhovim *Usporednim životopisima*.

U sadržajnom pogledu ono što najviše upada u oči svakome jest Plutarhovo naglašavanje činjenice da on ne piše povijest nego životopise. S jedne je strane jasno da je glavni interes autora upravljen u sasvim drugom smjeru nego Tukididov ili Polibijev. Ali

isto tako teško je zaobići činjenicu da u *Životopisima* tri četvrtine građe čini ono što je obično predmet povijesti. Zato možda i nije neobično što je u pojedinim razdobljima (napose u 19. stoljeću) Plutarh bio ocjenjivan dosta nepovoljno. On, naime, s povjesničareva stanovišta zaslužuje kritiku koja mu je izricana: njegova je kronologija često zbrkana, geografija neprecizna, vojnički izvještaji nestručni, motivacija naivna, objašnjenja pojedinih zbivanja apsurdna. Ne može se smetnuti s uma niti to da Plutarh, čovjek mirne, blage i miroljubive ćudi, u svojim *Životopisima* često veliča upravo suprotne osobine od onih koje preporučuje i svojim životom i etičkim spisima.

No u toj kritici ne smijemo zanemariti niti nesumnjivo brojne vrline Plutarha kao pisca. On je prvenstveno učitelj praktična morala. Time se dade objasniti što gdjegdje pretjeruje u težnji za poučnošću na štetu objektivnosti prikaza. Njegovo je zanimanje prvenstveno usmjereno prema ljudskom karakteru i ponašanju: zato mu motivacija često ispada proizvoljna. Kako je to lijepo opisao Zlatko Pleše u predgovoru ovoj knjizi, Plutarh želi prikazati »uzorite ličnosti«, obrasce ljudskih postupaka i naravi koje te postupke proizvode. Ljudske sudbine kao uzor ili opomena za naš život, to je ono što Plutarh ima pred očima. To ne moraju uvijek biti uzorne ljudske naravi. Kako sam spominje, slavni je svirač Izmenija vodio svoje učenike da slušaju ne samo dobre nego i loše svirače da bi naučili i kako treba i kako ne treba svirati. Takvi su primjeri Alkibijad i Koriolan, Demetrije i Antonije. Mlad čovjek treba da oblikuje svoj značaj uspoređujući sebe i s obrascima vrline i s obrascima opačine. Kad u uvodu paru *Demetrije-Antonije* Plutarh kaže da velike naravi proizvode i velike vrline ali i velike mane, prisjećamo se autora spisa *O uzvišenome* koji slično zaključuje o velikim piscima čije su greške uočljivije od grešaka osrednjih pisaca: jednom svojom omaškom Herodot se, na primjer, »osramotio pred vječnošću«.

Plutarhu nije do one istine koja je ideal Tukididu ili Tacitu. To je pokazao na plastičnom primjeru R. H. Barrow. Iz izvora imamo samo oskudne podatke o tzv. sastanku u Luki trojice članova prvog trijumvirata: Pompeja, Cezara i Krasa. Jedino Ciceron daje neke podatke o tom događaju koji je, međutim, morao poprilično značiti u ono vrijeme. Kad je istekao Pompejev i Krasov zajednički konzulat a Cezarovo se namjesništvo u Galiji već primaklo kraju, uslijed sve jače senatske opozicije i neprilika što su ih trijumvirima stvarali Domicije i Katon a i zbog vječnog animoziteta između Pompeja i Krasa, novi mehanizam vlasti funkcionirao je sve slabije. U takvoj situaciji pozvao je Cezar god. 56. ostalu dvojicu na dogovor u sjevernoitalski etrurski gradić Luku. Budući da Plutarh piše životopise sve trojice učesnika, očekivali bismo da će se prikazi tog

događaja u sve tri biografije podudarati. Ali već površno čitanje pokazuje znatne razlike: u jednom se, na primjer, kaže da su rezultati dogovora bili odmah objavljeni, u drugome da su bili držani u tajnosti i da su ljudi tek naslućivali i nagađali o čemu se radilo. Tu nema govora da bi se radilo o nekoj subjektivnoj obojenosti zbog različite perspektive svakog od trojice: Plutarh daje objektivan izvještaj. Ali kako objektivan? Njega očito ne zanima objektivna istina u smislu egzaktne povijesne metode: on ne piše udžbenik rimske historije nego životopis trojice istaknutih političara. Zacijelo se za svaki od njih služio drugim izvorima a i sjećanje na pročitano vjerojatno je davalo različite rezultate. Da je Plutarhu netko skrenuo pažnju na te razlike, on bi vjerojatno odgovorio da ne piše povijest nego životopise. To ne znači da Plutarhu nije do objektivnosti. Dokaz je tome biografija Lukulova. Taj je rimski državnik i vojskovođa učinio veliku uslugu gradu Heroneji. Plutarh hoće da mu izrazi svoju zahvalnost tako što piše njegovu biografiju. Ali on ne piše pohvalnu biografiju u kojoj će veličati Lukulove vrline a prešućivati njegove mane jer to niti Lukul ne bi prihvatio. Istina mora uvijek imati prednost, ali to je ona istina koja je Plutarhu važna, ne istina o sitnim stvarnim ili kronološkim pojedinostima nego istina o čovjeku o kojemu piše.

Često se može pročitati da je Plutarhu pri pisanju životopisa osnovni motiv bio posredovanje između Grka i Rimljana da bi pridonio njihovu boljem razumijevanju i bržem stapanju. Zato on, kaže se, hoće Rimljanima pokazati da Grci nisu samo »gladni Grčići«, kako ih naziva Juvenal, a Grcima da Rimljani nisu divlji barbari. Nigdje u *Životopisima* nema ničega što bi ukazivalo na takvu autorovu tezu. Naprotiv, Plutarh je ponosni Grk svjestan golemog kulturnog nasljeđa svog naroda, ali istovremeno lojalan podanik Rima u čijoj svjetskoj velevlasti nazire prst sudbine ali i izraz njihovih posebnih vrlina koje su pridonijele da su Rimljani svoj poredak nametnuli svemu dostupnome svijetu. U vrijeme kad je Plutarh živio Grci i Rimljani proživjeli su u granicama iste države već više od tri stotine godina a politički i kulturni dodiri bili su znatno stariji. O Rimskom Carstvu iz vremena Antonina može se govoriti kao o grčko-rimskom svijetu, o zajednici u kojoj je stapanje obaju naroda već bilo poodmaklo. I Plutarh je jedan od onih pisaca koji – u tradiciji Polibija ili Dionizija iz Halikarnasa – vide u rimskoj dominaciji povijesnu zakonitost i volju nadljudskih sila a istovremeno nastoje naći razloge toj dominaciji u karakteristikama rimskog naroda i njegova načina življenja.

O vrlinama Plutarha kao pisca nadahnuto piše u ovoj knjizi Zlatko Pleše. No valja još nešto napomenuti. Plutarh je izrazit majstor fabule i naracije. Način na koji iznosi dramatske epizode

doista je impresivan: dovoljno je sjetiti se prizora Pirove smrti u Argu ili Antonijeva tužnog kraja u Aleksandriji ili potresnog bijega starca Marija kroz močvare pa onda to usporediti na primjer s veličanstvenim prizorom kad Marije, još sav kaljav i zapušten, uz bok Cini dočekuje predstavnike Rima, one iste koji su bili krivci njegova progonstva a sada strepe od njegova mrka pogleda koji je mnogo rječitiji od Cininih riječi. Dramatičnost je najveća vrlina Plutarhova pripovijedanja. U tome, ali i u još ponečemu, on podsjeća na drevne epske »pjevače priča«, napose na Homera. Kao što Homer nikad ne propušta da u pričanje uplete kakvu zanimljivu pričicu, anegdotu ili digresiju, tako i Plutarh bez ustručavanja ubacuje svoje čuvene ekskurse koje su neki nestrpljivi priređivači teksta prebacivali u fusnote. Primjer su tome njegove česte prirodoznanstvene spekulacije. Tako u životopisu Tita Flaminina opisuje da su Grci podigli silnu viku od radosti kad im je Tit kao poslanik rimskog Senata i naroda objavio da im se vraća njihova sloboda (prirodno, Plutarhu je daleko misao da je to bila prosta demagogija i da od te slobode ničega stvarnog nije bilo). Vika je bila tolika da su se neke od ptica koje su nadlijetale Korint, mjesto gdje se to događalo, strmoglavile mrtve na zemlju. I sad Plutarh razmišlja: da li je uzrok tome naglo raskidanje zraka što ga je izazvala buka, uslijed čega su se ptice našle u zrakopraznu prostoru i zato izgubile oslonac u letu? ili je možda jak i prodoran zvuk poput strelice pogodio ptice u letu i usmrtio ih? U životopisu Emilija Paula opisuje kako je rimski vojskovođa po obilju raslinja zaključio da na mjestu taborovanja, u podnožju Olimpa, mora biti vode, pa je naredio da se iskopa bunar, koji se stvarno brzo ispunio bistrom tekućinom; onda se Plutarh pita jesu li to skrivene podzemne rezerve vode koje su samo čekale da izbiju na površinu ili je voda nastala iznenadnim zgušnjavanjem pare u zemlji oslobođene kopanjem bunara. Kad objašnjava kako je Koriolan dobio svoj nadimak, to mu je prilika da nabroji niz takvih grčkih i rimskih pridjevaka i objasni im postanak i značenje. A kad pripovijeda kako je božansko nadahnuće potaknulo Valeriju da nagovori Volumniju neka na čelu rimskih matrona pokuša odvratiti Koriolana od napada na rodni grad, ta se epizoda uvodi dugačkim ekskursom u kojem se razmatra pitanje ljudske motivacije u Homera. Sve te digresije prilika su autoru da demonstrira svoju golemu erudiciju a svjedočanstvo su jednog drugačijeg stava prema čitanju nego što je naš današnji: Plutarhu se nikamo ne žuri i on očekuje od svog čitaoca da čita polagano. U prizorima brzih akcija i nagla nizanja događaja ponekad se pokazuje da Plutarh takvom brzom tempu zbivanja nije dorastao pa su njegovi opisi takvih događaja gdjegdje na granici kaosa. Ali kad se radnja odvija sustavno i polako, Plutarh je u svom elementu.

O Plutarhu u kasnija vremena

Plutarh je bio jedan od najčitanijih pisaca u pojedinim razdobljima evropske kulture. Već u antici marljivo ga je čitao Aulo Gelije, koji u svojim *Atičkim noćima* (I, 26) bilježi jednu anegdotu koja dobro ilustrira kako Plutarhovu narav tako i njegov odnos prema robovima. Plutarh je imao nevaljala i lijena roba koji je, međutim, često slušao i čitao gospodareve rasprave i predavanja te se tako prilično izvještio u filozofiji. Kad je uradio neku nepodopštinu, Plutarh naredi da ga svuku i izlemaju remenom. Isprva je krivac samo srdito protestirao da nije učinio nikakvo zlo, ali kako se kažnjavanje nastavljalo, udario je u druge žice jadikujući da se Plutarh ne ponaša kako priliči pravom filozofu: tá sramota je za nj da se prepušta gnjevu jer je često učio o štetnosti gnjeva a napisao je o tome i posebnu raspravu, »doista lijepu raspravu k tome«. Ono što preporučuje u raspravi slabo se slaže s njegovim sadašnjim prepuštanjem ružnim emocijama. Tad Plutarh odgovori polagano i blagim glasom: »Misliš da sam srdit. Jesi li zaključio po mom licu, glasu, rumenilu i riječima da sam srdit? Moje oči ne sijevaju, moj govor nije zbrkan, ja ne vičem; niti mi je pjena na ustima niti crvenilo na licu. Ne govorim ništa čega bih se trebao stidjeti ili što bih kasnije morao žaliti. Ne drhtim od gnjeva niti se naokolo bacakam u paroksizmu. U slučaju da ti nije poznato, to su znaci napada ljutine.« Tad se okrene onome koji je mlatio krivca i reče mu: »Dok ovaj i ja raspravljamo o tim stvarima, ti samo nastavi.«

Smatra se da se Arijan služio Plutarhovim Aleksandrovim životopisom a Pausanija Epaminondinim, Filopemenovim i vjerojatno Aristomenovim. Životopise su poznavali car Marko Aurelije i Elije Aristid, a oni su utjecali i na Apijana i Amincijana, koji je po Plutarhovu uzoru pisao usporedne biografije Dionizija Sirakuškog i cara Domicijana te Filipa Makedonskog i Oktavijana Augusta. U 3. stoljeću retor Menandar preporučuje čitanje Plutarha a Porfirije ga zdušno proučava u čemu su ga slijedili kasni novoplatoničari car Julijan, Temistije, Libanije, Proklo i Damascije. Eunapije je životopise smatrao najboljim Plutarhovim djelom a Himerije, koji se dičio da potječe od Plutarhova sina, preporučivao je Plutarha kao učitelja omladini. Ateneju su se, prirodno, sviđala *Ćaskanja uz čašicu* a Makrobije ih je djelomično oponašao u svojim *Saturnalijama*.

Premda na više mjesta spominje židovstvo ironizirajući bigotnost i praznovjerje njegovih pripadnika, čini se da Plutarh nije poznavao kršćanstvo. Ipak, kako je bio jedan od onih antičkih mislilaca koji su po duhovnom profilu bili bliski kršćanskim pogledi-

ma, napose u etici (poput Seneke Mlađega), nije čudo da ga kršćanski autori često hvale. Iz njega crpe – doduše bez navođenja izvora – Klement Aleksandrijski, Ivan Hrisostom, Grgur Nazijanski i Grgur iz Nise a osobito Basilije čije su propovijedi protiv srdžbe, protiv lakomosti i protiv zavisti, te upute za čitanje klasika bez sumnje oblikovane prema Plutarhovu uzoru. Eusebije ga često citira pa su kod njega sačuvani odlomci izgubljenih Plutarhovih spisa a i Konstantinov je životopis sastavljen prema Plutarhovima. U 5. st. biskup Teodoret iskreno mu se divi vjerujući da je Plutarh čitao Evanđelja, Izidor Peluzijski ga proučava a Justinijanov povjesničar Agatija piše epigram za Plutarhov kip što su ga podigli Rimljani. Lamprijin katalog pokazuje koliko je još Plutarhovih spisa bilo poznato potkraj antike i iz njega je vidljivo da ih je bilo mnogo. Ali vidljivo je također da nije bilo cjelovita izdanja korpusa, zbog čega je i bilo moguće da se dio izgubi a i da se autentični spisi pomiješaju s neautentičnima.

Od Agatije pa sve do Teofilakta Simokate i Fotija u 9. stoljeću nemamo vijesti o Plutarhu pa je očito da se u tom vremenskom razdoblju izgubilo ono što nam nije sačuvano. Fotije je poznavao drugu polovicu *Usporednih životopisa*, ali ne i prvu koja je došla do nas neovisno o toj tradiciji. Od 9. stoljeća Plutarhom se bave brojni bizantski učenjaci i drugi pisci. U 10. st. spominje ga leksikon *Su(i)da* a Konstantin Porfirogenet po uzoru na nj piše Basilijevu biografiju. U 11. st. za njegova djela znaju Mihajlo Pselos i Joanes Mauropos, koji u jednom epigramu moli Krista da poštedi od vječnog prokletstva Platona i Plutarha. U 12. st. čita ga Joanes Tzetzes a oduševljeno veliča Teodor Metohita. I krajem 13. st. živi onaj koji ima najveće zasluge za očuvanje Plutarhova korpusa, Maksim Planud.

Na zapadu Planudov je suvremenik Dante ali on o Plutarhu ništa ne zna, a i Petrarca ga poznaje slabo, uglavnom po neautentičnom *Trajanovu obrazovanju*. Čini se da ga nije poznavao niti Boccaccio. Tek je priljev bizantskih učenjaka u 15. st. pred prijetnjama Osmanlija doveo do boljeg poznavanja Plutarha na zapadu zahvaljujući ljudima poput Gemista Pletona ili kardinala Besariona. Mnogi ga humanisti počinju proučavati i prevoditi na latinski: Decembrio, Palla Strozza, Guarino, Giustiniani, a napose Leonardo Bruni. Pri tome su većinom davali prednost biografijama Rimljana, što je i prirodno. Prvi je tiskani prijevod Plutarha bio onaj Giovannija Antonija Campane iz god. 1471. Istovremeno Donato Acciaiuoli piše biografije Hanibala i Scipiona Starijega (koje su dugo bile smatrane Plutarhovima!) a nešto kasnije Niccolò Machiavelli životopis Castruccia Castracanija koji završava usporedbom svog junaka s Filipom Makedonskim i Scipionom. Dok je u antici Plutarh svoju slavu

zahvaljivao prvenstveno etičkim spisima, sad su njegove biografije u prvom planu. Ipak, na grčkom je najprije tiskana *Moralia*: kod Alda Manuzija u Veneciji 1509. a tekst je priredio Demetrije Dukas u suradnji s Erazmom Roterdamskim. Već 1517. tiska Filippo Giunta u Firenci prvo izdanje *Usporednih životopisa* po jednom rukopisu koji je obradio Bonino. Dvije godine kasnije izlaze biografije i kod Manuzija a tekst je mnogo temeljitije priredio Francesco Asulano. Redoslijed po kojem je Asulano svrstao životopise održao se do danas praktično kod svih važnijih izdanja a taj se poštuje i u ovom prijevodu.

Erazmov rad na Plutarhu nije se iscrpio u suradnji na Aldovu izdanju etičkih spisa. Na latinski je preveo mnoge njegove dijaloge; nazivao ga je »najučenijim« *(doctissimus)* i izjavio da osim Biblije nije čitao ništa svetije od njega *(nihil sanctius)*. Podjednako divljenje pokazivao je i *praeceptor Germaniae* Philip Melanchthon koji je svoje izdanje pseudo-Plutarhova spisa *O odgajanju djece* 1519. popratio predgovorom punim oduševljenja a u svojim predavanjima o Plutarhu govori kao o »klasičnom piscu« *(classicus author)*. Blagi mudrac iz Heroneje manje je privlačio vatrene i plahovite naravi poput Lutherove. God. 1519. već se pojavljuju prvi njemački prijevodi i u tridesetim i četrdesetim godinama prevedena je većina spisa iz njegova korpusa. Xylander i Cruserius izdali su 1564. vrijedan latinski prijevod životopisa i 1570. etičkih spisa a Xylander je 1574. priredio izvrsno izdanje *Moralia* u izvorniku.

No u drugoj polovici 16. st. značajniji su radovi Francuza. Godine 1572. objavio je čitavog Plutarha Stephanus (Henri Estienne) uz izvrsnu kritiku teksta te uz suradnju nekolicine vrhunskih filologa i to je izdanje postalo temelj za sva kasnija. Za širenje popularnosti Plutarha u Francuskoj a i izvan nje kapitalno je značenje francuskog prijevoda Jacquesa Amyota: *Vitae* 1559. a *Moralia* 1572. Još prije Amyota na latinski ga je prevodio Budaeus (Guillaume Budé) te ga zajedno s Rabelaisom, koji ga je čitao u izvorniku, učinio poznatim u Francuskoj. Ipak, može se reći da je tek Amyotov prijevod, koji je postao klasično djelo francuske književnosti, postigao da je Plutarh otad dio lektire svakog obrazovanog Francuza a u 16. i 17. st. on je najčitaniji pisac u Francuskoj. Unesen je u školske programe i na njemu su se obrazovali kraljevi Charles IX i Henri III a Henriju IV bio je najmiliji pisac. Amyotov slavni suvremenik Montaigne poznavao ga je i ranije, ali je tek nakon čitanja Amyotova prijevoda odlučio postati »novi Plutarh«. Povjesničaru Brantômeu *Životopisi* su bili uzor za njegove *Vies des grands capitaines* i *Hommes illustres*. St. Evremond proglasio je *Usporedne životopise* jednim od najljepših književnih djela na svijetu. Corneille je odatle uzeo sižeje za tragedije *Sertorius* i *Agésilas*, Racine za

Mithridatea, ali je i u njegovim drugim dramama očit utjecaj Plutarha a mogu se naći i doslovni citati. Racine je čitao Amyotov prijevod bolesnom Louisu XIV a i sam je proučavao grčki tekst. Brunetière će kasnije napisati da je Plutarh za francusku tragediju bio ono što i Homer za grčku. U modi je bilo sastavljanje raznih *parallèles* i *comparaisons* po ugledu na Plutarha, pa se ni Pascal nije mogao oteti tome.

Biografije u Amyotovu prijevodu počeo je od 1579. prevoditi na engleski Th. North i tako je podastro građu Shakespeareu za tragedije *Koriolan, Julije Cezar* i *Antonije i Kleopatra*, koje se temelje na odgovarajućim životopisima, dok je sižej za *Timona Atenjanina* uzet iz 69. glave Antonijeva životopisa. No i drugdje se vidi kako je temeljito Shakespeare poznavao Plutarha. Utjecaj etičkih spisa vidljiv je u *Essays* Shakespeareova suvremenika Francisa Bacona, ali je on poznavao i biografije i ugledao se u njihov stil. Jedan je prijevod Plutarha na engleski izravno s grčkoga bio objavljen između 1683. i 1686, radio ga je 41 učenjak a predgovor je napisao John Dryden, još jedan oduševljeni poštovalac Plutarhov, koji je svoju tragediju *Cleomenes the Spartan hero* sastavio prema završnom dijelu Kleomenova životopisa.

Koliko je veliko bilo značenje Plutarha u 17. stoljeću, toliko su razmjerno beznačajni bili rezultati filološkog rada u to vrijeme. Drugačije je u 18. stoljeću: Bryanusova i Solanusova izdanja biografija u Londonu od 1723. do 1729. na temelju nova kolacioniranja rukopisa, Reiskeovo cjelovito izdanje u Leipzigu od 1774. do 1782. s izvrsnim popravcima teksta, prvo kritičko izdanje *Moralia* Švicarca Daniela Wyttenbacha koji je radio u Nizozemskoj (Oxford 1795–1830. i Leipzig 1796–1834). Usporedo s time Plutarha počinju doslovce obožavati kao moralista i filantropa, vjesnika ideala slobode, hvalitelja muževne vrline, protivnika tiranije i velikog povjesničara: Johannes Müller, Bodmer, von Haller, La Harpe, Pestalozzi, a osobito J. J. Rousseau. Pod njegovim je utjecajem bujao entuzijazam za Plutarha kod Montesquieua, d'Alemberta, Diderota, Daciera. U Engleskoj dive mu se pjesnici Thomson i Pope.

U Njemačkoj u 18. st. Friedrich II poznavao ga je od malena preko Amyotova prijevoda i čitao ga i na vojnim pohodima. Lessing mu baš nije bio osobito sklon, ali Goethe ga je čitao u mladosti a u starosti se »zaljubio« u njega. Ne manje zanimanje pokazivali su Klinger, Hamann, Jacobi i Beethoven koji ga je čitao »kao Bibliju«. Ali najdublje je divljenje pobuđivao u Jean Paula kome je bio sličan i duhom i stilom, te Schillera koji je po njegovim obrascima likova oblikovao razbojnika Moora i markiza Posu a zamislio je i tragediju *Temistoklo* te niz biografija slavnih Nijemaca po Plutarhovu uzoru, koje bi ga učinile »njemačkim Plutarhom«. Entuzijazam za Plutarha

bio je tolik da se ne samo vjerovalo da je on napisao i Kristovu biografiju nego su čak mislili i da su je zaista pronašli.

U stoljeću koje je slijedilo slabi zanimanje za Plutarha. Istina, i ranije je bilo kritički nastrojenih ljudi poput Voltairea ili Bolingbrokea. Ali sada su prema njemu neprijateljski raspoloženi protivnici francuske revolucije poput Mitforda ili Macauleyja zato što je Plutarh bio miljenik revolucionara. I Winckelmannov je neohumanizam pažnju više usmjeravao prema pravim klasicima Homeru, Sofoklu, Platonu, Tukididu, Demostenu, pored kojih je Plutarh izgledao poput epigona. Naredni je motiv za neprijateljstvo bila averzija romantičara prema (malo)građanskom moraliziranju i njihova uvećana zainteresiranost za nacionalnu prošlost. Uz to, povijesna je kritika ukazala na sve nedostatke Plutarha kao povjesničara: sad se povijesno istraživanje trudi da otkrije veze između naroda, država i ideja pa se kraj takve orijentacije Plutarhova metoda koncentriranja na pojedinca pokazivala nedostatkom. Naprotiv, sve se intenzivnije znanstveno proučavaju izvori biografija: ističu se radovi Koraesa i Schaefera, a spomen zaslužuje i Sintenisovo kritičko izdanje gdje je prvi put upotrijebljen zakon hijata što ga je otkrio Benseler. Manje je pažnje filologija posvećivala etičkim spisima. Ipak treba spomenuti Duebnerovo izdanje (Pariz 1839–1846) i Schellensovu studiju o hijatu u *Moralia* (Bonn 1864). Potkraj stoljeća počinju izlaziti Treuevi radovi i Bernardakisovo izdanje (Leipzig 1888–1896) koje je Wilamowitz tako žestoko kritizirao, često s nepravom. Tek će u ovom stoljeću istraživalački radovi o etičkim spisima dobiti nov zamah.

Ali među ljudima od duha i kulture Plutarhu se i dalje dive mnogi, među ostalima Wilhelm von Humboldt, Niebuhr, Richard Wagner, Gottfried Keller, Châteaubriand, Sainte-Beuve, Flaubert, Benjamin Franklin, R. W. Emerson, Gerhard Hauptmann...

O ovom prijevodu

Prvi prijevodi *Usporednih životopisa* na latinski bili su Guarinov 1410. i Budéov u 16. stoljeću. Paralelno su nastajali i prijevodi na narodne jezike. Prvi ih je na talijanski preveo B. Jaconello 1482, na španjolski Alfonso de Palencia 1491, na njemački H. Boner 1541, a sredinom 16. st. na francuski George de Selve. Najpoznatiji je prijevod bio, kako je već spomenuto, Amyotov na francuski.

U nas ovo je prvi cjeloviti prijevod Plutarhovih *Životopisa*. Od značajnijih ranijih prevodilaca spomenuti treba Stjepana Senca koji

je u nakladi »Matice hrvatske« objavio *Izabrane životopise znamenitih Grka i Rimljana* u dva sveska (Zagreb 1891. i 1892). U njima su obuhvaćeni *Temistoklo, Aristid, Periklo, Kimon, Alkibijad, Demosten* i *Aleksandar* odnosno *Koriolan, Kamilo, Katon Stariji, Tiberije* i *Gaj Grakho, Marije, Sula, Ciceron* i *Cezar*. Odlomke iz *Aristida, Perikla* i *Aleksandra* uvrstio je Senc u svoje *Primjere iz grčke književnosti* (Zagreb 1909). Miloš N. Đurić preveo je *Aleksandra* (Novi Sad 1943), kasnije objavljena zajedno s *Cezarom* (Beograd 1950). U *Atinskim državnicima* (Beograd 1950) prevedeni su životopisi Solona, Temistokla, Aristida, Kimona, Perikla, Alkibijada i Demostena. Odlomke iz *Likurga* i *Pelopide* uvrstio je u svoju *Istoriju starih Grka do smrti Aleksandra Makedonskog* (Beograd 1955). Kasnije je još preveo *Diona* i *Bruta*. *Helenski i rimski junaci* (Beograd 1958) sadrže *Aristida, Katona Starijeg, Koriolona, Alkibijada, Aleksandra* i *Cezara*. Na slovenski preveo je Anton Sovre *Katona Starijeg, Tiberija* i *Gaja Grakha, Marija, Sulu, Pompeja, Cezara, Cicerona* i *Bruta* (*Življenja velikih Rimljanov*, Ljubljana 1950) te *Solona, Temistokla, Kimona, Perikla, Alkibijada, Pelopidu, Fokiona, Pira, Agisa* i *Kleomena* (*Življenja velikih Grkov*, Ljubljana 1959).

Ostatak od 35 biografija, pored onih koje je preveo Senc, preveo je u 5 knjiga Koloman Rac i taj je prijevod ostao u rukopisu. Negdje 70-ih godina, koliko mi je poznato, otkupio je »Liber« taj rukopis od nasljednika i povjerio redakturu dvojici zagrebačkih klasičnih filologa. Kako oni taj posao ni poslije više godina nisu dovršili, zamolio me tadašnji urednik »Libera« da to ja preuzmem. Kad sam započeo s radom ustanovio sam da su moji prethodnici uradili jedva malo više od ispravljanja pravopisnih grešaka u prvih pet parova Račevih *Ispoređenih životopisa*, ali i da je prijevod praktično neupotrebljiv kako zbog arhaičnosti jezika i, napose, leksika, tako i zbog nesretne tendencije, koja je zamjetna i u Senca iako ne u tolikoj mjeri, da se dugački Plutarhovi periodi nemilice sjeckaju na kratke proste rečenice – što, primjerice, Đurić nije radio – u duhu neke narodnjačko-vukovske tradicije. Takvim je *staccato*-stilom potpuno izmijenjen dojam što ga daje Plutarhova složena sintaksa u izvorniku. Stoga sam predložio uredniku da umjesto toga iznova prevedem sve (uključivo Senca), i on se s time složio. Posao je trajao prilično dugo, što je i razumljivo, a konačni je rukopis obuhvaćao preko 2500 tipkanih kartica. Nastojao sam održati ujednačenost terminologije i biti što vjerniji periodičkom Plutarhovom stilu, što će možda stavljati gdjegdje povećane zahtjeve na čitaoca, iako je nešto toga otklonjeno u lekturi. Od pojedinosti pri prevođenju spomenut ću samo dvije. Općenito se kaže da Plutarh obiluje figurom *hendiadyoin*: ja sam ih često ostavljao nerazriješene i u prijevodu. U Plutarhovu tekstu i u citatima iz drugih antičkih

pisaca svugdje sam ostavljao »Heleni«, a u bilješkama umjesto toga »Grci«. Ostale će pojedinosti čitalac i sam lako uočiti. Prijevod je čekao na objavljivanje više godina zbog financijskih teškoća »Libera« i sada izlazi u izdanju novog nakladnika. U međuvremenu nisam u njemu vršio nikakve promjene.

ZDESLAV DUKAT

Predgovor

Plutarhovo djelo, iako tek napola sačuvano, po opsegu je jedno od najvećih, a po sadržaju jedno od najbogatijih i najraznovrsnijih u danas dostupnoj književnoj ostavštini Antike. Taj golemi korpus sadrži u sebi dvije zasebne, zaokružene cjeline – takozvane *Etičke spise*, zbirku teorijskih rasprava tematski daleko raznorodnijih no što bi se to prema naslovu dalo zaključiti, i *Usporedne životopise*, u kojima Plutarh, kroz prikaze života i karaktera slavnih likova grčke i rimske prošlosti, gradi idealan lik antičkog čovjeka. Otkako se u petnaestom stoljeću Zapad počinje izravno upoznavati s helenskom baštinom, *Usporedni životopisi* postaju jedno od najčitanijih antičkih djela i pribavljaju svom autoru veliku slavu i ugled koji će potrajati sve do kraja osamnaestog stoljeća. Vrijeme kojemu je Antika bila obrazac savršenstva, mjera duhovne i tjelesne ljepote, doživljavalo je Plutarhove junake kao uzore vrline i herojstva, kao modele dostojne podražavanja: »Vjerovao sam«, piše Rousseau u *Ispovijestima*, »da sam Grk ili Rimljanin... Kad sam jednoga dana za stolom pripovijedao Scevoline doživljaje, svi su se prestrašili vidjevši me gdje primičem ruku žeravnici i držim je na njoj, u želji da zorno prikažem njegov pothvat.« Ta izrazita sugestivnost Plutarhovih životopisa, dramatičnost proistekla iz gotovo impresionističkog poigravanja historijom, iz zapostavljanja povijesnih činjenica na račun prikaza unutarnjeg života likova, utjecale su prije svega na dramske pisce – tako su biografije Koriolana, Cezara i Antonija poslužile Shakespeareu kao predložak za istoimene drame. Sveopće divljenje pretvorilo se, međutim, s pojavom neohumanističke struje, u sveopće poricanje originalnosti i misaone snage Plutarhove epohe, sve na račun isticanja stvaralačkog genija jednoga Homera, Platona, Sofokla ili Tukidida. Historijska kritika devetnaestog stoljeća samo je ojačala i učvrstila negativan i krajnje potcjenjivački sud o tom velikom antičkom biografu i filozofu – potaknuta uspjehom što ga je »traganje za izvorima«, ta velika Gorgona historijskog pozitivizma, postiglo u području biblijskih istraživanja, ona je Plutarha promatrala isključivo kao izvor za rekonstrukciju antičke historiografije od Ksenofonta do Tacita. Tek u našem stoljeću, nakon prvih desetljeća

ravnodušnosti, kad je Plutarh svođen na ime kojim se opterećuje đačka memorija, suvremeni istraživači – a ako je suditi prema sve većem broju modernih prijevoda, i šira čitalačka publika – ponovo otkrivaju Plutarha, ovaj put ne više kao moralista, već kao pouzdanog historičara i etnografa, kao prethodnika novoplatoničke filozofske struje i, prije svega, kao jednog od najsjajnijih predstavnika antičkog književnog »baroka«. Gledano u tom širem kontekstu ponovnog buđenja interesa za Plutarha, Dukatov prijevod svih sačuvanih usporednih i pojedinačnih životopisa otvara mogućnost da se i u našoj sredini započne s ozbiljnijim proučavanjem ne samo Plutarhova raznolikog opusa već i jednog u nas malo poznatog razdoblja zrelosti Rimskog Carstva, obilježenog kulturnim sinkretizmom i pregrštom duhovnih sinteza od presudne važnosti za kulturnu povijest Evrope. Osim toga, taj prevodilački pothvat ispravlja na neki način propust prethodnih generacija, jer u odnosu na druge evropske narode, naša kultura dobiva kompletan prijevod Plutarhovih biografija s prevelikim zakašnjenjem, zakašnjenjem koje se ne mjeri desetljećima, već čitavim stoljećima.

Plutarh se rodio u beotskom gradiću Heroneji četrdesetih godina prvog stoljeća naše ere, za vrijeme vladavine cara Klaudija. U svojoj uglednoj i imućnoj obitelji mladi je Plutarh stekao prva znanja o »dobrom i lijepom« te osjetio interes za duhovne znanosti. Takva je pogodna duhovna klima sigurno samo učvrstila odluku da u Ateni, tada jednom od glavnih univerzitetskih središta, produbi svoja znanja i proširi intelektualne vidike. No, za razliku od drugih obrazovanih mladića svoga vremena, Plutarh se, nakon završenog školovanja u Platonovoj Akademiji, vratio u rodni grad, odlučivši se tako za neku vrst intelektualne izolacije i odrekavši se, možda zbog svoje povučene naravi sklone mirnom, obiteljskom životu, »tog izobilja knjiga i razgovora svih vrsta« koje mu je nudilo veliko središte poput Atene. Pa ipak, boravak u toj riznici duha i slavne prošlosti grčkog naroda, ostavio je na njega neizbrisiv trag, razvio ljubav prema onim disciplinama što se ne bave riječima, nego stvarima, i usadio mu bezgranično divljenje prema »božanskom Platonu«, njegovu vječnom uzoru. Skeptični racionalizam što ga je ponio iz Akademije, u zrelim godinama zamjenjuje interes za nadnaravno i za tradicionalnu religiju, interes koji se još više produbljuje stupanjem na funkciju Apolonova svećenika u Delfima. Bilo bi, međutim, pogrešno Plutarhovo zanimanje za filozofiju pripisati njegovoj mladenačkoj, a sklonost prema pitanjima vjere njegovoj zreloj i staračkoj dobi. Atena i Delfi odražavaju dva vida njegove osobnosti, uvijek u skladnoj, našem vremenu teško shvatljivoj ravnoteži, i uvijek podjednako važna za točno razumijevanje njegovih filozofskih koncepcija.

Iako je živio daleko od carske metropole, u jednoj od udaljenih provincija pod rimskom upravom, Plutarh je bio u neprekidnom dodiru s Rimom – kao poslanik rodnog grada, kao prijatelj rimskih uglednika, kao svećenik carevima dragog svetišta u Delfima, kao građanin s visokim položajem u rimskoj hijerarhiji i, napokon, kao pristaša Trajanove politike kulturnog povezivanja grčkog i rimskog naroda. Upravo u takvoj političkoj klimi, kao rezultat težnje za boljim međusobnim poznavanjem i oslobađanjem od naslijeđenih predrasuda, nastali su ako već ne svi, a ono svakako najveći dio *Usporednih životopisa*.

Plutarhovi su *Usporedni životopisi* galerija slika velikih grčkih i rimskih državnika i vojskovođa, sparenih na temelju analogija u njihovu karakteru, njihovu usudu ili historijskim prilikama u kojima su živjeli. Često se taj kriterij primjenjuje na osnovu uviđanja neke površne sličnosti, pa zbog toga i dolazi do neuspjelih, nategnutih poređenja, do neuvjerljivih spojeva. Pored dvadeset i tri usporedne biografije, od kojih je ona najranija, par *Epaminonda-Scipion*, izgubljena, taj poveliki korpus obuhvaća također pojedinačne, većinom izgubljene životopise grčkih heroja, pjesnika, filozofa i rimskih careva od Augusta do Vitelija. Kad smo rekli da sve te biografije sačinjavaju jednu galeriju slika, mislili smo na ona mjesta u kojima se Plutarh, tumačeći svrhu i namjenu svog djela, sâm poslužio metaforom slike i slikara. Da se tu ne radi o historijskom zapisu, o želji da se kronološkim redom zapišu i pobroje događaji prošlosti, Plutarh jasno govori u uvodu *Aleksandra-Cezara*: »Tâ ja ne pišem povijest nego životopise, i niti kod najznamenitijih djela nema uvijek očitovanja vrline ili opačine, nego kakva sitna stvar, riječ ili šala često bolje otkrije značaj nego bitka s tisućama mrtvih, najveće vojne sile i opsade gradova. I tako, upravo kao što slikar nastoji postići sličnost s onim koga slika usredsređujući se na lice i izraz očiju kojima se otkriva značaj, a vrlo malo pažnje posvećuje ostatku njegove osobe, i meni treba dozvoliti da prodrem u ono što otkriva dušu ljudi o kojima pišem i da kroz to prikažem život svakoga od njih, ostavivši drugima da opišu njihove velike bitke.« U uvodu Nikijina životopisa Plutarh piše da ne želi biti poput Timeja »koji se, ponadavši se da će umijećem zasjeniti Tukidida, a za Filista pokazati da je sasvim dosadan i nevješt pisac, gura svojom poviješću posred onoga što je njima osobito uspjelo, bojeva, pomorskih bitaka, i govora pred narodom«. No, on isto tako ne može »šutke mimoići djela koja su izložili Tukidid i Filist jer ona u najvećoj mjeri kriju narav mog junaka i ćud što leži zapretana ispod mnogih teških patnji«, ali ih se dotiče tek nakratko, tek toliko da se ne učini nemarnim i nehajnim. Ipak, prva mu je i prava nakana »sabrati one pojedinosti koje su većini pisaca promakle, a što drugi spominju

uzgred ili je navedeno na zavjetnim darovima ili u skupštinskim zaključcima, ali ne gomilajući beskorisnu povijesnu građu nego podajući čitateljima ono što služi razumijevanju značaja i postupaka.« Ljudska priroda, međutim, nije savršena, pa tako i najljepši likovi, najljupkiji modeli, imaju obično neki sitan nedostatak koji slikar neće ni posve izostaviti ni sasvim točno prikazati: »u ovom će, naime, slučaju portret biti ružan, u onome nesličan predlošku – isto tako, budući da je teško ako ne i nemoguće prikazati život čovjeka čistim i besprijekornim, u onim lijepim dijelovima treba upotpuniti istinitost sličnošću. Ali one pogreške i ljage, koje se uslijed neke strasti ili političke nužde miješaju u njegovo djelovanje, smatrajući ih većma manjkavostima kakve vrline nego zločinačkim rezultatima opačine, ne treba u našoj povijesti odveć revno i preopširno naznačivati nego tako kao da se stidimo zbog ljudske prirode zato što ne stvara nikakav savršeno neporočan ili neprijeporno prema vrlini usmjeren značaj« (Kimon 2). Ono što priječi stvaranje takvog karaktera je složena, miješana narav čovjekove duše u kojoj razumski dio, potpomognut umom, božanskim elementom u čovjeku, nastoji nadvladati utjecaj nerazumskog dijela i tjelesne sjetilnosti. Strasti i pretjerana čuvstva što se rađaju kao posljedica čovjekove smrtne, propadljive naravi, njegove prijemljivosti za ugodu i bol, neke ljude pomućuju više, a neke manje. Tek oni najbolji, a takva je većina Plutarhovih likova, uspijevaju uspostaviti duševni sklad, podrediti nerazumski dio duše razumu i usmjeriti strasti prema njihovoj jedinoj pravoj svrsi, prema vrlini, bilo onoj teoretskoj, koju nazivamo mudrošću, ili praktičnoj, kojoj dajemo ime razboritosti. Plutarhovi su junaci u neprestanoj potrazi za pravom mjerom, oni kao da utjelovljuju praktičnu vrlinu o kojoj Plutarh govori u spisu *De virtute morali*. Samim time oni predstavljaju stvarne uzore čijim se podražavanjem može postići moralno savršenstvo. Onoliko, naravno, koliko je dopušteno čovjeku, igrački u rukama prevrtljive sudbine što se poigrava ljudskim životima, koja i najvećeg junaka može u samo jednom trenu, u jednom kratkom, iznenadnom blijesku pretvoriti u obično smrtno biće.

Doista, »sitna stvar, riječ ili šala često bolje otkrije značaj nego bitka s tisućama mrtvih, najveće vojne sile i opsade gradova« (Aleksandar 1). Kratko snoviđenje, predznak poraza, nejasno ukazanje, blijesak munje, mogu u jednom jedinom trenutku izmijeniti pojedinčevu sudbinu, razoriti isprazne nade, ispuniti beznađem ili povratiti optimizam, hrabrog čovjeka pretvoriti u kukavicu ili vratiti izgubljeno dostojanstvo. U času kad je Krasova vojska ugledala Parte kako, nabodenu na koplje, nose odsječenu Publijevu glavu, što je potreslo i slomilo borbeni duh vojnika, »kažu da je Kras barem u tom, za njega strašnom trenutku, pokazao sjajnije držanje no ikad;

prolazeći, naime, redovima, vikao je: 'Moja je, Rimljani, i samo moja ta bol; ali velika slava i sreća Rima stoji neslomljiva i nepobjediva u vašem spasu. Ako osjećate neko sažaljenje za mene koji sam izgubio najdivnijeg od svih sinova, pokažite to svojom srdžbom na neprijatelje'« (Kras 26). Historija je, dakle, svedena na kratke priče, povijesne anegdote, na niz gotovo teatarskih scena. Čitav život kao trenutak u vremenu i prostoru. Historija kao fikcija. Život kao vječni, neprekinuti san.

»Kad je Krasova glava bila donesena na partski dvor, stolovi su bili uklonjeni, a tragički glumac po imenu Jason iz Trala pjevao je Agavin prizor iz Euripidovih *Bakha*. Dok su mu odobravali, Silak, stavši na vrata i poklonivši se kralju do zemlje, baci u sredinu uzvanika Krasovu glavu. Kad su je Parti podigli uz pljesak i poklike radosti, na kraljevu zapovijed sluge dadoše Silaku mjesto za stolom, a Jason, predavši Pentejevu masku jednom od članova kora, pa uzevši Krasovu glavu i ponesen bakhičkim zanosom, otpjeva u nadahnuću do kraja one stihove:

Nosimo iz planine
Svježe odrezan bršljan u palaču,
Presretan ulov.« (Kras 33)

»Tako kažu da je Krasov pohod završio kao tragedija« (ibid.). Jedan tren, jedan Jasonov pokret, bio je dovoljan da se uništi scenska iluzija, da se uspostavi okrutna stvarnost smrti. Ali, u tom istom trenu, čitav jedan ljudski život pretvara se u fikciju, u jednu od već toliko puta viđenih uloga što ih čovjek odigrava u toj tjeskobnoj, nedohvatnoj igri sa Sudbinom. »Pa je li onda«, priča mudri Emilije Paulo, upustivši se u razlaganje o sudbini i ljudskom usudu, »primjereno da se onaj koji je smrtan čovjek, kad mu pripadne uspjeh, oholi i ponosi što je pokorio neki narod, grad ili kraljevstvo, ili treba da radije razmišlja o tom obratu sudbine koja, stavivši pred oči ratniku primjer slabosti koja je zajednička svim ljudima, uči ga neka ništa ne smatra stalnim i trajnim?« Aleksandar Makedonski uzdigao se do najvišeg vrhunca moći i stekao najveću silu, a onda je sve to »u jedan cigli sat palo i dospjelo vama pod noge«, nestalo u nepovrat. »Nećete li, vi mladi, odbacivši tu ispraznu razmetljivost i oholost zbog pobjede, ponizno se prignuti pred budućnošću, neprestano očekujući čas kad će demon najzad hitnuti u svakoga od vas svoju zavidnu odmazdu za vaš sadašnji uspjeh?« (Emilije Paulo 27).

Kod Plutarha, kao i kod Tacita, Seneke ili Lukana, sve je lomno, sve prolazno – »urbes constituit aetas, hora dissolvit: momento fit cinis diu silva.« Uhvatiti čas koji izmiče, ovjekovječiti ljepotu mladosti trenutak prije no što zauvijek nestane, okameniti gestu, riječ, onaj sudbonosni tren kad se sav život sabire u jedan

nezaboravni blijesak, kad sve postaje prozirno i jasno, da onda zauvijek nestane, kao kad je Antonije, jedne tihe aleksandrijske noći, iznenada začuo povorku svog zaštitnika Dionisa kako uz zanosnu muziku izlazi iz grada i ostavlja ga zauvijek, osjetivši u taj čas svu ispraznost svojih nadanja i varavost sudbine što mu, umjesto moći i slave, donosi smrt – sve to pripada jednom gotovo »baroknom« osjećaju zasićenosti i nostalgije za prošlim, sretnijim vremenima, i svjedoči o rezignaciji Plutarhove epohe, o lažnom sjaju jednog vremena u kojem pojedinac osjeća nemir i strah pred sutrašnjicom. Kao svakom »baroknom« piscu, Plutarhu također nedostaje osjećaj za objektivnost, kritičko sagledavanje činjenica koje je resilo jednog Tukidida – u svijetu bez potresa i oluja, u kojem politika više nije stvar svakog slobodnog čovjeka, bilo je, uostalom, i nemoguće postati pravim historičarom. Stoga i Plutarhovi likovi nisu povijesne ličnosti, ljudi od krvi i mesa, već naprosto portreti vrline koja nastoji utišati prejake strasti i nezdrava čuvstva, Čovjek u svom najboljem izdanju, uzor za život, ali i svjedočanstvo o nesavršenosti ljudske prirode.

Pejzaž Plutarhovih životopisa također odražava tjeskobnost i naglašenu senzualnost svojstvene »baroknim« epohama – obično je to trenutna impresija, plod uzbuđene mašte, čas kada priroda, u potresu ili oluji, pokazuje svoju stihijsku, neukrotivu snagu. Smireni i svjetliji tonovi prevladavaju tek tamo gdje se pisac nostalgično prisjeća legendarne prošlosti koja bar načas može utišati tjeskobu sadašnjosti: »Priča kaže, kad još aventinski brežuljak nije bio naseljen, ali je obilovao izvorima i sjenovitim šumskim dolinama, da su na nj zalazila dva poluboga, Piko i Faun« (Numa 15). No, priroda se prije svega doživljava kao prostor božanskih ukazanja, pun stravičnih znamenja i predskazanja junakove propasti: »Kad je pala noć i vojnici se poslije večere prepuštali počinku i snu, mjesec, koji je bio pun i visoko na nebu, iznenada se poče zatamnjivati i, izgubivši svjetlo i promijenivši različite boje, nestade. Dok Rimljani, kao što je u njih običaj, dozivahu njegovu svjetlost natrag, udarajući u mjed i dižući prema nebu brojne upaljene ugarke i baklje, Makedonci nisu radili ništa slično, nego je strava i zaprepaštenje obuzimalo njihov tabor i polako se među mnogima od njih širio šapat da ta pojava označuje pomračenje kralja« (Emilije Paulo 17). Često se, da bi se dočarala strahota presudnih bojeva, zaglušujućoj zveci oružja i kricima umirućih vojnika suprotstavlja tišina i vedrina noći uoči bitke; a na snažnim kontrastima svjetla i tame gradi se opis strašne oluje što se sručila na Krasovu vojsku: »Kad je pak Kras kod Zeugme prevodio vojsku preko Eufrata, brojni, posve neobični udarci groma praštali su oko njih, a brojni blijesci munje sijevali su vojsci u lice i vjetar, mješavina magle i orkana, sručivši se na splavi,

na mnoga ih mjesta porazbija i satre; dvama udarcima groma pogođeno bi mjesto na kojem je Kras kanio taborovati. A jedan od zapovjedničkih konja, bogato opremljen, silom povukavši za sobom u rijeku svoga uzdodržu, nestade pod površinom« (Kras 19). Osjećaj neminovne propasti Krasova pohoda samo pojačava nešto kasniji opis sumornog krajolika kroz koji se, na nagovor izdajničkog barbarina, zaputila rimska vojska: »U to vrijeme, dakle, pošto ga je barbarin uspio uvjeriti, Kras je, odvojivši se od rijeke, vodio vojsku sredinom ravnica putom isprva ugodnim i lakim, ali uskoro mučnim jer se nastavljao dubokim pijeskom i ravnima bez drveća, bez vode i bez dohvatljive međe dokle god je dosizao pogled, tako da nisu samo žeđ i teškoće pri marširanju iscrpljivali vojnike, nego je i sam prizor pred njima budio neutješnu potištenost budući da nisu vidjeli ni biljke, ni vode tekućice, ni gorskog ispupčenja strmih obronaka, ni trave gdje niče, nego samo more beskrajnih hrpa pustinjskog pijeska koje su okruživale vojsku« (Kras 22). Fantastični, gotovo nadnaravni ugođaj Plutarhovih krajolika postiže se finim nijansiranjem zagasitih tonova ili tehnikom naglašenog kontrasta svjetlosti i tame, što govori o poetičnosti i slikovitosti Plutarhova jezika. Upravo zbog te vještine građenja sugestivnih slika, zbog česte upotrebe različitih vrsta metafora – od onih produženih i implicitnih pa sve do difuznih metafora, kad početna usporedba daje metaforičan ton čitavom odlomku – i, na kraju, zbog neprestanog poigravanja značenjskim razinama pojedinih termina, Plutarhov stil pred prevodioca postavlja velike, teško ispunjive zahtjeve. Jedno je sigurno – njegov jezik nije nipošto onako uglađen i jednoličan, onako uravnotežen, suh i monoton kako bi se to prema većini novijih prijevoda dalo zaključiti. Iako ponekad hvali spartansku brahilogiju i atičku jasnoću i jednostavnost, Plutarhovu je temperamentu više odgovarala širina, bogatstvo razvedenih, harmoničnih perioda. A što nije do u tančine izbrusio i dotjerao svaki od tih višestrukih sklopova, razlog je, pored nedostatka vremena, i određena odbojnost prema slijepom podvrgavanju krutim retoričkim pravilima – i upravo ga ta prirodnost, ta lakoća pisanja, izdvajaju iz obilja retorički intonirane proze njegova vremena i čine ga literarno vrijednim, zanimljivim i svježim piscem. Pored metaforičnosti Plutarhova jezika, za prevodioca su kamen kušnje i spomenuti periodi, rečenični spojevi koji u izvorniku, zbog razvijene hipotakse i obilja participskih i infinitivnih konstrukcija u grčkom jeziku, djeluju prirodnije no u bilo kojem modernom jezičkom standardu. Za razliku od prevodilaca što su se odlučili na nasilna skraćivanja, povlađujući tako ukusu modernog čitaoca naviklog na kratku, sažetu informaciju, no zaboravljajući pritom da prijevod podrazumijeva preslikavanje ne samo sadržajne već i jezične razine izvornika, Dukat uspijeva u naš jezik prenijeti

karakterističnu razvedenost Plutarhove rečenice – tako ni na planu izraza ne iznevjerava grčki predložak, a pritom ipak ostvaruje, zahvaljujući ponajprije svom prevodilačkom iskustvu i odličnom poznavanju hrvatskog jezika, savršeno ražumljiv, stilski dotjeran i literarno vrijedan prijevod jednog od najpoznatijih i najčitanijih djela antičke književnosti.

ZLATKO PLEŠE

TEZEJ

(po mitskoj kronologiji
postao atenski kralj 1235. pr. n. e.)

1. Kao što, Sosije Senecione,[1] istraživači na polju zemljopisa ono što izmiče njihovu znanju trpaju na rubove zemljovida i dopisuju primjedbe kao npr. »ono dalje pustinja je bez vode, puna zvjeradi«, ili »močvara nepregledna«, ili »snježno polje skitsko«,[2] ili »ledeno more«, tako se i meni pri pisanju *Usporednih životopisa*, obradivši vrijeme što ga može doseći vjerodostojno zaključivanje i ono koje je pristupačno povijesnom istraživanju zasnovanom na činjenicama,[3] činilo zgodnim o drevnoj starini reći: »Ono dalje bajke su i građa za tragediju, pjesnici se i pripovjedači bave time; tu nema više vjerodostojnosti ni sigurnosti«.

Nakon što sam izdao djelce o zakonodavcu Likurgu i kralju Numi mislio sam da bi bilo prikladno segnuti do Romula jer smo se u povijesti primakli njegovu vijeku. Dok sam razmišljao, onako po Eshilu:[4]

S junakom takvim tko će pobiť se?
Na njega kog ću poslať? Tko će jamac biť?[5]

činilo mi se zgodnim da osnivača krasne i opjevane Atene suprotstavim i usporedim s ocem nepobijeđenoga i preslavnoga Rima. Neka mi samo pođe za rukom da ono što je bajka pročistim razumnim prosuđivanjem, sredim i ruhom povijesti odjenem. A gdje građa bude tvrdokorno prkosila vjerojatnosti i ne htjedne se stopiti s vjerojatnim, trebat ću dobronamjernih čitalaca koji će blagonaklono primiti drevne priče.

2. U Tezeja i Romula ima, čini se, mnogo sličnosti. Obojica su nesigurna i mutna porijekla. Zato se i držalo da su sinovi božji:

Oba su kopljanici i svikolici to znamo.[6]

Unatoč snazi bilo je u njih razbora.[7] Od dva najslavnija grada na svijetu, Atene i Rima, Romul utemelji Rim, a Tezej ujedini Atenu. Otmica žena povezana je i s jednim i s drugim. Ni jedan od njih ne uteče domaćoj nesreći ni udesu roda. Za obojicu se najposlije kaže da su se sukobili sa svojim sugrađanima, ako istina ima ikakve koristi od onoga što se čini ispripovijedano s najmanje tragičkoga pretjerivanja.[8]

3. Tezej je po ocu bio u rodu s Erehtejem[9] i prvim starosjediocima,[10] a po majci potomak Pelopov. Pelop[11] je imao djece najvećma od svih kraljeva na Peloponezu. Silno se osilio i obogatio poudavši mnogo kćeri za najodličnije ljude, a mnogo sinova razmjestivši po gradovima kao vladare. Jedan od njih, Pitej, djed Tezejev, utemeljio je nevelik grad Trezen i najviše od svih stekao glas vješta govornika i najmudrijeg čovjeka

onoga doba. A oblik je i sila te mudrosti bila kao u Hesioda koji se najviše proslavio mudrim izrekama u *Poslovima*.[12] Za jednu od njih kažu da je Pitejeva i to ova:

Čovjeku prijaku plaća nek' obećāna je dosta.[13]

To tvrdi i filozof Aristotel,[14] a Euripid, nazivajući Hipolita »gojencem čistoga Piteja«,[15] pokazuje kako su ljudi o njemu sudili.

Kažu da je Egeju, koji je želio djece,[16] Pitija rekla ono glasovito proroštvo kojim mu naredi da ne obljubi nijedne žene dok ne stigne u Atenu; ali to, čini se, nije rekla baš jasno. Zato on, kad došavši u Trezen, saopći Piteju božju poruku koja je glasila ovako:

Čovječe od sviju najbolji, nogu, što od mijeha viri,
Nemoj odr'ješiti prije no što stigneš u grad Atenu.[17]

Nije jasno što je razumio Pitej kad je nagovorio ili varkom naveo Egeja da obljubi Etru. Razabravši da je tjelesno općio s kćerkom Pitejevom, te naslutivši da je zanijela, sakri svoj mač i sandale pod velik kamen u šupljinu veliku taman toliko da je to moglo u nju stati. Etri, pak, naloži, da ga, rodi li mu se sin i odraste do toga da bude kadar dići kamen i izvaditi pohranjene stvari, s tim pošalje k njemu, ali tako da nitko ne zna, krijući od sviju koliko je najvećma moguće – jer se silno plašio Palantovića, koji su protiv njega kovali zavjere i prezirali ga jer nije imao djece, a Palantu[18] ih se rodilo pedesetoro. Rekavši to – otiđe.

4. Jedni kažu da su Etrinog sina odmah prozvali Tezejem poradi onih znakova prepoznavanja,[19] a po drugima to se zbilo tek u Ateni, kad ga je Egej posinio.[20] Dječak je bio odgajan kod Piteja, a kažu da je imao staratelja i učitelja po imenu Konida kojem u čast atenjani još i danas uoči Tezejeve svetkovine kolju ovna, a sjećaju ga se i štuju s kudikamo većim razlogom nego Silaniona i Parasiju,[21] koji su naslikali, odnosno isklesali lik Tezejev.

5. Budući da je već i u tadašnje doba bio običaj da oni koji se rastaju s djetinjstvom idu u Delfe i bogu prikažu svoju kosu, dođe u Delfe i Tezej – a kažu da ima mjesto koje se još i danas po njemu zove Tezeja – pa ošiša glavu samo sprijeda, kako to Homer kaže[22] za Abante; i taj način šišanja po njemu bi nazvan tezejskim. Abanti su se prvi tako šišali; i to nisu, kako neki misle, naučili od Arapa, niti su se poveli za Mižanima.[23] Bili su ratoborni i vični borbi iz bliza, te su se najbolje od svih umjeli hvatati u koštac s neprijateljem, o čemu svjedoči i Arhiloh[24] u sljedećim stihovima:

Luka ne mare mnogo natezat' niť zrakom im gusto
Zuji praćice zuj, kreševo Ares kad bog
Nà polju zavrgne bojnom. Mač krvavo zaigra kolo, –
Takav im mili se boj, u njem vještaci su baš
Ti gospodari Eubèje, sve slavni na koplju junaci.[25]

Da ih neprijatelji ne bi mogli hvatati za kosu, šišali su se. Na to je, kažu zacijelo mislio i Aleksandar Makedonski kad je naložio vojskovođama da Makedonci obriju bradu jer je ona u boju veoma zgodna za hvatanje.

6. Dugo je Etra krila pravo Tezejevo porijeklo. A Pitej rasturi glas da je djetetu otac Posejdon. Posejdona, naime, Trezenjani osobito štuju i taj im je bog zaštitnik grada. Njemu prinose prvine plodova i osti[26] su im znak na novcu.

Kad je Tezej postao mladić koji je uz tjelesnu snagu pokazivao u punom cvatu hrabrost i čvrstinu duha, te razboritost i moć shvaćanja, odvede ga Etra do kamena i ispričavši mu istinu o njegovu porijeklu, pozva ga da uzme očeve znakove prepoznavanja i otplovi u Atenu. On se sagne, poduhvati kamen i lako ga makne, ali ne htjede poći morem premda je put bio siguran i premda su ga molili i djed i mati. Bilo je, naime, teško u Atenu putovati pješke, putem koji ni na kom dijelu nije bio bezopasan zbog pljačkaša i zlotvora. Tà čini se da je ono doba iznijelo, doduše, na svijet ljude silom ruku, brzinom nogu i snagom tijela nadnaravno obdarene i neumorne, ali koji svoje prirodne darove nisu upotrebljavali ni za kakvo dostojno ni korisno djelo, nego im je godila neobuzdana obijest, a uživali su da snagu koriste za divljaštvo, okrutnost, obaranje, nasilje i zatiranje svega što bi im dopalo ruku. Držali su da stid, pravednost, poštenje i čovječnost svijet hvali zato što se ne usuđuje činiti krivo i boji se da će mu biti vraćeno istom mjerom, ali da to nimalo ne priliči jačim ljudima. Neke je od njih Heraklo na svome putu svijetom ubio, a neki su se od straha posakrivali i povukli, a kako se nisu isticali, nije za njih mario. Ali kad ga je stigla nesreća jer je ubio Ifita,[27] te otiđe u Lidiju gdje je dugo robovao kod Omfale, što je sam sebi nametnuo kao kaznu za to ubojstvo, u Lidiji zavlada divan mir i sigurnost, ali u Heladi opet uzbujaše i provališe stara zlodjela jer ih nitko nije gušio ni susprezao. Opasan bijaše stoga put ljudima koji su s Peloponeza pješke putovali u Atenu. Pitej opiše Tezeju svakog razbojnika, kakav je i što radi sa strancima, te ga stane nagovarati da krene morem. No ovoga je, kako se čini, odavno u potaji uspaljivala slava Heraklova junaštva; o njemu je najviše govorio i najradije je slušao kad je tko pripovijedao kakav je, pogotovo ako je dotični vidio Herakla i bio svjedokom njegovih djela i riječi. A onda se očevidno njemu desilo sasvim isto kao mnogo godina poslije Temistoklu koji je rekao da mu slava Miltijadova ne da spavati.[28] Tezej se tako divio junaštvu Heraklovu da su mu njegova djela obnoć bila san, a obdan mora; dražila ga je želja za nadmetanjem jer je mislio činiti isto.

7. Bili su oni slučajno i rodom povezani jer su bili djeca bratučeda. Etra je, naime, bila kći Pitejeva, a Alkmena[29] Lisidikina. A Lisidika i Pitej bijahu brat i sestra, djeca Hipodamije i Pelopa. Zato je Tezej držao strašnim i nepodnošljivim što Heraklo traži zločince po svemu svijetu i čisti zemlju i more, a on sam izmiče borbama koje mu stoje na putu s jedne strane bježeći preko mora i sramoteći oca koga svijet naziva i smatra njegovim, a s druge pravome ocu[30] noseći kao znakove prepoznavanja samo sandale i neomašten mač umjesto da odmah junačkim djelima i podvizima učini očiglednim karakter svoga plemenita roda. U takvom duševnom stanju i u takvim mislima zaputi se odlučan da nikome ne čini krivice, a da krši silu nasilnika.

8. Najprije ga se u Epidauriji[31] uhvatio Perifet koji je kao oružje upotrebljavao topuzinu, pa su ga i zvali Topuzlija, te ga spriječi da ide dalje, a Tezej se pobije s njim i ubije ga. Poveselivši se topuzini, uze je sebi za oružje, te ju je odonda neprestano imao uza se kao Heraklo lavlju kožu.[32] Heraklu bijaše ona dokazom koliku je golemu zvijer svladao, a Tezej je pokazivao topuzinu koju je svladao, a koja je u njegovim rukama postala nesavladiva. Na Istmu smakne Sinisa, savijača omorike, baš onako kako je on ubijao mnoge.[33] A to mu ne uspije ni vježbom ni poznavanjem razbojnikove vještine, nego junačkim srcem, važnijim i od vještine i od svake vježbe. Sinis je imao veoma lijepu i stasitu kćer po imenu Perigunu. Kad joj otac poginu, ona pobježe, a Tezej je krene svuda tražiti. Ali ona zađe u šumu obraslu gustom šikarom, punu bodljikava raslinja i viline metle te krajnje bezazleno i djetinjasto stade biljke, kao da osjećaju, moliti i zaklinjati da je izbave i sakriju, a ona ih nikada neće uništavati ni paliti. No kad ju je Tezej zazvao i zadao joj vjeru da će se lijepo brinuti za nju i da joj neće ništa nažao učiniti, ona iziđe. Tjelesno se s njim združivši rodi Melanipa, a poslije je Tezej dade za ženu Deijoneju, sinu Euritovu, Ehaljaninu. Od Tezejeva sina Melanipa rodi se Ijoks, koji je s Ornitom utemeljio naseobinu u Kariji. Odatle potječe djedovski običaj u Joksovića, muškaraca i žena, da ne pale bodljikavo raslinje ni vilinu metlu, nego da ih štuju i časte.

9. Kromionijska[34] krmača, što su je zvali Feja, ne bijaše zvijere beznačajno, nego opako i teško savladivo. Da je napadne i ubije Tezej je skrenuo sa svog puta da se ne bi činilo da sve radi od nužde. Osim toga, smatrao je da se pravi junak mora tući sa zlotvorima kad ga napadnu, ali da na smionu zvjerad treba navaliti prvi. Neki pak vele da je Feja bila razbojnica, žena krvoločna i razvratna, koja je prebivala kraj Kromiona a krmačom su je prozvali zbog ćudi i života; najposlije je zaglavila od Tezejeve ruke.

10. Skirona pak smakne na granici megarskoj strmoglavivši ga s hridine. On je, kako većina veli, plijenio prolaznike, a neki tvrde, da je od obijesti i razuzdanosti pružao noge strancima i nalagao im da ih peru, te ih, dok su ih prali, udarcem noge gurnuo u more. No megarski se pisci protive toj tradiciji i, kako Simonid[35] kaže, »biju boj s davnim vremenom«, te vele da Skiron nije bio nasilnik ni razbojnik, nego onaj koji kažnjava razbojstva, drug i prijatelj čestitih i poštenih ljudi. Eaka[36] drži Helene najpobožnijima, u Ateni Kihreja Salaminjanina štuju kao boga i svatko poznaje Pelejevu i Telamonovu vrlinu; a Skiron je bio zet Kihrejev, tast Eakov i djed Peleja i Telamona koje je rodila Endeida, kćer Skirona i Harikle. Nije, dakle, kažu, vjerojatno da bi prvi od ljudi mogli stupati u srodstvo s najvećom huljom, pa primati od njega i davati mu ono što je najveće i najdragocjenije.

Nije Tezej, kažu oni, zauzeo Eleusinu kojom su vladali Megarani ni ubio Skirona tada kad je prvi put krenuo u Atenu, nego poslije, kad je u boju nadmudrio njezina vladara Diokla. O tome, dakle, postoje protuslovlja.

11. U Eleusini svlada Kerkiona[37] iz Arkadije i pogubi ga; pošavši malo dalje, nadvlada u Erineju Damasta zvanoga Prokrust i prisili ga da u krevetu trpi iste muke kojima je on mučio putnike.[38] U tome se ugledao u Herakla koji se napadačima osvećivao na isti način na koji su ovi htjeli ubiti njega. Tako je Busirisa[39] zaklao kao žrtvu, Anteja[40] nadrvao, Kikna[41] potukao u dvoboju, Termeru razbio glavu i ubio ga. Kažu da je po tome i nastala uzrečica: termerska nevolja.[42] Termer bi, čini se, svakoga tko bi se na nj namjerio udario glavom i ubio. Tako je i Tezej kažnjavao zlikovce. Kako su oni mučili druge, mučio je i on njih pa ih je stizala pravda na isti način na koji su oni činili nepravde.

12. Pošavši dalje, dođe na obale Kefisa gdje ga sretoše ljudi od roda Fitalida. Oni ga prvi pozdrave a on ih zamoli da ga po običaju očiste,[43] posvete ga, žrtvuju žrtvu pomirnicu i pogoste u kući; dotada se Tezej nije putem namjerio ni na kakvu ljudsku prijaznost. Kažu da je kući stigao osmoga dana mjeseca kronija, što ga sada zovu hekatombejon[44]. Došavši u grad, nađe narod u smutnji i razdoru, a i Egej i njegov dom bijahu u rđavu stanju. Medeja, naime, koja je pobjegla iz Korinta[45] i Egeju obećala da će ga vradžbinama osloboditi neplodnosti, s njim je živjela. Kako je znala za Tezeja, a Egej se, jer je bio star, plašio svega iz straha od pobune, nagovori ga da Tezeja, tog stranca, ugosti i otrovom smakne. Tezej, je, došavši na objed, smatrao najboljim da ne otkrije tko je, već da ocu pruži ključ za prepoznavanje. Stoga, kad je meso bilo na stolu, izvuče mač kao da će njime rezati i tako mu ga je pokazivao.[46] Egej ga odmah prepozna i baci na pod čašu s otrovom a onda ispita sina, zagrli ga, skupi građane i preporuči im ga, a oni ga rado prime zbog njegove hrabrosti. Pripovijeda se da se otrov, kad je čaša pala, prolio ondje gdje je danas ograđeni prostor u Delfiniju.[47] Tu je, naime, stanovao Egej; a i Hermov stup,[48] onaj na istoku hrama, nazivaju Hermom na Egejevim vratima.

13. Palantovići[49] su se prije nadali da će se dokopati kraljevske vlasti kad Egej umre bez djece. Ali kad je Tezej bio izabran za nasljednika, nisu više mogli trpjeti što kraljuje Egej, posinak Pandionov i nikakav rod Erehtejevićima, i što će nakon njega kraljevati Tezej, opet došljak i tuđinac, te se prihvate oružja. Razdijele se, pa jedni krenu javno iz Sfeta na grad sa svojim ocem, a drugi se u Gargetu smjeste u zasjedu da protivnike napadnu s dviju strana. Bijaše s njima glasnik, čovjek Hagnunćanin, imenom Leo.[50] On dojavi Tezeju što snuju Palantovići. Tezej iznenada napadne one u zasjedi i sve ih posmica. Kad to sazna Palantova četa, raspršise. Od toga vremena kažu da nema ženidbe između sela Palene i Hagnunta. I kod njih nije običaj oglašavati: Akúete leó!«[51] Mrska im je ta riječ zbog izdajstva onoga čovjeka.

14. Tezej pak, željan podviga i ujedno nastojeći steći ljubav naroda, pođe na maratonskoga bika koji je Četverogrđu[52] zadavao nemalo jada. Svladavši ga, provede ga živa gradom narodu naočigled, a onda ga žrtvova Apolonu u Delfiniju. A ona priča o Hekali i njezinu gostoprimstvu i dočeku nije, čini se, bez zrnca istine. Sastajala su se, naime, sela iz okolice i hekalsku žrtvu žrtvovala Zeusu Hekalejskome, te iskazivala štovanje

Hekali zovući je od milja Hekalinom, jer je i ona Tezeja, premda sasvim mlada, dočekala i iskazivala mu pažnju na starački način i nježno ga nazivala imenima od milja. Kad je polazio u boj,[53] zavjetovala se Zeusu da će mu prinijeti žrtvu ako se Tezej vrati živ. Umrla je prije nego što se vratio, ali to je za svoju gostoljubivost primila, kako pripovijeda Filohor,[54] na Tezejevu zapovijed spomenuto uzdarje.

15. Domala dođoše s Krete po treći put sakupljači danka. Većina se povjesničara slaže da je Minos, zato što se činilo da mu je sin Androgej na prevaru zaglavio u Atici, narodu u ratu[55] počinio mnogo zla i da je božanstvo uništavalo zemlju te je navalila nerodica, pa teška bolest i poplave. A kad je bog naložio Atenjanima da se izmire s Minosom, jer će to njegov božanski gnjev ublažiti i prestat će nevolje, pošalju glasnika s molbom i uglave ugovor da mu svakih devet godina šalju kao danak po sedam mladića i isto toliko djevojaka. Mladež, što se odvozila na Kretu, uništavao je, kako pripovijeda najtragičnija verzija priče, Minotaur u labirintu ili je lutala pa ondje pogibala ne mogavši naći izlaza. A Minotaur je, kako kaže Euripid,[56] bio

Mješovit lik pa grozan skot i poguban,

i

I pola bik, i pola čovjek – ćudi dv'je.[57]

16. No Filohor veli da se s time Krećani ne slažu, nego tvrde da je Labirint, doduše, bio tamnica, ali da u njoj nije bilo nikakve nevolje osim što utamničenici nisu mogli uteći. A tvrde i to da je Minos za Androgeja priređivao igre, te je pobjednicima kao nagradu davao onu djecu koja su u međuvremenu bila čuvana u Labirintu. U pređašnjim je igrama pobijedio Tauro, čovjek koji je tada imao najveći utjecaj na Minosa i bio njegov vojskovođa, osoba ne baš blage ni pitome ćudi pa je s atenskom djecom postupao obijesno i okrutno. Ni sam Aristotel u svom *Botijejskom ustavu*[58] očigledno ne vjeruje da je Minos ubijao djecu, nego drži da su ona kao nadničari ostarjela na Kreti; kaže da su Krećani jednom, ispunjavajući zavjet, poslali ljude kao prvine u Delfe, a s njima zajedno pošli su i potomci onih Atenjana. Kako se nisu mogli ondje prehraniti, prešli su najprije u Italiju i ondje se naselili po Japigiji,[59] a odande su opet krenuli u Trakiju i prozvali se Botijejcima.[60] Zato djevojke Botijejke pri jednoj žrtvi pjevaju: »Hajdemo u Atenu!«

Čini se da je zaista nesreća biti neprijatelj gradu u kojega ima grla i pjesme. Ta i na Minosa su se uvijek bez prestanka sipale u atičkim kazalištima psovke i pogrde, a nije mu bio od koristi ni Hesiod, koji ga naziva »najkraljevskijim«, ni Homer, koji ga zove »uzdanikom Zeusovim«.[61] Nadjačali su tragički pjesnici pa su s glumačke platforme u kazalištu rasturili o njemu po svijetu glas da je bio okrutan i silovit. Pa ipak kažu da je Minos kralj i zakonodavac, a Radamant sudac i čuvar pravde što ju je Minos uredio.

17. Kad je došlo vrijeme trećem danku i očevi, u kojih je bilo nevjenčane djece, moradoše ih odlukom ždrijeba dati, opet se stala u

građana buditi mržnja na Egeja; tužili su se i ljutili zato što on, iako kriv svemu,[62] jedini nikako ne sudjeluje u kazni, nego na nezakonitu sinu i tuđincu temelji svoju vlast, a ni brige ga nije za njih što ostaju sami i bez zakonite djece. To je boljelo Tezeja i, držeći da to ne smije zanemarivati, nego da treba sa sugrađanima dijeliti udes, pođe i preda sebe bez ždrijeba. Drugi se zadiviše njegovoj srčanosti i zavolješe njegov osjećaj časti, ali Egej ga je molio i preklinjao, pa kad je vidio da ga ne može skloniti ni odvratiti, odabere ždrijebom ostalu djecu. Helanik[63] pak veli da grad nije mladića ni djevojaka ždrijebao i slao, nego da je sam Minos dolazio i birao, te je Tezeja od sviju najprije odabrao prema utanačenju: bilo je utanačeno da Atenjani daju lađu, a da se mladež ukrca bez svakoga »oružja bojnog« i s njim se poveze; a kad pogine Minotaur, da bude kraj kazni. Prije toga, dakle, nije bilo nikakve nade u spas. Zato su i slali lađu s crnim jedrom uvjereni da je nesreća nesumnjiva; ali kako je tada Tezej tješio oca i hvalio se da će ukrotiti Minotaura, Egej dade kormilaru drugo, bijelo jedro s nalogom da ga na povratku razapne ako se Tezej spasi; ne spasi li se, neka plovi s crnim i tako navijesti nesreću. Simonid, međutim, tvrdi da jedro što ga je dao Egej nije bilo bijelo nego »grimizno, obojeno sočnim cvijetom bujne česvine«. I to je jedro učinio znakom njihova spasa.

Lađom je kormilario Amarsijin sin Fereklo, kako kaže Simonid. Filohor tvrdi da je od nekoga Skira sa Salamine Tezej dobio Nausitoja za kormilara a za potkormilara Feaka[64] jer Atenjani, u ono doba još nisu marili za more; jedan od odabranih mladića, naime, bio je Menesto, Skirov unuk po kćeri.[64a] To potvrđuju hramovi heroja Nausitoja i Feaka, što ih je u Faleronu podigao Tezej do svetišta Skirova, a kažu da se Kormilarska svetkovina slavi njima u čast.

18. Poslije ždrijebanja povede Tezej odabranome iz pritaneja,[65] pođe u Delfinij i prikaže za njih »pribjegarsku grančicu« Apolonu. Bila je to grančica sa svete masline ovijena bijelom vunicom. Poslije molitve krene 6. munihiona[66] k moru a toga se dana i sada još šalju djevojke u Delfinij da umilostivljuju boga. Priča se da mu je bog u Delfima odgovorio neka za vodilju uzme Afroditu i nju zove da mu bude pratilja na putu; kad je kod mora žrtvovao kozu, sama se prometnula jarcem; po tome božicu i zovu Epitragijom.[67]

19. Kad je dojedrio na Kretu, kako piše i pjeva većina autora, dobi od Arijadne[68] koja se zaljubila u njega pređu i ona ga pouči kako će proći krivudavim hodnicima Labirinta, pa ubije Minotaura i otplovi s Arijadnom i mladeži. A Ferekid[69] tvrdi i to da je Tezej kretskim lađama probio dno da ne mogu u potjeru. Demon[70] pak kaže da je vojskovođa Tauro zaglavio u luci zametnuvši pomorsku bitku kad je Tezej polazio. Ali Filohor pripovijeda da je Minos priređivao natjecanje, a držalo se da će Tauro opet sve nadbiti, pa su mu zavidjeli. I moć je njegova zbog njegove naravi bila omražena, a ogovarali su ga i zbog prevelike intimnosti s Pasifajom.[71] Zato Minos i dopusti Tezeju da se natječe. Budući da je na Kreti bio običaj da natjecanja gledaju i žene,[72] desila se ondje Arijadna koju smete njegova pojava i ispuni divljenjem njegova atletska vještina

kad je sve nadvladao. I Minos je bio oduševljen njime najviše zato što je Tauro u rvanju podlegao i bio osramoćen, pa vrati Tezeju djecu i oprosti gradu danak.

Klidem[73] je, međutim, izvijestio o tome na prilično osebujan i neobičan način započevši sasvim izdaleka : tvrdi da je u Helena postojala neka zajednička odluka da ni jedna troveslarka[74] ne smije isploviti s više od pet ljudi; jedini je to smio vođa Arge Jason jer je plovio naokolo čisteći more od gusara. No kad je Dedal[75] na trgovačkoj brodici pobjegao u Atenu, pođe Minos mimo te odredbe u potjeru s ratnim lađama, ali ga oluja zanese na Siciliju i ondje završi život.[75a] A kad je njegov sin Deukalion, koji je bio u neprijateljskim odnosima s Atenjanima, poslao njima zahtjev da mu izruče Dedala i prijetio da će inače poubijati omladinu što ju je Minos od njih dobio kao taoce, Tezej mu odgovori blago otklanjajući izručenje Dedala koji je i njemu bio po rodu bratučed kao sin Erehtejeve kćeri Merope, ali sam se dade na gradnju brodovlja djelomice kod kuće u Timetadama,[76] daleko od puta kojim prolaze stranci, a djelomice pod nadzorom Piteja u Trezenu, jer je želio da to ostane skriveno. A kad su lađe bile spremne, zaplovi s Dedalom i s bjeguncima s Krete kao vodičima; kako nitko nije ništa naslutio, nego su Krećani mislili da se primiču prijateljske lađe, osvoji luku i iskrca se, te dopre do Knosa[77] prije nego što su neprijatelji doznali za njegov dolazak; zametnuvši bitku pred vratima Labirinta, ubije Deukaliona i njegovu tjelesnu stražu. Kako je sad Arijadna preuzela vođenje državnih poslova, sklopi s njom sporazum, te povrati mladež i uglavi prijateljstvo između Atenjana i Krećana koji se zakleše da nikada neće započeti s neprijateljstvima.

20. Još se mnogo pripovijesti pripovijeda i o tome i o Arijadni, ali se one nimalo ne slažu. Jedne kazuju da ju je Tezej ostavio i ona se objesila, po drugima su je brodari odvezli na Naks, te je živjela s Dionisovim svećenikom Enarom, a Tezej ju je napustio zbog ljubavi prema drugoj:

Silna ga morila ljubav k Egli, Panòpeja kćeri.[78]

Hereja Megaranin tvrdi da je taj stih Pizistrat izbacio iz Hesiodovih spjevova baš kao što je, s druge strane, u Homerov *Svijet mrtvih*[79] Atenjanima za volju uvrstio stih:

Tezeja i Piritòja, preslavnu djecu božansku;[80]

štaviše, neki tvrde da je Arijadna čak s Tezejem rodila sinove Enopiona i Stafila; a jedan je od tih i Hijanin Ion koji kaže o svojoj domovini:

Nekad Enòpion nju Tezejev naseli sin.

Najblagoglasnije od legendarnih priča na ustima su takoreći svima; no posve osoben izvještaj o tome objavio je Amatunćanin[81] Peon. Kaže da je oluja bacila na Kipar Tezeja s trudnom Arijadnom kojoj je bilo veoma slabo i mučno od ljuljanja valova, te je samo nju iskrcao na obalu, a njega je, dok je nastojao pomoći brodu, opet more od obale odvuklo na pučinu. Domaće su žene, kaže, prihvatile Arijadnu i njegovale je tužnu zato što je bila osamljena, te joj donosile krivotvorena pisma kao da joj tobože

Tezej piše i brinule su se za nju i pomagale joj kad je bila u trudovima; a kad je umrla prije nego je rodila, pokopale su je. Kad je, kaže, Tezej došao i silno se ražalostio, ostavio je tamošnjim ljudima novaca sa zahtjevom da prinose žrtve Arijadni, a podigao je i dva malena kipića njoj u čast, jedan od srebra, a drugi od mjedi. Prigodom žrtve na dan drugoga gorpijeja,[82] veli Peon, jedan od mladića liježe pa ječi i ponaša se kao žena u trudovima; a gaj u kojem pokazuju njezin grob zovu, kaže, Amatunćani gajem Arijadne Afrodite.

I neki od Nakšana imaju vlastitu priču: bila su, vele, dva Minosa i dvije Arijadne od kojih se jedna udala za Dionisa na Naksu i rodila mu Stafila i njegova brata, a mlađa, koju je Tezej ugrabio i ostavio, dospjela je na Naks zajedno sa svojom dadiljom imenom Korkinom, čiji se grob pokazuje. Umrla je, kažu, ondje i ta Arijadna, ali joj se ne iskazuju jednake časti kao onoj prvoj. Jer svetkovinu one prve Arijadne slave uz veselje i igru, a ovoj se žrtve prinose s nekom žalošću i tugom.

21. Na povratku s Krete pristane Tezej na Delu; i pošto je prinio žrtvu bogu i posvetio u hramu Afroditin kip što ga je dobio od Arijadne, zaplesa s mladićima ples za koji kažu da ga Deljani još i sada plešu, a koji je oponašanje krivudavih i ispresijecanih hodnika Labirinta i sastoji se od nekih ritmičkih zavoja i zaokreta. Tu vrstu plesa nazivaju Deljani »ždral«, kako izvješćuje Dikearh.[83] Tezej ga je otplesao oko Rožnoga žrtvenika složenog od samih lijevih rogova. A kažu da je uveo i atletska natjecanja na Delu i prvi pobjednicima dao palminu grančicu.

22. Kad su se primicali Atici, zaboravi Tezej, a zaboravi od veselja i kormilar, ono jedro kojim je trebalo da Egeju objave svoj spas, te se ovaj u očaju baci sa stijene i zaglavi. A Tezej, doplovivši, stade u Faleronu da bi prinio žrtve što ih je na polasku obećao bogovima, a u grad posla glasnika da javi njegov povratak. Ovaj se namjeri na mnogo ljudi koji su jadikovali zbog kraljeve smrti i na druge koji su se, kako je prirodno, veselili, te ga radosno pozdravljali i kitili vijencima za spasonosnu vijest. On je, dakle, primao vijence i ovijao ih oko svoga glasničkog štapa, pa kad se vratio k moru dok još Tezej nije izlio ljevanice stade podalje ne želeći omesti žrtvu. A kad je ljevanica bila dovršena, javi smrt Egejevu. Nato oni uz bučne jauke pohitaju u grad. Kažu da iz tog razloga sve do danas kod svetkovine Oshoforija[84] ne ovjenčava glasnik sebe nego glasnički štap, a prisutni pri ljevanici kliču: »Eleleu! Iju, iju!«; prvi je od tih povika uobičajeni poklič žurbe i pobjedonosne pjesme, a drugi zaprepaštenja i uzrujanosti.

Kad pokopa oca, ispuni Tezej sedmoga dana mjeseca pijanepsiona[85] svoj zavjet Apolonu; toga su, naime, dana sretno stigli u grad. Običaj da se tog dana kuha varivo kažu da potječe odatle što su spašeni putnici pomiješali ostatak namirnica, u jednom loncu skuhali za sve, pa se zajedno pogostili i poblagovali. Tog dana nose i »mironosnicu«, maslinovu grančicu obavijenu vunom, kao što je svojedobno bila Tezejeva pribjegarska palica, a puna je svakovrsnih prvina plodova kao znak da je nerodice nestalo, te pri tome pjevaju:

Smokve i obilat hljeb nam mironosnica nosi
I u posudi meda te ulja da natremo t'jelo,
Čašu još kapljice čiste pa neka se opije, spava.[86]

Neki ipak kažu da se to radi na spomen Heraklovićima[87] koje su Atenjani na taj način prehranjivali; ali većina prikazuje stvar onako kako je bilo ranije spomenuto.

23. Lađu na kojoj je Tezej otplovio s mladeži i vratio se živ i zdrav, znamenitu tridesetoveslarku, čuvali su Atenjani sve do vremena Demetrija Faleranina[88] uklanjajući staro drvo a umećući drugo, zdravo i učvršćujući je; filozofima ta lađa služi za primjer prijeporu u pitanju rasta[89] jer jedni tvrde da ostaje ista a drugi da ne.

Atenjani svetkuju i svetkovinu Oshoforija koju je uveo Tezej. Jer nije on, kažu, poveo sve iždrijebane djevojke, nego dvojicu mladića, svojih znanaca, nježna ženskog lica, ali dušom junačke momke; njihovu vanjštinu gotovo je posve izmijenio toplim kupeljima, zadržavanjem u sobi, pomastima i ličilima za kosu, za glatkoću kože i za boju puti i, naučivši ih da po glasu, držanju i hodu budu po mogućnosti što sličniji djevojkama i da se naoko nimalo od njih ne razlikuju, uvrsti ih među djevojke a da nitko nije opazio. A kad se vratiše, pođoše on i ti mladići u povorci onako odjeveni kao što su sada oni koji nose grančice vinove loze. A nose ih po priči u čast Dionisu i Arijadni ili, još prije, zato što su se vratili u vrijeme dozrijevanja grožđa; »ručkonoše«[90] se pridružuju i sudjeluju kod žrtve oponašajući majke odabranih mladića i djevojaka; jer išle su za njima noseći im prismok i kruh; tom se zgodom pričaju priče, jer su i one svojoj djeci pripovijedale da ih razvedre i utješe. U svakom slučaju to su pojedinosti što ih saopćuje Demon. Odabrano bi i mjesto posvećeno Tezeju i Atenjani određuju da obitelji, koje su dale djecu za danak, snose troškove žrtve. Za žrtvu su se brinuli Fitalovići; Tezej im je povjerio tu dužnost kao nagradu za njihovu gostoljubivost.

24. Poslije Egejeve smrti Tezej, zamislivši veliko i divno djelo, ujedini sve žitelje Atike u jedno gradsko središte i učini jedan narod od onih koji su bili dotada rasijani i teško ih je bilo sazvati da vijećaju o općem dobru, a katkada su se, dapače, čak svađali i ratovali međusobno. Obilazeći općine i rodove nastojao ih je nagovoriti, pri čemu je prost i siromašan svijet brzo prihvaćao njegov poziv, a moćnicima je ocrtavao ustav bez kralja i demokraciju u kojoj će on biti samo vođa u ratu i čuvar zakona, dok će u svemu drugome svi imati jednaka prava. Jedne uvjeri, a drugi, koji su se bojali njegove već velike vlasti i njegove odvažnosti, voljeli su to dopustiti drage volje nego na silu. Ukinuvši, dakle, posvuda uredovne zgrade, vijećnice i poglavarstva, pa sagradivši za sve zajedničku uredovnu zgradu i vijećnicu ondje gdje sada stoji »stari grad«, prozove grad Atenom, a Panateneje učini zajedničkom svetkovinom. Proslavio je i Metekije[91] šesnaestog hekatombejona;[92] slave ih još i sada. Odrekavši se tada kraljevske vlasti kako je obećao, dade se na uređivanje države započinjući s odobrenjem bogova. Jer kad je pitao za grad, stiže mu iz Delfa proroštvo:

Tezeju, Egejev sine a porode Piteja kćeri,
Mnogim gradòvima moj ti smjesti i postavi otac
Međe i udes ondje u onome vašemu gradu.
Ali dok smiješ, nemoj u duši odviše klonut'
Brigama slomljen; ta m'jeh će po pučini plivati morskoj.[93]

Izvješćuju da je to proroštvo kasnije Sibila izrekla gradu prozborivši:

Poput m'jeha se kvasiš; al' sudba ti nije potonut'.

25. Želeći još više povećati grad, pozivao je sve ljude nudeći im jednaka prava. Kažu da je Tezejev proglas: »Ovamo dođite, svi ljudi!« nastao iz želje da stvori jedinstvenu državu. Ali nije dao da od svjetine koja je nagrnula u veliku broju nastane pomiješana i zbrkana demokracija, nego je prvi odijelio plemiće, ratare i obrtnike dajući plemićima da vrše bogoslužje, da budu poglavari, učitelji zakona i tumači nebeske i svete volje, ali ih inače gotovo izjednači s ostalim građanima; prije se smatralo da po ugledu prvenstvo ide plemstvu, po koristi ratarima, a po brojnosti obrtnicima. Da se prvi, kako veli Aristotel, priklonio puku i napustio svoje samovlašće, čini se da svjedoči i Homer jer je u *Popisu brodova*[94] jedino Atenjane nazvao »narodom«.

Također dade iskovati novac s utisnutim likom vola; da li zbog maratonskog bika, zbog Minosova vojskovođe[95] ili zato što je građane htio potaknuti na ratarstvo, ne znamo. Odatle, kažu, potječu izrazi »vrijedan sto goveda« i »vrijedan deset goveda«. Nakon što je Megaru čvrsto pripojio Atici, podigne na Istmu[96] onaj glasoviti stup i ureže u nj natpis na razmeđa u dva trimetra, od kojih je onaj prema istoku govorio:

To nije Pelopònez nego Jonija;[97]

a onaj prema zapadu:

To Pelopònez je a nije Jonija.[97]

Uvede i istamske igre po ugledu na Herakla; htio se prodičiti time da Heleni po njemu slave istamske igre u čast Posejdonu kao što po Heraklu slave olimpijske igre u čast Zeusu. Jer igre što su se ondje priređivale u počast Melikertu[98] obavljale su se obnoć, te su više bile nalik na misterije nego na igre i narodnu slavu. Neki tvrde da je Tezej istamske igre uveo na spomen Skironu, jer je kao njegov rođak želio okajati prolivenu krv. Skiron je, naime, bio sin Kaneta i Pitejeve kćeri Heniohe. Drugi pak to kažu za Sinisa a ne za Skirona, te smatraju da je Tezej uveo to natjecanje njemu na spomen. Bilo kako mu drago, odredio je u dogovoru s Korinćanima da Atenjanima, koji budu dolazili na istamske igre, daju počasno mjesto onoliko prostrano koliko bi prostora zahvatilo razastrto jedro sa svečane lađe,[99] kako su izvijestili Helanik i Halikarnašanin Andron.[100]

26. Otplovio je također, kako kažu Filohor i neki drugi, na Euksin da s Heraklom napadne Amazonke, te kao počasni dar za hrabrost dobi Antiopu. Ali većina, među kojima Ferekid, Helanik i Herodor, tvrde da je Tezej krenuo na taj pohod za svoj račun poslije Herakla i zasužnjio

Amazonku; ta je verzija vjerojatnija. Jer nema izvješća da je itko od onih što su pošli s njim na vojnu zarobio Amazonku. Bion čak veli da je i tu odveo na prevaru; tâ Amazonke su po prirodi sklone muškim navikama, pa nisu pobjegle kad je Tezej pristao u njihovoj zemlji, nego su mu poslale i gostinske darove. On je pozvao onu koja je nosila darove da uđe u lađu; pa kad je ušla, otplovio je. Neki Menekrat, koji je objavio *Povijest bitinskoga grada Nikeje*, pripovijeda da je Tezej s Antiopom dulje boravio u onom kraju, a s njim su slučajno bila u vojsci tri mladića iz Atene, braća Eunej, Toant i Soloent. Soloent je ljubio Antiopu i krio to pred drugima, a odao je samo jednom drugu; taj to saopći Antiopi, a ona odrešito odbije Soloentovu ljubav, ali postupi razborito i obzirno te se ne potuži Tezeju. Tad se Soloent u očaju baci u rijeku i utopi, a Tezeju, kad je doznao za uzrok i jad mladićev, bi veoma žao. U tuzi mu pade na um neko pitijsko proroštvo što ga je primio; jer Pitija mu je u Delfima naredila da osnuje grad tamo gdje ga u tuđini snađe prevelika tuga i žalost, te da mu neke od svojih drugova postavi za glavare. Zbog toga grad što ga je utemeljio prozove po bogu Pitopol, a obližnju rijeku Soloent u čast mladiću. I ostavi ondje njegovu braću kao gradske poglavare i zakonodavce, a s njima Herma, jednoga od atenskih plemića; po njemu zovu Pitopoljani jedno mjesto u gradu Hermovom kućom, ali pogrešno naglašuju drugi slog, te slavu prenose od junaka na boga.[101]

27. To je bio povod amazonskome ratu; a čini se da stvar za Tezeja nije bila ni beznačajna ni ženska. Ta ne bi se Amazonke u Ateni utaborile ni zametnule bitku prsa o prsa čak kod Pniksa i Muzeja da nisu ovladale zemljom i nekažnjeno provalile u grad. Da su, kako izvješćuje Helanik, prešle zamrznuti kimerski Bospor pa stigle unaokolo, teško je povjerovati; no da su se utaborile u gradu, svjedoče i imena mjesta i grobovi palih.

Dugo su jedna i druga strana otezale i oklijevale s navalom. Napokon Tezej, po nekom proroštvu prinijevši žrtvu Strahu, zametne s njima boj. Bitka je bila mjeseca boedromiona, na onaj dan kad još i danas Atenjani svetkuju Boedromije. Klidem, koji želi sve podrobno prikazati, izvješćuje da se lijevo krilo Amazonki protezalo u pravcu mjesta koje se danas zove Amazonej, a da je desno dopiralo do Pniksa u Hrisi. S onim prvim, kaže, borili su se Atenjani, koji su napali Amazonke onamo od Muzeja; grobovi palih su uz cestu koja vodi ka gradskim vratima pokraj svetišta heroja Halkodonta, a koja sada zovu pirejskima. Tu su bili potisnuti sve do svetišta Eumenida i uzmakli su pred ženama. Ali oni, što su udarili od Paladija, Ardeta i Likeja, potisnuše desno krilo Amazonki do tabora i mnogo ih pobiše. Poslije tri mjeseca dođe do ugovora o miru posredovanjem Hipolite; Klidem, naime, onu koja je bila udata za Tezeja ne naziva Antiopom nego Hipolitom.

Neki pak tvrde da je ta junakinja uz Tezeja bila boj i pala od Molpadijina koplja, pa je onaj stup kod svetišta u Olimpiji postavljen njoj u čast. A nije ni čudo da se povijest koleba kod tako drevnih događaja; kažu i to da je ranjene Amazonke Antiopa potajno otpremila u Halkidu i da su ondje našle njegu, te su neke tamo i pokopane kod mjesta što se danas zove Amazonej. Ali da se rat završio ugovorom o miru svjedočan-

stvom je ne samo ime mjesta do Tezejeva hrama koje nazivaju Horkomozijem[102] nego i ona žrtva Amazonkama što se od davnina prinosi prije Tezejeve svetkovine. A i Megarani pokazuju kod sebe grob Amazonki na putu koji vodi od trga k Rusu[103] gdje je Romboid.[104] Pripovijeda se da su druge izginule kod Heroneje i da im je grob do potoka koji se u starini, kako se govori, zvao Termodont a sada Hemon; o tome sam pisao u životopisu Demostenovu.[105] No Amazonke očevidno nisu ni Tesalijom prošle mirno; jer njihove grobove još i dandanas pokazuje narod kod Skotuse i Pasjih glava.

28. To je, dakle, o Amazonkama vrijedno spomena. A što piše pjesnik *Tezeide* o amazonskom ustanku kad je Antiopa napala Tezeja, jer se ženio Fedrom i s njom se Amazonke digle na osvetu, a poubijao ih je Heraklo, to je očito priča i izmišljotina. Tezej se Fedrom oženio poslije Antiopine smrti, a od Antiope imao je sina Hipolita ili, kako veli Pindar,[106] Demofonta. O nesreći pak Fedre i Tezejeva sina Hipolita,[107] budući da ništa kod povjesničara ne proturječi tragičkim pjesnicima, valja držati da je tako kako su to oni prikazali.

29. Ima, međutim, i drugih pripovijesti o Tezejevim ženidbama koje su izmakle pozornici, a nemaju ni plemenita početka ni sretna završetka. Pripovijeda se da je oteo neku Trezenjanku Anaksu, a zatim, kad je ubio Sinisa i Kerkiona, da je silom obljubio njihove kćeri. Oženio se i majkom Ajantovom Peribejom, pa onda opet Ferebejom i kćerkom Ifiklovom Ijopom. Pa i zato što je zbog ljubavi prema Egi ostavio Arijadnu, kako je spomenuto,[108] okrivljuju ga da to nije bilo ni lijepo ni dolično. A nadasve je otmica Helene poplavila Atiku ratom i za nju završila bijegom i propašću; ali o tome bit će spomena malo kasnije.

Herodor misli da Tezej nije sudjelovao ni u jednoj od mnogih pustolovina u koje su se upustili u ono doba najveći junaci osim što je pomogao Lapitima u njihovu ratu s Kentaurima. Ali drugi tvrde da je ne samo bio s Jasonom u Kolhidi[109] nego da je pomogao Meleagru uništiti kalidonskog vepra; i odatle je, vele, potekla poslovica »Ništa bez Tezeja«; te da je on, ne zatraživši ničijeg savezništva, izveo mnoge krasne podvige, pa se po tome o njemu pronijela riječ: »Gle drugog Herakla!« Pomogao je i Adrastu da pokopa junake koji su pali pod Kadmejom,[110] ali nije to učinio, kako je to prikazao Euripid u svojoj tragediji,[111] tako što je bitkom prisilio Tebance, nego ih je nagovorio i ugovorom uglavio tu stvar; tako, naime, kaže većina. A Filohor dodaje da je to bio prvi ugovor o ukopu poginulih. Ali da je Heraklo bio prvi koji je mrtve vratio neprijatelju zabilježeno je u pripovijestima o Heraklu.[112] Grobovi mnogih vojnika pokazuju se u Eleuteri[113] a grobovi vojskovođā blizu Eleusine; Tezej je to učinio da ugodi Adrastu. Protiv Euripidovih *Pribjegarki*[114] svjedoče Eshilovi *Eleusinjani*[115] u kojima je prikazan Tezej kako govori o tome.

30. Za njegovo prijateljstvo s Piritojem[116] kažu da je nastalo na slijedeći način. Tezej je bio veoma na glasu zbog snage i hrabrosti; hoteći se o tome uvjeriti i iskušati ga, Piritoj otjera s Maratona njegova goveda, pa kad je čuo da ga on s oružjem goni, ne pobježe, nego se okrene i pođe

mu ususret. A kako opaze jedan drugoga i začude se ljepoti i zadive srčanosti jedan drugoga, okaniše se boja, a Piritoj prvi pruži desnicu i reče neka mu Tezej sudi što je odagnao goveda, a on će rado podnijeti kaznu koju mu dosudi. No Tezej mu ne samo oprosti kaznu nego i ponudi da mu bude prijatelj i saveznik, te zakletvom utvrde prijateljstvo. Kad se poslije toga Piritoj ženio Deidamijom, zamoli Tezeja da dođe, upozna zemlju i sprijatelji se s Lapitima. A desilo se da je i Kentaure pozvao na gozbu. No kad su se ovi u obijesti razuzdali i pijani stali dirati žene, skoče Lapiti na obranu i jedne odmah poubijaju, a druge svladaju kasnije u ratu i istjeraju ih iz zemlje, pri čemu im je Tezej pomagao i u boju i u ratu. Herodor pak veli da se to nije tako zbilo, nego je rat već bio planuo kad je Tezej pritekao Lapitima u pomoć i da je tada prvi put vidio na svoje oči Herakla budući da se veoma potrudio da ga sretne u Trahinu gdje se Heraklo odmarao od potucanja i junačkih podviga; a na tom su sastanku, kaže, obojica bili puni poštovanja, prijaznosti i mnoge pohvale. Ali opet bi se čovjek priklonio onima koji saopćuju da su se njih dvojica često sreli. I Heraklovo posvećenje u svete tajne eleusinske rezultat je Tezejeva truda, pa i ono očišćenje prije posvećenja jer je to Heraklo molio zbog nekih svojih nehotičnih čina.

31. Kad je Tezeju već bilo pedeset godina, kako kaže Helanik, učini s Helenom ono što nije pristajalo njegovoj dobi. Stoga neki pisci, nastojeći popraviti tu najtežu optužbu protiv njega, kažu da nije on oteo Helenu, nego da su je ugrabili Ida i Linkej,[117] a on ju je primio i čuvao, te je nije dao Dioskurima[118] kad su je tražili; ili je, Zeusa mi, i Helenu predao sam Tindarej u strahu od Hipokoontova sina Enarsfora koji ju je silom želio dobiti još kad je bila nejaka. A vjerojatno je i najviše svjedoka za ovo što slijedi.

Došli su obadvojica[119] u Spartu i ugrabili djevojku kad je u hramu Artemide Ortije plesala u kolu, te pobjegli a potjera nije išla za njima dalje od Tegeje. Kad su bili na sigurnu i prošli Peloponez, dogovore se da Helena bude žena onome koji je ždrijebom dobije, a taj će pomoći svome drugu do druge žene. Tako se složivši, stanu ždrijebati i dobije je Tezej; i uzevši djevojku, povede je u Afidnu;[120] tu ostavi s njom svoju majku, a povjeri je i prijatelju Afidnu; reče mu da je čuva i krije od ljudi. Sam pak, vraćajući uslugu Piritoju, krene s njim u Epir po kćer mološKoga kralja Aidoneja[121] koji je svojoj ženi nadjenuo ime Perzefona, kćeri Kora, a psu Kerber.[122] Proscima svoje kćeri nalagao je da se rvu sa psom, pa onaj koji ga nadjača, neka je vodi. Kad dozna da Piritoj i drug mu ne dolaze u prosce nego kao otmičari, pohvata ih; i Piritoja odmah ukloni bacivši ga psu, dok je Tezeja čuvao zatvorena.

32. U to se doba Menestej, sin Petejev, unuk Ornejev, praunuk Erehtejev, prvi, kako vele, od ljudi dao na pridobijanje popularnosti i ulagivanje svjetini, pa stao okupljati i podjarivati moćnike koji su bili kivni na Tezeja i smatrali da je vlast i prijestolje pootimao svim plemićima u zemlji, pa se zatvorio u jedan grad te postupa s njima kao s podanicima i robovima. Bunio je puk i grdio ga da tobože snivaju o slobodi, a uistinu

su izgubili domovinu i svoje svetinje, te mjesto mnogih dobrih kraljeva svoje krvi moraju poslušno gledati jednoga gospodara, došljaka i tuđinca. Dok je on tako rovario, za prevrat se od velike važnosti pokazao rat kad su napali Atenu Tindarejevi sinovi;[123] a neki tvrde da ih je Menestej i nagovorio da dođu.

Isprva, međutim, nisu činili nikakva zla, nego su tražili sestru. Ali kad su im iz grada odgovorili da je niti imaju niti znaju gdje je, pribjegnu oni ratu. Tada Akadem, koji je na neki način doznao za njezino skrovište u Afidni, to odade. Zato su ga još za života Tindarejevi sinovi štovali, pa premda su poslije mnogo puta Lakedemonjani provalili u Atiku i svu zemlju pustošili, nisu dirali Akademiju[124] zbog Akadema. A Dikearh[125] veli, kako su onda s Tindarejevim sinovima na vojnu pošli iz Arkadije Ehedem i Marat, da je po prvome sadašnja Akademija dobila ime Ehedemija, a po drugome se prozvalo selo Maraton, jer se ovaj dragovoljno žrtvovao prije bitke podvrgavajući se nekom proroštvu.

Kad su stigli do Afidne i u boju pobijedili, razorili su mjesto. Kažu da je ondje među ostalima pao i Skironov sin Alik, koji je tada vojevao na strani Dioskura, a po njemu se i mjesto u Megaridi gdje je pokopan zove Alik. Hereja[126] izvješćuje da je Alik kod Afidne poginuo od ruke samoga Tezeja i kao svjedočanstvo navodi stihove o Aliku:

... koga u prostranoj jednom Afidni
Tezej, ljepokose Hèlene otmičar, dok se je bĭo,
ubi.

Pa ipak, nije vjerojatno da bi uz nazočna Tezeja njegova mati i Afidna pale u zarobljeništvo.

33. Kako su poslije zauzeća Afidne u Ateni bili u strahu, nagovori Menestej narod da Tindarejeviće puste u grad i lijepo ih dočekaju, jer oni ratuju samo s Tezejem zbog njegova nasilja, a ostalom su čovječanstvu dobrotvori i spasioci. Te su njegove riječi Tindarejevići potvrđivali djelom; iako su, naime, imali sve u vlasti, nisu tražili ništa osim da ih posvete u svete tajne eleusinske, jer gradu nisu ništa manji rod od Herakla. I ta im povlastica, dakle, pripade nakon što ih je posinio Afidno kao Herakla Pilije; postigoše časti ravne božanskim, te ih nazvaše Anakesima[127] bilo zbog obustavljanja neprijateljstava,[128] bilo zbog njihove pomne brige da se nikome ne dogodi nikakvo zlo kraj onolike vojske u gradu; jer se izraz *anakôs ékhein* upotrebljava za one koji su brižni ili paze na nešto;[129] možda je to i razlog što kraljeve nazivaju *anaktes*. Ima ih koji kažu da se Tindarejevići zovu *Anakes* zbog pojavljivanja njihovih dviju zvijezda na nebu;[130] jer Atičani za »gore« kažu *anékas*, a za »odozgo« *anékathen*.

34. Kažu da je Tezejeva mati Etra, postavši sužnjem, bila odvedena u Lakedemon, a odande s Helenom u Troju.[131] I Homer[132] to posvjedočuje kad spominje da su Helenu slijedile

Etra, Piteja kći, Kliména volooka k tome.[133]

Neki zabacuju i taj stih kao i legendu o Munihu za koga kažu da ga je u

potaji Demofontu rodila Laodika[134] a Etra joj ga u Iliju pomogla othraniti. Nekakvu osobitu i sasvim drukčiju pripovijest o Etri navodi Istro u trinaestoj knjizi svoje *Atičke povijesti*; piše da neki vele da je Aleksandar Paris bio svladan u boju od Ahileja i Patrokla u Tesaliji, na obali Sperheja, ali da je Hektor[135] zauzeo grad Trezen, opljačkao ga i odveo Etru koja je ondje bila ostavljena. Ali u tome ima mnogo nedosljednosti.

35. Kad je Mološanin Aidonej ugošćivao Herakla i slučajno spomenuo Tezeja i Piritoja, te po što su došli i kako su zatečeni stradali, Heraklu je teško palo što je jedan jadno poginuo a drugi pogiba. Što se Piritoja tiče, smatrao je, dakako, beskorisnim da to predbacuje kralju, ali je tražio od Aidoneja da pusti Tezeja i zahtijevao tu uslugu. Kad je Aidonej popustio, Tezej se oslobođen vrati u Atenu gdje njegovi prijatelji još nisu bili potpuno svladani. Pa koliko je god komada zemlje ranije narod darovao njemu sve ih je, osim četiri, posvetio Heraklu i umjesto Tezejevima prozvao ih Heraklovima, kako izvješćuje Filohor. Ali kad je htio opet vladati kao nekad i upravljati državom, zapadne u razmirice i sukobe našavši da oni, koji su prije njegova odlaska mrzili na nj mrze još uvijek, a uz to da ga se više ne boje, a vidio je da se narod jako iskvario i želi da mu se ugađa umjesto da šutke izvršava naloge. Pokušavajući, stoga, vladati silom, podlegne demagogiji i protivnoj stranci, a najzad, izgubivši svaku nadu, posla djecu na Eubeju k Elefenoru, sinu Halkodontovu, a sam u Gargetu prokune Atenjane ondje gdje je danas mjesto zvano Araterij,[136] pa odjedri na Skir, gdje ga je, kako je mislio, vezalo prijateljstvo s tamošnjim ljudima kao i to što je po ocu posjedovao imanja na otoku. U to je vrijeme kraljem Skiranima postao Likomed. Došavši, dakle, k njemu, Tezej stane tražiti da mu preda polja jer kani ondje prebivati; neki tvrde da ga je nagovarao da mu pomogne protiv Atenjana. Ali Likomed, bilo što se bojao slave toga čovjeka ili što je želio ugoditi Menesteju, odvede ga na strm vrhunac kao da će mu pokazati njegova dobra, pa ga gurne sa stijene i usmrti. Neki tvrde da je pao sam od sebe spotaknuvši se dok je po običaju šetao poslije večere. Onaj čas nitko nije mario za njegovu smrt, nego je Atenjanima kraljem postao Menestej, a sinovi Tezejevi su kao obični ljudi krenuli s Elefenorom pod Troju. Ali kad je Menestej ondje umro, vrativši se, sami preuzeše kraljevsko dostojanstvo. U kasnija vremena, međutim, osjetiše se Atenjani potaknutima da štuju Tezeja kao poluboga i iz drugih razloga, a osobito zato što se mnogima učinilo u boju s Perzijancima na Maratonu da vide Tezejevu prikazu kako pred njima nasrće na barbare.[137]

36. Poslije perzijskih ratova, za arhonta Fedona,[138] poruči Atenjanima Pitija da odu po Tezejeve kosti, te da ih časno pokopaju i čuvaju. A teško ih je bilo donijeti, pa čak i prepoznati grob, zbog negostoljubivosti i neprijaznosti stanovnika Dolopljana.[139] Pa ipak Kimon, osvojivši otok, kako je zabilježeno u njegovu životopisu,[140] bi obuzet jakom željom da ga nađe, te se, kad je jedan orao stao kljucati i, kako kažu, pandžama grepsti po nečemu nalik na humak, on po nekom božanskom nadahnuću dosjeti i duboko prokopa. Nađoše lijes s velikim tijelom, a uza nj mjedeno koplje

i mač. To Kimon doveze na troveslarki, a Atenjani radosno dočekaju Tezeja sa silnim sjajem i žrtvama kao da se sam glavom vraća u grad. I tako on leži usred grada do sadašnjeg vježbališta,[141] a utočište je robovima, svoj sirotinji i ljudima koji se boje jačih, jer im je Tezej za života postao zaštita i pomoć, pa i sad dobrostivo prima molbe siromaha. Najveću mu žrtvu prinose osmog pijanepsiona kad se s mladeži vratio s Krete. Ali ga i svakoga osmoga dana u mjesecu slave zato što je, kako izvješćuje putopisac Diodor,[142] osmoga hekatombeona prvi put došao iz Trezena ili zato što misle da njemu priliči taj broj više nego ikome, jer se za nj kaže da je Posejdonov sin. Ta i Posejdona slave svakoga osmoga u mjesecu. Brojka osam prvi je kubus od parnoga broja i dvostruki prvi kvadrat. Zato znači stalnost i nepomičnost moći tog boga koga zovemo Čuvarom sigurnosti i Zemljodršcem.[143]

Bilješke

[1] Sosije Senecion, filozof, pripadnik Akademije, prisan prijatelj Plutarhov, jedan od mnogih koje je Plutarh stekao za boravka u Rimu. Posvetio mu je svje etičke spise *O napredovanju u vrlini* i *Razgovori za stolom*, a obraća mu se i u uvodu *Demostena i Diona*, pa mu tako »posvećuje« te »knjige« životopisa. Čini se da je identičan s adresatom znamenitog pisma Plinija Mlađeg o javnom čitanju. Taj je Sosije Senecion bio 4 puta konzul između 98. i 107. a uživao je povjerenje i poštovanje cara Trajana koji mu je dao podići spomenik. Vidi Plinije, *Pisma*, 1, 13 i 4, 4.

[2] Skitiju je teško geografski omeđiti jer su Skiti bili nomadi. Kao evropska Skitija može se označiti područje između Boristena (danas Dnjepra) i Tanaisa (danas Don).

[3] Koje bi to vrijeme bilo? Službeni datum osnivanja Rima bila je godina 753. pr. n. e. Numa je Romula, po predaji, naslijedio 714. Može se dedukcijom (iz 1, 18) zaključiti da je Tukidid Likurgovo zakonodavstvo u Sparti stavljao u godinu 820. pr. n. e.

[4] Grčki tragičar iz 6/5. st. pr. n. e.

[5] *Sedmorica protiv Tebe*, stihovi 435, 395 i 396 u slobodnoj Plutarhovoj preradi. Prijevod je K. Raca.

[6] Homer u *Ilijadi* 7, 281, o Ajantu (Telamonovu) i Hektoru. Prijevod Maretić-Ivšić.

[7] Spoj vrlina što ga Plutarh uvijek rado otkriva (npr. kod Temistokla).

[8] Tragično pretjerivanje (ili tragična pretjeranost) bilo bi da su ih sugrađani ubili.

[9] Erehtej je po mitu bio sin boga Hefesta i Zemlje (rođen je iz zemlje). Bio je jedan od prvih kraljeva u Atici.

[10] Atenjani su se ponosili tvrdnjom da su potekli iz atičkog tla i da se nisu nikada selili za razliku od drugih naroda. Starosjedilaštvo daje u primitivnoj svijesti neko veće pravo na određeno područje. Toga ima i danas.

[11] Djed Agamemnona i Menelaja, sin Tantalov. Došljak iz Male Azije. Po njemu je Peloponez nazvan (»Pelopov otok«).

[12] Drevni epski pjesnik Hesiod, Beoćanin, vjerojatno živio u 8. ili početkom 7. st. Radi se o 370. stihu iz njegova poučnog epa *Poslovi i dani*. Pripisivanje tog stiha Piteju čista je fantastika.

[13] Prijevod K. Raca.

[14] Djelo je izgubljeno.

[15] Stih 11. *Euripidove* tragedije *Hipolit*. Hipolita, sina Tezeja i Amazonke, odgojio je njegov prastric Pitej.

[16] Priča analogna mitu o Edipu. Vidi Pausaniju 1, 27, 8.

[17] Usp. Euripidovu *Medeju*, 674 i 676. Prijevod je Račev, dotjeran.

[18] Palant je Egejev brat.

[19] Ime Tezej izvodi se ovdje od grč. *thēsis* »postavljanje, polaganje«.

[20] Isto kao u prethodnoj bilješci. Igra riječi: grč. *thésthai* »posiniti«.

[21] Atenjanin Silanion živio je u prvoj polovici 4. st., a Efežanin Parasije postao je slavan krajem 5. st.

[22] *Ilijada* 2, 542. Abanti, pleme tračkog porijekla, prešlo je iz Fokide na Eubeju. Njihov je način češljanja odavao određen stupanj divljaštva.

[23] Maloazijski narod.

[24] Znameniti lirski pjesnik s otoka Para (714–676?).

[25] Odlomak izgubljene pjesme. Prijevod K. Raca.

[26] Znak Posejdona kao boga mora.

[27] Sin Eurita, kralja Ehalije. Ubio ga je u nastupu bjesnila.
[28] *Temistoklo* 3.
[29] Mati Heraklova.
[30] Egeju; onaj je prvi Posejdon.
[31] U Argolidi na Peloponezu.
[32] Kožu nemejskoga lava.
[33] Dvije bi omorike savio i za vrhove privezao nesretnika. Tad bi ih pustio i one bi žrtvu rastrgale. Tako je, veli Plutarh, Aleksandar Veliki dao pogubiti Darijeva ubojicu Besa: *Aleksandar* 43.
[34] Kromion kraj Korinta.
[35] Simonid Kejanin (556–468), pjesnik zborske lirike, izvanredno cijenjen.
[36] Sin Zeusa i Egine, poslije smrti sudac u podzemlju.
[37] Bio je rvač.
[38] Tko je bio manji od kreveta, rastezao ga je dok ne izdahne, a većima je odsijecao noge.
[39] Egipatski kralj koji je klao kao žrtvu bogovima svakog stranca.
[40] Libijski kralj, sin Geje (Zemlje). Nepobjediv u rvanju dok je stajao u dodiru s majkom Zemljom. Heraklo ga je digao u zrak i zadavio.
[41] Sin Aresa, boga rata.
[42] Nevolja što je čovjek sam navuče na sebe.
[43] Uvijek se treba očistiti od prolivene krvi čak i kad je ubojstvo bilo legitimno: i Apolon se čistio poslije ubojstva čudovišta Pitona. Putopisac Pausanija (za careva Antonina, 2. st. n. e.) vidio je prikaz Tezejeva očišćenja na žrtveniku Zeusa Meilihija (1, 37, 3).
[44] Srpanj/kolovoz.
[45] Pošto je ubila Jasonovu nevjestu i vlastitu djecu.
[46] Uz mač o pojasu se nosio i nož. Kad se izvuče nož, vidi se držak mača.
[47] Hram Apolonov i do njega sudište za ubojstva. Nagada se da je to bilo negdje istočno od Olimpijejona.
[48] Stupić s Hermovom glavom. O te stupiće vezivali su konje.
[49] Budući da je njihov otac, kao i Egej, bio sin Pandiona i unuk Kekropa, bio je legitimni pretendent na prijestolje.
[50] Grč. Leós. Ista riječ znači »narod«.
[51] »Čuj, narode!« Ali može značiti i: »Poslušajte Leja!«
[52] Stari naziv za područje četiri mjesta u Atici: Maratona, Zenoje, Probalinta i Trikorita (Strabon 8).
[53] Protiv bika.
[54] Atenski povjesničar u 2. st. pr. n. e. Sačuvani su samo fragmenti njegova djela.
[55] Platon, *Zakoni* 706.
[56] Iz nepoznate izgubljene tragedije.
[57] Prijevod K. Raca.
[58] Izgubljeno djelo.
[59] U donjoj Italiji.
[60] Botijeja je područje na makedonskoj Halkidiki, sjeverno od Olinta, nastanjeno tračkim žiteljstvom.
[61] *Odiseja* 19, 179. je izgubljeno Hesiodovo djelo na koje aludira Plutarh (vjerojatno *Katalozi*).
[62] Egej je bio kriv za Androgejevu smrt.
[63] Povjesničar u doba Herodota.
[64] Ime naroda. Homerovi su Feačani (u *Odiseji*) moreplovci.
[64a] Pa je zato Skiro učinio Tezeju tu uslugu.
[65] Uredska zgrada pritana (otprilike vlade u Ateni, izvršne vlasti) na trgu u kojoj je gorjela sveta vatra.
[66] Travanj.
[67] Grč. *trágos* »jarac«.
[68] Minosova kći.
[69] Povjesničar iz Karije; pisao je najstariju atičku povijest.
[70] Pisao je o Atici; živio negdje u 4. st. pr. n. e.
[71] Minosovom ženom, kćerkom boga sunca Helija.
[72] Za razliku od matice Grčke gdje to nije bilo dozvoljeno.

[73] Iz 4. st. pr. n. e. Pisao je atičku povijest.
[74] Lađa s tri reda vesala. To su ratne lađe.
[75] Graditelj Labirinta (koji je stvarno kraljevski dvor na Kreti).
[75a] Vidi Herodot 7, 170; Diodor 4, 79.
[76] Selo u Atici.
[77] Najveći grad na Kreti, danas važan arheološki lokalitet.
[78] Zabilježeno kod Ateneja 557a. Prijevod K. Raca.
[79] 11. pjevanje *Odiseje*.
[80] *Odiseja* 11, 631. Prijevod Maretića i Ivšića.
[81] Amatunt je bio grad na Kipru.
[82] Jedanaesti mjesec u Makedonaca, odgovara našem kolovozu/rujnu.
[83] Aristotelov učenik.
[84] Mladići u ženskoj odjeći išli su za te svetkovine s grančicama loze s grozdovima *(óskhoi)* iz Atene u Faleron. Vidi slijedeću glavu.
[85] Listopad.
[86] Prijevod prema K. Racu.
[87] Po Heraklovoj smrti njegova su djeca, bježeći pred Euristejem, došla u Atenu tražeći zaštitu i noseći u rukama pribjegarske grančice. Vidi Euripidove *Heraklovićе*.
[88] Demetrije Faleranin (345–283) bio je regent Atene od 317. do 307. u ime Kasandra, vladara Makedonije i Grčke.
[89] Tvar se u tijelu mijenja, pa se pita ostaje li tijelo isto ili ne.
[90] Ždrijebom odabrane djevojke koje su posluživale posvećeni objed.
[91] Svetkovina doseljavanja.
[92] Srpanj/kolovoz.
[93] Prijevod prema K. Racu.
[94] *Ilijada* 2, 547.
[95] Taura.
[96] Korintskoj prevlaci.
[97] Prijevod K. Raca.
[98] Tebanski kralj Atamant poludi i njegova žena Ina baci se sa sinom Melikertom u more. Ona postade morska božica Leukoteja, a njega dupin ponese prema korintskoj prevlaci i ondje postade morski bog Palemon. Sizif njemu u čast uvede istmijske igre.
[99] Lađa koja je vozila poslanstvo s darovima i žrtvom.
[100] Još jedan pisac atičke povijesti.
[101] Onaj se Atenjanin zove na grčkome *Hérmos*, a bog Hermo zove se grčki *Hermês*; od prvoga je genitiv *Hérmu*, a od drugoga *Hermû*.
[102] Od grč. *hórkos* »zakletva« i *ómnymi* »zaklinjem se«.
[103] »Struja« jer je voda s planine poviše grada jednom tekla onuda.
[104] Valjda po (nepravilnu) obliku.
[105] Glava 19.
[106] Izgubljeno djelo.
[107] Fedra se zaljubila u pastorka Hipolita, pa kad ju je on odbio, ubila se potvorivši ga u oproštajnom pismu da ju je silovao. Otac ga prokle i Hipolit jadno zaglavi. Vidi Euripidovog *Hipolita*.
[108] U 20. glavi.
[109] Po zlatno runo.
[110] Citadela Tebe. Radi se o legendarnoj opsadi Tebe argivske vojske predvođene sedmoricom vođa.
[111] *Pribjegarske*, stihovi 653. i dalje.
[112] Izgubljeni Plutarhov životopis Herakla?
[113] Na granici Atike i Beotije.
[114] Stihovi 1213. i dalje.
[115] Izgubljeno djelo.
[116] Kralj Lapita.
[117] Braća koja su se zbog goveda zavadila s Kastorom i Polideukom (Poluksom); oni ubiju Kastora, našto Polideuk ubije njih.
[118] Kastor i Polideuk, braća Helenina.
[119] Tezej i Piritoj.

[120] Mjesto u Atici.
[121] To je i drugo ime vladara podzemlja Hada.
[122] Troglavi pas u podzemlju.
[123] Ili Dioskuri, Kastor i Polideuk (Poluks).
[124] Sjenovit gaj blizu rječice Kefisa, oko milju sjeverozapadno od Atene. Tu je podučavao Platon. Vidi *Kimona* 13.
[125] Aristotelov učenik, povjesničar i kulturolog.
[126] Megarski povjesničar.
[127] »Gospodari« (riječi oblik od *anaktes*).
[128] Grč. *anokhḗ*.
[129] Grč. *anakôs ékhei*.
[130] Zeus ih je pretvorio u zvijezde koje pomažu mornarima u nevolji.
[131] Parisova otmica.
[132] *Ilijada* 3, 144.
[133] Prijevod Maretića i Ivšića.
[134] Demofont, sin Tezeja i Fedre; Laodika, kći Prijama i Hekabe.
[135] Najveći trojanski junak.
[136] Tj. »mjesto za molitvu (ili kletve)«.
[137] Perzijance. Vidi Pausanija 1, 15, 4.
[138] 476/5.
[139] Tesalsko pleme u podnožju planine Pinda.
[140] Glava 8.
[141] Mjesto gdje mladi vježbaju, a starci gledaju i šeću. To je mjesto gdje filozofi borave i naučavaju.
[142] Nije identičan sa sicilskim povjesničarom.
[143] More (Posejdon) obuhvaća i drži zemlju: zato Asfalije i Geoh.

ROMUL

(po mitskoj kronologiji
osnovao Rim 753. pr. n. e.)

1. Odakle i zašto je grad Rim dobio svoje poznato i u svem svijetu slavno ime, o tome se povjesničari ne slažu. Jedni kažu da su se ondje naselili Pelazgi koji su, skićući se, prošli najviše naseljena svijeta i svladali najviše naroda, te su zbog snage svoga oružja tako prozvali grad.[1] Drugi opet navode da je nekolicina Trojanaca, kad je Troja pala, utekla i dočepala se lađa, a vjetar ih je odnio u Etruriju, te su pristali na rijeci Tiberu. Kad su njihove žene već bile očajne jer im je dodijalo more, jedna ih, koja se isticala rodom i umom, po imenu Roma, posavjetuje neka spale lađe.[2] Muškarci su se isprva srdili, ali kasnije, kad su se od nevolje naselili na Palatinu, kako su domala bili preko očekivanja sretni jer su se uvjerili da je zemlja dobra, a da ih susjedi prijazno dočekuju, iskazivahu na razne druge načine visoke počasti Romi, a napose po njoj prozvaše grad jer je ona bila uzrok njegovu osnutku. Kažu da odonda traje običaj da žene cjelovom pozdravljaju rođake i domaće muškarce, jer su i one žene tako ljubile i milovale svoje muževe onda kad su spalile brodovlje moleći ih i zaklinjući da se okane gnjeva.[3]

2. Jedni kažu da je Roma, koja je dala ime gradu, bila kći Itala i Leukarije, a drugi da je bila kći Heraklova sina Telefa, te da se udala za Eneju,[4] po drugima za Enejina sina Askanija. Neki vele da je Roman, sin Odiseja i Kirke, osnovao taj grad, a po nekima ga je sagradio Emationov sin Romo kog je poslao Diomed[5] iz Troje; neki opet to tvrde o Romisu, tiraninu Latina, koji je istjerao Etruščane što su došli iz Tesalije u Lidiju, a iz Lidije u Italiju. Ali ni oni koji s punim pravom iznose da se grad zove po Romulu ne misle svi jednako o njegovu rodu. Jedni tvrde da je bio sin Eneje i Deksiteje, kćeri Forbantove, a da se još nejak dovezao u Italiju s bratom Remom; ostale su brodice, kažu, propale u nabujaloj rijeci, ali ona u kojoj su bili dječaci polako je skrenula k travnatoj obali, pa kako su se neočekivano spasili, mjesto bi nazvano Roma.[6] Drugi vele da se Roma, kći spomenute Trojanke, udala za Telemahova[7] sina Latina i rodila Romula, a treći opet da ga je, s Martom[8] se sjedinivši, rodila Emilija, kći Eneje i Lavinije. A neki pak o njegovu rođenju pričaju prave bajke. Tarheciju, naime, kralju Albana,[9] čovjeku najbezobzirnijem i najokrutnijem, javi se u kući neobična prikaza: da se iz ognjišta podiglo muško spolovilo i ostalo ondje mnogo dana. A bilo je u Etruriji Tetijino[10] proročište odakle stiže Tarheciju proročanstvo da se s prikazom tjelesno združi djevojka, jer će roditi sina veoma slavna i ugledna zbog vrline,

sreće i snage. Tarhecije otkrije proročanstvo jednoj od svojih kćeri i naloži joj da se poda, ali ona ne posluša nego posla sluškinjicu. Kad je to Tarhecije doznao, plane i obje strpa u tamnicu da ih pogubi, ali kad mu se u snu ukaže Vesta[11] i reče mu da ih ne ubija, on naloži djevojkama u tamnici da tkaju nekakvo tkanje, pa kad završe s tkanjem, udat će ih. I one su obdan tkale, ali druge su obnoć na Tarhecijevu zapovijed parale tkaninu. Kad sluškinja, oplođena prikazom, rodi blizance, Tarhecije ih predade nekom Teraciju i zapovjedi mu da ih ubije, ali on ih, vele, odnese i položi blizu rijeke; zatim je, kažu, dolazila vučica i dojila ih, a razne su ptice donosile komadiće hrane i stavljale ih njima u usta sve dok to nije opazio neki govedar koji se, sav u čudu, odvaži prići i uzeti djecu. Tako su se spasili, a kad su odrasli, navale, vele, na Tarhecija i svladaju ga. U svakom slučaju, to je naveo neki Promation koji je sastavio italsku povijest.

3. Ali ono najbitnije iz pripovijesti koja ima najviše vjerodostojnosti i najviše svjedočanstava izdao je prvi od Helena Peparećanin Dioklo[12] za kojim se najvećim dijelom poveo i Fabije Piktor.[13] Ta pripovijest ima drugih varijanti, ali u osnovi je ovakva: od kraljeva u Albi, poteklih od Eneje, prešlo je kraljevstvo nasljedstvom na dva brata, Numitora i Amulija.[14] Kad je Amulije podijelio čitavu baštinu na dvoje stavivši na jednu stranu kraljevsku čast, a na drugu blago i zlato iz Troje, Numitor odabere krunu. Tad mu Amulije, imajući blago i budući moćniji od Numitora, lako otme kraljevstvo, a u strahu da će se od Numitorove kćeri roditi djeca učini je Vestinom svećenicom da dovijeka živi neudata kao djevica. Nju jedni nazivaju Ilijom, drugi Rejom, a treći opet Silvijom. Ali nedugo potom bi uhvaćena da je trudna protiv zakona određenog za Vestalke.[15] Kraljeva kći izmoli oca da je poštedi zakonske smrtne kazne; no on je ipak dade utamničiti i bila je držana u samici da ne rodi dijete bez Amulijeva znanja. Kad rodi dva dječaka neobične veličine i ljepote, uplaši se zbog toga Amulije još više, pa naredi sluzi da ih uzme te da ih baci. Za ovoga neki kažu da se zvao Faustul, dok drugi tvrde da to nije bio taj nego onaj koji ih je prihvatio. Metne, dakle, djecu u naćve i siđe k rijeci da ih baci, ali kad vidje da je silno nabujala i huči, ne usudi se prići, nego ih položi blizu obale i otiđe. Kako se rijeka prelijevala, poplava dohvati naćve, digne ih i blago ponese na mjesto veoma pitomo što ga sada zovu Kermal, a nekad su ga nazivali German, kako se čini, zato što se za »braću« kaže *germani*.

4. U blizini bijaše divlja smokva koju su zvali Rominalij ili, kako većina misli, zbog Romula, ili zato što blago preživajući[16] planduje ondje u hladu, ili, još najvjerojatnije, zbog dječjega sisanja, jer su stari dojku zvali *ruma* i jer jednu božicu koja se brine za njegu nejake djece zovu Rumina, a pri prinošenju žrtava njoj ne upotrebljavaju vino nego žrtvu polijevaju mlijekom. Dok su djeca tu ležala, pripovijedaju da ih je vučica dojila,[17] a jedan je djetić dolazio, hranio ih i čuvao. Smatra se da su te životinje posvećene Martu; dijetla pak osobito štuju i časte Latini; po tome se pogotovu povjerovalo majci kad je kazivala da su djeca Martova.

Ali opet kažu da je ona bila žrtva varke Amulija koji ju je razdjevičio pokazavši joj se u oružju i silom je obljubivši.

Drugi vele da je ime dječje dadilje svojom dvoznačnošću okrenulo priču u područje bajoslovnoga. Jer Latini kažu *lupa* od zvijeri za vučicu, a od žena za kurtizanu. A takva je bila, kažu, žena Faustula koji je djecu othranio po imenu Aka Larencija. Njoj Rimljani prinose žrtve i Martov svećenik izlijeva ljevanicu u mjesecu aprilu, a svetkovinu zovu Larentalije.

5. Jednu drugu Larenciju štuju s ovoga razloga. Čuvar Heraklova hrama u dokolici, kako se čini, iz šale predloži bogu da se poigraju kocke i napomene, da će mu bog, ako dobije igru, dati lijep dar, a izgubi li, prostrijet će bogu bogato stol i s njim će spavati lijepa žena. S tom pogodbom baci najprije kocke za boga a onda za se i pokaza se da je pobijeđen. Kako je htio održati riječ, a držao je da je pravo da ustraje kod utvrđene pogodbe, priredi mu ručak i najmi Larenciju koja je bila u cvijetu mladosti i ljepote, ali još nepoznata,[19] namjesti počivaljku u hramu i počasti je, a poslije gozbe zatvori vrata kao da će k njoj doći bog. I doista se pripovijeda da je bog pohodio ženu i rekao joj da u zoru ide na Forum i da onoga koga najprije sretne zagrli i učini svojim prijateljem. Srete je, dakle, čovjek već vremešan, prilično bogat a bez djece, neženja, imenom Tarucije. On leže s Larencijom i zavoli je, a na samrtnoj postelji učini je nasljednicom velikog i lijepog imetka što ga je ona u oporuci većim dijelom ostavila narodu. Postala je ugledna i smatrali su je miljenicom božjom. Kažu da je nestala na onome mjestu na kojem je bila pokopana i ona prva Larencija. Mjesto se danas zove *Velabrum* jer su se za čestih poplava rijeke na onome mjestu ljudi čamcima prevozili na Forum, a prijevoz trajektom nazivaju *velatura*.[20] Neki pak vele da su priređivači igara nad putom koji vodi na hipodrom[21] razapinjali jedra, a počinjali su odande; a na latinskom se jedro kaže *velum*. Iz tih se razloga u Rimljana iskazuje čast toj drugoj Larenciji.

6. Što se pak djece tiče, njih uze krišom od sviju Amulijev svinjar Faustul, a kako tvrde neki, koji se drže onoga što je vjerojatno, znao je za to Numitor i kriomice slao hranu hraniteljima djece. I čitati, i pisati, i drugo što treba djeci odlična roda učili su dječaci u Gabiju[22] kamo su ih odveli. A izvješćuju da su ih prozvali po »dojki« Romul i Rem, jer su ih vidjeli kako sišu divlju zvijer. Plemeniti je lik njihov odmah, ako su i bili nejaki, veličinom i oblikom odavao pravu narav; kad su odrasli, obojica bijahu srčani i muževni pokazujući pred svakom opasnošću odvažno srce i posve neustrašivu smionost. No činilo se da je u Romula više razbora i smisla za upravljanje, jer je u druženju sa susjedima na paši i u lovu davao o sebi jak dojam da je po prirodi rođen više da zapovijeda nego da služa. Zato su prema jednakima i nižima bili ljubezni, a prezirali su kraljeve nadzornike i upravitelje, te pastirske glavare smatrajući da nisu ništa bolji od njih i nisu marili ni za njihove prijetnje ni za gnjev. Njihove životne djelatnosti i zanimanja bili su dostojni slobodna čovjeka; nisu držali da slobodnome pristaje dokolica i nerad, nego da on treba da vježba tijelo, lov lovi, trči, odbija razbojnike, hvata tatove i brani slabe od nasilja. Zbog svega su toga bili veoma na glasu.

7. Kad su se oko nečeg Amulijevi pastiri zavadili s Numitorovima[23] i odveli im goveda, Romul i Rem to ne otrpješe nego ih izmlate, natjeraju u bijeg i oduzmu im mnogo plijena. Za Numitora koji se ljutio nije ih bilo briga, već stanu skupljati i primati mnogo sirotinje i mnoge robove usadivši im zametak odmetničke smjelosti i samosvijesti. Dok je Romul bio zabavljen nekom žrtvom – a bio je sklon žrtvovanju i gatanju – namjere se Numitorovi pastiri na Rema koji je išao s malobrojnom pratnjom te se pobiju. Padali su udarci i zadavane su rane na obje strane, ali Numitorovi nadvladaju i Rema uhvate živa. Kad su ga doveli pred Numitora i potužili se na nj, nije ga kaznio samo zato što se bojao zamjerki svoga brata koji je bio osion, nego je pošao k njemu tražeći pravdu budući da mu je brat, a njega, koji je kralj, izgrdile su sluge. A kako su se i ljudi iz Albe ljutili i mislili da čovjek bez krivnje trpi nepravdu, Amulije, davši se dirnuti, preda Rema Numitoru da uradi s njim što ga volja. On ga uzme, pa kad dođe s njime kući, stade se diviti mladiću koji je tjelesnom veličinom i snagom nadmašivao sve druge. Vidio mu je na licu smionost i neustrašivost srca kakve nema u roba i hladnokrvnost u onoj neprilici. Čuo je za njegova djela ravna onome što je na njemu vidio, a što je najvažnije, kako se čini, jer je bog bio na pomoć i ravnao počecima velikih zbivanja, dokučujući istinu naslućivanjem i po slučaju, zapitao ga je tko je i kako se rodio, a blagim mu je glasom i prijaznim pogledom ulijevao pouzdanje i nadu. A on odvažno reče: »Doista ti neću ništa zatajiti; ta čini se da si vredniji kraljevske časti od Amulija. Saslušavaš, naime, i ispituješ prije nego što kažnjavaš, a on ljude predaje bez istrage. Prije smo znali da smo djeca kraljevih slugu Faustula i Larencije (a blizanci smo), ali otkako smo pred tobom optuženi pa nas grde i kleveću te nam se radi o glavi, slušamo velike stvari o sebi. Da li je to istina, čini se da o tome sada odlučuje pogibao što nam prijeti. Pripovijeda se da je naš porod tajanstven, a othranjivanje i dojenje dok smo bili novorođenčad još čudniji, jer su nas hranile ptice i zvijeri kojima su nas bacili, sisom vučica, a djetlić komadićima hrane dok smo ležali u nekakvim naćvama do velike rijeke. Još postoje naćve i čuvaju se, a nečitljiva su pismena urezana u mjedeni okov koja će možda kasnije, ako izginemo, kao znaci biti roditeljima beskorisna.«

Prosuđujući po tim riječima i nagađajući po licu dob, Numitor se nije otimao slatkoj nadi koja mu se osmjehivala, nego je gledao kako će se potajice sastati sa kćeri i to joj saopćiti; još je, naime, bila pod strogim nadzorom.

8. Kad je Faustul dočuo da je Rem uhvaćen i predan, zamoli Romula da pomogne bratu otkrivši mu istinu o njihovu rođenju. A prije je znao samo natuknuti i odati tek toliko da im, ako su pažljivo slušali što govori, poraste samosvijest; sam se pak zaputi,[24] noseći naćve, Numitoru pun brige i straha što ih je izazivao kritički trenutak. U kraljeve straže[25] na vratima pobudio je sumnju, pa kako su ga sumnjičavo gledali, a on se na pitanja zbunjivao, nađu da pod haljetkom krije naćve. Među stražarima je bio jedan od onih koji su dječačiće primili da ih bace i bili prisutni kod njihova izlaganja. Kad taj vidje naćve i prepozna ih po izradi i pismenima,

nasluti o čemu se radi i ne propusti da tu stvar odmah otkrije kralju, te podvrgne Faustula ispitivanju. U velikoj i teškoj stisci Faustul ne odoli, ali opet ne podlegne sasvim pritisku, pa prizna da su dječaci na životu, ali reče da pasu stoku daleko od Albe; sam je, reče, išao noseći naćve Iliji koja je često zaželjela da ih vidi i rukom dotakne kako bi krijepila nadu u život djece.

Ono, dakle, što se dešava ljudima, koji su smeteni i rade štogod od straha ili u gnjevu, to zadesi Amulija. U brizi pošalje čovjeka, inače čestita i odana Numitoru, s nalogom da pita Numitora da li je njemu stigao kakav glas o tome da su djeca živa. Došavši, dakle, i ugledavši Rema gotovo u zagrljaju i na grudima Numitorovim, taj ih čovjek utvrdi u nadi i potakne da se svojski prihvate posla, te se sam odmah ponudi za druga i pomagača. A da su i htjeli, situacija im nije dala otezati. Jer Romul je već bio blizu i mnogo je građana iz mržnje ili straha od Amulija prelazilo k njemu. Sa sobom je vodio veliku vojnu silu razvrstanu u satnije od kojih je svakoj bio na čelu momak koji je nosio na koplju rukovet sijena i granje; takve Latini nazivaju manipulima; po tome se i dandanas takvi momci u vojsci zovu manipularijima.[26] A istovremeno dok je iznutra Rem bunio narod, a izvana se primicao Romul, tiranin, ne učinivši i ne smislivši ništa da se spasi, u neprilici i zabuni, uhvaćen zaglavi.

Iako većinu toga kazuje Fabije i Peparećanin Diklo za koga se čini da je prvi izdao djelo o osnutku Rima, nekima je to sumnjivo zbog dramatskog i romanesknog karaktera njihova opisa. No ne treba da zato ne vjerujemo kad vidimo kakva djela tvori sreća i kad imamo na umu rimsku državu koja se ne bi popela do one moći da joj nije početak božanski i da u njemu nema ništa veliko ni čudesno.

9. Kad poslije Amulijeve smrti i ponovna smirivanja prilika braća nisu htjela prebivati bez vlasti u Albi, a ni vladati za života svoga djeda, vladu predaju njemu, a dolične počasti majci; oni čak odluče živjeti sami i osnovati grad u onom kraju u kom su bili othranjeni;[27] to je zacijelo najvjerojatniji od uzroka. Ali možda je bilo od potrebe, kako se oko njih okupilo mnogo robova i odmetnika, da se ili potpuno okane vlasti raspustivši ih ili da se napose s njima nastane. A narod u Albi nije držao dostojnim da se s njim izmiješaju odmetnici i da ih nije htio primiti kao sugrađane, to prije svega pokazuje onaj slučaj sa ženama,[28] koji nije bio čin obijesne smjelosti, nego posljedica nužde, budući da nije bilo žene koja bi svojevoljno pošla za odmetnika: ta preko svake su mjere iskazali štovanje ugrabljenima. A kao drugo, tek što je grad bio utemeljen, uredili su neko sveto utočište bjeguncima koje su nazivali svetištem boga Azileja[29] i primali su sve: niti su izručivali gospodaru roba, niti dužnika vjerovniku, niti vlastima ubojicu, nego su govorili da po pitijskom proroštvu jamče za sigurnost svima, te se grad brzo napunio; kažu da isprva nije bilo više od tisuću ognjišta. To se, međutim, dogodilo kasnije.

Ali čim su se prihvatili osnivanja grada, odmah se zavade poradi mjesta. Romul utemelji ono što se zove *Roma quadrata*, a znači »četverokutan«;[30] želio je da grad postoji na tome mjestu, dok je Rem želio grad na nekom čvrstom mjestu na Aventinu što je po njemu nazvano Remorij,

a sada se zove Rignarij. Sporazumješe se da će spor riješiti promatranjem ptica dobre kobi,[31] pa sjednu svaki za se; kažu da se šest jastrebova ukazalo Remu, a dvaput toliko Romulu. Ali drugi tvrde da ih je Rem uistinu ugledao, a da je Romul slagao: tek kad mu je došao Rem ukazalo se Romulu dvanaest jastrebova. Zato još i sada Rimljani kod gatanja promatranjem ptica ponajviše pažnje obraćaju na jastrebove.

Herodor Ponćanin izvješćuje da se i Heraklo radovao kad mu se pri nekom pothvatu ukazao jastreb. Pa i jest on najneškodljivija od svih životinja, jer ne otima ono što ljudi siju, sade ili napasaju, već se hrani strvinom, a ne ubija niti tamani išta živo; ptice ne dira ni kad su mrtve budući da su iste vrste. Orlovi, pak, sove i sokolovi udaraju i na istorodne životinje dok su žive i kolju ih; pa ipak, po Eshilu,

Da l' može ptica, pticu proždrijev, čista biť?

Osim toga druge nam vrste tako reći uvijek lijeću pred očima i neprestano se daju vidjeti; jastreb je pak rijedak prizor i znamo da nije baš lako naići na jastrebovu mladunčad. Upravo je to što se jastreb rijetko i nakratko javlja navelo neke na čudnu pomisao da on izvana, iz nekakva drugog svijeta ovamo dolazi, kao što gatari vide božje poslanje u svakoj pojavi koja se ne javlja prirodno ni sama od sebe.

10. Kad je Rem razabrao prevaru, bio je srdit,[33] pa se Romulu, kad je ovaj kopao jarak kojim je trebao proći gradski bedem, čas rugao zbog dijelova njegova djela, čas ga ometao. Kažu da je najposlije, kad je preskočio jarak, ondje pao od udarca, po jednima Romulova, a po drugima Celerova, jednoga od njegovih drugova. U toj borbi padoše i Faustul i Plistin, o kojem izvješćuju da je bio Faustulov brat i da je sudjelovao u odgoju Romula i Rema. Celer se, međutim, preseli u Etruriju; po njemu su hitre i vatrene ljude Rimljani prozvali *celeres*. I Kvinta Metela nazvali su Celerom budući da je malo dana po očevoj smrti priredio gladijatorske igre, te se ljudi začudiše brzini njihova priređivanja.[34]

11. Pokopavši u Remoriji[35] Rema skupa sa svojim odgojiteljima,[36] Romul stade graditi grad. Pozvao je iz Etrurije ljude koji su po nekim svetim pravilima i knjigama sve do u sitnice razlagali i upućivali kao kod rođenja u svete obrede. Iskopan bi kružni jarak oko onoga što je sada Komicij[37] i u nj položiše prvine od svega što je bilo po zakonu uživati slobodno, a po prirodi nužno; napokon donese svaki grudicu zemlje iz onoga kraja odakle je došao pa je baci u to, te sve pomiješaju. Taj jarak zovu istim imenom kao i nebo: mundus. Zatim oko toga središta zacrtaju grad kao kakav krug. Osnivač grada onda pričvrsti na plug mjeden lemeš, upregne bika i kravu, pa sam tjera i urezuje unaokolo duboku brazdu, gradsku među, a ljudi, koji idu za njim, prigrću unutra one grude što ih plug prebaci i nijedne ne ostavljaju vani ako padne preko međe. Tom se brazdom određuje gradski zid, a prostor u njemu zove se skraćeno *pomerium*, tj. zaziđe ili za zidom.[38] Gdje misle namjestiti gradska vrata dignu lemeš, prenesu plug i ostave prostor. Po tome drže čitav zid osim

vrata svetim; a kad bi se i vrata držala svetima, ne bi ljudi mogli bez božjega straha ni dopremati ni otpremati stvari potrebne a nečiste.

12. Općenito se priznaje da osnutak grada pada na dan dvadesetprvoga aprila; i taj dan Rimljani svetkuju nazivajući ga rođendanom svoje domovine. Isprva, kako kažu, nisu žrtvovali ništa živo, nego su smatrali da domovini treba održavati čistu i bez krvi svetkovinu koja se zove po njezinu postanju. Pa ipak, i prije osnutka bijaše u njih neka pastirska svetkovina istoga dana, a zvali su je Parilije.[39]

Danas prvi dan u mjesecu ne pada kod Rimljana i Helena na isti dan; ali vele da je onaj dan kad je Romul osnivao grad bio točno trideseti[40] i da je bilo pomračenje sunca za koje misle da zna i epski pjesnik Tejanin Antimah,[41] jer se desilo treće godine šeste olimpijade.[42] A u vrijeme filozofa Varona,[43] najnačitanijeg poznavaoca povijesti kod Rimljana, živio je prijatelj mu Tarucije, inače filozof i matematičar, baveći se izračunavanjem horoskopa radi vježbanja umnih sposobnosti i činilo se da je u tome izvrstan. Preda nj je Varon postavio zadaću da po podacima o događajima u Romulovu životu dedukcijom izračuna dan i sat rođenja toga čovjeka baš onako kako se izvode rješavanja geometrijskih problema; ta ista znanost, reče, mora po vremenu rođenja proreći život čovjeka i po zadanu životu dokučiti vrijeme njegova poroda. Tarucije se, dakle, prihvati zadatka pa, ogledavši sve što je on doživio i uradio, dužinu života i način smrti, sve to usporedi, te baš smiono i odrešito objavi da je mati začela Romula prve godine druge olimpijade,[44] mjeseca hejaka[45] po egipatskom kalendaru, dvadesettrećega dana, o trećoj uri kad je sunce potpuno pomrčalo, a na svijet se rodio u mjesecu totu,[46] dvadesetprvoga dana, o sunčanu izlasku. Rim je pak osnovao devetoga dana mjeseca farmutija,[47] između druge i treće ure.[48] Smatraju, naime, da je udes grada, kao i čovjeka, pod utjecajem vremena koje se dade izračunati prema položaju zvijezda u času postanka. Ta i slična razmatranja možda će više čitaoca privlačiti neobičnošću i osebujnošću no što će mu dodijavati svojom bajoslovnošću.

13. Poslije osnutka grada najprije razdijeli svu za oružje doraslu momčad u vojničke odjele od kojih je svaki imao tri tisuće pješaka i tristo konjanika. Te odrede nazvaše *legijom* jer su se sastojali od ratnika *odabranih*[49] između svih. S ostalima je postupao kao s narodom i to mnoštvo bi nazvano *populus*; stotinu najuglednijih imenuje za vijećnike nazvavši ih *patricijima*, a njihov skup *senatom*;[50] jedni kažu da su vijećnici bili prozvani patricijima zato što su bili *očevi*[51] zakonitoj djeci, a po drugima prije zato što su mogli označiti svoje *očeve*, a to baš nisu mogli mnogi od onih što su se slijevali u grad; treći opet izvode to ime od patronstva. Tako su, naime, zvali, a zovu i danas, pokroviteljstvo držeći da je među onima, koji su došli s Euandrom,[52] bio neki Patron koji se starao za potrebne i pomagao im, pa je ostavio svoje ime u nazivu te institucije. Najviše bi se čovjek mogao približiti istini kad bi smatrao da ih je Romul tako nazvao jer je držao da je dužnost prvih i najmoćnijih ljudi da se brinu *očinskom* brigom i skrbi za neznatnije, a da je ujedno

upućivao ostale neka se ne boje uglednih i ne ljute na njih zbog časti koje im se ukazuju, nego neka se s naklonošću utječu njima držeći ih i obraćajući im se kao *očevima*. Jer sve do danas strani svijet naziva članove senata glavarima, a sami Rimljani sabranim ocima, upotrebljavajući ime koje ima najveći ugled i čast, a pobuđuje najmanje zavisti. U početku su ih zvali naprosto »oci«, a poslije, kad im je bio pridodan veći broj, »sabrani oci«.[53] I tim je uzvišenijim naslovom Romul razlučio senatski stalež od pučkoga; na druge je načine odvajao moćnike od svjetine nazivajući ih patronima, što znači pokroviteljima, a ove klijentima, što znači štićenicima; ujedno im je usađivao čudesnu uzajamnu naklonost koja je imala biti temeljem najvećih prava za jedne i druge. Jer patroni su klijentima tumačili običaje, zastupali ih u parnicama, ukratko, bili su im savjetnici i staratelji u svemu, a služba klijenata nije se sastojala samo u iskazivanju štovanja patronima, nego su im pomagali udavati kćeri i plaćati dugove ako su bili siromašni. Nikakav zakon niti magistrat nije silio patrona da svjedoči protiv klijenta niti klijenta protiv patrona. Ali u kasnije vrijeme, dok su ostala prava ostala na snazi, to da ugledni uzimaju novac od neznatnijih počelo se smatrati sramotnim i ponižavajućim. Toliko, dakle, o tome.

14. Četvrtoga mjeseca poslije osnutka, kako izvješćuje Fabije, odvažili su se na otmicu žena.[54] Neki kažu da je Romul bio ratoborne ćudi i da su ga neka proroštva dovela do uvjerenja da je Rimu suđeno da se ratom razvija i povećava dok ne postane najveći, pa je zato počinio neizazvano nasilje nad Sabinjanima; jer nije, kažu, uzeo mnogo djevojaka, nego samo trideset, budući da mu je većma trebao rat nego ženidbe. No to nije vjerojatno; videći gdje se grad odjednom puni stanovnicima od kojih malo tko ima ženu, a većinu njih, smjesu sirotinje i neugledne čeljadi, svijet prezire i očekuje da neće ostati dugo na okupu, ponada se da će nepravda nanesena Sabinjanima na neki način biti početak njihovu stapanju i sjedinjavanju kad im blag postupak prema ženama postane zalog tome, te se dade na to na sljedeći način.

Ponajprije dade rasturiti glas da je našao žrtvenik nekog boga skriven pod zemljom. Tog su boga nazivali Konzo i to zato što je bio bog *savjeta* (ta još i sada »savjet« se kaže *consilium*, a vrhovne magistrate nazivaju »konzulima«, tj. *savjetnicima*); a možda se radilo i o Posejdonu Hipiju.[55] Žrtvenik se, naime, nalazi na većem hipodromu[56] i zakrit je sve vrijeme, a otkriva se samo za konjičkih trka. Drugi pak naprosto kažu, kako savjet mora biti tajan i sakriven, da nije bez razloga što je žrtvenik tog boga bio sakriven pod zemljom.[57] Kad je žrtvenik izišao na vidjelo, stane Romul na njemu spremati sjajnu žrtvu i oglašavati igre i svečanu predstavu. I mnogo se svijeta okupi, a on sam s najuglednijima sjedne sprijeda u grimiznoj halji. Znak za navalu bio je da ustavši odgrne halju i opet se njome ogrne. Držeći, dakle, mač, mnogi su upirali pogled u njega, pa kad je dao znak, trgnuše mač i s vikom nasrnuše, te stadoše otimati kćeri Sabinjana, dok su njih same puštali i propuštali. Kažu da je bilo ugrabljeno samo trideset djevojaka po kojima su prozvane kurije,[58] ali Valerije Ančanin[59] navodi petstodvadesetsedam, a Juba[60] šestoosamdeset-

tri. Najbolje je opravdanje Romulu ovo: oteo je, naime, samo jednu udatu ženu, Hersiliju, za koju im je promaklo da je udata, jer na otmicu nisu pošli od obijesti i radi nasilja, nego od prijeke potrebe da združe i sjedine plemena. Za Hersiliju pak vele jedni da se njom oženio Hostilije, čovjek veoma ugledan u Rimljana, a drugi sam Romul i da je s njom imao djecu: jednu kćer Primu,[61] tako nazvanu po redoslijedu rođenja, i samo jednog sina kome je Romul nadjenuo ime Aolije[62] po velikom okupljanju građana pod njime; potomstvo ga je prozvalo Avilije. No Trezenjaninu Zenodotu, koji daje taj izvještaj, proturječe mnogi.

15. Kažu da se desilo te su među otmičarima neki ne baš ugledni ljudi vodili djevojku koja se jako isticala ljepotom i veličinom. A kad su ih sreli neki ugledniji Rimljani i kušali im je oteti, vikahu oni da je vode Talasiju, čovjeku mladu, ali uglednu i čestitu. Kad su to čuli oni drugi, povlađivahu poklicima i pljeskanjem, a neki su se, štaviše, okrenuli i pošli s njima, pa iz odanosti i naklonosti Talasiju iz svega grla klicali njegovo ime. Odonda do dana današnjega kod svadbe Rimljani klicanjem zazivaju Talasija kao Heleni Himeneja: ta vele da je Talasije bio sretan sa ženom.

Ali Kartažanin Sekstije Sula, čovjek kome nije nedostajalo ni učenosti ni ljupkosti stila, rekao nam je da je tu riječ Romul upotrijebio kao lozinku za otmicu. Stoga su svi koji su vodili djevojke vikali »Talasije!«, pa se zato taj običaj očuvao kod svadbe. Ipak većina, a jedan je i Juba, misli da je to bio poklik i poziv na marljivost i na predenje vune,[63] jer se tada italski govor još nije otresao helenskih riječi. Ako to kazivanje nije krivo ako Rimljani i jesu tada upotrebljavali riječ *talasia* kao i mi, svejedno bi se mogao tkogod domisliti drugome, vjerojatnijem uzroku. Kad su se, naime, poslije rata s Rimljanima Sabinjani s njima izmirili, nagodiše se u pogledu ugrabljenih žena da one muževima neće raditi nikakav drugi posao nego samo presti. Stoga je i ubuduće ostao običaj u svatovima da oni, koji udaju djevojku, ili je prate, ili su naprosto prisutni, u šali kliču »Talasije!« i time potvrđuju da se žena vodi kući ni za kakvu drugu službu osim za predenje vune. A sve dosada traje navada da mlada ne prelazi sama preko praga u kuću, nego da je dignu pa unesu, jer ni onda nisu ušle, nego su ih silom unijeli. Neki vele da je i običaj da se kosa udavači dijeli oštricom koplja spomen na to da je kod prve svadbe bilo boja i neprijateljstva; o tome smo potpunije govorilji u *Rimskim pitanjima*.[64]

I najzad, otmica je bila počinjena osamnaestog dana u tadašnjemu mjesecu sekstilu,[65] a sada je to august, na dan na koji se sada svetkuju Konzualije.[66]

16. Sabinjani su bili mnogobrojni i ratoborni, a prebivali su po neobzidanim selima jer su držali da im dolikuje da budu samosvjesni i neustrašivi budući da su se doselili iz Lakedemona.[67] Ali opet, kad su vidjeli da su sputani dragocjenošću talaca i jer su se bojali za kćeri, pošalju poslanike pozivajući Romula razboritim i odmjerenim riječima da im vrati djevojke i popravi ono nasilje, a onda ugovorom i zakonom uglavi prijateljstvo i srdačne odnose između oba naroda. No kad Romul nije

puštao djevojaka, nego je tražio da Sabinjani dozvole ženidbu s Rimljanima, dugo su vijećali i pripremali se za rat. Akron, kralj ceninjanski, čovjek žestok i vješt ratu, sumnjao je u Romula poradi njegovih ranijih smionih podviga; držao je da je već zbog onoga što je uradio sa ženama svima opasan, te se ne smije trpjeti da prođe bez kazne, pa se odmah digao na oružje i s velikom je vojnom silom pošao na nj; i Romul na njega.[68] Kad su bili na vidiku i ugledali jedan drugoga, stanu se uzajamno izazivati na dvoboj dok su vojske mirovale pod oružjem. Zavjetovavši se da će, ako ga pobijedi i obori, ponijeti njegovo oružje i prikazati ga Jupiteru, Romul ne samo da svlada Akrona u borbi, nego i njegovu vojsku u nastaloj bitki potuče i zauze njegov grad;[69] ne učini ipak ništa nažao narodu što ga je ondje zatekao, samo mu zapovjedi da poruši svoje kuće i da ga prati u Rim, gdje će svi postati ravnopravni građani.

Ništa, međutim, nije većma podiglo Rim nego to što bi svaki put kad je koga svladao njega sebi priključio i obuhvatio svojim opsegom; Romul pak, razmislivši kako bi njegov zavjet Jupiteru što više ugodio, a građanima bio na veselje, posiječe veliki hrast koji je rastao u taboru i isteše ga u obliku pobjednoga znaka,[70] pa naokolo povješa Akronovo oružje sve po utvrđenom redu; sam stegne haljinu pojasom, a lovorom ovjenča glavu bujne kose. Uprtivši na desno rame drvo tako da je stršalo uvis, stupao je začinjući pobjedničku pjesmu, a vojska ga je slijedila pod oružjem, dok su ga građani dočekivali s radošću i divljenjem. Ta je povorka pružila zametak i obrazac kasnijim trijumfima; a pobjednički je znak prozvan zavjetnim darom Jupitera Feretrija. Jer »udariti« kažu Rimljani *ferire*, a Romul se pomolio da onoga čovjeka *udari* i obori; taj se pak plijen, veli Varon, zove *opima* jer i bogatstvo Rimljani zovu *opes*. Ali vjerojatnije bi moglo biti izvođenje od Romulova podviga jer se junačko djelo kaže *opus*.[71] Kad vojskovođa izvede podvig da vlastitom rukom ubije neprijateljskog vojskovođu, dano mu je da bogovima prikaže *spolia opima*.

Štaviše, ta slava dopade samo trojicu rimskih vođa, prvoga Romula koji je ubio Ceninjanina Akrona, drugoga Kornelija Kosa koji je usmrtio Etruščanina Tolumnija,[72] a posljednjega Klaudija Marcela koji je svladao galskoga kralja Britomarta.[73] Kos i Marcelo već su doista na četveroprezima ulazili u grad sami noseći svoje pobjedničke znakove; ali Dionizije ne kaže pravo[74] da se Romul provezao na kolima. Jer povjesničari izvješćuju da je Demaratov sin Tarkvinije prvi od kraljeva trijumfu dao njegov oblik i uzdigao ga do tolika sjaja; a po drugima je Publikola prvi proslavio trijumf na kolima.[75] Kipove Romula koji nosi pobjednički znak moguće je vidjeti u Rimu; na svima je prikazan kako ide pješke.

17. Poslije osvojenja Cenine, dok su još ostali Sabinjani bili zauzeti pripremama, dignu se stanovnici Fidene, Krustumerija i Atemne na Rimljane;[76] u bitki do koje je došlo budu poraženi te predadoše Romulu svoje gradove da ih razori, zemlju da je podijeli i sebe same da ih preseli u Rim. Romul podijeli među sugrađane zemlju, ali onu što su je posjedovali očevi ugrabljenih djevojaka ostavi njima.

Kako je to srdilo ostale Sabinjane, zavojštiše na Rim izabravši sebi Tacija za vojskovođu; bilo je gradu teško prići jer ga je štitio današnji

Kapitolij gdje je bila posada i vođa joj Tarpej, a ne djevojka Tarpeja, kako kažu neki čineći od Romula budalu. Ali Tarpeja, koja je bila zapovjednikova kći, izdade tvrđu Sabinjanima poželjevši zlatne narukvice što ih je na njima vidjela, pa je zatražila da joj dadu kao plaću za izdajstvo ono što nose na lijevoj ruci. Kad je Tacije pristao, otvori ona noću jedna vrata te pusti Sabinjane unutra. I nije, kako se čini, Antigon[77] jedini rekao da izdajice voli dok izdaju, a mrzi kad su izdali, niti je to bio Cezar rekavši za Tračanina Remetalka[78] da voli izdajstvo, ali mrzi izdajicu, nego je to zajednički osjećaj prema takvim huljama kod ljudi koji ih trebaju baš kao što čovjek treba otrov i žuč nekih životinja: zadovoljni su korišću dok je primaju, ali mrze zločin kad postignu ono što su trebali. To čuvstvo prema Tarpeji osjeti i Tacije kad reče svojim Sabinjanima neka imaju na umu utanačenu pogodbu i neka joj nitko ne uskraćuje ništa što ima na ljevici. I prvi skine s ruke narukvicu pa je zajedno sa štitom baci na nju. A kako su to činili svi, gađana zlatom i zatrpana štitovima, izdahne, od njihova mnoštva i težine. A i Tarpej, kad ga je Romul stavio pred sud, bude osuđen zbog izdajstva, kako Juba veli da saopćuje Sulpicije Galba.[79] Ne može se vjerovati onima koji govore o Tarpeji da je bila kći sabinskoga vođe Tacija pa je, budući da je na silu živjela s Romulom, počinila onu izdaju, a zatim pretrpjela opisanu kaznu od svojega oca; jedan je od onih koji to pripovijedaju i Antigon.[80] Pjesnik Simil pak trabunja sasvim koješta kad misli da Tarpeja nije izdala Kapitolij Sabinjanima nego Galima jer se zaljubila u njihova kralja, pa kaže i ovo:

Blizu do one kapitolske hridi djevi Tarpeji
Stajaše kuća, stan, à sruši zidove, Rim;
Čežnja za bračnijem logom, zà žezlònošom keltskim
Dušu joj okupi svu, – izdade očinski dom.[81]

A malo kasnije kaže govoreći o njezinoj smrti:

Ali je Bojani s nèbrojènim plemenima keltskim
Ne odvèli tad onamo nà vodu Pad,
Nego iz ubojnih ruku oružje bacili svoje
Nà mrsku djevojku tu, – nakit joj dònese smrt.[82]

18. Brijeg se pak po ondje pokopanoj Tarpeji nazivao Tarpejskim sve dok kralj Tarkvinije ne posveti to mjesto Jupiteru i ujedno Tarpejine ostatke prenese drugamo, a njezina imena nestade. Samo hridinu na Kapitoliju s koje su bacali zločince zovu još i danas Tarpejskom.

Kad su Sabinjani držali u vlasti citadelu,[83] Romul ih, gnjevan, stade izazivati na boj; Tacije se nije bojao prihvatiti bitku jer je vidio da Sabinjani u slučaju da budu nadjačani imaju čvrsto mjesto za uzmak. Oko mjesta po srijedi,[84] gdje su se imali pobiti, bilo je mnogo brežuljaka, te se činilo da će zbog nezgodna položaja za jedne i druge kreševo biti žestoko i teško jer u tjesnacu nema daleka bijega ni potjere. Slučajno je prije nekoliko dana poplavila rijeka, te je ostala duboka nevidljiva bara u nizini gdje je sada Forum.[85] Nije je bilo lako opaziti pogledom niti je se bilo lako čuvati, a bila je inače opasna i podmukla. Sabinjane, koji su u neznanju srtali onamo, posluži sreća. Kurcije, čovjek ugledan, uznosit slavom i

junaštvom, jahao je na konju daleko ispred drugih; kad mu je konj stao tonuti u blatnu bezdanu, neko je vrijeme pokušavao udarcima i povicima da ga istjera, a kako je to bilo nemoguće, pustivši konja, stane sam sebe spasavati. Stoga se ono mjesto zbog njega još i danas naziva *lacus Curtius*;[86] izmakavši, dakle, toj opasnosti, Sabinjani zapodjenuše ustrajan boj koji ne donese odluke premda ih je mnogo popadalo, a među njima i Hostilije. Za njega kažu da je bio muž Hersilijin i djed onome Hostiliju koji je zakraljio poslije Nume. Poslije je, kako je prirodno, u kratko vrijeme bilo mnogo bojeva, a najviše spominju jedan i to posljednji u kojem je Romula pogodio kamen u glavu te umalo nije pao i obustavio otpor Sabinjanima, našto Rimljani uzmaknu pred Sabinjanima, te se stadoše povlačiti u bijegu na Palacij potiskivani s ravnice. No već se Romul oporavljao od udarca pa je htio oružjem stati bjeguncima na put i jakim ih je glasom pozivao da staju i bore se. Ali kako se oko njega slijevala bujica bjegunaca i nitko nije imao hrabrosti da se okreće, digne Romul ruke k nebu pa se pomoli Jupiteru neka zaustavi vojsku i ne zapusti Rimljane u nevolji nego im pomogne. Čim je izrekao molitvu, mnoge obuze stid pred kraljem i u bjegunce se vrati srčanost. Najprije se, dakle, zaustave ondje gdje sada stoji hram Jupitera Statora, a to bi se moglo protumačiti kao »Zaustavljača«; sabivši ponovo redove potisnu Sabinjane do mjesta gdje danas stoji tzv. Regija[87] i do Vestina hrama.[88]

19. Dok su se tu spremali da obnove bitku, zadrži ih prizor neobičan za gledanje i pogled koji se ne da opisati.[89] Bilo je vidjeti ugrabljene kćeri Sabinjana kako srljaju iz svih smjerova s vikom i jaukom posred oružja i leševa k svojim muževima i očevima kao da su bogom opsjednute, jedne noseći u naručju nejaku dječicu, drugima je po licu lepršala raspuštena kosa, a sve su zvale najslađim imenima sad Sabinjane sad Rimljane. Obje se vojske, dakle, ganuše i razmaknuše da one stanu u sredini između jednoga i drugog bojnog reda; ujedno se svuda orio plač, a vojske obuze silno sažaljenje od tog prizora, a još više od njihovih riječi koje su započele dokazivanjem i prijekorom, a završile zaklinjanjem i molbom. »Pa što smo vam (rekoše) skrivile i nažao učinile da smo jedne teške jade već morale pretrpjeti a druge sada trpimo? Ugrabili su nas silom i nezakonito ljudi kojima sada pripadamo, a kad su nas ugrabili, zanemariše nas i braća, i očevi, i rodbina dok nas vrijeme nije sljubilo najčvršćim vezama s onim što nam je bilo najmrže te učinilo da sada strepimo za nasilnike i bezakonike kad se bore i plačemo kad ginu. Ta niste došli da se krivcima osvetite za nas dok smo još bile djevice, nego sada od muževa trgate žene i od djece majke donoseći nama jadnicama pomoć tužniju od ondašnje nebrige i izdajstva. Toliko nas ovi zavolješe, a tako nas vi sažalijevate! Pa čak i da se borite s kakva drugog razloga trebalo bi da prestanete zbog nas jer ste postali tastovi, i djedovi, i rođaci Rimljanima. Ako je pak rat zbog nas, odvedite nas sa zetovima i djecom, vratite nam očeve i rođake i nemojte nam oteti djece ni muževa. Zaklinjemo vas, nemojte da opet postanemo ratno roblje!«

Mnogo je takvoga govorila Hersilija, a druge molile sve dok najposlije ne sklopiše primirje i vođe se sastadoše na dogovor. Žene su, međutim,

svojim očevima i braći dovodile svoje muževe i djecu, potrebnima su donosile hrane i napitka, a ranjenike nosile svojim kućama i njegovale ih; i davale su im da vide da one gospodare u kući, a muževi su im pažljivi i u dobrohotnosti ukazuju im svaku čast. Nato uglave neka žene koje god žele žive sa svojim supruzima, ali, kako je spomenuto,[90] oslobođene od svakog posla i svake službe osim predenja. U gradu neka zajedno prebivaju Rimljani i Sabinjani i neka se grad po Romulu zove Rimom, a svi njegovi žitelji Kvirićanima po Tacijevu zavičaju,[91] dok neka kraljuju i vojskom zapovijedaju obojica zajedno. Mjesto gdje je to bilo utanačeno zove se sve do danas Komicij jer Rimljanima *comire*[92] znači »sastati se«.

20. Kad se grad tako udvostručio, još sto patricija bi izabrano između Sabinjana, a legije porastu na šest tisuća pješaka i šesto konjanika. Ustanoviše tri plemena i nazvaše ih jedno po Romulu *Ramnes*, drugo po Taciju *Tities*, a treće *Luceres* po gaju kamo su se mnogi, kad je u njemu davano utočište, sklonili i zatim dobili građansko pravo; a gaj se na latinskom kaže *lucus*. A da je bilo toliko plemena, potvrđuje sam naziv jer još i sada plemena nazivaju »tribusima«, a glavare plemena »tribunima«. Svako je pak pleme imalo deset bratstava za koja neki kažu da nose imena otetih žena. No čini se da to nije istina jer se mnoga bratstva zovu po mjestu. Ali su ipak mnogim drugim iskazali ženama počast, a od toga i ovime: miču im se s puta pri prolazu, ne izriču ništa ružno u prisustvu žene i nitko se ne smije pred njima pokazati gol jer inače podliježe gonjenju pred sudom za krvne zločine, a djeca im nose nekakvu ogrlicu nazivanu po obliku *bulla* zato što je slična mjehuru od vode[93] i haljinu s grimiznim obrubom.

Kraljevi nisu odmah zajedno vijećali nego najprije svaki za se sa svojom stotinom, a kasnije su sve sazivali na jedno mjesto kao sada. Stanovao je Tacije gdje je sada hram Monetin,[94] a Romul kod takozvanih Stuba lijepe obale;[95] to je ondje gdje se s Palacija silazi k Velikom hipodromu.[96] Rekoše da je tu također izrastao onaj sveti drijenak o kojem se priča da je Romul jednom, iskušavajući snagu, s Aventina izmetnuo koplje koje je imalo drenkovo držalo, a oštrica se zarila duboko i nitko nije bio kadar izvući koplje premda su pokušavali mnogi, ali u plodnoj zemlji potjera drvo mladice i izraste golemo drenkovo stablo. Oni koji dođoše za Romulom ogradiše ga zidom jer su ga čuvali i štovali kao da je jedna od najvećih svetinja. Kad bi se kojem posjetiocu činilo da drvo nije bujno ni zeleno nego kao da vene i gine, smjesta bi svakome koga bi sreo dovikivao, a oni su, kao da je požar, vikali: »Vode!« i odasvud su trčali noseći na ono mjesto pune sudove vode. Ali kad je Gaj Cezar,[97] kako vele, popravljao stepenice oko ograde i kad su radnici raskapali okolicu, promaklo im je da su jako oštetili korijenje, te je drvo uvenulo.[98]

21. Sabinjani tada prihvatiše rimske mjesece o kojima je koliko je trebalo napisano u Numinu životopisu;[99] Romul se pak posluži njihovim izduženim štitovima i izmijeni svoje i rimsko naoružanje jer su Rimljani prije nosili okrugle argivske štitove.[100] Svetkovali su i žrtvovali zajedno i nisu dokinuli nijednu od svetkovina što ih je dotada slavio jedan ili drugi

narod, nego su još uveli nove kao što su Matronalije na spomen ženama zbog završetka rata, pa Karmentalije.[101] Za Karmentu misle neki da je Sudenica koja odlučuje o ljudskom porodu; zato je i štuju majke. Drugi pak kažu da je bila žena Arkađanina Euandra,[102] gatarka i nadahnuta proricateljica u stihovima, zbog čega je dobila nadimak Karmenta (stihove, naime, nazivaju *carmina*); a pravo joj je ime bilo Nikostrata. I u tome postoji slaganje; ali neki vjerodostojnije tumače Karmentu kao onu koja je »lišena uma« zbog mahnitosti u proročkome zanosu. »Biti lišen« kažu, naime, Rimljani *carere* a »um« nazivaju *mens*. O Parilijama već je bilo riječi.[103] Što se pak tiče Luperkalija, po vremenu njihova svetkovanja moglo bi se učiniti da su imale karakter čišćenja; obavljaju se, naime, u nepovoljne dane[104] mjeseca februara čije bi se ime moglo protumačiti kao »mjesec čistilac«[105] pa su i sam dan svetkovine od starine zvali febratom. Ali ime te svetkovine znači isto što i helenske Likeje.[106] Zato se čini da je prastara i da potječe od Arkađana iz Euandrove[107] pratnje. Doista, to je tumačenje općenito prihvaćeno jer je moguće da je ime nastalo po vučici[108] koja je dojila Romula i Rema. A pored toga vidimo da Luperci[109] počinju svoj trk oko grada odande gdje kažu da je Romul bio izložen. Ali ono što se pri tome obredu radi takvo je da mu je teško dokučiti razlog. Kolju, naime, koze, zatim do njih dovedu dva dječaka plemenita roda pa jedni okrvavljenim nožem dodiruju njihova čela a drugi odmah prinose mlijekom okvašenu vunu i njom ih otiru. Kad ih otaru, dječaci treba da se smiju. A onda razrežu kozje kože pa trče goli samo s pojasima oko bedara a kožom udaraju koga god sretnu.[110] Mlade se pak žene ne uklanjaju udarcima jer drže da im pomažu za trudnoću i lak porod. Osobitost je te svetkovine i to što Luperci žrtvuju psa.

Neki Buta, zapisujući u elegijskim distisima fantastična objašnjenja postanka rimskih običaja, kaže da su Romul i Rem, svladavši Amulija, puni veselja u trku dojurili do mjesta gdje im je nejakima vučica podala sisu, te da je svetkovina oponašanje one trke pa zato trče dječaci plemenita roda

Tukući koga god sretnu k'o onda, iz Albe kad ono
Goli držeći mač trčahu Romul i Rem.[111]

I, kaže Buta, to što primiču krvavi mač znamen je onda prolivene krvi i opasnosti, a čišćenje mlijekom spomen na hranjenje blizanaca. Gaj Acilije pak izvješćuje da je Romulu i njegovu bratu jednom prije osnivanja grada nestala stoka; i pomolivši se Faunu,[112] veli, pohitali su u potragu goli da im ne bi dodijavao znoj; i to je razlog što Luperci trče naokolo goli. Ako je ta žrtva radi očišćenja, mogao bi tko reći da se žrtvuje pas kao prikladna žrtvena životinja; jer i Heleni u svojim obredima čišćenja iznose štenad radi pokapanja i na mnogo mjesta vrše takozvano »žrtvovanje i nošenje naokolo štenadi«.[113] A ako se ti obredi obavljaju kao žrtva zahvalnica vučici što je othranila i spasila Romula, nije neumjesno što se žrtvuje pas: ta on je neprijatelj vukovima; osim ako, Zeusa mi, to nije kazna toj životinji što dosađuje Lupercima dok trče.

22. Priča se da je i obredno štovanje vatre prvi uveo Romul, te da je odabrao svete djevice Vestalke da je čuvaju. Drugi to pripisuju Numi,[113a]

premda inače pripovijedaju da je Romul bio osobito bogobojazan i osim toga izvješćuju da je bio vješt gatanju, te da je radi gatanja nosio takozvani *lituus*, a to je zakrivljen štap kojim motrioci ptica određuju dijelove nebeskog svoda.[114] Štap se čuvao na Palaciju dok ga nije nestalo za galske provale kad je pao grad. Kad su barbari bili istjerani, nađen je, kažu, neoštećen duboko pod pepelom premda je sve drugo oko njega od vatre propalo i bilo uništeno.[115]

Romul je propisao neke zakone od kojih je oštar onaj koji ne dopušta ženi da ostavi muža, ali dopušta mužu da otjera ženu zbog trovanja, podmetanja djece[116] ili preljuba. Otpravi li je tko zbog drugog razloga, jedan će dio imetka pripasti ženi, a drugi Cererinu[117] hramu; a tko god otpusti ženu, treba da žrtvuje podzemnim bogovima. Čudno je što Romul nije odredio nikakvke kazne za oceubojice, nego je oceubojstvom nazvao svako ubojstvo kao da je već to prokletstvo, a pravo oceubojstvo nemoguće. I kroz dugo se razdoblje učinilo da s pravom nije predvidio takav zločin. Ta isteklo je gotovo šesto godina a da nitko u Rimu nije takvo što uradio, nego se pripovijeda da je poslije Hanibalova rata Lucije Hostije prvi postao oceubojica. To je, međutim, dovoljno o tome.

23. Pete godine Tacijeva kraljevanja sretnu neki kraljevi rođaci i suplemenici putem poslanike koji su išli iz Laurenta u Rim pa im pokušaju silom oteti novce,[118] a kad se ovi nisu dali nego su se branili, ubiju ih. Za to drsko i strašno nedjelo Romul je smatrao da treba smjesta kazniti krivce, ali je Tacije to osujećivao i otezao s kažnjavanjem. I to je bio jedini uzrok otvorenu razdoru među njima; a u svim su ostalim stvarima, držeći se reda, u najvećoj mjeri vladali zajednički i u slozi. Rođaci pak ubijenih, kako zbog Tacija nisu mogli doći do zakonske pravde, ubiju ga navalivši na nj dok je u Laviniju s Romulom žrtvovao, a Romula, kao pravedna čovjeka, isprate želeći mu svako dobro. A on, ponijevši Tacijevo tijelo, pokopa ga časno te počiva kod takozvanog Armilustrija[119] na Aventinu, ali ubojstvo nikako ne kazni. Neki pisci izvješćuju da se grad Laurent prepao i izručio Tacijeve ubojice, a Romul ih pustio rekavši da je krv krvlju okajana. To je potaklo naklapanje i rodila se sumnja da mu je bilo drago što se riješio druga u vlasti, ali se prilike nisu poremetile niti su se Sabinjani pobunili, nego su ga i dalje poštivali, jedni iz naklonosti prema njemu, drugi u strahu od njegove moći, a treći opet zato što su u njega gledali kao u milostiva boga.

A štovao je Romula i mnogi strani svijet; stari su Latini, poslavši k njemu, sklopili prijateljstvo i savezništvo. Fidena pak, grad susjedan Rimu, osvoji,[120] kako neki kažu, poslavši iznenada konjanike i rekavši im neka podsijeku šarke na vratima, a onda se neočekivano pojavivši osobno; ali drugi kažu da su stanovnici Fidene prvi navalili, odvukli plijen i silno poharali zemlju i predgrađa, a Romul im je postavio zasjedu, mnogo njih posmicao i zauzeo grad, ali ga nije uništio niti razorio, nego ga je učinio rimskom naseobinom poslavši onamo na aprilske Ide dvije tisuće petsto stanovnika.

24. Poslije toga navali pošast donoseći ljudima iznenadnu smrt bez prethodne bolesti, a pogađala je i polja neplodnošću, a stoku jalovošću. U gradu je kišilo kapljama krvi, te je neizbježne nevolje pogoršavao praznovjerni strah. Ali kako je ista nevolja stala snalaziti i stanovnike Laurenta, sad se činilo nesumnjivim da božji gnjev bije oba grada zbog pravde pogažene poslije umorstva Tacija i poslanika. I kad su jedni drugima predali ubojice i kaznili ih, nevolje se očevidno smiriše; Romul očisti grad žrtvama pomirnicama za koje izvješćuju da ih prinose još i danas na Ferentinskim vratima.

A još prije prestanka pošasti navališe Kamerijci na Rimljane i preplaviše im zemlju misleći da se zbog nesreće koja ih je zadesila neće moći braniti. No Romul smjesta pođe na njih, svlada ih u bitki i poubija šest tisuća; i grad im osvoji, a polovicu preživjelih preseli u Rim, dok dvaput toliko rimskih naseljenika koliko je ondje preostalo Kamerijaca na sekstilske Kalende iseli iz Rima u Kameriju. Toliko mu je građana pretjecalo premda je Rim postojao tek šesnaest godina. Među drugim plijenom donese iz Kamerije i mjedeni četveropreg, postavi ga u Vulkanovu[121] hramu i dade načiniti svoj lik kako ga ovjenčava Pobjeda.

25. Tako je jačala rimska država pa su joj se slabiji susjedi podvrgavali i bili zadovoljni ako su bili ostavljeni na miru; ali jaki su iz zavisti i straha držali da je ne treba trpjeti, nego da se treba odupirati njezinu rastu i obuzdavati Romula. Od Etruščana najprije su Vejani, koji su posjedovali prostranu zemlju i prebivali u veliku gradu, započeli rat[122] tražeći Fidenu za koju su tvrdili da pripada njima. A to nije bilo samo nepravično nego upravo smiješno jer tom gradu onda u opasnosti i u ratu nisu pritekli u pomoć, nego su pustili ljude da izginu a sada su tražili kuće i zemlju kad je to bilo u posjedu drugih. Kad im je Romul s prezirom tako i odgovorio, razdijeliše se na dvoje, te jednom vojskom udariše na trupe u Fideni, a drugom pođoše Romulu u susret. Kod Fidene pobijediše dvije tisuće Rimljana, te ih sasjekoše, ali Romul ih potuče, te izgubiše preko osam tisuća ljudi. I ponovo se zametne boj kod Fidene; i svi se povjesničari slažu da je najveći dio posla obavio sam Romul pokazavši svaku moguću vještinu i odvažnost, te se činilo da je u njega snaga i brzina kudikamo veća od ljudske. Ali pusta je bajka što kažu neki, štaviše, posve je nevjerojatno: da je, pričaju naime, od četrnaest tisuća palih Etruščana Romul sam svojom rukom pobio preko polovice jer čini se da je i u Mesenjana bilo pusto hvalisanje kad su govorili o Aristomenu[123] da je triput prinio žrtvu za po stotinu ubijenih[124] Lakedemonjana.

Kad je nastao bijeg neprijatelja, Romul pusti preživjele neka bježe, a sam krene u njihov grad. Ali oni, kako je poraz bio težak, ne uzmogoše se održati, nego, izmolivši mir, sklopiše savez i prijateljstvo na sto godina, te prepustiše Rimljanima velik dio svoje zemlje što ga zovu *Septempagium*, a to znači »Sedmožuplje«, zatim solane na rijeci Tiberu i predadoše pedeset talaca iz najodličnijih kuća, našto Romul proslavi i taj uspjeh na oktobarske Ide vodeći u trijumfalnoj povorci, uz silu drugih sužnjeva, i vođu Vejana, starca koji se u vođenju ratnih operacija pokazao nerazboritim i unatoč svojoj dobi neiskusnim. Zato još i sada, prinoseći žrtvu zbog

kakve pobjede, vode preko Foruma na Kapitolij starca u dječačkoj togi preteksti objesivši mu dječju amajliju, a glasnik oglašuje: »Evo, Sardijci na prodaju!« [125] Za Etruščane se, naime, priča da su doseljenici iz Sarda,[126] a Veji su etrurski grad.

26. To je bio zadnji rat što ga je Romul poveo. Poslije toga ni on ne izbježe onome što se zna desiti mnogima, štaviše osim malobrojnih svima, koji se uslijed velike i neočekivane sreće uzdignu do moći i sjaja: uznijevši se svojim uspjesima i prekomjerno se uzoholivši, zapuštao je demokratski duh i skrenuo na mrsko i mučno samovlašće i to najprije po vanjskome držanju kojim se zaogrtao. Oblačio je grimiznu tuniku, a povrh nje grimizom optočenu togu, dok je javne poslove obavljao sjedeći u počasnoj stolici s naslonom. Oko njega su uvijek bili momci zvani *Celeres* po brzini u vršenju svoje službe.[127] Drugi su pak išli pred njim tjerajući štapovima svjetinu s puta pripasavši remenje da odmah vežu one koje bi im on zapovjedio.

»Svezati« kazivali su Latini u staro doba *ligare*, a danas govore *alligare*; zato se prutonoše zovu »liktori«, a prutovi *bacula*, jer su se tada njima služili kao »batinama«.[128] No vjerojatno je da je »k« umetnuto, te se sada nazivaju *lictores*, dok se ranije zvahu *litores* jer su bili ono što se helenski kaže *leitourgoi*.[129] Ta Heleni još i sada zovu ono što je javno *lēiton*, a narod *lāós*.

27. Poslije smrti djeda Numitora i prelaza vlasti u Albi na nj Romul, ugađajući puku, predade mu vladu, te je svake godine Albanima imenovao glavara. Time poduči i utjecajne ljude u Rimu, te su i oni tražili samostalnu vladu bez kralja; vladu u kojoj će se naizmjence slušati i vladati. Niti, naime, takozvani patriciji nisu imali udjela u državnim poslovima, nego im je kao odličje ostao samo naziv i nošnja, a više su se od običaja nego radi davanja mišljenja okupljali u vijećnici. Ondje su šutke slušali Romulove zapovijedi i odlazili samo s tom prednošću pred pukom što su ranije doznali njegovu odluku. Drugi su njegovi postupci bili od manjega značaja; ali kad je na koplju stečene zemlje sam na svoju ruku razdijelio među vojnike i vratio Vejanima taoce bez pristanka ili želje patricija, učini se da on naprosto grubo vrijeđa senat. Stoga pade na senat sumnja i kleveta kad je Romula domala iznenada nestalo. A nestalo ga je na None u juliju, kako ga sada zovu, a u kvintilu,[130] kako su ga onda nazivali. O njegovoj smrti nije ostala nikakva sigurna niti općeprihvaćena vijest; zna se samo o datumu, kako je bilo ranije rečeno. Jer se još i sada na taj dan radi štošta slično onome što se dogodilo toga dana.

A ne treba se čuditi toj neizvjesnosti; iako je Scipion Afrički[131] umro kod kuće poslije ručka, nije se našao uvjerljiv dokaz o načinu njegove smrti, nego jedni vele da je preminuo prirodnom smrću budući da je bio po naravi boležljiv, po drugima se sam otrovao, a po trećima noću su u kuću provalili njegovi protivnici pa ga zadavili. A ipak je Scipion ležao mrtav na odru svima naočigled, te je tijelo kod svih koji su ga gledali budilo neku sumnju i nagađanje o onome što se dogodilo. No kako je Romul naglo ostavio ovaj svijet, ni dio mrtva tijela, ni krpica odijela nisu

bili viđeni. Jedni su nagađali da su se senatori u Vulkanovu hramu digli na nj, smakli ga i raskomadali tijelo, pa je svaki turio u njedra po komad i odnio; drugi misle da Romula nije nestalo u Vulkanovu hramu, niti samo u prisutnosti senatora, nego da je upravo vani održavao skupštinu kod takozvane Kozje bare,[132] a najedamput se u zraku dogodila čudna i neizreciva pojava i nevjerojatna promjena: suncu je pomrčao sjaj te nastade noć, ali ne blaga i mirna, nego odasvud udare strašni gromovi i bijesni udarci vjetra s pljuskom. Brojna se svjetina u međuvremenu raspršì u bijegu, a uglednici se zbiše jedni uz druge; kad se nevrijeme stišalo i sunce sinulo, a narod se opet skupio na isto mjesto, te stao željno tražiti kralja da ga vidi, uglednici, kažu, nisu dopuštali da ga traže i da se time bave, nego su sav narod nagovarali neka časti i štuje Romula kao božanstvo jer su ga bogovi uzeli k sebi i on će im umjesto dobra kralja biti milostiv bog. Mnoštvo se, stoga, razilazilo vjerujući tome i veseleći se u dobroj nadi u njegovu milost; ali bilo ih je koji su to ogorčeno i ljutito pobijali i time zadavali brige patricijima ocrnjujući ih da glupostima zasljepljuju narod, a sami su svojom rukom umorili kralja.

28. Kažu da je tada došao na Forum čovjek, rodom prvi među patricijima, po karakteru najugledniji, uzdanik i prijatelj Romulov, jedan od doseljenika iz Albe, Juljie Prokul.[133] Zaklevši se najvećim svetinjama, pod prisegom reče pred svima da mu se, dok je išao putem, Romul uzkazao dolazeći mu u susret, krasan i velik izgledom kao nikada prije, a u sjajnu i plamenu oružju. On se sâm, reče, od toga prizora prepao i rekao: »Kralju, što ti se dogodilo ili što si naumio kad si nas patricije ostavio plijenom nepravednoj i opakoj svađi, a sav grad kao siroče u neizmjernoj tuzi?« Našto je, reče, on odgovorio: »Prokule, bogovima se svidjelo da toliko vremena proboravim među ljudima pa onda, pošto osnujem grad kojem je suđena najveća vlast i slava, da opet prebivam na nebu odakle sam došao. Nego zbogom i kaži Rimljanima neka uz hrabrost gaje i umjerenost pa će se vinuti do najveće ljudske moći. A ja ću biti vaše milostivo božanstvo Kvirin.« To se Rimljanima učini vjerodostojnim zbog govornikova značaja i zbog zakletve; štaviše, obuze ih ujedno i neko božansko nadahnuće nalik na mistični zanos: ta nitko se, kažu, ne usprotivi, nego se okaniše sumnje i klevete, pa se stadoše moliti Kvirinu i zazivati ga kao boga.

To je nalik na legende što ih Heleni pripovijedaju o Prokonešaninu Aristeji i o Kleomedu Astipalejaninu.[134] Za Aristeju, naime, kažu da je nastradao u nekoj valjarskoj radionici, pa kad su prijatelji došli po njegovo tijelo, nije mu bilo traga; neki pak putnici, vele, čim su se vratili s puta iz tuđine, kazivali su da su sreli Aristeju gdje ide u Kroton. A za Kleomeda, koji je bio divovske snage i stasa, a ćudi nepromišljene i mahnite, da je činio mnoga nasilja, a najzad da je u nekoj školi za dječake, udarivši šakom o stup koji je podupirao strop, prebio ga po sredini i srušio krov; pošto dječaci zaglaviše, gonjen, kažu, umakao je u velik sanduk i, zatvorivši poklopac, držao ga je iznutra tako da ga nisu mogli skinuti premda su se mnogi zajedno silom upinjali; a kad su sanduk razbili, nisu,

vele, u njemu toga čovjeka našli ni živa ni mrtva. Zaprepašteni poslaše poslanike u Delfe a Pitija im reče:

Posljednji je od heroja Kleòmed Astipalejac.

Priča se da je nestalo i Alkmenina[135] tijela kad su je nosili na ukop, a na nosiljki se pojavio kamen koji je ondje ležao. Ukratko, kojekakve takve priče pričaju ljudi koji protiv vjerojatnosti pripisuju božanske crte onome što je po prirodi smrtno kao i onome što je božansko.

U svakom slučaju, sasvim poreći vrlini božanstvenost bezbožno je i nisko, ali je opet ludo s nebom miješati zemlju. Treba, dakle, da se držimo sigurnoga i po Pindaru[136] da dopustimo da

tijelo sviju pokorava se svesilnoj smrti,
al' živ ipak ostaje neki života odsjaj;
jer od bogova jedino dolazi to.

Ta došlo je odande i onamo će se vratiti, ne s tijelom, nego kad se najvećma rastavi i odvoji od tijela i bude sasvim čisto, bez mesa i posvećeno. Jer po Heraklitu[137] »suha je duša najbolja« koja izleti iz tijela kao munja iz oblaka. A okaljana tijelom i njime prožeta teško se, poput oteščale i maglaste pare, oslobađa i s mukom se vraća.[138] Nipošto, stoga, ne smijemo tijelo dobra čovjeka protiv prirode otpravljati u nebo, nego moramo svakako vjerovati da kreposna duša po svojoj naravi i božanskoj pravdi ide od ljudi k herojima, od heroja k dobrim dusima,[139] a od dobrih duhova, ako se, kao kod svetih misterija, savršeno očisti i posveti, pa odbaci sve smrtno i čuvstveno, prelazi k bogovima, ne po zakonu državnome[140] nego po istini i pravoj razložitosti, i ondje nađe najljepši i najblaženiji kraj.

29. Za ime Kvirin što ga je Romul dobio kažu jedni da znači isto što Enijalije,[141] po drugima da znači »građanin« zato što su i građane zvali Kvirićanima, a po trećima su, kažu, kopljani šiljak ili čitavo koplje stari nazivali *quiris*, pa zato, vele, zovu Herom Kviritskom njezin kip oslonjen o koplje, a pozdravljaju i Martovim imenom posvećeno koplje u Regiji[142] i kopljem kao počasnim darom odlikuju prve junake u ratu. Stoga je, kažu, Romul kao neki bog-ratnik ili kopljanik prozvan Kvirinom. Bilo kako bilo, svetište mu je podignuto na brežuljku koji se po njemu zove Kvirinal, a dan kad je on nestao zove se pučkim bijegom i *Nonae capratinae* jer onda iz grada silaze do Kozje bare[149] radi prinošenja žrtve; jer *capra* je njihova riječ za kozu. Dok polaze na žrtvovanje, izvikuju mnoga domaća imena, kao na primjer Marko, Lucije i Gaj, oponašajući onaj negdašnji bijeg i međusobno dozivanje u strahu i zabuni.

Ali neki tvrde da to nije oponašanje bijega nego hitnje i užurbanosti pripisujući to sljedećoj zgodi. Kad su Gali zauzeli Rim, a Kamilo ih istjerao i kad se grad zbog slabosti još teško oporavljao, zavojštiše na nj mnogi od Latina s vođom Livijem Postumijem. Smjestivši vojsku nedaleko Rima, on posla glasnika s porukom da Latini žele oživjeti staro, već zamrlo prijateljstvo i srodstvo i novim ženidbama opet izmiješati rodove. Ako, dakle, Rimljani pošalju mnogo djevojaka i udovica, postići

će mir i prijateljstvo kao što je ranije bilo sa Sabinjanima, uz jednake uvjete. Kad su to Rimljani čuli, bojali su se s jedne strane rata, a s druge su držali da predaja žena nije manje sramotna od ropstva. Dok su bili tako u neprilici, posavjetuje ih služavka imenom Filotida ili, kako neki kažu, Tutola, neka ne čine ni jedno ni drugo, nego neka lukavstvom izbjegnu i rat i predaju talaca. Lukavstvo je pak bilo u tome da samu Filotidu i s njom zgodne sluškinjice, lijepo odjevene kao slobodne žene, pošalju neprijateljima; zatim će Filotida noću dići baklju, a Rimljani neka dođu s oružjem i obračunaju se s usnulim neprijateljima. To je bilo učinjeno, jer su se Latini dali nagovoriti. I Filotida digne baklju s neke divlje smokve zastrvši je odostrag rupcima i zavjesama tako da je svjetlo neprijateljima bilo nevidljivo, a Rimljanima jasno vidljivo. Čim ga, dakle, Rimljani opaziše, odmah žurno pohitaju; zbog žurbe su jedan drugoga na gradskim vratima mnogo puta po imenu zvali. Napadoše neočekivano neprijatelje i svladaše ih, pa sada svetkuju tu svetkovinu kao sjećanje na tu pobjedu. A *Nonae capratinae* zovu se tako zato što Rimljani divlju smokvu nazivaju *caprificus*; tom zgodom goste žene izvan grada pod hladom smokvinih grančica.[144] Sluškinje se pak okupljaju obilazeći naokolo i igraju se, a potom se tuku i nabacuju kamenjem jedna na drugu, jer su i onda Rimljanima u boju pomogle i sudjelovale u borbi.[145]

Te pojedinosti, dakle, prihvaćaju mnogi povjesničari, ali ono izvikivanje imena kad zabijeli dan i odlazak do Kozje bare radi prinošenja žrtve čini se da pristaje više onoj predašnjoj pripovijetki osim ako se, dakako, slučajno nisu obje zgode zbile istoga dana, ali raznih godina. A pripovijeda se da je Romul nestao s ovoga svijeta kad su mu bile pedeset četiri godine, a u tridesetosmoj godini kraljevanja.

Bilješke

[1] Grč. *rhômē* »snaga«.
[2] Vidi Vergilijevu *Eneidu* V 604–699.
[3] Po drugoj, vjerodostojnijoj predaji, taj je običaj omogućavao muževima da provjere da im žene nisu pile vina.
[4] Po mitskoj predaji, doveo je Trojance u Italiju.
[5] Grčki junak pod Trojom.
[6] Lat. oblik imena Rima. Vidi i bilj. 1.
[7] Odisejev sin Telemah.
[8] Rimski bog rata.
[9] Stanovnika grada Albe Longe jugoistočno od Rima.
[10] Tetija je po mitskoj predaji žena Okeanova.
[11] Božica kućnog ognjišta.
[12] Živio je negdje u 4. st. pr. n. e. Peparet je kikladski otok.
[13] Najstariji rimski povjesničar; sudjelovao je u drugom punskom ratu; napisao je na grčkome povijest Rima od Enejina dolaska u Italiju do svog vremena.
[14] Vidi Livije 1, 3.
[15] Očigledno protuslovlje s onim što se kaže u 22. glavi o Vestalkama uvođenje kojih se pripisuje ili Romulu ili Numi.
[16] Takvu bi živu zakopali.
[17] Lat. *ruminare* »preživati«.
[18] Vidi Livije 1, 4, 6–7.
[19] U *Etičkim spisima* 273a Plutarh za nju veli da je bila kurtizana.
[20] Starinski termin što ga navodi Varon u značenju »prijevoz, otprema«.
[21] Tj. *Circus Maximus*.
[22] Gradić u Laciju.
[23] Vidi Livije 1, 5, 3 i dalje.
[24] Živio je u Albi gdje i kralj Amulije.
[25] U Amulijeve straže, kad je izlazio iz dvora.
[26] Manipulariji znači naprosto »obični vojnici«.
[27] Vidi Livije 1, 6, 3 i dalje.
[28] Otmica Sabinjanki: vidi 14. glavu.
[29] Ime ili vjerojatnije pridjev tvoren od grčke imenice *ásylon* »azil, utočište«.
[30] »Četverokutni Rim« obuhvaćao je u biti brijeg Palacij (Palatin).
[31] Vidi Livije 1, 7, 1.
[32] *Pribjegarke* stih 226. Prijevod prema K. Racu.
[33] Vidi Livije 1, 7, 2.
[34] Cecilije Metel Celer, konzul god. 60. pr. n. e.
[35] Vrh brežuljka Aventina. Vidi 9. glavu.
[36] Faustulom i Plistinom.
[37] Prostor uz Forum gdje se narod okupljao u skupštinu. *Mundus* znači ili svemir ili jedan od njegovih glavnih dijelova, nebo, zemlju ili podzemlje. Jarak je simbolizirao ponor podzemlja. Augurski *mundus* (središte neba) stvarno je bio na Palaciju (Palatinu).
[38] Od *post* »iza« i *moerus* (= *murus*) »zid«.
[39] Ili Palilije: u čast pastirskoj božici *Pales*.
[40] Po grčkome.

[41] Suvremenik Platonov.
[42] God. 754.
[43] Marko Terencije Varon, »najučeniji Rimljanin«, živio je od 116. do 26. god. pr. n. e.
[44] God. 772.
[45] Prosinac.
[46] Rujan.
[47] Travanj.
[48] Između osam i devet sati izjutra.
[49] Lat. *legere* »birati«. Prihvatljiva etimologija.
[50] Lat. *senex* »starac«.
[51] Lat. *pater* »otac«; vidi Livije 1, 8, 7.
[52] Došao je po jednoj priči iz Arkadije i osnovao još prije Romula grad na Palaciju (Palatinu).
[53] Lat. *patres conscripti*. Danas se smatra vjerojatnijim da epitet potječe odatle što su svi senatori bili upisani u isti registar, *album senatorium*.
[54] Vidi Livije 1, 9.
[55] Kasno izjednačivanje koje prihvaća Livije. Konzo će prije biti zemno božanstvo, po nekima drevno italsko božanstvo poljoprivrede.
[56] *Circus Maximus*.
[57] Žrtvenik je bio držan pod zemljom da označi skrivenost prirodnih procesa pri vegetaciji.
[58] To je Livijevo mišljenje. Kurije su trideset odjeljaka na koje su bila podijeljena tri drevna rimska tribusa (plemena) radi političkih i vjerskih potreba. Vidi Livije 1, 13, 6 i dalje.
[59] Rimski ljetopisac. Ancij je grad u Laciju.
[60] Juba II, kralj Numidije, kasnije Mauritanije. Cezar ga je zarobio poslije bitke kod Tapsa, a August mu vratio dio očevine. U Rimu se svestrano naobrazio i pisao povijest rimsku, libijsku, arapsku i asirsku. Umro je god. 19. n. e.
[61] Lat. *prima* »prva«.
[62] Grčka etimologija (posve bez osnova): izvodi se iz grč. *aollēs* »hrpimice, okupljen, sabran«. Nema nikakva razloga zašto bi Romulov sin imao ime izvedeno iz grčkoga.
[63] Grč. *talasia*.
[64] 29, 30 i 31 (*Etički spisi* 285c).
[65] *Sextilis*, šesti mjesec u vrijeme kad je rimska godina počinjala martom (ožujkom). Kasnije je po Augustu taj mjesec nazvan augustom.
[66] Poljodjelska svetkovina nazvana vjerojatno po bogu Konzu. Sadržavala je i predstave u cirku.
[67] Prema Dioniziju Halikarnašaninu (*Rimske starine* 2), Sabinjani su tvrdili da potječu od spartanskih nezadovoljnika koji su, zlovoljni zbog Likurgove strogosti, napustili domovinu i naselili se u sabinskoj zemlji.
[68] Vidi Livije 1, 10.
[69] Vidi Propercije IV 6–16.
[70] Izvorno deblo drveta o koje se vješao plijen. Kasnije je dobio oblik monumentalnog spomenika.
[71] Ova je druga etimologija danas odbačena.
[72] Prema Liviju (4, 19, 1–5), bilo je to god. 436.
[73] Drugi ga zovu Viridomarom. Bilo je to god. 222. Vidi *Marcelo* 7.
[74] *Rimske starine* 2, 34.
[75] Vidi *Publikola* 9.
[76] Vidi Livije 1, 11.
[77] Kralj Azije, živio od 382. do 301.
[78] Trački kralj koji je napustio Antonija i prešao Augustu. »Cezar« je Oktavijan August.
[79] Djelo mu je izgubljeno.
[80] Antigon iz Karista (na Eubeji), povjesničar, suvremenik Ptolemeja II Filadelfa.
[81] Prijevod K. Raca.
[82] Prijevod K. Raca. Očigledna je – i lako razumljiva – zbrka i miješanje s galskim osvojenjem Rima.
[83] Vidi Livije 1, 12.
[84] Između Palacija i Kapitolija.
[85] Forum je naprosto trg, središnje mjesto antičkoga grada. No kako je rimski središnji trg

imao ogromno povijesno značenje i bio praktično političko središte svijeta kroz gotovo tisuću godina, u ovom je prijevodu ostavljen latinski naziv.

[86] Kurcijevo jezero.

[87] *Regia* znači »kraljevski dvor«. Poslije je bio nastamba dostojanstvenika koji se zvao *rex sacrificulus*, a prinosio je žrtve što ih je nekoć obavljao kralj. Vidi *Numa* 14.

[88] Hram Veste stajao je u podnožju Palacija (Palatina), prema Forumu i Svetoj cesti. Do danas nije sigurno identificiran.

[89] Vidi Livije 1, 13.

[90] 15. glava.

[91] To je sabinski grad Kure *(Cures)*. Etimologija je prihvatljiva, ali plauzibilna je i druga po kojoj Kvirićani znači naprosto »članovi kurije«.

[92] Običniji je oblik glagola *coire*.

[93] Bila je to polukugla od zlatna ili srebrna lima.

[94] Junona Moneta, božica lijepih opomena; kako je ondje bila i državna kovnica novca, zove se i novac »moneta«.

[95] Grčki je tekst zacijelo iskvaren. Moralo se raditi o *scalae Caci* ili Kakovim stubama.

[96] Cirku Maksimu.

[97] Kaligula.

[98] Kaligula je mnogo toga restaurirao, a još više namjeravao restaurirati.

[99] Glava 18. i 19.

[100] Argivski je štit izdužen četverokut dok je sabinski okrugao.

[101] Karmentalije su bile 11. siječnja.

[102] Vidi Plutarhova *Rimska pitanja* 56 (*Moralia* 278b-c) i Livije 1, 7, 8.

[103] U 12. glavi. Parilije (točnije Palilije, u počast božice stada *Pales*) bile su 21. travnja.

[104] *Dies nefasti*; to su bili prvih 15 dana veljače (februara). U te je dane bilo zabranjeno sudovanje. Zadnji, 15. dan bile su Luperkalije, veseli »nepovoljni« dan.

[105] Lat. *februare* »čistiti«.

[106] Arkađani su tom svetkovinom slavili Zeusa Likeja (»Svjetlo, Svijetloga«).

[107] Mitski osnivač Palancija u podnožju brežuljka Palacija, kasnije obuhvaćena Rimom. Vidi Livije 1, 5, 1–2.

[108] Lat. *lupa* »vučica« (grč. *lýkaina*).

[109] Svećenici Fauna, rimskog Pana.

[110] Vidi *Antonije* 12.

[111] Prijevod prema K. Racu.

[112] Šumsko božanstvo (odgovara grčkome Panu).

[113] Grč. *periskylakismoí*, žrtve pri kojima su ubijali i nosili naokolo štenad.

[113a] Vidi *Numa* 9. i 10.

[114] Augur je na uzvisini poslije ponoći zakrivljenim štapom nacrtao dvije crte, jednu od juga prema sjeveru, a drugu od istoka prema zapadu. Zatim bi paralelama s tim crtama obilježio četverokut u koji bi sjeo i čekao znakove. Ako su dolazili s istoka, bili su povoljni, ako sa zapada, nepovoljni. Crtama odijeljeni dijelovi nebeskoga svoda izvorno su bili *templa*; zemaljski *templum* (»hram«) samo je projekcija nebeskog *templuma*.

[115] Vidi *Kamilo* 32.

[116] U rukopisima stoji: »zbog trovanja djece ili podmetanja (= krivotvorenja) ključeva« što neki tumače tako da je muž jedini gospodar imanja. U gornjem prijevodu usvojena je Cobetova emendacija teksta.

[117] Cerera je božica poljodjelstva.

[118] Vidi Livije 1, 14, 1–3.

[119] Taj naziv označuje i čišćenje vojske (oružja) dne 19. listopada i mjesto gdje se ono vršilo.

[120] Vidi Livije 1, 14, 4–11.

[121] Bog vatre (grčki Hefest).

[122] Vidi Livije 1, 15, 1–5.

[123] Aristomen je bio junak drugoga mesenskog rata koji je trajao od 685. do 674.

[124] Grč. *hekatomphónia*, žrtva zahvalnica za 100 ubijenih neprijatelja.

[125] Ali to možda potječe iz kasnijeg doba kad je Tiberije Grakho osvojio Sardiniju pa se roblje kupovalo odande (Sardijac može značiti i Sardinijca).

[126] Porijeklo Etruščana je nejasno.

[127] Vidi glavu 10. i Livije 1, 15, 8.

[128] Grč. *baktertai*. Za takve grčke etimologije latinskih riječi vidi 15. glavu i bilješku.
[129] Od *leitós* »narodni« i *érgon* »djelo«. Od toga danas liturgija. *Leiturgoí* znači doslovno »službenici naroda«.
[130] Peti mjesec brojeći od ožujka (lat. *quinque* »pet«) kojim je isprva počinjala rimska godina. Kasnije je nazvan julijem u počast Juliju Cezaru.
[131] Radi se o Scipionu Emilijanu (Mlađem) koji je umro 132. god., vjerojatno umoren.
[132] Tu je kasnije bio podignut Flaminijev cirk. Vidi Livije 1, 16, 1–4.
[133] Vidi Livije 1, 16, 5–8.
[134] Prokonez je otok u Propontidi (danas Marmara u Mramornome moru); Astipaleja je jedan od otoka Sporada. Za Aristeju vidi Herodot 4, 14 i dalje, za Kleomeda Pausanija 9, 6 i dalje.
[135] Alkmena, Heraklova mati.
[136] Fragment izgubljene pjesme. Prijevod je u ritmiziranoj prozi (ili slobodnom stihu) jer je veoma teško reproducirati kompliciran lirski metar izvornika (a neki misle da se i ne radi o doslovnom citatu nego prepričavanju).
[137] Filozof jonske škole, živio oko 513? u Efezu. Po njemu, duša je iskra božanske vatre.
[138] Onamo odakle je došla.
[139] »Demonima«; Plutarhu draga ideja koju on razvija na više mjesta u svojim *Etičkim spisima*.
[140] Kao rimski carevi.
[141] Bog rata.
[142] Drevna Numina palača na Svetoj cesti, kasnije sjedište svećenika koji se zvao *rex sacrificulus* i prinosio žrtve kao nekad kralj. Po drugima, ondje je prebivao *pontifex maximus*, vrhovni svećenik u Rimu.
[143] Lat. *Caprae palus*.
[144] U sjenicama.
[145] Vidi *Kamilo* 33.

Usporedba Tezeja i Romula

1. To su, dakle, spomena vrijedni podaci što smo ih uspjeli doznati o Romulu i Tezeju. Prije svega, očevidno je da je Tezej od svoje volje, jer nitko ga nije silio, posegnuo za velikim djelima premda mu je bilo moguće preuzeti ne baš neznatnu vlast i bez straha kraljevati u Trezenu. Romul je, međutim, bježao od svog ropstva i prijeteće kazne, te je po onoj Platonovoj[1] baš od straha postao junak i iz bojazni da ne pretrpi ono najgore dao se od nevolje na izvršavanje velikih podviga. Nadalje, najveće je Romulovo djelo što je ubio jednog tiranina, onoga u Albi, dok su Tezeju Skiron, Sinis, Prokrust i Korinet bili samo uzgredna djela i pripreme: ubijao ih je, kažnjavao i oslobađao Heladu od strašnih silnika još prije nego je itko od onih koje je on izbavljao znao tko je. Tezej se mogao mirno voziti morem u Atenu bez ikakvih neprilika s gusarima, a Romul nije smio mirovati dok je Amulije bio živ. A važan je dokaz tomu ovo: Tezej se zbog drugih digao na zlotvore a da njemu samome nitko nije učinio ništa nažao, a Romul i Rem su slabo marili što tiranin svima nanosi nepravdu dokle god sami nisu od tiranina trpjeli zlo. Pa doista, ako je velika stvar to što je Romul u boju sa Sabinjanima dopao rane, što je ubio Akrona i u bitki svladao mnoge neprijatelje, moguće je tim podvizima uz bok staviti Tezejev boj s Kentaurima i borbu s Amazonkama. A što se Tezej pokazao smionim u vezi s kretskim dankom, bilo da se predao kao hrana nekakvoj nemani, kao žrtva na grobu Androgejevu ili – a to je najblaža verzija onoga što se pripovijeda – u službu osionih i neprijateljskih ljudi pa je dobrovoljno odjedrio s djevojkama i mladićima, nitko ne bi mogao iskazati kolika je to smionost, velikodušnost ili požrtvovanje za opće dobro ili pak želja za slavom i vrlinom. Stoga se, meni bar, čini da filozofi[2] ne definiraju loše ljubav kao pomaganje bogovima u zbrinjavanju i spasavanju mladih. Ta Arijadnina se ljubav čini da je bila više nego išta božje djelo i sredstvo da se spasi Tezej. I nije pravo karati nju što se zaljubila, nego se treba čuditi što nisu svi muškarci i sve žene osjetili takva čuvstva; ako je pak samo ona doživjela tu strast, ja bih, što se mene tiče, rekao da je s pravom bila dostojna da je bog ljubi jer je voljela lijepo i dobro i ljubila najveće vrline u muškarca.

2. Obojica su po svojoj prirodnoj sposobnosti bili državnici, ali nijedan od njih nije zadržao do kraja kraljevski način upravljanja. Udaljili su se od njega i izvršili promjenu, jedan u pravcu demokracije, drugi samovlašća, počinivši tako istu pogrešku premda suprotnim postupcima.

Jer vladar mora prije svega čuvati samu vlast, a čuva je ne manje kad se uzdržava od onoga što ne dolikuje nego kad se drži onoga što dolikuje. Tko olabavljuje ili pojačava svoj autoritet, nije više kralj ni vladar nego postaje ili demagog ili despot i ulijeva podanicima ili mržnju ili prezir. Ali ipak, čini se da je ono prvo pogreška koja proistječe iz blagosti i čovjekoljubla, a ova druga iz sebičnosti i surovosti.

3. Ali opet, ako ne valja nesreće sasvim pripisivati sudbini, nego u njima kao uzrok tražiti različite ćudi i strasti, neka nitko ne brani ni to što je Romul učinio bratu ni što Tezej sinu u nepromišljenoj naglosti i u prebrzu i nerazumnu gnjevu, premda povod koji je potakao srdžbu većma opravdava onoga koji je prevršio mjeru zbog većega uzroka kao od težega udarca.[3] Za Romula, koji se zavadio s bratom kad je raspravljao i razmišljao o općem dobru, nitko ne bi mogao povjerovati da mu je najednom razum zaslijepila tolika strastvena ljutnja. Tezeja je pak zavela ljubav, ljubomora i kleveta žene, a tome se odrvalo posve malo ljudi. Još je važnije što se Romulov bijes izvrgao u djelovanje i čin veoma nesretna ishoda, a Tezejev je gnjev dopro samo do riječi, grdnje i staračke kletve, a čini se da su ostale nesreće bile mladiću suđene. Na temelju toga mogao bi čovjek dati svoj glas za Tezeja.

4. No Romulu je ponajprije velika prednost to što se od najneznatnijega početka vinuo do visoka položaja. Jer on i brat mu, koji su bili nazivani robovima i djecom svinjara prije nego što su se domogli slobode, oslobodili su gotovo sve Latine stekavši istovremeno najljepša imena: krvnici neprijatelja, spasioci roda, kraljevi plemenā i osnivači gradova; ne preseljivači kao Tezej, kad je ono od mnogih naselja sastavljao i gradio jedno, a rušio mnoge gradove koji su nosili imena po starim kraljevima i herojima. Romul je to, doduše, radio kasnije kad je neprijatelje prisiljavao da ruše i satiru svoje domove i prisjedinjuju se pobjednicima. On isprva nije mijenjao niti povećavao grad koji je već postojao,[4] nego ga je stvarao iz ničega i stjecao ujedno sebi zemlju, domovinu, kraljevstvo, rod, brak, svojtu a da nije nikoga uništavao niti upropaštavao, već je bio dobrotvor ljudima bez doma i ognjišta koji su htjeli biti narod i građani. Razbojnike i zločince, istina, nije ubijao, ali je u ratu pridobio narode, pokorio gradove i proslavio trijumf nad kraljevima i vojskovođama.

5. Osim toga, i počinitelj Remova ubojstva prijeporan je i većinu krivnje prebacuje na druge; s druge strane, Romul je očevidno spasio od pogibije majku, a djeda, koji je neslavno i nečasno trpio podložništvo, posadio je na Enejino prijestolje. I svojevoljno mu je učinio mnogo dobra, a naškodio mu nije ni nehotice. Što je pak Tezej zaboravio i zanemario nalog o jedru, to bi, mislim, jedva skinulo s njega optužbu zbog ocoubojstva, pa branio ga tko makar kako dugo pred popustljivim sucima. Doista, i neki atički pisac, uvidjevši da je preteško braniti Tezeja onima koji to žele, izmišlja da se Egej, kad se lađa primicala, žurno trčeći na akropolu da je vidi, spotakao i pao niz stijenu kao da nije imao pratilaca ili kao da je na putu k moru, kojem je hitao, bio bez pratnje ikakve služinčadi!

6. Pa i za Tezejeve krivice u vezi s otmicom žena nema prihvatljiva opravdanja. Kao prvo, bile su učestale: ugrabio je Arijadnu, Antiopu, Trezenjanku Anaksu, a poslije svih Helenu, on ocvao nju koja se još nije razvila nego je bila nedorasla i nezrela, dok je on već prevalio dob i za zakonit brak. Zatim zbog motiva – neudate kćeri trezenske, lakonske i amazonske zacijelo nisu bile dostojnije da mu rode djecu od kćeri Erehtejevića i Kekropovića u Ateni. To budi sumnju da je tako postupao od obijesti i iz požude. Romul pak ponajprije, premda je ugrabio gotovo osam stotina žena na broj, uzeo je ne sve nego samo jednu, kako kažu, Hersiliju, a druge je porazdijelio neoženjenim sugrađanima. Zatim je štovanjem, ljubavlju i pravičnim postupanjem prema ženama poslije otmice pokazao da je ono nasilje i krivica bila najljepše i najveće državničko djelo za ujedinjenje. Tako je on izmiješao jedan s drugim, stopio oba naroda i svojoj državi pribavio izvor buduće odanosti i moći. Vrijeme je svjedok poštovanja, ljubavi i postojanosti što ih je on usadio u bračnu vezu. Ta u dvjestotrideset godina niti se muž usudio napustiti zajednicu sa ženom niti žena s mužem; kao što u Helena samo pravi čudaci od učenosti mogu imenovati prvoga ubojicu oca ili majke, tako svi Rimljani znaju da je Spurije Karvilije prvi otpravio ženu okrivivši je da je nerotkinja. A pored tolikog protoka vremena i rezultati njegovih djela svjedoče za Romula. Zbog te su, naime, ženidbe kraljevi učinili vlast zajedničkim dobrom, a oba naroda dobiše građanska prava. Tezejevi brakovi, naprotiv, nisu Atenjanima donijeli nikakvo dobro ni sporazum s bilo kime, nego neprijateljstva, ratove i klanja građana, te su napokon izgubili Afidnu i sudbini koja je zbog Aleksandara zadesila Trojance jedva izmakli po samilosti neprijateljā zato što su pali pred njih ničice i zazvali bogove. Tezejeva majka, doduše, nije došla u pogibelj, ali stvarno je doživjela isto što i Hekaba[4] kad ju je ostavio i zanemario sin osim ako zgoda s njezinim sužanjstvom nije izmišljena, kao što bi morala biti laž i ta priča, kao i većina ostalih. Pa i u onome što se priča o božanstvu u životu obojice ima velika razlika: Romul se spasio po velikoj milosti bogova, a proroštvo koje je Egeju reklo da u tuđini ne dira žene čini se da pokazuje da je do Tezejeva rođenja došlo protiv volje bogova.

[1] *Fedon* 68 D. Sokrat naziva »od straha hrabrima« one koji se suočuju sa smrću iz straha od većih zala.
[2] Polemon koga citira u *Etičkim spisima* 780 d.
[3] Iz ljubomore prokleo je sina Hipolita, a Posejdon je iz mora poslao bika od kojeg su se prestrašili Hipolitovi konji te je ovaj jadno zaglavio.
[4] Žena trojanskoga kralja Prijama koja je poslije pada Troje postala ropkinjom.

LIKURG

(po mitskoj kronologiji
reformirao spartanski ustav 884. pr. n. e.)

1. O zakonodavcu Likurgu ne može se reći uglavnom ništa što nije sporno: i o njegovu rođenju, i o putovanjima, i o smrti, i povrh svega o njegovoj zakonodavnoj i državničkoj djelatnosti postoje različiti izvještaji, a najmanje ima slaganja o vremenu kad je živio.

Jedni kažu da je vrijeme pune njegove zrelosti palo istovremeno kad i Ifitovo[1] i da je zajedno s njime uveo olimpijsko primirje;[2] među tima je i filozof Aristotel koji navodi kao dokaz disk u Olimpiji na kojem se čuva zapisano Likurgovo ime.[3] Ali oni, koji vrijeme računaju redoslijedom kraljeva u Sparti, kao Eratosten[4] i Apolodor,[5] dokazuju da je Likurg bio mnogo stariji od prve olimpijade.[6] Timej[7] pak nagađa da su u Sparti bila dva Likurga koja nisu živjela u isto vrijeme, pa da su jednome od njih dvojice zbog njegove veće slave pripisana djela obojice; k tome stariji, misli on, nije bio vremenom življenja daleko od Homera, a neki čak tvrde i da se susreo s Homerom oči u oči. Ksenofont[8] također pretpostavlja veliku starinu u odlomku gdje kaže da je taj čovjek živio u vrijeme Heraklovića. Po rodu, dakako, i posljednji su spartanski kraljevi bili Heraklovići, ali Ksenofont očito želi pridržati ime Heraklovića za one prve i neposredne Heraklove potomke.

Pa ipak, premda povijest tako tapka u mraku, pokušat ću izložiti prikaz toga čovjeka slijedeći pisce kod kojih ima najmanje proturječja ili one koji imaju najpriznatije svjedoke za ono o čemu pišu. Tako[9] i pjesnik Simonid[10] kaže da Likurgu otac nije bio Eunom nego Pritanis čiji su sinovi bili Likurg i Eunom, dok većina pisaca uopće ne izvodi njegovo porijeklo na taj način, nego je, kažu, Aristodem, sin Proklov, imao sina Soisa, Sois Euriponta, ovaj Pritanisa, od ovoga je potekao Eunom, dok je Eunom od prve žene imao Polidekta, a od druge mlađega sina Likurga, kako izvješćuje Dieutihida[10a] po kome je Likurg šesto koljeno od Prokla, a jedanaesto od Herakla.[11]

2. Od njegovih je predaka najviše divljenja pobudio Sois[12] pod čijim su žezlom Spartanci učinili helote[13] svojim robovima i prisvojili mnogo zemlje otete Arkađanima. Pripovijeda se o tom Soisu i to da se, opsjednut od Klitorijaca[14] na tešku i bezvodnu mjestu, obvezao da će im vratiti oružjem osvojenu zemlju ako se i on sam i njegovi ljudi napiju iz obližnjeg vrela. Pošto su se obje strane zaklele na taj dogovor, skupivši svoje ljude, nudio je kraljevsku čast onome koji se ne napije; kako, međutim, nijedan ne izdrža, nego se svi napiše, Sois poslije sviju sam siđe k vodi i samo se

njom poprska dok su još neprijatelji bili nazočni, pa onda, vele, otiđe i zadrži zemlju uz obrazloženje da se nisu svi napili.[15]

Ali premda je iz tih razloga izazivao divljenje, nisu njegovu kraljevsku lozu nazvali po njemu nego po njegovu sinu Euripontovićima, jer se čini da je Euripont prvi olabavio pretjerani apsolutizam svoje kraljevske vlasti nastojeći steći popularnost i naklonost mnoštva. No kako je uslijed toga popuštanja narod postajao preuzetan, a od kasnijih su kraljeva jedni bili omraženi jer su ugnjetavali puk, dok su drugi trpjeli sve njegove hirove bilo iz želje da mu ugađaju ili iz slabosti, bezakonje i nepokornost zavladaše nadugo Spartom; zbog toga i oca Likurgova, koji je tada bio kralj, zadesi smrt. Dok je nastojao zaustaviti neku svađu, zaglavi od udarca kuhinjskim nožem ostavivši prijestolje svome starijem sinu Polidektu.

3. Kad je za kratko vrijeme i ovaj umro, trebalo je, kako su svi mislili, da kraljuje Likurg; i sve dok se nije pokazalo da je žena njegova pokojnog brata trudna, on je i bio kralj. Ali čim je doznao za to, on objavi da prijestolje pripada djetetu ako bude muško, a sam je upravljao državom kao kraljev skrbnik. Skrbnike kraljeva bez oca Lakedemonjani nazivahu *pródikoi*.[16] Kako mu je, međutim, ta žena slala tajne poruke i iznosila prijedloge hoteći uništiti nerođeno dijete pod uvjetom da se on oženi njome kad bude kralj Sparte, zgadi mu se takav njezin karakter, ali ne odbije njezinu ponudu nego, pretvarajući se da je odobrava i prihvaća, reče da nije potrebno da upropašćuje zdravlje i dovodi u opasnost svoj život izazivajući otrovnim sredstvima pobačaj; on će se, naime, pobrinuti da porod bude odmah uklonjen. Navevši tako žensku da dočeka porođaj, kad dozna da je pri rađanju, posla efore i nadziratelje za vrijeme njezinih trudova kojima je bilo naređeno da dijete, bude li žensko, predaju ženama, a bude li muško, donesu njemu bez obzira na to što on radio. Baš dok je bio za večerom s najvišim zvaničnicima rodi se muško dijete; i dođoše poslužitelji donoseći mu dječačića. A on, prihvativši ga, kako se pripovijeda, i rekavši nazočnima: »Kralj vam se rodio, Spartanci!«, položi ga na kraljevo mjesto i dade mu ime Harilaj zato što su svi prisutni bili prepuni radosti[17] izražavajući glasno divljenje veličini njegova duha i njegovoj pravednosti. Ali i u drugom je pogledu uživao štovanje svojih sugrađana i, ako je i bilo ljudi koji su mu se pokoravali kao kraljevu skrbniku i čuvaru kraljevske vlasti, još ih se više našlo koji su mu se pokoravali zbog njegovih vrlina, te rado i spremno izvršavali ono što im je on nalagao.

Bilo je, međutim, i takvih koji su mu zavidjeli i nastojali se suprotstavljati usponu k moći tako mlada čovjeka, osobito pak rođaci i prisni prijatelji kraljeve majke za koju se njima činilo da joj je nanijeta uvreda, dok je njezin brat Leonida, izruživši jednom odveć drsko Likurga, čak natuknuo da pouzdano zna da Likurg ima jednom biti kraljem budući tako sumnjičenja i pripremajući unaprijed tlo za objedu da se Likurg urotio protiv kraljeva života za slučaj da se malome kralju nešto dogodi. Neke priče takve vrste puštala je u opticaj i kraljica majka; kako mu je sve to dodijavalo i kako je bio u strahu od nesigurne

budućnosti, odluči izbjeći sumnjičenje tako da otputuje iz zemlje i nastavi s lutanjem sve dok njegov sinovac, došavši u zrelu dob, ne rodi sebi nasljednika na prijestolju.

4. Otplovivši s tom namjerom, najprije stiže na Kretu; i proučivši tamošnja ustavna uređenja i došavši u dodir s najuglednijim ljudima, pozavidje im na nekim zakonima i preuze ih da ih prenese kući i ondje primijeni; a bilo ih je i takvih za koje osjeti samo prezir. Sklonuvši ga ljubeznošću i prijateljstvom, otpremi u Spartu jednoga od ljudi koji su ondje bili smatrani mudrim državnicima, Talesa,[18] prividno obična lirskog pjesnika koji je to svoje umijeće upotrijebio kao krinku, a stvarno je postizavao ono što i najmoćniji zakonodavci. Jer njegove su pjesme do te mjere bile pozivi na poslušnost i slogu putem napjeva i ritmova koji su sadržavali tako velik red i moć smirivanja da su slušaocima neopazice ublažavale ćud i navikavale ih na nadmetanje u dobru, daleko od uzajamne zlonamjernosti koja je tada bila uobičajena; tako je Tales na neki način Likurgu utirao put za odgoj Spartanaca.

S Krete Likurg otplovi u Aziju želeći da, pošto usporedi jonsku rasipnost i raskoš s kretskim načinom života, koji je bio priprost i strog, kao što liječnik sa zdravim tijelima uspoređuje nezdrava i bolesna, promotri razliku između njihovih životnih nazora i ustavnih uređenja. Kako se ondje, kako se čini, i prvi put namjerio na Homerove spjevove što su ih čuvali Kreofilovi[19] potomci, pa razabrao da političke i odgojne pouke[20] sadržane u njima nisu manje vrijedne ozbiljne pažnje nego zabava koja vodi užitku i raspuštenosti,[21] revno ih zapiše i sabere da ih donese ovamo. Postojala je, naime, kod Helena već neka neodređena predodžba o tim epovima, ali malobrojni su posjedovali neke njihove dijelove jer su se pjesme ovdje-ondje nasumce prenosile; ali Likurg je bio doista prvi koji ih je učinio stvarno poznatima.

Egipćani misle da je Likurg došao i k njima i da je, zadivivši se najvećma njihovu odvajanju vojničkog staleža od ostalih, prenio to u Spartu i, odijelivši zanatlije i rukotvorce, učinio političko uređenje uistinu uljuđenim i čistim. U svakom slučaju, tu tvrdnju Egipćana potvrđuju i helenski povjesničari; a da je Likurg posjetio i Libiju i Hispaniju i da se, obišavši Indiju, upoznao s gimnosofistima,[22] ne znam da je naveo itko osim Spartanca Aristokrata,[23] sina Hiparhova.

5. Lakedemonjani su žalili za odsutnim Likurgom i opetovano su slali po njega osjećajući da njihovi kraljevi osim naslova i počasti nemaju ništa drugo čime nadvisuju mnoštvo svojih podanika, dok je u njega narav rođena vladara i sposobnost da vodi ljude. Ni kraljevima, dabome, njegova nazočnost kod kuće nije bila nepoćudna, nego su se nadali da će uz njegovu prisutnost narod biti manje drzak prema njima. Vrativši se, dakle, k sunarodnjacima koji bijahu u takvu raspoloženju, odmah se poduhvati mijenjanja postojećeg poretka i preuređenja ustavnog uređenja, uvjeren da od djelomična zahvata u zakone ne bi bilo učinka niti koristi kad ne bi, kao kod tijela u lošu stanju i prepuna raznovrsnih boleština, istjeravši, odnosno lijekovima i čišćenjima potpuno promijenivši postojeću smjesu životnih sokova, uveo nov i različit način življenja. Došavši do tog

zaključka, najprije otputuje u Delfe; i pošto je prinio žrtvu bogu i upitao ga za savjet, vratio se noseći onaj glasoviti odgovor proročišta u kojem mu se Pitija obratila kao božjem miljeniku, više bogu nego čovjeku, i izjavila da mu bog ispunjava molbu i obećaje ustav koji će biti daleko najbolji od sviju ostalih.

Osokoljen time, nastojao je pridobiti za se aristokrate, te ih je pozivao da se zajedno s njime late posla, isprva potajno razlažući svoje zamisli prijateljima, a zatim malo pomalo privlačeći sve više ljudi i okupljajući ih za predstojeće djelovanje. A kad je za to došao pravi trenutak, naredi tridesetorici prvih građana da u zoru s oružjem iziđu na trg zato da njegovim protivnicima utjeraju strah i prepast u kosti. Imena dvadesetorice najuglednijih među njima zabilježio je Hermip;[24] onome pak koji je ponio najveći udio u svim Likurgovim reformama i bio mu suradnikom pri zakonodavnom radu kažu da je ime bilo Artmijada. U početku strke kralj Harilaj, uplašivši se da je čitava zavjera uperena protiv njega, zakloni se u Mjedeni dom;[25] no pošto se dade uvjeriti i primi zakletve za svoju sigurnost, otišao je odande i sudjelovao štaviše u pothvatu reformatorā jer je bio blage ćudi; tako se i pripovijeda da je njegov sudrug u kraljevskoj časti Arhelaj rekao onima koji su mladića uznosili pohvalama: »Kako bi Harilaj mogao biti valjan čovjek kad nije ni prema zločincima strog?«

Od više novina što ih je Likurg uveo prva i najvažnija bila je osnivanje vijeća staraca[26] za koje Platon kaže[27] da je, združeno s »grozničavom« vladom kraljeva i dobivši jednak glas s njima u odlučivanju o najznačajnijim pitanjima, pribavilo državi sigurnost i trijeznu umjerenost. Jer dok je politički poredak ranije bio neustaljen i naginjao sad za kraljevima prema tiranidi, sad za mnoštvom prema demokraciji, dobivši u moći vijeća neku vrst ravnomjerna opterećenja za državni brod i dovevši ga u ravnotežu, on sada steče najsigurniju sređenost i stabilnost budući da je dvadesetosam vijećnika uvijek pružalo podršku kraljevima kad se radilo o suprotstavljanju demokraciji a s druge strane ojačavali su narod da se odupre prijetnji tiranide. Aristotel kaže[28] da je broj od dvadesetosam vijećnika bio utvrđen tako što su Likurga dvojica od njegovih prvotnih trideset pristaša ostavila pošto su se uplašila. Ali Sfero[29] veli da ih je odmah od početka toliko[30] uzelo učešća u Likurgovu naumu. Neki bi razlog zadržavanju baš tog broja moglo biti i to što se on dobiva od sedmice pomnožene s četiri i što je, budući da čini zbroj svojih faktora, prvi savršeni broj poslije šestice.[31] No meni se čini najvjerojatnijim da je Likurg odredio toliko vijećnika zato da bi ukupan broj bio trideset pribrajanjem dvojice kraljeva onoj dvadesetosmorici.

6. Likurg se tako potrudio oko utemeljenja te službe da je o njoj donio iz Delfa božansku poruku koja se naziva *retra*.[32] A ona glasi ovako: »Podigavši hram Zeusu Silaniju i Ateni Silaniji,[33] podijelivši narod na file i obe,[34] ustanovivši vijeće od tridesetorice zajedno s arhagetima, sazivaj[35] od vremena do vremena skupštinu između Babike i Knakija[36] i ondje iznosi i povlači prijedloge; ali narodu neka ostaje odlučujuća vlast i moć.« U toj izreci »podijeliti na file i obe« znači razdiobu i podrazdiobu naroda

na dijelove od kojih je proročište jedne nazvalo filama a druge obama. Pod arhagetima misle se kraljevi, a »sazivati skupštinu« kaže *apellazein* zato što je začetak i izvor ustavnog uređenja pripisan pitijskome bogu.[37] Babika se sada naziva Himar a Knakij Enunt; ali prema Aristotelu[38] Knakij je rijeka a Babika most. Između njih održavali su Spartanci svoje skupštine jer nije bilo ni trijemova, ni ikakve druge vrste građevine za tu svrhu. Likurg je, naime, držao da ništa od toga nimalo ne pridonosi valjanu vijećanju, nego više šteti ispraznom umišljenošću čineći ozbiljne namjere ljudi u skupštini tričavima i taštima dok gledaju u kipove i slike, pozornice kazališta ili prekomjerno iskićene krovove vijećnica.[39] Kad se mnoštvo jednom tako sabralo, nikome drugome nije bilo dopušteno da izrekne mišljenje osim članovima vijeća staraca i kraljevima o čijem je iznesenom mišljenju narod bio ovlašten donijeti odluku. Kako je, međutim, mnoštvo kasnije oduzimanjem i dodavanjem iskrivljavalo i izvrtalo smisao izloženih mišljenja, kraljevi Polidor i Teopomp dopisaše zakonskoj odredbi ovaj propis: »Ali ako narod usvoji iskrivljeno mišljenje, neka vijećnici, starješinci i arhageti budu ovlašteni na raspuštanje skupštine!«, što znači: neka ne odobre rezultat glasanja, nego neka se posvema povuku i raspuste narodnu skupštinu s obrazloženjem da ona preinačuje i izvrće izneseno mišljenje suprotno dobrobiti države. Čak uspješe uvjeriti grad da bog tako naređuje, kako negdje Tirtej[40] podsjeća ovim stihovima:

Feba saslušav, proroštvo don'ješe kući iz Pita,
Božju k tome još r'ječ, uspjeh joj siguran bje:
Kralji što časte ih bozi u v'ječu nek' imaju vlast svu,
Kojima briga je sad Sparta, mileni grad.
Drugi su v'ječnici starci, pa onda ljudi iz puka
Slušajuć' zakona glas nepromjenljiva v'jek.«

7. Premda je Likurg tako izmiješao politički sustav, kako su ipak njegovi nasljednici vidjeli da se oligarhijski element, još prejak i dominantan, »nadima i žesti«, kako kaže Platon,[41] »poput uzde natakoše mu moć efora« od kojih su prvi, Elat i njegovi drugovi, bili postavljeni nekih sto trideset godina poslije Likurga za kraljevanja Teopompa; za toga kralja kažu također da je, kad ga je žena grdila da će sinovima predati kraljevsku vlast manju od one što ju je primio, rekao: »Ne, nego veću utoliko koliko će biti trajnija.« Ta stvarno, odbacivši svoje pretjeranosti, a s njima se riješivši i zavisti, ona izmaknu opasnosti tako da spartanske kraljeve nije zadesilo ono što su Mesenjani i Argivljani uradili svojima koji ne htjedoše popustiti niti otpustiti svoje vlasti u korist naroda. A to je i najvećma iznijelo na vidjelo Likurgovu mudrost i dalekovidnost ako se promatraju razdori između naroda i kraljeva i loša vladavina kod spartanskih srodnika i susjeda, Mesenjana i Argivljana. Oni su u početku bili na ravnoj nozi sa Spartancima, a pri podjeli zemljišta ždrijebom učinilo se da su bili čak i u prednosti;[42] pa ipak njihovo blagostanje ne potraja dugo, nego, nasilnošću svojih kraljeva i neposlušnošću svjetine poremetivši ustaljeni poredak, pokazaše da je Spartancima uistinu čovjek koji im je uskladio i popravio ustavno uređenje blagoslov božji. To je, međutim, bilo kasnije.

8. Druga i najsmionija Likurgova politička mjera bila je preraspodjela zemlje. Kako je u tom pogledu nejednakost bila strašna i mnoštvo je ljudi bez imovine i sredstava nalijegalo u grad, dok se bogatstvo usredotočilo u rukama sasvim malobrojnih, Likurg, odlučan da istjera obijest i zavist, zločin i raskoš, te one još starije i gore bolesti države, bogatstvo i siromaštvo, nagovori sugrađane da svu svoju zemlju, učinivši je zajedničkim vlasništvom, iznova podijele, te da žive jedni s drugima na osnovu posvemašnje jednakosti uz jednake zemljišne čestice, pa time i jednaka sredstva za život natječući se prvenstveno vrlinom u uvjerenju da nema druge razlike niti nejednakosti između čovjeka i čovjeka osim one koju određuje prijekor za sramotna i pohvala za lijepa djela.

Dovodeći djela u sklad s riječima, podijeli perijecima[43] ostalu lakonsku zemlju u trideset tisuća čestica, a onu koja je pripadala gradu Sparti u devet tisuća; tolik je, naime, bio broj zemljišnih čestica pravih Spartanaca; neki, međutim, tvrde da je Likurg ovima podijelio šest tisuća, a da je tri tisuće kasnije pridodao Polidor;[44] drugi opet da je ovaj, pošto je Likurg podijelio polovicu od onih devet tisuća, dodao drugu polovicu. Čestica svakog pojedinca bila je dovoljno velika da donosi godišnji prinos od sedamdeset vagana[45] ječma za muškarca, a dvanaest za njegovu ženu i razmjeran iznos žitkog uroda.[46] Likurg je držao da će im čestica te veličine biti dostatna jer će im trebati hrane koliko je dovoljno za održavanje krepkosti i zdravlja tijela, a drugo im ništa neće trebati. Pripovijeda se, kad je jednom kasnije, vraćajući se s putovanja, prolazio zemljom upravo po završetku žetve, gledajući gomile žita jednu do druge i jednake veličine, da se nasmiješio i rekao nazočnima da sva Lakonija izgleda kao vlasništvo mnogo braće koja su je netom podijelila među se.

9. Poduhvativši se zatim dijeljenja pokretne imovine da bi zatro svaki trag nejednakosti i imovinske razlike, kad je vidio kako teško primaju izravno oduzimanje, udari zaobilaznim putem i političkim mjerama uguši njihovo koristoljublje. Ponajprije ukine sav zlatan i srebren novac te odredi upotrebu samo željezna; zatim ovome pri velikoj težini i količini dade malu vrijednost tako da je za iznos od deset mina[47] u kući trebala velika ostava i jaram stoke za prenošenje. Kad je taj novac ušao u opticaj, mnogi oblici nepravičnosti bili su prognani iz Lakedemona. Ta tko bi išao bilo krasti bilo otimati ono što nije bilo moguće sakriti, nije bilo zadovoljstvo posjedovati, niti je korisno rasjeći na dijelove? Jer kaljenjem užarena željeza octom oduzimao mu je vrijednost i činio ga beskorisnim za druge svrhe budući da je postajalo krhko i neobradivo.

Poslije toga istjera beskorisna i suvišna zanimanja. A i bez ikakva bi tjeranja većina njih otišla skupa s novcem kakav je upotrebljavala ostala Helada zato što nije bilo sredstava za kupovanje njihovih proizvoda. Željezni se, naime, novac nije mogao iznositi u ostalu Heladu, niti je ondje imao vrijednosti budući da su ga ismijavali; tako nije bilo moguće kupovati stranu robu, pa ni tričarije izvana; niti je trgovački teret pristizao u njihove luke, niti je na lakonsko tlo stupao majstor riječi, ni proricatelj sljepar, ni držalac prostitutki, ni izrađivač zlatna i srebrna nakita zato što ondje nije bilo novca. A raskoš, tako malo pomalo lišena

onoga što ju je podjarivalo i hranilo, ugasila se sama; i ljudi velika imetka nisu imali ničega više od ostalih jer bogatstvo nije imalo načina da izađe na javu, nego je ostajalo pohranjeno u kućama i ležalo neupotrebljivo. Zato i jesu obične priručne i neophodne naprave kao što su počivaljke, stolci i stolovi kod njih bile izrađivane najbolje, a lakonski krčag bio je osobito na glasu zbog upotrebljivosti među vojnicima na vojnome pohodu, kako veli Kritija.[48] Jer njegova je boja prikrivala odbojan izgled vode koju su često bivali prisiljeni piti, a kako se muljeviti talog hvatao uz njegove oble strane i slijegao iznutra, samo je čišći dio dopirao do ustiju onoga koji je pio. Za sve to trebalo je da zahvale svome zakonodavcu; jer rukotvorci, oslobođeni izrade beskorisnih predmeta, pokazivahu ljepotu svoje vještine na neophodnima.

10. Naumivši da još neposrednije udari na raskoš i ukloni težnju za bogatstvom, uvede svoju treću i najljepšu političku mjeru, ustanovu zajedničkih blagovanja, tako da bi mogli večeravati jedni u društvu s drugima od zajedničke hrane i određenih jela umjesto da blaguju kod kuće zavaljeni na raskošne postelje uz raskošne stolove, tovljeni za mraka rukama kuharskih vještaka poput proždrljivih životinja i upropašćujući zajedno s ćudorađem i svoja tijela prepuštena svakom prohtjevu i pretjerivanju za trpezom koje traži dugo spavanje, tople kupelji, potpuno mirovanje i neku vrst svakodnevna bolesničkog njegovanja. Bio je, dakako, i to velik uspjeh, ali bi još veći bio učiniti bogatstvo kako veli Teofrast,[49] nežuđenim, i bezvrijednim pomoću zajedništva obroka i jednostavnosti načina prehrane. Jer kad je bogat išao na istu večeru kao i siromah, nije se mogao koristiti svojim obilnim sredstvima niti ih uživati, pa ih čak nije mogao ni pokazati; stoga je Sparta bila jedini grad pod suncem gdje se mogao vidjeti onaj mnogospominjani prizor slijepa Pluta[49a] kako leži beživotan i nepokretan poput slike. Jer bogatima nije bilo dopušteno čak ni to da kod kuće objeduju ranije pa onda napunjena želuca idu na zajedničko blagovanje; dapače, ostali su pažljivo vrebali onoga koji niti jede niti pije s njima, pa ga grdili kao slabića i čovjeka odveć mekušasta za zajednički način prehrane.

11. Kažu da je zato ovaj posljednji politički zahvat i bio najveći razlog zlovolje imućnih protiv Likurga kao i uzrok tome što su ga, združivši se u veliku broju protiv njega, javno napadali ljutitim povicima; najzad, gađan od mnogih kamenjem, uteče trkom s trga. I dospije se zakloniti u hram prije nego što ga ostali dograbiše; ali mu jedan mladić, Alkandar, inače ne bez prirodna dara, ali nagao i vatren, prateći ga u stopu, udarcem štapa izbi oko kad se osvrnuo. Ali Likurg, ne klonuvši pred tom nesrećom nego stavši sučelice svojim sugrađanima, pokaza im okrvavljeno lice i razbijeno oko; silan stid i skrušenost obuzeše ih na taj prizor tako da mu predadoše Alkandra i ispratiše ga njegovoj kući ljuteći se svi zajedno zbog onoga što je doživio. Likurg njih pohvali pa ih otpusti, a Alkandru, uvevši ga u kuću, ne učini nikakvo zlo ni riječju ni djelom, nego, udaljivši svoje redovne sluge i dvoritelje, naredi ovome neka ga poslužuje. A mladić, kojemu nije manjkalo plemenita duha, izvršavao je ono što mu je bilo

nalagano bez riječi i, ostajući tako uz Likurga i dijeleći s njime svakodnevni život, upoznavajući njegove blagosti, duševno spokojstvo, strogost njegovih životnih načela i njegovu neslomljivost pod teretom napora sam postade odanim Likurgovim pristašom, a i svojim je dobrim znancima i prijateljima običavao govoriti da Likurg nije krut i bezobziran, nego blag i dobroćudan prema drugima kao nitko. Mladić je dakle, bio kažnjen tako i podnio takvu kaznu da je od nevaljala i preuzetna mlada momka postao izvanredno uravnotežen i trijezan čovjek. A Likurg u spomen na svoju nezgodu podiže hram Ateni koji nazva *Optilitis*; jer tamošnji Dorani za »oko« kažu *optilos*. Neki pisci, međutim – a jedan je od njih i Dioskorid koji je sastavio raspravu o lakonskom ustavu[50] – tvrde da je Likurg dobio udarac u oko, ali da nije oslijepio, nego da je svetište božici i sagradio u znak zahvalnosti za svoje ozdravljenje. Bilo kako bilo, Spartanci se poslije toga nesretnog događaja odučiše od navike da nose štapove kad idu u skupštinu.

12. Što se tiče zajedničkih objeda, Krećani ih nazivaju *andreîa*,[51] a Lakedemonjani *phidítia* bilo zato što pridonose »prijateljstvu« i prijaznome ophođenju pri čemu zamjenjuju »l« sa »d«,[52] bilo što priučavaju ljude na jednostavnost i »štednju«.[53] No sasvim je moguće da je, kako neki tvrde, prvo slovo bilo dodano osnovnoj riječi *edítia* koja se morala odnositi samo na način prehrane i jedenje.[54] Sastajahu se u skupine od po petnaest ili malo manje ili više. Svaki je od sudionika zajedničkog blagovanja pridonosio po vagan ječma mjesečno, osam vrčeva[55] vina, pet funti[56] sira, dvije i po funte smokava, te k tome za prismok sasvim malen iznos novca. Osim toga, kad bi tko žrtvovao prvine plodova ili donio kući iz lova lovinu, poslao bi dio za zajednički objed. Jer kad bi god tko zakasnio zbog žrtve ili lova, bilo je dopušteno da večera kod kuće, ali trebalo je da ostali prisustvuju zajedničkom blagovanju. I dugo se vremena pomno održavao taj običaj zajedničkog blagovanja. Kad je, na primjer, kralj Agis, vrativši se s pobjedničke vojne protiv Atenjana, želio večerati sa svojom ženom i slao po svoje porcije, polemarsi[57] mu ih ne poslaše, a kad je srdit sljedećeg dana propustio prinijeti obaveznu žrtvu, kazniše ga globom.

I dječaci su dolazili na zajedničko blagovanje kao da tako pohađaju školu trijezne umjerenosi, te slušahu političke razgovore i gledahu ljude koji su im bili poučni primjeri slobodna odgoja, a sami se navikavahu na šalu i zadirkivanje bez lakrdijanja, ali i da se ne ljute kad njih zadirkuju. Doista se, naime, čini da je to bila izrazita osobina Lakonaca da su podnosili šale; ali ako ih netko nije trpio, mogao je samo zatražiti i šaljivac je prestao. Svakome tko je ulazio najstariji u društvu rekao je pokazavši na vrata: »Kroz ova nikakva riječ ne izlazi«. Ovako kažu da se provjeravalo onoga koji je htio postati učesnikom zajedničkog blagovanja. Svaki od drugova za stolom uzeo bi u ruku kuglicu sredine kruha[58] pa kad je prošao sluga noseći posudu na glavi, bacao ju je kao glasovnicu šutke u nju i to onaj koji je izražavao pristajanje onakvu kakva je bila, a onaj koji je odbacivao novog člana zgnječivši je snažno u ruci. Jer zgnječena je kuglica imala značenje probušene glasovnice.[59] I ako nađu samo jednu takvu, ne primaju pridošlicu jer žele da svi budu rado u društvu jedan s

drugim. Za tako odbijena kandidata kažu da je »kadiran«; posuda u koju ubacuju kuglice kruha zove se, naime, *kádikhos*.[60] Od prismoka najviše je na cijeni kod njih crna juha, tako da stariji među njima čak i ne traže komadić mesa nego ga prepuštaju mladima, dok sebi daju za svoje obroke nalijevati juhe pa se goste. Pripovijeda se da je jedan od pontskih kraljeva radi te juhe čak kupio lakonskoga kuhara; kad ju je potom okusio, namrštio se, našto mu je kuhar rekao: »Kralju, tu juhu treba jesti tek pošto se okupaš u rijeci Euroti«. Pošto umjereno popiju, odlaze kući bez zublje; nije im, naime, dopušteno da hodaju uz svjetlo niti tom niti drugom prilikom da se navikavaju smjelo i bez straha kretati po noćnome mraku. Takav je, dakle, red pri zajedničkom blagovanju.

13. Nijedan od svojih zakona Likurg nije zapisao; štaviše, jedna od takozvanih *retrā*[61] to zabranjuje. Jer on je smatrao, ako su glavna i najvažnija načela za dobrobit i sreću države čvrsto usađena u navike i odgoj građana, da ona ostaju postojana i stalna jer imaju jače jamstvo nego što je prisila u voljnom opredjeljenju što ga mladima ucjepljuje odgoj koji obavlja funkciju zakonodavca kod svakoga od njih. Što se pak tiče manje zamašnih stvari kao što su poslovni ugovori i slučajevi kod kojih se okolnosti mijenjaju prema potrebama trenutka, bolje je bilo ne skučivati ih prinudom pisana teksta i nepromjenljivim običajima, nego dopuštati da prema prilikama trpe modifikacije koje preporuče obrazovani ljudi. Ta cjelokupnu zakonodavnu djelatnost on je vezao uz odgoj.

Stoga je jedna od njegovih *retrā* bila, kako je spomenuto, ne služiti se pisanim zakonima. Druga je opet bila uperena protiv rasipnosti: neka svaka kuća ima krov izrađen sjekirom, a vrata pilom i nikakvim drugim oruđem. Jer upravo kao što kažu da je kasnije rekao Epaminonda za svojim vlastitim stolom da uz takav ručak nema mjesta izdaji, tako je Likurg prvi jasno uočio da takva kuća ne podnosi raskoš i rasipnost i nema čovjeka tako neotesana i nerazumna da u priprostu i narodsku kuću unosi srebrnonoge ležaljke, grimizne pokrivače, zlatne pehare i raskoš koja ide uz takvo pokućstvo, nego bi nužno usklađivao i prilagođivao kući ležaljku, ležaljki odjeću, a ovoj svu ostalu opremu i namještaj. Iz naviklosti na takvu jednostavnost kažu da je Leotihida Stariji[62] za večere u Korintu, ugledavši strop s bogato ukrašenim četvrtastim oplatama, upitao svog domaćina da li to kod njih raste četverouglasto drveće.

Kao treća spominje se ona Likurgova *retrā* koja zabranjuje česte vojne pohode protiv istih neprijatelja da ovi ne bi, privikavajući se na česte obrane, postali iskusni u ratovanju. Upravo je to zamjerka što je u potonje vrijeme najviše stavljaju kralju Agesilaju: da je neprekidnim i čestim upadima i vojnim pohodima u Beotiju učinio Tebance ravnopravnim suparnicima Lakedemonjanima. Zato je Antalkida rekao vidjevši ga ranjena: »Lijepu školarinu ubireš od Tebanaca što si ih naučio da se bore kad to nisu htjeli niti znali.« Takve je, dakle, odredbe Likurg nazvao *retrama* kao da dolaze od boga i glas su proročišta.

14. Na području odgoja – a to je smatrao najvažnijim i najljepšim zadatkom zakonodavca – počinjući od samog začetka, brigu je vodio o

brakovima i rođenjima. Jer nije istina da je, kako tvrdi Aristotel,[63] prihvativši se toga da žene vrati krotkosti odustao, ne mogavši prevladati veliku raspuštenost i dominaciju žena koja je bila posljedica zaokupljenosti muževa brojnim vojnama za vrijeme kojih su bili prisiljeni ostavljati dom njima u vlasti pa su ih zato, ukazujući im više štovanja nego što ih ide, nazivali gospodaricama; dapače, i odgoju žena Likurg je posvetio svu moguću pažnju. Tijela djevojaka očeličio je trčanjem, rvanjem i bacanjem diska i koplja da bi plod njihovih utroba, dobivši jedar zametak u jedrim tijelima, bolje sazrijevao a one se same, podnijevši porod s jakošću, lakše i uspješnije borile s porođajnim bolovima. Oslobađajući ih svake mekušnosti, razmažena odgoja i ženskastih navika, privikne djevojke da ništa manje nego momci idu u ophodima samo u donjoj haljini i da na određenim svetkovinama plešu i pjevaju u nazočnosti mladića koji ih gledaju. A gdjekad su, zadirkujući na zgodan način, korile one koji su činili pogreške; i onda opet pjevajući hvalopjeve onima među njima koji su to zasluživali nadahnjivale su mladiće jakom težnjom za slavom i žarom. Jer onaj koga bi djevojke uznijele hvalopjevima i koji bi među njima postao slavljen odlazio bi ushićen njihovim pohvalama; a ubodi njihovih šaljivih zadirkivanja nisu bili ništa manje djelotvorni od ozbiljnih opomena, osobito zato što su i kraljevi i starci zajedno s drugim građanima pratili taj prizor.

U obnaživanju djevojaka nije bilo ničeg sramotnog jer je bilo praćeno stidljivošću a bez putenosti; dapače, izazivalo je u njima naviknutost na jednostavnost i žarku želju za zdravom ljepotom tijela, a ujedno je omogućavalo ženama da osjete blag okus nimalo neplemenita uzvišena mišljenja jer su osjećale da se ono ne osniva ni na čemu drugome nego na dioništvu, srčanosti i plemenitu častoljublju. Odatle im je moglo nadoći na pamet i da govore i da misle onako kako se izvješćuje o Leonidinoj ženi Gorgi. Kad joj je, naime, neka, kako se čini, strana žena rekla: »Vi Lakonke jedine vladate muževima«, ona je odgovorila: »Ta jedine i rađamo muževe«.

15. Štaviše, bilo je u tome i poticaja na brak; mislim time ophode djevojaka, njihovo obnaživanje i atletska nadmetanja pred očima mladića pri čemu ih, po Platonovoj riječi,[64] nisu vodile potrebe geometrijske[65] nego erotske; pa ne samo to, nego je Likurg stavio i žig sramote na neženje. Bili su isključeni od gledanja igara gole mladeži; a zimi su na zapovijed poglavarstava nagi obilazili u krug trgom, a dok su išli, pjevali su neku pjesmu uperenu protiv njih samih kojoj je smisao bio da trpe pravednu kaznu za svoje nepoštivanje zakona; pored toga, uskraćivano im je poštovanje i pažljiva uslužnost koju su mladi ljudi ukazivali starijima. Odatle i nije bilo ni od koga zamjerke onome što je bilo rečeno Derkilidi,[66] premda je bio ugledan vojskovođa. Kad je došao u neko društvo, neki mu mladić ne htjede ustupiti svoje sjedalo rekavši: »Ta nisi ni ti rodio onoga koji će meni ustupiti mjesto«.

Brakovi su se sklapali otmicom djevojaka, ali ne dok su još malene i nezrele za brak, nego kad su u punom cvatu svoje ljepote i posve zrele. Otetu bi preuzela ona koju nazivaju djeverušom, pa joj ošišala glavu do

kože, a onda, odjenuvši je u mušku gornju haljinu i sandale, položila je na slamaricu samu, bez svjetla. Tad bi joj mladoženja, niti pijan niti iznemogao nego trijezan, povečeravši kao uvijek na zajedničkom blagovalištu, krišom se ušuljavši, odriješio pojas djevojaštva i, podigavši je na ruke, prenio je na počivaljku. Pošto bi s njom proveo nedugo vrijeme, pristojno je odlazio u svoje uobičajeno prenoćište da ondje spava s drugim mladim ljudima. I tako je postupao i unaprijedak provodeći dan i počivajući noću sa svojim vršnjacima, a svoju nevjestu pohađajući kriomice uz svaku mjeru opreza, pun stida i straha da ga ne opazi netko od ukućana; ujedno se i mlada dovijala i pomagala mu kako da neprimjetno udese sastanak jednoga s drugim kad se ukaže prigoda. I to nisu činili samo kratko vrijeme; neki su tako i djecu dobili prije nego što su za danjeg svjetla vidjeli svoje žene. Takvo je sastajanje bilo ne samo vježba u samosvladavanju i suzdržanoj trijeznosti, nego je sjedinjavalo muževe i žene kad su im tijela bila puna stvaralačke energije i njihovi ljubavni osjećaji uvijek novi i svježi, daleko od zasićenosti i zamiranja uslijed obilna općenja; dapače, uvijek je u njihovim srcima preostajao neki zaostali žar, neki slabo ugašeni plamen uzajamne čežnje i nježnosti.

Pošto je čednosti i stezi dao toliku vlast nad brakovima, ne manje uznastojao je istjerati ispraznu i ženskastu strast za ljubomornim posjedovanjem učinivši za njih časnim – svejednako održavajući bračnu vezu čistom od svakog pretjerivanja i nedostojnosti – sjedinjavanje u rađanju djece s drugim ljudima koji to zaslužuju; ismijavao je one koji, videći u tome isključivu i ekskluzivnu povlasticu, radije progone takve čine ubojstvima i ratovima. Tako je starijemu mužu mlade žene bilo dopušteno, ako bi osjetio naklonost i uvažavanje prema kojem lijepom i čestitom mladom čovjeku, da je uvede k njemu i da, kad je on napuni plemenitim sjemenom, usvoji njihov porod kao da je njegov vlastiti.[67] I opet, valjanu čovjeku koji je osjetio divljenje prema nekoj ženi zbog lijepe djece što ju je rodila mužu i zbog njezina čedna vladanja bilo je dopušteno da se uz pristanak muža sjedini s njom kao da tako sadi u zemlji rodnoj krasnim plodovima i tako čini da se rađaju dobra djeca u čijim će žilama teći krv plemenitih ljudi. Jer ponajprije Likurg nije smatrao djecu vlasništvom njhovih očeva nego zajedničkim vlasništvom države, pa stoga nije želio da njezini građani potječu od kakvih god, nego od najboljih roditelja. Nadalje, vidio je mnogo gluposti i taštine u zakonskim propisima drugih naroda o tome, jer oni pri uzgajanju pasa i konja ustraju na tome da imaju najbolje rasplodne životinje što ih uslužnost ili novac mogu pribaviti, ali svoje žene čuvaju zaključane zahtijevajući od njih da rađaju samo s njima, pa makar oni bili slaboumni, bez snage ili boležljivi, kao da djeca od loše loze ne pokazuju svoju zloću najprije prema onima čija su i koji ih othranjuju, dok su im, nasuprot tome, dobra ako su od takva roda. Sloboda koja je tako prevladala u to vrijeme u bračnim odnosima, usmjerena prirodnosti i državnome boljitku, bila je daleko od lakoumnosti za koju kažu da se kasnije pojavila kod njihovih žena tako da je preljub u njihovoj zemlji bio posvema nepoznat. I spominje se riječ nekoga Gerade,[68] Spartanca iz veoma davna razdoblja, koji je na pitanje stranca kakva je kod njih kazna za preljubnike rekao: »Nema kod nas, stranče,

preljubnika«. A kad je ovaj prihvatio: »Ali ako bude koji takav?«, Gerada reče: »Globa je za nj bik koji će moći, nagnuvši se preko Tajgeta, piti iz Eurote«. Kad se stranac začudio i rekao: »Ta kako bi govedo moglo biti tako veliko?«, Gerada, nasmiješivši se, odgovori: »A kako bi se u Sparti mogao naći preljubnik?« Takvi su, dakle, izvještaji što ih nalazimo o njihovim brakovima.

16. Otac nije imao pravo odlučivanja hoće li se dijete othranjivati, nego ga je uzeo te nosio na mjesto zvano »narodno svratište«[69] gdje su zasijedali najstariji od njegova plemena koji su pregledali djetešce, pa ako je bilo jedro i krepko, naređivali ocu da ga othrani dodijelivši mu jednu od devet tisuća zemljišnih čestica; ako je pak bilo neugledno i izobličeno, odašiljahu ga u takozvane Apotete,[70] mjesto poput provalije u podnožju Tajgeta, u uvjerenju da život onoga koga priroda nije u samome začetku dobro opremila u pogledu zdravlja i snage nije na korist niti njemu niti državi. Po istome načelu žene nisu svoju novorođenčad kupale u vodi nego u vinu iskušavajući tako na neki način njihovo tjelesno ustrojstvo. Pripovijeda se, naime, da padavičavu i nezdravu djecu od jaka vina obuzimaju grčevi te gube svijest, dok zdravu ono, štaviše, krijepi i jača im konstituciju. I njihove su dadilje pokazivale veliku brižljivost i vještinu tako da su odgajale dojenčad bez pelena postižući da joj se udovi i tijelo slobodno razvijaju, da bude zadovoljna prehranom a ne izbirljiva u jelu, da se ne plaši mraka i da se ne boji ostati sama, te da ne zna za ružnu mrzovoljnost i cmizdrenje. Stoga su i neki inozemci kupovali svojoj djeci Lakonke za dadilje; tako i za Amiklu, dadilju Atenjanina Alkibijada, izvješćuju da je bila Lakonka.[71]

Ali njemu, kako veli Platon,[72] Periklo postavi za nadziratelja Zopira koji se ničim nije isticao među ostalim robovima; Likurg pak sinove Spartanaca ne dade u ruke niti kupljenim niti unajmljenim nadziratelji ma, a niti je svakom ocu bilo dopušteno da podiže i odgaja sina po svojoj volji, nego čim su napunili sedam godina, sam ih je zakonodavac preuzimao pa ih uvrštavao u skupine[73] gdje su se, živeći i hraneći se zajedno, privikavali da se jedni s drugima igraju i zajedno uče. Kao vođu grupe postavljao im je dječaka koji se isticao razborom i srčanošću u borbi; u njega upirahu oči, slušahu njegove naredbe i podvrgavahu se kaznama što ih je izricao tako da je taj odgoj bio vježba u poslušnosti. Pored toga, stariji su nadgledali njihove igre i, navodeći ih većinom na glumljene bitke i prepirke, pažljivo su proučavali kakva je svakome od njih narav kad se radi o smionosti i o postojanosti u njihovim borbama.

Čitanje i pisanje učili su samo za najnužnije potrebe; sva je ostala njihova izobrazba bila sračunata na to da dobro slušaju zapovijedi, ustrajno podnose napore i pobjeđuju u borbi. Zato je s napredovanjem u dobi njihovo vježbanje bilo sve napregnutije uz šišanje glave do kože i navikavanje da hodaju bosi i da se većinu vremena igraju goli. Napunivši dvanaest godina, nisu više nosili košulje, a dobivali su po jednu gornju haljinu godišnje, tijelo im je bilo zapušteno i slabo je znalo za kupelji i mazanje uljem; samo u neke malobrojne dane u godini uživali su takve lagodnosti. Spavali su zajedno po četama[74] i skupinama na slamaricama

koje su sami sebi pripremali od trstike s Eurote pošto bi joj rukama, bez noževa, otkinuli vrške. Zimi su podmetali i miješali sa slamaricama biljku zvanu čkalj za koju se držalo da razvija određenu toplinu.

17. U toj dobi već su se s njima počinjali družiti njihovi ljubavnici, ugledni mladi ljudi; i stariji su brižno pazili na njih kako češćim posjećivanjem njihovih vježbališta, tako i prisustvovanjem njihovim nadmetanjima u snazi i duhovitosti, a to nisu činili samo onako uzgred, nego zato što su smatrali da su na neki način svima očevi, odgajatelji i vođe tako da nisu propuštali ni trena ni mjesta a da nije bilo nekoga da opominje i kažnjava kad bi neki dječak činio greške. I ne samo to: između najodličnijih i najvaljanijih ljudi u gradu postavljahu odgojnog nadnadzornika,[75] a po grupama sami su sebi na čelo uvijek stavljali najrazboritijega i najbojovnijega od takozvanih irena.[76] Irenima nazivaju one kojima su već protekle dvije godine otkako su izišli iz dječačke dobi,[77] a melirenima[78] najstarije od dječaka. Taj, dakle, iren, dvadesetogodišnjak, zapovijeda određenima u njihovim prividnim borbama, a u kući ga oni poslužuju pri večeri. Većima naređuje da donose drva, a manjima povrće. I oni to donose tako što kradu, jedni zalazeći u vrtove, a drugi potajno, veoma lukavo i oprezno uvlačeći se u blagovaonice odraslih; onaj koga uhvate biva temeljito išiban jer se za nj smatra da je nemarno i nevješto krao. Kradu također što god mogu od hrane učeći da spretno izvode prepade na one koji spavaju ili su neoprezni. A uhvaćenima kazna je šibe i gladovanje. Jer večera im je mršava zato da, boreći se sami protiv gladi, budu primoravani na smionu poduzetnost i lukavost.

I to je glavna svrha oskudne hrane; a kažu da joj je sporedna poticanje rasta tijela. Jer ono se proteže u visinu kad mu mnoštvo hrane ne zadržava nadugo životni dah i ne zadaje mu posla tlačeći ga u dubinu i širinu, nego se uslijed svoje lakoće uspinje uvis pri čemu tijelo raste nesputano i bez napora. A čini se da to isto stvara i ljepolikost: vitak i mršav tjelesni ustroj, naime, spremnije se prilagođuje prirodnom razvoju udova, dok mu se gojni i preobilno hranjeni svojom težinom odupiru, a nesumnjivo se upravo tako novorođenčad žena koje su se u trudnoći pročišćavale[79] rađa vitka, ali lijepo oblikovana i ljupka, jer ga lakoća roditeljskog tkiva čini podložnijim oblikovanju. Ali razlog toj pojavi neka ostane otvoren za istraživanje.

18. Dječaci kradu s takvom savjesnošću da se pripovijeda da je jedan od njih koji je ukrao lisičića i već ga nosio skrivena pod svojom kabanicom trpio da mu zvjerka pandžama i zubima kida utrobu samo da njegova krađa ostane neprimijećena sve dok nije izdahnuo. Ta priča i nije nevjerojatna sudeći prema današnjim mladićima od kojih sam vidio mnoge kako umiru pod udarcima na žrtveniku Ortije.[80]

Liježući poslije večere, iren bi naređivao jednome od dječaka neka zapjeva, a drugome bi postavio pitanje koje je tražilo promišljen odgovor; na primjer, tko je najvrsniji čovjek u gradu ili kako postupa takav čovjek? Dječaci su se time navikavali da ispravno prosuđuju i da odmah od početka pokazuju zanimanje za ponašanje svojih odraslih sugrađana. Jer

ako je jedan bio upitan tko je valjan građanin ili tko je na lošu glasu, a nije bio u stanju odgovoriti, smatrali su to znakom duha troma i bez plemenitih stremljenja. A trebalo je da odgovor sadrži i razlog pa i obrazloženje zbijeno u nekoliko sažetih riječi; onoga tko je pogrešno odgovorio kažnjavao je iren ugrizom u palac. Često je iren kažnjavao dječake i u nazočnosti starijih i poglavarstava dajući tako priliku da se prosudi jesu li mu kazne opravdane i primjerene. I dok je izvršavao kaznu, nitko ga nije priječio, ali kad su dječaci otišli, polagao je račun ako mu je kazna bila stroža nego što je trebalo ili, naprotiv, preblaga i preslaba.

Ljubavnici dječaka dijelili su s njima njihov ugled i u jednom i u drugom smislu; i pripovijeda se, kad je jednom nekom dječaku za vrijeme borbe izmakla nelijepa riječ, da su poglavarstva kaznila globom njegova ljubavnika. Štaviše, premda je ta vrst ljubavi do te mjere bila kod njih dopuštena da su čak i lijepe i čestite žene ljubile djevojke, suparništva u ljubavi nije bilo, nego su oni koji su se zaljubljivali u iste osobe to radije uzimali za osnovu uzajamna prijateljstva i ustrajali su u zajedničkim naporima da onoga koga ljube učine što je moguće savršenijim.

19. Dječaci su također učili da se služe govorom čija je reskost bila praćena ljupkošću i koji je mnogo pažljiva razmatranja sažimao u malo riječi. Svom je željeznom novcu Likurg doista dao malenu vrijednost pri velikoj težini, kako je spomenuto,[81] ali od govora je, naprotiv, učinio novac prilagođen izražavanju obilja duboka značenja jednostavnom i sažetom dikcijom postižući navikom dugotrajne šutnje kod dječaka sentencioznost i ispravnost u odgovorima. Jer kao što je sjeme onih koji su neumjereni u spolnom općenju većinom sterilno i neplodno, tako i neumjerenost u govorenju čini govor ispraznim i nezanimljivim. Kad se, stoga, neki Atičanin podrugivao lakonskim mačevima zbog njihove kratkoće i rekao da ih pelivani na predstavama lako gutaju, kralj Agis odgovori: »Pa ipak, mi još kako uspijevamo dohvatiti neprijatelje tim malenim bodežima«; a ja vidim da lakonski govor, premda se čini kratkim, još kako pogađa u srce stvari i opčinjava um slušateljstva.

Čini se, naime, da je i sam Likurg bio kratkorječiv i sentenciozan ako treba suditi po njegovim izrekama koje se spominju; takva je, na primjer, ona o ustavnom uređenju čovjeku koji je tražio uspostavljanje demokracije u gradu: »Ti počni time da je uspostaviš u svojoj kući«. Pa opet o žrtvama onome koji ga je upitao zašto ih je propisao tako malene i jeftine: »Da ne bismo nikada prestali častiti božanstvo«.[82] Onda o atletskim natjecanjima: da nije zabranio građanima da se nadmeću samo u onima gdje nema ispružanja podignute ruke.[83] Pripovijedaju se i njegovi odgovori putem pisama na pitanja građana: »Kako bismo se mogli obraniti od neprijateljske navale?« »Ostavši siromašni i ne žudeći da budete jedan veći od drugoga«. I opet o gradskim zidinama: »Nije moguće da bude neutvrđen grad kome se kruništa sastoje od muževa a ne od opeka«. Kod tih i takvih pisama, međutim, u autentičnost nije lako povjerovati, a ni ne povjerovati.

20. Za odbojnost Spartanaca prema dugačkim govorima dokaz su ovakve sentenciozne izreke. Pošto je netko u nezgodan čas raspredao o nekim nimalo nevažnim stvarima, kralj Leonida reče: »Stranče, ti o onome što treba onda kada ne treba«. Likurgov nećak Harilaj, upitan zašto je njegov stric propisao tako malen broj zakona, odgovori da ljudima od malo riječi niti zakonā ne treba mnogo. Kad su se neki tužili na sofista Hekateja što nije, primljen na njihovo zajedničko blagovanje, prozborio ni riječi, Arhidamida reče: »Onaj tko zna kako zna i kada da govori«. A što sam rekao[84] o zabilježenim jetkim izrekama da nisu bez dražesti, evo im primjera. Kad ga je neki nevaljao čovjek gnjavio neumjesnim pitanjima i osobito često zapitkivao: »Tko je najbolji od Spartanaca?«, Demarat mu odvrati: »Najnesličniji tebi«. Kad su neki hvalili Eliđane što pošteno i pravično ravnaju olimpijskim igrama, Agis reče: »Pa kakva je to velika stvar ako Eliđani u pet godina jedan dan postupaju pravično?« Kad mu je jedan stranac nastojao pokazati svoju odanost i opetovano ponavljao da ga njegovi sugrađani nazivaju prijateljem Sparte, reče mu Teopomp: »Dragi moj, bolje bi ti ipak bilo da te nazivaju prijateljem svojih sugrađana«. Kad je neki atenski besjednik glasno nazivao Lakedemonjane neukima, Pausanijin sin Plistoanaks reče: »Pravo kažeš; ta jedini od Helena mi od vas ne naučismo nikakvo zlo«. Onome koji ga je upitao koliko ima Spartanaca, Arhidam odgovori: »Dovoljno, prijatelju, da tjeramo od sebe zle«.

I po njihovim je dosjetkama moguće donijeti zaključak o njihovu uobičajenu načinu govorenja. Jer privikavahu se da nikada ne govore nasumce niti da izuste riječ koja na ovaj ili onaj način ne sadrži kakvu misao vrijednu razmatranja. Tako jedan koga su pozivali da dođe čuti čovjeka koji oponaša slavuja reče: »I njega sam samoga čuo«. Pročitavši ovaj natpis:

Dok su jednoć gasili tiranidu, ove je mjedeni Ares
smaknuo; na vratima Selinunta izgiboše,[85]

drugi reče: »Ti su ljudi zaslužili svoju smrt; ta trebalo je da ga puste da dogori do kraja«.[86] Kad mu je netko obećavao da će mu dati pijetlove za borbu[87] koji ginu boreći se, jedan mladi Spartanac odgovori: »Nemoj, daj mi radije takve koji ubijaju boreći se«. Drugi pak, ugledavši ljude gdje u zahodu sjede na stolicama, reče: »Ne desilo mi se nikada da sjednem ondje odakle se ne mogu podići da ustupim mjesto starijemu!« Karakter njihovih sentencioznih izreka bio je takav da i nije bilo neumjesno što su neki rekli da je posebna karakteristika Lakonaca bila većma ljubav prema mudrosti nego ljubav prema tjelovježbanju.

21. I njihovom obrazovanju u pjesništvu i glazbi nije se posvećivalo ništa manje ozbiljne pažnje nego dobru stilu i čistoći govora; dapače, i njihove su popijevke imale u sebi žalac koji je budio srčanost i poticao oduševljenu i djelotvornu želju za aktivnošću: jezični izraz bio im je jednostavan i neizvještačen, a sadržaj uzvišen i takav da oplemenjuje značaj. Većinom su to bili hvalopjevi umrlima za Spartu koji su ih slavili kao sretnike, pogrde za one, koji su se pokazali kukavicama, prikazujući

život što su ga proživjeli jadnim i nesretnim, te obećanja hrabrosti i hvalisanja njome kako već priliči kojoj dobi; od ovih posljednjih ne bi bilo loše navesti jednu radi primjera. Od triju korova što su bili sastavljani o svetkovinama odgovarajući trima dobima, kor staraca započinjao je svoju pjesmu riječima:

Mi nekoć snažni mladi ljudi bijasmo.

Kor muškaraca u naponu snage odgovarao je riječima:

Mi to baš jesmo; ako želiš, motri sad!

A treći, kor dječaka:

Mi mnogo ćemo jednom vrsniji još biť.

Ukratko, ako bi tko obratio pažnju na lakonske pjesme od kojih su se neke čuvale još u moje vrijeme i prisjetio se koračnica koje su izvodili uz frulu navaljujući na neprijatelje, zaključio bi da i Terpandar[88] i Pindar[89] nisu bili u krivu kad su povezivali hrabrost s glazbom. Prvi je, naime, spjevao o Lakedemonjanima ovo:

Cvjeta tu mladijeh koplje i Muza milozvučna pôja,
Još širokostazna pravda,[90]

a Pindar veli:

Tu vijeća staraca
I mladih ljudi koplja odlikuju se,
Pa kola, Muza i radost.[91]

Oni tako pokazuju da su Spartanci izvanredno obdareni istovremeno za glazbu i za rat:

Jer nadmeće se s gvožđem lijepa svirka kitare,

kako je rekao lakonski pjesnik.[92] Ta i pred samu bitku kralj je prinosio žrtvu Muzama prisjećajući time, kako se čini, svoj borce njihova odgoja i njihovih lijepih odluka da budu spremni suočiti se s opasnošću i da izvršavaju spomena vrijedna djela.[93]

22. Popuštajući u vrijeme rata i u krutosti stege mladića, nisu im branili da uljepšavaju kosu i ukrašavaju oružje i odjeću radujući im se kao konjima koji se propinju i njište kako se približava natjecanje. Stoga, puštajući dugu kosu čim su prestali biti efebi,[94] u vrijeme pogibli najviše su je njegovali da izgleda sjajna i s lijepim razdjeljkom, jer su se sjećali također neke Likurgove izreke o kosi da lijepe čini pristalijima, a ružne strašnijima. I tjelesne su im vježbe na vojnama bile manje oštre, a ni ostali im život nije bio tako sapet i stegnut tako da su oni bili jedini ljudi na svijetu kojima je rat bio odmor od vježbanja za rat. Kad je bojni red najzad bio poredan i neprijatelji blizu, kralj bi klao žrtvenu kozu, a istovremeno naređivao svima neka stavljaju vijence na glavu i zapovijedao frulašima neka sviraju Kastorov napjev; u isto vrijeme sam ih je vodio uz pean u taktu koračnice tako da je to bio prizor podjednako veličanstven i zastrašujući kad su stupali u ritmu frule bez ikakva kidanja bojnog reda i bez smutnje u srcu, nego su se mirno i veselo dali od melodije svoje

pjesme voditi u smrtnu pogibao. Jer nije vjerojatno da u ljudi takva duševnog stanja nastaje bilo strah bilo prekomjeran bijes nego čvrsta samosvijest popraćena nadom i samopouzdanjem budući da su uvjereni da je bog s njima.

Kralj je polazio na neprijatelje uvijek u pratnji ovjenčana slavodobitnika s atletskih natjecanja. I tvrde za jednog Spartanca kome su nudili velike iznose novca da odustane od borbe, ali ih on nije primio, nego je uz velik napor nadrvao svog protivnika, da je na nečije riječi: »Kakvu si korist stekao svojom pobjedom, Lakonče?«, nasmiješivši se, rekao: »Stajat ću ispred svoga kralja kad se budem borio s neprijateljima«. Potukavši i pobijedivši neprijatelje gonili bi ih koliko je bilo potrebno da njihovim bijegom učvrste svoju pobjedu, a zatim bi se odmah povlačili jer su smatrali neslavnim i Helena nedostojnim sjeći i ubijati one koji se odriču borbe i koji su napustili bojno polje. I taj je postupak bio ne samo plemenit i velikodušan nego i koristan. Jer njihovi su protivnici, znajući da Spartanci ne ubijaju one koji im ne pružaju otpor nego da štede one koji uzmiču, smatrali bijeg probitačnijim od ustrajna odupiranja.

23. Za samog Likurga sofist Hipija[95] tvrdi da je bio izvanredno vješt ratovanju i da je stekao iskustvo na mnogim vojnama, a Filostefan[96] mu pripisuje i podjelu spartanskog konjaništva na *ulame; ulam* je bio, kaže, kako ga je Likurg ustanovio, skup od pedeset konjanika u četverouglastoj bojnoj formaciji. Ali po Demetriju Faleraninu,[97] Likurg je, ne upustivši se ni u kakav vojni pothvat, u punome miru uspostavio svoj ustavni poredak. A čini se da je i zamisao općeg primirja u vrijeme olimpijskih igara morala poteći od čovjeka blaga i predodređena za mir. Pa ipak neki tvrde, kako nas podsjeća Hermip,[98] da u početku Likurg nije uopće pokazivao zanimanje za Ifitovu inicijativu niti je u njoj sudjelovao, nego da se slučajno nalazio ondje putujući tuđinom i prisustvujući igrama kao gledalac; ali je, veli, čuo iza sebe glas poput ljudskoga koji ga je korio i izražavao čuđenje što Likurg ne potiče svoje sugrađane da uzimaju učešća u toj sveopćoj svetkovini; a kad se okrenuo pa nije bilo nigdje vidjeti onoga koji je to izustio, zaključi da je glas bio božanski te je svratio k Ifitu i, pomogavši mu urediti svetkovinu, podao joj je više ugleda i stalnosti.

24. Odgoj Spartanaca protezao se do njihove zrele dobi.[99] Nikome, naime, nije bilo dopušteno da živi kako hoće, nego su u gradu kao u vojnom logoru imali propisan način života i provođenje vremena u javnoj službi i, kako su uopće smatrali u toku čitava života da ne pripadaju sebi nego domovini, ako nisu izvršavali neki drugi zadatak, nadzirali su dječake podučavajući ih u nečemu korisnome ili su sami učili od starijih od sebe. Jer jedna od lijepih i sretnih povlastica što ih je Likurg priskrbio svojim sugrađanima bila je obilje dokolice budući da im uopće nije dozvolio da se makar samo dotaknu ma kakva rukotvornog umijeća, a potrebe za naporno i mukotrpno skupljanje novca nije bilo nikakve zato što bogatstvo naprosto nije pobuđivalo zavisti niti pribavljalo štovanje: heloti su za njih obrađivali zemlju plaćajući im ranije spomenuti[100] danak. Stoga je jedan od njih, boraveći u Ateni u vrijeme zasjedanja sudova i

doznavši da jedan Atenjanin, globljen zbog nerada, ide kući sav očajan, a prate ga prijatelji koji suosjećaju s njime u njegovoj tuzi i boli, zamolio nazočne da mu pokažu koji je taj što ga osudiše zato što je živio kao slobodan čovjek. Tako su ropskim smatrali posvećivanje zanatima i zgrtanju novca. Parnica je, kako je i prirodno, nestalo zajedno s prijašnjim novcem jer nisu znali niti za lakomost niti za oskudicu, nego je nastala jednakost u opskrbljenosti i lakoći življenja uslijed jednostavnosti potreba. Korski plesovi, svetkovine, gozbe, razbibriga lovom, tjelovježbe i prijateljsko ćaskanje ispunjahu im sve vrijeme kad baš nisu bili na vojnom pohodu.

25. Mlađi od trideset godina uopće nisu zalazili na trg, nego su im sve nabavke za potrebe domaćinstva obavljali rođaci i ljubavnici. I za starije bilo je sramotno da ih se neprestano vidi kako se ondje zadržavaju, pa su najveći dio dana provodili u vježbalištima i narodnim svratištima.[101] Jer i kad su se okupljali u njima, dokoličarili su jedni s drugima na primjeren način ne spominjući ničega što se tiče zarađivanja novca ili trgovačkih poslova; dapače, glavna je svrha takva razgovora bila hvaliti neki plemenit čin ili grditi kakav sraman uz šalu i smijeh, što je put prema opominjanju i ispravljanju činilo lakim i prirodnim. Ta ni sam Likurg nije bio pretjerano strog; dapače, Sosibije[102] izvješćuje da je on čak posvetio malen kip Smijeha uvevši tako šalu u pravi čas na sastanku uz piće i tome slične zabave da im zasladi napore i mučno življenje.

U jednu riječ, navikavao je svoje sugrađane da ne žele niti znaju živjeti za sebe, nego da, srasli poput pčela, uvijek međusobno i sa zajednicom, zbijajući se oko svoga vođe, gotovo izvan sebe od ushita i plemenita slavoljublja, čitavi pripadaju domovini; ta se namisao dade razaznati i u nekim njihovim izrekama. Tako Pedaret, kad nije bio izabran među tristo odabranih,[103] otiđe veoma veselo iskazujući radost što grad ima tri stotine građana boljih od njega; Polikratida, jedan od poslanika vojskovođama perzijskoga kralja, kad ga oni upitaše da li je poslanstvo došlo u privatnu ili službenu svojstvu, reče: »Ako uspijemo, u službenu, ako pak ne, u privatnu.« Kad su je pohodili neki Amfipolićani koji su došli u Lakedemon, Brasidina majka Argileonida upita da li je Brasida[104] poginuo lijepo i dostojno Sparte; a kad su ga oni veoma veličali i govorili da nema drugoga takva čovjeka u Sparti, ona uzvrati: »Ne govorite tako, stranci! Plemenit je i valjan bio Brasida, ali Sparta ima mnogo ljudi boljih od njega.«

26. Starce vijećnike postavio je, kako je spomenuto,[105] isprva sam Likurg između onih koji su uzeli učešća u izvršenju njegova nauma; a kasnije je uredio da svako smrću ispražnjeno mjesto popunjava onaj za koga prosude da je vrlinom najbolji od Spartanaca koji su navršili šezdeset godina. I od svih nadmetanja na svijetu činilo se da je to bilo najveće i da je na njemu borba bila najživlja; jer nije trebalo izabrati najbržega od brzih niti najsnažnijega među snažnima, nego među vrsnima i mudrima najvrsnijega i najmudrijega da kao pobjedničku nagradu za svoju vrlinu ima doživotnu, da tako kažem, vrhovnu vlast u državi budući gospodarom života i smrti, časti i beščašća i uopće svih najvažnijih životnih pitanja. A

izbor se obavljao na ovaj način. Pošto se sastala narodna skupština, odabrani su ljudi bili zatvarani u obližnju prostoriju tako da niti su oni mogli vidjeti skupštinu niti skupština njih, nego su samo čuli viku skupštinara. Jer kao i u drugim prilikama vika skupštine odlučivala je između kandidata koji nisu bili uvođeni svi zajedno nego pojedinačno po redoslijedu određenu ždrijebom i prolazili su šutke kroz nju. Onda su zatvoreni suci koji su kod sebe imali tablice za pisanje, bilježili jačinu vike za svakog pojedinca ne znajući kome je upućena osim da je bio uveden prvi, drugi ili treći i tako dalje. A onaj koji je bio pozdravljen najjačom i najglasnijom vikom, njega su proglašavali izabranim. Taj bi, ovjenčan vijencem, redom pohodio hramove bogova; slijedilo ga je mnoštvo mladih ljudi hvaleći i veličajući ga, te mnogo žena slaveći njegovu vrlinu hvalopjevima i nazivajući njegov život sretnim. A svaki od njegovih najbližih, nudeći mu večeru, govorio je da ga grad časti tom trpezom. Završivši svoj obilazak, odlazio je na zajedničko blagovanje; i ondje je sve drugo bilo kao obično osim što su preda nj stavljali još jedan obrok koji je on uzeo pa ga čuvao; poslije večere od žena iz njegove rodbine koje su se nalazile na vratima zajedničke blagovaone pozivao je k sebi onu koju je najviše cijenio i, dajući joj sačuvani obrok, govorio je da ga je on dobio kao nagradu za vrlinu i da ga kao takav daje njoj tako da su i nju žene hvalile i pratile je kući.

27. Nadalje, Likurg je izvrsno uredio i sve u vezi s pogrebima. Uklonivši, naime, sav praznovjerni strah, ne zabrani pokapati mrtve u gradu niti držati nadgrobne spomenike blizu hramova tako upoznajući mlade s takvim prizorima i privikavajući ih na to da ih smrt ne smućuje i ne plaši kao nešto što kalja one koji dotaknu mrtvo tijelo ili prođu između grobova. Kao drugo, ne dopusti da se išta zakapa skupa s mrtvacem, nego, pokrivši tijelo grimiznim pokrovom i palminim lišćem, polagahu ga u grob. Napisati ime umrloga na grob nije bilo dozvoljeno osim kod čovjeka pala u ratu ili žene umrle za vrijeme dok je obavljala svećenički službu. Za posmrtnu počast odredi kratko vrijeme, jedanaest dana; dvanaestoga, pošto se prinese žrtva Demetri, trebalo je prestati sa žalovanjem. Uistinu ništa nije bilo ostavljeno i zanemareno, nego je sve nužne pojedinosti života povezivao s nekim poticajem na vrlinu ili s karanjem mane; punio je grad mnoštvom dobrih primjera tako da je neprestano susretanje i srastanje s njima nužno vodilo i oblikovalo one koji su koračali stazom prema dobru.

Iz tog razloga nije davao dopuštenje onima koji to žele, da borave u tuđini i putuju naokolo donoseći sa sobom tuđe običaje i povođenje za primjerima života ljudi bez odgoja koji žive u drugačijim sustavima vlasti. Štaviše, tjerao je iz grada one što se skupljahu i stjecahu onamo ni za kakvu korisnu svrhu, ali nije to činio, kako tvrdi Tukidid,[106] iz straha da se ovi ne bi poveli za spartanskim uređenjem i naučili korisne pouke u vrlini, nego prije zato da ti ljudi ne postanu učiteljima kakve nevaljalštine. Ta zajedno sa strancima neizbježno se u grad uvode strana učenja; a nova učenja donose nove odluke. Iz njih nužno izrastaju mnogi novi osjećaji i voljna opredjeljenja koja kao da unose pogrešne note u sklad postojećeg

poretka. Zato je mislio da je potrebnije čuvati grad od najezde rđavih običaja nego od zaraženih tijela što dolaze izvana.

28. Nema u svemu tome traga nepravičnosti niti sebičnosti koju neki zamjeraju Likurgovim zakonima smatrajući ih djelotvornima da proizvedu hrabrost, ali nedostatnima za pravednost. No takozvana tajna služba kod Spartanaca,[107] ako je ona stvarno jedna od Likurgovih uredbi, kako o tome izvješćuje Aristotel,[108] mogla je kod Platona[109] stvoriti takvo mišljenje o spartanskom državnom uređenju i o tom čovjeku. Tajna je služba bila ovakva: poglavarstva su od vremena do vremena nasumce po zemlji razašiljala one od mladića[110] koji su se činili najrazboritijima opremljene mačevima i najnužnijim namirnicama te ničim drugim; raštrkujući se po zabitnim mjestima, za dana su se skrivali i odmarali, a noću, silazeći na putove, smicali su sve helote koje su mogli uhvatiti. A često su, prolazeći i poljima gdje su heloti radili, ubijali najsnažnije i najjače od njih. Tako izvješćuje i Tukidid u *Povijesti peloponeskog rata*[111] da su heloti za koje su Spartanci zaključili da zbog svoje izuzetne hrabrosti zaslužuju da se ovjenčaju kao slobodni građani, što su i postali, te da obiđu hramove bogova, malo kasnije svi takvi – a bilo ih je više od dvije tisuće – netragom nestali na takav način da niti tada niti kasnije nitko nije umio reći kako su zaglavili.[112] A Aristotel napose kaže da čak efori, čim nastupe svoju službu, navješćuju rat helotima zato da ih mogu ubijati bez ljage od umorstva.

I u drugom su pogledu surovo i okrutno postupali s helotima, pa su ih tako prisiljavali da piju mnogo čista vina a onda ih dovodili na zajedničko blagovanje pokazujući mladima što je pijanstvo. Naređivahu im također da pjevaju smiješne i prostačke pjesme i plešu takve plesove a da se klone onih koji su dostojni slobodna čovjeka. Zato i kažu da su kasnije, kad su Tebanci za svoga pohoda na Lakoniju[113] zapovijedali zarobljenim helotima da pjevaju pjesme Terpandra, Alkmana i Lakonca Spendonta,[114] ovi odbijali opravdavajući se da njihovi gospodari ne žele tako nešto. Stoga su oni koji su govorili da je u Lakedemonu slobodan čovjek više slobodan nego igdje, a rob više rob nego igdje, sasvim ispravno uočili razliku između te države i ostalih. Po mojem su mišljenju, međutim, takve okrutnosti u Spartanaca niknule u kasnije doba, a osobito poslije velikog potresa[115] za kojega povjesničari izvješćuju da su se heloti digli protiv njih zajedno s Mesenjanima, nanijeli njihovoj zemlji najviše zala i doveli grad u najveću pogibao. Jer što se mene tiče, ja ne bih Likurgu pripisao tako odvratnu ustanovu kao što je tajna služba zaključujući o njegovoj naravi na temelju blagosti i pravednosti u drugim slučajevima, a to je posvjedočilo i božanstvo.[116]

29. Kad su njegove glavne reforme najzad bile čvrsto usađene u običaje naroda i ustav dovoljno odrastao i očvrsnuo da može sam sebe održavati i čuvati, baš onako kao što Platon kaže[117] da se bog obradovao zbog nastanka svemira i njegova stavljanja u pokret, tako ispunjen veseljem i zadovoljstvom zbog ljepote i veličine svog zakonodavstva sad kad je ono ušlo u primjenu i stupalo svojim putem, Likurg živo poželi da

ga, koliko je to ostvarivo ljudskoj promisli, ostavi budućim pokoljenjima besmrtno i nepromjenljivo. Sabravši, dakle, sav narod u skupštinu, reče im da je za dobrobit i krepost države sve drugo što je urađeno primjereno i dostatno, ali da ono što je najglavnije i najvažnije ne može iznijeti pred njih prije nego zatraži savjet od delfijskoga boga. Treba, stoga, da ostanu vjerni uspostavljenim zakonima, te da ništa ne mijenjaju niti u što diraju sve dok se on osobno ne vrati iz Delfa; jer pošto se vrati, učinit će sve što bude bog smatrao najboljim. Kad su se svi složili s time i potakli ga neka ide, dobivši prisegu od kraljeva i staraca vijećnika, a zatim od ostalih građana, da će ostati vjerni uspostavljenom ustavnom poretku i pridržavati ga se do Likurgova povratka, otputi se u Delfe.

Stigavši u proročište i prinijevši žrtvu bogu, upita da li su postavljeni zakoni dobri i dostatni za dobrobit i krepost države. Kad je bog odgovorio da su njegovi zakoni dobri i da će grad pratiti najveća slava sve dok bude živio po Likurgovu ustavu, on dade zapisati to proroštvo pa ga posla u Spartu. Sam pak, ponovo prinijevši žrtvu bogu i izgrlivši se s prijateljima i sinom, odluči da nikad ne oslobodi sugrađane njihove zakletve, nego da dobrovoljno okonča život kad je bio u dobi u kojoj još čovjek može poživjeti, a i počinuti ako to želi i kad se činilo da posjeduje dovoljno sreće. Umori, dakle, sebe glađu smatrajući da kod državnika i smrt mora biti u službi države i da niti konac njegova života ne smije biti bez djelotvornosti, nego da mora postati zaslužno djelo. Što se pak njega samog tiče, kraj života, držao je, uistinu mu je bio dovršenje sreće, a svoju će smrt svojim sugrađanima ostaviti kao stražara nad svime onim lijepim i dobrim što je u životu uradio budući da su se zakleli da će se pridržavati njegova političkog uređenja sve dok se on ne vrati. I u svojim se proračunima ne prevari; njegov je grad bio na prvome mjestu u Heladi po dobru zakonitu redu i slavi ostavši vjeran Likurgovim zakonima pet stotina godina u koje od četrnaest kraljeva koji su slijedili za njim nijedan nije niti dirnuo sve do Agisa, sina Arhidamova. Jer uvođenje efora nije značilo labavljenje nego učvršćivanje ustavnog poretka i premda se činilo da je to bilo urađeno u korist naroda, stvarno je aristokraciju učinilo silnijom.

30. Ali za Agisova kraljevanja po prvi put poče zlatan i srebren novac pritjecati u Spartu, a s novcem zavlada lakomost i želja za bogatstvom krivnjom Lisandra koji je, premda sam nepodmitljiv, ispunio državu ljubavlju prema izobilju i raskoši donijevši iz rata zlato i srebro i tako potkopavši Likurgove zakone.[118] Jer dok su ovi bili na snazi, Sparta je živjela životom ne grada pod ustavom, nego čovjeka otvrdnula od napora i puna mudrosti, pa i više još; kao što pjesnici pletu priče o Heraklu kako je sa svojom lavljom kožom i kijačom prolazio svijetom kažnjavajući bezakone i zvjerske tirane, tako je Sparta jednim jedinim poštanskim štapom[119] i prostom lakonskom kabanicom držala Helene u dobrovoljnoj, čak i željenoj podložnosti, pa dokidala vlast nepravednih vladara i tirana u drugim državama, bila sucem u ratovima i stišavala pobune često i ne pomaknuvši nijedan štit nego samo poslavši jednog poslanika čiji su nalog odmah svi izvršavali kao što se pčele, kad im se pojavi kraljica, sve roje i

redaju oko nje. Toliko je država bila silno jaka svojim dobrim zakonskim poretkom i pravednošću.

To je razlog što se ja barem čudim onima koji govore da su se Lakedemonjani znali pokoravati, ali da nisu znali zapovijedati i s odobravanjem navode anegdotu o kralju Teopompu koji je, kad mu je netko rekao da se Sparta održava sigurnom zahvaljujući vještini u zapovijedanju njezinih kraljeva, odgovorio: »Prije zbog građana koji znaju slušati«; ta ljudi ne podnose da slušaju one koji nemaju sposobnosti da vladaju, nego je poslušnost nauk koji se uči od zapovjednika (jer onaj koji lijepo vodi postiže i da za njim lijepo idu; i kao što je krajnje dostignuće u jahačkoj vještini učiniti konja pitomim i pokornim uzdi, tako je zadatak umijeća kraljevanja usaditi ljudima poslušnost), a Lakedemonjani usađivahu drugim Helenima ne samo spremnost da slušaju, nego ih nadahnjivahu željom da im budu podložni i poslušni. Jer kad su slali poslanstva u Spartu, nisu tražili ni lađe, ni novaca, ni tešku pješadiju, nego samo jednog spartanskog vođu; i kad su ga dobili, postupali su s njime s počastima i poštovanjem kao Sicilci s Gilipom, Halkiđani s Brasidom, a svi maloazijski Heleni s Lisandrom, Kalikratidom i Agesilajem, pa te ljude nazivahu kod pojedinačnih naroda sređivateljima i opominjateljima,[120] a u grad Spartanaca kao cjelinu upirahu oči kao u nadziratelja i učitelja pristojna privatnog života i sređena političkog poretka. Čini se da se tome položaju Sparte podrugivao i Stratonik[121] podnoseći u šali prijedlog zakona da Atenjani priređuju misterije i svečane ophode, Eliđani organiziraju igre jer to rade najbolje, a Lakedemonjani, ako ovi budu griješili, da im šibanjem deru kožu.[122] To je bilo rečeno kao šala; ali sokratovac Antisten, gledajući Tebance gorde poslije Leuktre,[123] reče da se oni ničim se razlikuju od malenih dječaka koji se kočopere zato što su izlemali svoga školskog nadzornika.[124]

31. Pa ipak, nije tada bila glavna namjera Likurgova da svoj grad ostavi na vrhovništvu nad najvećim brojem drugih; nego je, smatrajući da sreća cijeloga grada kao i u životu pojedinaca nastaje vrlinom i unutrašnjom slogom, sve uredio i udesio prema tom cilju da Spartanci, postavši slobodni, samodostatni i trijezno umjereni, ostanu takvi što je moguće duže. Tu osnovu političkog poretka preuzeo je i Platon,[125] i Diogen, i Zenon,[126] i svi oni koji su postizali pohvale za svoje pokušaje da kažu nešto o tom pitanju premda su za sobom ostavili samo spise i riječi. Likurg pak nije iznio na svjetlo dana rasprave i govore, nego nedostižan sustav ustavnog uređenja i zato što je onima, koji drže da mnogospominjana prirodna predispozicija za mudrost postoji samo u teoriji, dao primjer grada koji se čitav bavi filozofijom, njegova je slava prirodno nadvisila slavu sviju onih koji su ikada uveli koji politički sustav među Helene. Zbog toga i kaže Aristotel da su njemu u Sparti iskazane počasti bile manje od onih što ih je zasluživao, premda je uživao najveće. Jer ima hram i prinose mu se godišnje žrtve kao bogu. Pripovijeda se također, kad su njegovi zemni ostaci bili dopremljeni kući, da je grom udario u njegov grob; teško da se to dogodilo kome drugome od istaknutih ljudi osim kasnije Euripidu koji je umro i bio pokopan u

Makedoniji kod Aretuze. Stoga je Euripidovim obožavaocima jak argument i svjedočanstvo u njegovu korist to što se njemu jedinome poslije smrti desilo isto što ranije i bogovima najmilijemu i najsvetijemu čovjeku.

Kažu neki da je Likurg umro u Kiri,[127] Apolotemis da je preminuo u Elidi kamo je bio prenesen, a Timej i Aristoksen[128] da je završio svoje dane na Kreti; a Aristoksen tvrdi da Krećani pokazuju i njegov grob u području Pergama, kod javnog puta. Pripovijeda se također da je ostavio jedinorođenog sina Antiora; kad je ovaj umro bez potomstva, rod se zatro. Prijatelji i rođaci, međutim, uvedoše neke periodičke sastanke koji potrajaše kroz mnogo godina i dane u koje se sastajahu nazvaše Likurgidama. Aristokrat, sin Hiparhov, tvrdi da su poslije Likurgove smrti na Kreti njegovi gostinski prijatelji na njegovu molbu spalili njegovo tijelo i rasuli pepeo u more da spriječe da ne bi, ako jednom njegovi ostaci budu preneseni u Spartu, narod promijenio ustavni poredak jer se on tobože vratio i tako ih odriješio od njihove prisege. Eto, toliko o Likurgu.

Bilješke

[1] Ifit, kralj Elide (gdje je Olimpija), utemeljitelj ili obnovitelj olimpijskih igara na kojima je, po predaji, prva registrirana pobjeda zabilježena god. 776.
[2] Za vrijeme igara u cijeloj je Grčkoj vladalo primirje.
[3] Vijest potječe iz jednoga izgubljenog djela Aristotelovog. Vidi Pausanija 5, 4, 5 i dalje.
[4] Eratosten, povjesničar, geograf, filolog, astronom, matematičar; knjižničar aleksandrijske biblioteke. Živio krajem 3. st.
[5] Neki ovdje čitaju Diodor (Sicilski, povjesničar).
[6] Po predaji, 776–773. pr. n. e. Neki antički autori stavljaju Ifita u god. 885.
[7] Pisac povijesti, osobito sicilske, živio oko god. 300. pr. n. e.
[8] Atenjanin, povjesničar i didaktični pisac, prijatelj Sokratov. Radi se o *Državi Lakedemonjana* 10, 8: »Kažu da je Likurg živio u vrijeme Heraklovića.«
[9] Neki misle da ovdje ima praznina u tekstu otprilike slijedećeg sadržaja: »Nema sloge o njegovu porijeklu budući da«. Tako i K. Sintenis, jedan od najuglednijih priređivača Plutarhovih životopisa, koji ovdje započinje 2. glavu.
[10] S otoka Keja, suvremenik i takmac Pindarov, jedan od najvećih pjesnika grčke zborske lirike.
[10a] Pisac povijesti svog rodnog grada Megare.
[11] Aristodem, od čijih blizanaca Euristena i Prokla potječu obje kraljevske loze u Sparti (Agidi i Euripontidi), bio je po predaji sin Aristomaha, sina Kleodeja, sina Hila, sina Herakla. Vidi Pausanija 3, 1–10, Herodot 7, 204 i 8, 131.
[12] Ili Soj.
[13] Državni robovi u Sparti (Lakedemonu).
[14] Stanovnici arkadskoga grada Klitora.
[15] Takve su lukavštine i doskočice Grci osobito cijenili.
[16] Skrbnici.
[17] Od *khaírō* »radujem se« i *lāós* »narod«.
[18] To nije jonski filozof prirode iz Mileta, jedan od sedmorice mudraca, nego Krećanin iz Gortina, čije zrelo doba pada oko god. 680.
[19] Kreofila su u antici smatrali prijateljem i možda očuhom Homerovim, kome je Homer ostavio svoja djela. Kao domovinu spominju mu Hij, Sam i Ij. Pripisivali su mu (izgubljeni) epski spjev *Osvojenje Ehalije*.
[20] Homerove.
[21] Plutarh nije potpuno uvjeren u povijesnu vrijednost Homera.
[22] »Nagomudri« naših starijih prijevoda. Radi se o indijskim mudracima koji su živjeli goli u šumama i čini se da su bili prethodnici fakira ili jogina. O njima se osobito iscrpno govori u romanu *Život Apolonija Tijanskog* od Filostrata.
[25] Aristokrat, pisac rimskog razdoblja, autor jednog djela o Sparti.
[24] Hermip iz Smirne, filozof i biograf, živio u drugoj polovici 3. st. pr. n. e.
[25] Atenin hram.
[26] Gerusija (od *gérontes* »starci«).
[27] *Zakoni* III 691 E.
[28] Izgubljeno djelo.
[29] Učenik Zenona, osnivača stoičke filozofske škole; u 3. st. pr. n. e. živio u Aleksandriji i Sparti.
[30] Tj. 28.

[31] 6 = 1 + 2 + 3, a tim se brojevima dade dijeliti 6; isto je tako 28 = 1 + 2 + 4 + 7 + 14. Plutarh pripisuje Likurgu pitagorejske ideje.
[32] »Rijek« (zakon). Politička načela sankcionirana ili čak naređena od bogova.
[33] Ne zna se pravo značenje tih epiteta pa neki usvajaju Bryanovu ispravku: Helaniju odn. Helaniji, što bi značilo »grčki/grčka«.
[34] Obje su dijelovi plemena i možda odgovaraju atičkim fratrijama, »bratstvima«.
[35] Vjerojatno značenje riječi u izvorniku, ali sporno. Izvornik je u dorskom dijalektu s dosta dvojbenih i nejasnih mjesta i izraza.
[36] Vjerojatno mali pritoci rijeke Eurote.
[37] Apolonu s čijim se imenom dovodi u vezu grč. *apellázein* »sazivati (narod u skupštinu)«, izvorno »skupljati«. Sumnjiva etimologija.
[38] Izgubljeno djelo.
[39] Očigledan anakronizam: u problematično Likurgovo doba nikakva se skupština nije mogla sastajati u tako raskošnu dekoru.
[40] Spartanski pjesnik iz sredine 7. st. Odlomak izgubljene pjesme u elegijskim distisima (heksametar plus pentametar).
[41] *Zakoni* III 692 A.
[42] Spartancima.
[43] Stanovnici okolnih mjesta Lakonije. Nisu imali puna građanska prava kao Spartanci, ali su bili slobodni, imovinskopravno samostalni i služili su u vojsci. Uglavnom su bili trgovci i zanatlije; otprilike odgovaraju atenskim metecima samo što nisu doseljenici kao ovi nego starosjedioci.
[44] Kralj iz dinastije Agisovića (Agida), po predaji vladao od 776. do 724.
[45] Radi se o spartanskom vaganu (mjerovu, medimnu) od 74 litre, za trećinu većem od atenskoga (52,53 litre).
[46] Ulja i vina.
[47] Mina je vrijedila 100 drahmi. 10 mina po nekim procjenama odgovara vrijednosti od 78,5 predratnih zlatnih dinara ili 40 engleskih funti ili 200 američkih dolara kupovne moći u isto doba.
[48] Političar i pjesnik, prijatelj i učenik Sokratov, jedan od vođa tridesetorice tirana u Ateni.
[49] *Etički spisi* 527 b.
[49a] Pluto je bog bogatstva; prikazivan je slijepim.
[50] Krajem 4. st. pr. n. e.
[51] Muški objed.
[52] Grč. *philía* »prijateljstvo«, *philophrosýnē* »ljubeznost«.
[53] Grč. *pheidō* »štednja«.
[54] Grč. *édō* »jedem«, *edōdḗ* »jelo«.
[55] Vrč je imao oko 3,25 litara.
[56] Funta iznosi 437 g.
[57] U Sparti vojni zapovjednici podređeni kraljevima.
[58] Sredinom kruha otirali su ruke poslije jela.
[59] Probušena glasovnica u Ateni na sudu je značila osudu.
[60] Ili *káddos* od čega je tvoren glagol »kadirati«.
[61] Vidi bilj. 32.
[62] Leotihida I, kralj od 492. do 469, zajedno s Periklovim ocem Ksantipom pobijedio Perzijance kod Mikale.
[63] *Politika* 2, 1270 A 6.
[64] *Država* 5, 458 D.
[65] Misli na odgoj atenskih mladića.
[66] Spartanski vojskovođa Derkilida zapovijedao je grčkom armijom u Aziji od 399. do 394. Njegove su mu pobjede omogućile da sklopi veoma povoljan mir s Tisafernom.
[67] Ovdje je grčki izvornik u lošem stanju. Smisao je svakako da je dijete bilo smatrano muževljevim.
[68] U *Etičkim spisima* 228 c (*Lakonske apoftegme* 20) ime mu je Geradata.
[69] Grč. *léskhē*. To je zgrada gdje bi se ljudi sastajali na razgovor, javna i uvijek otvorena zgrada.
[70] »Izlagači«.
[71] Vidi *Alkibijad* 1.

[72] *Veći Alkibijad* 122 B.
[73] Grč. *agélē* »stado, četa«.
[74] Skupine se dijele u čete, grč. *ilē*.
[75] *Paidonómos*, ravnatelj odgojnog zavoda.
[76] Mladi ljudi od 20 do 30 godina.
[77] Dječačka je dob trajala do 18 godina.
[78] »Budućim irenima«, dob od 18 do 20 godina.
[79] Uzimale purgative za čišćenje crijeva.
[80] Artemida Ortija na čijem su žrtveniku šibali dječake svake godine.
[81] U 9. glavi.
[82] Trebalo je da troškovi budu maleni da niti u vrijeme oskudice ne prekinu s prinošenjem žrtava.
[83] Dizanjem i pružanjem ruke pobijeđeni moli milost pobjednika u ratu. To je i znak priznanja poraza (kao danas dizanje ruku u znak predaje).
[84] U 19. glavi.
[85] Selinunt je bio dorski grad na jugozapadnoj obali Sicilije. Prozni prijevod elegijskog distiha.
[86] Građani nisu zaslužili da ih tko brani.
[87] Borbe pijetlova i oklade uz njih bile su u Grka veoma omiljene.
[88] S Lezba, pjesnik i pjevač, živio u 7. (ili 8.) st., otac grčke glazbe; povećao broj žica kitare (citre) s četiri na sedam.
[89] Najveći grčki lirski pjesnik (6/5. st.); pisao korsku liriku.
[90] Pravda se izriče javno, svima na pogled, za razliku od skrivanja pod tiranskim režimima. Zato je »širokostazna«.
[91] Ulomak izgubljene pjesme.
[92] Alkman (2. pol. 7. st.), možda rodom iz Sarda u Lidiji, stekao je građansko pravo u Sparti. Začetnik dorske lirike.
[93] Ta je rečenica u izvorniku nejasna i sumnjiva i prijevod je približan.
[94] Mladići s napunjenih 18 godina.
[95] Hipija iz Elide, suvremenik Sokratov; po njemu su nazvana dva Platonova dijaloga.
[96] Filostefan iz Kirene, povjesničar i geograf, živio u 2. pol. 3. st. pr. n. e.
[97] God. 317. do 307. regent Atene u ime Kasandra, vladara Makedonije.
[98] Hermip iz Smirne, povjesničar i biograf, živio u 2. pol. 3. st. pr. n. e.
[99] Do 30. godine.
[100] Glava 8.
[101] Vidi bilj. 69.
[102] Spartanski gramatičar iz 2. pol. 3. st. pr. n. e.
[103] Tristo vitezova, pratnja kraljeva.
[104] Spartanski junak peloponeskog rata, pobijedio ali i poginuo 422. kod Amfipola gdje je pao i Atenjanin Kleon.
[105] Glava 5.
[106] U Periklovu nadgrobnu govoru palim Atenjanima, 2, 39, 1.
[107] Grč. *krypteía* »skrivanje«.
[108] Izgubljeno djelo.
[109] *Zakoni* I, 633 B.
[110] Od 20. do 30. godine.
[111] 4, 80.
[112] Bilo je to kad su Atenjani zaposjeli Pil i odsjekli Spartance na Sfakteriji. Pobili su ih u strahu da se ne združe s Atenjanima.
[113] Pod Epaminondom 369. prodrli su sve do Sparte.
[114] Za prvu dvojicu vidi bilj. 88 i 92. O trećem ne znamo ništa.
[115] God. 464. Vidi *Kimon* 16.
[116] Vidi glavu 5.
[117] *Timej* 37 C.
[118] Osvojio je 404. Atenu i donio u Spartu 1000 talenata (prema jednoj procjeni 4,715.000 zlatnih predratnih dinara); vidi njegov životopis.
[119] Doslovno: skitalom, štapom s tajnom porukom. Na drveni štap namatalo se kožno remenje na kojem je bilo službeno saopćenje. Kad bi remenje bilo skinuto, poruka se

mogla pročitati samo tako da se remenje ponovno omota oko drvena štapa istih dimenzija. Na taj su način komunicirali s ljudima na službi u tuđini i s vojskovođama na vojnim pohodima.

[120] Harmostima i sofronistima.

[121] Znamenit glazbenik iz doba Aleksandra Velikog, rodom Atenjanin.

[122] Vidi glavu 18.

[123] Pobjeda nad Lakedemonjanima 371. Kraj spartanske hegemonije u Grčkoj.

[124] Rob »pedagog« koji je dječake pratio u školu i učio pristojnosti.

[125] U *Državi*.

[126] Diogen iz Babilona (ne Kinik iz Sinope iz doba Aleksandra Velikog!), učenik Hrisipov i jedan od nasljednika Zenona na čelu stoičke škole. Bio je jedan od trojice filozofa u atenskom poslanstvu u Rim god. 155. Napisao je jednu (izgubljenu) raspravu *Zakoni*. Zenon je osnivač stoičke filozofske škole.

[127] Kira, grad u korintskom zaljevu, služio je kao luka Delfima.

[128] Apolotemis je povjesničar iz nepoznata razdoblja, Timej sicilski povjesničar oko god. 300. a Aristoksen Aristotelov učenik.

NUMA

(po mitskoj kronologiji
753–672. pr. n. e.)

1. I[1] o vremenu kada je živio kralj Numa postoji živo neslaganje premda se čini da se rodoslovlja od početka do njega točno izvode. Ali neki Klodije u *Kronološkom istraživanju* (to je, naime, otprilike naslov njegove knjige) uporno tvrdi da su oni stari popisi nestali kad su Gali poharali grad,[2] a da su oni, koji se sada pokazuju, krivotvorine nastale zbog želje sastavljača koji su htjeli ugađati pojedincima uvrštavajući ih na silu u prve obitelji i u najuglednije kuće s kojima ovi nisu bili ni u kakvoj vezi. Stoga, kad se kaže da je Numa postao prisan Pitagorin[3] prijatelj, jedni potpuno poriču da je Numa posjedovao bilo kakvu helensku kulturu pa ili je po naravi bio sposoban da sam svojim vlastitim naporom postigne vrlinu ili je kraljeva kultura potekla od nekog barbarina još boljeg od Pitagore; drugi opet kažu da se Pitagora rodio kasnije jer je bio gotovo pet generacija mlađi od njega,[4] ali da se Spartanac Pitagora, olimpijski slavodobitnik u trčanju na šesnaestoj olimpijadi,[5] u trećoj godini otkako je Numa zakraljio,[6] proputovavši Italijom, susretao s Numom i pomogao mu urediti ustavni poredak odakle potječe to da se po Pitagorinoj uputi nemalen broj lakonskih uredbi umiješao među rimske. Uostalom, Numa je bio sabinskoga roda, a Sabinjani hoće da ih se smatra lakedemonskim doseljenicima. Vremenski je, međutim, redoslijed događaja teško utvrditi, a to osobito vrijedi za onaj koji se oslanja na olimpijske slavodobitnike, čiji je popis, kažu, u kasno doba izdao Hipija iz Elide[7] ne crpeći ni iz kakva pouzdana izvora; što smo spomena vrijedna doznali o Numi, to ćemo izložiti uzevši za početak prikladno mjesto.[8]

2. Već trideset i sedam godina Rim se izgrađivao pod Romulovim kraljevskim žezlom; i petoga[9] dana u početku mjeseca[10] – a taj se dan sada zove kapratinskim Nonama[11] – prinosio je Romul neku javnu žrtvu ispred grada kod mjesta zvana Kozja bara u nazočnosti senata i većine naroda. Kad iznenada nastade veliko komešanje u zraku i na zemlju se spusti oblak skupa s vjetrom i pljuskom, desi se da se ostala svjetina, prepavši se, razbježala i raspršila, a Romula je nestalo i niti živ niti mrtav ne bi nađen, a teška sumnja pade na patricije i po narodu se protiv njih pronese glas da su, osjećajući odavna kraljevsku vlast kao teret i želeći je prenijeti na sebe, ubili kralja. A stvarno se činilo već neko vrijeme da se on ophodi s njima odveć osorno i samosilnički. Nego to su sumnjičenje nastojali zataškati određujući mu božanske počasti da pokažu da Romul nije mrtav nego da ga je zapala bolja sudbina; i Proklo, ugledan čovjek, zakle se da

je vidio Romula kako se u punom oružju uzdiže u nebo i da je čuo kako mu njegov glas naređuje neka ga nazivaju Kvirinom.[12]

Nov je nemir i razdor sad potresao grad u vezi s postavljanjem novoga kralja jer se došljaci još nisu potpuno stopili s prvotnim građanima, nego je puk još bio poput silno uzbibana mora, a patriciji su bili puni međusobna sumnjičenja zbog različita porijekla. Pa premda su svi smatrali da im treba kralj, zavada i nesuglasica nastala je ne samo oko čovjeka koji će to biti nego i oko plemena koje će ga dati. Jer oni koji su zajedno s Romulom u početku sagradili grad osjećali su nepodnošljivim da Sabinjani, pošto su dobili dio grada i zemlje, ustrajno traže da vladaju nad onima koji su ih primili, dok Sabinjani, koji se poslije smrti svoga kralja Tacija[13] nisu razišli s Romulom nego su dopustili da on vlada sam, imali su opravdan razlog da traže da budući vladar dođe iz njihovih redova. Ta nisu se oni, govorili su, kao slabiji pridružili jačima, nego je njihovo pridruživanje povećalo brojnu snagu Rimljana i zajedno s njima podjednako su unaprijedili ugled grada. O tome su se, dakle, prepirali.

Da razdor uslijed bezvlađa ne bi doveo do rasula sad kad je bilo obustavljeno svako vršenje vlasti, odrediše patriciji, kojih je bilo sto i pedeset,[14] da svaki od njih, preuzimajući naizmjence znakove kraljevske časti, prinosi bogovima uobičajene žrtve i obavlja javne poslove šest sati noću i šest sati danju. Ta ravnopravna dioba vremena, naime, činila se dobro zamišljenom da osigurava jednakost između privremenih vladara, a u odnosu na narod mijenjanje ljudi na vlasti uklanjalo je moguću zavist jer su vidjeli da isti čovjek u toku istoga dana i noći postaje od kralja običan građanin. Taj oblik vlade Rimljani nazivaju međuvlađem.[15]

3. Ali premda se činilo da patriciji na taj način upravljaju ustavno i bez tlačenja, opet su bili predmet sumnjičenja i zlonamjernog govorkanja da su državno uređenje promijenili u oligarhiju i da državu drže pod svojim skrbništvom, a da ne žele da im vlada kralj. Nato se obje stranke sporazumješe među sobom da svaka bira kralja iz redova one druge; to bi bio, mislili su, najbolji način da u nastaloj situaciji učine kraj strančarskom nadbijanju: tako izabran kralj bio bi podjednako naklonjen jednima i drugima voleći jedne zato što su ga izabrali, a drugima ostajući odan zbog srodništva. Pošto su Sabinjani prepustili Rimljanima da odluče tko će prvi birati, učini se ovima boljim da dobiju kralja Sabinjanina koga sami odaberu nego da im Sabinjani postave kraljem Rimljanina svoga izbora. I posavjetovavši se između sebe, postaviše za kralja od Sabinjana Numu Pompilija, čovjeka koji se nije priključio onima koji su se preselili u Rim, ali po svojim je vrlinama bio tako poznat svima da su ga, kad je bio izabran, Sabinjani prihvatili još s većim oduševljenjem nego oni koji su ga izabrali. Saopćivši, dakle, narodu svoju odluku, pošalju k njemu prvake obiju stranaka kao zajedničko poslanstvo da ga zamole neka dođe i preuzme kraljevsku vlast.

Bijaše pak Numa iz ugledna sabinskoga grada Kure po kome Rimljani sami sebe skupa s njima pridruženim Sabinjanima nazvaše Kviritima,[16] a sin je bio Pompona, visoko cijenjena čovjeka, kao najmlađi od četvorice braće; po nekoj sretnoj podudarnosti što su je htjeli bogovi

rodio se upravo na onaj dan na koji je Romul utemeljio Rim; a to je bilo deset dana prije svibanjskih Kalenda.[17] Po prirodi značaj mu je bio kao stvoren za svaku vrst kreposti, a sam je sebe još više oplemenio stegom, ustrajnošću u teškoćama i bavljenjem filozofijom uklonivši iz svoga srca ne samo ružne strasti nego i onu osionost i gramzljivost koje su na visokoj cijeni među barbarima, jer je smatrao da je istinska hrabrost obuzdavanje požuda razumom. Istjerujući ujedno po tom načelu iz kuće svaku raskoš i rasipnost i stavljajući se na raspolaganje svakome i sugrađaninu i strancu, te kako sam nije svoje časove dokolice koristio za lagodnosti življenja i stjecanja nego za služenje bogovima i razložito razmatranje njihove naravi i moći, uživao je veliko ime i glas tako da ga je i Tacije, Romulov kraljevski suvladar u Rimu, premda je imao samo jednu kćer, Taciju, učinio svojim zetom. On se ipak ne uznese tim brakom toliko da bi se preselio na stan k svome tastu, nego ostade među Sabinjanima njegujući svoga ostarjelog oca, a ujedno je i Tacija pretpostavila život svoga muža kao obična građanina časti i slavi što ih je uživala zbog svog oca u Rimu. Kažu, međutim, da je umrla dvanaest godina poslije udaje.

4. Numa je pak, napuštajući život u gradu, volio većinu vremena provoditi pod vedrim nebom i lutati sam boraveći u božjim lugovima, na svetim livadama i po samotnim mjestima. Ponajviše je odatle potekla priča o božici da u stvari slavni Numa nije ostavio život među ljudima od duševne sjete i smućenosti nego zato što je okusio užitak uzvišenijeg druženja i bio udostojan božanskoga braka, pa kako mu je boginja Egerija poklanjala svoju ljubav i dijelila s njime život, postao je čovjekom blaženim i nadahnutim božanskom mudrošću. Sasvim je, međutim, jasno da ta priča nalikuje mnogima od veoma drevnih legendi koje su, primivši ih, s ljubavlju sačuvali Frigijci o Atisu,[18] Bitinijci o Herodotu,[19] Arkađani o Endimionu,[20] a drugi narodi još o nekim smrtnicima za koje se vjerovalo da su postigli blažen život u ljubavi s božicama. A ima i razloga za vjerovanje da božanstvo, koje nije ljubitelj konja i ptica nego ljudi, želi da bude zajedno s osobito dobrima između njih i da ne zabacuje niti prezire društvo sveta i mudra čovjeka. Ali da neko božanstvo ili polubožanstvo osjeća tjelesno zadovoljstvo u sjedinjavanju sa smrtnim tijelom u punom cvatu njegove ljepote, ići tako daleko da se povjeruje čak u to već je teško.

Čini se, međutim, da Egipćani ovdje uvode prihvatljivo razlikovanje da nije nemoguće da se božanski dah tjelesno sjedini sa ženom i da položi u nju zametak porodu, ali da ne postoji spolni odnos niti tjelesno općenje muškarca s božicom. No oni gube iz vida činjenicu da je općenje uzajaman odnos u koji oba sudionika ulaze na jednak način. Pa ipak, da kod božanstva može biti osjećajna nagnuća prema čovjeku i, na temelju tog čuvstva, i onoga što se naziva ljubavlju, te da to teži da razvije kod ljubljenoga karakternost i kreposnost, to bi bilo primjereno vjerovati. I zato ne griješe oni što kazuju priče o tome da je Apolon bio zaljubljen u Forbanta, Hijacinta i Admeta[21] kao i u Sikionjanina Hipolita o kome tvrde također, koliko bi se god puta desio na plovidbi morem u Kiru iz Sikiona,

da je Pitija, kao da bog zna za njegov dolazak i raduje mu se, izgovarala ovaj proročanski epski stih:

Opet, gle!, nà more ide Hipolita mila mi glava.

Drevna je priča i da se Pan[22] zaljubio u Pindara i njegove lirske stihove. A božanstvo je radi Muza podijelilo znake časti i Arhilohu i Hesiodu[23] poslije njegove smrti. Postoji i priča, o kojoj se sve do naših dana čuvaju brojna pouzdana svjedočanstva,[24] da je Sofoklo još za života bio počašćen Asklepijevim gostoprimstvom a da mu je, kako se pripovijeda, poslije smrti drugi bog pribavio doličan pokop.[25] Ako, dakle, dopuštamo te slučajeve božanske milosti, je li onda stvarno uputno ne vjerovati da je Zaleuka,[26] Minosa, Zaratuštru, Numu i Likurga, koji su upravljali kraljevstvima i propisivali ustavne poretke, često posjećivalo božanstvo? Ili nije li vjerojatno da su bogovi pokazivali zanimanje za njih i družili se s njima da ih pouče i posavjetuju o onome što je najbolje, a da su s pjesnicima i cvrkutavim liričarima, ako su uopće stupali u dodir, činili to samo za zabavu? Pa ipak, ako tko misli drukčije, »širok je put«, kako veli Bakhilid.[27] Jer nije bez vrijednosti niti mišljenje suprotno prethodnome koje se iznosi o Likurgu, Numi i drugim takvim muževima da su, imajući posla s neobuzdanom i hirovitom svjetinom i uvodeći velike promjene u društvenom poretku, ishitrili od boga poslanu poruku, a ta je poruka bila spasonosna upravo za one radi zavaravanja kojih je bila izmišljena.

5. Ali da se vratimo našem pripovijedanju; Numa je već napunjao četrdesetu godinu kad su mu došli poslanici iz Rima pozivajući ga da preuzme krunu. Poziv su prenijeli Proklo i Veles, a ranije se očekivalo da će jednoga od njih narod izabrati za kralja pri čemu su Prokla podupirali Romulovi podanici a Velesa Tacijevi. Oni, dakle, prozbore kratko jer su pretpostavljali da Numa s oduševljenjem prihvaća svoju dobru sreću; to, međutim, kako se čini, nije bio nimalo lak zadatak nego takav da je tražio i mnogo uvjeravanja i molbi da nagovore i navedu čovjeka koji je život proveo u miru i spokoju da prihvati vladavinu nad gradom koji je na neki način i svoje postojanje i svoj rast dugovao ratu. U prisustvu svog oca i jednoga od svojih rođaka, Marcija, Numa odgovori: »Svaka je promjena u ljudskom životu opasna; ali onoga koji ne osjeća nikakve oskudice niti ima za što da se tuži na svoju situaciju samo bezumlje navodi da drugačije uređuje svoj život i da preinačuje svoj uobičajeni način življenja; a taj, ako i nema drugih prednosti, pruža barem sigurnost u odnosu na nesigurnu budućnost. No sudbina onoga koji kraljuje u Rimu ne može se čak ni samo nazvati nesigurnom ako je suditi po onome što je zadesilo Romula koga je stigao loš glas da se zločinački urotio protiv svog suvladara Tacija, a njegova ga je smrt navukla na patricije da su ga zločinački ubili. Pa ipak, isti ti ljudi veličaju hvalopjevima Romula kao sina božjeg i pripovijedaju kako se još kao maleno dijete spasio na nevjerojatan i othranio na posve čudesan način; ja sam pak i smrtna roda, i othranjen i odgojen od ljudi koje dobro znate; štaviše, osobine moje naravi koje se hvale daleko su od značajki čovjeka koji bi imao biti kraljem, naime moja velika povučenost i posvećivanje proučavanjima koja

nemaju nikakve veze s politikom te moja dobro poznata i sa mnom srasla ljubav prema miru, djelatnostima tuđima ratu i ljudima koji se sastaju samo radi čašćenja bogova i prijazna društvenog ophođenja, a koji inače žive sami težeći zemlju ili gajeći stoku. Vama je, međutim, Rimljani, htjeli vi to ili ne, Romul ostavio mnoge ratove, a da njima odolijeva, gradu treba kralj iskusan i u naponu snage; pa i narod je stekao jaku naviku da ratuje i, zahvaljujući uspjesima, oduševljenje za to i nitko nije slijep da ne vidi njegovu želju da raste svladavajući druge tako da bih ja bio smiješan služeći bogovima i učeći štovanju pravde a mržnji prema nasilju i ratu grad kome većma treba vojskovođa nego kralj.«

6. Dok je Numa takvim razlozima otklanjao kraljevsku čast, Rimljani su ulagali svaki mogući napor zaklinjući ga i moleći neka ih ne uvali ponovno u razdor i građanski rat budući da nema nikoga drugoga kome daju svoj pristanak obje stranke; a kad poslanici odstupiše, i otac i Marcije, saljećući ga nasamo, nastojahu ga nagovoriti da primi veliki dar bogova. »Čak ako i sam, zadovoljan onim što imaš, niti trebaš bogatstva niti se otimaš za slavu koju pribavljaju vlast i vladarska moć jer posjeduješ bolju, onu koju daje vrlina, drži ipak kraljevanje služenjem bogu koji diže veliku pravednost što je u tebi i ne dopušta joj da počiva i leži neupotrijebljena te ne bježi od vlasti i ne izmiči joj jer za razumna čovjeka ona je polje otvoreno lijepim i velikim djelima koje dozvoljava iskazivanje veličanstvenih počasti bogovima i kroti srca ljudi na najlakši i najbrži način čineći ih naklonjenima prema pobožnosti putem preobrazujućeg utjecaja njihova vladara. Taj je narod zavolio i Tacija premda je bio vladar tuđinac i uspomeni na Romula iskazuje božanske počasti. A tko zna nije li i taj pobjednički narod sit rata i, prezasićen trijumfima i plijenom, željan blaga vladara, odana prijatelja pravde, koji će ih voditi stazama reda i mira? Pa ako su i posvema neumjereni i mahniti za ratom, ne bi li bilo bolje da ti, držeći u rukama uzde vlasti, drugamo usmjeravaš njihovu žestinu, a da svome rodnome gradu i svemu sabinskom narodu postaneš veza naklonosti i prijateljstva s gradom krepkim i moćnim?« Tim su uvjeravanjima, kako se pripovijeda, potporu davala izvrsna znamenja i gorljiv zanos Numinih sugrađana koji ga, kad doznaše za poslanstvo, moljahu neka ide preuzeti kraljevsku vlast u Rimu radi ujedinjenja i stapanja građana.

7. Kako je, dakle, odlučio da popusti, prinijevši žrtve bogovima, krene Numa u Rim. U susret mu izidoše senat i narod uz iznenađujuće dokaze svoje ljubavi prema tom čovjeku: žene su ga blagosiljale doličnim poklicima, žrtve su bile prinošene u hramovima, a radost je bila opća kao da ne primaju kralja svome gradu nego kraljevstvo. Kad ga dovedoše na Forum, Spurije Vetije, koji je odlukom ždrijeba u tom času bio međukralj,[28] stavi to pred građane na glasanje i svi glasaše za Numu; ali kad su mu donijeli znakove kraljevskog dostojanstva, zatraživši da pričekaju reče da je potrebno da njegov izbor za kralja potvrdi i božanstvo. Uzevši tada sa sobom augure i svećenike, uziđe na Kapitolij; ondašnji ga Rimljani nazivahu Tarpejskim brežuljkom. Pošto ondje prvi među augurima

okrene zastrto lice Numino prema jugu stavši sam iza njega i dotičući se desnom rukom njegove glave, izgovori molitve i, kružeći pogledom na sve strane, motrio je na ptičja ili druga znamenja slana od bogova. Muk je, nevjerojatan pri toliku mnoštvu, vladao Forumom dok su ljudi istegnuta vrata napregnuto iščekivali što će biti sve dok se ne ukazaše dobrokobne ptice i okrenuše u desno. Odjenuvši nato kraljevsku odjeću, siđe Numa s uzvisine među narod. Tada su odjekivali veseli poklici dobrodošlice Numi kao najpobožnijemu i bogovima najmilijemu čovjeku.

Preuzevši vlast najprije raspusti četu od tri stotine što ih je Romul, držeći ih uvijek uza se, nazivao *Celeres* što znači »Brzi«;[29] jer Numa nije želio pokazivati nepovjerenje prema onima koji su imali povjerenja u njega niti kraljevati onima koji ga u njega nisu imali. Kao drugo, postojećim svećenicima Jupitera i Marta dodade trećega, Romulova, davši mu naziv *flamen Quirinalis*.[30] Još prije tog vremena nazivahu Rimljani svoje svećenike *flamines* po šeširima[31] što ih nose na glavama, a usko obavijaju lubanju i neka su vrst *pilamina*, kako izvješćuju, jer je tada više helenskih riječi bilo pomiješano s latinskima nego sada.[32] Tako Juba tvrdi da je latinski naziv za svećenički ogrtač *laena* identičan s helenskom »hlainom«, a da se dječak s oba živa roditelja,[33] koji poslužuje Jupiterova svećenika, naziva Kamilo baš kao što i neki od Helena Herma zovu Kadmilo po njegovoj službi bogovima.[34]

8. Poduzevši te političke mjere da stekne naklonost i odanost naroda, Numa se odmah prihvati toga da grad od tvrda i ratničkoga učini mekšim i pravičnijim kao što se i željezo čini mekšim; jer ako je ikada grad bio u onome što Platon naziva »grozničavim« stanjem,[35] Rim je to u ono vrijeme nesumnjivo bio nastavši odmah u početku iz prevelike smionosti i vratolomne poduzetnosti najdrskijih i najbojovnijih ljudi što su se sa svih strana protisnuli onamo, a kako je našao u brojnim vojnim pohodima i neprekidnim ratovima hranu i način za povećanje svoje moći, pa kao što ono što se usađuje u zemlju trešnjom se još jače učvršćuje, tako se činilo da Rim ojačava od opasnosti koje mu prijete. I stoga Numa, smatrajući da nije nimalo lak ni beznačajan pothvat narod tako preuzetan i okorio uzeti u ruke i preurediti za miran život, prizove pomoć bogova pridobijajući naklonost naroda i pripitomljujući njegovu divlju i ratobornu ćud velikim dijelom žrtvama, ophodima i zborskim plesovima što ih je sam ustanovio i uveo, a ujedno je u njima bila sa svečanošću pomiješana ugodna i vedra razonoda; a gdjekad je, dojavljujući im neke zastrašujuće pojave, neobične nadzemaljske prikaze i prijeteće glasove, zarobljavao i upokoravao njihovu pamet praznovjerjem. To je i bio glavni razlog što je mudrost i obrazovanost toga čovjeka bila pripisana njegovu druženju s Pitagorom; jer veliku je ulogu u filozofiji ovoga kao i u politici onoga igralo bogoslužje i obredni čini. Pripovijeda se i da je izvanjsku uznositost držanja usvojio zato što je dijelio Pitagorin stav u tome. Smatra se doista da je taj filozof pripitomio orla zaustavivši ga u letu nekim svojim basnama i natjeravši ga da sleti k njemu na zemlju, a također da je pokazao svoje zlatno bedro prolazeći kroz sakupljeno mnoštvo na olimpijskim igrama; postoje vijesti i o drugim njegovim pronalascima i djelima

koja su mirisala na čudesa, s obzirom na koja je i Timon Flijunćanin[36] napisao:

Pitagoru, što slavi opsjenara naginje
u lovu na ljude, prijatelja govora bombastičnog.[37]

Numina je pak gluma bila, kako je spomenuto,[38] tajna ljubav neke boginje ili gorske nimfe prema njemu i prisno druženje s Muzama; njima je, naime, pripisivao najveći dio svojih proročanskih iskaza, a Rimljane je poučio da osobito i posebno iskazuju štovanje jednoj Muzi koju je nazvao Tacitom što znači »Šutljivom« ili »Nijemom«; a čini se da je to bio čin čovjeka koji je obnavljao i uvažavao pitagorejski propis šutnje.

Nadalje, i Numine odredbe u pogledu božjih kipova potpuno su u skladu s Pitagorinim učenjem. Ovaj je, naime, tvrdio da prapočelo nema niti osjetila niti osjećaja, da je nevidljivo, nestvoreno i samo umom pojmljivo, a Numa je zabranio Rimljanima da iskazuju štovanje božjem kipu u obliku čovjeka ili životinje. I u to ranije vrijeme nije kod njih bilo naslikana ili izdjeljana lika božanstva, nego dok su za prvih sto sedamdeset godina neprekidno gradili hramove i podizali bogoslužna svetišta, nisu za njih izrađivali nikakve oblikovane kipove uvjereni da je bezbožno činiti uzvišenije predmete sličnima nižima i da je boga nemoguće dokučiti drukčije osim umom. A i žrtveni su se propisi posvema držali pitagorejskog bogoslužja; većina ih je, naime, bila nekrvna, pa su se sastojali od brašna, ljevanica i najpriprostijih prinosa.

Pored toga, drugim izvanjskim dokazima vojuju oni koji dovode u vezu ta dva čovjeka.[39] Jedan je od njih da su Rimljani unijeli Pitagoru u listine osoba s građanskim pravom, kako je priopćio komički pjesnik Epiharmo u nekom spisu posvećenu Antenoru, a Epiharmo[40] je živio davno i pripadao je pitagorejskoj školi; drugi je takav dokaz da je od četvorice sinova što su se rodili kralju Numi jednoga nazvao Mamerkom po Pitagorinu sinu. Od njega kažu da je i rod Emilija, koji je bio uvršten među patricijske, dobio ime jer je kralj tako nazivao od dragosti umiljatost i ljupkost govora toga čovjeka.[41] Štaviše, sâm sam slušao mnoge ljude u Rimu kako pripovijedaju, kad je jednom Rimljanima bilo dano proroštvo neka u svome gradu podignu spomenik najmudrijemu i najhrabrijemu od Helena, da su na Forumu postavili dva brončana kipa, jedan Alkibijadov, a drugi Pitagorin.[42] Budući da je, međutim, Numino poznanstvo s Pitagorom veoma dvojbeno, i opširno raspravljanje toga pitanja i vjerovanje u to bilo bi znak djetinjaste svadljivosti.

9. Numi se pripisuje i uvođenje i ustanova reda velkih svećenika koji se nazivaju *pontifices* i kažu da je on sam bio prvi od njih. Po nekima nazvani su *pontifices* po tome što su u službi bogova koji su moćni i vladari svega svijeta; jer *potens* je latinska riječ za »moćan«; drugi pak tvrde da tu riječ uzeti u značenju »moguć« jer je navodno zakonodavac naređivao tim svećenicima samo one svete čine koji su mogući a ako im to priječi neka ozbiljnija zapreka, da im propuštanje njih nije uzimao za zlo. No većina daje tom nazivu najsmješnije tumačenje da on ne znači ništa drugo nego »graditelji mosta« po žrtvama što su se prinosile na mostu a bile su

najsvetije i najdrvenije; jer *pons* je latinska riječ za »most«. Štaviše, čuvanje i održavanje tog mosta, kažu, kao i svakog drugog nepromjenljivog i tradicionalnog obreda bilo je dužnost tih svećenika.[43] Ta kod Rimljana se, vele, rušenje drvena mosta smatra ne samo nedopuštenim nego svetogrdnim. A pripovijeda se također da je zbog nekakva proroštva bio sklopljen pomoću klinova bez ikakva željeza, isključivo od drva. Kameni je pak most bio sagrađen mnogo godina kasnije za Emilijeve kvesture.[44] Pa ipak, kažu da je i drveni bio kasniji od Numina vremena jer je bio dovršen od kralja Anka Marcija, Numina unuka po ženskoj lozi.

Vrhovnoga od pontifika[45] dopala je dužnost tumača božanske volje i proricatelja[46] a još više ravnatelja vršenja svetih obreda jer se nije brinuo samo za javne bogoslužne radnje, nego je nadzirao privatne žrtve i sprečavao svako odstupanje od utvrđenih običaja, kao i poučavao što je god bilo potrebno za iskazivanje časti bogovima ili njihovo umilostivljavanje. Bio je i nadzratelj svetih djevica zvanih Vestalke. Numi se, naime, pripisuje i posvećenje djevica Vestalki i uopće štovanje i čašćenje vječne vatre koju one čuvaju, bilo zato što je biće vatre, čisto i neiskvareno, povjeravao neoskvrnutim i neokaljanim osobama, ili zato što ga je kao neplodno i jalovo dovodio u vezu s djevičanstvom. Jer gdje god ima u Heladi vatra koja se ne gasi, kao u Pitu i Ateni, briga za nju ne povjerava se djevicama nego udovicama prestarima za ponovnu udaju;[47] ako se ona nekim slučajem ugasi kao što se pripovijeda da se sveta luč utrnula u Ateni za Aristionove tiranije,[48] a u Delfima kad su Međani spalili hram[49] i za vrijeme Mitridatova rata i rimskih građanskih ratova kad je zajedno sa žrtvenikom bila uništena vatra, kažu da se ne smije ponovno upaliti od druge vatre, nego da se načini posve nova paleći čist i neokaljan plamen od sunčevih zraka. A to se najvećma radi udubljenim ogledalima čija udubljenost slijedi stranice istokračna pravokutna trokuta koje se svode od obodnice u jednu središnju točku. Kad su, dakle, ona postavljena nasuprot suncu tako da se njegove zrake, padajući na njih sa svih strana, skupljaju i usredotočuju u središtu, sam se zrak ondje razređuje a lakoća i suhoća onamo stavljenih tvari brzo se pali uslijed njihova odbijanja budući da sunčana zraka dobije tvarnost i snagu vatre. Neki, štaviše, drže da svete djevice ne bdiju ni nad čime drugim osim vječne vatre; neki opet tvrde da se kod njih kriju neki sveti predmeti koje drugi ne smiju vidjeti, a što je o njima dopušteno i doznati i reći navedeno je u mome životopisu Kamilovu.[50]

10. Najprije, dakle, kažu da su kao Vestalke bile zaređene Geganija i Verenija, pa onda opet Kanuleja i Tarpeja; pošto je kasnije Servije[51] dodao druge dvije, održavao se taj njihov broj sve do naših dana. Tim je svetim djevicama kralj odredio tridesetogodišnju čistoću za koje su kroz prvo desetljeće učile što treba da rade, kroz drugo vršile sve dužnosti koje su naučile, a kroz treće poučavale druge. Potom je bilo dopušteno onoj koja hoće da po isteku toga vremena sklapa brak i tako se prihvati drugog načina življenja pošto položi svetu službu. Kažu, međutim, da ih nije mnogo prihvatilo tu mogućnost, a niti one koje su je prihvatile nije zadesila sreća, nego su, kao žrtve kajanja i potištenosti kroz ostatak

života, ispunile ostale praznovjernim strahom tako da su sve do starosti i smrti ustrajale u svom djevičanstvu.

Ali Numa im nije podijelio velike povlastice od kojih je jedna i to da za očeva života mogu načiniti oporuku i obavljati druge svoje poslove bez skrbnika[52] kao majke troje djece;[53] kad izlaze u javnost, pred njima idu liktori; i ako slučajno sretnu čovjeka koga vode na smaknuće, taj se ne pogubljuje; ali djevica se mora zakleti da je susret bio nehotičan i slučajan, a ne namjeran. Onaj tko prođe ispod nosiljke u kojoj njih nose kažnjava se smrću. Kazna je djevicama za manje prestupe šibanje, pri čemu krivu vrhovni svećenik gdjekad šiba i golu iza razastrte zavjese na tamnu mjestu; ali ona koja prekrši zavjet djevičanstva pokapa se živa kod vrata koja se zovu kolinska; ondje ima neko uzvišenje od zemlje koje se proteže podaleko s unutrašnje strane gradskog zida; naziva se latinskom riječi za humak. Pod njim iskapa se nevelika podzemna prostorija u koju se silazi odozgo. U njoj leži počivaljka i goruća luč te veoma mali obroci najnužnijih namirnica, na primjer kruh, voda u posudi, mlijeko i ulje, kao da time skidaju sa sebe krivnju što glađu uništavaju život posvećen najuzvišenijim vjerskim obredima. Samu pak kažnjenicu, stavljenu u nosiljku i odozgo je pokrivši i svezavši remenjem tako da se niti glas ne može čuti iznutra, nose preko Foruma. A sav se svijet šutke uklanja s puta i bez glasa ispraća nosiljku u strašnoj potištenosti; i nema užasnijeg prizora od toga niti dana u koji grad trpi dublju tugu. Kad je nosiljka donesena na odredište, poslužitelji odriješe veze a vrhovni svećenik, izmolivši neke tajne molitve i ispruživši ruke prema bogovima neposredno prije kobnog časa, izvodi osuđenicu potpuno zastrtu i postavlja je na ljestve koje vode dolje u podzemnu prostoriju. Zatim on sam zajedno s ostalim svećenicima odvraća lice; kad ona siđe, ljestve se podižu i prostorija se pokriva nabacivanjem velikim količinama zemlje odozgo tako da se to mjesto izravna s ostalim humkom. Tako bivaju kažnjavane one koje se ogriješe o svoje sveto djevičanstvo.

11. Pripovijeda se nadalje da je Numa izgradio i Vestin kružni hram kao hranilište svete vatre oponašajući oblik ne zemlje izjednačene s Vestom nego čitava svemira u čijem središtu pitagorejci drže da se nalazi vatra jer taj element oni nazivaju Vestom[54] i jedinicom;[55] a zemlja, misle, niti je nepokretna, niti u središtu kružnoga kretanja nebeskih tijela, nego se vrti u krug oko središnje vatre pri čemu niti je najvažniji, niti najprvobitniji element svemira. Kažu da je i Platon u starosti imao istu predodžbu o zemlji da ona stoji u prostoru drugog reda, dok središnji i glavni pripada nekom drugom, nadmoćnijem planetu.

12. Pontifici također objašnjavaju onima koji to žele tradicionalne pogrebne običaje jer je Numa poučio da ne smatraju da ima bilo kakve ljage na takvim činima, nego neka štuju i donje bogove uobičajenim obredima budući da oni primaju pod svoju vlast ono što je najglavnije u nas, osobito pak boginju zvanu Libitina koja nadzire svete počasti iskazivane mrtvima bilo da je ona Prozerpina ili prije, kako pretpostavljaju najučeniji Rimljani, Venera pripisujući ne baš loše i rođenje i smrt moći

jedne božice. Sam je Numa također odredio vrijeme žalosti prema dobi umrloga; tako se za djetetom mlađim od tri godine uopće ne žali, a za starijim se ne žali više mjeseci nego što je ono proživjelo godina do najviše deset, dok se dulje od toga ne žali nijedna dob, nego je deset mjeseci određeno kao razdoblje najdulje žalosti;[56] to je i vrijeme koliko ostaju u udovištvu žene koje su izgubile muževe. Ona pak koja se udala prije isteka tog vremena morala je po Numinoj zakonskoj odredbi žrtvovati skotnu kravu.

Kako je Numa uveo i mnoge druge svećeničke redove, spomenut ću još dva, Salijaca i Fecijala, jer ti u najvećoj mjeri pokazuju pobožnost toga čovjeka. Fecijali su neka vrst čuvara mira, a ime su, kako se meni čini, dobili po svojoj funkciji koja se sastojala u tome da riječju[57] mire svađe ne dopuštajući da se pokreće rat prije nego je bila propala svaka nada da se ostvari pravda mirnim putem. Ta i Heleni nazivaju stanjem mira[58] ono kada upotrebom pregovora a ne silom izglade svoje međusobne razmirice. Rimski su Fecijali često odlazili k počiniteljima nepravde osobno ih nagovarajući neka budu pravični; a ako su ovi i dalje postupali nepravično, oni su, zazvavši bogove za svjedoke i bacivši mnoge strašne kletve na sebe same i na svoju domovinu ako bez pravedna razloga izlaze na vojnu, tek tada objavljivali onima rat. Ali ako su Fecijali zabranjivali rat i uskraćivali svoj pristanak, niti vojniku niti kralju rimskome nije bilo dozvoljeno hvatati se oružja, nego je trebalo da vladar, pošto dobije od njih uvjeravanja da je razlog za započinjanje rata pravedan, tada razmišlja o najboljem načinu kako da ga vodi. A pripovijeda se i da je ona galska katastrofa[59] zadesila grad zato što su se Rimljani ogriješili o te svećenike.

Barbari su, naime, upravo opsijedali Kluzij;[60] kao poslanika u njihov tabor Rimljani poslaše Fabija Ambusta da ishodi prestanak neprijateljstva u korist opsijedanih. Ali pošto je primio nedoličan odgovor i misleći da je time njegova poslanička služba završena, mladalački nepromišljeno zgrabi oružje pa izazove na dvoboj najvaljanijega od barbara. U borbi ga je pratila sreća i, oborivši protivnika, skine mu oružje; otkrivši tko je on, Kelti pošalju glasnike u Rim optužujući Fabija da je protiv ugovora o miru i vjerolomno započeo protiv njih nenajavljeni rat. Tad su Fecijali nastojali nagovoriti senat neka izruči toga čovjeka Keltima, ali on, pribjegavši pod zaštitu mnoštva i iskoristivši svoju popularnost kod naroda, izmakne kazni. Malo potom Kelti navališe pa poharaše Rim osim Kapitolija. Ali to je potanje opisano u Kamilovu životopisu.

13. Svećenike Salijce pripovijeda se da je Numa ustanovio sljedećim povodom: u osmoj godini njegova kraljevanja pošast koja se širila Italijom uznemiri i Rim. Dok su ljudi bili obeshrabreni, priča se da je metalni štit, padajući s neba, dopao Numi u ruke. O njemu kralj je, kažu, dao jedno čudno objašnjenje koje je doznao od Egerije i od Muza. Štit je, reče, došao na spas gradu i treba ga brižljivo čuvati tako da se načini jedanaest drugih gotovo isto takva izgleda, veličine i oblika kao onaj da eventualnome tatu zbog njihove sličnosti bude nemoguće da se dočepa pravoga; treba nadalje, reče, posvetiti Muzama mjesto na koje je pao i okolne livade gdje

su one, pohodeći Numu, obično provodile vrijeme u razgovoru s njime. A izvor koji kvasi to mjesto treba proglasiti svetom vodom djevica Vestalki da one, grabeći iz njega, svakodnevno prskaju i čiste hramsko svetište. Kažu, štaviše, da je istinitost svega toga posvjedočio i trenutačni prestanak pošasti. Kad je Numa izložio štit pred oči umjetnika i naredio im neka se natječu koji će načiniti najvjerniju kopiju, svi otkloniše osim Veturija Mamurija, jednoga od najvrsnijih rukotvoraca onog vremena, koji je postigao takvu sličnost i izradio svih jedanaest tako nalik na onaj prvi da ih više ni sam Numa nije mogao razaznati. Za čuvanje i brigu nad tim štitovima uvede red svećenika Salijaca. Salijcima ih nazvaše ne, kako neki pripovijedaju, po čovjeku sa Samotrake ili iz Mantineje imenom Saliju koji je prvi počeo podučavati ples u oružju, nego prije po samom plesu koji je karakteriziralo poskakivanje,[62] a koji plešu prolazeći gradom kad nose svete štitove u mjesecu martu[63] odjeveni u kratke grimizne tunike, opasani širokim mjedenim pojasima[64] i noseći na glavama mjedene kacige a malenim bodežima udarajući o štitove. Ali ples je prvenstveno stvar nogu; jer one se pokreću veselo opisujući u brzu i ponavljanu ritmu zavoje i okrete u kojima udružuju snagu s okretnošću.

Same pak štitove nazivaju *ancilia* zbog njihova oblika; ovaj, naime, nije okrugao niti potpuno obao kao kod obična štita, nego imaju sa svake strane vijugave usjeke čiji se krajevi višestruko svijaju i jedan drugome priklanjaju čineći oblik krivulje;[65] ili im je pak ime od lakta[66] o kojem ga nose. Jer to je rekao Juba nastojeći izvesti tu riječ iz helenskoga.[67] Ali naziv bi mogao bio nastati odatle što je izvorni štit pao odozgo[68] ili od izlječenja[69] bolesnih ili od prestanka suše,[70] pa još od prestanka[71] nevolja po čemu su i Atenjani prozvali Dioskure *Anakes*[72] ako baš treba izvoditi to ime iz helenskoga.

Kažu da je Mamuriju nagradom za njegovo divno umijeće postalo spominjanje njegova imena u pjesmi koju Salijci izvode za vrijeme svoga ratničkog plesa. Drugi pak tvrde da se tu ne pjeva o Veturiju Mamuriju nego o *veterem memoriam*, što znači »davni spomen.«

14. Kad je tako uredio svećeničke redove, sazida Numa blizu Vestina hrama takozvanu Regiju, to jest kraljevsku palaču; i ondje je provodio najveći dio vremena vršeći svete obrede, podučavajući svećenike ili baveći se u sebi spokojnim razmatranjem božanskih stvari. Imao je i drugu kuću na brežuljku Kvirinalu, mjestu koje još i sada pokazuju. U svim javnim ophodima i uopće povorkama svećenika naprijed su išli glasnici nalažući narodu neka prestaje s radom i počiva. Jer baš kao što kažu da pitagorejci ne dopuštaju da se bogovima ljudi klanjaju i mole usput nego su željeli, naprotiv, da odlaze iz svoje kuće u izričitoj namjeri ravno k bogoslužju za to pripremljene duše, tako je Numa smatrao da njegovi sugrađani ne smiju niti slušati niti gledati neki bogoslužni čin mimogred i nemarno, nego treba da budu slobodni od svega što im odvraća pažnju i da posvećuju svoje misli vjerskoj službi kao činu od najvećega značenja, pri čemu se ulice za bogoslužja održavaju čistima od štropota, lupanja i stenjanja i svega sličnog što već prati neophodan fizički rad. A čuvajući neki trag tome još i danas, kad je magistrat zaokupljen promatranjem

ptica ili žrtvama, viču mu: »*Hoc age!*« a te riječi znače »To radi!«[73] pomažući time kod pomoćnika buđenje pozornosti i opominjući ih na red.

I mnogi su drugi njegovi propisi bili slični onima kod pitagorejaca. Tako ovi savjetovahu da se ne sjedi na žitnoj mjerici,[74] da se mačem ne čeprka po vatri,[75] da se ne okreće pri odlasku od kuće[76] i da se nebesnicima žrtve prinose u neparnu a podzemnim bogovima u parnome broju, pri čemu su krili značenje svakoga od tih propisa od mnoštva,[77] pa je tako i kod nekih Numinih pravila smisao skriven; na primjer, ne smije se bogovima žrtvovati ljevanica od neobrezane loze niti žrtva smije biti bez brašna; klanjati se treba okrećući se, a po završenu klanjanju treba sjediti. Prva dva pravila čini se da uče obrađivanju zemlje kao dijelu pobožnosti; a pripovijeda se da je okretanje onih što se klanjaju oponašanje kružnoga kretanja svemira, ali prije bi se pomislilo da se klanjatelj, budući da su mu, kako hramovi gledaju prema istoku, leđa okrenuta prema sunčevu izlasku, potom okreće i pokazuje svoje poštovanje prema hramskom božanstvu opisujući tako potpun krug[77a] i povezujući na taj način ispunjenje svoje molbe s oba božanstva; osim ako, Zeusa mi, to mijenjanje položaja, slično kao egipatski kotači, ne daje mutno naslutiti i uči da nema nikakve stalnosti u ljudskom položaju, nego da se moramo zadovoljavati i prihvaćati kako god bog obrće i vrti naš život. A što se tiče sjedenja poslije klanjanja, kažu da je to predznak uslišenja molitve i stalnosti milosti koje prima. A kažu i da taj odmor razdvaja dvije različite radnje; tako dovršavajući jednu, prethodnu radnju, klanjatelji, vele, sjedaju u prisutnosti bogova da započnu s drugom pod njihovim pokroviteljstvom. No to se također može dovesti u sklad s onim ranije rečenim da nas zakonodavac nastoji navići da se ne obraćamo božanstvu kad smo zaposleni drugime i usput, kao u žurbi, nego kad imamo vremena i kad smo dokoni.

15. Takvim je vjerskim odgojem grad postao tako krotak i pun divljenja za Numinu moć da je prihvaćao njegove priče premda su svojom neobičnošću nalikovale bajkama i nije smatrao nevjerojatnim i nemogućim ništa što je on poželio da vjeruju i čine. Pripovijeda se barem da je, pozvavši jednom za svoj stol ne baš malen broj sugrađana, dao iznijeti pred njih prosto posuđe i veoma jednostavna jela; a kad su počeli večerati, iznenadivši ih izjavom da božica s kojom živi dolazi da ga posjeti, iznenada, gle!, pokazao im je, kažu, da je kuća puna skupocjenih čaša a stolovi pretrpani raznovrsnim jelima pripravljenim u obilnim količinama. Ali vrhunac je svakog nesmisla ono što izvješćuju o njegovu razgovoru s Jupiterom. Priča kaže, kad još aventinski brežuljak nije bio naseljen, ali je obilovao izvorima i sjenovitim šumskim dolinama, da su na nj zalazila dva poluboga, Piko i Faun; u gotovo svemu drugome njih bi se moglo usporediti sa satirima ili Panovima, ali kažu da su obilazili Italijom izvodeći vlašću nad opojnim napicima i vještinom u bajanju iste trikove kao oni što ih Heleni prozvaše idskim Daktilima.[78] Kažu da je Numa te polubogove svladao pomiješavši s vinom i medom vodu iz vrela iz kojega su običavali piti. Uhvaćeni, stali su mijenjati oblik i uzimati na se drugačiji izgled pokazujući se pred kraljevim očima u liku groznih i

strašnih prikaza; ali kad razabraše da su čvrsto uhvaćeni i da ne mogu pobjeći, otkrili su mu unaprijed mnogo onoga što će se zbiti, a osobito naučili su ga očišćenju mjesta u koje je udario grom, a to se vrši sve do danas pomoću luka, vlasi i sleđica.[79] Neki pak tvrde da nisu ti polubogovi uputili Numu u postupak očišćenja, nego da su oni čaranjem doveli Jupitera s neba, a da je taj bog ljutito naložio Numi da treba da obred očišćenja obavi glavama; a kad je Numa prihvatio: »Luka?«, da je rekao: »Ljudi«; našto je, kažu, Numa, hoteći odvratiti još jednom strahotu tog naloga, upitao: »Vlasima?«, a kad je Jupiter odgovorio: »Ne, nego živima...«, »Sleđicama?«,[80] pridometnuo je Numa poučen od Egerije kako da govori. Onda se, kažu, bog umilostivljen vratio na nebo, a mjesto bi po tome nazvano Ilicij[81] i to je bio način na koji se obavljalo očišćanje. Te bajoslovne i smiješne priče pokazuju stav ondašnjih ljudi prema bogovima što im ga je usadila navika. A za samoga Numu tvrde da se u svojim nadama do te mjere pouzdavao u božanstvo da se čak i onda kad mu je jednom bila donijeta vijest da se primiču neprijatelji, nasmiješio i rekao: »Ali ja prinosim žrtvu!«

16. Tvrde da je bio prvi koji je podigao hram Dobroj Vjeri i bogu Terminu. I naučio je Rimljane da Dobru vjeru čine najvećim jamstvom svojih zakletava, a njom se neprestano služe sve do današnjega dana; Termin bi pak bio neki bog međa i prinose mu i javne i privatne žrtve ondje gdje su granice njihovih polja i to sada žive, dok je u stare dane žrtva bila nekrvna jer je Numa mudro zaključio da međašnji bog, čuvar mira i svjedok pravičnosti, treba da bude čist od krvi. A uopće se i čini da je taj kralj omeđio rimsko područje jer Romul nije htio odmjeravanjem svoje zemlje priznati koliko je oteo tuđe; međa je, znao je, okov za nezakonitu moć ako je se poštuje; ako je se pak ne poštuje, dokaz je nepravde. I stvarno, u početku zemljište koje je pripadalo gradu i nije bilo prostrano, nego je većinu toga Romul kasnije stekao kopljem; sve to podijeli Numa građanima bez sredstava želeći ukidanjem siromaštva ukloniti izvor nanošenja nepravde i, navraćajući narod na teženje tla, privoditi ih kulturi zajedno sa zemljom. Ta nema nijednoga drugog zanimanja koje usađuje tako snažnu i brzu ljubav prema miru kao život od obrađivanja zemlje pri kojem se uvijek čuva i postoji ratnička smionost kao spremnost da se brani svoje, ali se iskorjenjuje neobuzdani nagon ratnika za nanošenjem zla drugima i za gramzljivošću. Stoga i jest Numa smiješao za svoje sugrađane zemljodjelstvo kao mirotvorni napitak i, zavoljevši to umijeće više radi oplemenjivanja značaja nego radi bogaćenja, porazdijelio gradsko područje na kotare koje nazva *pagi* i u svakom odredio nadziratelja i stražarske patrole. Ali nadgledajući ih ponekad osobno i zaključujući o značaju građana po stanju njihovih polja, jedne je podizao na položaje časti i povjerenja, dok je nemarne i nebrižne korio i grdio nastojeći ih dovesti k pameti.

17. Od ostalih njegovih mjera najviše divljenja pobuđuje dioba puka po zanimanjima. Jer kako se smatralo da se grad sastojao iz dvaju plemena, kako je spomenuto,[82] ili, bolje, bio na njih pocijepan i ni na koji

način nije htio postati jedinstvenim niti je bilo moguće izbrisati raznolikosti i razlike, nego je, naprotiv, bio pun neprestanih sukoba i svađa između obaju sastavnih elemenata, Numa je, pomislivši da se i prirodno krute tvari koje se ne daju miješati mogu mrvljene i drobljene lakše miješati i međusobno spajati zahvaljujući sićušnosti svojih dijelova, odlučio svekoliko mnoštvo naroda pocijepati na veći broj djelića; i tako je mislio, unijevši nova razlikovanja, ukloniti ono prvotno i veliko koje bi se izbrisalo među manjinama. Podijeli ih stoga po zanimanjima na glazbenike,[83] zlatare, tesare, bojadisare, postolare, kožare, kovače i lončare. Skupivši u jedno preostale zanate, sastavi od sviju njihovih pripadnika jedan ceh, odredi za svaku vrstu sastanke, skupove i bogoštovne čine kako je kojoj što priličilo i tako po prvi put istjera iz grada naviku da se govori i misli o jednim građanima kao o Sabinjanima, a o drugima kao o Rimljanima ili o jednima kao o podanicima Tacijevim, a o drugima kao o Romulovim; iz nove podjele proizišla je skladna povezanost i stapanje sviju sa svima.

Od njegovih se političkih mjera hvali i ispravka zakona koji je dopuštao očevima da prodaju sinove jer je izuzeo oženjene pod uvjetom da je brak bio sklopljen uz pristanak i na poticaj očev. Smatrao je, naime, da je nepodnošljivo za ženu koja se udala za čovjeka koga je smatrala slobodnim da mora živjeti s robom.

18. Prihvatio se i uređenja kalendara ne baš strogom preciznošću, ali niti bez ikakve znanstvene podloge. Jer za Romulova kraljevanja Rimljani su određivali duljinu mjeseci protivno zdravu razumu i bez reda računajući neke od dvadeset dana, druge od trideset i pet, a neke i više budući da nisu imali pojma o nejednakostima između kretanja Mjeseca i Sunca, nego su pazili samo na jedno, da godina ima tristo i šezdeset dana. A Numa, izračunavajući da je razlika između mjesečeve i sunčane godine jedanaest dana jer prva ima tristo pedeset i četiri, a druga tristo šezdeset i pet, udvostručujući tih jedanaest dana uvede svake druge godine iza februara prestupni mjesec koji Rimljani nazivahu mercedinom,[84] a imao je dvadeset i dva dana. Ali ta je popravka imala izazvati ubuduće veće popravke.[84a]

Promijeni i red mjeseci; mart, koji je bio prvi, učini trećim, a prvim januar koji je za Romula bio jedanaesti, dok je februar, koji je bio dvanaesti i posljednji, postao drugi kao i sada. Ali ima ih mnogo koji kažu da je te mjesece, januar i februar, Numa dodao kalendaru jer su u početku Rimljani imali samo deset mjeseci u godini kao što neki barbari imaju tri, a od Helena Arkađani četiri, a Akarnjani šest, dok je kod Egipćana godina imala jedan mjesec, a kasnije, kako tvrde, četiri. Stoga, ako i obitavaju u veoma mladoj zemlji,[85] smatraju se izvanredno drevnim narodom i pretovaruju svoje genealogije neizmjernim brojem godina zato što svaki mjesec broje kao godinu.[86]

19. Da su Rimljani prije redali deset mjeseci u godini, a ne dvanaest dokaz je naziv posljednjeg mjeseca; jer još ga i danas nazivaju »Desetim«;[87] da je mart bio prvi pokazuje redoslijed: peti od njega nazivaju, naime,

»Petim«; šesti »Šestim« i isto tako po redu svaki od ostalih[88] jer kad su januar i februar stali stavljati ispred marta, spomenuti su mjesec zvali petim, a brojali ga kao sedmi. I razložito je uostalom da je prvim bio nazivan mjesec mart koji je Romul posvetio Martu;[89] da je drugi april kao imenjak Afrodite jer u tome mjesecu žrtvuju toj božici, a o Kalendama žene se kupaju ovjenčane mrčikom.[90] Neki, međutim, tvrde da *Aprilis* nije izveden od imena Afrodite jer nema haknuto *p*, nego da taj mjesec punog cvata proljeća otvara[91] i raskriva pupoljke raslinstvu; jer to znači ta riječ. Sljedeći mjesec po redu, maj, zove se Maji,[92] majci Merkurovoj; posvećen je, naime, Merkuru;[93] juni se zove po Junoni.[94] Ima, međutim, ljudi koji tvrde da su ta dva mjeseca dobila ime po starijoj i mlađoj dobi; jer *maiores* je kod njih riječ za »starije«, a *iuniores* za »mlađe«. Svaki od preostalih mjeseci nazivahu po redu kako se broji: Peti, Šesti, Sedmi, Osmi, Deveti i Deseti; zatim bi peti nazvan juli po Cezaru, pobjedniku nad Pompejem; šesti pak august po drugome Cezaru koji je preuzeo vlast, a dobio je naslov August. Onima koji za ovima slijede Domicijan za kratko vrijeme dade svoje pridjevke,[95] ali kad je on bio ubijen,[96] dobiše natrag svoja imena septembar, odnosno oktobar. Samo zadnja dva očuvaše svoje nazive prema položaju u redoslijedu kako ih dobiše u početku.

Od mjeseci što ih je Numa dodao ili premjestio[97] februar bi mogao biti u nekoj vezi s očišćanjem;[98] jer to je najbliže značenje riječi[99] i u tome mjesecu prikazuju žrtve pokojnicima[100] i slave svetkovinu Luperkalija[101] koja po većini svojih obilježja nalikuje očišćanju;[102] a prvi mjesec, januar, nazvan je po Janu.[103] I mislim da je Numa mart, nazvan po Martu, uklonio s prvoga mjesta zato što je želio da se u svakoj prilici više cijeni građanska moć od vojničke. Jer za Jana se pripovijeda da je u pradavnoj starini, bilo da je bio polubog ili kralj, kao pravi promicatelj građanskog i društvenog reda izmijenio prijašnji zvjerski i divlji način življenja svojih podanika. I zbog toga ga predočuju s dva lica naznačujući time da je učinio da ljudski život promijeni oblik i izgled.

20. Ima u Rimu i njegov hram[104] s dvojim vratima koji se naziva vratima rata. Uobičajilo se da bude otvoren u vrijeme rata, a zatvoren kad nastupi mir. Ovo drugo bilo je teško i dešavalo se rijetko, jer je država neprestano bila upletena u kakav rat budući da je uslijed svoje veličine stalno bila u gloženju s barbarskim narodima što su je okružili. Jedino za Cezara Augusta bi zatvoren poslije obaranja Antonija;[105] i prije toga, za konzulovanja Marka Atilija i Tita Manlija,[106] bio je zatvoren za kratko; zatim bi odmah otvoren pošto je izbio rat. Za Numina kraljevanja, međutim, nije bio viđen otvoren niti jedan dan, nego je ostao zatvoren bez prekida kroz četrdeset i tri godine; tako je potpuno i posvuda Numa zatirao klicu rata. Jer nije samo rimski narod pripitomljavala i opčinjavala kraljeva pravednost i blagost, nego je i okolne gradove, kao da odande piri svjež lahor ili povjetarac što donosi zdravlje, zahvatio početak promjene i sve ih je preplavila čežnja za zakonitim poretkom i mirom, za obrađivanjem zemlje, podizanjem djece u miru i štovanjem bogova. Svetkovine i vesele gozbe ispunjahu Italiju; bez straha posjećivahu jedni

druge, i miješajući se, dočekivahu se prijazno jer je iz Numine mudrosti kao iz kakva vrela navirala plemenitost i pravičnost u srca sviju i razlijevala se vedra spokojnost njegova duha; stoga kažu da su čak i pjesničke hiperbole preslabe da prikažu tadašnje stanje mira: »A na željezom okovanim drškama štitova crvenkastosmeđih paukova tkanja«[106a] i »Plijesan svladava oštrovrha koplja i dvosjekle mačeve, a nema više jeke mjedenih trublji niti se kao med sladak san otima vjeđama.«[107] Jer nema vijesti niti o ratu, niti o pobuni, niti o prevratu za Numina kraljevanja; štaviše, nije bilo mržnje na nj ni zavisti; niti je žudnja za vlašću navela ljude na urotu i zavjeru protiv njega, nego je, dapače, bilo strah od bogova za koje se činilo da se osobito staraju za tog čovjeka, bilo poštovanje prema njegovoj vrlini, bilo čudesna sretna sudbina, čuvajući u njegovo doba život ljudi netaknut i čist od svake opačine, iznijela u njemu živ primjer i potvrdu one Platonove izreke koju se on mnogo godina kasnije odvažio izreći o državnoj upravi[108] da je jedini konac i prestanak zala što biju ljude ako po nekoj sretnoj božanskoj sudbini kraljevska moć, sastavši se u istoj osobi s filozofskom misaonošću, dade autoritet vrlini i učini je jačom od zloće. »Blažen je i sam« taj mudrac usitinu, »a blaženi su također oni koji slušaju riječi što izlaze iz mudračevih usta.«[109] Tà možda nije potrebna nikakva prisila niti prijetnja u ophođenju s mnoštvom, nego, kad vide vlastitim očima jasan uzor vrline u primjernu životu vladara, svojevoljno stupaju stazom razborite trijeznosti i pridružuju mu se u prilagođivanju i besprijekornu i blaženu životu u prijateljstvu i uzajamnoj slozi uz pravednost i umjerenost u kome leži najplemenitiji cilj svake vladavine; najpogodniji je za kralja od sviju onaj koji takvim načinom života i raspoloženjem može nadahnuti svoje podanike. A čini se da je Numa iznad svega to shvatio.

21. U pogledu njegovih brakova i djece nastala su među povjesničarima suprotna mišljenja. Jedni, naime, kažu da nije sklopio braka osim s Tacijom i da nije postao ocem drugoj djeci osim kćeri Pompiliji; drugi mu pak osim nje pripisuju četiri sina, Pompona, Pina, Kalpa i Mamerka od kojih je svaki ostavio za sobom kuću potomstva i odlična roda. Jer od Pompona su potekli Pomponiji, od Pina Pinariji, od Kalpa Kalpurniji, a od Mamerka Mamerciji koji su zbog tog razloga i dobili pridjevak *Reges* što znači »Kraljevi«. Ali ima i treća skupina autora koji optužuju prethodne da se dodvoravaju tim porodicama i pridaju im lažna rodoslovlja izvodeći ih iz Numina potomstva pa kažu da Pompilija nije bila kći Tacijina nego Lukrecije, druge žene kojom se Numa oženio kad je već bio kralj; ipak, svi se slažu da se Pompilija udala za Marcija. Taj je pak Marcije bio sin onog Marcija koji je potakao Numu da prihvati žezlo;[110] i taj se stariji Marcije preselio s Numom u Rim i, stekavši članstvo u senatu, uživao poštovanje, a poslije Numine smrti, ušavši s Hostilijem u natjecanje za kraljevsku čast i poražen, umorio se glađu. No njegov sin Marcije, Pompilijin muž, ostade u Rimu i rodi Anka Marcija koji je postao kraljem poslije Tula Hostilija. Ovaj je, kako se pripovijeda, imao samo pet godina kad je Numa umro smrću niti brzom niti iznenadnom, nego venući postupno od starosti i lake bolesti,

kako izvješćuje Pizon. A umro je proživjevši nešto preko osamdeset godina.

22. Zavisti vrijednim učiniše njegov život i zbog pokopa saveznički i prijateljski puci, sabravši se na pogrebne svečanosti skupa sa službenim žrtvenim darovima i vijencima, patriciji, podigavši odar na ramena, i svećenici bogova, svi nazočni u pratećoj povorci, dok je ostalo mnoštvo u koje su se umiješale i žene i djeca slijedilo uz jecanje i plač ne kao da prisustvuju ukopu kralja starca, nego kao da svaki od njih pokapa nekoga od najdražih u punom naponu životne snage uz najdublje žaljenje. Mrtvo tijelo, međutim, ne predadoše vatri jer je on to zabranio, kako se pripovijeda, nego, načinivši dva kamena lijesa, položiše ih ispod Janikula[111] i jedan je od njih sadržavao tijelo, a drugi svete knjige što ih je sam napisao kao helenski zakonodavci svoje zakonske ploče;[112] ali kako je još za života podučio svećenike o onome što je napisao, pa im u srce usadio sadržaj i smisao svega, naredio je da se one pokopaju zajedno s njegovim tijelom uvjeren da se takve tajne ne čuvaju dobro u neživim spisima. Tvrde da iz tog razloga ni pitagorejci ne pohranjuju svoje učenje u pismo, nego ga dostojnima usađuju u posebno odgojeno pamćenje. Kad su njihova razlaganja o teško razumljivim i tajanstvenim postupcima u geometriji bila odana jednome od nedostojnih, oni ustvrdiše da božanstvo daje znak da velikim i općim zlom kažnjava takav protuzakonit i bezbožan postupak. Stoga treba imati mnogo uviđavnosti prema onima koji živo nastoje uspostaviti vezu Nume s Pitagorom na temelju tolikih sličnosti.

Ančanin,[113] međutim, izvješćuje da je u lijes bilo položeno dvanaest svećeničkih obrednih knjiga, a zajedno s njima drugih dvanaest helenskih filozofskih. Neke četiri stotine godina kasnije konzuli su bili Publije Kornelije i Marko Bebije;[114] kako su pale velike kiše, bujica, razvalivši humak, izbaci lijesove; i kad su spali poklopci, vidjelo se da je jedan lijes posvema prazan i bez ikakva traga i ostatka tijela, ali u drugome bili su nađeni spisi za koje se pripovijeda da ih je pročitao Petilije koji je tada bio pretor i onda ih donio pred senat govoreći da mu se čini nedopuštenim i grešnim da se ono što je napisano razglasi u mnoštvu; stoga i knjige, donesene na Komicij,[115] budu spaljene.

Doista je istina o svim pravednim i čestitim ljudima da ih poslije smrti prati veća naknadna hvala jer ih zavist ne nadživljuje za dugo, a kod nekih čak umire prije njih; pa ipak, u Numinu slučaju udesi potonjih kraljeva učiniše njegovu slavu još sjajnijom. Jer od njih petorice koji su vladali poslije njega posljednji, zbačen s vlasti, ostarje u progonstvu, a od ostale četvorice nijedan ne umrije prirodnom smrću nego trojica zaglaviše od urotničke ruke, a Tulo Hostilije, Numin neposredni nasljednik na prijestolju, narugavši se većini njegovih lijepih osobina, a prije svega i osobito njegovoj bogobojaznosti, i izruživši je da čini ljude lijenima i ženskastima, okrene misli građana na rat, ali ni sam ne ustraja pri toj svojoj nepromišljenoj obijesti, nego, mijenjajući mišljenje pod utjecajem teške i kompliciranе bolesti, prepusti se praznovjerju koje nije imalo ništa zajedničkoga s Numinom pobožnošću; a takvo je čuvstvo još većma usadio u svoje podanike kad je, kako se pripovijeda, izgorio od udarca groma.[116]

Bilješke

[1] Vidi *Likurg* 1.
[2] God. 390 Gali su potukli Rimljane i zauzeli i spalili Rim. Vidi *Kamilo* 19–29.
[3] Filozof, živio u 6. st., a život završio u donjoj Italiji.
[4] Predaja stavlja Pitagoru između 592. i 490, ali te brojke nisu nimalo pouzdane i biografija tog filozofa sve je prije nego sigurno utvrđena.
[5] Po jednima 712, po drugima 657.
[6] God. 709, odnosno 654.
[7] Sofist u 5. st., suvremenik Sokratov; dva Platonova dijaloga nazvana su po njemu.
[8] Tj. Numinim usponom na prijestolje.
[9] Zapravo sedmog.
[10] Ne kaže koji, ali misli se kvintil, odnosno juli, dakle srpanj.
[11] Tada se slavila svetkovina Junone Kapratine, odnosno točnije Kaprotine.
[12] Vidi *Romul* 27–28.
[13] Po predaji god. 744.
[14] Vidi *Romul* 20.
[15] Za republike to je značilo razdoblje između isteka mandata konzula i nastupa službe novih konzula.
[16] Po drugima naziv *Quirites* dolazi od curia »*kurija, bratstvo*«, a kvirićani (kviriti) označavali su kasnije građanstvo u opreci prema vojnicima.
[17] 21. travnja. Vidi *Romul* 12.
[18] Atis je bio frigijski pastir u koga se zaljubila božica Kibela i pretvorila ga u piniju.
[19] Po drugima Rodoetu. Ni o jednom ni o drugom ne znamo ništa.
[20] Endimion, mladić izvanredne ljepote. U nj se zaljubila Selena (božica mjeseca, često identificirana s Artemidom) kad ga je ugledala gdje spava na gori Latmu u Kariji. Zbog toga neki umjesto »Arkađani« čitaju »Karijci«. Sve te maloazijske legende imaju puteni karakter, što ih jasno odvaja od predaje o moralnom djelovanju Egerije na Numu.
[21] Forbant je očistio otok Rod od zmija i bio uvršten među zvijezde, Hijacinta je Apolon nehotice ubio pri bacanju diska i pretvorio u cvijet, a Admet je bio pastir u Tesaliji.
[22] Pastirski bog.
[23] Delfijsko je proročište bacilo prokletstvo na čovjeka koji je ubio pjesnika Arhiloha (s Para, 7. ili 6. st.) zato što je »ubio slugu Muza«, a isto takvo proroštvo poručilo je Orhomenjanima kad je kod njih zavladala pošast da im je »jedini lijek da kosti (epskog pjesnika) Hesioda iz Naupakta donesu natrag u Orhomen«.
[24] Postojalo je maleno svetište tome na spomen.
[25] Sofoklo je bio svećenik heroja Alkona ili Halona (ime je dvojbeno) u svetištu podno Akropole, a kad su Atenjani 420. uvodili kult Asklepija, primio je boga (heroja), valjda u obliku kipa ili svete zmije, u svoju kuću do dovršenja hrama. Kad je Sofoklo umro, nisu ga Atenjani mogli pokopati u obiteljskoj grobnici u Kolonu na putu prema Dekeleji zbog Spartanske vojske u Dekeleji. Tad se bog Dionis javio u snu spartanskom vođi Lisandru i naložio mu da dopusti pjesnikov ukop. Vidi Pausanija 1, 21, 1.
[26] Zakonodavac epizefirskih Lokrana. Njegov zakonik, prvi u Grčkoj, stavlja se obično u godinu 660.
[27] Fragment iz izgubljene pjesme. Bakhilid je veliki pjesnik korske lirike, suvremenik Pindara i Simonida kome je bio nećak.
[28] Vidi glavu 2. i bilj. 15.

[29] Lako naoružana četa. Vidi *Romul* 26.
[30] Romul je bio deificiran pod imenom Kvirina.
[31] Plutarh bez ustručavanja izvodi lat. *flamen* iz grč. sumnjivog *pilaménai*, što bi trebalo biti izvedenica od *pílos* »pust«. Radilo se o šiljatu pustenu klobuku, ovitu maslinom, s čuperkom vune na vrhu. Stvarno *flamen* dolazi ili od naziva tog čuperka vune ili, po drugima, od *flamma* »plamen« jer su svećenici palili žrtve.
[32] Vidi *Romul* 15.
[33] Djecu bez obaju ili čak samo jednog roditelja preziru čak i bogovi.
[34] U rukopisima je »Kamilo«, a »Kadmilo« je Sintenisov popravak. Plutarhovo je izvođenje više nego sumnjivo.
[35] *Zakoni* 3, 691E. Platon ne govori o gradu nego o moći. Vidi *Likurg* 5.
[36] Timon Flijunćanin (320–230), rođen na sjeveroistoku Peloponeza, autor satiričkog pjesmotvora o raznim filozofskim školama.
[37] Prijevod je u prozi. U izvorniku su dva heksametra (šestomjera).
[38] Glava 4.
[39] Numu s Pitagorom.
[40] Epiharmo s Kosa (540–450), prvi dorski komediograf, proveo je zadnje godine života na dvoru tiranina Hijerona Sirakuškog. Bio je pristaša pitagorejske škole i velik dio njegovih fragmenata ima filozofski karakter.
[41] Plutarh povezuje lat. ime *Aemilius* s grč. riječi *haimylía* »blagost, umiljatost, dragost.«
[42] Kako izvješćuje Plinije Stariji (*Prirodoslovlje* 34, 12), ti su kipovi stajali na Komiciju u Rimu od vremena samnitskih ratova (343–290) do Sulina (138–78).
[43] Ispravna je baš ta etimologija koju Plutarh iz nepoznata razloga smatra smiješnom.
[44] God. 179. pr. n. e.
[45] *Pontifex Maximus* bio je vrhovni svećenik.
[46] On nije bio posebno osposobljen za proricanje niti je proricao u božanskom nadahnuću, nego je saopćavao znakove božje volje, davao im tumačenje i izvlačio praktične zaključke na temelju njih. Plutarh govori u prošlosti jer je u njegovo vrijeme car bio vrhovni svećenik.
[47] U Delfima najmanje 50 godina stare.
[48] Aristiona je za tiranina postavio pontski kralj Mitridat god. 88, a protjerao Sula 86. Vidi *Lukul* 19 i *Sula* 13.
[49] Zapravo Perzijanci koji su zamijenili Međane kao vladaoci Azije, ali Grci ih nisu razlikovali. Ne postoji suglasnost kad je bio taj palež, ali mora da je bio u 2. pol. 6. st. pr. n. e.
[50] Glava 20.
[51] Servije Tulije, šesti i pretposljednji rimski kralj, po predaji vladao od 578. do 534.
[52] Neka vrst emancipacije jer rimsko je pravo ženu tretiralo kao trajno malodobnu.
[53] Povlastica »majke troje djece« potječe tek od Augusta.
[54] Boginja ognjišta (a to joj ime i znači kao u grč. *Hestía*).
[55] Jer se vatra ne da rastaviti na manje dijelove.
[56] Vidi glavu 19.
[57] Povezujući ime s lat. *fateri* ili *fari* »govoriti«. Nemoguća etimologija.
[58] Eirénē od eírō »pitam, govorim«. Sumnjivo izvođenje.
[59] Galska invazija iz god. 390.
[60] Etrurski grad, sjedište kralja Porsene. Postao je rimski saveznik i bio opsjednut od Gala god. 391.
[61] Glava 17. i 18.
[62] Od lat. *salire* »skakati«. Vjerojatna etimologija.
[63] Posvećen bogu rata Martu.
[64] Kao kakvom kratkom pregačom.
[65] Grč. *ankýlos* »zakrivljen«.
[66] Grč. *ankón*.
[67] Nema nikakva temelja za izvođenje tog nejasnog termina iz grčkoga. Juba II bio je numidski kralj, koga je Cezar zarobio kod Tapsa a August oslobodio. Za svog je boravka u Rimu stekao široko obrazovanje i postao ugledan povjesničar.
[68] Grč. *anékathen*.
[69] Grč. *ákesis*.

[70] Grč. *anáskhesis*.
[71] Grč. *aukhmós* »suša«.
[72] »Gospodari, vladari, zaštitnici, pomagači«. Češći je oblik *Ánaktes*.
[73] Tj. i ništa drugo. Misli samo na svoju religioznu funkciju!
[74] Da se ne jede badava kruh. Mjerica *(henik)* imala je oko litru žita koliko se smatralo dovoljnim za jednodnevnu prehranu.
[75] Ne dražiti ljutita!
[76] Biti postojan u važnim časovima!
[77] Po drugome mišljenju, te zabrane nisu imale simboličko značenje, nego su samo obnavljale drevne tabue.
[77a] Na ulazu u hram okreće se prema istoku a onda opet polukružno prema hramskom božanstvu.
[78] Bajni gnomi (čovječuljci) povezani s gorama Idom u Frigiji i na Kreti i legendom o božici Kibeli. *Dáktylos* znači »prst«. Pripisivao im se izum kovačke vještine i otkriće vatre pa su ih na Kreti štovali kao bogove.
[79] Sitna ribica u Sredozemnome moru.
[80] Numa je preduhitrio Jupitera koji je htio reći »Ljudima«.
[81] Zapravo Elicij. Taj Jupiterov epitet nema nikakve etimološke veze s grč. *híleōs* »milostiv«.
[82] Glava 2.
[83] Trebali su ih za bogoslužje, igre i pogrebe.
[84] Možda od lat. *merces, mercedis* »plaća, nadnica« jer su se najamnine i plaće isplaćivale u zadnjem mjesecu godine.
[84a] Misli na julijevsku reformu kalendara.
[85] Ako se Egipat izjednači s Deltom, jedinim dijelom Egipta koji su Grci dobro poznavali, a koji je rezultat taloženja naplavina Nila. Teško je inače reći što je Plutarh mislio na tome mjestu pa neki priređivači teksta izbacuju riječi od »ako...« do »...zemlji«.
[86] Naivno objašnjenje. Danas znamo da je 4. egipatska dinastija vladala već oko 2800. god. pr. n. e.
[87] Decembrom.
[88] Sedmi septembrom, osmi oktobrom, deveti novembrom, deseti decembrom prema *quinque* »pet«, *sex* »šest«, *septem* »sedam«, *octo* »osam«, *novem* »devet« i *decem* »deset«.
[89] Zbog Romulova kulta Marta, njegova pretpostavljenog oca.
[90] Legenda o ljubavi Marta i Venere (Afrodite) objašnjava tu interpretaciju imena aprila (božičino se ime izgovaralo *Aphrodítē*), lingvistički potpuno neosnovanu. Mrčika je bila posvećena Veneri-Afroditi.
[91] Lat. *aperire* »otvarati«.
[92] Maja je kći Atlanta i majka Merkurova.
[93] Grčki Hermo.
[94] Junona (grčka Hera) žena je Jupitera (Zeusa).
[95] Rujan/septembar germanikom zbog svoje pobjede nad Germanima, a listopad/oktobar domicijanom.
[96] God. 96. n. e.
[97] Od svršetka godine na početak.
[98] Lat. *februare* »čistiti«.
[99] Stvarno čini se da je arhaični glagol *februare* izveden iz imena mjeseca februara.
[100] 13. veljače.
[101] 15. veljače.
[102] Vidi *Romul* 21.
[103] Bog početka.
[104] Zapravo natkrit prolaz.
[105] God. 29. pr. n. e.
[106] God. 235. pr. n. e. poslije prvog punskog rata.
[106a] Misli se: »leže«.
[107] Slobodni citati, očigledno po sjećanju, iz jedne izgubljene pjesme korskog liričara Bakhilida Kejanina, nećaka Simonidova. Njegova puna zrelost pada oko god. 470. pr. n. e.
[108] *Država* VI 487E i *Zakoni* IV 712A.
[109] *Zakoni* IV 711E. Početak citata nije potpuno točan.

[110] Glava 6.
[111] Brežuljak na desnoj obali Tibera.
[112] Misli se prvenstveno na Solonove zakone ispisane na drvenim piramidama koje su se mogle okretati.
[113] Kvint Valerije iz Ancija (Ancanin), rimski povjesničar u 1. st. pr. n. e., napisao je povijest Rima od iskona do Sulina vremena.
[114] God. 181. pr. n. e.
[115] Prostor do Foruma; ondje se sudovalo i održavale skupštine zvane centurijatske komicije.
[116] Uzaludno je pokušavao zazvati grmljavinu žrtvujući Jupiteru Eliciju, bogu noćnih bljeskova, koga se zazivalo na Aventinu. No Tulo se nije pridržavao svih propisa za obrede što ih je utvrdio Numa i razljućeni bog munjom je udario u njegovu kuću koja se zapalila. Tulo je u njoj izgorio, po predaji god. 640. pr. n. e.

Usporedba Likurga i Nume

1. Nakon što smo izložili život Nume i Likurga, pa oba sad leže pred našim očima, ne smijemo se ustručavati, ako to i jest težak zadatak, skupiti jasno vidljive razlike među njima. Jer zajedničke su im crte jasne iz njihova djelovanja, na primjer trijezna umjerenost, pobožnost, državnička i odgajateljska nadarenost kao i to da su obojica jedinstven izvor svome zakonodavstvu pripisali bogovima; a od osobenih plemenitih djela svakoga od njih dvojice prvo je kod Nume preuzimanje kraljevske časti, a kod Likurga odricanje od nje. Jer onaj ju je dobio premda je nije tražio, a ovaj ju je imajući, vratio. Onoga drugi postaviše za svoga gospodara iako je bio običan građanin i stranac, ovaj sam sebe od kralja učini običnim građaninom. Lijepa je stvar, dakako, steći pravednošću kraljevsku čast, ali lijepo je i dati prednost pravednosti pred kraljevskom časti. Vrlina je, naime, jednoga tako proslavila da su ga ocijenili dostojnim kraljevske krune, a drugoga je učinila tako velikim da je mogao kraljevsku krunu prezreti.

Na drugome mjestu, potom, kad je, kao što glazbenici ugađaju lire, jedan zategao raskošju olabavljene žice Sparte, dok je Numa popustio prejako zategnute žice Rima, veća je, dakako, bila težina Likurgova zadatka. Jer on nije nastojao nagovoriti sugrađane da skinu oklope i odlože mačeve, nego da se okane zlata i srebra i da izbace skupocjene prostirke i stolove, ne da svetkuju i prinose žrtve pošto prestanu s ratovima, nego da ostave gošćenje i piće pa naporno vježbaju pod oružjem i u rvalištima. Zato je jedan ostvario sve svoje ciljeve uvjeravanjem zahvaljujući naklonosti i poštovanju što ih je uživao, dok je drugi, izlažući se opasnostima i trpeći ranjavanja, jedva najzad prevladao.

Prijazna je, međutim, i čovjekoljubiva bila Muza koja je nadahnjivala Numu, te je on preobratio sugrađane na mir i pravednost i ublažio njihovu žestoku i vatrenu ćud. A ako budemo prisiljeni da pripišemo Likurgovu ustavnom uređenju i postupak prema helotima, stvar najokrutniju i najnezakonitiju, ustvrdit ćemo da je Numa bio kao zakonodavac daleko helenskiji jer je i robovima, priznatima kao takvima, dao da okuse dostojanstva slobode uvevši običaj da se za Saturnalija[1] goste izmiješani zajedno sa svojim gospodarima. Jer i to kažu da je bila jedna od drevnih Numinih uredbi koji je time dopustio pristup uživanju godišnjih plodova zemlje onima koji su sudjelovali u radu na njihovu uzgajanju. Neki ipak pripovijedaju da se taj običaj čuva kao sjećanje na drevnu jednakost Saturnova doba kada nitko nije bio smatran robom niti gospodarom nego svi srodnicima po istome plemenu i jednakopravnima.[2]

2. Jednom riječju, očevidno je da su obojica podjednako vodili svoje narode prema nezavisnosti i trijeznoj umjerenosti, a što se tiče drugih vrlina, jednome je srcu više prirasla hrabrost, drugome pravednost; osim ako, Zeusa mi, narav i običaji obaju naroda, koji su bili u osnovi ustavnog poretka svakoga od njih, kako su bili različiti, nisu zahtijevali različitu obradu. Ta niti je Numa iz plašljivosti učinio kraj ratovanju, nego zato da spriječi nanošenje nepravde, niti je Likurg učinio svoje sunarodnjake ratobornima radi nanošenja nepravde, nego zato da se ona njima ne nanosi. Obojica su, dakle, uklanjajući postojeće pretjeranosti i popunjavajući manjkavosti kod svojih sugrađana, morali uvoditi velike promjene. I doista, u pogledu razvrstavanja i podjele građanstva na staleže prema odgovarajućim sustavima vlasti, Numina je bila izrazito narodnjačka i u duhu želja puka stvarajući narodnu cjelinu iz šarolike mješavine zlatara, svirača na fruli i kožara, a likurgovska kruta i aristokratska jer je prezrivo prebacivala zanatske vještine u ruke robova i stranih doseljenika i ograničavala same građane na rukovanje štitom i kopljem tako da su bili vještaci rata i sluge Aresovi a ništa drugo niti su znali niti su učili osim slušanje zapovjednika i pobjeđivanje neprijatelja. Jer slobodnima nije bilo dopušteno da se bave poslovnom djelatnošću zato da budu posvema i jednom za svagda slobodni, nego je sve novčarsko poslovanje bilo prepušteno robovima i helotima upravo kao posluživanje pri večeri i jelu. Numa nije izvršio nikakva takva razdvajanja, nego je učinio kraj vojničkoj lakomosti, ali nije zabranio druge oblike stjecanja novca, niti je iskorijenio nejednakost koja je odatle potekla, nego je dopustio neograničeno napredovanje u bogaćenju i nije obratio pažnju na velik porast siromaštva i njegovo postepeno slijevanje u grad premda mu je bila dužnost da odmah u početku, dok još nije bilo općenite i velike neravnopravnosti po imetku, već su ljudi još živjeli od poprilično podjednakih sredstava, poput Likurga predusresti gramzljivosti i poduzeti mjere opreza protiv šteta što ih ona donosi jer te nisu bile malene, nego su posijale sjeme i zametak najvećeg broja najtežih zala koja su izbila. Ali što se tiče preraspodjele zemlje, niti se može zamjeriti Likurgu što ju je izvršio, niti Numi što nije. Jednome je, naime, proizišla jednakost pružila osnovu i temelj za ustavno uređenje, dok kod drugoga, budući da je dioba zemljišnih čestica ždrijebom bila tek skorašnja, nije bilo prijeka razloga da provodi novu preraspodjelu niti da dira u prvotnu diobu koja je, kao što je vjerojatno, još bila na snazi.[3]

3. Što se tiče bračne i roditeljske zajednice, premda su obojica ispravno i državnički mudro gušili kod muškaraca sebičnu ljubomoru postupci im se pri tome nisu baš u svemu podudarali, nego je rimski muž, ako je imao dovoljan broj djece za othranjivanje, nagovoren od drugoga kome je djece nedostajalo, mogao ovome odstupiti ženu jer je imao vlast da je zaručuje s drugim za stalno ili na neko vrijeme, a Lakonac je, dok žena ostaje u njegovoj kući i brak zadržava svoja iskonska pravna obilježja, dopuštao onome koji je ishodio njegov pristanak da se sjedini s njom radi rađanja djece.[4] A mnogi su muževi kao što je spomenuto,[5] čak pozivali u svoje domove ljude za koje im se činilo da bi bilo najvjerojatnije

da od njih poteku naočita i valjana djeca. Kakva je, dakle, razlika između tih dvaju običaja? Ne radi li se ovdje o potpunu nehaju prema zakonitoj ženi i prema osjećaju ljubomore koji smućuje većinu ljudi i izjeda im srce, dok se ondje priznaje, navlačeći veo novih zaruka kao uz sramežljivu čednost, da je zajedničko posjedovanje žena nepodnošljivo?

Pored toga, Numina je pažljiva briga za djevojke bila usmjerena na ženstvenost i pristojnost; a Likurgova sasvim slobodna i neženstvena dala je pjesnicima povoda da o njoj govore. Tako ih, kao Ibik,[6] nazivaju »golobedrima«[7] i grde ih da su pomamne za muškarcima kao Euripid koji veli:

S mladićima pust ostavljaju one dom
Bedára nagih, haljina zadignutih.[8]

Jer stvarno djevojačke halje nisu odozdo bile sašivene, nego su se u hodu vijorile i obnaživale cijelo bedro. I najjasnije je tu sliku prikazao Sofoklo u ovim stihovima:

I onu djevu mladahnu Hermionu
Što oko bedra otkrita
Halja joj se nabire.[9]

Zato i kažu da su njihove žene postale odveć smione i muškaračke ćudi u prvom redu prema svojim muževima jer su neograničeno vladale svojim domovima uzimajući uz to udjela u javnim poslovima izricanjem svog mišljenja najslobodnijim riječima u najvažnijim pitanjima. Ali Numa je udatim ženama brižljivo čuvao dostojanstvo i poštovanje što ga kod muškaraca uživahu od Romula naovamo kad su oni pažljivim ophođenjem nastojali izbrisati sjećanje na otmicu, ali im je nametnuo veliku čednost, otklonio njihovo preveliko uplitanje u muške poslove, naučio ih trijeznoći i privikao na šutnju pri čemu su se potpuno uzdržavale od vina, a nisu uzimale riječ ni o najpotrebnijim temama ako muž nije bio s njima. U svakom slučaju, pripovijeda se da je senat, kad je jednom neka žena sama nastupila na trgu zastupajući pred sudom svoju stvar, poslao pitati boga kakav događaj gradu navješćuje to čudno znamenje. A za njihovu uobičajenu poslušnost i krotkost velik je dokaz to što su bile zapamćivane one manje podložne. Jer kao što kod nas povjesničari bilježe imena onih koji su počinili umorstvo rođaka, zaratili protiv braće, postali ocoubojice ili materoubojice, tako Rimljani spominju da se od svoje žene prvi rastao Spurije Karvilije, a da se dvjestotrideset godina od osnutka Rima[10] do tada ništa takvo nije dogodilo, dok je Pilarijeva žena imenom Taleja bila prva koja se zavadila sa svojom svekrvom Geganijom za kraljevanja Tarkvinija Oholog.[11] Tako je lijepo i dolično uredio zakonodavac njihove bračne odnose.

4. Nadalje, način na koji su djevojke bile davane za udaju odgovara njihovu odgoju uopće jer ih je Likurg udavao zrele i strastveno željne braka zato da općenje s mužem, dolazeći u vrijeme kad to već priroda traži, bude prije početak nježne ljubavi nego mržnje i straha uslijed protuprirodne prisile, te da tijela budu dovoljno jedra za podnošenje

trudnoće i porođajnih boli, jer je bio uvjeren da svrha braka i nije drugo nego rađanje djece, dok su Rimljani svoje kćeri davali za udaju kao dvanaestogodišnjakinje ili još i mlađe; na taj bi način mogle, mislili su, i tijelo i srce donositi svome mužu u najvećoj mjeri čisto i nedirnuto. Očevidno je, dakle, da praksa jednih više gleda na prirodu imajući u vidu rađanje djece, a praksa drugih više na oblikovanje značaja imajući u vidu zajednički život.

No zacijelo svojim nadziranjem dječaka, njihovim okupljanjem u družine, stegom i zajedničkim življenjem, pa brižnim rasporedom njihovih obroka, tjelovježbi i igara Likurg dokazuje da Numa nije ni u čemu bolji od nekog prosječnog zakonodavca u tome što je odgoj mladića prepustio željama ili potrebama otaca bilo da je netko htio sina učiniti zemljoradnikom ili brodograditeljem, dao ga da uči za kovača ili za svirača na fruli; kao da ne treba da od početka svi budu upravljani prema jednom istom cilju, te da im se karakteri podjednako oblikuju prema tom cilju, nego kao da su putnici na istome brodu koji se, dolazeći svaki iz druge potrebe i s drugom nakanom, tek za opasnosti i iz straha za svoje združuju u zajednicu, dok inače svaki gleda samo svoje probitke. I nije uputno zamjerati većini zakonodavaca propust bilo zbog njihova neznanja, bilo zbog slabosti; ali kad je mudar čovjek pristao da preuzme kraljevsku vlast nad narodom koji je tek nedavno nastao i koji mu ni u čemu nije pružao otpor, što bi dolikovalo da mu bude prva ozbiljna briga nego odgoj dječaka i uvježbavanje mladića da se spriječe međusobne razmirice i smutnje uslijed različitosti karaktera te da od početka budu izgrađivani i oblikovani tako da u uzajamnome skladu stupaju istom stazom vrline? To je doista bilo ono što je, uza sve ostalo, poslužilo Likurgu u očuvanju i stalnosti i trajnosti njegovih zakona. Ta malen bi bio strah Spartanaca od zakletve da on nije kroz odgoj i stegu na neki način nakvasio značaje dječaka svojim zakonima i usadio im zajedno s hranom takvo oduševljenje za svoj ustavni poredak da je najbitniji i najglavniji dio njegova zakonodavstva potrajao na snazi više od pet stotina godina poput jake boje koja se čvrsto uhvatila tkanine. Ono pak što je bilo cilj Numine politike, održanja mira i prijateljstva Rima s ostalim narodima, nestalo je zajedno s njime; i poslije njegove smrti dvostruka vrata hrama,[12] koja je on držao neprekidno zatvorenima kao da je u njima krotio stvarno zatvoreni rat, Rimljani širom raskriliše pa napuniše Italiju krvlju i leševima; tako najljepša zgrada pravde koju je podigao ne potraja čak ni kratko vrijeme jer joj je nedostajalo vezne tvari – odgoja.

»Pa što«, reći će tkogod »zar ne zahvaljuje Rim svoj napredak ratovima?« i pri tome taj postavlja pitanje koje traži opsežan odgovor ako ga treba dati ljudima za koje se napredak sastoji u bogatstvu, raskoši i premoći više nego u sigurnu položaju, blagosti i zadovoljstvu samim sobom povezanim s pravičnošću. Pa ipak, učinit će se da i to ide na ruku Likurgu; jer dok su Rimljani toliko porasli svojom moći čim su izmijenili Numine uredbe, Lakedemonjani su, tek što su odstupili od Likurgova uređenja, s najvišega pali na najniže mjesto i izgubili vrhovništvo nad Helenima došavši u pogibao da budu potpuno uništeni. Unatoč tome,

velika je i uistinu božanska stvar kod Nume to što je kao stranac bio pozvan na prijestolje i što je promijenio snagom uvjerenja i zavladao gradom koji nikako nije bio njegovih pogleda a sve to bez pribjegavanja oružju ili bilo kakvu nasilju za razliku od Likurga koji je poveo aristokrate protiv naroda, dok je Numa svojom mudrošću i pravednošću osvojio srca svih građana i doveo ih u sklad.

[1] Svetkovina u počast Saturnu, slavila se 17. prosinca. Od Cezara svetkovina se protegla i na dva slijedeća dana. Uvođenje Saturnalija pripisivalo se kralju Tulu Hostiliju ili posljednjem rimskom kralju Tarkviniju Oholom.
[2] Za vlade Jupiterova oca Saturna vladalo je po mitskoj predaji zlatno doba.
[3] Od Romula, misli Plutarh, čestice nisu mijenjale vlasnika i zato su zemljišni posjedi ostali jednaki.
[4] Ta su djeca bila smatrana muževljevom.
[5] Vidi *Likurg* 15.
[6] Lirski pjesnik koji je živio na dvoru samskog tiranina Polikrata oko sredine 6. st. pr. n. e.
[7] Haljina im je sa strane imala rasporak.
[8] *Andromaha* 597–598.
[9] Iz jedne izgubljene tragedije.
[10] Kako je do tog razvoda došlo god. 231. neki čitaju »petstotrideset«, što bi bilo približno točno (precizno: petsto dvadeset i tri). Spurije je ženu otjerao zbog neplodnosti.
[11] Po tradiciji, od 533. do 509. god. pr. n. e.
[12] Radi se o Janovu hramu. Vidi *Numa* 20.

SOLON

(oko 640–560. pr. n. e.)

1. Filolog Didim[1] u svom odgovoru na Asklepijadov spis[2] o Solonovim zakonskim pločama naveo je tvrdnju nekog Filokla koji, suprotno mišljenju ostalih što spominju Solona, kaže da mu je otac bio Euforion. Ta svi jednoglasno tvrde da se rodio od Eksekestida, čovjeka, doduše, po imetku, kako kažu, i utjecaju srednjega građanskog stanja, ali po rodu iz prve kuće: bio je porijeklom Kodrov[3] potomak. Za majku Solonovu pripovijeda Heraklid Ponćanin[4] da je bila bratučeda Pizistratove[5] majke. I isprva je među njima vladalo veliko prijateljstvo već zbog srodstva, a isto tako i zbog darovitosti i mladenačke ljepote Pizistratove, jer je Solon, kako kažu neki, Pizistrata strasno volio. Stoga se, čini se, nije kasnije, kad su se zbog politike razišli, mržnja prometnula ni u kakvu krutu ni divlju strast, nego je ona klica ostala u duši i sačuvala *Zeusove vatre plam još živi*,[6] spomen i zahvalnost za ljubav.

Da Solon prema lijepim mladićima nije bio čvrst i jak da dočeka ljubav kao *šakač na šake*,[7] može se razabrati iz njegovih pjesama. Proglasio je i zakon koji zabranjuje robu da se maže uljem[8] i da ljubi mladiće. Držao je to lijepom i plemenitom zabavom i na neki način pozivao dostojne k onome od čega je odbijao nedostojne. Kaže se i da je Pizistrat postao ljubavnikom Harmovim, te da je podigao Erosu kip u Akademiji[9] na mjestu gdje trkači štafete s bakljom[10] pale svoju svetu zublju.

2. Kad mu je otac rasuo imetak u nekakve čovjekoljubive, kako veli Hermip, i dobrotvorne svrhe, Solon je imao dosta prijatelja koji su ga htjeli potpomagati, ali on se stidio primati od drugih. Ta bio je iz kuće koje je bila navikla podupirati druge. Zato se još mlad dao na trgovinu. Ali neki kažu da je Solon putovao više zato da steče iskustva i znanja nego da se obogati. On je, naime, po općem sudu žarko čeznuo za mudrošću, kako bar već postariji veli:

Stareć' da provodi v'jek mnogom se učeći još.

Bogatstvo ga nije zanosilo, nego, dapače, kaže da je jednako bogat onaj u koga

srebra je mnogo,
Zlata još, plodnoga tla, polja žitorodna svud,
Uz to konja i mazgi, te onaj u koga od svega
Želuca raskoš je tek, bedrā i nogu još k tom,
Pa kad uz to dijete i žena ga dopadne mlada,
Dok je u njega dob zgodna i prikladna još.[11]

Ali na drugome mjestu kaže:

Blaga imati želim, al' krivdom ga steći ne želim;
S vremenom pravde sud mora nas svakako stić'![12]

Nema uostalom nikakva razloga zašto da se valjan i za upravljanje državom podoban čovjek trudi stjecati ono što mu je suvišno, kao ni zašto da prezire ono što mu je potrebno i dovoljno. U ondašnje doba, po Hesiodu, *rad ne bijaše nikakva sramota*[13] i zanat nije stvarao razlike među ljudima; štaviše, trgovina je bila na glasu jer je pridobijala barbare, pribavljala prijateljstvo kraljeva i činila ljude iskusnima u koječemu. Neki su i osnovali velike gradove, kao npr. Masiliju[14] Protis koga su zavoljeli Gali na Rodanu. I za Talesa[15] i matematičara Hipokrata kažu da su se prihvatili trgovine a i Platon je u Egiptu prodajom nekakva ulja namirio troškove svog puta.

3. Stoga, ako je Solonov način života bio rastrošan i mekoputan i ako u svojim pjesmama govori o nasladama otvorenije negoli dolikuje filozofski obrazovanu čovjeku, misli se da je sve to posljedica njegova bavljenja trgovinom. Mnoge je, naime, pogibelji morao preturiti pa je za naknadu tražio opet i neke velike užitke i slasti. A da je sebe većma ubrajao među siromahe nego bogataše, vidi se iz ovih njegovih stihova:

Mnoga je rđa bogataš, poštenjak sirotinja gola,
Ali za bògatstvo s njim nè m'jenjam kreposti ja!
V'jekom dòv'jeka vječna i stalna ona je nama,
Blago pak čas ima taj, čas je u drugoga već.

Pjesničkim se darom isprva nije ni za što ozbiljno služio, nego ga je, čini se, upotrebljavao za zabavu i veselje u dokolici; kasnije je u svoje pjesme umetao filozofske maksime i preplitao ih mnogim državničkim mislima, ali ne radi spomena i povijesti, nego radi opravdavanja svojih djela, a pokatkad i radi poticanja, opominjanja i karanja Atenjana. Neki tvrde da je i zakone mislio složiti u stihu prije nego što ih objavi, pa spominju da je početak bio ovakav:

Prije svega se Zeusu, Kronidu kralju, pomòl'mo,
Zakon'ma ovim dobru da poda sreću i diku!

U filozofiji najviše je prigrlio, kao i većina mudraca, političku etiku. U fizici je odviše naivan i zastario, a to se vidi iz ovih stihova:

Mećave sila i tuče iz oblaka nastaje često:
Bljesne li munje žar, za njim će tresnuti grom.
Vjetrovi pùčinu dižu, more uzmutiti znadu;
Ako ga ne dira tko, dobro nadà sve je tad.

I uopće je, čini se, samo Talesova mudrost tada spekulacijom segla preko granica svakidašnje prakse. Ostali[16] su stekli ime »mudrac« po državničkoj sposobnosti.

4. Priča se da su se ti mudraci sastali u Delfima i onda opet u Korintu gdje je Perijandar priredio njihov zajednički sastanak i gozbu. A još je više pridonio njihovu ugledu i slavi onaj tronog što je kružio i obredao sve i koji su iz plemenite naklonosti jedan drugome prepuštali. Kad su

ribari s Kosa,[17] kako kažu, bacali mrežu, neki stranci iz Mileta kupili su unaprijed ulov prije nego što su ga uopće vidjeli. Dok su ga izvlačili, ukaže se zlatan tronog za koji kažu da je Helena putem iz Troje ondje bacila u more jer se sjetila nekog starog proročanstva. U prvi čas metnu stranci prepirku s ribarima zbog tronoga, a kad su se zatim gradovi umiješali u tu svađu i došlo do rata, naloži Pitija proroštvom oboma neka tronog dadu najmudrijem čovjeku. I tako ga najprije pošalju Talesu u Milet:[18] od srca su rado Košani darovali njemu jednomu ono oko čega su se zaratili sa svima Milećanima zajedno. Ali Tales reče da je Bijant mudriji od njega i tronog bi poslan ovome. A on ga opet otpremi trećemu kao mudrijemu. Onda je tako obilazio od jednoga do drugoga i po drugi put stigao Talesu. Napokon, kad je iz Mileta dospio u Tebu, posvete ga Apolonu Izmenijskom. Teofrast,[19] međutim, veli da je tronog bio najprije poslan Bijantu u Prijenu,[20] a zatim da ga je Bijant odaslao Talesu u Milet. Tako je obredao sve i opet došao Bijantu, a najposlije bio otpremljen u Delfe. To je verzija koju pripovijeda većina pisaca, samo što jedni kažu da dar nije bio tronog nego zdjelica što ju je poslao Krez,[21] a po drugima bila je to čaša koju je ostavio Batiklo.[22]

5. Spominju i neki poseban sastanak Solonov s Anaharsisom[23] i zatim Talesov sa Solonom pa bilježe ovakve razgovore. Anaharsis je, kažu, došao u Atenu, do kuće Solonove, i stao kucati i govoriti da je tuđinac, a došao je da sklopi vezu prijateljstva i gostinstva s njim. Kad je na to Solon odgovorio da je bolje sklapati prijateljstvo kod kuće, Anaharsis odvrati: »Pa dobro, ti si kod kuće; sklopi dakle vezu prijateljstva i gostinstva sa mnom!« Tada ga Solon, zadivivši se doista njegovu oštroumlju, ljubezno primi i zadrži ga neko vrijeme kod sebe. Solon se tad već bavio javnim poslovima i sastavljao zakone. Doznavši za to, Anaharsis je ismijavao Solonov rad što ovaj misli da će suzbiti nepravdu i lakomost sugrađana pisanim zakonima, koji se ništa ne razlikuju od paučine, nego će, kao i ona, zadržati slabe i malene kad se uhvate, a moći će ih i bogati raskinuti. Na to kažu da je Solon odgovorio da ljudi čuvaju i ugovore kad nijednoj od stranaka nije od koristi gaziti ih; pa i on, reče, tako prilagođuje zakone građanima da pokaže svima da je bolje vršiti pravdu nego činiti bezakonje. Zbilo se, dakako, više onako kako je slutio Anaharsis nego prema Solonovoj nadi. A kad je bio u narodnoj skupštini rekao je i to da se čudi što kod Helena govore drže mudri, a odluke donose neuki.

6. Kad je Solon došao Talesu u Milet, kažu da se čudio što je on potpuno nezainteresiran za ženidbu i za to da ima djecu. Tales tada nije ništa rekao, ali za nekoliko dana nagovori nekog stranca da kaže da je baš stigao iz Atene nakon puta od devet dana. Solon ga zapita ima li što novo u Ateni, a ovaj, poučen od Talesa što treba da kaže, reče: »Ništa drugo osim što je baš bio ukop nekog mladića, a ispratio ga je do groba sav grad. Ta bio je, kažu, sin ugledna čovjeka i po vrlini prvoga među građanima. Ali njega ondje nije bilo, nego su rekli da već dugo vremena izbiva.« »Kako li je nesretan taj čovjek!« reče Solon. »A kako se zvao?« »Čuo sam mu ime«, odgovori onaj čovjek, »ali ga se ne sjećam; samo se mnogo govorilo o njegovoj mudrosti i pravednosti«.

Tako je iza svakoga odgovora Solona sve više obuzimao strah i najzad, već sav uzrujan, sam natukne ime strancu i zapita ga nije li se pokojnik zvao sinom Solonovim. Čovjek potvrdi, a on se stane tući po glavi pa raditi i govoriti sve drugo kako se već dešava da radi i govori onaj koga srva bol. A Tales ga uhvati za ruku, nasmija se i reče: »To ti, Solone, mene odvraća od toga da se ženim i da imam djecu, to što i tebe, najpostojanijega od ljudi, poražava. Ali ne boj se zbog te vijesti: nije istinita«. To, veli Hermip, pripovijeda Patek,[24] koji se običavao hvalisati da ima u sebi Ezopovu dušu.

7. Pa ipak, nerazuman je i kukavica onaj koji iz straha od gubitka propušta stjecati ono što nam je potrebno; na taj način ne bi čovjek mogao osjetiti zadovoljstvo niti ako ga dopadne bogatstvo, ni slava, ni mudrost, jer je stalno u strahu da bude toga lišen. Ta i vrlinu, od koje nema većega ni slađega dobra, vidimo da zatiru bolesti i otrovi. Ni sam se Tales nije mogao sasvim riješiti straha time što se nije ženio osim ako se nije uklonio i tome da ima prijatelje, rodbinu i domovinu. Štaviše, kako kažu, Tales je stekao posinka Kibista, sina svoje sestre. Duša, naime, ima u sebi uvijek neku klicu nježnosti i kao što je prirodno da osjeća, misli i sjeća se, tako je prirodno i da voli. Zato duša tom sposobnošću voljenja uranja i prianja uz nešto što joj nije krvnom vezom blisko, jer je stalno u strahu da bude toga lišena, baš kao što se u kući ili na dobru, kad nestane baštinika po krvi, udome tuđi ljudi, nezakonita djeca ili družina pa, preuzevši imanje, vežu za sebe i tu potrebu za voljenjem, a s ljubavlju se u nas rađa i briga i strepnja za njih. Stoga ćeš vidjeti ljude gdje hladna i kruta srca raspravljaju o braku i rađanju djece, a onda ih, kad im dijete kućnoga roba ili čedo kakve inoče boluje i izdiše, razapinje žaljenje za njima i kukavno jadikuju. Neki dapače, kad im pogine pas ili konj, od žalosti zapadaju u sramotnu i nepodnošljivu bezvoljnost. Drugi, naprotiv, ako i izgube valjanu djecu, ne doživljavaju to kao neku strahotu niti počinjaju išta sramotno, nego ostatak života provedu u skladu s razumnošću. Jer slabost je, a ne naklonost, ono što budi beskrajnu tugu i strah u ljudi koje razum nije privikao na udarce sudbine. Oni ne uživaju ni onda kad imaju ono za čim žude jer ih pomisao na budućnost vječno ispunja mukama, strepnjom i tjeskobom zbog straha od gubitka. Pa ipak, ne valja se ni siromaštvom zaštititi od gubitka imetka, ni samotnim životom od gubitka prijatelja, ni bezdjetstvom od smrti djece, nego moći rasuđivanja od svih nesreća. Ali toliko je o tom, bar zasad, i više nego dovoljno.

8. Kako su Atenjani zbog otoka Salamine s Megaranima[25] vodili dug i težak rat, oni klonuše pa proglasiše zakon: neka ubuduće nitko ni pismeno ni usmeno ne predloži da treba da grad postavlja zahtjeve za Salaminom, ili neka bude kažnjen smrću. Tu je sramotu Sólon teško podnosio, pa kad je vidio da mnogo mladih žele početak rata, a sami se zbog zakona ne usuđuju započeti, stade se pretvarati da je umno poremećen i iz kuće se po gradu pronese glas da je poludio. Potajice pak sastavi elegijske stihove, nauči ih da može govoriti naizust i skokom od kuće, odjuri na trg stavivši na glavu vunenu kapicu.[26] Silna se svjetina strči a on se popne na glasnički kamen i otpjeva elegiju kojoj je početak:

Sâm sam k'o glasnik sà Salamine žuđene doš'o
Mjesto govora svog pjesmu da zapjevam sad.[27]

Toj je pjesmi naslov *Salamina* a ima stotinu veoma lijepo sastavljenih stihova. Kad ju je otpjevao, počnu je hvaliti Solonovi prijatelji, a osobito je Pizistrat poticao građane i nagonio ih da slušaju njegove riječi. Narod ukine zakon i opet se prihvati rata a Solona učini vođom.

A što se obično u narodu pripovijeda,[27a] ovakvo je: kažu da je Solon s Pizistratom otplovio do Kolijade[28] i zatekao ondje sve atenske žene kako Demetri prinose drevnu žrtvu. Zato otpravi pouzdana čovjeka na Salaminu neka se pretvara da je prebjeg i savjetuje Megaranima da s njim što prije krenu Kolijadi ako hoće uhvatiti najuglednije atenske žene. Megarani poslušaju i pošalju momčad na brodu. Solon spazi brod gdje dolazi s otoka i naloži ženama da se uklone, a njihovom odjećom, povezačama i obućom opremi mlađe još golobrade momke, te im naredi neka uzmu bodeže i sakriju ih kod sebe, pa neka se igraju i plešu uz more dok se neprijatelji ne iskrcaju a brod bude u njihovim rukama. Tako su i radili. Megarani, zavedeni prizorom i primakavši se, iskakivahu s broda na tobožnje žene natječući se međusobno. I nitko ne uteče nego svi izginu a Atenjani zaplove prema otoku i odmah ga zauzmu.

9. Drugi tvrde da Solon nije tako zauzeo otok nego mu je najprije bog u Delfima objavio:

Zemlje glavare, mjesne heroje, žrtvom ublaži,
Što ih asopska zemlja[29] *svud njedrima zakriva svojim,*
Koji suncu na zapad neprèstano gledaju mrtvi![30]

Solon je, doplovivši obnoć na otok, zaklao žrtve herojima Perifemu i Kihreju. Zatim je i od Atenjana uzeo pet stotina dobrovoljaca pošto je skupština zaključila da oni budu na čelu otočkih vlasti ako zauzmu otok. Zavezavši se s mnogo ribarskih lađica koje je pratila i lađa tridesetoveslarka, usidri se na Salamini kod nekog lukobrana koji je gledao prema Niseji.[31] A kad je Megaranima na Salamini stigla neka nesigurna vijest o tome, skoče u zabuni na oružje da pođu onamo a otprave i brod da vreba na neprijatelje. Ali kad se ovaj primakne, svlada ga Solon i zarobi Megarane. Naloži neka se najsnažniji Atenjani ukrcaju, te neka plove gradu i kriju se koliko god mogu. Ujedno povede ostale Atenjane da se na kopnu pobiju s Megaranima. Pa dok je još bitka trajala, osvojiše oni s broda grad.

Tu pripovijest, čini se, potvrđuje i obredni običaj. Salamini bi se, naime, primicala jedna atička lađa najprije tiho, onda bi s vikom i bojnim pokličem pojurili, a s lađe bi skočio jedan jedini naoružan čovjek i s krikom potrčao na vis Skiradij[32] pred one koji su s kopna navaljivali. A blizu je hram Enijalijev[33] što ga je podigao Solon. Ta pobijedio je Megarane i što ih nije izginulo u bitki, pustio je na vjeru.

10. Bez obzira na to Megarani, međutim, nisu odustajali pa kako su obje strane mnogo jada zadavale i trpjele u ratu, najposlije uzmu Lakedemonjane za posrednike i suce. Većina tvrdi da je Solonu pomogao

Homerov ugled: umetnuo je, naime, u *Popis lađa*[34] stihove i na sudu ih pročitao:

Sa Salamine Ajant povede dvanaest lađa,
U red ih namjesti isti gdje atenske stajahu čete.[35]

Sami Atenjani misle da je to pusto naklapanje, a kažu da je Solon sucima dokazao da su Filej i Eurisak, sinovi Ajantovi,[36] u Ateni dobili građansko pravo, predali njima otok i naselili se u Atici, jedan u Brauronu, a drugi u Meliti. Imaju općinu Filejevića koja nosi ime po Fileju. Odande je bio Pizistrat.

Kažu da je Solon, hoteći još jače pobiti Megarane, ustvrdio da Salaminjani ne pokapaju mrtvace onako kako ih ukapaju Megarani nego onako kao Atenjani. Megarani pokapaju mrtve okrećući ih prema istoku, a Atenjani prema zapadu. Ali Hereja Megaranin,[38] opovrgavajući to, veli da i Megarani okreću mrtvačevo tijelo prema zapadu kad ga polažu u grob, a još je od toga važnije da u Atenjana svatko ima jednu raku, a u Megarana leže po trojica i četvorica u jednoj. Ipak, kažu da su Solonu pomogla i neka pitijska proroštva u kojima je bog Salaminu nazavo jonskom.[39] Taj su spor presudila petorica Spartanaca: Kritolaida, Amomfaret, Hipsihida, Anaksila i Kleomen.

11. Već je Solon doista i po tome bio slavan i velik. A još su mu se Heleni više zadivili i proslavili ga kad se zauzeo za hram u Delfima rekavši da mu treba priskočiti u pomoć i ne puštati da proročištu Kirejci[39] čine nasilje, nego da radi očuvanja ugleda božanstva valja pomagati Delfima. Amfiktionijci[40] ga poslušaju i krenu u rat, kako posvjedočuju i mnogi drugi, a Aristotel u svom *Popisu pitijskih slavodobitnika* pripisuje taj prijedlog Solonu. Ali vrhovnim zapovjednikom u tom ratu nije bio izabran on, kako Hermip veli da to tvrdi Euant Samljanin. Ta niti govornik Eshin[41] to nije rekao, a u delfijskim kronikama zapisan je kao atenski vođa Alkmeon a ne Solon.

12. Kilonsko je oskvrnuće već odavno uznemiravalo grad otkako je članove Kilonove[42] urote, koji su se zatekli radi zaštite božici Ateni, arhont Megaklo nagovorio da dođu pred sud. Oni privežu o prijestolje božičino predenu nit i držali su je se, ali kad su, silazeći, došli do hrama Časnih Božica,[43] nit se sama od sebe prekine, a Megaklo i drugi arhonti navale da ih pohvataju kao da im je time tobože božica otkazala pribjegarska prava. One vani kamenuju, a smaknu i one što su potražili zaštitu kod žrtvenika; pošteđeni su bili samo oni koji su se zaklonili pod okrilje arhontskih žena. Odonda su arhonte prozvali svetogrdnicima i mrzili na njih, a preživjele Kilonove pristaše neprestano su se dizale protiv Megaklovih potomaka. U ono doba, kad se mržnja najjače razmahala i pukao razdor u narodu, imao je Solon već velik ugled, pa nastupi kao posrednik zajedno s atenskim prvacima te, moleći i urazumljujući one koje nazivahu svetogrdnicima, nagovori ih da se podvrgnu sudu i dadu sebi suditi od tri stotine po plemićkom porijeklu izabranih sudaca. Tužitelj je bio Flijanjn Miron i oni biše osuđeni: tko je bio živ, ode u progonstvo, a mrtvima iskopaše tijelo i baciše preko granice.

Za tih nemira navale i Megarani, te Atenjani izgube Niseju[44] i budu opet protjerani sa Salamine, a nekakvi strahovi iz praznovjerja kao i čudne prikaze opsijedahu grad. Vrači kazivahu da kroz žrtve izlazi na javu prokletstvo i oskvrnuće koje treba očistiti. U toj situaciji pozovu s Krete Epimenida iz Festa i on dođe; njega kao sedmoga uvrštavaju među sedmoricu mudraca neki koji ne priznaju Perijandra. Smatralo se da je on čovjek bogu mio i da u božanskim stvarima ima mudrost proročkoga nadahnuća i poznavanje svetih tajni. Zato su ga suvremenici i zvali sinom nimfe imenom Balte i novim Kuretom.[45]

Došavši, Epimenid se sprijatelji sa Solonom pa mu u mnogome pomože i utre put njegovom zakonodavstvu. Bogoštovne obrede učini Atenjanima sređenijima, a ublaži obrede žalovanja pripojivši neke žrtve odmah uz pogreb, a ukinuvši grube i barbarske običaje kojih se dotada držala većina žena. A najveće mu je djelo što je nekim pomirbenim obredima, očišćenjem i podizanjem hramova posvetio i očistio grad, te ga učinio poslušnim pravdi i priklonio ga slozi. A kad je vidio Munihiju[46] i dugo je promatrao, kažu da je rekao nazočnima da je čovjek slijepac za budućnost: ta Atenjani bi, reče, izjeli zubima to mjesto da znaju koliko će im jada zadati. Kažu da je nešto slično naslutio i Tales. On je, naime, naredio neka ga mrtva pokopaju na nekom zabitnom i neznatnom mjestu u miletskom polju prorekavši da će jednom to mjesto biti miletski trg.

Epimenidu su se Atenjani silno divili i nudili mu mnogo blaga i velike časti, ali on nije zatražio ništa drugo osim grančice sa svete masline[47] i, dobivši je, otišao.

13. Kad je, dakle, bila uklonjena kilonska smutnja i kad su, kako je spomenuto,[48] bili prognani oskvrnitelji, udare Atenjani opet u onaj stari razdor oko oblika vlasti. Koliko je bilo razlika prema zemljištu, na toliko se stranaka pocijepao grad. Brđani (dijakrijci) su bili za krajnju demokraciju, doljani (pedijejci) za krajnju oligarhiju, dok su oni treći, primorci (paralijci), tražeći neki srednji i mješoviti oblik vlade, bili drugima dvjema strankama na putu i priječili da pobijedi ili jedna ili druga. Ali u to doba dosegne svoj vrhunac nejednakost između siromaha i bogataša, te je grad bio u veoma opasnu stanju; činilo se da bi ga mogla smiriti i osloboditi nereda samo tiranida. Sav je, naime, puk bio zadužen kod bogatih. Ili su im obrađivali polja plaćajući jednu šestinu uroda, po čemu su se zvali šestinari (hektemorijci) ili kmetovi (teti), ili su posuđivali novac uz zalog svojega tijela, te su ih vjerovnici mogli zaplijeniti, pa su jedni postajali robovi, a drugi su bili prodavani u tuđinu. Mnogi su čak bili prisiljavani prodavati vlastitu djecu – nijedan to zakon, naime, nije zabranjivao – ili bježati iz grada zbog okrutnosti vjerovnika. Ali većina se, i to oni najjači, dogovarahu i jedan drugoga poticahu da to ne trpe, nego da, izabravši sebi jednoga pouzdana čovjeka za vođu, oslobode one koji su pali u dužničko ropstvo, da zemlju iznova podijele i potpuno promijene državno uređenje.

14. Tada najrazboritiji od Atenjana, uvidjevši da je Solon jedini posvema čist od onih pogrešaka i da ne sudjeluje u nasilju bogataša niti

ga sapinje bijeda kao siromašne, stanu ga moliti da se prihvati javnih poslova i dokonča razdor. Pa ipak, pripovijeda Fanija Lezbljanin[49] da je Solon sam, poslužívši se varkom prema jednima i drugima da bi spasio grad, potajno ubogima obećao diobu zemlje, a imućnima potvrdu zadužnica. No sam Solon veli da je isprva oklijevao prihvatiti se državne uprave i da se bojao ovamo lakomosti jednih, onamo prkosa drugih.[50] Izabrali su ga za arhonta poslije Filombrota,[51] a ujedno i za pomiritelja i zakonodavca pri čemu su ga imućna rado prihvatili bogati, a kao poštena siromašni. A kaže se da se i neka njegova riječ koja se pronosila – rekao je jednom prije da jednakost ne dovodi do rata – sviđala i imućnima i onima koji nisu imali ništa jer su jedni očekivali da će steći jednakost svojim dostojanstvom i ugledom, a drugi opet mjerom svoje vrijednosti i svojom brojnošću. Stoga se u jednih i u drugih rodila velika nada i njihovi vođe stanu salijetati Solona preporučujući mu tiranidu[52] i nagovarajući ga da se smionije prihvati uprave u gradu kad je grad potpuno u njegovoj vlasti. A i mnogi se od onih koji nisu pripadali nijednoj stranci nisu ustručavali postaviti na čelo države čovjeka, najpravednijega i najtreznijega, jer su vidjeli da je razborito i na zakonu osnovano provođenje reforme mučno i teško. Neki vele da je Solon u Delfima primio proroštvo koje glasi:

Sjedni po sr'jedi na brodu i posao vrši krmarov!
Mnogo Atenjana ima što tebi će biť pomagači.[53]

A najvećma su ga kudili druzi što zbog imena zazire od samovlašća kao da ono po vrlini onoga koji bi ga primao ne bi doskora moglo postati zakonitom kraljevskom vlašću i kao da nisu prije Eubejani Tinondu a sada Mitilenjani Pitaka postavili sebi za vladara. Ali ništa ne odvrati Solona od njegove odluke, nego, kako vele, reče prijateljima da je tiranida doduše lijepo mjestance, ali nema izlaza. A Foku piše u svojoj pjesmi:

A poštèdjeh li
Domovinu tiranske l' vlasti, silé nemile
Nè maših niť osramòtih niť okaljah glasa svog,
Nè kajem se stoga ništa: tako, mislim, prije ću
Dići se nad ljude sve.[54]

Odatle se jasno vidi da je on i prije svoga zakonodavnog rada bio veoma ugledan. A što su mnogi, zato što se klonio tiranide, o njemu govorili s podsmijehom, o tome je napisao ovako:

Nije Solon čovjek uman niti dobar savjetnik.
Bog ga darom darivaše l'jepim, al' on nè primi;
Lov uloviv, zadivi se, pune mreže velike
Ne privuče: pamet, srce jednim mahom izgubi.
Želio bih da zavladam, blago steknem bezbrojno
I Ateni tiraninom da sam samo jedan dan,
Nek' me onda na mijeh odru i zatru mi čitav rod.[55]

15. Tako je pjesmom prikazao da puk i prosta svjetina govore o njemu. Ali ako je i odbio tiranidu, nije baš sasvim blago obavio posla. Nije pri postavljanju zakona postupao mlitavo; nije popuštao pred

moćnima, niti je ugađao onima koji su ga izabrali. Ondje gdje je stanje bilo dobro koliko je to samo moguće, nije upotrijebio lijeka ni uveo novosti pobojavši se da ne bi, pošto do kraja smete i uzbuni grad, bio onda preslab da ga opet podigne i uredi po najboljim načelima. A gdje je mislio da će mu riječ slušati i silu, ako je upotrijebi, trpjeti, ondje je to i radio, kako sam kaže:

U jedno sljubih, složih silu i pravdu.[56]

Stoga kad su ga poslije zapitali je li Atenjanima dao najbolje zakone, reče: »Najbolje od onih koje bi oni bili prihvatili«. A što noviji pisci kažu da su Atenjani, prikrivajući ružnoću stvari časnim i ugodnim imenima, dosjetljivo nazivali eufemistički bludnice družbenicama,[57] savezнички danak doprinosom, svoje posade po gradovima stražom, a tamnicu nastambom; taj je domišljaj, čini se, prvi smislio Solon kad je ukidanje dugova nazvao rasterećenjem.[58] To mu je, naime, bila prva mjera koju je poduzeo odredivši da se ondašnji dugovi oproste, a ubuduće da nitko više ne smije posuđivati uz zalog osobe dužnika. Ali opet neki napisaše, a među njima Androtion,[59] da Solon siromašne nije zadovoljio time što im je olakšao položaj ukinućem dugova nego uvođenjem umjerenih kamata, a oni su sami tu čovječnu uredbu i s njom nastalo povećanje mjera i nominalne vrijednosti novca prozvali rasterećenjem.[60] Jer od mine, koja je prije vrijedila sedamdeset i tri drahme,[61] načini sto drahmi tako da su ljudi vraćali na broj jednako, a po vrijednosti manje. To je bila velika pomoć onima koji su plaćali, a nije bilo ni štete onomu koji je primao. No većina pisaca tvrdi da je to rasterećenje značilo ukinuće svih dugova, a s ovom se verzijom bolje slažu Solonove pjesme. U njima se Solon hvali da je sa založene zemlje

Uklonio mnogi zalog-kamen postavljen;[62]
I robovaše prije, sad je slobodna.[63]

I od građana, prodanih zbog duga u roblje, vrati jedne iz tuđine

A već jezik atički
Zaboravili, lutajući kojekud.
A druge, što su ropstvo tu podnosili
Baš sramno,[64]

kaže da je učinio slobodnima. Zbog toga njegova rada veli da mu se dogodila najveća neugodnost. Kad je namislio otpustiti dugove i tražio za to prikladne razloge i zgodnu prigodu, saopći to prijateljima u koje je imao najviše povjerenja i koji su mu bili najbliži; Kononu, Kliniji i Hiponiku. Reče im da ne kani dirati u zemlju,[65] nego je odlučio samo ukinuti dugove. A oni odmah to iskoriste i, preduhitrivši ga, uzajme silne novce u bogatih te pokupuju mnogo zemlje. A kad je izišla odluka pa oni uživali imetak a novaca nisu vraćali vjerovnicima, navukoše na Solona tešku optužbu i potvoru kao da ne stradava i on zajedno s drugima, nego je suučesnik prijevare.[66] Ali taj prijekor bi odmah opovrgnut dokazom s pet talenata: našlo se, naime, da je potraživao pet talenata i on ih je po zakonu prvi oprostio. Neki, među njima i Rođanin Polizel, spominju

petnaest talenata. Njegove su pak prijatelje otada uvijek nazivali okresivačima dugova.

16. Ali Solon nije zadovoljio niti jednu niti drugu stranku, nego je uvrijedio bogate jer im je uništio zadužnice, a još više sirotinju jer nije izvršio preraspodjelu zemlje, kojoj su se nadali, niti je, kao Likurg,[67] uspostavio potpunu jednakost ljudi i načina življenja. Ali Likurg je bio jedanaesti potomak Heraklov i kraljevao je mnogo godina Spartom te je imao velik ugled, prijatelje i moć, što mu je sve išlo na ruku u onom što je lijepo zamislio za državu, a k tome je upotrijebio više silu nego riječ tako da su mu i oko izbili,[68] pa je zato postigao najvažniji uspjeh za opće dobro i slogu grada: da nitko od građana nije bio ni siromah ni bogataš. Solon to, istina, nije postigao svojim državnim uređenjem jer je bio pučanin i čovjek iz srednjeg staleža, ali mu rad nije zaostao za onom moći što ju je imao premda je polazio samo od volje građana i njihovog povjerenja u njega. A što se zamjerio većini koja je drugo očekivala, o tom je sam rekao:

Lude to im bjehu misli, ljute se na mene sad,
Pòpr'jeko me oč'ma svi k'o dušmanina gledaju.[69]

Ali opet kaže da se tko drugi domogao iste vlasti,

Taj puka ne bi zadrž'o niť mirov'o
Dok, smućkav mľjeko, ne bi obr'o maslaca.[70]

Ipak su ljudi ubrzo razabrali prednosti njegovih mjera i okanili se svojih prigovora, pa zajednički prinijeli žrtvu, a ovu su prozvali »rasterećenjem«, te Solona imenovali ispravljačem ustava i zakonodavcem ne postavivši mu neko ograničenje, nego su mu povjerili sve podjednako: državne službe, skupštinu, sudove, vijeća, da za svako od toga odredi imovni cenzus, broj ljudi i vrijeme sastajanja,[71] te da ukida ili ostavlja što mu se god svidi od postojećih institucija.

17. Prije svega ukine Drakontove[72] zakone osim zakona o ubojstvu[73] zbog njihove strogosti i težine kazni. Jer gotovo za sve je prestupe bila određena jedna kazna: smrt, pa su ljudi osuđeni zbog dangube gubili glavu, a tko je ukrao povrće ili voće bio je jednako kažnjavan kao i svetokradica i ubojica. Zato je poslije Demad[74] izišao na glas rekavši da je Drakont svoje zakone napisao krvlju a ne crnilom. A sad je Drakont, kako kažu, na pitanje zašto je za većinu prijestupa odredio smrt kao kaznu odgovorio da po njegovu sudu mali prekršaji to zaslužuju, a za velike da teže kazne nema.

18. Kao drugo, želeći da sve više službe, kako je bilo dotada, ostavi imućnima, a da ostalu upravu, u kojoj još narod nije imao učešća, poizmiješa, Solon procijeni imetak građana,[75] pa onoga koji je dobivao pet stotina mjera suhoga i tekućega priroda, uvrsti u prvi razred i nazove ih petstomjercima (pentakosiomedimni).[76] U drugi razred uvrsti one koji su mogli hraniti konja i dobivali tri stotine mjera priroda. Njih su zvali obveznicima konjaničkog poreza (vitezovima). Jarmašima (zeugitima)

prozvali su se pripadnici trećeg razreda, a prihod im je bio dvjesto mjera obojenog priroda zajedno. Svi su se ostali zvali nadničari (teti) i njima nije dao pristupa ni do kakve službe; oni su sudjelovali u državnoj upravi samo polazeći narodnu skupštinu i sudeći. Ta je sudačka vlast isprva bila neznatna, ali poslije se pokazala veoma značajnom jer je većina sporova dolazila pred te suce porotnike. Pa i za ono o čemu je odredio da sude upravne vlasti jednako je dopustio svakome priziv na porotni sud. Priča se također da je zakone sastavio ponešto nejasno i da ima u njima štošta dvosmisleno da time poveća vlast porotnom sudu. Jer kad se stranke u sporu nisu po zakonu mogle nagoditi u pogledu onoga o čemu su se parbili, dešavalo se da su morali svaki put tražiti suce porotnike i svaku parnicu predavati njima, koji su tako na neki način bili gospodari nad zakonima. Solon sam sebe za to ovako hvali:

Puku dadoh toliku moć kolika je dosta,
Niť mu oduzeh čast, niti joj dodadoh što.
Drugi pak imahu vlast i bogatstvom bijahu dični:
Za njih se pobrinuh ja s pravdom da imaju sve;
Stadoh obuhvativ štitom ja moćnim i jedne i druge
Nitko da nikome zla činiti ne bude jak.[77]

A kako je zaista mislio da još i više valja doskočiti slabosti puka, svakome dade pravo da parnicom ište zadovoljštinu ako bi tko kome nanio zlo, jer i kad je netko drugi bio udaren, zlostavljen ili ranjen, smio je svatko tko je god mogao ili htio tužiti krivca i sudski ga goniti. S pravom je zakonodavac priučavao građane da se osjećaju kao jedno tijelo i da sudjeluju zajedno u boli jedan s drugim. Tome zakonu odgovaraju i njegove riječi što se spominju. Upitan, naime, kako se čini, kojim se gradom najljepše upravlja, reče: »Onim u kojem se oni, koji ne trpe nepravdu, ne trude ništa manje od onih, koji je trpe, da se počinitelji kazne.«

19. Kako je sastavio vijeće na Aresovu brežuljku (Areopag) od onih koji su godinu dana bili arhonti – a bio mu je i sam članom kao bivši arhont – vidio je da još u narodu kipi i buja obijest zbog oprosta dugova, pa ustanovi i drugo vijeće te je, izabravši po sto ljudi[78] iz svakog plemena, kojih je bilo četiri, tima naredio da razmatraju javna pitanja prije narodne skupštine i da ne dopuštaju da se išta bez njihova prethodna razmatranja iznosi pred skupštinu. Tada je ono više vijeće učinio nadzornikom nad svime u državi i čuvarom zakona držeći da će grad, počivajući na dva vijeća kao o dva sidra, manje biti bacan valovljem i da će narod više održavati mirnim.

Većina, dakle, kaže da je, kako je spomenuto, vijeće na Aresovu brežuljku[79] ustanovio Solon. Svjedočanstvom im je, čini se, najviše to što Drakont nigdje ne navodi areopagite niti spominje to ime, nego uvijek kad govori o ubojstvu, obraća se efetima.[80] Ali trinaesta Solonova ploča sadrži njegov osmi zakon napisan od riječi do riječi ovako: »Od beščasnih, koji su bili beščasni dok još Solon nije bio arhont, neka budu vraćena građanska prava svima osim onih koji su bili tuženi pred Areopagom ili

pred efetima ili od kraljeva[81] u pritaneju[82] zbog umorstva ili ubojstva ili težnje za tiranidom kad je bio proglašen ovaj zakon!« To pet dokazuje da je vijeće na Aresovu brežuljku postojalo još prije Solonove vlade i zakonodavstva. Jer tko su oni koji su bili prije Solona osuđeni na Aresovu brežuljku ako je Solon prvi povjerio areopaškom vijeću sudbenu vlast? Osim ako, Zeusa mi, nije nastala neka nejasnoća u tekstu ili je nešto ispalo tako da su oni, koji su bili osuđeni zbog prestupa koji su sada u nadležnosti areopagita, efeta i pritana, ostajali beščasni kad je taj zakon bio proglašen, dok su drugim osuđenicima vraćena građanska prava. O tome, međutim, i sam razmišljaj!

20. Od ostalih njegovih zakona najosebujniji i najčudniji je onaj koji naređuje neka bude beščastan tko za strančarskog razdora ne pristane ni uz jednu stranku.[83] Kako se čini, on ne želi da itko bude nehajan i nezainteresiran prema općemu dobru, a svoje da osigura pa da se hvališe što ne stradava i ne trpi zajedno s domovinom, nego neka smjesta svatko pristane uz bolju i pošteniju stvar, pa dijeli opasnosti i radije pomaže nego da u sigurnosti čeka onu koja nadjačava.

Besmislen se i smiješan čini zakon koji kćeri baštinici, ako je tko po zakonu dobije pod vlast i postane joj gospodar, a ne bude sposoban tjelesno s njom općiti, dopušta da sklapa vezu s najbližim muževljevim rođacima. Neki kažu da je to pravo za one koji nisu sposobni spolno općiti, a radi novca uzimaju kćeri baštinice i pod plaštem zakona čine nasilje nad prirodom. Jer kad vidi gdje baštinica opći s kim god hoće ili će odustati od ženidbe, ili će sebi navući sramotu na vrat trpeći kaznu za lakomost i bezobraznost. A dobro je i to da baštinica ne smije imati spolni odnos sa svakim nego samo s kojim muževljevim rođakom da bi potomstvo pripadalo obitelji i bilo članom roda. Na to smjera i to što nevjestu sa ženikom zatvaraju skupa istom onda kad pojede dunju[84] i što baštinicu svakako mora onaj koji je uzme obljubiti tri puta na mjesec. Jer ako se i ne bi rodilo djece, to je znak štovanja muža prema čestitoj ženi i ljubavi koja uklanja mnoge sitne zadjevice što se svagda kupe i koja ne dopušta da se zbog razmirica sasvim odbije jedno od drugoga.

Kod drugih je udaja Solon ukinuo miraz te naredio neka mlada donosi sa sobom tri haljine i posude od male cijene i ništa drugo. Nije, naime, htio da ženidba služi dobitku i trgovini, nego da bračna zajednica muža i žene nastane radi rađanja djece i radosti ljubavnog uživanja.

Dionizije,[85] naime, kad je njegova majka tražila da je uda za nekoga građanina, reče da je kao tiranin prekršio državne zakone, ali da nema snage činiti nasilje protiv zakona prirode promičući brakove mimo dobi. U državama se ne smije dopustiti takav nered ni trpjeti spolne zajednice u prekasnoj dobi i nedolične, koje nimalo ne odgovaraju ulozi ni svrsi braka. Starcu, koji za ženu uzima mladu djevojku, reći će valjan poglavar ili zakonodavac ono što i Filoktetu:[87]

Kako možeš jadan sretno ženiť se?[87]

A nađe li u ložnici bogate starice mladića gdje se kao jarebica tovi živeći s njom, preselit će ga k mladoj djevi za udaju, kojoj treba muž. Toliko, dakle, o tome.

21. Hvale i onaj Solonov zakon koji zabranjuje loše govoriti o pokojniku. A i bogoljubno je držati svetima one koji su preminuli, pravedno je ne dirati u onoga koga više nema i politički je mudro ne dopuštati mržnji da vječno traje. A zabranio je i o živima zlo govoriti u svetištima, sudovima, zgradama vlasti i za vrijeme svečanosti javnih igara; ili naredi da prekršitelj plaća tri drahme osobi koju je uvrijedio a još dvije državnoj blagajni. Jer nigdje ne susprezati gnjev znak je neodgojenosti i raspuštenosti, a opet svagdje se suspreći teško je, a nekima i nemoguće. Zakon treba da propisuje prema mogućnostima ako se hoće da uz neku korist kažnjava nekolicinu, a ne mnoge bez ikakva rezultata.

Solon je izišao na glas i zakonom o oporukama. Prije nije bilo moguće oporučno raspolagati imovinom, nego su novci i kuća morali ostati pokojnikovoj porodici; on, međutim, dopusti da čovjek, ako nema djece, može svoj imetak dati komu god hoće i tako prijateljstvu dade prednost pred srodstvom a naklonosti pred prisilom te imetak učini vlasništvom posjednika. Ali opet nije oporučna darovanja dopustio slobodno i bez ograničenja, nego samo onda ako nisu bila učinjena pod utjecajem bolesti i opojnih sredstava, radi izbjegavanja pljenidbe, pod prinudom ili zbog nagovora oporučiteljeve žene. Sasvim je dobro i dolično sudio da poslušati nekoga mimo onoga što je najispravnije znači isto kao i biti prisiljen, pa je izjednačio prijevaru s nasiljem i ugađanje nasladom s mučenjem, jer to oboje može čovjeka jednako raspametiti.

I za izlaske žena, za njihovo ožaljivanje mrtvih i za njihova svetkovanja ustanovio je zakon koji je sprečavao nered i neumjerenost. Naredio je da žene polaze iz grada najviše s tri haljine i nose jela i pila najviše za jedan obol, a košara im ne smije biti veća od lakta. Ne smiju putovati noću, osim ako se voze na kolima sa svjetiljkom koja im osvjetljava put. Zabrani da se do krvi grebu u znak tuge, da oplakuju unaprijed sastavljenim tužaljkama i da nariču pri pogrebu osoba koje im nisu rod. Nije dopustio klati vola kao žrtvu za mrtva, više od tri haljine polagati kome u grob, niti ići tuđem grobu osim na sprovodu. Većinu toga zabranjuju i naši zakoni,[88] samo što ovi povrh toga nalažu nadzornicima žena da kažnjavaju one koje takvo što rade zato što se time prepuštaju nemuževnim i ženskastim pretjeranostima i nastranostima u žalovanju.

22. Vidio je da se grad puni ljudima koji se neprestano odasvud slijevaju u Atiku i da je većina zemlje neplodna i loša, a da moreplovci ne običavaju ništa morem dovoziti onamo gdje nema robe za zamjenu, pa je zato u sugrađana potakao zanimanje za obrt i propisao zakon da sin ne mora hraniti oca ako ga ovaj nije naučio neki zanat. Likurg je živio u gradu čistu od rulje stranaca i imao, kako veli Euripid,[89] zemlje za mnoge mnogo, za dvaput toliko ljudi previše, i još, kao najvažnije, mnoštvo državnih robova razasutih oko Lakedemona, koje je bolje bilo ne puštati da besposliče nego ih neprestano tlačiti radom i naporima. Bilo mu je zgodno osloboditi građane mučna i gruba posla pa ih pritegnuti oružju da uče samo tu vještinu i u njoj se vježbaju. A Solon, udešavajući više zakone prema prilikama nego prilike prema zakonima, vidio je prirodu zemlje gdje jedva dotječe onima koji je obrađuju i ne može hraniti velik broj

besposlenih i dokoličara, pa je zato uzdigao ugled zanatima i naredio vijeću na Aresovu brežuljku da pazi od čega tko živi i da kažnjava besposlene.

Ali još je stroži propis po kojem ni sinovi rođeni od kurtizane, kako izvješćuje Heraklid Ponćanin,[90] ne moraju hraniti svoga oca. Jer tko izbjegava časni status braka pa uzima k sebi ženu ne radi djece nego radi uživanja, taj dobiva svoju plaću time što sebe lišava svakog prava na prigovor sinovima da ga zanemaruju budući da im je samo njihovo rođenje učinio sramotom.

23. Uopće, najčudnijima se čine Solonovi zakoni o ženama. Dopustio je, naime, ubiti preljubnika kad ga tko zateče na djelu, ali otme li tko i siluje slobodnu ženu, odredio je za nj samo novčanu kaznu od sto drahmi, a dvadeset ako je podvede, osim ako ona, dakako, nije jedna od onih što se javno nude za novac, a time misli kurtizane. Ta ove otvoreno odlaze k onima koji im plaćaju. Osim toga, ne dopušta prodavati kćeri ni sestre osim ako otkrije da nije više djevica jer je već bila s muškarcem. No nerazumno je jedno isto djelo jedanput kažnjavati oštro i nemilosrdno, a drugi put blago kao za šalu određujući kakvu god globu kao kaznu. Ali možda je to zato što je onda bilo u gradu malo novca te ga je bilo teško dobaviti, a to je činilo novčane kazne teškima. Kod procjene žrtava računa Solon ovcu i drahmu kao protuvrijednosti mjeri žita. Odredio je da se slavodobitniku na istamskim igrama daje sto drahmi, a slavodobitniku na olimpijskima petsto. Tko je donio vuka, dobio je pet drahmi, a tko vučića, jednu. Demetrije Faleranin[91] veli da je ono bila cijena govedu, a ovo ovci. A cijene što ih na šesnaestoj ploči određuje za birane žrtve prirodno su bile mnogostruko veće od tekućih cijena, ali prema sadašnjima i te su niske. Od davnina ratovali su Atenjani s vucima jer im je zemlja bolja za pašu nego za obrađivanje. Ima ih koji kažu da ni plemena nisu bila prozvana po sinovima Ijonovim, nego po vrstama u koje su u početku bili po načinu života podijeljeni: ratničko Hopliti, zanatlijsko Argadi, a od dviju preostalih ratari su bili Geleonti a pastiri i stočari Egikoreji.[92]

Kako zemlja nema dosta vode ni od nepresušnih rijeka, ni od jezera, ni od obilnih izvora, nego je većina naroda imala iskopane zdence, izdao je zakon da narod smije na javni zdenac samo unutar »konjskog puta«; »konjski put« je razdaljina od četiri stadija; a gdje je udaljenost do javnog zdenca veća, neka traže sebi svoju vodu. Iskopaju li kod sebe deset hvati u dubinu a ne nađu vode, tada neka uzimaju od susjeda puneći dvaput na dan kabao od šest kongija.[93] Držao je da treba pritjecati u pomoć u oskudici, ali ne podupirati lijenost. Veliko iskustvo pokaza i kod određivanja mjere za nasad: zapovjedi, tko sadi što drugo u polju, neka sadi pet stopa daleko od susjeda; a tko sadi smokvu ili maslinu, devet. Ove, naime, svojim korijenom sežu dalje i njihovo susjedstvo nije bez štete za neke biljke jer im oduzimaju hranu i ispuštaju sok koji gdjekojemu nasadu škodi. Naredio je da svatko tko hoće kopati jame i jarke, koliko kopa u dubinu, tolika neka bude i udaljenost od susjedove; i tko namješta košnice, neka su od onih što ih je drugi ranije postavio u razmaku od tristo stopa.

24. Od uroda dopustio je samo prodaju ulja u tuđinu, a drugo je zabranio izvoziti. I naložio je neka arhont prokune takva ili, ako to ne učini, da sam plati sto drahmi državnoj blagajni. Taj se zakon nalazi na prvoj Solonovoj ploči. Pomislio bi stoga tkogod da nisu sasvim nevjerodostojni oni koji kažu da je i izvoz smokava bio u starini zabranjen, te je onaj koji je prokazao ili prijavio takve izvoznike bio nazvan »prokazivačem smokava« (sikofantom).[94] Propisao je i zakon za štete što ih čine četveronošci u kojem naređuje da i pas koji ugrize bude predan vezan drvenom ogrlicom s lancem dugim tri lakta; to je dobra zamisao za povećanje sigurnosti.

Ali zakon o novim građanima budi sumnju jer po njemu mogu građanima postati samo oni koji su zauvijek prognani iz svoje domovine ili koji sa svim svojim kućanstvom preseljuju u Atenu radi bavljenja zanatom. A to kažu da je učinio ne toliko zato da tjera ostale, koliko privlačeći u Atenu takve ljude sigurnošću da će jedni biti pouzdani silom prilika, jer su izgubili svoju domovinu, a drugi iz uvjerenja, jer su je sami ostavili.

Karakteristična je i ona Solonova odredba o javnom objedovanju što je sam naziva parasitijom.[94a] Ne dopušta da ista osoba često dolazi na gozbu, a kažnjava onoga tko smije a neće; ono prvo smatra lakomošću, ovo drugo preziranjem zajedništva.

25. Odredio je za sve zakone da ostanu na snazi sto godina; i bili su ispisani na drvene ploče koje su se okretale u četvrtastim okvirima. Od njih se još u naše vrijeme u pritaneju čuvalo nešto ostataka, a bili su nazvani, kako veli Aristotel,[95] »kirbe«. I komički pjesnik Kratin[96] negdje kaže:

U ime onog Solona i Drakonta,
Uz čije već se kirbe ječam suši sad.

Neki pak vele da su samo one ploče koje sadrže propise o svetim obredima i žrtvama posebno nazvane kirbama, a ostale aksonima.[97] Kako bilo da bilo, vijeće je polagalo zajedničku zakletvu da će se držati Solonovih zakona, a svaki se tezmotet (čuvar zakona)[98] na trgu kod glasničkoga kamena još napose zaklinjao da će, ako prekrši koju naredbu, u Delfima postaviti kao zavjetni dar zlatan kip težine jednake njegovoj.

Solon opazi i nejednakost mjeseci i da se kretanje Mjeseca ne slaže sasvim ni sa zalazom ni s izlazom Sunca, nego da često puta istoga dana Mjesec izađe prije Sunčeva zalaska a zađe poslije njegova izlaska. Zato je odredio da se taj dan zove »stari i mladi«. Držao je da jedan njegov dio, onaj prije sastanka sa Suncem, pripada prethodnomu mjesecu, a drugi već onomu koji počinje. On je, kako se čini, prvi ispravno razumio Homera[99] kad veli:

Ovaj kad svršava mjesec i kada nastaje drugi.[100]

Sljedeći dan nazove početkom mjeseca. Dane poslije dvadesetoga nije brojio dodajući dvadesetici, nego oduzimajući od trideset i, odbijajući sve manje i manje brojke kako je vidio da se smanjuje mjesečeva svjetlost, izbrojio bi do trideset.[101]

Čim je Solon izdao zakone, dolazili su neki danomice pa hvalili, ili prigovarali, ili savjetovali da tekstu štogod doda ili ukloni, a veoma je velik bio broj onih koji su postavljali pitanja i tražili savjet, te iskali od njega tumačenja i razjašnjenja značenja i svrhe svake odredbe. Videći da je s jedne strane besmisleno to činiti a s druge da je zazorno to ne činiti, pa kako je htio da se neprilikama potpuno makne s puta i ukloni negodovanju i kritičnosti sugrađana *(tà ù djelu veliku baš*, kaže sam, *teško ugodit' je svim)*, uze to što je bio vlasnikom broda za izgovor putovanju, zatraži od Atenjana dopuštenje za desetogodišnje odsustvo i otplovi. Nadao se da će se kroz to vrijeme oni priviknuti na njegove zakone.

26. Najprije je stigao u Egipat i, kako sam veli, proboravio

Rječine Nila na ušću a kanopskom žalu nadómak.[102]

Neko je vrijeme proveo u traganju za mudrošću i u društvu najučenijih svećenika, Psenofisa iz Heliopola i Sonhisa iz Saisa. Od njih je čuo, kako kaže Platon, i priču o Atlantidi[103] i poduhvatio se da je u obliku pjesme prenese Helenima. Zatim otplovi na Kipar, gdje ga je osobito zavolio Filokipro, jedan od tadašnjih kraljeva, koji je vladao nevelikim gradom što ga je Tezejev sin Demofont utemeljio na rijeci Klariju, na mjestu po prirodi, doduše, sigurnu, ali neudobnu i jadnu. Solon ga zato nagovori da grad premjesti na lijepu ravnicu koja je ležala ispod njega i da ga učini ugodnijim i većim. I sam se osobno pobrinuo za osnivanje novoga grada i uredio ga kako je za život i sigurnost najbolje, tako da je k Filokipru nagrnulo mnogo doseljenika i drugi su mu kraljevi pozavidjeli. Zato i prozove grad Soli Solonu u čast, a prije se zvao Epeja.[104] A i sam Solon spominje to osnivanje grada; u svojim se, naime, elegijama obraća Filokipru, te veli:

Ti sad ovdje u Solima vladaj još godina mnogo,
Stanuj ù gradu tom, zà tobom i sav tvoj rod.
Mene pak s brzicom lađom nek' s otoka slavnoga zdrava
Kipranka otprati sad, ljubice vijenac su njoj.
Ljubav i diku za naselje ovo podarila meni,
Sretan još dala mi put, domu da vratim se svom![105]

27. Što se njegova sastanka s Krezom tiče, neki misle pomoću kronologije dokazivati da je izmišljen. Ali ja tu vijest, tako znamenitu, posvjedočenu tolikim svjedocima i koja, što je još važnije, Solonovu značaju pristaje i dostojna je njegove duševne veličine i mudrosti, ne mislim žrtvovati nekim, kako ih nazivaju, kronološkim proračunima što ih do dana današnjega nebrojeni ispravljaju a opreke ne mogu dovesti ni u kakav sklad. Kažu, dakle, za Solona da je na Krezovu molbu došao u Sard[106] i da mu se dogodilo slično kao čovjeku s kopna kad je prvi put silazio k moru. Kao što je, naime, onaj, videći jednu rijeku za drugom, svaki put mislio da je to more, tako se i Solonu, kad je prolazio dvorom i vidio silu dvorjanika sjajno nagizdanih kako se šepire u gomili pratilaca i staražara, svaki činio Krezom, dok ga ne dovedoše do samoga kralja, obasuta svime što je god od nakita mislio da ima izvanrednoga, prekomjer-

noga i dostojnoga zavisti u dragu kamenju, odjeći bogatih boja i zlatarskim majstorima da pruži doista prizor veoma uzvišen i pitoreskan. Ali kad je Solon stao preda nj, a nije se s pogleda prenerazio niti rekao išta od onoga čemu se Krez nadao, nego je, štaviše, svakome pametnome jasno pokazivao da prezire takav nedostatak ukusa i afektaciju, zapovjedi ovaj da mu otvore vrata riznice pa da ga vode da mu pokažu ostalo silno bogatstvo i raskoš, premda to nije uopće bilo potrebno. Jer Krez je sam po sebi bio dostatan da pruži predodžbu o svojem značaju. Kad je Solon bio doveden natrag pošto je vidio sve, zapita ga Krez zna li kojega čovjeka sretnijega od njega. Solon odvrati da zna i da je to bio njegov sugrađanin Tel, pa ispripovijeda da je Tel bio čestit čovjek, da je ostavio uglednu djecu, da je život proveo bez ikakve oskudice i da je umro za domovinu slavno kao junak. Sad se već činilo Krezu da je Solon čudak i prostak kad sreću ne mjeri po gomili srebra i zlata, već više cijeni život i smrt obična i jednostavna čovjeka iz naroda nego toliku moć i vlast. Ali ga ipak ponovno zapita zna li koga drugoga koji je poslije Tela sretniji od njega. A Solon opet odgovori da zna Kleobisa i Bitona, ljude koji su se istakli bratskom ljubavi i sinovskom prema majci: oni su se, reče, kad volovi nisu stigli na vrijeme, sami upregli u jaram pred kola i odvezli majku do Herina hrama[107] dok su je sugrađani nazivali sretnicom, a ona se radovala. Pošto su zatim žrtvovali i pili, sutradan, nakon počinka, nisu više ustali, nego ih ugledaše gdje su umrli smrću bez boli i tuge u tolikoj slavi. »A nas«, reče ljutito Krez »ne ubrajaš nikako među sretnike?« A Solon, ne hoteći mu laskati a ni dalje ga jariti, odvrati: »Kralju Lidana, Helenima je bog u svemu dao umjerenost i zbog te umjerenosti ima u nas neka plaha, kako se čini, i narodska mudrost, ne kraljevska ni sjajna: ta mudrost, videći kako se u životu svakojako mijenja sreća, ne da čovjeku da se uznosi sadašnjim blagodatima niti da se divi sreći ljudskoj dok još ima vremena da se ova preokrene. Svakome se, naime, primiče promjenljiva i nesigurna budućnost, a kome bog do kraja dade povoljan uspjeh, toga držimo sretnim. Hvaliti pak čiju sreću dok je još živ i u životu se izlaže opasnostima nije sigurno ni vrijedno, kao niti proglasiti koga slavodobitnikom usred natjecanja i ovjenčati ga vijencem.« To rekavši, Solon se udalji pošto je svojim riječima Kreza ozlovoljio, ali ga nije urazumio.

28. Basnopisac Ezop – desio se, naime, slučajno u Sardu pozvan onamo i štovan od Kreza – ražali se što Solon nije našao nikakve prijaznosti pa mu, opominjući ga, reče: »Solone, s kraljevima treba što manje ili što ugodnije govoriti«. »Ne, Zeusa mi«, odvrati Solon »nego što manje ili što blagotvornije«.

Onda je, dakle, Solona Krez tako prezreo; ali kad se s Kirom pobio, pa u bitki podlegao, prijestolni grad izgubio, živ bio uhvaćen i imao biti spaljen, pa su ga već vezana popeli na lomaču, a gledali svi Perzijanci i Kir bio nazočan, poviče tri puta koliko je god dosizao glasom i imao snage doviknuti: »O Solone!«[108] Kir se začudi i posla ljude da ga pitaju kakav je to čovjek ili bog Solon kojega on jedinoga zaziva u teškoj nevolji. I Krez mu ništa ne zataji nego reče: »Taj čovjek bijaše jedan od mudraca u

Helena, koga sam pozvao k sebi, ali ništa nisam htio da čujem ni naučim što mi je trebalo, nego samo da me vidi i otiđe kao svjedok moje ondašnje sreće, gubitak koje bijaše doista veće zlo nego što je njezino dobivanje bilo dobro. To dobro, dok je sreća trajala, bijaše pusta riječ i primisao; ali njezin mi se obrat svršava u strašnim patnjama i nepopravljivim nesrećama, koje su stvarne. I zato mi je on, sluteći po onome onda ovo sada, savjetovao da pazim na završetak života i da se drsko ne uznosim taštim mislima.« Kad su te riječi bile prenesene Kiru, budući da je bio mudriji od Kreza i jer je na primjeru pred sobom vidio snagu Solonove riječi, nije Kreza samo pustio, nego ga je i uvijek, dok je god živio, poštivao. I Solon je stekao slavu da je jednom riječju jednoga kralja izbavio, a drugoga poučio.

29. Dok je Solon izbivao, u gradu su se opet gložili. Doljanima je na čelu bio Likurg, primorcima Alkmenov sin Megaklo, a brđanima Pizistrat.[109] Među ovima bilo je mnoštvo nadničara koji su bili najviše ogorčeni na bogate. Još se grad držao zakona, ali svi su iščekivali prevrat i željeli drugo uređenje. Nisu se samo nadali da će se izjednačiti s drugima, nego da će, dapače, promjenom imati više i sasvim nadvladati svoje protivnike. Kad je u tim prilikama Solon stigao u Atenu, poštovanje i počast iskazivali su mu svi, ali u javnosti govoriti i djelovati nije više bio jednako sposoban ni voljan zbog svoje starosti, nego je sam na svoju ruku odlazio k vođama stranaka pa gledao da ih pomiri i složi, a činilo se da Pizistrat najviše mari za nj. Bilo je u toga čovjeka nešto milo i ugodno u razgovoru, bio je pripravan pomagati siromasima, a u neprijateljstvu ostajao je obziran i umjeren. A u onome čega od prirode nije imao znao se tako pretvarati da mu se više vjerovalo nego onima koji su posjedovali ta svojstva. Držali su ga savjesnim i ozbiljnim čovjekom koji najviše cijeni jednakost i ljuti se ako bi tko dirao u postojeće uređenje i išao za prevratom; time je, naime, varao mnoštvo. Ali Solon ubrzo prozre njegovu pravu ćud i prvi razabra njegove tajne zle naume, no ipak ne zamrzi na nj, nego je pokušavao da ga obuzda i urazumi. Govorio je njemu i drugima, ako mu tko iz srca odstrani želju za prvenstvom i izliječi strast za tiranidom, nema drugoga čovjeka prirodno obdarenijega za vrlinu niti boljega građanina.

Kako je uto Tespis[110] već počeo pokretati razvoj tragedije, a novina tog pothvata privlačila je većinu naroda premda još nije došlo do natjecanja na igrama, Solon, kako je po svojoj naravi rado slušao i učio, a u starosti se još više prepuštao dokolici i zabavi, pa, Zeusa mi, i piću i glazbi, pođe da vidi Tespisa koji je, kako je bio običaj u starih pjesnika, sam glumio. Poslije predstave obrati mu se Solon pitanjem ne stidi li se pred tolikima onoliko lagati. A kad mu Tespis odvrati da nije ništa strašno u igri takvo što govoriti i raditi, udari Solon štapom o zemlju i reče: »Ubrzo ćemo, međutim, takvu igru, kad je tako hvalimo i cijenimo, nalaziti u našim ugovornim uglavcima!«

30. Kad je Pizistrat, sam se izranivši,[111] došao na trg vozeći se na kolima i podjarivao narod tvrdnjom da mu neprijatelji rade o glavi iz

političkih razloga, a mnogi su u znak odobravanja ljutito vikali, Solon priđe blizu, stane do njega i reče: »Sine Hipokratov, ne glumiš dobro homerskoga Odiseja.[112] Jer nagrdivši sebe, on je prevario svoje neprijatelje, a ti time zavaravaš sugrađane.« Mnoštvo je nakon toga bilo pripravno boriti se za Pizistrata i narod se skupi u skupštini. Ariston podnese prijedlog da se Pizistratu dade pedeset topuzlija kao tjelesna straža, ali Solon ustade i usprotivi se, te izrekne mnogo toga nalik na ono što je napisao u svojim pjesmama:

Čovjeku gledate vi na jezik, na umilnu riječ mu.
Ali svaki od vas po lijinu kreće se tragu,
Pritom u sviju vas prazan u glavi je um.

Ali videći da su siromasi spremni ugađati Pizistratu i da galame a da bogati kukavički bježe, ode rekavši da je od prvih pametniji, a od drugih hrabriji: pametniji od onih koji ne razumiju što se događa, a hrabriji od onih koji, doduše, razumiju, ali se boje suprotstavljati tiranidi.[113] Narod odobri prijedlog i nije se više s Pizistratom netezao oko broja topuzlija, nego je očigledno puštao da ih uzdržava i vodi koliko god hoće sve dok ovaj nije zaposjeo Akropolu. A kad se to zbilo i grad se sav uzbunio, Megaklo[114] s ostalim Alkmeonovićima smjesta pobjegne, a Solon, premda je već bio vrlo star i nije imao nikoga da mu pomaže, ipak izađe na trg i porazgovori sa sugrađanima dijelom grdeći njihovu nerazboritost i mlitavost, a dijelom podbadajući ih još i potičući neka se ne odreknu svoje slobode. Tada reče i onu svoju poznatu da im je nedavno bilo lakše stati na put tiranidi kad je nastajala, ali je veće i sjajnije djelo iskorijeniti je i uništiti sad kad je već nastala i ojačala. A kad se od straha nitko nije na nj osvrtao, otiđe svojoj kući, uzme oružje, položi ga na ulicu ispred vrata i reče: »Koliko sam mogao, pomogao sam svojoj domovini i njezinim zakonima«.[115] I otada je živio u miru, a kad su mu prijatelji savjetovali neka bježi, nije se na to obazirao, nego je, pišući pjesme, grdio Atenjane:

Stiže l' vas nevolja ljuta a radi kukavštine vaše,
Nemojte s udesa tog bogove kriviti vi!
Sami ojačaste ove kad stražu im dadoste jaku,
Zato snađe vas sad grdnog robovanja jad.[116]

31. Kad su ga zbog toga mnogi upozoravali da će poginuti od ruke tiranina i pitali u koga se uzda kad tako bezumno postupa, on reče: »U svoju starost«. Pizistrat mu je, međutim, kad se domogao vlasti, stao tako iskazivati štovanje časteći ga, pokazujući mu svoju naklonost i pozivajući ga k sebi da mu je Solon bio čak savjetnikom i odobravao mnoge njegove postupke. I doista, Pizistrat je održavao na snazi većinu Solonovih zakona pokoravajući im se sam i prisiljavajući na to prijatelje. Kad su ga tako zvali pred Areopag zbog optužbe za ubojstvo, a već je bio na vlasti, došao je propisno da se brani, ali tužitelj se ne pojavi na sudu. I sam je donio druge zakone, od kojih jedan nalaže da se ratni bogalji hrane na državni trošak. Ali Heraklid veli da se Pizistrat u tome poveo za Solonom, koji je to već prije odredio za osakaćenog Tersipa. A kako je izvijestio Teofrast,

zakon protiv lijenosti nije postavio Solon nego Pizistrat, čime je zemlju učinio plodnijom, a grad mirnijim.

Solon se prihvatio velika posla, pripovijesti ili legende o Atlantidi, što ju je čuo od učenjaka u Saisu, a ticala se Atenjana, ali je odustao ne zato što nije, kako tvrdi Platon,[117] imao vremena, nego više zbog starosti, jer se uplašio dugotrajnosti pisanja. Jer da je imao izobilje vremena, otkrivaju njegove riječi:

Stareći provodim v'jek, mnogom se učeći još;

i

Posao Kipranke i Dionisa i Muza[118] *je sada*
Srcu mojemu drag, ljudima radost je on.

32. Za Platona je građa o Atlantidi bila zapuštena gruda lijepe zemlje što mu je nekako po srodstvu sa Solonom[119] pripadala, pa je živo uznastojao da je obradi i iskiti. Na početku postavi velike trijemove, ograđene prostore i dvorišta kakvih nije imala nijedna druga pripovijest, ni legenda, ni pjesma. Ali kasno je započeo, te je prije završio život nego posao, pa koliko se veselimo napisanome, toliko jače žalimo što nije dovršeno. Kao što je bilo s Olimpijejonom[120] u gradu Ateni, tako je Platonova mudrost među mnogim krasnim djelima ostavila samo priču o Atlantidi nedovršenu.

Kako je, dakle, Pizistrat došao na vlast kao tiranin, Solon je, kako izvješćuje Heraklid Ponćanin, živio dugo vremena, ali prema Faniji Erešaninu ni dvije godine. Pizistrat je, naime, preuzeo vlast kao tiranin za arhonta Komije,[121] a Fanija tvrdi da je Solon umro za Hegestrata, koji je postao arhontom poslije Komije. A što se tiče predaje da je pepeo njegova spaljena tijela bio rasut po otoku Salamini, to je tako besmisleno da je sasvim nevjerojatno i nalik na bajku, ali je ipak zabilježeno kod vjerodostojnih pisaca, među njima i filozofa Aristotela.

Bilješke

[1] Iz 1. st. pr. n. e., suvremenik cara Augusta. Antički izvori tvrde da je napisao više od 3500 knjiga pa ga zato nazivaju *Khalkoénteros* »gvozdena želuca«.
[2] Izgubljen.
[3] Posljednji od legendarih atenskih kraljeva. Predaja ga je stavljala u 11. st.
[4] Iz Herakleje na Pontu (Crnome moru), učenik Platonov i Aristotelov, filozof, povjesničar i pjesnik.
[5] Atenski tiranin (560–527).
[6] Iz Euripidovih *Bakha*, stih 8.
[7] Iz Sofoklovih *Trahinjanki*, stihovi 441/442.
[8] Tj. da bude gimnastičar.
[9] Eros je bog ljubavi. Akademija je gaj s vježbalištem oko milju sjeverozapadno od Atene, posvećen heroju Akademu; ondje je učio Platon.
[10] Trčanje s upaljenim bakljama bilo je sastavni dio svetkovine Panateneja u čast boginje Atene ili, po drugima, u čast bogova vatre i svjetla (Prometeja, Hefesta). Trkači su, pojedinačno ili grupno u podjednakoj udaljenosti, predavali zapaljene zublje jedan drugome.
[11] Prijevod prema K. Racu.
[12] Prijevod K. Raca.
[13] Stih 311. iz didaktičnog epa *Poslovi i dani* epskog pjesnika Hesioda (vjerojatno oko god. 700).
[14] Danas Marseille.
[15] Jonski filozof prirode iz 6. st. Vodu je smatrao prapočetkom svega.
[16] Misli se na tzv. sedam mudraca. U najčešćoj verziji to su Tales iz Mileta, Bijant iz Prijene, Hilon iz Sparte, Kleobul iz Linda (na Rodu), Perijandar iz Korinta, Pitak iz Mitilene (na Lezbu), Solon iz Atene. Često se spominje Mison (mjesto Perijandra), a ima i drugih imena.
[17] Otok uz maloazijsku obalu.
[18] Znamenit grad i luka u jonskom dijelu maloazijske obale.
[19] Iz 4/3. st. pr. n. e., učenik i nasljednik Aristotela na čelu peripatetičke škole. Od djela sačuvani su *Karakteri* i jedna rasprava *O biljkama*.
[20] Jonski grad u Maloj Aziji.
[21] Zadnji lidijski kralj, vladao od 560. do 546. Poslovično bogat. Bio je prijatelj grčke kulture.
[22] Znamenit kipar iz Magnezije u Lidiji u 6. st.
[23] Mladi Skit odlična roda koji je u 6. st. mnogo putovao Grčkom da bi upoznao njezinu kulturu i uveo je u svojoj zemlji. Nije baš sigurno da se radi o povijesnoj osobi.
[24] Pitagorejac, pristaša učenja o metempsihozi (seljenju duša).
[25] Stanovnici Megaride s glavnim gradom Megarom na korintskoj prevlaci.
[26] Plutarh to naglašava jer su Atičani normalno išli gologlavi, a pokrivala za glavu nosili su samo bolesni. Solon je upravo time želio upozoriti da nije normalan.
[27] Prijevod K. Raca.
[27a] Misli se: o toj vojni.
[28] Rt u Atici, pokraj luke Falerona, s hramom božice Demetre.
[29] Asopska je zemlja otok Salamina jer mu ime potječe od nimfe Salamine, kćeri riječnog boga Asopa u Beotiji.

[30] Prijevod prema K. Racu.
[31] Rukopisi Plutarhova djela imaju ovdje »prema Eubeji«. Da se radi o grešci prilikom rukopisne tradicije govorila bi okolnost da je to geografski jedva moguće: Eubeja leži uz istočnu obalu Atike (Salamina je na zapadu), dakle je od Salamine dijeli čitava Atika i srednji dio grčkoga kopna. No premda u prilog Niseji govori kontekst u ovoj i 12. glavi, danas se ta emendacija poznatog priređivača izdanja Plutarhovih *Životopisa* Nijemca Sintenisa ne prihvaća jednodušno iako je vrlo vjerojatno da je tradicionalni tekst na tome mjestu iskvaren.
[32] Misli se da je u rukopisnom izvoru tu nešto ispušteno.
[33] Aresov.
[34] 2. pjevanje Ilijade. Megaranin Dijeuhida optuživao je Solona za to, drugi Pizistrata. Aristarh, znameniti filolog u 2. st., izbacio ih je, ali Aristotel ih citira bez ikakvih ograda. Stihovi su u skladu s više drugih odlomaka *Ilijade*.
[35] 2, 557–558. Prijevod je Maretića i Ivšića, samo što je ime »Ajas« zamijenjeno kod nas uobičajenijim oblikom »Ajant«.
[36] Telemonov sin, rodom Salaminjanin, uz Ahileja najveći grčki junak pod Trojom.
[37] Lokalni povjesničar u Megari. Sačuvani su oskudni fragmenti njegova djela.
[38] Atenjani su, naime, bili Jonjani a Megarani Dorani.
[39] Stanovnici lučkoga grada Kire u Fokidi.
[40] Članovi amfiktionije, vjerskog i političkog saveza što su ga sklopila neka grčka plemena i gradovi. Osobito je značenje imala amfiktionija 12 sudionica sa središtem u Delfima.
[41] Govornik, Demostenov suvremenik i protivnik, u govoru *Protiv Ktesifonta* 109.
[42] Kilon, slavodobitnik na olimpijskim igrama i zet megarskog tiranina Teagena, pokušao je prigrabiti vlast u Ateni god. 612 (po drugima 636) na štetu aristokracije.
[43] Erinija Eumenida (Furija, Srda).
[44] Megarska luka na Saronskom zaljevu. Vidi i bilj. 31!
[45] Kretski svećenici idejskog Zeusa (po gori Idi) koji su dobili ime po polubogovima kojima je, po priči, Reja predala na čuvanje i brigu novorođenog Zeusa.
[46] Najmanja i najistočnija od 5 atenskih luka. U njoj je bila istoimena citadela koja je strateški dominirala ne samo Pirejem nego i samom Atenom pa je često dobivala posadu stranih zavojevača.
[47] Sveta je maslina bila na Akropoli, a zasadila ju je po mitu božica Atena kad se natjecala s Posejdonom za posjed Atike.
[48] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 13, 4.
[49] Pisac u 4/3. st., Aristotelov učenik.
[50] Aristotel, *Atenski ustav* 5, 3.
[51] God. 594.
[52] Tiranida je izvorno, a također na ovome mjestu, ustavna vlast po kojoj državom upravlja tiranin (gospodar, zapovjednik). Tek je kasnije ona u Grčkoj dobila značenje neustavne i nasilničke vladavine pojedinaca. U ovom se prijevodu u prvom značenju govori o tiranidi, a samo u drugom o tiraniji.
[53] Prijevod prema K. Racu.
[54] Prijevod prema K. Racu.
[55] Prijevod prema K. Racu. To su trohejski osmerci (metrički naglašeni su neparni slogovi).
[56] Prijevod K. Raca.
[57] Grč. *heterama*, što doista izvorno znači »prijateljice, drûge«.
[58] Grč. *seisákhtheia*, od *seîō* »stresam« i *ákhthos* »teret, breme«.
[59] Pisac atičke povijesti u 4. st. pr. n. e.
[60] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 10, 1.
[61] Tom je novčanom reformom Solon umjesto dotadašnje eginske uveo eubejsku (halkidsku) vrijednost mine. Izveo je, dakle, devalvaciju od 27%. 1 drahma vrijedila je 4,37 g srebra.
[62] Na kamenu je bio zapisan iznos duga.
[63] Prijevod prema K. Racu.
[64] Prijevod prema K. Racu.
[65] Tj. dijeliti je.
[66] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 6.
[67] Po mišljenju nekih novijih autora mitski lik, po drugima ipak povijesna osoba kakvom ga je smatrao i Plutarh. Vidi životopis.

[68] *Likurg* 11.
[69] Prijevod prema K. Racu.
[70] Prijevod prema K. Racu.
[71] Tj. koliko mora imati prihoda, koliko će u kojoj službi biti članova i koliko godina treba da imaju.
[72] Drakont je po predaji atenski zakonodavac koji je negdje god. 624. prvi modificirao dotad nenapisane zakone unijevši u njih veoma stroge i teške kazne, odakle atribut »drakonski«.
[73] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 7, 1.
[74] Atenski demagog i govornik, suvremenik Demostenov (4. st.).
[75] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 7, 3 i dalje.
[76] Medimno je inače u Grka bila mjera samo za suhe rasute tvari (prvenstveno žito) i iznosila je 51,84 l (po drugima 52,25 l), a mjera za tekući prirod (vino, ulje), metret, iznosila je 39 l, ali Solon ne luči obje mjere. Petstomjerac je, dakle, morao imati prihod od 262,5 litre suha i tekućeg priroda.
[77] Prijevod prema K. Racu.
[78] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 8, 4.
[79] Areopag je brežuljak posvećen bogu rata Aresu pokraj Akropole u Ateni. Po njemu se nazivalo vijeće sastavljeno od bivših arhonata koje je imalo dužnost da čuva zakone, a Solon mu je još dao vlast da sudi svima koji su se udružili da sruše demokratski poredak. Arhonti su bili najviši državni službenici; bilo ih je 9, a po prvome, eponimu, nazivale su se i brojale godine. Drugo vijeće koje se spominje u tekstu imalo je karakter narodnog vijeća. Uvođenjem općeg i jednakog prava glasa u narodnoj skupštini, narodnog vijeća i porotnog suda Solon je postao utemeljiteljem atenske demokracije.
[80] Suci u krivičnim predmetima, osobito za ubojstva iz nehata. Protiv njihovih odluka nije bilo prava žalbe. Njihovi su prerogativi bili jako smanjeni u korist narodnog porotnog suda helijeje. Areopag je sudio samo za ubojstvo s predumišljajem.
[81] Misli time arhonte kraljeve. Arhont kralj bio je drugi u hijerarhiji poslije arhonta eponima. Upravljao je javnim žrtvama i vjerskim svetkovinama i predsijedao sudu areopagita i efeta.
[82] Uredska zgrada pritana, izvršnog odbora narodnog vijeća, stvarno vlade u Ateni (najviša izvršna vlast).
[83] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 8, 5.
[84] Kao što dunja ugodno miriši, tako i riječi bračnih drugova uvijek treba da odišu ljubavlju.
[85] Dionizije Stariji, sirakuški tiranin 405–367.
[86] To nije iz Sofoklova *Filokteta*, nego iz istoimene tragedije nepoznata autorstva. U *Etičkim spisima* 789a Plutarh citira iz nje dva stiha.
[87] Prijevod K. Raca. Radi se o jampskom trimetru (metrički naglasak na parnim slogovima).
[88] Plutarh misli zakone svoga rodnoga grada Heroneje u Beotiji (u srednjoj Grčkoj).
[89] Ne zna se gdje.
[90] Vidi bilj. 4.
[91] Atenski državnik, govornik, filozof i pisac. Od 317. do 307. bio je regent Atene uime vladara Makedonije i Grčke Kasandra.
[92] Ijon je mitski praotac plemena Jonjana. Ergadi su valjda bili žitelji eleusinske ravnice, geleonti plemići i svećenici u atenskoj ravnici a egikoreji brđani sjeveroistočne Atike; ta se imena kod Herodota 5, 66, izvode iz imena četvorice sinova mitskog Ijona. Plutarhova je etimologija nategnuta: misli se da hopliti nemaju veze s *hópla* »oružjem«, niti ergadi s *érgon* »djelo, posao«; niti geleonti s *gê* »zemljom«, ni egikoreji s *aíx* »kozom«.
[93] 1 stadij = 177,6 m, 1 hvat = 1,776 m (deseti dio stadija a sastojao se od 6 stopa), 1 stopa = 0,296 m, 1 kongij = 3,24 l.
[94] Još bez pejorativna značenja. Kasnije »denuncijant, potkazivač«.
[94a] Ovdje znači »jesti s kime«. Od toga »parazit«.
[95] *Atenski ustav* 7, 1.
[96] Otac atičke (stare) komedije, živio od oko 520. do 423; često mu je tematika politička; bio je žestok protivnik Perikla. Sačuvani samo fragmenti.
[97] Kirbe doslovno znače »okretaljke«, a aksoni »osovine«.
[98] To su bila šestorica od 9 arhonata (osim eponima, kralja i polemarha). Predsijedali su sudskim porotama.
[99] Stih 14, 162 = 19, 307 *Odiseje* gdje se govori o danu Odisejeva povratka kući.

[100] Prijevod prema Maretiću i Ivšiću.
[101] Prvih se deset dana brojilo: mlađ, drugi, treći itd. s dodatkom »od početka mjeseca«, od 11. do 20. prvi, drugi itd. »i sredini mjeseca« ili »poslije desetoga«, a od 21 do 29. ili 30. deveti (deseti), osmi (deveti) itd. »na svršetku mjeseca«. Zadnji je dan bio »stari i novi«.
[102] Nešto dotjerani prijevod K. Raca.
[103] *Timej* 21 i *Kritija* 108B. Prema Platonu, Atlantida je bila moćan otok u Atlantskom oceanu koji je potonuo u more uslijed potresa u jednom danu. Danas su mišljenja o povijesti te vijesti podvojena.
[104] Na sjevernoj obali Kipra.
[105] Prijevod prema K. Racu. Kipranka je atribut boginje ljubavi Afrodite jer se prema jednoj priči rodila iz mora kod Kipra.
[106] Herodot 1, 30–33. Sard je glavni grad Lidije.
[107] Jer je bila Herina svećenica.
[108] Vidi Herodot 1, 86.
[109] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 13, 4.
[110] On je po predaji tvorac tragedije jer je, kažu, god. 534. kao sugovornik zboru satira koji su pjevali ditiramb bogu Dionisu uvodio i povezivao dijelove pjesme: uveo je recitativni dio drame.
[111] Vidi Herodot 1, 59, i Aristotel, *Atenski ustav* 14, 1.
[112] Odisej se sam izranio da bi uspio ući u Troju tobože kao prebjeg (*Odiseja* 4, 244).
[113] Vidi Aristotel, *Atenski ustav* 14, 2.
[114] Unuk Megakla koji je donio ljagu umorstva na grad (vidi 12. glavu). Djedu je bilo kasnije dopušteno da se vrati iz progonstva.
[115] Hoće reći: »A sada drugi treba da učine svoje«.
[116] Prijevod K. Raca.
[117] *Timej* 21C. Nema traga takvu djelu Solonovu i atribucija njemu zacijelo je plod bujne Platonove mašte.
[118] Tj. ljubav, vino i pjesma.
[119] Po majci Periktioni Platon je bio potomak Solonova brata. Sam spominje tu vezu preko ujaka Kritije (vođe tzv. tridesetorice tirana) u *Harmidu* 155A.
[120] Monumentalni Zeusov hram u jugoistočnom dijelu Atene. Započeo ga je graditi Pizistrat, god. 175. nastavio sirijski kralj Antioh IV a dovršio tek rimski car Hadrijan početkom 2. st. n. e. Ostaci stupova vide se još i danas.
[121] 561/60.

PUBLIKOLA

(umro 460. pr. n. e.)

1. Takav je bio Solon s kojim uspoređujemo Publikolu; to mu je ime u čast[1] izmislio rimski narod, a prije se zvao Publije Valerije, te se smatralo da je bio potomak onoga Valerija kojemu se u starini najviše pripisivala zasluga što su Rimljani i Sabinjani od neprijatelja postali jednim narodom. Jer nadasve je on bio taj koji je nagovorio kraljeve[2] da se sastanu i pomire. Ovome je, kako kažu, naš Valerije bio krvni rod i, dok su još kraljevi vladali Rimom, uživao je ugled zbog rječitosti i bogatstva uvijek se prvom služeći ispravno i slobodna govora u službi pravde, dok je od drugoga širokom rukom i dobrostivo pomogao potrebnima te je odmah bilo jasno da će biti među prvima u državi ako nastane demokracija.

Tarkvinije Oholi nije vlast stekao pošteno, nego prekršivši božanske i ljudske zakone i nije se njom služio na način dostojan kralja, nego nasilnički i tiranski. Zato ga je narod mrzio i osjećao se tlačenim, te prihvati kao povod pobuni nesreću Lukrecijinu, kad se ona, silovana, ubila. Lucije Brut, prihvaćajući se prevrata u državi, pođe prvome Valeriju i njegovom najrevnijom potporom istjera kraljeve.[3] Dok se činilo da će narod umjesto kraljeva izabrati jednoga vrhovnog zapovjednika, Valerije je mirovao, jer je Brutu, koji je bio vođa u borbi za slobodu, po njegovu sudu više dolikovalo da vlada. Ali jer je ime samovlade bilo omraženo i jer je narod smatrao da bi bezbolnije podnio podijeljenu vlast, predlagao je i tražio da dvojica budu birana na najvišu funkciju vlasti. Valerije se nadao da će biti izabran uz Bruta i da će zajedno s njime biti konzul, ali se prevari. Mjesto Valerija izabran bi protiv volje Brutove njemu kao sudrug u vlasti Tarkvinije Kolatin,[4] muž Lukrecijin, koji vrlinom nije nimalo nadvisivao Valerija. Ali utjecajniji građani još su se bojali kraljeva, koji su pokušavali mnogo toga poduzeti izvana ne bi li ublažili ogorčenje građana, pa su ovi htjeli za vrhovnog zapovjednika, imati najžešćega njihova neprijatelja u uvjerenju da im on neće praviti ustupke.

2. Ljuteći se, dakle, što mu se, zato što osobno nije pretrpio nikakvo zlo od tirana, ne vjeruje da sve radi samo za domovinu, Valerije istupi iz senata, otkaza sva zastupanja pred sudom i sasvim napusti bavljenje državnim poslovima, te se o tome stalo u narodu govorkati; u brzini su se pribojavali da će on u gnjevu pristati uz kraljeve i srušiti poredak koji se još nije ustalio. Ali kako je Brut sumnjao i u neke druge, pa je stoga

htio uz žrtvu zapriseći senat i urekao dan za to, Valerije dođe baš vedra lica na Forum i prvi se zakune da neće ni u čemu popuštati niti praviti ustupke Tarkvinijevcima, nego da će vojevati svom snagom za slobodu. To razveseli senat, a ujedno ispuni pouzdanjem konzule. A prisegu odmah i djelom potvrdi. Došli su, naime, poslanici od Tarkvinija s pismom smišljenim da zavede puk i s umjereno sročenom usmenom porukom kojom su mislili da će najprije zavesti svjetinu tvrdeći da dolaze do kralja za koga se činilo da se okanio svoje oholosti i da postavlja umjerene zahtjeve. Konzuli su držali da poslanike treba izvesti pred narod, ali Valerije ne dopusti, nego se odupre i spriječi da ne bi bilo povoda ni izlike za prevrat siromašnim ljudima koji su teže podnosili rat nego tiranidu.

3. Iza toga došli su drugi poslanici s porukom da se Tarkvinije odriče prijestolja i da se okanio rata, ali da traži novce i imovinu za se, za prijatelje i za rođake[5] jer će od toga živjeti u progonstvu. Mnogi su bili ganuti, a najviše je to zagovarao Kolatin. Ali Brut, čovjek nepokolebljiv i žestok u srdžbi, otrči na trg nazivajući svoga druga izdajicom kad namiče sredstva za rat i za tiranidu onima kojima bi uistinu bilo strašna greška izglasati isplatu čak i stvarne potpore za život u progonstvu. A kad se građani sabraše u skupštinu, prvi progovori pred narodom prost čovjek Gaj Minucije koji potakne Bruta i opomene Rimljane neka gledaju da novci radije zajedno s njima vojuju protiv tirana, nego s tiranima protiv njih. Rimljani, međutim, budući da su posjedovali slobodu za koju su ratovali; odlučiše da ne žrtvuju mir za novce, nego da zajedno s tiranima izbace i novce.[6]

Tarkviniju bijaše, dakako, najmanje do novaca; on je tražio istovremeno kako da iskuša narod i da pripremi izdajstvo. Oko toga su poslanici i nastojali ostajući u gradu pod izlikom likvidacije kraljevskog imetka. Govorili su da dio toga prodaju, dio čuvaju, a dio otpremaju, sve dok nisu potkupili dvije od porodica koje su bile smatrane odličnima – porodicu Akvilija s tri senatora i Vitelija s dva. Svi ti bili su po svojim majkama nećaci konzula Kolatina, a pored toga Vitelijevci su bili po drugoj vezi rod Brutu. Njihovu je sestru imao Brut za ženu i s njom više sinova. Od njih dvojicu odraslih pridobiju Vitelijevci kao rođake i drugove i nagovore ih da pristanu na izdaju, te da se povežu s visokim rodom i nadom u kraljevstvo Tarkvinijevaca, a okane se očeve tupoglavosti i strogosti. Strogošću su zvali njegovu neumoljivost prema zlikovcima, a tupoglavost je, kako se čini, dugo vremena hinio kao sredstvo za sigurnost od tirana i prikrivao se njome, pa se ni poslije nije oslobodio toga nadimka što ga je dobio.[7]

4. Kad su se mladići dali nagovoriti i došli Akvilijevcima na dogovor, odluče svi da će se zakleti velikom i strašnom zakletvom: zaklat će čovjeka, izliti njegovu krv kao žrtvu i dotaknuti se njegove utrobe. S tim ciljem sastali su se u kući Akvilijevaca.[8] Ali prostorija gdje su to kanili učiniti bila je, kako je i prirodno, pusta i mračna. Tako nisu opazili roba po imenu Vindicija, koji se unutra sakrio, ali ne da uhodi ili zato jer je

imao neku slutnju što će biti, nego je slučajno bio unutra i, kako su žurno unišli, pobojao se da će ga opaziti pa se pritajio zaklonivši se za kovčeg koji je ondje bio, tako da je mogao vidjeti što su oni radili i čuti što su zasnovali. A odlučili su ubiti konzule, pa su napisali pisma koja su to otkrivala i predali ih poslanicima za Tarkvinija. Oni su, naime, stanovali ondje kao gosti Akvilijevaca i prisustvovali zavjeri. Kad su poslije obavljena posla urotnici otišli, iskrade se Vindicije krišom iz kuće, ali nije znao što bi, nego je bio u neprilici misleći da je – kao što i jest – strašno tužiti ocu Brutu sinove zbog najogavnijega djela i ujaku Kolatinu nećake. A nije držao nijednoga običnog rimskoga građanina pouzdanim u tako značajnoj tajni. Ali kako je opet bio u stanju sve prije nego mirovati, tjeralo ga je to što je i on znao za tu tajnu, zaputi se nekako do Valerija privučen najvećma prijaznošću i ljubeznošću toga čovjeka,[9] jer je pristup do njega svima potrebnima bio lak i kuću je uvijek držao otvorenom, a nije zazirao od razgovora ni od druženja ni s jednim od ljudi neznatna roda.

5. Kad Vindicije, dakle, dođe k njemu i sve ispriča u prisutnosti samo Valerijeva brata Marka i žene, prenerazi se i zaprepasti Valerije, te ne pusti više toga čovjeka, nego ga zatvori u sobu i kao stražu postavi pred vrata svoju ženu a bratu naredi neka opkoli kraljevski ljetnikovac, domogne se, ako uzmogne, pisama i pazi na ukućane. Sam krene s mnoštvom štićenika i prijatelja, koji su uvijek bili oko njega, i s mnogo služinčadi u dom Akvilijevaca kojih nije bilo kod kuće. Kako to nitko nije očekivao, provali kroz vrata i nabasa na pisma u dijelu kuće gdje su konačili poslanici. Dok je on to radio, trkom dotrče Akvilijevci i, sukobivši se s njima na vratima i nastojeći mu oteti pisma. Ali su se Valerije i njegovi branili i, ovivši im toge oko vrata,[10] gurani i gurajući, probiše se silom i s mukom kroz uske ulice do Foruma. Istovremeno se isto događalo i kod kraljevskog ljetnikovca gdje Marko uhvati druga pisma u pripremljenoj prtljazi, a vukao je sa sobom na Forum onoliko kraljevskih ljudi koliko je samo mogao.

6. Kad su konzuli utišali buku, na zapovijed Valerijevu bi doveden iz kuće Vindicije. Podignuta bi optužba, pročitana pisma, a optuženi se ne usudiše reći bilo što u svoju obranu. Ostali su potišteni šutjeli, a nekolicina, hoteći ugoditi Brutu, spominjali su progonstvo.[11] A i suze Kolatinove i šutnja Valerijeva davahu optuženima blagi tračak nade. Ali Brut pozove po imenu svakoga od dvojice svojih sinova i reče: »Hajde, Tite! Hajde, Tiberije! Što se ne branite od optužbe?« A kad triput zapitani ništa ne odgovoriše, odvrati lice i ovako reče liktorima: »Ostalo je sada vaš posao.« Oni smjesta pograbe mladiće, strgnu s njih haljine, saviju im ruke na leđa i udarcima štapova stadoše im mrcvariti tijela, i dok drugi nisu imali snage to gledati, pripovijeda se da on niti je očiju svratio drugamo, niti je samilost imalo promijenila izraz gnjeva i odbojne strogosti na njegovu licu. Strašan mu je bio pogled kojim je gledao sinove kako trpe kaznu sve dok ih liktori ne rastegoše po tlu i odrubiše im glave sjekirom. Tada, prepustivši druge krivce odluci drugoga konzula, ustade

i ode.[12] Učinio je djelo koje je teško dolično i hvaliti i kuditi. Ili mu je uzvišenost vrline nagnala dušu u neosjetljivost za bilo kakve osjećaje, ili veličina jada u bešćutnost. Ni jedno ni drugo nije neznatno ni prirodno za čovjeka, nego je ili božansko, ili zvjersko. No pravo je da se sud o tome čovjeku ravna više po njegovoj slavi, nego da se slabošću onoga koji prosuđuje dovodi u sumnju njegova vrlina. Jer Rimljani drže da Romulovo podizanje grada nije bilo tako veliko djelo kao Brutovo osnivanje i uređenje republike.

7. Kad je, dakle, Brut otišao s Foruma, dugo je vrijeme trajalo opće zaprepaštenje, groza i muk zbog onoga što se dogodilo. Ali zbog mlitavosti i otezanja Kolatinova ohrabre se Akvilijevci i stanu tražiti da im se dade vremena da pripreme obranu i da im se preda Vindicije kao njihov rob, a da ne bude u vlasti tužitelja. Kad je Kolatin bio voljan složiti se s time i nato stao raspuštati skupštinu, Valerije niti je mogao predati toga čovjeka, koji se pomiješao sa svjetinom oko sebe, niti je dopuštao da narod pusti izdajnike i da se raziđe. Najposlije ih dohvati rukama i poče zvati Bruta i vikati da Kolatin loše postupa ako je sudrugu u vlasti nametnuo potrebu da ubija sinove, a sam misli da treba da podjeljuje pomilovanje izdajicama i neprijateljima domovine njihovim ženama za volju. Konzul ljutit naloži neka vode Vindicija, a liktori razmaknu svjetinu i stanu hvatati toga čovjeka i tući one koji su im ga otimali. Ali Valerijevi prijatelji stanu preda nj i uzmu ga braniti, a narod je vikao i tražio da dođe Brut. On se, stoga, okrene i vrati i, kad nastade tišina da može govoriti, Brut reče da je svojim sinovima bio sam dovoljan sudac, a donošenje presude drugima prepušta građanima koji su slobodni, pa neka govori tko hoće i neka nastoji uvjeriti narod. Ali nije više ustrebalo riječi; kad se glasalo, bili su jednoglasno osuđeni i posmicani.

Kolatin je, kako se čini, bio pod nekom sumnjom već zbog srodstva s kraljevima, a ljudi su se zlovoljili na nj i zbog drugoga od njegova dva imena, jer su zazirali od imena Tarkvinija. A kad se još to dogodilo, zamjeri se do kraja, te od svoje volje napusti vlast i otiđe iz grada. Tako dođe opet do izbora, a Valerije bude sjajno izabran konzulom i tako primi uzdarje dostojno njegove revnosti. Kako je držao da treba da i Vindicija dopadne nešto od toga, predloži da on u Rimu bude prvi oslobođenik i da glasa u kuriji[13] u kojoj god hoće. A drugim je oslobođenicima kasno, poslije duga vremena, pribavio pravo glasa Apije[14] nastojeći da se time dodvori narodu. Potpuno se oslobađanje roba sve dosada zove »vindicta« po onome, kako vele, Vindiciju.[15]

8. Poslije toga kraljevsko blago bi dano Rimljanima da ga razgrabe, a dvorac su i ljetnikovac razorili do temelja. Najljepši dio Martova polja pripadao je Tarkviniju i to posvete tome bogu.[16] A bilo je baš žito požnjeveno i snoplje je još ležalo. Ali jer je polje bilo posvećeno, držali su da ne valja žita vršiti ni koristiti se njime, nego se svijet strči i stane snopove nositi u rijeku. Isto su tako u nju bacali drveće koje su sjekli, te Martu ostavljali zemlju neobrađenu i bez ploda. A kako se jedno na drugo trpalo i gomilalo, ne ponese to struja daleko, nego gdje je prvo bilo

naneseno i nailazilo na tvrdo korito zaustavilo se, ono što je zatim dolazilo nije imalo prolaza, nego je zapinjalo i prepletalo se. Tako je ta nakupina dobivala jakost i čvrstinu koja je rasla od struje. Struja, naime, nanese silu mulja koji se prikupljao, pa podavao građe i ljepljivih tvari. A i udarci valova nisu izazivali trešnju, nego, blago gnječeći, sve u jedno zbijali i stapali. Zbog veličine i čvrstine dobivalo je to sve novu i novu veličinu i prigrtalo zemlju koja je primala većinu onoga što je nosila rijeka. To je sada Sveti otok niže nasuprot gradu;[17] na njemu su hramovi bogova i trijemovi,[18] a zove se na latinskom »Između dva mosta«.

Neki kažu da se to nije dogodilo onda kad je Tarkvinijevo polje bilo Martu posvećeno, nego u kasnija vremena kad je Tarkvinija prepustila gradu neko drugo zemljište koje je međašilo s onim. Tarkvinija je bila djevica svećenica Vestalka, a dobila je za to velike počasti, među njima i pravo da kao jedina od žena može svjedočiti. Ali kad su izglasali da se može udavati, ona to nije prihvatila. Pričaju da se to tako dogodilo.

9. Kad je izgubio nadu da će izdajstvom povratiti vlast, Tarkvinija su veoma rado primili Etruščani[19] i s velikom vojskom krenuli da ga vrate na prijestolje. Ususret im krenu konzuli s Rimljanima i svrstaju se na svetim mjestima, od kojih jedno zovu Ursovim gajem, a drugo Ezuvijskom livadom.[20] A kad su počeli zametati boj, sraze se međusobno Arunt, Tarkvinijev sin, i Brut, rimski konzul, ali ne po slučaju, nego iz mržnje i gnjeva, ovaj osvećujući se tiraninu i dušmanu domovine, a onaj željan osvete zbog izgona, te nasrnu konjima jedan na drugoga. Sukobe se više u bijesu nego s razborom te, ne štedeći se, zajedno poginu jedan od ruke drugoga. Bitka, kojoj je uvod bio tako strašan, ni završetak nije imala blaži, nego su vojske zadavale i primale jednake udarce dok ih ne rastavi oluja.[21]

Valerije je bio smeten jer nije znao ishoda boju, ali je vidio gdje mu s jedne strane vojnike obuzima malodušnost zbog vlastitih poginulih, a s druge da se uznose zbog broja palih neprijatelja. Tako je bitka bila neodlučna i gubici veličinom podjednaki. No opet je pogled izbliza na vlastite izginule više bio potvrdom poraza nego što je nagađanje o neprijateljevu gubitku davalo naslutiti pobjedu. A kad dođe noć kakva već može biti ljudima poslije takva boja i tabori se utišaju, kažu da se potresao gaj, a iz njega zaorio gromki glas objavljujući da je Etruščana palo za jednoga više nego Rimljana. To se zacijelo oglasilo neko božanstvo.[22] Vijest odmah izazva među Rimljanima pobjedničko klicanje, glasno i puno pouzdanja, a Etruščani se prestraše i smetu, te većina pobjegne iz tabora i raspršise. Na preostalih nešto manje od pet tisuća navale Rimljani i zarobe ih, a tabor opljačkaju. Kad su prebrojili mrtve, nađu da neprijatelja ima jedanaest tisuća tristo, a Rimljana za jednoga manje. Kažu da je bitka bila zadnjega dana veljače. Za tu bitku Valerije je proslavio trijumf, te je bio prvi od konzula koji je ušao u grad vozeći se na četveropregu. Taj događaj pružio je uzvišen i veličanstven prizor, a gledaoce nije, kako neki tvrde, ispunjao ni zavišću ni zlovoljom jer inače ne bi bio ostao stalno održavan kao predmet tolika nastojanja i želje za slavom kroz dugi niz godina.

S pohvalom su bile primljene i počasti što ih je Valerije namijenio svome drugu konzulu i njima uljepšao sprovod i pokop. Održao mu je i nadgrobni govor, koji se Rimljanima tako svidio i tako im je ušao u volju da su otada svakog valjanog i velikog čovjeka, kad je umro, uglednici slavili pohvalnom besjedom. Kažu da je taj nadgrobni govor stariji od helenskih,[23] ako nije i to običaj uveden od Solona, kako izvješćuje govornik Anaksimen.[24]

10. Ali na Valerija su se ljutili i srdili više zato što Brut, koga je narod držao ocem slobode, nije tražio da sam vlada, nego je i prvi i drugi put uzeo sebi druga. »A ovaj ovdje je«, govorili su, »sebi sve prigrabio te nije nasljednik Brutove vrhovne vlasti, koja ga nimalo ne ide, nego nasljednik Tarkvinijeva tiranstva. Ali što treba s jedne strane da riječju Bruta kuje u zvijezde, a s druge djelom da se povodi za Tarkvinijem, pa sam s pratnjom svih prutića i sjekirica[25] silazi iz kuće koja je tolika kolika nije bila kraljeva što ju je razorio?« I doista, stan je Valerijev na mjestu zvanu Velija[26] bio veleban. Kuća se dizala nad Forumom i s visine zahvaćala cio vidik, a pristup izvana bio je težak i mučan. Kad je silazio, lebdio je naizgled kao u zraku, a sjaj se njegove pratnje činio kao u kralja. Ali je pokazao koliko je dobro kad je tko na vlasti i obavlja zamašne poslove a ima uho za iskrene i istinite riječi a ne za laskanja. Kad je, naime, od prijatelja u razgovoru doznao da puk za nj drži da griješi, nije se s njima posvadio niti se naljutio. Brzo je skupio mnoštvo radnika i još one noći srušio kuću i do temelja je svu razvalio. Pa kad su se sutradan Rimljani okupili i gledali to, svidje im se njegova plemenitost i stanu se diviti, iako su se ljutili zbog kuće i žalili za njom zbog njezine veličine i ljepote, jer je poput kakva čovjeka zbog zavisti s nepravom propala, a njihov će poglavar poput beskućnika prebivati kod drugih. Valerija su prijatelji primali na stan dok mu nije narod dao mjesto i sagradio kuću, skromniju od prijašnje, ondje gdje je sada svetište božanstva zvana Vika Pota.[27] Želeći pak učiniti ne samo sebe, nego i svoju vlast, umjesto zastrašujuće, podložnom i milom mnoštvu, odstrani sjekirice s liktorskih prutića, a same je prutiće, ulazeći u skupštinu, naklanjao i spuštao pred narodom naglašavajući veličanstvo vlasti naroda. I taj običaj održavaju konzuli sve do sada. I prije nego što je mnoštvo postajalo svjesno toga, on je uspio, ne ponizujući sebe, kako su mislili, nego prigušujući i uklanjajući njihove zavidljive osjećaje takvom svojom umjerenošću, dodati svome stvarnom utjecaju na njih baš onoliko koliko se činilo da je oduzimao od svoga autoriteta i narod mu se podlagao sa zadovoljstvom i s voljom je trpio njegov jaram. Zato ga i prozvaše Publikola; a to ime znači »prijatelj naroda«; i to je ime potisnulo ono njegovo staro, pa ćemo se njime i mi služiti u izvještavanju o njegovu daljem životu.

11. Dopustio je, naime, da tko god hoće[28] može tražiti konzulsku čast i natjecati se za nju; ali prije uvođenja u dužnost svoga sudruga u vlasti, kako nije znao tko će taj biti, a bojeći se njegova protivljenja iz zavisti ili neznanja, poslužio se svojom samovlašću za svoje najznačajnije i najbolje političke mjere. Ponajprije popuni senat kome je broj članova već opao:

jedni su ranije zaglavili od Tarkvinijeve ruke a drugi nedavno pali u boju s Etruščanima. Kažu da je onih, koje je Publikola uvrstio među senatore bilo sto šezdeset i četvorica. Potom je proglasio nekoliko zakona; jedan od kojih je osobito ojačao puk dopuštajući osuđeniku priziv protiv presude konzula na narod, drugim je određivao da glavu gubi onaj koji sebi prisvoji magistraturu koju mu nije podijelio narod, a treći, poslije ta dva, kojim je pritekao u pomoć sirotinji, oslobodio je građane poreza od obrta i postigao je da su se svi revnije prihvaćali zanata. Pa i za onaj, uveden protiv neposlušnosti konzulima, učinilo se da je ne manje puku u prilog i da je napisan većma u korist mnoštva nego moćnika. Jer kazna što ju je odredio za neposluh bila je samo u vrijednosti pet goveda i dviju ovaca. Vrijednost je ovce iznosila deset obola,[29] a goveda stotinu, jer u to vrijeme Rimljani nisu mnogo upotrebljavali kovani novac, nego im se imovina sastojala u sitnu i krupnu blagu. Zato imetak i do dana današnjega po ovcama zovu *peculium*[30] a na najstarijem su novcu otisnuti govedo, ovca ili prase. Pa i sinovima su svojim nadijevali imena Suilije, Bubulko,[31] Kaprarije i Porcije: *capra* je naziv za kozu, a *porcus* za prase.

12. Premda je tako postao pučkim zakonodavcem i pokazao se umjerenim, za prekomjerni je prijestup odredio krajnje strogu kaznu. Izdao je zakon po kojem je slobodno bez suda ubiti onoga koji hoće biti tiranin, a ubojici je oprostio ubojstvo ako dokaže da je ubijeni bio kriv. Jer premda nije moguće da bi tko kradom od sviju snovao tako nešto, nije opet nemoguće da taj, ostavši neprimijećen sve dok ne postane odveć moćan, pretekne suđenje koje upravo takav zločin onemogućuje. Zato je dopustio, tko god može, neka kaznu prije izvrši na zločincu.

Pohvale je primio i zbog zakona o državnoj blagajni. Kad je, naime, trebalo da građani od svoga imetka daju doprinose za ratna sredstva, a nije bio voljan sam se prihvatiti upravljanja time niti dopustiti svojim prijateljima da to čine a niti uopće državne novce predati u kuću kakva privatnika, odredi Saturnov hram za državnu blagajnu gdje je ona još uvijek sve do sada, a narodu je prepustio da imenuje dvojicu mladih ljudi za kvestore. Prvi su bili izabrani Publije Venturije i Minucije Marko, a skupljen je velik iznos novca. Popisano je, naime, sto trideset tisuća građana, a siročadi i udovicama doprinos je bio oprošten.[32]

Uredivši to, dade da njemu kao drug u službi bude izabran Lukrecije, otac Lukrecijin, kome je kao starijem ustupio vrhovništvo i predao mu takozvane fasce;[33] i ta se povlastica starijega očuvala od njega sve do naših dana. Ali Lukrecije umre nekoliko dana kasnije, pa na novim konzulskim izborima izabran bi Marko Horacije i on je dijelio konzulsku službu s Publikolom kroz preostalo vrijeme do kraja godine.

13. Kad je Tarkvinije po drugi put spremao u Etruriji rat protiv Rimljana, kažu da se dogodilo veliko znamenje. Kad je Tarkvinije još bio kralj i gotovo bio dovršio hram Jupitera Kapitolijskoga, bilo po dobivenu proroštvu ili inače po svojoj vlastitoj odluci povjerio je nekim etrurskim zanatlijama iz Veja[34] da na njegov krov postave kola od pečene zemlje, a uskoro potom bio je zbačen s vlasti. Kad su Etruščani oblikovali kola i

stavili ih u peć da se peku, nije se glina stisnula i stvrdnula u vatri kako to obično biva kad vlaga ispari, nego se umjesto toga četveropreg raširio, nabujao i dobio toliku veličinu, čvrstinu i tvrdoću da ga je muka bila izvaditi čak i pošto su skinuli krov s peći i razvalili joj zidove. Kako se gatarima to činilo božanskim znakom sreće i moći za one u kojih će biti četveropreg, odlučiše Vejani da ga ne isporuče Rimljanima koji su ga tražili i odgovoriše da to pripada Tarkvinijevcima a ne onima koji su Tarkvinijevce protjerali. Ali poslije malo dana u Vejima su se održavale utrke kola. Igre su inače pružile uobičajenu uzbudljivu predstavu, ali kad je vozač kola, ovjenčan, polagano vozio pobjednički četveropreg iz trkališta, uplaše se konji bez ikakva vidljiva uzroka pa ili po kakvoj božanskoj odluci ili po čistu slučaju jurnu svom brzinom prema gradu Rimu skupa s vozačem koji se uzalud naprezao da ih obuzda ili umiri glasom, te ga, pošto se prepustio sili i jurnjavi, vukoše sve dok ga, stigavši do Kapitolija, ne izbaciše ondje kod vrata koja se sada zovu Ratumenskima. Zapanjeni i prestravljeni tim događajem Vejani dopuste zanatlijama da isporuče naručena kola.

14. Hram je Jupiteru Kapitolijskome zavjetovao Tarkvinije, sin Demaratov, kad je bio u ratu sa Sabinjanima, ali stvarno ga je sagradio Tarkvinije Oholi, sin ili unuk onoga koji se zavjetovao. Ali nije dospio da ga posveti, nego je bio otjeran prije potpuna dovršenja. Stoga, čim je hram bio potpuno završen, Publikola je živo želio čast da ga on posveti. Ali to je pobudilo ljubomoru mnogih između plemića kojima su manje smetale ostale njegove časti na koje je kao zakonodavac i vojni zapovjednik stekao pravo; no za ovu su mislili da ne treba da mu pripadne jer većma priliči drugima i zato su hrabrili i podjarivali Horacija neka posvetu svojata za sebe. U vrijeme, dakle, kad je Publikola baš morao na vojnu, izglasavši da Horacije posvetu izvrši, povedoše ga na Kapitolij znajući da ne bi prodrli s time da je Publikola nazočan. Neki, međutim, tvrde da je ždrijebom bio određen Publikola da ide na vojnu protiv svoje volje, a Horacije da obavi posvetu. A po onome što se događalo kod posvećivanja dade se zaključiti kako je stvar stajala. Na septembarske ide, a taj se dan gotovo potpuno podudara s uštapom atičkog mjeseca metagitniona,[35] kad se svi okupiše na Kapitoliju, Horacije je u nastaloj tišini obavio sve ostale obrede i dohvatio vrata hrama kao što je običaj, pa stao besjediti riječi uobičajene prilikom posvete; ali upravo u taj čas Publikolin brat Marko, koji je dugo stajao uz vrata i vrebao pravu priliku reče: »Konzule, tvoj je sin umro od bolesti u taboru«. To se bolno kosnu sviju koji su čuli; ali Horacije, nimalo smeten, nego rekavši samo: »Bacite, dakle, mrtvaca kamo želite, jer ja ne primam na sebe žalosti«, dovrši obred posvećivanja. A vijest nije bila istinita, nego ju je Marko izmislio da odvrati Horacija od njegove dužnosti. Divljenja je, stoga, dostojna postojanost toga čovjeka bilo da je razabrao u onom trenu prevaru, bilo da je povjerovao glasu ne dopustivši mu da ga dirne.[36]

15. Čini se da se sličan slučaj desio i kod posvećenja drugoga hrama. Onaj prvi, što ga je, kako je spomenuto, sagradio Tarkvinije a posvetio

Horacije, uništi požar za građanskih ratova.[37] A drugi podiže Sula dok je za posvetu bio određen Katul,[38] jer je Sula prije umro. A kad je taj hram također bio uništen za burnih događaja pod Vitelijem,[39] treći započne i potpuno dovrši Vespazijan[40] praćen i u tome, kao i inače, dobrom srećom, te doživje da ga vidi završena, a ne doživje da ga vidi i kako domala propada, nego je toliko veću sreću doživio od Sule koji je umro prije nego je svoj posvetio, a ovaj je umro prije no što je njegov uništen. Jer odmah po smrti Vespazijanovoj izgorje Kapitolij.[41]

Četvrti je hram na istome mjestu dovršio i posvetio Domicijan.[42] A pripovijeda se da je za temelje hrama Tarkvinije potrošio četrdeset funti[43] srebra; trošak pak za pozlatu ovoga hrama u naše doba ne bi se mogao podmiriti ni najvećim privatnim imetkom u Rimu jer je iznio više od dvanaest tisuća talenata.[44] Stupovi su isklesani od penteličkoga mramora[45] u veoma sretnu odnosu debljine prema visini; vidjeli smo ih, naime, u Ateni. Ali kad su ih u Rimu otesali i izgladili, nisu dobili toliko glatkoće koliko su izgubili od sklada i ljepote pokazavši se sada mršavima i tankima. Pa ipak, tko se začudio raskoši Kapitolija, taj bi, da vidi u domu Domicijanovu trijem, baziliku, kupaonicu ili odaju za inoče, morao, kao Epiharmo[46] rasipniku:

Nisi dobročinac. Bolest imaš: davat' ti je slast,[47] reći Domicijanu: »Nisi pobožan ni častoljubiv. Bolest imaš: gradit' ti je slast; želiš da ti sve, kao onome Midi,[48] postaje zlato i kamen.« Toliko, dakle o tome.

16. Poslije one velike bitke u kojoj je izgubio i sina u dvoboju s Brutom, Tarkvinije potraži zaklon u Kluziju[49] i pribjegne Iaru[50] Porseni, najmoćnijemu kralju italskome za koga se činilo da je čestit i plemenitih stremljenja; on mu obeća svoju pomoć. Najprije posla k Rimljanima naređujući im da prime Tarkvinija; a kad oni ne poslušaše, navijesti im rat i javi vrijeme kada će i mjesto gdje će provaliti, te dođe s velikom silom.[51] Publikola bi u odsutnosti po drugi put izabran za konzula i s njim Tit Lukrecije; vrativši se u Rim i hoteći u prvom redu samosviješću nadmašiti Porsenu, stade graditi grad Sigliuriju kad je on već bio blizu. Utvrdi ga uz velik trošak i otpravi onamo sedam stotina naseljenika da pokaže da mu rat ne zadaje briga niti straha. Pa ipak, kako je juriš na gradski bedem bio žestok, Porsena istjera posadu, a bjegunci umalo ne dovukoše neprijatelje sa sobom u Rim. Publikola im priskoči u pomoć pred gradskim vratima, zametne bitku uz obalu rijeke i odolijevao je bujici nadirućih neprijatelja dok nije dopao teških rana, te su ga na nosilima iznijeli iz boja. A kad se to isto dogodi i njegovu drugu u vlasti Lukreciju, malodušnost obuze Rimljane, te se pokušavahu bijegom spasiti u grad. Neprijatelj se već htio protisnuti drvenim mostom, te Rimu zaprijeti pogibao da bude na juriš zauzet. Ali prvi se odupre ispred drvenog mosta Horacije Koklo,[52] a s njim dvojica najuglednijih ljudi – Herminije i Larcije. Horacije je dobio nadimak Koklo zato što je u ratu izgubio jedno oko. Neki, međutim, tvrde da je to bilo zbog tupasta nosa koji je bio tako utisnut da ništa nije razdvajalo oči, a obrve su mu se slijevale u jedno. Mnoštvo ga je zbog toga htjelo zvati Kiklopom, ali, kako im se jezik zaplitao, prevagne u puku ime Koklo. Ovaj je, stojeći pred

mostom, odbijao neprijatelje sve dok odostrag njegovi drugovi ne razvališe most. Tada skoči onako u oružju u rijeku, umakne plivajući premda ranjen etruščanskim kopljem u butinu, i iziđe na drugu obalu. Publikola se zadivi njegovu junaštvu i predloži da odmah svaki Rimljanin priloži za nj onoliko hrane koliko treba čovjeku za jedan dan a poslije da mu još dadu toliko zemlje koliko sam opluži u jedan dan. Osim toga postave mu kip od mjedi u Vulkanovu hramu da mu ta počast bude utjehom za hromost od rane.[53]

17. Kako je Porsena pritješnjavao grad, glad je napala Rimljane,[54] i druga etruščanska vojska istovremeno provali u zemlju. Publikola, treći put konzul, držao je da Porseni treba odolijevati mirujući i čuvajući grad. Ali protiv one druge vojske Etruščana provali iz grada, pobije se s njima i posmiče ih pet tisuća.

Pripovijest o Muciju spominju mnogi i na razne načine, a mi treba da je ispripovjedimo onako kako je najvjerodostojnija.[55] Bio je to čovjek obdaren svakom vrlinom, a najizvrsniji u ratnoj vještini. Smišljajući o tome kako će pogubiti Porsenu, uvuče se u njegov tabor noseći etruščansku odjeću i govoreći njihovim jezikom. Zaobiđe povišeno mjesto gdje je sjedio kralj, pa kako ga nije dobro poznavao, a bojeći se pitati za nj, trgne mač i ubije onoga za koga je pomislio da je između ljudi koji su sjedili zajedno najvjerojatnije kralj. Uhvaćen zbog toga, bio je ispitivan; kako je baš Porseni, koji je imao žrtvovati, bila donesena neka žeravnica u kojoj je gorjela vatra, nadnese Mucije desnu ruku nad plamen. Meso se pržilo, a on stajao, te neustrašiva i hladna lica gledao u Porsenu dok ga kralj u čudu ne pusti, pruži mu s uzvisine mač i vrati mu ga; a on posegne ljevicom i primi ga. I zato kažu da je dobio nadimak Scevola, što znači Ljevak. Tad reče da je nadvladao strah pred Porsenom, ali je podlegao njegovoj plemenitosti, te mu od srca rado otkriva ono što pod silu ne bi nikad odao. »Trista je«, reče »Rimljana odlučilo isto što i ja, te se vrzu tvojim taborom i vrebaju priliku; ja se, na koga je prvoga pao ždrijeb i poduhvatio sam se djela, ne ljutim na sudbinu što sam promašio čovjeka plemenita i takva da mu prije dolikuje da bude prijatelj nego neprijatelj Rimljanima«. Čuvši to, Porsena povjeruje i bi skloniji nagodbi ne toliko, čini mi se, iz straha od one tri stotine, koliko zadivljen i začuđen ponosom i hrabrošću Rimljana.[56]

Za toga čovjeka Mucija, kome svi složno daju nadimak Scevola, tvrdi Atenodor,[57] sin Sandonov, u spisu posvećenu Oktaviji, sestri Augusta Cezara, da mu je nadimak bio Postum.[58]

18. Kako je sam Publikola doista smatrao da Porsena nije gradu toliko opasan kao neprijatelj koliko vrijedan kao prijatelj i saveznik, nije se sustezao da se podvrgne Porseninoj presudi u sporu s Tarkvinijem, nego je više puta smjelo izazivao Tarkvinija na to uzdajući se da će dokazati da je Tarkvinije najveći zlotvor od sviju ljudi i da je s pravom zbačen s vlasti. A kad Tarkvinije odgovori osorno da ne prima nikakva suca a ponajmanje Porsenu ako ovaj kao saveznik prevrće vjerom, Porsena, razljutivši se i prozrevši ga, a jer je i sin njegov Arunt molio i

zauzimao se za Rimljane, čini kraj ratu: Rimljani će se povući iz onoga kraja što su ga otrgli od etruščanske zemlje i vratiti zarobljenike, a dobit će natrag prebjege. Pod tim uvjetima dadu Rimljani kao taoce deset mladića iz aristokratskih obitelji i isto toliko djevojaka, jedna od kojih bijaše i Publikolina kći Valerija.

19. Dok se to zbivalo, a Porsena se već okanio svake bojne priprave zbog zadane riječi, siđu te rimske djevojke na kupanje onamo gdje je obala činila uvalu u rijeci, pa je voda bila potpuno mirna i bez valova. A kad su vidjele da nema nikakve straže i da nitko ne prolazi niti plovi preko rijeke, obuze ih želja da uteku plivajući unatoč jakoj struji i dubokim virovima. Neki kažu da je jedna, po imenu Klelija, na konju prevalila put potičući i sokoleći one koje su plivale. Kad su se spasile i došle Publikoli, on se nije zadivio niti ih je ljubezno dočekao, nego se namrgodio jer će se činiti da slabije drži vjeru od Porsene, a smionost će djevojačka biti uzrok rimskoj sramoti. Zato pohvativši ih, posla ih natrag Porseni. Doznavši za to unaprijed, Tarkvinije i njegovi ljudi postaviše zasjedu te kod prijelaza napadoše one što su vodili djevojke jer su bili brojniji od njih. Dok su se napadnuti ipak branili, Publikolina kći Valerija jurnu posred boraca pa uteče, a trojica slugu probiju se zajedno s njom te je spasiše. Kako su, međutim, ostale, izmiješane s borcima, bile u opasnu položaju, sin Porsenin Arunt, doznavši za to, hitro požuri u pomoć, neprijatelje natjera u bijeg, a Rimljane izbavi.

Kad je Porsena ugledao natrag dopremljene djevojke, stane istraživati koja je bila začetnica bijega i nagovorila ostale. Čuvši ime Klelijino, pogleda je blaga i prijazna lica pa zapovjedi da mu dovedu jednoga kraljevskoga konja, sjajno opremljena, i daruje joj ga. To uzimaju za dokaz oni koji tvrde da je samo Klelija na konju prešla rijeku. Drugi pak to ne prihvaćaju, nego tvrde da je Etruščanin počastio njezinu muževnu hrabrost. Tko ide Svetom cestom na Palatin, ondje stoji njezin kip na konju premda neki vele da kip nije Klelijin nego Valerijin.[59]

Pomirivši se s Rimljanima, Porsena pruži gradu mnogo dokaza svoga velebušja a napose zapovjedi Etruščanima da ponesu samo oružje a drugo ništa te da ostave tabor prepun hrane i svakojake opskrbe što sve predade Rimljanima. Zato još i u naše dane oni koji prodaju javna dobra oglašuju najprije Porsenine stvari čuvajući trajnu počast čovjeku kao spomen za zahvalnost prema njemu. A stajao je do vijećnice i njegov mjedeni kip priproste i starinske izradbe.[60]

20. Kad su poslije toga u zemlju provalili Sabinjani, konzulom je bio izabran Publikolin brat Marko Valerije i Postumije Tubert. Koristeći se u najzamašnijim stvarima savjetom i pomoći Publikole, Marko pobijedi u dvije velike bitke u drugoj od kojih ne izgubi nijednoga Rimljanina, a uništi trinaest tisuća neprijatelja.[61] Uz trijumf pripade mu i počast da mu se na javni trošak sagradi kuća na Palatinu. I dok se vrata drugih kuća tada otvarahu unutra u vestibul, samo su u njegovu domu postavili vanjska vrata tako da su se otvarala napolje zato da bi, podjeljivanjem te povlastice, neprekidno primao uz to i javnu počast.

Kažu da su ranije takve bile sve grčke kuće zaključujući po komedijama u kojima oni koji kane izići iz kuće bučno lupaju na unutrašnju stranu svojih vrata da bi upozorili prolaznike ili one koji stoje pred njima i da ih ne zahvate vrata otvarana na ulicu.

21. Dogodine je Publikola opet bio konzulom po četvrti put; a očekivao se rat sa združenim Sabinjanima i Latinima.[62] Istovremeno neka vrst praznovjerna straha obuze grad: sve su, naime, trudne žene pobacivale i svi su porodi bili preuranjeni. Stoga Publikola po uputi iz sibilinskih knjiga[63] umilostivi žrtvama Plutona i na preporuku iz Pita[64] obnovi neke igre, te tako ohrabri grad pouzdanjem u božanstvo, a onda obrati pažnju na pogibelji koje su prijetile od ljudi. Jer velikima su se činile pripreme i savez neprijatelja.

Bio je među Sabinjanima Apije Klaus,[65] čovjek utjecajan novcem i snagom tijela ugledan u borbi, ali najviše istaknut zahvaljujući glasu o njegovoj vrlini i rječitosti. Ali ne izbježe onome što zadesi sve velike ljude, te su mu zavidjeli; i kad je nastojao spriječiti rat, zavidnicima pruži priliku da ga optuže da hoće uvećati snagu Rimljana s ciljem da uspostavi svoju tiranidu i porobi domovinu. Kad je opazio da te riječi mnoštvo rado sluša i da ga napadaju zagovornici rata i vojevanja, uplašio se ishoda, ali, kako je oko sebe imao širok i moćan krug prijatelja i rođaka koji su ga branili, nastavio je sa svojim otporom. I to dovede do otezanja i odgađanja rata kod Sabinjana.

Publikola, dakle, trudeći se ne samo da sve dozna o tome, nego i potičući i podjarujući oporbu, imao je prikladne ljude koji su Klausu od njega ovako poručivali: »Publikola misli da se ti kao valjan i pošten čovjek ne smiješ ni za kakvo zlo osvećivati svojim sugrađanima makar trpio krivicu. Ali ako se hoćeš radi svoga spasa preseliti i ukloniti mržnji, on će te primiti uz javne i privatne počasti kako priliči tvojoj vrlini i sjaju Rima.« O tom je Klaus mnogo puta razmišljao i činilo mu se da je to u onoj nevolji najbolje. Pozivao je i prijatelje a oni su podjednako nagovarali mnoge druge. Tako digne pet tisuća porodica sa ženama i djecom, najmanje buntovan dio sabinskoga naroda i odan tihome i mirnome životu, pa ih povede u Rim. Publikola je to unaprijed znao pa ih je prijazno i srdačno dočekao i podijelio im sva građanska prava. Porodice došljaka odmah je izmiješao s građanima, svakoj dodijelio dva jutra [66] zemlje uz rijeku Anion, a Klausu dade dvadeset i pet jutara i unese ga u popis senatora. To je njemu bio početak političkog djelovanja, a kako je u tome pokazao razbora, popne se do najvišega dostojanstva, zadobije veliku moć i utemelji rod koji nije ni od kojega u Rimu lošiji, rod Klaudijevaca.

22. Rascjep među Sabinjanima bi riješen seobom tih ljudi, ali pučki vođe nisu im dali da se smire. Jadikovali su da će Klaus kao bjegunac i neprijatelj izvršiti ono na što ih kod kuće nije mogao nagovoriti, naime da Rimljani ne budu kažnjeni za počinjena nasilja. Dignu se, stoga, i s velikom se vojskom utabore kod Fidene. Postave zasjedu od dvije tisuće teško naoružanih pješaka u guštari pred Rimom, u dubokoj drazi.

Namjeravali su u zoru poslati nekolicinu konjanika da naočigled pljačkaju zemlju, a rekoše im da, kad se god primaknu gradu, uzmiču dok neprijatelji ne nalete na zasjedu. To još istoga dana dozna Publikola od prebjega, pa brzo udesi sve prema tome i porazdijeli vojsku. Njegov zet Postumije Balbo iziđe s tri tisuće teško naoružanih pješaka još uvečer, zaposjedne vrhunce brežuljaka pod kojima su Sabinjani vrebali u zasjedi, te ih je držao na oku. Drugu u službi, konzulu Lukreciju, koji je vodio lako naoružanu i najhrabriju momčad u gradu, naloži neka udari na one konjanike kad stanu plijeniti, a on će s ostalom vojskom unaokolo zaobići neprijatelje. Igrom slučaja ujutru se spustila gusta magla. Tada Postumije s vikom udari na zasjedu s visova. I Lukrecije pusti svoju momčad protiv sabinske konjice, a Publikola napadne neprijateljski tabor. Svuda su stradale i ginule sabinske čete. A one, što se ondje nisu ni branili nego bježali, Rimljani odmah poubijaju. Jer upravo nade što su ih jedni polagali u druge bile su im prava propast. Kako su jedni mislili da su drugi sigurni, nije im bilo ni na pameti da se bore i ustraju, nego jedni nagnuše trčati iz utvrđena tabora k zasjedi, a ovi drugi opet k onima u tabor, pa tako one ka kojima su bježali susretoše kako i sami bježe, a one od kojih se nadahu pomoći susretoše i same potrebne pomoći. Što nisu izginuli svi Sabinjani nego se nekolicina spasila zasluga je obližnjega grada Fidene,[67] koji je osobito bio utočište onima koji su umakli iz tabora kad su ga Rimljani zauzimali. A svi koji se ne dohvatiše Fidene zaglaviše ili ih žive odvedoše kao zarobljenike.

23. Taj su uspjeh Rimljani, premda su obično sva velika djela pripisivali božanstvu, držali samo djelom svoga vojskovođe. I prvo što se moglo čuti od ljudi koji su bili u boju bilo je da im je Publikola neprijatelje kao da su hromi i slijepi, gotovo vezani, predao da ih mačem pokolju. A narod se veoma obogati plijenom i sužnjevima.

Ali Publikola, odmah pošto je proslavio trijumf i predao grad konzulima koji su bili izabrani poslije njega, umrije usavršivši svoj život, koliko to mogu ljudi, svime što se smatra lijepim i dobrim. A narod, kao da mu nije za života po zasluzi iskazao počast, nego mu još duguje svu zahvalnost, odluči da mu tijelo bude pokopano na državni trošak i da svatko priloži njemu na čast po četvrtinu asa.[68] I žene su se same za sebe dogovorile i prožalile godinu dana za njim, a žalovanje im je bilo dostojanstveno i zavisti vrijedno.[69] Ukopan je po zaključku građana unutar grada[70] do mjesta zvana Velije i sva je njegova porodica dobila pravo ukopa na tome mjestu. Sada se, međutim, ondje ne pokapa nitko od njegova roda, nego ponesu onamo mrtvaca, ondje ga polože pa netko uzme goruću zublju i primakne je a zatim odmakne, potvrđujući tim činom da je porodici ondje slobodan ukop, ali da odustaje od te povlastice, i zatim mrtvaca odnose.

Bilješke

[1] Ime znači »narodni prijatelj«; vidi kraj 10. glave.
[2] Rimskog Romula i sabinskog Tacija.
[3] Vidi Livije 1, 58 i dalje i 2, 2, 11.
[4] Vidi Livije 1, 60, 4.
[5] Vidi Livije 2, 3, 5.
[6] Vidi Livije 2, 4, 3.
[7] *Brutus* na latinskome znači »glup, tupoglav«, a Brut se pretvarao da je takav da spasi glavu od Tarkvinija Oholog, zadnjega rimskoga kralja.
[8] Vitelijevaca, prema Liviju 2, 4, 5.
[9] Vindicije je stvar izložio konzulima, prema Liviju 2, 4, 6.
[10] Da ih zadave.
[11] Da ih spase smrtne kazne.
[12] Vidi i Livijev prikaz u 2, 5, 5–9.
[13] Lat. *curia*, otprilike »bratstvo«, jedan od tridesetak odjela na koje su bili podijeljeni rimski građani u najstarije doba.
[14] Apije Klaudije Ceko (Slijepi), cenzor 312, sagradio vodovod i Apijevu cestu od Rima do Kapue.
[15] Vidi Livije 2, 5, 10.
[16] Martu.
[17] Zvali su ga Tiberinskim otokom; veličina mu je bila oko 300 m u dužinu a 85 m u širinu. S gradom su ga spajala dva mosta. Na njemu su štovali boga liječništva Eskulapa (grčkog Asklepija).
[18] Vidi Livije 2, 5, 1–4.
[19] Stanovnici Veja i Tarkvinija, prema Liviju 2, 6, 4 i dalje.
[20] Između grada Veja i rijeke Tibera.
[21] Prema Liviju 2, 7, 1, Etruščani su se prestravljeni povukli.
[22] Silvan, prema Liviju 2, 7, 2.
[23] Grci su, prema predaji, prvi put besjedili u počast palima poslije bitke na Maratonu 490. god., a to je bilo kratko vrijeme prije Bruta.
[24] Povjesničar i retor iz 4. stoljeća, iz Lampsaka, mnogim anegdotama povezan s Filipom i Aleksandrom Makedonskim (Velikim).
[25] Pratila su ga 24 liktora, dvostruko veći broj nego što ih je inače bilo uz konzula, jer je on sada poslije Brutove smrti bio jedini konzul. Kao simbol vlasti, liktori su pred najvišim upravnim i vojnim dostojanstvenicima nosili svežnjeve prutića sa sjekiricom u sredini (lat. *fasces*).
[26] Predio na brežuljku Palaciju.
[27] Od lat. *vincere* »pobijediti« i *potiri* »domoći se«. To je nadimak božice pobjede čiji je hram stajao u podnožju Velije (Livije 2, 7, 12). Prema Liviju, Valerije je zidao kuću na Veliji, ali da utiša narodnu zavist, dao je snijeti građevni materijal u podnožje brežuljka i sagradio kuću ondje.
[28] Od patricijā.
[29] Obol je najmanja grčka jedinica za novac i težinu. Težio je 0,73 g srebra. Najveća jedinica, talent, imala je 60 mina, 1 mina 100 drahmi a 1 drahma 6 obola. Dakle, talent je imao 36.000 obola. Zlato je vrijedilo oko 10 do 12 puta više od srebra.

[30] Pekulij nije bio neposredno obuhvaćen očevinom; bila su to, na primjer, manja sredstva što su ih mogli nakupljati robovi da se otkupe. Naziv dolazi od *pecus*, »stoka«.
[31] Suilije od *sus*, »svinja«, a Bubulko od *bos*, »govedo«.
[32] Vidi *Kamilo* 2.
[33] Vidi bilj. 25. i Livije 2, 8, 1–4. Kad su oba konzula bila u gradu, mijenjali su se svaki mjesec u službi, a onaj koji je vršio službu imao je fasce.
[34] Grad u južnoj Italiji, danas Isola Farnese.
[35] Septembarske su ide 13. rujna, a metagitnion je drugi mjesec atičkoga kalendara (druga polovica kolovoza i prva rujna).
[36] Vidi Livije 2, 8, 6–8.
[37] God. 83. za borbi između Sule i ostataka Marijeve stranke.
[38] God. 69. pr. n. e.
[39] God. 69. n. e. poslije smrti cara Nerona.
[40] God. 79. n. e.
[41] God. 80. n. e.
[42] Vladao od 81. do 96.
[43] Rimska funta (libra) težila je 327,36 g. Ovdje: 13.100 kg srebra.
[44] Po jednoj procjeni talent je vrijedio 250 engleskih funti ili 1200 američkih dolara kupovne vrijednosti oko 1914. godine; danas oko 3000 američkih dolara.
[45] Pentelik je gora i općina sjeveroistočno od Atene, na glasu po mramoru. Ranije mu je ime bilo Briles.
[46] Grčki komediograf iz Sirakuze u 6/5. st. Uveo je sicilsku narodnu lakrdiju u umjetničku književnost i dotjerao je. Sačuvani samo fragmenti.
[47] Prijevod K. Raca.
[48] Po mitu, frigijski je kralj Mida poželio da sve čega se dotakne postane zlato i Dionis mu ispuni želju. Kad je gotovo umro od gladi i žeđi, pokajao se.
[49] Grad u Etruriji, danas Chiusi.
[50] Kralju.
[51] Vidi Livije 2, 9.
[52] Horacijev podvig mnogo dramatičnije pripovijeda Livije (2, 10).
[53] Rimski bog vatre i kovaštva Vulkan, grčki Hefest, također je bio hrom.
[54] Vidi Livije 2, 12, 1.
[55] Plutarhova je verzija mnogo manje koherentna i dramatična od Livijeve (2, 12).
[56] Prema Liviju (2, 13, 1–5), Mucijeve su riječi tako prestravile Porsenu da je Rimljanima predložio mir.
[57] Stoički filozof iz Tarsa u 1. st. pr. n. e. Bio je pozvan u Rim da bude učitelj Oktavijanu Augustu koji ga je kasnije uzeo i za odgojitelja svom pastorku Tiberiju.
[58] U grč. *Opsigonos*, kako Plutarh prevodi rimsko ime *Postumus*, »Kasno rođeni«. August Cezar je Oktavijan August.
[59] Prema Liviju (2, 13, 6–11) koji daje drukčiju verziju te epizode s Klelijom, djevojke je Mucijev primjer potakao na hrabrost, u spomen čega su Rimljani na najvišoj točki Svete ceste *(Via Sacra)* postavili kip djevojke na konju.
[60] Vidi Livije 2, 14, 1–4.
[61] Vidi Livije 2, 16, 1.
[62] Livije vrlo kratko prikazuje taj rat (2, 16, 2–6).
[63] U sibilinskim knjigama, nazvanima po proročici Sibili, bila su sabrana proročanstva; upotrebljavane su u Grčkoj već u arhajsko doba. Rimljani su preuzeli jednu takvu zbirku u gradu Kumi, najstarijoj grčkoj naseobini u Italiji. Zbirka je sadržavala žrtvene i obredne propise kojima se može osigurati zaštita nekih božanstava kao ovdje boga podzemlja Plutona (grč. Had).
[64] Delfa. Poruka je bila od Apolona.
[65] Prema Liviju, to je sabinska verzija imena Apije Klaudije.
[66] Rimski *iugerum* imao je 240 m u dužinu i 120 u širinu, tj. iznosio je 1/4 hektara.
[67] U Laciju.
[68] As je kovani bakreni novac od 1 funte (327,36 g).
[69] »Sljedeće godine, za konzula Agripe Menema i Publija Postumija, Publije Valerije umrije po općem priznanju Rimljana najuglednijih u umijeću rata i u miru na vrhuncu svoje

slave, ali tako siromašan da nije bilo sredstava za njegov pogreb. Stoga bi pokopan na javni trošak i žene su žalile za njime kao za Brutom« (Livije 2, 16, 7).

[70] Zakoni dvanaest ploča (iz god. 450/449) zabranjivali su pokapanja unutar grada. Možda su time samo sankcionirali stariji običaj.

Usporedba Solona i Publikole

1. Zar nema neke osobitosti u toj usporedbi? Nije li u njoj nešto što nikako ne postoji u drugima koje sam sastavio, naime da je ovaj oponašalac onoga, a onaj njemu svjedok? Gledaj kako se one riječi što ih je Solon izrekao Krezu o sreći većma dadu primijeniti na Publikolu nego na Tela! Tel, za koga je Solon rekao da je zbog sreće, vrline i dobre djece bio najsretniji čovjek, niti se sam spominje kao valjan čovjek u Solonovim pjesmama, niti su mu izišli na glas sinovi, niti kakva služba. A Publikola je za života bio u Rimljana prvi po utjecaju i slavi zbog vrline, a poslije njegove smrti još se u naše vrijeme broje Publikole, Mesale i Valeriji među najuglednije rodove i porodice. Šest stotina godina izvode oni slavu svoga plemenitog roda od njega. Tel se kao junak borio u bojnom redu i od neprijateljskog oružja poginuo; Publikola je, međutim, svoje neprijatelje poubijao, što je bolja sudbina od smrti, a pošto je domovinu vidio kao pobjednicu zahvaljujući njegovoj upravi i zapovjedništvu u ratu, stigla ga je u časti i slavi smrt kakvu je Solon držao vrijednom zavisti i sretnom. Pa još i ono što je Solon u prepirci o duljini života rekao Mimnermu:[1]

Oh, bez suza ne prošla smrt, već dragima grudi,
Kada izdahnem ja, stezalo jecanje, bol,

čini Publikolu sretnim čovjekom. Njegova smrt ne izmami samo prijateljima i najbližoj okolini nego i svemu gradu, tisućama i tisućama ljudi, suze, čežnju i žalost za njim. Žene Rimljanke, kad su ga izgubile, žalile su za njim kao za sinom, bratom ili rođenim ocem.

»Blaga imati želim«, kaže Solon »al' krivdom ga steći ne želim«,[2] jer će slijediti kazna; a Publikola nije nepošteno stekao bogatstvo, štoviše, on ga je časno trošio čineći dobro potrebnima. Stoga, ako je Solon od sviju najmudriji, Publikola je najsretniji. Jer što je prvi sebi želio kao najveće i najljepše dobro, to je Publikoli uspjelo steći, uživati i do kraja očuvati.

2. Tako je Solon uzveličao slavu Publikolinu, a on opet Solonovu. Učinio ga je najljepšim uzorom u upravljanju državom za onoga koji uvodi red u demokraciju; oduzeo je vlasti[3] nadutost i učinio ju je svima prijaznom i blagom, a poslužio se mnogim Solonovim zakonima. Jer i narodu je dao vlast da postavlja svoje glavare, a tuženicima pravo priziva na skupštinu kao Solon na porotu. Nije uredio drugo vijeće kao Solon, nego je ono koje je postojalo gotovo udvostručio. I uvođenje kvestora za upravljanje financijama došlo je zato da bi konzul, ako je pošten, imao

vremena za važnije poslove, a ako je nevaljao, da ne bi našao još više prigode da čini nepravdu, što bi mogao kad bi raspolagao i vlašću i novčanim sredstvima. A mržnja na tiranidu bila je još jača u Publikole. Ako bi tko pokušao da se domogne tiranske vlasti, Solon određuje za nj kaznu na sudu, a ovaj dopušta ubiti ga i prije sudske osude. Solon se s punim pravom diči da su mu prilike dale mogućnost da bude tiraninom, a građani ga nimalo nevoljko primali, ali je on odbio. Isto je tako dika Publikoli što je primio tiransku vlast, a preinačio je u demokratsku i nije se poslužio prerogativima kojima se mogao poslužiti. I čini se da je Solon prvi opazio da narod

onda za vođama svojim najbolje slijedi,
Odveć kad nije on slobodan ni skučen baš.[4]

3. Osobita je zasluga Solonova oprost dugova, čime je osobito učvrstio slobodu građana. Jer nema nikakve koristi od zakona ako daju ravnopravnost koju sirotinji dugovi otimaju; nego upravo ondje gdje se čini da ljudi uživaju najviše slobode najvećma robuju bogatima jer u sudovima, pred oblastima i u javnim govorima oni vrše njihove zapovijedi i u njihovoj su službi. A još je od toga najvažnije što iza svakoga dokinuća dugova slijedi razdor u državi, a samo se Solon zgodno poslužio tim neke vrste lijekom smionim ali moćnim i učinio kraj građanskome razdoru koji je već buknuo, svladavši svojom vrlinom i osobnim ugledom nepopularnost i omraženost tog čina.

Po cjelokupnom političkom djelovanju po svom je početku sjajniji Solon: poveo je druge, a sam nije pošao ni za kime. Sam je, a bez drugih, izradio većinu svojih političkih mjera, i najznačajnije od njih. Ali prema završetku onaj je drugi sretan i dostojan zavisti. Solonov je, naime, ustav sam Solon vidio oboren, a Publikolin se poredak u gradu očuvao do građanskih ratova. Čim je Solon dao zakone, ostavio ih je zapisane na drvenim pločama i bez ikakva branitelja pa odmah otišao iz Atene. A Publikola je ostao, vladao, upravljao gradom pa tako učvrstio i osigurao ustav. Osim toga, onome nije uspjelo spriječiti Pizistrata, premda je vidio što smjera, nego je podlegao njegovoj tiranidi koja se podizala. A Publikola je kraljevstvo, koje je jačalo mnoge godine i bilo moćno, oborio i uništio. Pokazao je istu vrlinu i jednaku volju kao Solon, ali je svojoj vrlini dodao dobru sreću i djelotvornu energiju.

4. Što se tiče ratnih uspjeha, ni onu vojnu protiv Megarana, kako smo mi ispripovijedali, Solonu ne priznaje Platejanin Daimah.[5] A Publikola je osobno kao vojnik i kao vojskovođa uspješno završio najveće bojeve. Pa još i u političkom radu onaj se poslužio nekim djetinjastim načinom i, napravivši se ludim, izašao da govori o Salamini. A ovaj se bez oklijevanja bacio u najveću opasnost ustavši protiv Tarkvinijevaca i otkrivši njihovo izdajstvo; što su zlotvori bili kažnjeni i nisu umakli, najviše je njegova zasluga, te nije samo tirane same izbacio iz grada, nego im je i svaku nadu podrezao. Tako je u okolnostima gdje je bilo borbe, žestine i opiranja istupio snažno i krepko, a još se boljim iskazao ondje gdje je trebalo miroljubiva ophođenja i blaga uvjeravanja. Porsenu,

čovjeka nepredobitna i strašna, vješto je pridobio i učinio ga prijateljem. Ali opet, reći će sada netko da je Solon Atenjanima povratio Salaminu koju su već napustili, a Publikola je prepustio zemlju što su je Rimljani bili stekli. No djela treba da procjenjujemo prema ondašnjim prilikama jer državnik, vješt postupiti u svakoj prilici na najprihvatljiviji način, žrtvuje često puta nešto, a cjelinu očuva, i malo pusti, a više dobije. Tako je i taj čovjek onda pustio tuđu zemlju, a spasio svoju, pa onima koji su držali da je velik uspjeh samo očuvati grad pribavio još tabor podsjedačā. Time što je neprijatelja učinio sucem i pobijedio u parnici dobio je povrh toga toliko koliko bi Rimljani rado bili dali za pobjedu. Jer Porsena nije samo učinio kraj ratu, nego im je također ostavio ratnu spremu zbog povjerenja u njihovu vrlinu i čestitost koju mu je konzul ulio svojim primjerom.

[1] Grčki pjesnik elegija, Solonov suvremenik (koncem 7. st. pr. n. e.). Prijevod K. Raca.
[2] Vidi *Solon* 2.
[3] Konzulskoj.
[4] Prijevod prema K. Racu.
[5] Grčki povjesničar i putopisac iz 3. st. pr. n. e.

TEMISTOKLO

(oko 524 – oko 459. pr. n. e.)

1. Odviše mutno porijeklo nije pogodovalo Temistoklovu[1] stjecanju slave. Potekao je, naime, od oca Neokla, ne baš odviše ugledna čovjeka u Ateni, iz frearijske općine i pripadnika leontidskog plemena; a po majci nije bio zakonit,[2] kako govore ovi stihovi:

Ja sam Abrotonon, Tračanka rodom, ali se dičim:
Veljeg Helenima ja rodih Temistokla.[3]

Fanija, međutim, piše da Temistoklova mati nije bila Tračanka već Karanka i da joj ime nije bilo Abrotonon nego Euterpa. A Neant čak dodaje ime njezina zavičaja u Kariji – Halikarnasa.

To i jest razlog što nezakonita djeca zalaze u Kinosarg (a to je vježbalište izvan gradskih vrata, posvećeno Herklu, jer ni on nije bio među bogovima pravi bog, već je bio nezakonita roda budući da mu je mati bila smrtna žena),[4] pa Temistoklo nastojaše nagovoriti neke mladiće zakonita porijekla da idu u Kinosarg i da vježbaju s njime; uspjevši u tome, čini se da je na lukav način uklonio razliku između zakonito i nezakonito rođene djece.

No očevidno je da je bio povezan s rodom Likomovića;[5] jer kad su barbari[6] u općini Fliji spalili hram koji je bio zajedničko svetište Likomovića, on ga je, kako izvješćuje Simonid,[7] na svoj trošak dao obnoviti i ukrasiti slikama.

2. Općenito se priznaje da je još kao dječak bio pun žestine i po prirodi bistar, a po svom je opredjeljenju naginjao velikim pothvatima i političkom djelovanju. U vrijeme odmora, naime, i dokolice od učenja nije se, kao ostali dječaci, igrao niti prepuštao besposlici, nego su ga nalazili kako vježba sam za se u sastavljanju nekakvih govora. Ti su govori bili optužba ili obrana nekoga od dječaka. Zato mu je njegov učitelj običavao govoriti: »Od tebe, sinko, neće biti ništa beznačajno, nego svakako nešto veliko, bilo dobro, bilo zlo«. Štoviše, kad se dao na učenje, one predmete, koji su smjerali oblikovanju značaja, nekoj ugodi ili plemenitu umijeću, izučavao je nemarno i bezvoljno,[8] ali one, za koje se govorilo da imaju veze s pronicljivošću ili s praktičnom djelatnošću, očito je volio više nego što je odgovaralo njegovoj dobi, kao čovjek koji se pouzdaje samo u svoju prirođenu darovitost.

Iz tog je razloga kasnije bio prisiljavan da se od podrugivanja onih za koje se činilo da su obrazovani u takozvanim slobodnim i otmjenijim

naucima brani drskije govoreći da ne zna ugađati liru niti svirati kitaru, ali da umije grad malen i neznatan preuzeti i učiniti ga slavnim i velikim. Stesimbrot ipak tvrdi da je Temistoklo bio Anaksagorin učenik i da je marljivo studirao pod nadzorom filozofa prirode Melisa, ali pri tome griješi u kronologiji. Jer Periklo koji je bio mnogo mlađi od Temistokla, bio je taj kome je Meliso bio protivnik u zapovjedništvu pri opsadi Sama[9] i koji je bio blizak Anaksagori.

Stoga bi čovjek radije pristajao uz one koji vele da je Temistoklo bio učenik Frearijca Mnesifila, čovjeka koji niti je bio učitelj govorništva, niti jedan od takozvanih filozofa prirode, nego se bavio onim što se tada nazivalo mudrošću, a bila je to uistinu vještina u politici i praktična umješnost. To je učenje Mnesifil preuzeo i dalje prenosio poput učenja neke škole, koje potječe u neprekinutoj predaji od Solona. Kasnije su oni poslije njega tu mudrost pomiješali s odvjetničkom vještinom i, pošto su vježbanje od praktičnog rada prenijeli na govor, prozvaše ih sofistima. Tom je, dakle, čovjeku Temistoklo bio učenikom u samome početku svoga javnog djelovanja.

U prvim je uzletima svoje mladosti, međutim, bio neujednačen i nepostojan, jer se prepuštao samo svojoj naravi koja je bez razmišljanja i susprezanja izazivala velike obrate u njegovu stremljenju čas za ovim a čas za tome suprotnim i često se dala zavesti na gore, kao što je kasnije sam priznavao govoreći da od najbješnje ždrebadi postaju izvrsni konji kad samo dobiju pravu izobrazbu i biranje. A što neki tome dodaju izmišljajući priče da ga se otac odrekao i da mu je majka sama sebi oduzela život rastužena lišenjem građanskih prava koje je zadesilo njezina sina, čini se da je zlonamjerna neistina; baš obrnuto, ima ih koji kažu da mu je otac, odvraćajući ga od bavljenja državnim poslovima, pokazivao na morskoj obali stare troveslarke, odbačene i zanemarene, pripominjući da se i mnoštvo jednako odnosi prema narodnim vođama kad mu postanu beskorisni.

3. Čini se ipak da su brzo i dok je još bio u žaru mladenačke žestine Temistokla zaokupili politički poslovi; njime je snažno zavladala težnja za slavom. Stoga se od sama početka, u želji da bude prvi, smiono suprotstavljao neprijateljstvu ljudi koji su posjedovali moć i prvenstvo u gradu a osobito Lisimahovu sinu Aristidu, koji je uvijek išao suprotnim smjerom od njega. Pa ipak, čini se da je njegovo neprijateljstvo prema tome čovjeku imalo sasvim sitničav povod; pošto se, naime, obojica strastveno zaljubiše u lijepog Stesilaja, koji je bio rodom Kejanin, kako je izvijestio filozof Ariston, otada su i u svom javnom djelovanju nastavili s takmaštvom. Pa ipak, čini se da je različitost načina življenja i značajeva povećala njihove razmirice. Jer Aristid je po prirodi bio staložen i aristokratske ćudi, a javnim se poslovima nije bavio radi popularnosti niti ugleda, nego zato da ono najbolje postigne promišljenošću i pravičnošću, te je bio prisiljen da se često suprotstavlja Temistoklu koji je poticao narod na mnoge nove i neobične pothvate, pa se Aristid opirao njegovu rastućem utjecaju.

Ta za Temistokla se pripovijeda da je strastveno čeznuo za slavom i

da je iz častoljublja toliko žudio za velikim djelima da su ga još kao mladića, kad je došlo do bitke s barbarima kod Maratona[10] i kad je svima bila na ustima Miltijadova umješnost u vođenju vojske, viđali većinom zadubljena u vlastite misli, po cijele noći nije spavao i učtivo je izbjegavao uobičajene pijanke, a onima, koji su ga zapitkivali čudeći se promjeni njegova načina života, odgovarao bi da mu Miltijadova pobjeda ne da spavati. Ostali su, naime, poraz barbara kod Maratona držali završetkom rata, Temistoklo pak tek početkom većih bojeva za koje je sebe mazao uljem poput atleta kao branič čitave Helade i vježbao svoj grad za ono što je, zasada još daleko, očekivao da ima doći.

4. Ponajprije, kako su Atenjani običavali dijeliti između sebe dohotke od srebrnih rudnika u Lauriju, on se jedini usudi istupiti pred narodnu skupštinu s prijedlogom da se ta dioba napusti i da se tim novcem izgrade troveslarke za rat s Eginjanima.[11] Taj je, naime, rat bio u to doba najznačajniji u Heladi i otočani su mnoštvom svojih brodova gospodarili morem. Zato je Temistoklo to lakše proturio svoju zamisao jer sugrađane nije plašio Darijem niti Perzijancima – ti su, naime, bili odveć daleko da bi izazivali ozbiljan strah svojim mogućim dolaskom – već se za ratne pripreme u zgodan čas poslužio njihovom mržnjom i zavišću pred Eginjanima. Rezultat je bio da je tim novcem sagrađeno stotinu troveslarki, koje su stvarno sudjelovale u pomorskome boju protiv Kserksa.[12]

Otada je Temistoklo svoj grad postupno mamio i usmjeravao prema moru smatrajući da svojom pješadijom nisu ravni niti susjedima, dok bi snagom svojih brodova Atenjani bili kadri ne samo suzbiti barbare nego i Heladom vladati, te je, kako veli Platon,[13] od nepokolebljivih teških oružanika načinio brodare i pomorce i time navukao na se prijekor da je svojim sugrađanima oduzeo koplje i štit i ponizio atenski narod veslačkom klupom i veslom. No on je to proveo tek onda kad je nadvladao Miltijadovo protivljenje, kako izvješćuje Stesimbrot.

Da li je on time povrijedio strogost i čistoću društvenog uređenja, neka bude prepušteno razmatranju filozofa; ali da je tada Helenima došao spas s mora i da su te troveslarke opet podigle grad Atenu, posvjedočio je, pored mnogoga drugoga, i sam Kserkso. Iako je, naime, njegova vojska ostala neokrnjena, ipak je pobjegao poslije poraza svojih brodova smatrajući da Helenima više nije dorastao protivnik, a Mardonija je, kako se meni čini, ostavio više zato da Helene spriječi u gonjenju nego da ih potčini.

5. Jedni tvrde da je Temistoklo revno nastojao oko stjecanja novca zbog svoje velikodušne izdašnosti; volio je, naime, žrtvene gozbe i veličajnost u izdacima za goste, pa mu je za to trebalo mnogo sredstava. Drugi mu, naprotiv, predbacuju veliku škrtost i sitničavost tvrdeći da je čak prodavao jela koja su mu slali na dar. Kad je od trgovca Difilida zatražio ždrijebe a ovaj mu ga nije htio dati, zaprijeti mu da će od njegove kuće uskoro napraviti trojanskoga drvenoga konja, a time je nišanio na rodbinske tužbe i parnice u koje će zaplesti toga čovjeka s nekim njegovim ukućanima.

Častohlepljem nadvisio je sve tako da je još mlad i neugledan molbama privolio svirača kitare Epikla iz Hermione, koji je bio veoma tražen kod Atenjana, da kod njega drži svoje vježbe jer je želio postići čast da mnogi ljudi traže njegovu kuću i k njemu redovno zalaze. Tako je otišao u Olimpiju gdje se s Kimonom nadmetao u gozbama, šatorima i drugome sjaju i opremi, ali se to Helenima nije dopadalo. Mislili su, naime da Kimonu, čovjeku mladu iz bogate kuće, to treba dopuštati, ali je Temistoklu, koji još nije bio poznat, već se, kako se činilo, bez dovoljnih sredstava i zasluga nastojao uzdići, to pribavljalo prijekor da je razmetljivac. Kao horeg[14] pobijedio je na natjecanju tragedija, premda se već tada takvo natjecanje njegovalo velikim trudom i revnošću, pa je postavio i spomen-ploču o toj pobjedi s natpisom: »Temistoklo Frearijac bio je horeg, Frinih pjesnik, a Adimant arhont.«

Pa ipak, s pukom se dobro slagao tako što je znao napamet ime svakoga građanina i tako što se u privatnim pravnim sporovima pokazivao kao pouzdan sudac; tako je jednom Simonidu Kejaninu, koji je od njega, kad je obavljao dužnost stratega, zatražio nešto što nije bilo pravo, rekao: »Niti bi ti bio dobar pjesnik da pjevaš neskladno, niti ja valjan arhont da ti činim uslugu mimo zakona.« Drugi je put opet tome Simonidu podrugljivo govorio da je besmisleno što kudi Korinćane koji obitavaju u veliku gradu, a daje izrađivati svoje portrete premda je tako ružne vanjštine. Rastući tako utjecajem i ulazeći narodu u volju, svojom je strankom najzad nadvladao i ostrakizmom uklonio Aristida.[15]

6. Kad je već Međanin[16] dolazio na Heladu, a Atenjani vijećali o tome tko da im bude vrhovni zapovjednik, ostali su se, prepavši se opasnosti, svojevoljno odrekli zahtjeva na zapovjedništvo, a samo je Eufemidov sin Epidik, koji je bio narodni vođa vješt u rječitosti, ali duha mlitava i podmitljiv, težio za tom čašću, te se moglo očekivati da će kod glasanja pobijediti. Stoga Temistoklo, pobojavši se da će helenska stvar propasti ako vodstvo zapadne njega, novcem otkupi Epidikovo častoljublje.

Hvale i njegov postupak prema tumaču koji se nalazio među onima što ih je kralj poslao da traže zemlje i vode; toga prevodioca dade uhvatiti pa ga posebnim zaključkom skupštine pogubi zato što se usudio upotrijebiti helenski jezik za naloge barbara. Isto govore i u pogledu njegova postupka prema Artmiju iz Zeleje:[17] na prijedlog Temistoklov uniješe ga u popis ljudi lišenih građanskih prava zajedno s njegovom djecom i rodom zato što je zlato Međana donio među Helene. Ali najveća od njegovih zasluga bila je što je helenske unutrašnje razmirice utišao i gradove međusobno izmirio nagovorivši ih da zbog vanjskog rata odlože svoja uzajamna neprijateljstva. Kažu da se za to zajedno s njime najviše zalagao Arkađanin Hilej.

7. Preuzevši zapovjedništvo, odmah stade nastojati da građane ukrca u njihove troveslarke; pokušavao ih je nagovoriti da što dalje od Helade morem pođu ususret barbarinu. No tome su se mnogi odupirali, pa zato povede brojnu vojsku zajedno s Lakedemonjanima u klanac Tempe[18] da ondje brane Tesaliju za koju se onda još nije činilo da pristaje uz Međane.

Ali odande se povukoše neobavljena posla, a Tesalci prijeđoše perzijskom kralju i tako je sva zemlja do Beotije bila na strani Perzijanaca. Sad su već Atenjani pokazivali već zanimanje za Temistoklov savjet u pogledu bacanja težišta na more i on bi s brodovljem poslan k Artemiziju da nadzire morske tjesnace.

Kad su ondje Heleni zahtijevali da ih vode Euribijad i Lakedemonjani, a Atenjani, koji su brojnošću brodova nadmašivali sve ostale zajedno, nisu htjeli da budu podložni drugima, Temistoklo, spoznavši opasnost, sam prepusti vrhovništvo Euribijadu, a Atenjane stade umirivati obećanjem da će, ako se pokažu valjanim junacima u ratu, učiniti da im se Heleni ubuduće dragovoljno pokoravaju. Time je stekao svakako najveću zaslugu za spas Helade, a Atenjane osobito proslavio time što su neprijatelje nadvisili hrabrošću, a saveznike uviđavnošću.

Kad se barbarsko brodovlje primaklo Afeti,[19] prestravi se Euribijad mnoštva brodova pred sobom i, doznavši da dvije stotine drugih plovi naokolo poviše Skijata, htjede se što brže povući u Heladu da se dohvati Peloponeza i zaštiti lađe kopnenom vojskom misleći da je kraljeva sila na moru posve nepredobitna. Sad se uplaše Eubejani da ih Heleni ne ostave na cjedilu, te se potajno dogovarahu s Temistoklom poslavši k njemu Pelagonta s mnogo novaca. A on, uzevši novce, kako izvješćuje Herodot,[20] dade ih Euribijadu.

Budući da mu se između sugrađana najviše suprotstavljao Arhitel, koji je bio kapetan svete lađe[21] i koji je, ne imajući novaca da isplati svoje mornare, žurio da otplovi kući, Temistoklo stane još više podjarivati njegovu posadu protiv njega tako da mu oni, pojurivši na nj, ugrabiše večeru. Tada, kako je Arhitel bio zbog toga potišten i ogorčen, posla mu Temistoklo u košarici večeru od kruha i mesa, a odozdo podmetne talenat srebra i poruči mu neka sada večera a sutra u zoru neka se pobrine za svoju momčad; inače on će ga pred sugrađanima optužiti da je primio novac od neprijatelja. U svakom slučaju, to pripovijeda Lezbljanin Fanija.

8. Bitke s barbarskim brodovima, koje su se tada odigrale u tjesnacima, nisu, doduše, donijele odluku za čitav rat, ali su Helenima izvanredno poslužile kao iskustvo, jer ih je u toku tih borbi praktična provjera poučila da ni veliko mnoštvo brodova, ni nakit i sjaj ukrasnih figura na lađama, ni hvalisava vika i barbarske bojne pjesme ne zadaju nikakav strah ljudima koji se umiju hvatati u koštac i usuđuju boj zametati, nego treba, prezirući takve stvari, kidisati na neprijatelje i, srazivši se s njima, boriti se do odluke. Čini se da je to i Pindar veoma dobro uočio i zato je o bitki kod Artemizija[22] rekao:

Gdje Atenjana sinci položiše blistavi
temeljac slobode.

Jer samopouzdanje je doista temelj pobjede.

Artemizij je dio Eubeje iznad Hestijeje, morski žal isturen prema sjeveru, a upravo nasuprot njemu leži u negdašnjoj Filoktetovoj zemlji grad Olizon. U njemu se nalazi mali hram Artemide s nadimkom Istočna, oko kojega je posađeno drveće, a naokolo ukopani stupovi od bijela

kamena; kad se taj kamen rukom otare, pušta od sebe boju i miris šafrana. Na jednome od tih stupova bijaše u elegijskim stihovima ispisan ovaj natpis:

Svakoga roda i plemena ljudi iz Azije zemlje
Sinovi atenski tu, negda na pučini toj,
Vojujuć' pobiše onda kad Međanā izginu vojska;
Ovaj staviše znak djevi Artèmidi tad.[23]

Na obali pokazuju mjesto usred gusta pijeska gdje se može iz dubine kopati crn prah poput pepela, koji kao da je nastao vatrom, i misli da je to mjesto na kojem su spalili olupine lađa i poginule.

9. Kad su, međutim, k Artemiziju glasnici donijeli vijesti o događajima kod Termopila pa su Heleni doznali da je Leonida pao, a Kserkso postao gospodar prolaza na kopnu, stadoše uzmicati dublje u Heladu; Atenjani su zbog svoje hrabrosti i ponoseći se svojim uspjesima bili na kraju, iza sviju. Gdje je god Temistoklo, ploveći duž obale, vidio pristaništa i zaklone potrebne neprijateljima, ondje je na kamenove, koje je ili slučajno nalazio, ili sam ponamještao oko sidrišta i izvora, dao urezati natpise uočljivim slovima zaklinjući Jonjane da priđu k njima ako ikako mogu, jer su im oni predi[24] i jer se za njihovu slobodu izlagahu opasnosti. Ali ako to ne mogu, neka u bitkama nanose barbarima štetu i neka među njima stvaraju zabunu. Nadao se da će time ili pridobiti Jonjane, ili ih dovesti u nepriliku kad postanu barbarima sumnjivi.

No kad je Kserkso kroz Doridu sa sjevera provalio u Fokidu i fočanske gradove ognjem pustošio, nisu im Heleni priskočili u pomoć iako su ih Atenjani molili da neprijatelja predusretnu u Beotiji pred Atikom kao što su i oni na moru pritekli drugima u pomoć kod Artemizija. Kako ih nitko nije slušao, nego su se svi čvrsto držali Peloponeza, odlučni bili da skupljaju svu vojsku onkraj Istma i Istam[24a] zidom pregrađivali od mora do mora, zbog te je izdaje Atenjane obuzimala koliko srdžba, toliko i malodušnost i utučenost zato što su ostali sami. Nisu, naime, ni pomišljali da se upuštaju u boj s tolikim stotinama tisuća, a što je u taj čas jedino bilo nužno, naime da svoj grad napuste i da se oslone na brodove, o tome većina nije htjela niti čuti govoreći da im ne treba ni takve pobjede, niti znaju za ikakav spas ako žrtvuju svetišta bogova i grobove otaca.

10. Sada Temistoklo, doista ne znajući kako da mnoštvo pridobije ljudskim rasuđivanjem, postavi stroj za dovođenje bogova kao u tragediji[25] pa poče na njih djelovati nadzemaljskim znamenjima i proroštvima. Kao jedno od znamenja uzimao je događaj sa zmijom[26] za koju se čini da je u one dane iščezla iz unutrašnjosti svetišta. I žrtvene darove, koji su joj svaki dan davani, nađu svećenici netaknute te objave narodu – a tumačenje je bilo Temistoklovo – da je boginja njihov grad napustila pokazujući im pravi put k moru. Štoviše, nastojao je poznatim proroštvom[27] privesti narod svojim gledištima govoreći da onaj drveni zid ne znači ništa drugo nego njihove brodove, pa zato Apolon Salaminu naziva

božanskom, a ne strašnom niti kletom, jer će taj otok dati ime veliku i za sve Helene sretnu događaju. Kad je najzad prodro sa svojim mišljenjem, podnese narodnoj skupštini pismeni prijedlog da se njihov grad preporuči božici Ateni, zaštitnici grada Atene, a da se svi za vojničku službu sposobni ukrcavaju na troveslarke dok djecu, žene i robove neka svatko spasava kako može. Pošto je ovaj prijedlog bio usvojen, većina Atenjana skloni djecu i žene u Trezen,[28] a Trezenjani su ih veoma uslužno primali u kuće; zaključiše čak da se oni hrane na državni trošak, da svakome daju na dan po dva obola, da djeci bude slobodno odasvud uzimati voće i još da se za njih plaćaju učitelji. Taj je pismeni prijedlog podnio Nikagora.

No kako Atenjani u državnoj blagajni nisu imali novaca, Aristotel kaže da je vijeće na Areopagu odredilo osam drahmi svakome koji služi kao vojnik i to je bio glavni razlog što su troveslarke bile popunjene, ali Klidem i to prikazuje kao Temistoklovo lukavstvo. Kad su, naime, Atenjani silazili u Pirej, veli da je nestala Gorgonina glava s božičina kipa; i tad je Temistoklo, pretvarajući se da je tražeći i pretražujući sve, nalazio među prtljagom mnogo skrivena novca, pa kad je taj bio zaplijenjen, oni koji su se ukrcavali na brodove bili su obilno snabdjeveni novcem za opskrbu.

Kako se čitav grad otiskivao na more, u jednih je taj prizor izazivao žalost, a u drugih divljenje smjeloj odluci zato što djecu ispraćahu drugamo a sami, nedirnuti jadikovanjem i suzama roditelja i njihovim zagrljajima, prelažahu na otok Salaminu. Osim toga, mnogi koji su bili zbog starosti ostavljani izazivali su sućut; a bilo je veoma dirljivo i ganutljivo gledati i pitome domaće životinje kako uz čeznutljiv cvilež trče za svojim gospodarima koji su ulazili u brodove. Tako izvješćuju da se pas Periklova oca Ksantipa nikako nije mogao od njega rastati, nego je skočio u more i, plivajući kraj njegove troveslarke, izašao na Salaminu, gdje je od iscrpljenosti odmah uginuo. Kažu da je mjesto što ga još danas pokazuju kao Pasji humak njegov grob.

11. To su bili doista veliki uspjesi Temistoklovi, ali još više to što je, opazivši da njegovi sugrađani čeznu za Aristidom i boje se da će on iz srdžbe prijeći barbarinu i upropastiti helensku stvar – njega je naime, Temistoklo u stranačkoj borbi prije rata nadvladao pa prognao ostrakizmom – predložio narodnoj skupštini zaključak da onima koji su bili prognani na neko vrijeme bude slobodno da se vrate i da zajedno s ostalim građanima djelom i riječju rade ono što je za Heladu najbolje.

Kad je Euribijad, koji je zbog ugleda Sparte bio vrhovni zapovjednik broda, ali je pred opasnošću bio slabić, htio razviti jedra i ploviti na Istam gdje je bila sakupljena i kopnena vojska Peloponežana, Temistoklo se usprotivio i kažu da su tada pale znamenite riječi. Kad mu je, naime, Euribijad rekao: »Temistoklo, šibom udaraju one koji kod javnih natjecanja krenu prije dana znaka«, »Dabome«, odvrati Temistoklo »ali one koji zaostaju ne ovjenčavaju pobjedničkim vijencem«. A kad Euribijad zamahne štapom da ga udari, Temistoklo reče: »Udari, ali me i poslušaj!« Kako se Euribijad zadivio njegovu miru i pozvao ga da govori, Temistoklo ga stade navraćati na svoj prijašnji prijedlog. Kad netko reče da čovjek

bez domovine nema prava nagovarati one koji domovinu imaju da je ostave i žrtvuju, okrenuvši mu se, Temistoklo mu reče: »Mi smo doista, bijedniče, ostavili kuće i gradske zidine ne želeći da zbog mrtvih stvari budemo u ropstvu. Ali imamo mi najveći grad u Heladi, naših dvije stotine brodova koji su vam sada na raspolaganju da vam budu na pomoć ako hoćete da se njima spasavate. No ako odete i po drugi nas put izdate, onda će smjesta mnogi od Helena saznati da su Atenjani stekli i slobodan grad, i zemlju ne goru od one koju su izgubili«. Kad Temistoklo to reče, promisli Euribijad i strah ga obuze da ih ne bi Atenjani ostavili i otišli. A kad mu je neki Eretrijac pokušavao u nečemu protusloviti, reče Temistoklo: »Zar imate nešto kazati o ratu i vi koji, poput sipa, imate mač ali nemate srca?«[29]

12. Neki kažu da je, dok je Temistoklo tako govorio odozgo s brodske palube, bila viđena sova[30] gdje s desne strane leti posred brodova i sjeda na koš na jarbolu; to je bio glavni razlog što su prihvatili njegovo mišljenje i počeli se spremati za pomorsku bitku. Ali kad je neprijateljsko brodovlje, primičući se Atici, zaposjelo faleronsku luku tako da je sve okolne obale zaklonilo pogledu, a sam se perzijski kralj spustio sa suhozemnom vojskom k moru te ga ugledaše s cjelokupnom vojskom, pa se sve neprijateljske sile sabraše na jednome mjestu, izvjetriše Helenima Temistoklove riječi i opet se Peloponežani stanu brižno osvrtati na svoj Istam ljuteći se ako bi tko spomenuo bilo što drugo; odlučeno bi da te noći uzmaknu, pa su već i kormilari dobivali zapovijed za plovidbu. No tada Temistoklo, teško podnoseći što će Heleni odbaciti prednosti koje im daje uskoća onog mjesta i što će se raspršiti po gradovima, stane smišljati i izvoditi poznatu spletku sa Sikinom.

Taj je Sikin bio rodom Perzijanac i ratni zarobljenik, ali Temistoklu odan i nadzratelj njegove djece. Njega on potajno posla Kserksu s nalogom da kaže da Temistoklo, atenski vojskovođa, pristaje uz kralja i zato mu prvi javlja da Heleni hoće bježati, a on ga potiče neka im ne dopusti umaći, nego, dok su zbunjeni jer su odvojeni od svoje pješačke vojske, neka navali i uništi njihovu pomorsku silu. Tu poruku Kserkso primi s veseljem misleći da mu je poslana iz dobronamjernosti, te odmah dade izdati naređenje zapovjednicima svojih brodova neka u ostale brodove mirno smještavaju posade, a s dvije stotine neka smjesta isplove i unaokolo sa svih strana zatvore morski tjesnac i opkole obližnje otoke da ni jedan neprijatelj ne uzmogne pobjeći.

Dok su oni to izvodili, Lisimahov sin Aristid, prvi ih spazivši, dođe do Temistoklova šatora premda mu nije bio prijatelj nego, kako je spomenuto, baš njegovim nastojanjem ostrakizmom izgnan; kad je Temistoklo izišao preda nj, opiše mu kako su ih neprijatelji opkolili, a Temistoklo, poznavajući provjerenu čestitost toga čovjeka i diveći mu se zbog njegova dolaska u takvu trenutku, ispripovijedi mu ono sa Sikinom i stane ga moliti neka usrdno pomogne nagovariti Helene, koji u njega imaju više povjerenja, da pomorsku bitku zametnu u onom tjesnacu. Pohvalivši Temistokla, Aristid stane obilaziti vojskovođe i kapetane troveslarki potičući ih na boj. I dok su oni unatoč svemu još uvijek bili

nepovjerljivi, pojavi se troveslarka s otoka Tena,[31] koja je pod zapovjedništvom Panetijevim svojevoljno prešla k njima, potvrđujući vijest o opkoljavanju, tako da su Heleni s hrabrošću rođenom iz nužde krenuli da se suoče s opasnošću.

13. U ranu je zoru Kserkso sjedio na uzvisini nadgledajući svoje brodovlje i njegov raspored za boj na mjestu, kako veli Fanodem, poviše Heraklova hrama, ondje gdje je otok Salamina uskim tjesnacem odvojen od Atike, ali kako tvrdi Akestodor, ležalo je ono na granici Megaride, iznad takozvanih Rogova; ondje je dao postaviti zlatan stolac i kraj sebe smjestio mnoge pisare kojima je bio zadatak da bilježe sve što se bude događalo za vrijeme bitke.

Dok je Temistoklo kraj admiralskog broda prinosio žrtvu, dovedu preda nj tri zarobljenika izvanredno lijepe vanjštine, odjećom i zlatom sjajno urešene. Govorilo se da su to sinovi kraljeve sestre Sandake i Artaikta. Čim ih je gatalac Eufrantid ugledao, plane iz žrtava velik i sjajan plamen, a istovremeno se s desne strane kao povoljan znak začu kihanje. On uhvati desnicom Temistokla i reče mu neka mladiće posveti smrti i sve ih uz zavjetnu molitvu žrtvuje Dionisu Mesožderu[32] jer će tako Helenima u isto vrijeme doći spas i pobjeda. Temistoklo se prestravi vračevih riječi jer su mu bile neprirodne i jezive, ali kao što u presudnim bitkama i u sudbonosnim prilikama obično biva, mnoštvo se većma nadalo spasu od besmislenih nego od razumnih sredstava. Oni stanu u jedan glas zazivati boga, dovuku zarobljenike do žrtvenika i natjeraju Temistokla da izvrši žrtvu onako kao je gatar naredio. U svakom slučaju, to izvješćuje Lezbljanin Fanija, koji je bio filozof i vrlo dobro upućen u povijesnu književnost.

14. Što se tiče broja perzijskih brodova, o tome pjesnik Eshil, kao čovjek koji to pouzdano znade, kaže u svojoj tragediji *Perzijanci* ovo:

U Kserksa, znam, bje lađa nà broj tisuću
što vodio ih on; a isticalo se
brzinom dvjesto sedam. To je račun sav.[33]

Atičkih je brodova bilo na broj sto osamdeset, a na svakom je od njih bilo osamnaest momaka za borbu s palube. Četvorica od njih bijahu strijelci, a ostali teško naoružani pješaci.

Čini se da je Temistoklo isto tako dobro uočio zgodan čas kao i zgodno mjesto, jer je pripazio da svoje troveslarke ne razmjesti pramcem prema barbarskima prije nego dođe onaj sat koji svagda od mora kroz tjesnac tjera svjež vjetrić i velik val. To nije štetilo helenskim brodovima jer su bili plitka gaza i oniski. Ali perzijskim je brodovima krma stršila uvis, a i paluba im je bila visoko građena, te su se zato tromo primicali. Zato ih je nadolazeći val skretao s pravca i njihove je bokove izlagao Helenima koji su se naglo zalijetali motreći na Temistokla u uvjerenju da on najbolje vidi što je korisno i jer je na njega išao Arijamen, Kserksov admiral, koji je imao golem brod, pa je s njega kao sa zidina bacao strijele i koplja. On je bio čestit čovjek i od kraljeve braće kudikamo najvrsniji i

najpravedniji. Njega su Aminija iz Dekeleja i Soklo iz Pedileje, koji su plovili na istom brodu, kad su im se lađe pramcima sukobile, jedna o drugu udarile i ostale visjeti o mjedenim kljunovima, baš u času kad je stupao na njihovu troveslarku, svojim kopljima izboli i bacili u more. Njegovo je mrtvo tijelo plutalo s drugim olupinama lađa dok ga nije prepoznala Artemizija[34] i dala donijeti Kserksu.

15. Kažu da je u tom času bitke sinulo jarko svjetlo od Eleusine a po trijasijskoj ravnici[35] do mora orila se jeka i poklič kao kad mnogo ljudi zajedno prati mističnog Ijakha[36] u pohodu. Potom se učini kao da se iz mnoštva onih koji viču podiže od zemlje oblak i opet sliježe, te pada na brodove. Drugima se, opet, učini kao da vide utvare i sjene oružanih ljudi koji, dolazeći od Egine, pružaju ruke u zaštitu helenskih troveslarki. Nagađalo se da su to Eakovići[37] koje su prije bitke u molitvama zazivali u pomoć.

Prvi koji je osvojio neprijateljski brod bio je Likomed, kapetan jedne atenske trijere, koji, odsjekavši ukrasnu figuru broda, posveti je Apolonu Lovoronoši u Fliji. Ostali su bili brojem ravni barbarima koji su u tjesnacu navaljivali red po red, nalijetali jedni na druge i napokon, pošto su pružali otpor sve do mraka, bili nagnani u bijeg. Time su Heleni, kako je rekao Simonid, izvojštili onu krasnu i preslavnu pobjedu od koje sjajnije djelo na moru nisu izveli niti Heleni, niti barbari, i to zajedničkom hrabrošću i žarom boraca, ali i razboritošću i umješnošću Temistokla.

16. Poslije pomorske bitke Kserkso je, još razljućen zbog neuspjeha, pokušavao da svojom kopnenom vojskom napadne Helene prešavši na Salaminu preko nasipa pošto zaspe tjesnac u sredini. Ali Temistoklo, iskušavajući Aristida, stane tobože predlagati da otplove svojim brodovima na Helespont i da ruše mostove »da uhvatimo Aziju u Evropi«. Aristid je bio nezadovoljan tim prijedlogom pa reče: »Sad smo ratovali s nehajnim barbarinom. Ali ako zatvorimo u Heladu čovjeka koji je gospodar tolikih četa i strahom ga prisilimo da bude hrabar, neće on više pod zlatnim šatorom spokojno promatrati bitku, nego će biti na sve spreman i zbog vlastite će opasnosti osobno sam sve nadzirati, pa će ispraviti svoje ranije propuste i bolje će se posavjetovati o onome što je na kocki. Mi mu, dakle, Temistoklo«, reče »ne smijemo postojeći most rušiti, već mu, štoviše, ako je to ikako moguće, moramo još i drugi sagraditi i toga čovjeka što brže izbaciti iz Evrope«. »E, pa dobro«, reče Temistoklo »ako misliš da je to korisno, onda je vrijeme da svi mi razmatramo i smišljamo načine da ga se što brže odstrani iz Helade«.

Kad to bi odlučeno, posla jednoga kraljevog uškopljenika, po imenu Arnaka, koga je našao među zarobljenicima, s nalogom da kaže kralju da su Heleni, pošto su svojim brodovljem zavladali morem, odlučili ploviti na Helespont do spojenih brodova i rušiti most. No Temistoklo je, reče, u brizi za kralja i savjetuje mu neka se žuri do svojih voda i neka prijeđe preko, a on će dotle nastojati da svoje saveznike zatezanjem zadrži od gonjenja. Kad je to barbarin čuo, tako se preplašio da se brže bolje stao povlačiti. Dalekovidna razboritost Temistoklova i Aristidova potvrdila se

iskustvom u borbi s Mardonijem, jer ako su se Heleni kod Plateje ogledali i samo s malim dijelom Kserksove vojske, opet su stavili sve na kocku.

17. Herodot veli[38] da se od gradova najviše odlikovala Egina, ali Temistoklu priznaše stvarno svi, iako zbog zavisti protiv volje, prvo mjesto. Kad su se, naime, vojskovođe povukli na Istam i pred žrtvenikom glasali o tome, svaki je sebe označivao kao prvoga u hrabrosti, a Temistokla kao drugoga do sebe. Lakedemonjani ga dovedoše u Spartu i, dok su vijenac od maslinovih grančica dali Euribijadu kao nagradu za odvažnost, Temistoklu ga dadoše za mudrost. A pokloniše mu i najbolja kola u gradu i ispratiše ga do svojih granica s tri stotine mladih ljudi.

Kod slijedećih igara što su se svečano održavale u Olimpiji pripovijeda se da su, tek što je Temistoklo došao na trkalište, svi prisutni, umjesto da se zanimaju za takmičare, čitav dan njega gledali te ga s udivljenjem i uz pljeskanje pokazivali strancima tako da je on, razdragan, priznao pred svojim prijateljima da prima u punoj mjeri plodove za napore koje je podnio za Heladu.

18. Temistoklo je, naime, i po naravi bio veoma slavoljubiv ako se smije suditi po onome što se još i sad pripovijeda. Kad ga Atenjani izabraše za zapovjednika brodovlja, nikakav privatni ni državni posao nije obavljao po određenu redu, već je sve što je valjalo raditi odgađao do onoga dana kad je trebalo da otplovi zato da bi se zbog toga što je sve te poslove obavljao istovremeno i pritom saobraćao s najraznovrsnijim ljudima činilo da je moćan i izvanredno utjecajan.

Kad je pregledao mrtve koje je more izbacilo na obalu i opazio na njima zlatno prstenje i narukvice, on sam prođe pokraj njih, ali ih pokaže svome prijatelju koji ga je pratio pa mu reče: »Uzmi to sebi, ti nisi Temistoklo«. Neki Antifatu, ljepotan na glasu, koji se ranije prema njemu ponio oholo, a kasnije mu se zbog njegove slave dodvoravao, reče: »Momče, istina kasno, ali najzad smo obojica istovremeno došli k pameti«. Za Atenjanje znao je govoriti da oni njega ne štuju i ne dive mu se, nego postupaju s njim kao s platanom trčeći pod nju kad ih bije oluja, a čupajući je i trgajući kad je oko njih vedrina. Kad mu je onaj Serifljanin rekao da slavu ne duguje samom sebi, nego svojoj domovini, odgovori mu: »Istinu govoriš: jer niti bih ja postao slavan da sam Serifljanin, niti bi ti da si Atenjanin«.

Kad bi se neki drugi između vojskovođa, kojemu se činilo da je izvršio nešto korisno za grad Atenu, hvalio pred Temistoklom i uspoređivao svoja djela s njegovima, ispriča ih Temistoklo kako se dan iza svetkovine, u koji se još slavilo, posvadio sa svetkovinom tvrdeći da je ona puna poslova i da zamara, a kad on dođe, da svi uživaju besposleni ranije pripremljena jela. A svetkovina je na to rekla: »Istinu kažeš; ali da nisam najprije ja došla, ni tebe ne bi bilo«.[39] »Pa tako«, zaključi Temistoklo »da mene tada nije bilo, gdje biste sada vi bili?« Za svoga sina, koji je gospodovao svojoj majci a preko nje i njemu, znao je u šali govoriti da je najmoćniji u Heladi jer Helenima zapovijedaju Atenjani, Atenjanima on sâm, njemu dječakova majka, a njoj njihov sin. A kako je

u svemu želio biti osobit, tako je prodajući imanje, naredio da se oglašuje da ima i čestita susjeda. Između prosaca svoje kćeri odabrao je valjana a ne bogata, govoreći da radije traži čovjeka koji treba novaca nego novce koji trebaju čovjeka. Takav je, dakle, bio Temistoklo u svojim aforističkim izrekama.

19. Poslije opisanih slavnih djela odmah se latio obnove i utvrđivanja grada, kako izvješćuje Teopomp, podmitivši efore[40] da mu se ne usprotive, ali, kako pripovijeda većina, on ih je prevario. Došao je, naime, u Spartu tobože kao poslanik, pa kad mu Spartanci prigovarahu što utvrđuje grad Atenu, a tužio se i Polijarh, koji je baš radi toga bio poslan iz Egine, Temistoklo je to poricao i zahtijevao da pošalju u Atenu ljude koji će se na svoje oči u to uvjeriti. Tim je zavlačenjem pribavljao vremena za zidanje utvrda, a ujedno je želio da ti poslanici budu Atenjanima taoci za njega. Tako je i bilo; kad su, naime, Lakedemonjani saznali istinu, nisu mu učinili ništa nažao, nego su ga pustili kući srdeći se u sebi.

Nato stane on izgrađivati Pirej uočivši prirodan položaj atenskih luka. Sav je grad usmjeravao prema moru, u čemu je njegova politika bila u određenoj mjeri suprotna politici starih atenskih kraljeva. Jer oni su, kako se pripovijeda, nastojali građane odvratiti od mora i privići ih da žive od obrađivanja zemlje a ne od pomorstva, pa su proširili onu priču o božici Ateni kako se zbog te zemlje zakvačila s Posejdonom[41] i pobijedila pokazavši sucima svoju svetu maslinu. Ali Temistoklo nije, kako veli komički pjesnik Aristofan, »Pirej gradu primijesio«,[42] nego je grad vezao za Pirej a kopno za more. Time je i narod ojačao protiv aristokrata i ispunio ga smjelošću jer je vlast prešla u ruke mornara, veslača i kormilara. Zato su kasnije i govornicu na Pniksu,[43] koja je bila tako postavljena da gleda na more, tridesetorica tirana okrenuli prema unutrašnjosti Atike držeći da je pomorska vlast izvor demokracije, a da je oligarhija u manjoj mjeri mrska zemljoradnicima.

20. Temistoklo je zamislio i nešto još značajnije. Pošto se nakon Kserksova odlaska grčko brodovlje usidrilo u Pagasi[44] i ondje zimovalo, u govoru Atenjanima u narodnoj skupštini reče da ima na umu pothvat koji je za njih koristan i spasonosan, ali ga ne može javno iznijeti. Kad su Atenjani zahtijevali da ga saopći jedinome Aristidu, pa ako on prihvati, neka ga izvršuje, Temistoklo saopći Aristidu da kani zapaliti usidrene grčke brodove; nato Aristid, istupivši pred narod, reče da nijedno djelo niti je korisnije niti nepravednije od onoga koje Temistoklo kani izvesti. Zbog toga, dakle, Atenjani nalože Temistoklu neka se toga okani.

Kad su u amfiktionijskoj skupštini[45] Lakedemonjani predlagali da budu isključene iz amfiktionijskog saveza one države, koje se nisu na njihovoj strani borile protiv Međanina, Temistoklo, uplašivši se da će Lakedemonjani sasvim preuzeti kontrolu pri glasanju i da će sve biti onako kako oni hoće ako uspiju iz skupštine izabciti Tesalce, Argivljane i još Tebance, zagovarao je te države i preokrenuo mišljenje amfiktionijskih delegata razloživši im da je samo trideset i jedna država sudjelovala u tom ratu, a većina su njih posve malene; bilo bi, stoga, neprihvatljivo

kad bi ostala Helada bila isključena iz saveza, a skupština došla u vlast dva ili tri najveća grada. Time se, međutim, osobito zamjerio Lakedemonjanima i zato su nastojali uzvisivati svojim počastima Kimona čineći tako od njega političkog suparnika Temistoklu.

21. A bio je Temistoklo omražen i kod saveznika zato što je plovio od otoka do otoka i od njih utjerivao novac. Kad je, na primjer, iskao novaca od Andrana, Herodot veli[46] da im je rekao i dobio odgovor kako slijedi. Rekao je, naime, da dolazi s dva božanstva, Uvjeravanjem i Silom, a oni mu odvratiše da su i u njih dva velika božanstva, Siromaštvo i Oskudica, koja ih sprečavaju da mu dadu novaca.

Lirski pjesnik Timokreont Rođanin u jednoj pjesmi s mnogo gorčine udara na Temistokla zato što je drugim prognanicima za novac izradio da se vrate u domovinu, a njega je, premda mu je bio prijatelj i gost, zbog novaca zapustio. Evo kako ona glasi:

No ako ti hvališ Pausaniju, a ti Ksantipa,
A ti Leutihidu, ja hvalim Aristida,
Iz Atene svete čovjeka,
Što njemu ne bi premca, jer Leti[47] *mrski Temistoklo*
Jest lažljivac, varalica, izdajica; Timokreonta, gosta svog,
Podmićen novcem lopovskim, nije htio voditi
U domovinu Ijalis.
Tri je talenta dobio i otišao onda dovraga;
Nepravedno vodi jedne natrag, druge goni, a treće ubija
Kad napuni džep. Na Istmu je kao smiješan gostioničar
Meso hladno nudio;
A gosti su jeli želeći da Temistoklu ne svane sretan dan.

No još je grublja i bezobraznija pogrda kojom se Timokreont nabacio na Temistokla poslije njegova progonstva i osude u jednoj pjesmi kojoj je početak ovakav:

Muzo, raširi pjesme ove
Slavu po svoj Heladi
Kako je dolično i pravo.

Pripovijeda se da je Timokreont bio prognan pod optužbom da pristaje uz Međane i da je za njegovu osudu glasao i Temistoklo. Kad je, dakle, i Temistoklo bio okrivljen za simpatije prema Međanima, spjevao je Timokreont protiv njega ove stihove:

Timokreont nije jedini
Koji s Međanima vjeru hvataše,
I drugih ima nitkova;
Nisam ja jedina kusa lija,
Ima i drugih lisica.[48]

22. A kad su najzad već i sugrađani iz zavisti rado prihvaćali takve klevete protiv njega, prisiljavalo ga je to da često u narodnoj skupštini spominje svoja djela postajući time dosadan. Tako je onima koji su bili njime nezadovoljni rekao: »Zašto postajete umorni od toga da od istih

ljudi često primate dobro?« No on je ozlovoljio narod i time što je sagradio hram Artemidi koju je nazvao Aristobulom (Najboljom Savjetnicom) dajući time razumjeti da je on gradu Ateni i Helenima dao najbolji savjet. Taj je hram sagradio blizu svoje kuće u Meliti, kamo sada krvnici bacaju tijela smaknutih i odnose haljine i konopce onih koji su počinili samoubojstvo vješanjem. U tom je hramu Aristobule stajao mali kip Temistokla još u moje doba; a po njemu se vidi da je bio junačka ne samo duha nego i vanjštine.

Poslužiše se, dakle, protiv njega ostrakizmom[49] umanjujući tako njegov ugled i preveliku moć, kako su obično činili sa svima za koje su mislili da ih tište svojim utjecajem i da su neprimjereni demokratskoj jednakosti. Ostrakizam, naime, nije bio kazna nego utišavanje i ublažavanje zavisti koja je uživala u ponižavanju istaknutih ljudi i nalazila oduška svojoj nenavisti u tom oduzimanju građanskih prava.

23. Kad je iz Atene izgnani Temistoklo boravio u Argu, dadoše događaji u vezi s Pausanijom njegovim neprijateljima priliku da udare na nj. Onaj koji je protiv njega podnio tužbu zbog izdaje bio je Leobot, sin Alkmeonov, iz općine Agraule, a tužbi su se pridružili Spartanci. Pletući, naime, one poznate izdajničke spletke, Pausanija ih je isprva tajio Temistoklu premda mu je bio prijatelj; ali kad je vidio da je ovaj prognan iz države i da je zato ogorčen, odvaži se pozvati ga da sudjeluje u njegovim izdajničkim pothvatima pokazujući mu pisma kralja i podjarujući ga protiv Helena koje je nazivao pakosnima i nezahvalnima. Temistoklo odbije Pausanijino salijetanje i nedvosmisleno uskrati svoje učešće, ali o tim ponudama nije nikome ništa rekao niti je prijavio Pausanijin izdajnički naum jer je očekivao ili da će ovaj odustati od njega, ili da će na drugi način izići na vidjelo potpuno nepromišljene, bezumne i pogibeljne Pausanijine težnje. Tako su poslije Pausanijina smaknuća bila pronađena neka pisma i spisi o toj stvari koja baciše sumnju i na Temistokla. Okrivljavali su ga Lakedemonjani, a optuživali ranijim optužbama zavidnici između sugrađana. Kako nije bio u Ateni, branio se pismeno: kad bi bilo istina, kako ga neprijatelji pred građanima klevećU, da je uvijek težio za vlašću i da po svojoj naravi niti može niti hoće biti podložan, nikad ne bi sebe sama skupa s Heladom prodao barbarima niti neprijateljima. Usprkos tome dade se narod nagovoriti od njegovih tužitelja te posla ljude s nalogom da ga uhite i izvedu na sud pred Helene.

24. No Temistoklo je za to doznao unaprijed pa prijeđe na Korkiru, jer su ga ondje proglasili dobročiniteljem svoje države. Kad su, naime, bili u zavadi s Korinćanima, uzeše njega za suca i on učini kraj neprijateljstvu presudivši da Korinćani plate dvadeset talenata i da zajednički nastavaju Leukadu kao naseobinu jednih i drugih. Odande pobjegne u Epir, pa budući da su ga gonili i Atenjani i Lakedemonjani, prepusti se mučnoj i očajničkoj nadi pobjegavši k Admetu, kralju Mološana, koji je nekada od Atenjana nešto zamolio, a Temistoklo, tada na vrhuncu moći, uvredljivo ga je odbio te se Admet neprekidno ljutio na nj i bilo je jasno da će mu se osvetiti ako ga se domogne. No u onoj

se nevolji Temistoklo više uplaši svježe i zemljačke zavisti nego davne i kraljevske srdžbe pa se ovaj bez oklijevanja predade i učini sebe Admetovim pribjegarom na osobit i posve neobičan način: držeći, naime, njegova sinčića, klekne uz ognjište, jer takvo pribjegarstvo drže Mološani najsvetijim i gotovo jedinim koje se ne smije odbiti. Neki, međutim, kažu da je kraljeva žena Ftija uputila Temistokla na tu vrst pribjegarstva i posadila svoga sinčića uza nj na ognjište, a drugi opet da je sam Admet udesio taj oblik pribjegavanja i s njime zajedno odglumio da bi se pred Temistoklovim progoniteljima mogao izgovoriti religioznim obzirima koji ga sile da im ne izda toga čovjeka.

Onamo mu Epikrat Aharnjanin posla ženu i djecu koje je potajno otpremio iz Atene; zbog toga ga je kasnije Kimon dao osuditi i smaknuti, kako izvješćuje Stesimbrot. Zatim ovaj, ne znam kako zaboravivši ili prikazujući kao da je to Temistoklo zaboravio, veli da je on otplovio na Siciliju i da je od tiranina Hijerona[50] tražio kćer za ženu obećavajući da će mu podložiti Helene, a tek kad je Hijeron to odbio, da je onda otplovio u Aziju.

25. Ali nije vjerojatno da se to tako dogodilo. Teofrast, naime, u spisu *O kraljevskoj vlasti* izvješćuje da je Temistoklo, kad je Hijeron poslao u Olimpiju konje za utrku i razapeo ondje neku vrst skupocjeno iskićena šatora, pred Helenima održao govor da tiraninu treba šator rastrgati i njegove konje isključiti iz utrke. A Tukidid opet tvrdi da je Temistoklo sišao na drugo more i otplovio iz Pidne[51] a da nitko od ljudi na brodu nije znao tko je on. Istom kad je vjetar zanio lađu prema otoku Naksu koji su Atenjani upravo opsijedali,[52] otkrije on u strahu svoj identitet kapetanu lađe i kormilaru i dijelom molbama, dijelom prijetnjama, govoreći da će ih tužiti i potvoriti pred Atenjanima da ga na početku plovidbe nisu primili u neznanju nego zato što su bili podmićeni, prisili ih da se provezu pokraj otoka i da se dohvate Azije. Od njegova su imetka njegovi prijatelji velik dio potajno uzeli i prevezli u Aziju; a od onoga što se našlo i što je zaplijenila državna blagajna Teopomp veli da je iznijelo sto talenata, Teofrast pak osamdeset, iako Temistoklov imetak nije bio vrijedan niti tri talenta prije nego se on počeo baviti politikom.

26. Kad je doplovio u Kimu i doznao da mnogi vrebaju na obali mora da ga uhvate, a osobito Ergotel i Pitodor – bio je, naime, unosna lovina za takve koji rado iz svega i svačega izvlače dobitak, jer ga je kralj ucijenio na dvije stotine talenata – pobježe u Egu, eolski gradić gdje ga nitko nije poznavao osim njegova gostoprimca Nikogena koji je bio najbogatiji čovjek u Eoliji i dobro poznavao moćnike iz unutrašnjosti. Ondje je ostao nekoliko dana krijući se; a onda poslije večere iza neke žrtve Olbije, nadzirateljNikogenove djece, pavši u zanos i u proročkom nadahnuću, izusti ovaj stih:

Noći glas svoj, noći savjet, noći podaj pobjedu!

I usnuvši poslije toga, Temistoklu se učini da je u snu vidio zmiju koja mu se omata oko trbuha i puže mu prema vratu; pretvorivši se potom u

orla, čim mu dotače lice, obuhvati ga krilima, podigne i ponese daleko gdje se pojavilo nešto poput zlatna glasnička štapa na koji ga orao čvrsto posadi oslobođena silna straha i tjeskobe.

Nikogen ga, međutim, posla na put pošto je smislio ovo. Većina barbarskih naroda, a osobito perzijski, pokazuju u pogledu svojih žena divlju i opasnu ljubomoru. Jer oni ne samo udate žene nego i kupljene robinje i inoče jako čuvaju da ih ne vidi nitko izvana, već da provode život zatvorene kod kuće, a kad putuju, voze se u kolima pod zastorima koji su unaokolo čvrsto navučeni. Pripremio je takva kola i za Temistokla, te se on zavukao u njih i vozio se, a ako je tko usput što pitao, svaki su put njegovi pratioci odgovarali da voze iz Jonije grčku ženu za nekoga kraljevskog dvorjanina.

27. Tukidid i Haron iz Lampsaka izvješćuju da je Temistokla, kako je Kserkso već bio mrtav, primio njegov sin; no Efor, Dinon, Klitarh, Heraklid i još mnogi drugi vele da je došao samome Kserksu. Čini se da je Tukidid najvećma u skladu s kronološkim podacima iako ni oni nisu posve pouzdani. Temistoklo se, dakle, u tom za nj najkritičnijem času namjeri najprije na hilijarha[53] Artabana, te reče da je Helen i da želi porazgovoriti s kraljem o veoma važnim poslovima do kojih je vladaru veoma stalo. Nato ovaj reče: »Stranče, ljudski su običaji različni; jednima je lijepo jedno, drugima drugo; ali svima je lijepo da se domaći običaji poštuju i čuvaju. Za vas kažu da se najviše divite slobodi i jednakosti. Nama su, opet, mnogi običaji lijepi, ali je najljepši taj da svoga kralja štujemo i klanjamo mu se do zemlje kao slici boga koji sve održava. Ako ćeš mu se, dakle, odobravajući naše običaje, pokloniti do zemlje, možeš kralja vidjeti i s njime progovoriti, ali ako misliš drukčije, onda ćeš mu morati poslati poruku preko drugih kao glasnika. Jer po starodrevnom običaju kralj ne saslušava nikoga tko mu se ne pokloni do zemlje.« Kad je to čuo, Temistoklo mu odgovori: »Ta ja sam, Artabane, zato i došao da uvećam slavu i moć kralju i ne samo da ću se sam pokoriti vašim zakonima jer je takva volja boga koji Perzijance čini velikima nego će se zahvaljujući meni kralju klanjati još više ljudi nego sada. Stoga neka to nimalo ne stoji na putu mojim riječima koje mu želim saopćiti.« »A što da za tebe kažem«, reče Artaban »tko je taj Helen koji je stigao? Jer po svojoj razboritosti nisi nalik na kakva god obična čovjeka.« A Temistoklo: »To, Artabane, ne može nipošto saznati nitko prije kralja.«

Tako veli Fanija. A Eratosten, u svojoj raspravi *O bogatstvu* dodao je tome da je Temistoklo pristup kralju i preporuku za nj sebi isposlovao preko neke žene Eretrijke što ju je hilijarh imao.

28. Kad je, dakle, bio doveden pred kralja i pred njim se poklonio do zemlje, ostade stajati šutke, a kad je kralj naredio svome tumaču neka ga upita tko je i tumač ga upitao, reče: »Ja, kralju, koji sam došao k tebi, Temistoklo sam iz Atene, izgnanik gonjen od Helena, od koga su Perzijanci doživjeli mnogo zla, ali još više dobra jer sam zapriječio njihovo gonjenje kad je Helada dospjela u sigurnost, te mi je spasavanje domovine dalo priliku da i vama učinim neku uslugu. U svojoj sam sadašnjoj nevolji

ja na sve spreman, pa sam evo došao pripremivši se i da primim zahvalnost ako se dobrostivo hoćeš pomiriti, i da molbama nastojim ublažiti tvoj gnjev ako pamtiš učinjena zla. A ti uzmi moje neprijatelje za svjedoke dobročinstva što sam ih učinio Perzijancima, te sada iskoristi moju nesreću više da pokažeš svoju velikodušnost nego da zadovoljiš svoju srdžbu. Jer tvoj je pribjegar onaj koga ćeš spasiti, a neprijatelj Helena onaj koga ćeš uništiti«. To rekavši, Temistoklo spomene božanska znamenja kao potvrdu svojim riječima i ispriča viđenje što ga je imao u Nikogenovoj kući i proročanstvo dodonskog Zeusa, da mu je bilo naređeno da pođe k imenjaku toga boga i da je odmah shvatio da ga on šalje k njemu jer obojica su veliki kraljevi i kao takvima im se obraćaju. Kad je Perzijanac to čuo, njemu nije ništa odgovorio premda se zadivio njegovoj umnosti i smjelosti, ali je pred prijateljima sam sebe nazivao sretnim kao da ga je zapala najveća sreća, te se pomoli Ahrimanu[54] da njegovim neprijateljima daje uvijek takvu pamet da svoje najbolje ljude tjeraju od sebe, a pripovijeda se da je i bogovima prinio žrtve i onda odmah sjeo za gozbu, te da je noću usred sna od veselja triput zaviknuo: »Imam Temistokla Atenjanina!«

29. U osvit dana sazove kralj svoje prijatelje i dade uvesti Temistokla koji se nije nadao ničemu dobru zato što je vidio kraljeve dvorjane kako pokazuju svoje neraspoloženje i psuju čim su pri njegovu ulasku čuli njegovo ime. Osim toga, hilijarh Roksan je, kad je Temistoklo prolazio ispred njega, a kralj već sjedio i svi ostali šutjeli, tiho uzdahnuo i rekao: »Ti prevrtljiva helenska zmijo, kraljev te zao duh doveo ovamo«. Međutim, kad je došao kralju pred lice i opet mu se do zemlje poklonio, pozdravi ga kralj i obrati mu se prijazno rekavši da mu već duguje dvije stotine talenata: jer budući da se sam predao, pravo je da dobije ono što je obećano onome koji ga dovede; a još mu je mnogo više obećavao, hrabrio ga i dopuštao mu da otvoreno govori o helenskim stvarima što god hoće.

No Temistoklo odgovori da je čovječji govor nalik na izvezene prostirke: jer poput njih i on pokazuje utkane likove kad je razastrt, a kad je smotan, onda ih sakriva i izobličuje; zato mu treba vremena. Kralj se obraduje toj slikovitoj usporedbi[54a] pa mu zapovjedi neka odredi rok, a on zatraži godinu dana i nauči dovoljno perzijski, pa je dolazio kralju bez pomoći tumača, što je one podalje od kralja navelo na misao da se tu raspravljalo o helenskim prilikama. No kako je kralj uvodio u ono vrijeme mnoge promjene i što se tiče dvora i prijatelja, porodi se u moćnika zavist jer su bili uvjereni da se on drznuo pred kraljem i protiv njih govoriti bez ustručavanja. Počasti, naime, što ih je uživao bile su daleko veće od počasti ostalim strancima, pa je čak sudjelovao u kraljevim lovovima i u njegovim kućnim zabavama tako da je bio predstavljen i kraljevoj majci i postao joj pouzdanikom, a na kraljev nalog bio je uveden i u učenje maga. A kad je Spartanac Demarat,[55] pozvan da zatraži neku milost, zaiskao da se smije s uspravnom tijarom na glavi na način perzijskih kraljeva provesti kroz Sard,[56] Mitropaust, kraljev bratić, dotakne se Demaratove tijare i reče: »Ova tijara nema pod sobom mozga da ga pokriva; a ti nećeš biti Zeus ako samo uzmeš munju u ruku«. Pošto je kralj odvrgao Demarata

srdit zbog njegove molbe, te se činilo da je prema njemu neumoljiv, Temistoklo ga je svojim zagovaranjem uspio pomiriti s njime.

Tako se pripovijeda i za kasnije kraljeve, za kojih su se perzijski odnosi još više isprepletali s helenskima, kad su god ustrebali nekoga Helena, da su svakome pismeno obećavali da će kod njih biti utjecajniji od Temistokla. Kažu da je i sam Temistoklo, kad je već bio moćan i mnogi su mu se dodvoravali, jednom, kad je preda nj bio prostrt stol pun sjajna obilja, rekao svojoj djeci: »Djeco, propali bismo da nismo propali«.[57] Većina pisaca veli da su mu bila dana tri grada za kruh, vino i prismok, Magnezija, Lampsak i Mijunt; Kizičanin Neant i Panija dodaju tome dva druga, Perkotu i Paleskepsidu, za posteljinu i odjeću.

30. Kad je Temistoklo silazio k moru zbog helenskih poslova, uroti se protiv njegova života jedan Perzijanac, po imenu Epiksija, koji je bio satrap Gornje Frigije, a već je odavna držao u pripremi neke Pizidane da Temistokla ubiju kad stigne na konak u selo zvano Lavlja Glava. Ali pripovijeda se da se Temistoklu, dok je o podne spavao, u snu ukazala Majka bogova[58] te mu rekla: »Temistoklo, uklanjaj se Lavljoj Glavi da se ne namjeriš na lava. A ja za taj savjet tražim od tebe Mnesiptolemu za službenicu.« Time, dakako, jako uznemiren, pomolivši se u znak zahvalnosti božici, ostavi glavnu cestu, pođe unaokolo drugim putem i, prošavši ono mjesto, zakonači kad je već bila pala noć. No jedna od tovarnih životinja koje su mu nosile šator padne u rijeku i zato su Temistoklovi sluge razapeli i sušili ponjave. U tom su se času primicali oni Pizidani s mačevima i, kako pri mjesečini nisu točno razaznali ono što se sušilo, pomisliše da je to Temistoklov šator i da će unutra naći njega gdje spava. Ali kad su se sasvim primakli i počeli podizati ono što su mislili da je zavjesa, nasrnu na njih stražari te ih pohvataju. Izbjegavši tako opasnosti i začudivši se ukazanju božice, sagradi u Magneziji hram Dindimenin[59] i svoju kćerku Mnesiptolemu učini njezinom svećenicom.

31. Kad je došao u Sard i u dokolici razgledao krasotu i mnoštvo zavjetnih darova, opazi u hramu Majke bogova takozvanu Vodonošu, mjeden kip djevojke visok dva lakta, što ga je on sam u Ateni kao nadstojnik zdenaca dao napraviti od naplaćene globe i postaviti pošto je pohvatao one koji su javnu vodu potajno skretali i odvodili k sebi, te bilo što mu se dalo nažao da je taj kip zarobljen ili što je htio pokazati Atenjanima kolik je njegov ugled i utjecaj kod kralja, posla poruku satrapu Lidije tražeći da tu djevojku otpremi natrag u Atenu. Ali kako je barbarin bio ljutit i rekao da će kralju napisati pismo o tome, Temistoklo, uplašivši se, skloni se u harem gdje je novcem pridobio njegove inoče i tako je uspio ublažiti njegovu srdžbu i ubuduće se pokazivao opreznijim, jer se sada bojao i zavisti barbara. On, naime, nije lutao po Aziji, kako tvrdi Teopomp, nego je stanovao u Magneziji, gdje je dobivao velike darove i živio u jednaku štovanju kao i najodličniji Perzijanci, te je tako dugo vremena proveo bezbrižno jer je kralj bio zabavljen poslovima u unutrašnjosti zemlje i zato nije mnogo mario za prilike u Heladi. Ali kad se Egipat uz pomoć Atenjana odmetnuo[60] i helenski su brodovi plovili sve do Kipra i Kilikije, a Kimon bio gospodar na moru, to je kralja potaklo

na poduzimanje protumjera protiv Helena i na sprečavanje povećanja njihove moći na njegovu štetu. Već su se i čete pokretale i slali vojskovođe pa su i u Magneziju k Temistoklu stizale poruke s kraljevim naređenjem neka se prihvati helenskih stvari i ispuni svoja obećanja. No Temistoklo se nije dao natjerati nekakvom srdžbom na sugrađane niti zavesti tolikom čašću i silom spremnom za rat, nego je, držeći po svoj prilici da taj pothvat nije niti izvediv jer je tada Helada imala i druge sposobne vojskovođe i osobito jer je Kimon bio izvanredno uspješan u svojim ratnim pohodima, a ponajviše iz obzira prema slavi svojih djela i zbog pobjednih znakova iz svojih negdašnjih pobjeda, zaključio da je najbolje da svoj život završi dostojnom smrću. Stoga prinese bogovima žrtvu, skupi svoje prijatelje, oprosti se s njima i zatim, kako veli najproširenija verzija, napivši se volovske krvi, a po drugima, uzevši brzodjelujući otrov, premine u Magneziji proživjevši šezdeset i pet godina[61] od kojih je najveći dio proveo kao državnik i vojskovođa. Kad je kralj saznao za uzrok i način njegove smrti, kažu da se još više zadivio tome mužu i da je s njegovim prijateljima i rođacima i dalje prijateljski postupao.

32. Temistoklo ostavi tri sina od Arhipe iz Alopeke, Lisandrove kćeri: Arheptolisa, Polieukta i Kleofanta koga spominje i filozof Platon kao izvrsna jahača,[62] ali u drugome nevrijedna spomena. Od dvojice starijih sinova Neoklo je umro još kao dječak od konjskog ugriza, a Diokla je posinio djed Lisandar. Kćeri je imao nekoliko od kojih se Mnesiptolema, rođena od Temistoklove druge žene, udala za Arheptolisa, polubrata od druge majke, Italija za Hijanina Pantoida, a Sibarida za Atenjanina Nikomeda; Nikomahu je dobio za ženu od njezine braće Temistoklov nećak Frasiklo doplovivši u Magneziju poslije ujakove smrti, a on je odgojio i Asiju, najmlađu od sve djece.

Magnežani imaju na trgu i sjajan Temistoklov nadgrobni spomenik; što se tiče njegovih ostataka, ne zaslužuje pažnje Andokid koji u svome *Govoru družbenicima* veli da su Atenjani te ostatke ukrali pa razbacali (jer on tom laži nastoji podbosti pristaše oligarhije protiv naroda), a i Filarh u svojoj povijesti, kao u tragediji, samo što nije postavio kazališni stroj i uveo je u radnju nekakvog Neokla i Demopolisa kao Temistoklove sinove u želji da izazove uzbuđenje i potresnost, a i običan čovjek može odmah razabrati da je to izmišljeno. Putopisac Diodor zabilježio je u svome djelu *O spomenicima*, više po nagađanju nego po znanju, da se u blizini velike pirejske luke, nasuprot podbrežju Alkimu, pruža kao neki rt, a kad se oko njega zakrene unutra gdje je more dosta mirno, nalazi se prilično veliko kameno postolje i na njemu Temistoklov grob nalik na žrtvenik. On misli da to posvjedočuje i komički pjesnik Platon u ovim stihovima:

Na lijepu mjestu grob su tebi nasuli;
Odasvud on će pozdravljati putnike
I gledat' njihov odlazak i dolazak,
I motrit' lađe što se trkom nadmeću.[63]

Za Temistoklove su se potomke neke počasti čuvale u Magneziji sve do našega vremena, a prihode je od njih uživao i Temistoklo iz Atene, koji nam je postao prisan drug i prijatelj u školi filozofa Amonija.

Bilješke

[1] Postoji mišljenje da su izgubljene jedna ili više uvodnih glava Temistoklova životopisa.
[2] Zakonitim je priznavano dijete kome su i majka i otac bili punopravni atenski građani. Ako to majka nije bila (a pogotovo ako to nije bio otac!), dijete je bilo nezakonito i moralo je ići u posebno vježbalište u Kinosargu, vjerojatno u južnom predgrađu Atene.
[3] Njezin epitaf? Zabilježeni su kod Ateneja 13, 576, a pripisuju se slabo znanom pjesniku Amfikratu. Prijevod je prema S. Sencu.
[4] Zvala se Alkmena i bila je žena tebanskoga kralja Amfitriona.
[5] Likomovići (Likomidi) bili su ugledna svećenička obitelj; po tome bi Temistoklo pripadao zapravo odličnu rodu.
[6] Perzijanci pod Kserksom 480. godine.
[7] Simonid Kejanin (556–468), jedan od najvećih pjesnika zborske lirike i jedan od tvoraca epigrama, spjevao je veći broj epigrama posvećenih događajima iz grčko-perzijskih ratova.
[8] Dio rukopisne tradicije ima ovdje »nimalo nemarno i bezvoljno«, što ne daje naročit smisao.
[9] God. 440.
[10] God. 490.
[11] 484 –483.
[12] Kod Salamine 480.
[13] *Zakoni* 4, 706.
[14] Bilo je to 476. Dužnost je korega bila da opremi i uvježba zbor za natjecanje dramskih pjesnika. Ta je javna dužnost (liturgija) bila, dakle, povezana s velikim materijalnim izdacima, ali joj se nijedan imućan građanin nije mogao ukloniti.
[15] 483/2.
[16] Grci nisu pravili razlike između Međana i Perzijanaca.
[17] Artmiju iz Zeleje i njegovu osudu spominje i Demosten u III govoru protiv Filipa (glave 42–45).
[18] Tempe je bio klanac između planina Olimpa i Ose. Kroza nj je tekla rijeka Penej koja je Tesaliju odvajala od Makedonije.
[19] Na ulazu u termajski zaljev. Po legendi, odande su Argonauti krenuli na svoje putovanje.
[20] 8, 5.
[21] Tako su se zvala dva državna broda, salaminski i paralijski. Oni su se upotrebljavali u izvanrednim i hitnim prigodama a morali su stalno biti pripravni za polazak. Njima su se služili za prijevoz poslanstva, hitnih poruka, svečanog ophoda na Del, itd.
[22] Rt na sjevernoj strani otoka Eubeje.
[23] Prijevod prema S. Sencu.
[24] Atenjani su tvrdili da su oni naselili Joniju (u Maloj Aziji) u 11. st.
[24a] Korintska prevlaka.
[25] Tzv. *deus ex machina*, jedan od scenskih efekata u tragediji: pomoću posebne bi se mašine nad pozornicu spuštalo božanstvo koje je odlučivalo, proricalo, osudivalo ili opraštalo.
[26] Atenina sveta zmija smatrana je čuvaricom Akropole.
[27] Vidi Herodot 7, 141.
[28] Primorski grad u južnoj Argolidi.
[29] Po mišljenju ljudi antike sipa nema srce, a kost u njenim ledima nalik je na mač.
[30] Atenina ptica, amblem grada Atene.
[31] Jedan od Kiklada, pod perzijskom vlašću.

[32] Vjerojatno tako nazvan zato što su mu nekoć prinosili i ljudske žrtve.
[33] Stihovi 341–343.
[34] Kraljica Karije, koja se u bitki kod Salamine, kao perzijska podanica, istakla lukavošću i prisebnošću.
[35] Između Atene i Eleusine.
[36] Vika je Demetri u čast. Ijakho označuje boga zazivana u povorci, a obično identificirana s Dionisom kao djetetom.
[37] Niz mitskih heroja potekao je od Eaka: Pelej, Telamon, Ahilej, Ajant, Pir Neoptolem (sin Ahilejev). Vidi Herodot 8, 64.
[38] 8, 93.
[39] Ezopova basna.
[40] Najviši nadzorni magistrati u Sparti, osobito nadziratelji kraljeva.
[41] Atena i Posejdon darovima su se nadmetali čija će biti Atena (grad). Posejdon ga obdari slanim izvorom (po drugima konjem), a božica Atena maslinom i grad bude njoj dosuđen. Ta je borba bila prikazana na zapadnom zabatu Partenona na Akropoli.
[42] *Vitezovi* 815.
[43] Brežuljak u Ateni zapadno od Akropole na kojem se sastajala narodna skupština. Govornica je bila isklesana u kamenu i okrenuti je nije bilo moguće.
[44] U pelazgičkom zaljevu.
[45] Amfiktionci su bili članovi vjerskog i političkog saveza susjednih plemena ili gradova. Sastajali su se svake godine kod najbližeg svetišta. Najpoznatiji je takav savez bio pilejsko-delfijski od dvanaest plemena. Sastajali su se u proljeće kod Apolonova hrama u Delfima, a u jesen kod Demetrina u gradu Anteli blizu Termopila.
[46] 8, 11.
[47] Majka Apolona i Artemide. Pausanija je pobjednik kod Plateje, a Leutihida i Ksantip (otac Periklov) kod Mikale, sve god. 479.
[48] U prijevodu nije reproducirana komplicirana metrička struktura Timokreontovih pjesama.
[49] Oko 472.
[50] Sirakuški tiranin. Za njegovo vrijeme Sirakuza je bila na vrhuncu moći.
[51] To je grad u Epiru. Radi se, dakle, o Egejskome moru. Tukididov je navod u 1, 137.
[52] Oko 469.
[53] Doslovno: »tisućnik«, jer je zapovijedao kraljevskom tjelesnom gardom. Stvarno je hilijarh bio dvorski maršal i veliki vezir, prvi kraljev doglavnik.
[54] Po Zaratuštrinu učenju Ahriman je zli duh kao suprotnost dobrom Ahuri Mazdi (Ormuzdu).
[54a] Na orijentalni način.
[55] Prognani spartanski kralj, pribjegao Kserksu i sudjelovao u njegovu pohodu na Grčku.
[56] Tijaru (perzijsko pokrivalo za glavu, vrst turbana) samo su kraljevi smjeli nositi uspravnu, a ostali preklopljenu.
[57] Tukidid 1,138.
[58] Božica zemlje i njezine plodnosti, izdanak drevnog mediteranskog matrijarhalnog kulta plodnosti; nazivala se još Rejom, Kibelom. Osobito su je štovali u Lidiji i Frigiji.
[59] Pridjevak Majke bogova po brdu Dindimu kod grada Pesinunta u Frigiji gdje su je osobito častili.
[60] God. 459.
[61] Tukidid 1, 138.
[62] *Menon* 93.
[63] Prijevod prema S. Sencu.

KAMILO

(umro 365? pr. n. e. floruit 401–367. pr. n. e.)

1. Od mnogih značajnih stvari koje se pripovijedaju o Furiji Kamilu najosebujnijom i najčudnovatijom čini se da on, koji je kao vojskovođa postigao veoma mnoge i velike uspjehe, pet puta bio izabran za diktatora, četiri puta proslavio trijumf, bio proglašen drugim utemeljiteljem Rima, ni jednom nije bio konzul. Razlog je tome tadašnje političko stanje jer narod, zbog zavade sa senatom, nije dao da se biraju konzuli, nego je za vršenje vrhovne vlasti[1] birao vojničke tribune[2] čije je vladanje, premda su uvijek djelovali s konzulskim ovlaštenjima i autoritetom, zbog njihova broja bilo manje omraženo. Jer to što je na čelu uprave javnih poslova stajalo šest ljudi a ne dvojica bila je neka utjeha onima koji su se ogorčeno odupirali oligarhiji.[3]

U to vrijeme, dakle, Kamilo, dosegavši slavom i djelima vrhunac, ne htjede postati konzulom protiv volje naroda premda je u međuvremenu grad u mnogo navrata dopustio biranje konzula, ali u mnogim i raznovrsnim drugim magistraturama,[4] koje su mu bile povjerene, postupio je tako da ih je, i kad je sam bio nosilac vrhovne vlasti, obavljao u zajednici s drugima, ali slava od toga pripadala je njemu osobno iako je dijelio zapovjedništvo; u prvom slučaju njegova je umjerenost bila razlogom što je vladao ne izazivajući zavist, u drugome njegova mudrost koja mu je bez pogovora osiguravala prvo mjesto.

2. U vrijeme kad kuća Furija još nije uživala velik ugled, sam je vlastitim trudom kao prvi dopro do slave u velikoj bitki s Ekvijcima i Volščanima služeći u vojsci pod diktatorom Postumijem Tubertom. Jašući, naime, ispred vojske i pogođen u bedro nije posustao, nego izvlačeći iz rane zabodeno koplje i boreći se s najvrsnijima od neprijatelja natjera ih u bijeg. Za to djelo, uz ostala odlikovanja što ih je dobio, imenovan bi cenzorom, a ta je služba u ono vrijeme uživala velik ugled. Spominje se i lijep rezultat njegova cenzorstva: dijelom nagovaranjem, dijelom prijetnjama globom postigao je da se neoženjeni muškarci požene ženama koje su bile udovice (a takvih je zbog ratova bilo mnogo), ali od nužde je poreskim obveznicama učinio i siročad, koja je do tada bila izuzeta od poreza. Razlog ovome bile su neprestane vojne za koje su trebali veliki izdaci, a osobito je Rimljane opterećivala opsada Veja. Neki stanovnike toga grada nazivaju Vejetancima.

Bio je to grad ures Etrurije; mnoštvom oružja i brojnošću vojnika nimalo nije zaostajao za Rimom, a dičio se bogatstvom, profinjenošću,

raskoši i sjajem života svojih žitelja; mnoge je lijepe bojeve zametnuo ratujući s Rimljanima za slavu i moć. Ali u ono vrijeme, satrt velikim bitkama, odrekao se svojih ranijih častoljubivih težnji; nego Vejani, podigavši visoke i čvrste zidine i napunivši grad oružjem, streljivom, živežem i svakom potrebnom opremom, u potpunoj su sigurnosti podnosili opsadu koja je bila dugotrajna, ali ne manje mučna i teška za opsjedatelje. Njih, naime, navikle na kratkotrajno vojevanje izvan svojih granica u toku ljeta, a na zimovanje kod kuće, tad su prvi put vojnički tribuni nagnali da u neprijateljskoj zemlji, sagradivši utvrđene stražarnice i zidom učvrstivši tabor, spajaju zimu i ljeto, a već je bila gotovo na izmaku sedma godina rata. Stoga su krivili i službujuće magistrate i, kako im se činilo da mlitavo vode opsadu, smijenili su ih izabravši druge da nastave rat; jedan od ovih bio je i Kamilo, tada po drugi put vojnički tribun. Ali u ono vrijeme nije uradio ništa u pogledu opsade jer ga je zapalo da vodi rat protiv Falerijaca i Kapenjana[5] koji su tada, zbog zauzetosti Rimljana, nanijeli njihovoj zemlji mnogo zla i zadali im mnogo neprilika za vrijeme čitavog etrurskog rata; Kamilo ih pritijesni i zatvori u njihove utvrđene gradove nanijevši im velike gubitke u ljudstvu.

3. I tada, kad je rat bio na vrhuncu, strah izazva onaj događaj koji se zbio s Albanskim jezerom, čudo ravno najnevjerojatnijima jer se nije moglo pripisati ni nekom općepoznatom uzroku, niti je imalo prirodoznanstveno objašnjenje. Bila je, naime, već jesen i ljeto je završavalo a da nije bilo niti upadljivo kišovito, niti uznemirivano južnim vjetrovima; od jezera, rijeka i vrela svake vrste, kojima Italija obiluje, jedna potpuno presušiše, druga se s mukom i jedva održaše, dok su rijeke sve, kao što redovno biva ljeti, potekle duboko dnom korita i plitke vodostajem. Ali Albansko jezero, koje ima i svoj izvor i otjecanje samo u sebi, a opkoljeno je planinama plodna tla, bez ikakva je uzroka, osim ako to nije bio neki natprirodni, vidljivo rastući stalo bujati i primicati se podnožju planina, te je postepeno doticalo njihove najviše visove, a pritom se dizalo bez ikakva burkanja i talasanja. To je najprije izazivalo čuđenje ovčara i pastira; ali kad je množina i težina vode probila neku vrst prevlake koja je jezero rastavljala od zemlje što leži ispod njega, pa je golema bujica potekla dolje preko oranica i nasada k moru, nisu bili preneraženi samo Rimljani nego se i svim stanovnicima Italije činilo da to nije predznak nečega neznatna. Mnogo se o tome govorilo u vojsci koja je opsijedala Veje, tako da su i opsijedani dočuli za nesreću što ju je izazvalo jezero.

4. Kao što biva kod opsada koje svojom dugotrajnošću daju mnogo prilike za saobraćanje i razgovore s neprijateljima, dogodilo se da se neki Rimljanin pobliže upoznao s jednim od građana Veja i postao povjerljiv prema njemu, čovjeku koji se razumio u drevna proroštva i bio na glasu da zahvaljujući gatalačkoj vještini posjeduje znanja koja nadilaze znanje drugih. Videći da je toga čovjeka, kad je čuo za izlijevanje jezera, obuzela izvanredna radost i da je stao zbijati šalu s opsadom, Rimljanin mu reče da to nije jedino čudo što su ga donijeli ti dani, nego da su se Rimljanima ukazala i druga znamenja, još neobičnija od toga, koja mu on želi saopćiti

da posred tih općih nevolja poboljša svoju osobnu situaciju ako je moguće. Kad ga je Vejanin spremno stao slušati i upustio se u razgovor nadajući se da će čuti neke tajne, Rimljanin, onako razgovarajući i odvlačeći ga malo pomalo, kad su bili podalje od gradskih vrata, podigne ga u zrak jer je bio snažniji od njega i, kad su pritrčali neki vojnici iz tabora, svladavši ga i dobivši potpuno u vlast, predade zapovjednicima. Našavši se tako pritiješnjen nuždom i shvativši da se odlukama sudbine doista ne može umaći, otkri im tajna proroštva o svome rodnome gradu: da neće biti osvojiv prije nego što Albansko jezero, pošto se prelije i poteče novim putovima, neprijatelji ne spriječe u miješanju s morem potisnuvši ga natrag i skrenuvši ga s njegova toka.

Doznavši to i našavši se u velikoj neprilici što da radi, senat je zaključio da je dobro poslati u Delfe poslanike da pitaju boga.[6] Poslanici, ljudi velika ugleda i utjecaja: Kos Licinije, Valerije Potit i Fabije Ambust, otplovivši onamo i dobivši odgovor od boga, vratiše se; on im je objavljivao da su zanemarili neke tradicionalne obrede u vezi s takozvanim latinskim svetkovinama[7] i nalagao im da vodu Albanskog jezera, zaustavljajući je da se ne slijeva u more, potiskuju koliko je to moguće u njezino staro ležište ili, ako to ne mogu, da je kanalima i jarcima odvedu u ravnicu i ondje puste da ode u zemlju. Kad je to bilo dojavljeno, svećenici stadoše prinositi zanemarene žrtve, a narod polaziti na posao i skretati vodu.

5. U desetoj godini rata[8] senat je, ukinuvši druge magistrature, imenovao Kamila diktatorom; odabravši za svog zapovjednika konjaništva[9] Kornelija Scipiona, najprije se svečano zavjetuje bogovima da će, u slučaju da rat slavno završi, prirediti velike igre[10] i da će posvetiti hram božici koju Rimljani zovu Mater Matuta.

Prema svetim obredima njezina kulta moglo bi se zaključiti da je to najvjerojatnije Leukoteja.[11] Žene, naime, uvode u svetište služavku šibajući je, zatim je istjeruju, pa uzimaju u naručje djecu svoje braće i sestara umjesto svoje i prilikom žrtve čine pokrete koji nalikuju onima Dionisovih dojilja i onima što ih je činila Ina trpeći zbog muževljeve inoče.

Poslije svečana zavjeta Kamilo provali u zemlju Fališčana[12] i u velikoj bitki pobijedi njih i Kapenjane koji su im došli u pomoć. Okrenuvši se zatim opsadi Veja i videći da je izravan juriš na grad opasan i teško izvediv, stade kopati lagume[13] jer je tlo oko grada bilo za to prikladno i dopuštalo je da se radovima dopre u dubinu, a da neprijatelji ništa ne opaze. Kad su mu stoga nade bile na dobru putu da se ispune, sam navali izvana odvlačeći ih na gradske zidine, a drugi su neopazice išli kroz podzemne rovove i došli u unutrašnjost citadele kod Junonina hrama, najvećega u gradu i najviše čašćenoga.

Pripovijeda se da je slučajno baš u taj čas zapovjednik Etruščana prinosio žrtvu; a gatalac je, vidjevši utrobu žrtve i glasno uskliknuvši, rekao da bogovi udjeljuju pobjedu onome koji dovrši tu žrtvu; čuvši te riječi Rimaljani koji su bili u podzemnim rovovima brzo probiju pod i s vikom i zveketom oružja izrone na površinu dok su neprijatelji u prepasti pobjegli, pa brzo zgrabivši žrtvenu utrobu, donesoše je Kamilu. Ali možda će se učiniti da to nalikuje bajci.

Kad je grad bio jurišem zauzet i Rimljani su plijenili i pljačkali njegovo neizmjerno bogatstvo, Kamilo, gledajući sve to s citadele, najprije dok je ondje stajao, a zatim, kad su mu prisutni čestitali, pruživši ruke bogovima i moleći se, reče: »Najveći Jupiteru i bozi koji budno motrite na dobra i zla djela, sami zacijelo znate da mi Rimljani nismo protiv pravde, nego u nužnoj samoobrani udarili na grad pakosnih i bezakonih ljudi. Ali ako«, reče »za ovaj uspjeh treba da nas snađe primjerena odmazda, molim vam se, poštedite nje grad i vojsku Rimljana i izvršite je na meni uz najmanju moguću štetu.« Kad je to izrekao, dok se okretao, kao što je u Rimljana običaj da se poslije molitve i klanjanja bogovima okrenu udesno, posrnuvši pade. A kad su se nazočni jako uznemirili, pribravši se opet od pada, on reče da mu je molitva uslišana jer je ta njegova mala nezgoda naknada za najveću sreću.

6. Opustošivši grad, odluči prenijeti Junonin kip u Rim, kao što se zavjetovao. I pošto su se skupili radnici u tu svrhu,[14] Kamilo je prinosio žrtvu i molio se boginji neka primi njihovu predanost i neka milostivo dijeli boravište s bogovima koji su Rim uzeli pod svoju zaštitu, kadli kažu da je kip, tiho se oglasivši, rekao da hoće i da pristaje. Livije[15] pak veli da se Kamilo molio polažući ruku na kip božice i zazivao je, a da su mu odgovorili neki od prisutnih da ona hoće, da pristaje i da rado ide s njime.

Ali oni koji ustraju uz čudo i brane ga imaju najvećeg zagovornika u sudbini Rima, jer od skromna i prezrena početka on nije mogao doprijeti do tolike slave i moći bez pomoći božanstva, koja se u svakoj prilici očitovala brojnim i jasnim znacima; u svakom slučaju navode se i druga čuda iste vrste, sad da je s božjih kipova potekao znoj, sad da su se iz njih začuli uzdisaji, a vidjelo se da kipovi okreću lice i sklapaju oči, o čemu je izvijestio nemali broj prijašnjih povjesničara. A mogli bismo spomenuti i mnogo toga što zavređuje čuđenje, a čuli smo od ljudi naših dana, pojave koje se ne bi moglo naprečac zabaciti. Ali kod takvih stvari opasna je i prebrza lakovjernost, i prevelik skepticizam zbog ljudske slabosti koja nema granica niti vlast nad samom sobom, nego se daje zanijeti sad u isprazno praznovjerje, sad u prezrivo omalovažavanje bogova; najbolje je biti oprezan i ni u čemu ne pretjerivati.

7. Kamilo pak, bilo zbog zamašnosti svog djela – jer je nakon devetogodišnje opsade[16] razorio grad koji je bio ravnopravan takmac Rimu – bilo zbog onih koji su ga nazivali sretnikom, ponesen do nadutosti i umišljenosti koja je strana građanskom magistratu koji se drži zakona, i u drugom je pogledu razmetljivo proslavio trijumf,[17] a čak je upregao bijeli četveropreg konja, te se popeo na kola[18] i provezao Rimom, premda to nijedan vojskovođa ni prije ni poslije nije učinio. Rimljani, naime, kola s takvom zapregom smatraju svetima, posvećenima kralju i ocu bogova. Zbog toga dođe na loš glas među građanima nenaviklima da trpe takvu bahatost; drugi razlog za pritužbu na njega postalo im je njegovo suprotstavljanje zakonu o raseljavanju grada. Tribuni, naime, predlagahu da se narod i senat podijele na dva jednaka dijela pa da jedni ostanu stanovati gdje jesu, a druga polovica, koju izvuku ždrijebom, da se preseli

u osvojeni grad s obrazloženjem da će im biti udobnije i da će dvama velikima i lijepim gradovima moći bolje čuvati i svoju zemlju a ujedno i drugo blagostanje. Narod, dakle, koji je sada postao brojan a siromašan, radosno to prihvati, te se neprestano bučno okupljao oko govornice[19] tražeći da se o tome glasa; ali senat i najutjecajniji od ostalih građana, smatrajući da ta politika pučkih tribuna vodi ne diobi nego uništenju Rima i kako su zbog toga bili veoma uznemireni, utekli su se za pomoć Kamilu. On pak, zaziruć od natezanja, pronalazio je izlike da narod zaposli drugime, čime je stalno zadržavao prihvaćanje tog zakona. Zbog toga im je, dakako, bio nemio.

Ali najočitiji i najvažniji razlog njegove omraze kod naroda nastao je zbog pitanja desetine plijena iz Veja, u čemu je puk našao ne baš neosnovan, ako i ne sasvim pravičan povod za svoje nezadovoljstvo. Polazeći na Veje, Kamilo se, kako se čini, zavjetovao da će, ako osvoji grad, desetinu plijena posvetiti delfijskom bogu.[20] Ali kad je grad bio zauzet i opljačkan, bilo iz ustručavanja da dosađuje građanima, bilo zaboravivši od mnoštva poslova svoj zavjet, pustio je vojnike neka se naužiju plijena. Kasnije, kad mu je već istekao rok službe,[21] iznese stvar pred senat, a i gataoci javljahu da se na žrtvama očituju znaci srdžbe bogova, koja traži utaženje prinošenjem zavjetnih darova.

8. Kad je senat izglasao zaključak da se plijen ne dijeli nanovo – to bi, naime, bilo teško – nego da oni koji su dobili od plijena javno pod zakletvom doprinesu desetinu od toga, to je izazivalo mnogo mučnih i nasilnih posljedica za vojnike, ljude siromašne koji su se mnogo namučili, a sada prisiljavane da od onoga što su stekli i već potrošili namaknu tako velik dio. Pred njihovim burnim negodovanjem protiv njega i u nedostatku boljeg izgovora Kamilo najzad pribjegne najneumjesnijem od svih objašnjenja priznajući da je zaboravio na svoj zavjet. Vojnici su se ljutili što on, pošto se onda zavjetovao da će za posvetu božanstvu ubrati desetinu od neprijateljske imovine, sada je ubire od imovine vlastitih sugrađana. No ipak, pošto svi namakoše dio koji je bio potreban, odlučeno bi da načine zlatan vrč pa ga pošalju u Delfe. Zlata je, međutim, u gradu bilo nedovoljno; i dok su magistrati razmišljali odakle da ga nabave, žene, dogovorivši se same od sebe, dadoše za posvetni dar zlatni nakit što ga je svaka imala na sebi, a to je iznijelo u težini osam talenata zlata.[22] Uzvraćajući im doličnom počašću, senat donese zaključak da se i ženama poslije smrti, kao i muškarcima, drži pohvalni govor po zasluzi; prije toga nije, naime, bio običaj javnom besjedom slaviti ženu kad umre; onda izabraše trojicu između najodličnijih građna kao poklonike proročištu i, opremivši ratnu lađu najboljom momčadi i svečano je ukrasivši, poslaše je na put.

A bila je za njih uistinu podjednako mučna i oluja i tišina na moru, jer im se tada desilo da su, dospjevši na sam rub propasti, umakli potom opasnosti na neočekivan način. Kad se, naime, vjetar slegao, napale su ih kod Eolovih otoka[23] liparske troveslarke[24] smatrajući ih gusarima. Na njihove molbe i preklinjanja odustadoše od potapanja lađe, ali, privezavši je užetom i doteglivši do obale, javno oglasiše na prodaju i teret i ljude,

zaključivši da se radi o gusarima. Najzad uz veliku muku jedan čovjek, njihov zapovjednik Timesitej, zahvaljujući svojoj spretnosti i utjecaju, nagovori ih da puste Rimljane. On i vlastite lađe porine u more pa ih otprati i pridruži im se pri posvećivanju zavjetnog dara; za to u Rimu primi i dolične počasti.

9. A kad su pučki tribuni opet pokretali pitanje zakona o razdvajanju građana, rat s Fališčanima, izbivši u zgodan čas, dade vodećim ljudima u gradu priliku da izaberu magistrate po svojoj volji i da Kamila s petoricom drugih imenuju vojničkim tribunom jer se smatralo da situacija zahtijeva čovjeka koji u sebi ugled i slavu združuje s iskustvom. Pošto ga narod izabra, Kamilo s vojskom provali u zemlju Fališčana; i stane opsijedati Falerije, čvrst grad dobro opskrbljen svime za rat potrebnim, ne što bi držao da je lak zadatak zauzeti ga i da se to dade izvesti za tren oka, nego hoteći izmoriti sugrađane i odvratiti im pažnju da ne budu, boraveći besposleni kod kuće, plijen demagoga i da ne izazivaju nemire. Rimljani su se, naime, gotovo redovno služili tim lijekom poput liječnikā, tražeći vani oduška za uznemirujuća stanja državnog organizma.

10. Fališčani su se, međutim, s takvim prezirom odnosili prema opsadi pouzdavajući se u svoju sigurnost u svakom pogledu da su se svi ostali, osim branilaca gradskih zidina, kretali gradom u mirnodopskoj odjeći, a djeca su im kao obično odlazila u škole i njihov ih je učitelj izvodio iz grada u prirodu uz gradske zidine da šeću i bave se tjelovježbom. Jer Fališčani su, kao i Heleni, imali zajedničkog učitelja želeći da im se dječaci od početka zajednički okupljaju i odgajaju. Taj učitelj, međutim, radeći o izdaji Falerijcima pomoću djece, izvodio ih je svakog dana onkraj gradskih bedema, isprva blizu, a zatim, pošto su završili tjelovježbu, vraćao bi ih opet u grad. Potom, odvlačeći ih pomalo sve dalje, navikao ih je da se ne boje učinivši da vjeruju da su u potpunoj sigurnosti, i najzad se sa svima njima zaputi među rimske predstraže i predade im ih zatraživši da ga odvedu Kamilu. A kad je bio odveden i stao preda nj, reče da je odgajatelj i učitelj djece, ali da je, odabravši radije da pokuša steći Kamilovu milost nego da vrši svoju službu, došao k njemu donoseći mu grad u liku djece. Čuvši to, Kamilu se učini da mu se ukazala sva grozota njegova čina; i rekavši prisutnima da je rat strašna stvar i da se privodi kraju preko mnogih nepravdi i nasilja, ali da za časne ljude ipak i u ratu postoje neki zakoni i da se ne smije stremiti za pobjedom uz cijenu prihvaćanja usluga koje proizlaze iz nečasnih i bezbožnih djela (jer velik vojskovođa treba da vojuje oslanjajući se na vlastitu vrlinu, a ne na tuđu opakost), naredi liktorima da s tog čovjeka strgnu haljinu i da mu ruke saviju na leđa a da se dječacima porazdaju šibe i bičevi da izdajicu, kažnjavajući ga, potjeraju u grad.

Fališčani su baš opazili učiteljevu izdaju i grad su, kako je i prirodno pri takvoj nesreći, ispunile jadikovke a ljudi i žene podjednako bezglavo su jurili na zidine i ka gradskim vratima, kadli dječaci dotjeraše svoga učitelja, gola i vezana, zasipajući ga sramotnim zlostavljanjem, a Kamila nazivajući svojim spasiteljem, svojim ocem i svojim bogom, tako da je ne

samo roditelje dječaka nego i ostale građane pogled na taj prizor ispunio divljenjem i čežnjom za Kamilovom pravednošću. I u žurbi skupivši se u skupštinu poslaše k njemu poslanike povjeravajući mu sebe i svoje, a Kamilo ih otpravi u Rim. Stavši pred senat, oni rekoše da su ih Rimljani, cijeneći pravednost više od pobjede, naučili da im poraz postane draži od slobode ne toliko zato što smatraju da zaostaju za njima snagom, koliko jer priznaju da su pobijeđeni u vrlini. A kad je senat vratio stvar Kamilu da je riješi i da donese odluku, pošto je uzeo od Fališčana novaca i uspostavio prijateljstvo s njima, on se povuče.

11. Ali čim su se vojnici, koji su očekivali da će opljačkati Falerije, vratili u Rim praznoruki, optužiše Kamila pred ostalim građanima da je mrzitelj puka i da je siromašnima uskratio mogućnost da se okoriste zaslužnim plijenom. A kad su pučki tribuni, opet iznijevši zakon o raseljavanju građana, pozvali narod da o njemu glasa, a Kamilo, ne zaziruć ni od kakve omraze niti otvorenosti u govoru, očevidno je više od sviju vršio otvoren pritisak na mnoštvo, oni protiv volje glasanjem, istina, odbiše zakon, ali su se veoma ljutili na Kamila tako da nisu nimalo popuštali u srdžbi ni kad ga je zadesila nesreća u obitelji (izgubio je, naime, jednoga od dvojice sinova koji je umro od bolesti). A ipak on je, čovjek blag i osjećajan, veoma teško podnio svoju bol, pa kad je dobio obavijest o sudskom postupku protiv njega, ostao je od tuge kod kuće zatvorivši se sa ženama svoje obitelji.

12. Tužitelj je, međutim, bio Lucije Apulej, a optužba zbog krađe etruščanskih dobara. I zaista, govorilo se da su nekakva mjedena vrata, koja su pripadala ratnom plijenu, bila viđena kod njega. Ali narod je bio razdražen i očito je bilo da će na bilo kakvu izliku glasati za njegovu osudu. Tako, dakle, skupivši svoje prijatelje i ratne drugove, a bilo ih je nemalen broj, zamoli ih neka ne dopuste da ga nepravedno osude zbog neosnovanih optužbi i da postane predmetom poruge svojim neprijateljima. A kad su mu prijatelji, posavjetovavši se međusobno i porazgovorivši, odgovorili da smatraju da mu neće moći biti od pomoći protiv osude, ali da će, ako bude osuđen, zajedno s njime platiti novčanu kaznu, ne mogavši to podnijeti, odluči u srdžbi da napusti grad i ode u progonstvo. Zagrlivši, dakle, ženu i sina, pođe šuteći do gradskih vrata; ondje zastane i, okrenuvši se natrag i ispruživši ruke prema Kapitoliju, pomoli se bogovima, ako on, ne po pravdi nego zbog obijesti naroda i zavisti, pogrđivan ide u progonstvo, neka se Rimljani brzo pokaju i pokažu svemu svijetu da ga trebaju i da žale za njim.

13. On, dakle, pošto je poput Ahileja zazvao kletve na svoje sugrađane i udaljio se iz grada, u odsutnosti bi osuđen na novčanu kaznu od petnaest tisuća asa.

To, preračunato u naš[27] novac, iznosi tisuću petsto drahmi. Jer as je tada bio uobičajena novčana jedinica, a mjedena[28] desetica zato se zvala denar.[29]

Nema nijednog Rimljanina koji ne vjeruje da je pravda ubrzo uslišila Kamilove molitve i da zadovoljština, koja je uslijedila, njemu nije bila

nimalo ugodna nego bolna, ali svakako znamenita i glasovita; jer teška je odmazda zadesila Rim i uz golemu pogibao i propast pomiješanu sa sramotom osvane taj čas gradu bilo da je sudbina učinila da se to tako dogodi, bilo da je zadatak nekoga od bogova bio da ne zanemaruje vrlinu naplaćenu nezahvalnošću.

14. Ponajprije se, dakle, učinilo da je predznak približavanja velike nevolje smrt cenzora Julija; Rimljani, naime, službu cenzora osobito štuju i smatraju je svetom. Kao drugo, još prije Kamilova progonstva, čovjek doduše niti osobito ugledan, niti član senata, ali smatran čestitim i valjanim, Marko Cedicije, dojavi vojničkim tribunima stvar koja je zaslužívala da se zbog nje zabrinu. Reče, naime, da se, idući prethodne noći ulicom koju zovu Novom, zazvan od nekoga jasnim glasom, okrenuo i da nije vidio nikoga, ali da je čuo glas jači od ljudskoga kako mu govori ovo: »Hajde, Marko Cedicije, reci magistratima pošavši k njima rano izjutra, neka uskoro očekuju Gale.« Kad su to čuli, vojnički su se tribuni samo smijali i šalili. I malo potom desi se ono s Kamilom.

15. Za Gale, koji su keltskoga roda, pripovijeda se da su, zbog svojega mnoštva ostavivši vlastitu zemlju jer nije bila dostatna da ih sve hrani, krenuli u potragu za drugom; kad ih se našlo mnogo desetaka tisuća mladih i bojovnih ljudi, a vodili su sa sobom još više žena i djece, jedni, prešavši Ripejske planine[30] u pravcu sjevernog Okeana, razliše se i zaposjedoše najudaljenije krajeve Evrope, a drugi, naselivši se između Pirinejskoga gorja i Alpa, dugo vremena obitavahu u susjedstvu Senonaca i Keltibera;[31] ali kad kasnije okusiše vino tada prvi puta dopremljeno iz Italije, tako se, kažu, zadiviše tom piću i tako ih sve zanese taj novi užitak da su, zgrabivši oružje i uzevši sa sobom svoje porodice, krenuli prema Alpama u potrazi za zemljom koja daje takav plod, jer su ostali svijet smatrali neplodnim i divljim.

Onaj pak, koji je među njih donio vino i prvi u njih potakao želju za Italijom, bio je, pripovijeda se, Etruščanin Arunt, čovjek ugledan i po naravi nipošto loš, ali ga je zadesila sljedeća nesreća. Bio je staratelj dječaka bez roditelja, ali bogatstvom prvoga u gradu i čudesne ljepote imenom Lukomona. Ovaj je od mladosti živio s Aruntom i, postavši mlad čovjek, ne napusti kuću, nego se pretvarao da uživa u zajedničku životu s njime. I dugo je vremena ostalo neopaženo da je zaveo Aruntovu ženu, a ona njega; ali kad je njihova strast već daleko dotjerala i niti su je se mogli osloboditi niti je više skrivati, mladić je otvoreno pokuša odvući i oženiti se njome, a muž iznese stvar pred sud, ali bi nadvladan od Lukomona velikim brojem njegovih prijatelja i izdašnim trošenjem novca, pa ostavi svoju domovinu; doznavši o Galima, dođe k njima i postade im vodičem na vojnom pohodu u Italiju.

16. Odmah pošto provališe Gali postadoše gospodari sve zemlje koju su od davnina držali Etruščani, a protezala se od Alpa na obje strane do oba mora, kao što posvjedočuju i njihova imena. Jer sjeverno se more naziva Jadranskim po etrurskom gradu Adriji, a ono koje leži prema jugu upravo se i zove Etrurskim.[32] Sva je ta zemlja obrasla drvećem, bogata

pašnjacima za stoku i natapana rijekama. Ima i osamnaest gradova, lijepih i velikih, dobro uređenih kako za unosno poslovanje, tako i za gizdav život, koje Gali, istjeravši Etruščane, sami zaposjedoše. Ali to se dogodilo davno prije vremena o kojem govorimo.

17. Tada Gali, zavojštivši na etrurski grad Kluzij,[33] stadoše ga opsijedati. A Kluzijci, zatekavši se za pomoć Rimljanima, zaiskaše od njih da pošalju k barbarima poslanike s pismom. Oni poslaše trojicu od roda Fabijevaca, ljude veoma cijenjene, koji su uživali najveće počasti u gradu. Njih Gali primiše uljudno zbog imena Rima i, prekinuvši bitku kod gradskih zidina, upustiše se u pregovore s njima. Na pitanje poslanika što su uradili Kluzijci da su došli napasti njihov grad, reče kralj Gala Breno: »Kluzijci nam čine nepravdu time što, premda su u mogućnosti obrađivati samo malen dio zemlje, ustrajno sebi prisvajaju posjedovanje čitave i neće je dijeliti s nama, koji smo stranci, a brojniji i siromašni. To je, dakle, ista nepravda što su je i vama, Rimljani, ranije činili Albanci, Fidenjani i Ardejani, a u posljednje vrijeme Vejani i Kapenjani, te mnogi Fališčani i Volsci. Vi ih, vojujući protiv njih ako ne dijele s vama svoja dobra, pretvarate u roblje, plijenite ih i gradove im sravnjujete sa zemljom ne čineći pri tome baš ništa ni strašno ni nepravedno, nego držeći se najstarijeg od zakona koji jačemu daje dobra slabijih posvuda počinjući od boga i završavajući s divljim zvijerima. Jer i u njih je prirodno usađeno da jači traže da imaju više od slabijih. Zato prestanite sažaljevati Kluzijce zbog opsade da ne naučite i Gale da budu dobra i milosrdna srca prema žrtvama Rimljana.«

Iz tih riječi razabraše Rimljani da se Breno ne želi nagoditi pa su, uvukavši se u Kluzij, hrabrili i poticali njegove građane da s njima izvedu ispad iz grada protiv barbara, bilo želeći doznati njihovu vrsnoću ili pokazati svoju. Kad su, dakle, Kluzijci provalili iz grada i nastala bitka uz gradske zidine, jedan od Fabijevaca, Kvint Ambust, natjera konja ravno na stasita i lijepa Gala koji je izjahao daleko ispred ostalih, a isprva zbog brzine kojom su se sukobili i blještanja oružja koje mu je zakrilo lice Rimljanin ostade neprepoznat. Ali kad je, nadvladavši i oborivši protivnika, stao skidati s njega oružje, Breno, prepoznavši ga, pozove bogove za svjedoke da je ovaj, kršeći svim ljudima zajedničke svete i pravedne zasade, došao kao poslanik, a ponio se kao neprijatelj. Prekinuvši smjesta bitku, pusti Kluzijce, a vojsku povede na Rim. Ali ne hoteći da se učini da se njegov narod gotovo obradovao uvredi i samo tražio izliku za rat, posla zahtjev da se krivac kazni; ujedno je polagano napredovao.

18. Kad se u Rimu sastao senat i mnogi su drugi prekoravali Fabijevca, a osobito svećenici zvani Fecijali; ustrajno su bogovima zaklinjali senat i zahtijevali da ljagu zbog počinjena nedjela prebace na jednoga, i to krivca, pa tako očiste od nje ostale Rimljane.

Te je Fecijale kao red osnovao Numa Pompilije, najbliži i najpravedniji od kraljeva, kao čuvare mira i kao suce i jamce za zakonitost razloga za započinjanje rata.

Kad je senat iznio stvar pred narod i svećenici jednodušno optuživali

Fabija, svjetina se tako izruga religiji i ismije je da Fabija zajedno s braćom imenova vojničkim tribunima. Doznavši za to i puni ogorčenja, Kelti nisu dopustili da išta bude na putu njihovoj hitnji, nego su napredovali svom brzinom; i premda su njihov broj, sjaj njihove opreme i bijesna žestina izazivali prepast kod onih u čiji su kraj došli i ti su već mislili da im je sva zemlja propala, a odmah za njom da će propasti i njihovi gradovi, Gali protiv očekivanja nikome nisu činili ništa nažao, niti su bilo što uzimali s njihovih polja, nego su, štaviše, prolazeći pokraj gradova, dovikivali da idu na Rim i da ratuju samo s Rimljanima, a za druge su sigurni da su im prijatelji.

Dok su barbari nastupali u takvom naletu, izvedu vojnički tribuni Rimljane u boj. Brojem, doduše, nisu bili slabiji (bilo ih je, naime, ne manje od četrdeset tisuća teško naoružanih pješaka), ali većinom su bili neuvježbani i tada su po prvi put uzeli oružje. Osim toga, odnemarili su Rimljani sve svete obrede, pa niti su prinijeli žrtve da dobiju povoljna znamenja, niti su zapitali gataoce, kako bi bilo umjesno prije opasnosti bitke. Ali najviše je od svega njihove operacije remetilo višestruko zapovjedništvo. Pa ipak, prije toga i za manje su važne bitke često izabirali pojedinačne zapovjednike koje nazivaju diktatorima, jer im nikako nije bilo nepoznato kako je velika prednost pri suočavanju s opasnom krizom imati samo jednu misao i pokoravati se jednom neograničenom autoritetu koji u svojim rukama drži tezulju pravde. Ne baš malo pogoršao je situaciju njihov nerazborit postupak prema Kamilu, jer je postalo opasno zapovijedati bez ugađanja i dodvoravanja svjetini.

Odmakavši od grada devedeset stadija,[34] ulogoriše se uz rijeku Aliju koja se nedaleko od njihova tabora ulijevala u Tiber. Kad su se barbari pojavili, ondje se zbog nedisciplине sramotno pokazavši u boju, Rimljani bijahu potučeni. Lijevo krilo Kelti odmah uništiše zatjeravši ga u rijeku; desno, koje je izbjeglo njihovu navalu uzmakavši iz ravnice k brežuljcima, manje postrada; i od ovih većina se probi u grad; a ostali, koji se spasiše pošto su neprijatelji sustali od klanja, pobjegoše noću u Veje uvjereni da je s Rimom gotovo i da su mu svi stanovnici izginuli.

19. Ta se bitka odigrala poslije ljetnog suncostaja, za mjesečeva uštapa,[35] onoga dana na koji je ranije velika nesreća stigla Fabijevce: jer tri stotine članova toga roda pobili su Etruščani. Ali bolno je sjećanje na ovaj drugi poraz prevladalo, te se sve do danas taj dan po rijeci naziva »danom Alije«.

Što se pak tiče »nesretnih dana«,[36] bilo da neke treba smatrati takvima ili je Heraklit[37] s pravom prekorio Hesioda što jedne naziva dobrima, a druge lošima[38] kao da ne zna da je priroda svakog dana jedna te ista, o tome je drugdje iscrpno raspravljeno.[39] Ali ipak, možda bi se spominjanje manjeg broja primjera dobro uklopilo u karakter ovog spisa. Ponajprije, dakle, petoga dana mjeseca hipodromija, koji Atenjani nazivaju hekatombejom,[40] uspjelo je Beočanima izvojevati dvije presjajne pobjede kojima su učinili Helene slobodnima, onu kod Leuktre[41] i kod Keresa;[42] ovu potonju dvjesto godina ranije, kad su pobijedili Latamiju i Tesalce.[43] Pa onda opet, šestoga dana mjeseca boedromija[44] Perzijanci su

bili potučeni od Helena kod Maratona,[45] trećega kod Plateje[46] istodobno kao i kod Mikale,[47] a dvadesetšestoga kod Arbele.[48] Štaviše, Atenjani su pobijedili pod zapovjedništvom Habrije u pomorskoj bitki kod Naksa oko uštapa mjeseca boedromija,[49] a oko dvadesetoga kod Salamine,[50] kako sam pokazao u svojoj raspravi *O danima*.[51] I mjesec targelij[52] očito je barbarima donio teške udarce; jer u tom je mjesecu i Aleksandar[53] kod Granika[54] pobijedio barbarske vojskovođe, Kartažani su na Siciliji bili potučeni od Timoleonta dana dvadesetčetvrtoga targelija, a čini se da je toga dana bila zauzeta i Troja, kako izvješćuju Efor,[55] Kalisten,[56] Damast[57] i Filarh.[58] Obrnuto, metagitij,[59] koji Beoćani nazivaju panemonom, nije bio povoljan za Helene. Jer sedmog dana tog mjeseca i u bitki kod Kranona,[60] poraženi od Antipatra, bili su potpuno uništeni; i ranije kod Heroneje,[61] boreći se s Filipom,[62] nesretno su postradali. A toga istoga dana u mjesecu metagitiju iste godine Arhidam[63] i njegova vojska, prešavši u Italiju, bili su ondje razbijeni od barbara. Kartažani[64] sa strahom gledaju dvadesetdrugi dan toga mjeseca jer im je uvijek donosio najviše najtežih nesreća.

Nije mi, opet, nepoznato niti da je otprilike u vrijeme misterija[65] i Teba bila do temelja razorena od Aleksandra,[66] i da su poslije toga Atenjani morali primiti makedonsku posadu[67] oko dvadesetoga boedromija, upravo na dan na koji započinje ophod mističnog Ijakha.[68] Slično tome, Rimljani su istoga dana jednom ranije pod Cepionom izgubili tabor pred navalom Kimbara,[69] a kasnije pod zapovjedništvom Lukulovim pobijedili Tigrana i Armence.[70] Kralj Atal[71] i Pompej Veliki umrli su na svoj rođendan. I uopće, može se navesti mnogo primjera osoba kojima je isti dan donio oprečne sudbine.

Ali za Rimljane je dan Alije jedan od najnesretnijih, a zbog njega to vrijedi i za druga dva svakog mjeseca,[72] jer pri nastupu nesreće bojažljivost i praznovjerje prešli su, kako to obično biva, svoje prirodne granice. To je, međutim, brižljivije razloženo u spisu *O porijeklu rimskih običaja*.[73]

20. Da su se poslije one bitke Gali odmah dali u potjeru za bjeguncima, ništa ne bi spriječilo potpuno uništenje Rima i smrt sviju koji su još u njemu ostali; toliku su stravu unosili bjegunci među one koji su ih dočekivali a tolika je opet bila smetenost i ludilo koje je njih ispunjalo. Ovako pak barbari, ni sami ne mogavši povjerovati u veličinu svoje pobjede, u presilnoj radosti dadoše se na uživanje i dijeljenje dobara zaplijenjenih u neprijateljskom taboru pruživši tako laku mogućnost bijega svjetini, koja je bježala iz grada, a onima koji su ostajali još nešto nade jer su dobili vremena da se pripreme. Žrtvovavši, naime, ostali grad, učvršćivali su Kapitolij zalihama streljiva i obrambenim zidovima. A među prvim pobrinuše se za svetinje koje otpremiše na Kapitolij, ali Vestinu vatru Vestine djevičanske svećenice zgrabiše zajedno s ostalim svetinjama koje su im bile na brizi pa pobjegoše.

Ipak, neki izvješćuju da one nisu čuvale ništa drugo osim vječnu vatru, za koju je kralj Numa odredio da se štuje kao počelo svega. Jer ona je najpokretljivija u svoj prirodi; ta rođenje je neko kretanje ili je u svakom slučaju praćeno kretanjem; a ostale čestice materije u nedostatku topline, ležeći trome i nalik na mrtve, žude za snagom vatre da ih prožme

poput duše i na koji god da način ona njima pristupi, postaju sposobne da nekako djeluju i da se na njih djeluje. Nju, dakle, kažu da je Numa, jer je bio izvanredan čovjek i jer se za nj zbog njegove mudrosti govorilo da se druži s Muzama[74], učinio svetom i naredio da bude danonoćno održavana kao slika vječno žive sile koja održava red u svemiru. Drugi opet kažu da vatra, kao kod Helena, gori pred svetištima kao element očišćenja, a da se predmeti unutar hrama kriju od pogleda sviju osim tih djevica koje nazivaju Vestalkama. I najraširenija priča sadrži tvrdnju da je ondje[75] pohranjen slavni trojanski Paladij[76] što ga je Eneja [77] donio u Italiju. A ima ih koji prenose legendu po kojoj je Dardan,[78] odnijevši svete predmete Samotračana[79] u Troju, ondje proslavio misterije u njihovu čast i posvetio ih pošto je utemeljio grad, a Eneja ih je, ukravši ih za osvojenja Troje, očuvao sve do svog naseljavanja u Italiji.[80] Oni pak koji se prave da znaju više o tome tvrde da su ondje[81] pohranjena dva nevelika suda, od kojih je jedan otvoren i prazan, a drugi pun i zapečaćen, a ni jedan ni drugi ne može vidjeti nitko osim nepovredivih[82] djevica. Ali drugi misle da je te tobožnje znalce zavelo to što su u vrijeme o kojem govorimo svete djevojke većinu svetih predmeta pobacale u dva ćupa, pa ih onda sakrile u zemlju ispod Kvirinova hrama i što to mjesto još do današnjega dana nosi po njima ime »Ćupići«.[83]

21. Najzad, uzevši najsvetije i najdragocjenije od svetih predmeta, one pobjegoše uz rijeku.[84] Ondje se desi među bjeguncima Lucije Albin, čovjek pučanin, koji je na kolima odvozio u sigurnost ženu i sitnu djecu zajedno s nužnim stvarima za kuću. Kad vidje svete djevice kako, noseći u njedrima božju svetinju, prolaze bez pratnje i veoma se muče, brzo poskidavši s kola ženu, djecu i stvari, dade ih njima da se popnu na njih i sklone se u neki od helenskih gradova.[85] Ta, dakle, Albinova bogobojaznost i upadljivo ukazivanje poštovanja bogovima u trenucima najveće opasnosti nije zaslužívalo da bude mimoiđeno bez spomena.

Ali svećenici ostalih bogova i stari ljudi, koji su obnašali konzulat i proslavili trijumf, nisu mogli podnijeti da ostave grad, nego, odjenuvši svoju svećeničku i svečanu odjeću, slijedeći riječi koje je prvi izgovarao vrhovni svećenik[86] Fabije, izrekoše molitvu sa zavjetom da sebe za domovinu posvećuju kao žrtvu usudu, pa tako svečano opremljeni posjedaše na Forum očekujući svoju nadolazeću sudbinu.

22. Treći dan poslije bitke stiže Breno do grada sa svojom vojskom; našavši gradska vrata otvorena i zidine bez branitelja, najprije se uplaši zasjede i varke ne mogavši vjerovati da su Rimljani zapali u tako posvemašnje beznađe. Ali kad razabra istinu, ujahavši kroz Kolinska vrata, zauzme Rim nešto više od tristo šezdeset godina od njegova osnutka[87] ako se može vjerovati u čuvanje točnosti kronologije podataka o slijedu tih događaja, kad je ovu i u pogledu drugih kasnijih upravo ta katastrofa učinila dvojbenom. Čini se ipak da je o toj velikoj nesreći i zauzeću Rima neki više-manje neodređen glas odmah dopro do Helade; Heraklid Ponćanin,[88] naime, koji nije živio mnogo vremena poslije toga, u svojoj raspravi *O duši* tvrdi da je sa zapada stigla vijest da je vojska iz

zemlje Hiperborejaca, došavši izdaleka, osvojila helenski[89] grad Rim koji leži negdje na obalama Velikog mora.[90] Ne bih se začudio da autor bajki i izmišljotina kakav je Heraklid istinitu priču o zauzeću Rima iskiti dodavanjem Hiperborejaca i Velikog mora. No filozof Aristotel očevidno je čuo pouzdane vijesti o tome da su Kelti zauzeli grad, ali ipak kaže da je njegov spasilac bio Lucije;[91] a vlastito ime Kamilovo bilo je Marko, a ne Lucije. Nego to je valjda bilo stvar nagađanja.

Zaposjevši Rim, Breno opkoli Kapitolij stražom, a sam, silazeći preko Foruma, čudio se promatrajući ljude koji su ondje sjedili u redu i šuteći što nitko nije ustao ususret neprijateljima koji su dolazili i što nije promijenio ni izraz lica ni boju, nego što su svi mirno sjedili, opušteni i bez straha, naslonjeni na štapove, očiju uprtih jedni u druge. Čuđenje je obuzimalo Gale pri tom neobičnom prizoru i, kako su se dugo vremena ustručavali prići im i dotaći ih se, bili su zbunjeni nisu li ono viša bića. A kad jedan od njih, osmjelivši se, stane blizu uz Marka Papirija[92] i, primakavši ruku, blago ga uhvati za podbradak i stane ga potezati za bradu koja mu je bila dugačka, Papirije, udarivši ga štapom, razbije mu glavu, no barbarin ga, trgnuvši mač, ubije. Nato, nasrnuvši, pobiše i ostale i smaknuše svakoga od drugih Rimljana na koga su se namjerili, a kuće pljačkahu i plijenjahu kroz mnogo dana, zatim ih spališe i sravniše sa zemljom u svojem bijesu na branitelje Kapitolija jer se ovi ne odazvaše na njihove pozive na predaju, nego im čak, braneći se sa zidova od njihovih navala, zadadoše teške udarce. Zbog toga Gali opustošiše grad i okrenuše pod mač sve koje su uspijevali uhvatiti, muškarce i žene, starce i djecu bez razlike.

23. Kako se opsada otezala Galima je ponestajalo zaliha hrane; zato, razdvojivši svoje snage, jedni sa svojim kraljem ostadoše paziti na Kapitolij, a drugi su, obilazeći naokolo, pljačkali zemlju i, napadajući sela, pustošili, ne svi zajedno, nego jedni ovdje, drugi ondje, po jedinicama i četama, raspršujući se puni preuzetnosti zbog svojih uspjeha ne plašeći se ničega. A najbrojnija i najbolje uređena njihova skupina pošla je na grad Ardeju u kojem je boravio Kamilo od svog progonstva ne baveći se doduše nikakvim javnim poslovima i živeći potpuno povučeno, ali gajeći nade i prepuštajući se razmišljanjima ne čovjeka koji se zadovoljava time što je izmakao oku i ruci svojih neprijatelja, nego onoga koji vreba kako će se osvetiti ako se ukaže prilika. Zato, videći da su Ardejci dosta brojni, ali da im manjka smionosti zbog neiskustva i mlitavosti njihovih vođa, povede razgovor najprije s mladima kako neuspjeh Rimljana ne treba smatrati rezultatom hrabrosti Kelta, niti nevolju koja je zbog nepromišljenosti njih zadesila zaslugom onih koji nisu ništa učinili da pobijede, nego naprosto djelom sreće. Lijepo je, naime, reče, uz rizik opasnosti odbiti navalu stranog i barbarskog naroda za koji je, kao i vatri, jedina konačna granica stjecanju vlasti zator pobijeđenih; međutim, u sadašnjoj situaciji, ako budu smioni i pripravni, on će im pružiti priliku za pobjedu bez opasnosti.

Kad su mladi prihvatili njegove riječi, Kamilo pođe ka magistratima i vijećnicima. A čim je predobio i njih, naoruža sve koji su bili u dobi za

služenje vojske i držao ih je na okupu unutar gradskih zidina želeći da neprijatelji, koji su bili blizu, ne znaju za njih. A kad su se oni, prošavši na konjima tim krajem i pretrpani mnoštvom plijena, bezbrižno i nemarno utaborili u ravnici a onda ih noć zatekla pijane i tišina zavladala taborom, Kamilo, doznavši sve to od uhoda, izvede Ardejce; prošavši tiho prostor između grada i galskog tabora, oko ponoći udari na šanac oko tabora silnom vikom i trubljenjem trublji sa sviju strana plašeći ljude koji su od buke jedva dolazili k sebi, omamljeni od pića i jedva razbuđeni. Malobrojni, otrijeznivši se od straha i prihvativši oružje, pružiše otpor Kamilu i njegovim ljudima tako da su pali braneći se; ali većinu ubijahu zatičući ih nenaoružane, još svladane snom i vinom. A nemnoge, koji noću utekoše iz tabora, za dana, dok su se raspršeni potucali onim krajem, konjanici, dostižući ih, ubijahu.

24. Glas o tom uspjehu, brzo se prenoseći po susjednim gradovima, k sebi je pozivao mnoge za vojsku sposobne, a osobito Rimljane koji su, umakavši iz bitke na Aliji, bili u Vejima; jadikovali su među sobom: »Kakvog je vođu zao duh oduzeo Rimu samo zato da Ardejce ukrasi Kamilovim uspjesima, a grad koji je rodio i othranio takva čovjeka uništen je i propao. A mi, u nedostatku vojskovođe, sjedimo okruženi tuđim zidovima prepustivši Italiju njezinoj sudbini. Hajde, pošaljimo k Ardejcima pa tražimo njihovog vojskovođu ili uzmimo sami oružje pa pođimo k njemu! Jer on nije više prognanik niti smo mi građani sad kad naša domovina više ne postoji nego je u rukama neprijatelja.« To odlučiše i, poslavši ka Kamilu, zamoliše ga da preuzme zapovjedništvo.[93] Ali on odgovori da neće prije nego to po zakonu izglasaju građani na Kapitoliju. On, naime, smatra da su oni ti koji održavaju domovinu i on će se rado pokoravati njihovim zapovijedima, ali protiv njihove volje ni u što se neće miješati. Ta obazrivost i karakternost Kamilova izazva divljenje. Ali nije se vidjelo kako to dojaviti na Kapitolij; štaviše, činilo se nemogućim da se glasnik probije do citadele dok neprijatelji drže grad.

25. Ali bio je među mladima neki Poncije Kominije koji je porijeklom pripadao srednjem staležu, ali je bio željan slave i časti; on kao dobrovoljac preuze teški zadatak. I ne ponese pismo za one na Kapitoliju da neprijatelji, ako bude uhvaćen, ne otkriju Kamilove namjere, nego, pod odrpanom odjećom noseći komade pluta, ostali put pređe bez straha po danu, ali kad se našao blizu grada, već pod noć, kako nije mogao rijeku[94] prijeći mostom koji su barbari čuvali, omotavši oko glave svoju odjeću koje niti je bilo mnogo niti je bila teška, pa spustivši se s plutom oko tijela u vodu i njime olakšavan pri prelaženju na drugu obalu, iziđe kod grada. I izbjegavajući stalno one od neprijatelja koji su bili budni ravnajući se po vatrama i buci, pođe do Karmentskih vrata gdje je bilo najmirnije, a s te se strane kapitolijski brežuljak najstrmije uzdiže i opasan je golemom stijenom punom oštrih bridova; neopažen uspne se po njoj i s mukom i uz velik napor primakne stražama koje su čuvale obrambeni zid gdje je bio najniži. Pozdravivši ih i rekavši im svoje ime, povučen preko zida, pođe da potraži rimske magistrate. Pošto se senat brzo

sakupio, izašavši preda nj, javi im Kamilovu pobjedu za koju ranije nisu doznali i izloži im odluku vojnika; pozove ih također da potvrde Kamilovo zapovjedništvo jer je on jedini koga će građani koji su vani slušati. Saslušavši ga i posavjetovavši se, senatori imenovaše Kamila diktatorom i poslaše Poncija istim putem natrag pri čemu je bio isto tako dobre sreće kao i pri dolasku. Jer ostade neprimijećen od neprijatelja i dojavi Rimljanima izvan grada senatsku odluku.

26. Kad je oni oduševljeno pozdraviše, dođe Kamilo te nađe već dvadeset tisuća ljudi pod oružjem, a još više ih skupi od saveznika, te se stane spremati za napad. [Tako je Kamilo bio po drugi put izabran za diktatora, i otišavši u Veje, nađe svoje vojnike i još ih više skupi od saveznika namjeravajući napasti neprijatelje.][95]

Ali u Rimu neki od barbara, slučajno prolazeći kraj mjesta kuda je Poncije noću započeo svoje penjanje do Kapitolija, opaziše posvuda tragove ruku i nogu kako se prihvaćao i rukama čvrsto držao a na mnogo mjesta pootkidano raslinje izniklo iz stijena i odronjenu zemlju, pa obavijestiše o tome kralja. I on, došavši onamo i razgledavši to, tada ne reče ništa, ali uvečer, sabravši najopreznije momke i najbolje penjače među Keltima, reče im: »Neprijatelji nam pokazuju da ovaj put, za koji nismo znali, nije za ljude neprohodan niti nepristupačan, a velika je sramota poslije početka kakav imamo na koncu popuštati i ostaviti kao neosvojivo mjesto kad nas sami neprijatelji upućuju na to da je osvojivo. Kuda je, naime, jednome lak uspon, niti mnogima nije teško da se uspnu jedan po jedan, nego će i snage i podrške biti mnogo ako se to poduzima zajednički. A svaki će primiti darove i počasti koje budu dolikovale njegovoj srčanosti.«

27. Kad je kralj to izrekao, Gali s oduševljenjem prihvate da to izvrše i oko ponoći velika skupina njih, uspevši se zajedno na stijenu, u tišini se penjahu pripijajući se uz mjesta koja su bila strma i teško prohodna, ali ipak su pred njihovim pokušajima popuštala i dopuštala im pristup lakše nego što se očekivalo tako da prvi, dosegavši vrhove i postavivši se u borbeni raspored, samo što se nisu dohvatili vanjskih utvrđenja i napali usnule stražare; jer niti čovjek niti pas nije ih opazio. Ali kod Junonina hrama bile su neke svete guske, u druga vremena obilno hranjene, no kako je tada žita već s nategom jedva dostajalo za samu posadu, one su, zanemarivane, bile u lošem stanju. Ta je životinja, međutim, i po prirodi oštrijih osjetila i plaši se svake buke; ove pak, i zbog gladi bez sna i nemirne, brzo zamijetiše dolazak Gala i trkom i gačući stadoše juriti prema njima, te tako probudiše sve, a sad i barbari, kako nisu bili više neprimijećeni, nisu štedjeli buke i žešće napadahu. Branitelji, zgrabivši u žurbi svaki oružje koje mu je došlo pod ruku, hitali su u pomoć kako je već tko mogao. Od sviju prvi Manlije, bivši konzul, velike tjelesne snage i izvanredno odvažan, suočivši se istovremeno s dvojicom neprijatelja, preteče jednoga dok je dizao bojnu sjekiru mačem mu odsjekavši desnu ruku, a drugoga, udarivši ga štitom u lice, gurne natrag niz stijenu. Onda, postavivši se na zidu s drugima koji su pritrčali u pomoć i okupili se oko

njega, odbije ostale neprijatelje kojih se nije mnogo popelo do gore, niti su uradili bilo što dostojno njihove smjelosti. Tako izbjegavši tu opasnost u osvit dana Rimljani baciše zapovjednika straže niz stijenu među neprijatelje, a Manliji izglasaše nagradu za pobjedu koja mu je bila više na čast nego od koristi:[96] skupiše za nj koliko je hrane svaki za onaj dan dobivao, domaćega žita pola funte (tako, naime, Rimljani nazivaju tu mjeru), a vina četvrtinu grčke litre.[97]

28. Poslije toga su Gali bili obeshrabreniji. Zalihe hrane, naime, bile su im oskudne jer ih je strah od Kamila sprečavao da je dobavljaju, a bolest se uvukla među njih budući da su šatorovali među ruševinama gdje je bez reda bilo nabacano mnoštvo leševa; pored toga je i dubok sloj pepela, iz kojega se isparavao djelovanjem vjetra i vrućine zrak iskvaren suhoćom i oštrinom, činio disanje bolnim. No najviše ih je uzdrmala promjena uobičajenog načina života; naglo su došli iz sjenovitih krajeva gdje se lako moglo naći zaklona od ljetne žege u zemlju nisku, pod jesen neugodne klime, a i sjedenje pred Kapitolijem i besposlica su već postale dugotrajnima: ta bio je to već sedmi mjesec što su dangubili u opsijedanju. Stoga je smrtnost u njihovu taboru bila velika i zbog velikog broja umrlih nisu ih više mogli niti pokapati.

To, međutim, nije niti položaj opsijedanih činilo boljim. Jer glad se povećavala, a to što nisu znali što je s Kamilom stvaralo je malodušnost; nitko, naime, nije dolazio od njega jer su barbari sada budno stražarili nad gradom. Iz tog razloga, kako su i jedni i drugi bili u nevolji, javljali su se pomirljivi prijedlozi najprije preko predstraža koje su se međusobno susretale; zatim, kad su tako odlučili najugledniji, sastane se s Brenom na razgovor rimski konzularni tribun Sulpicije, pa bi dogovoreno da Rimljani isplate tisuću funti zlata, a Gali, kad ih prime, da se odmah povuku iz grada i zemlje. Kad su prisegli na te uvjete i zlato bilo doneseno, a Gali kod vaganja nisu postupali pošteno, isprva krišom, a zatim i otvoreno potežući i iskrećući ravnovjesje tezulja na vagi, Rimljani se zbog toga razljutiše. No Breno, kao za porugu i ismjehujući ih, skine sa sebe mač skupa s pojasom, pa ga baci na tezulju k utezima. Na Sulpicijevo pitanje: »Što to znači?«, odgovori: »Ta što drugo nego: jao pobijeđenima!«[98] Ta izreka otada posta poslovicom. Jedni su se od Rimljana ljutili i smatrali da treba, uzevši zlato, opet otići natrag i trpjeti opsadu; ali drugi su ih poticali neka se primire uz podnošljivu nepravdu i ne povezuju misao na sramotu s time što daju više nego s time što uopće daju, pristajući na to zbog položaja u kome se nalaze: to nije dično, ali je nužno.

29. Dok su se oni o tome prepirali s Galima i međusobno, Kamilo je s vojskom bio kod gradskih vrata; doznavši što se zbiva, zapovjedi ostaloj svojoj vojsci da ga slijedi u borbenom poretku i polagano, a sam s najboljim trupama odmah, žureći se, pođe k Rimljanima. A kad se svi pred njim razdvojiše da ga propuste i primiše ga kao državnoga poglavara s doličnim poštovanjem i u tišini, podigavši zlato s vage, predade ga liktorima, a Keltima naloži neka uzmu vagu i utege pa otiđu dodavši da

je djedovski običaj kod Rimljana da domovinu izbavljaju željezom a ne zlatom. A kad se Breno ljutio govoreći da mu se nanosi nepravda kršenjem ugovora, odvrati mu Kamilo da ugovor nije zakonito sklopljen i da njegovi uglavci nisu valjani; jer kako je on već bio izabran za diktatora i nije bilo drugoga zakonitog magistrata,[99] ugovor s Galima sklopili su ljudi koji za to nisu bili ovlašteni. Ali sada treba da kažu ako nešto žele; jer došao je on koji ima potpun zakonski autoritet da podjeljuje oprost onima koji za to mole i da izriče kazne krivcima ako ne pokazuju kajanje. Zbunjen tim riječima, Breno se lati oružane čarke u kojoj obje strane dotjeraše samo do potezanja mačeva i uzajamna gurkanja jednih izmiješanih s drugima kao što je i prirodno jer su se nalazili između kuća, po ulicama i na prostorima gdje nije bilo moguće postrojiti bojni red. No ubrzo se pribravši, Breno odvede svoje Kelte u njihov tabor bez većih gubitaka. A obnoć, digavši tabor, sa svom svojom vojskom ostavi grad te se, odmakavši šezdeset stadija,[100] utabori uz Gabijsku cestu.[101] U osvit dana stiže ga Kamilo sjajno naoružan s Rimljanima koji su tada bili puni samopouzdanja; i poslije žestoke, dugotrajne bitke natjera Gale u bijeg uz velik pokolj i zauzme njihov tabor. Od bjegunaca jedni su bili odmah prilikom gonjenja sasječeni, a većinu, koja se raspršila unaokolo, napadali su stanovnici okolnih sela i gradova pa ih ubijali.

30. Tako je Rim na čudan način bio osvojen, a na još čudniji oslobođen pošto su ga barbari u svemu držali sedam mjeseci. Jer ušli su u nj par dana poslije kvintilskih Ida,[102] a bili su istjerani oko februarskih Ida.[103] Kamilo proslavi trijumf onako kako je i dolikovalo onome koji je postao spasiocem domovine koja je već propala i koji je Rimu vratio Rim; jer građani koji su pobjegli iz grada pratili su skupa sa ženama i djecom njegova trijumfalna kola kad su ulazila u grad, a oni koji su bili opsjednuti na Kapitoliju i za dlaku izmakli smrti od gladi išli su im ususret grleći jedni druge i plačući od sreće što su je dočekali, dok su svećenici i službenici božjih hramova, donoseći svekolike svete predmete koje su, bježeći, ondje sakrili i potajno sa sobom iznijeli, tako sačuvane pokazivali građanima koji su željeni prizor primali s radošću kao da se sami bogovi s njima opet vraćaju u Rim; pošto je prinio žrtve bogovima i očistio grad prema uputama onih koji su se razumijevali u takve obrede, Kamilo obnovi postojeće hramove, a sam podiže hramove Kaži i Božjem Glasu[104] pronašavši ono mjesto na kome je noću glas božanstva, najavljujući dolazak barbarske vojske, dopro do ušiju Marka Cedicija.

31. Unatoč živu nastojanju Kamilovu i velikim naporima svećenstva mjesta gdje su ranije stajali hramovi tek su teško i uz veliku muku najzad bila otkrivena; ali kako je i grad trebalo iznova graditi iz stanja potpuna razorenja, mnoštvo je obuzimala malodušnost pred tim zadatkom i oklijevali su jer su bili lišeni svega i jer im je u tom času oporavak i počinak od nevolja bio većma potreban nego da se utrđuju i iscrpljuju na poslu za koji nisu imali ni sredstava ni tjelesne snage. Dok su im se tako misli opet pomalo svraćale na Veje, grad svime snabdjeven a ostao netaknut, dali su prilike za demagoške spletke onima koji su navikli

govoriti puku samo da mu ugađaju i čule su se buntovne riječi protiv Kamila, da on iz častoljublja i radi vlastite slave njih nastoji lišiti grada koji stoji spreman da ih primi i sili ih da šatoruju u ruševinama i da ponovno podižu ono što je samo jedno veliko zgarište zato da se o njemu ne govori samo kao o vođi i vojskovođi Rima, nego, gurnuvši Romula u stranu, i kao o njegovu utemeljitelju.

Zato senat, uplašen tim nemirima, ne dopusti Kamilu, ma koliko je on to želio, da odloži svoju vlast prije isteka godine, iako nitko dotada nije bio dikatator dulje od šest mjeseci, a istovremeno je senat nastojao umirivati i ublaživati narod nagovarajući ga i moleći, pokazujući mu humke i grobove predaka, podsjećajući ga na svetišta i posvećena mjesta koja su Romul, Numa ili koji drugi od kraljeva uz zaziv bogova njima predali na čuvanje. Od najvažnijih božanskih znamenja isticali su svježe odsječenu glavu nađenu pri kopanju temelja za Kapitolij kao znak da je tome mjestu suđeno da postane glavom Italije[105] i Vestinu vatru, koju su djevice poslije rata ponovno zapalile a oni koji ostave grad opet je utrnjuju i gase zauvijek, što će za njih biti sramota bilo da budu gledali grad nastanjen došljacima i tuđincima, bilo napušten i ostavljen stoki za pašu.

Dok su se senatori tako jadali i svakome napose pojedinačno i često svima zajedno u narodnoj skupštini, njih je opet u srce diralo mnoštvo kukajući zbog nastale nevolje i moleći ih neka ih ne prisiljavaju da sada, kad su se goli i bez igdje ičega spasili kao iz nekakvog brodoloma, sastavljaju razbijene komadiće grada dok drugi stoji spreman da ih primi.

32. Odluči, dakle, Kamilo da stavi stvar na raspravu u senatu; mnogo je i sam izrekao zalažući se za njihovu domovinu, a mnogo i svaki drugi koji je želio; najzad, podigavši se, pozove Lucija Lukrecija koji je prema utvrđenom običaju prvi davao mišljenje[106] neka se izjasni prvi, a zatim ostali senatori po stalnome redu.[107] A kad je nastala tišina i Lukrecije baš mislio započeti, slučajno je vani prolazio centurion sa smjenom dnevne straže i, obrativši se jakim glasom onome koji je išao na čelu noseći bojni znak,[108] zapovjedi mu da se zaustavi i da usadi znak u zemlju jer će ondje biti najljepše smjestiti se i ostati. Kako su te riječi pale u prijelomnom trenutku i u času dok su razmišljali o nesigurnoj budućnosti, Lukrecije, poklonivši se bogovima, reče da se priključuje svojim glasom njihovoj volji, a ostali, jedan po jedan slijediše njegov primjer. A čudesna se promjena zbila i u nagnuću puka, jer su jedan drugoga pozivali i poticali da se prihvati posla ne po nekakvu redu i rasporedu, nego kako je u koga bilo spremnosti i volje. Zato je grad bio izgrađen zbrkanih ulica i ispremiješanih kuća uslijed njihove žurbe i brzine. Pripovijeda se, naime, da se za godinu dana grad podigao iznova od novih zidina sve do pojedinačnih stambenih zgrada.

Kad su oni kojima je Kamilo povjerio da iznova označe sveta mjesta i da ih obnove, jer je sve bilo ispreturano, obilazeći Palacij došli do Martova svetišta, našli su ga razorena i spaljena od barbara, ali pretražujući i raščišćavajući to mjesto naiđoše na augurski[109] štap Romulov zakopan u veliku i duboku naslagu pepela. Taj je štap svinut na jednom kraju i zove se *lituus*; njime se gataoci služe pri određivanju nebeskih polja kad

sjedaju gatati po letu ptica, kako se njime služio i Romul jer je bio izvrstan gatalac. A kad je njega nestalo između ljudi, svećenici, uzevši taj štap, čuvahu ga nedodirljiva kao bilo koji drugi sveti predmet. Pronalazak njega, očuvana od propasti u ono vrijeme kad je sve drugo bilo uništeno, učini ih veselijima učvrstivši im nade u budućnost Rima u uvjerenju da mu to znamenje osigurava vječni opstanak.

33. Još se nisu riješili tih poslova, kad ih iznenadi rat jer su Ekvijci, Volsci i Latini istovremeno provalili na njihovo područje, a Etruščani opsijedali Sutrij, savezнички grad Rima. A kako su konzularni tribuni, koji su imali zapovjedništvo nad vojskom, utaboreni Mecijske gore,[110] bili pod opsadom Latina i u opasnosti da izgube svoj tabor pa su poslali u Rim tražeći pomoć, Kamilo bude po treći put imenovan diktatorom. O tom ratu postoji dvostruka predaja; započet ću s onom legendarnom.

Kažu da su Latini, bilo tražeći izliku za rat ili što su uistinu željeli oživjeti iskonsko srodstvo dvaju naroda, poslavši k Rimljanima, tražili od njih slobodne mlade djevojke za žene, a kad su Rimljani bili u neprilici što da rade – s jedne su se naime, strane pribojavali rata, a s druge su sumnjali da je to traženje žena zapravo zahtjev da im se predaju taoci prikriven lijepim imenom uzajamne ženidbe – služavka po imenu Tutula ili, po drugima, Filotida, savjetova magistratima neka pošalju s njom sluškinje mladenačke dobi i otmjene vanjštine urešene kao nevjeste iz dobrih kuća, a ostalo će biti njezina briga. Magistrati su, kažu, popustivši njezinu nagovaranju, izabrali od služavki onoliko koliko je ona procijenila prikladnim za svoj naum i, opremivši ih odjećom i zlatom, predadoše ih Latinima koji su taborovali nedaleko od grada. Noću ostale djevojke neopazice ukloniše mačeve neprijatelja a Tutula (odnosno Filotida), uspevši se na visoku divlju smokvu i raširivši iza sebe svoju gornju haljinu,[111] podigla je, kažu prema Rimu upaljenu zublju kao što se dogovorila s magistratima, ali o čemu nitko drugi od građana ništa nije znao. Zato se i dogodilo da je izlazak vojnika iz grada bio bučan jer, kako su ih magistrati požurivali, oni su jedni druge zvali po imenu i jedva se nekako postrojavali u borbeni poredak. A kad su jurnuli na palisadu neprijatelja koji su spavali ne očekujući ništa slično, zauzeli su, kažu, njihov tabor i pobili većinu njih. To se, vele, dogodilo na None mjeseca koji se onda zvao kvintil a sada juli[112] i svetkovina što se slavi na taj dan spomen je na taj pothvat. Jer najprije, izlazeći hrpimice kroz gradska vrata, izvikuju glasno mnoga domaća i obična imena kao Gaj, Marko, Lucije i slična, oponašajući kako su onda u žurbi vojnici zvali jedni druge; zatim služavke, sjajno nagizdane, obilaze naokolo i šale se dobacujući dosjetke ljudima koje susreću. Među njima se odigrava i neka bitka kao sjećanje da su i onda one sudjelovale u boju s Latinima. A dok se goste, sjede u sjeni smokvinih grana; i taj dan Rimljani nazivaju Kapratinskim Nonama[113] po divljoj smokvi, kako misle, s koje je mlada služavka dala znak zubljom; jer divlja smokva zove se na latinskom *caprificus*.

Ali drugi tvrde da se većina toga što se na toj svetkovini govori i radi odnosi na sudbinu Romulovu; istoga, naime, onoga dana on je, kažu, nestao iznad gradskih vrata obavijen iznenadnom tminom i olujom koja

je sve obuhvatila, kako neki drže, za pomrčine sunca, i taj je dan prozvan Kapratinskim Nonama po mjestu gdje se to zbilo; koza se, naime, na latinskom zove *capra*; a Romul je iščezao dok je držao govor narodu kod takozvane Kozje bare, kao što je navedeno u njegovu životopisu.[114]

34. Druga verzija, koju usvaja većina povjesničara, glasi ovako: Kamilo, imenovan po treći put diktatorom i doznavši da vojsku pod konzularnim tribunima opsijedaju Latini i Volsci, bi prisiljen pozvati pod oružje i one građane koji više nisu bili u dobi za vojnu službu nego su je već premašili. Zaobišavši u velikom krugu Mecijsku goru i ostavši tako neprimijećen od neprijatelja, smjesti svoju vojsku njima iza leđa i, zapalivši brojne vatre, pokaza time[115] svoju prisutnost. Opsijedani Rimljani, ohrabreni, smjerahu navaliti i zametnuti bitku; ali Latini i Volsci, zatvorivši se unutar svog opkopa, ograđivahu gustom palisadom od drvena kolja i zaštićivahu preprekama svoj tabor sa sviju strana nalazeći se između dvije neprijateljske vojske i odlučivši da čekaju pojačanja od kuće, a očekujući istovremeno i pomoć od Etruščana. Razabravši njihovu namjeru i bojeći da mu se ne dogodi da i sam bude opkoljen kao što je on opkolio neprijatelja, Kamilo požuri da iskoristi svoju prednost. Kako su neprijateljske prepreke bile od drva, a jak je vjetar puhao u svanuće od planina, snabdjevši se zapaljivim strelicama i izvevši u zoru svoje trupe, naredi jednom dijelu da gađaju strijelama i dižu galamu na suprotnoj strani,[116] a sam je s onima koji su imali bacati vatru na mjestu odakle se vjetar obično najsnažnije zalijetao na neprijateljski šanac čekao pravi čas. Kad se, pošto se bitka već zametnula, sunce stalo pomaljati a vjetar snažno puhati, Kamilo, davši znak za juriš, zasu šanac nebrojenim plamenim strijelama. Kad je oganj u gustom kolju drvene palisade ubrzo našao hranu i širio se uokrug, Latini, ne imajući u pripremi nikakvo sredstvo za gašenje, kako je već tabor bio pun vatre, zbijani na malom prostoru, provaljivahu natjerani nuždom protiv naoružanih neprijatelja postrojenih u borbenom poretku ispred šanca. I malo ih od tih uteče, a one koji su ostali u taboru sve je progutala vatra, dok je najzad Rimljani ne ugasiše pa razgrabiše plijen.

35. Pošto je to bilo dovršeno, ostavivši sina Lucija da kao zapovjednik tabora čuva zarobljenike i plijen, sam provali u neprijateljsku zemlju. I zauzevši grad Ekvijaca i pokorivši Volske, odmah povede vojsku k Sutriju, jer još nije doznao za sudbinu Sutrijaca, nego je žurio njima u pomoć misleći da su u opasnosti i pod opsadom Etruščana. Ali slučaj je htio da su oni već predali grad neprijateljima, a ovi su ih pustili da odu bez igdje ičega osim jedino haljine na sebi; i Kamila koji je dolazio susretoše putem sa ženama i djecom jadikujući zbog svoje nesreće. A Kamilo, oplakujući ih i ražalivši se i sam na taj prizor i videći da Rimljanima, kojima su se Sutrijci vješali oko vrata, teku suze i da su puni ogorčenja zbog onoga što se dogodilo, odluči nimalo ne odlagati osvetu nego odmah istoga dana krenuti na Sutrij računajući da će ljude koji su netom osvojili grad imućan i bogat i nisu ostavili nikoga od neprijatelja u njemu a ne očekuju ih niti izvana, naći potpuno opuštene i bezbrižne; a

računao je ispravno. Jer ne samo da je neprimijećen prošao zemljom nego ga nisu opazili ni kad je stigao do gradskih vrata i zaposjeo gradske zidine; nitko ih, naime, nije čuvao, nego su se raštrkali po kućama gdje su pili i zabavljali se. A kad su razabrali da su neprijatelji već zagospodarili situacijom, od prekomjerna jela i pijanstva bili su u tako jadnu stanju da mnogi ni za bijeg nisu imali snage; čekajući po kućama ginuli su najsramotnijom smrću od sviju[117] ili su se predavali neprijateljima. Tako se dogodilo da je grad Sutrij u jedan dan bio dvaput osvojen i da ga oni koji su ga držali izgubiše, a oni koji su ga izgubili povratiše zahvaljujući Kamilu.

36. Trijumf proslavljen zbog tih pobjeda nije mu donio manje priznanja ni slave nego prva dva. Ta i one od građana, koji su mu najviše zavidjeli i radije pripisivali sve njegove uspjehe sreći nego njegovoj sposobnosti, njegovi su novi uspjesi prisiljavali na priznanje da je njegova slava rezultat njegove vrsnoće i poduzetnosti. Među njegovim poricateljima i zavidnicima najuočljiviji bio je Marko Manlije, onaj koji je prvi potisnuo Gale od citadele kad su noću napali Kapitolij i zato je dobio pridjevak Kapitolijski. On, naime, smatrajući da treba da bude prvi od građana i ne mogavši na častan način nadmašiti Kamila slavom, prihvatio se uobičajene i dobro poznate taktike onih koji idu za tiranijom nastojeći ulagivanjem pridobiti puk, osobito pak zadužene tako što je jednima pomogao i zastupao ih kao odvjetnik pred sudom protiv vjerovnika, a druge, uhapšene, silom otimao i sprečavao da ih se po zakonu izvodi pred sud, tako da se ubrzo oko njega okupilo mnogo ljudi bez sredstava i zadavalo velik strah najodličnijim građanima[118] prkošenjem i izazivanjem smutnji na Forumu. A kad je Kvint Kapitolin,[119] postavljen diktatorom da suzbije te nemire, bacio Manlija u zatvor, a narod na to obukao žalobnu odjeću, što se dešavalo samo kod velikih i općenarodnih nesreća, senat, uplašivši se nereda, naloži da Manlije bude pušten. Ali on, oslobođen, nije bio ništa bolji nego je poslije puštanja još naprasitije podjarivao narod i izazivao razdor u gradu. Napokon ponovno izaberu Kamila za konzularnog tribuna.

Ali kad se pred sudom vodio postupak protiv Manlija, velika je smetnja tužiteljima bio vidik s toga mjesta. Naime mjesto, na kojem je Manlije bio svoju noćnu bitku s Keltima, stršalo je nad Forumom i pobuđivalo kod gledalaca sažaljenje. Manlije je i sam pružao ruke u tom pravcu i plačući budio sjećanje ljudi na svoj slavni boj, tako da suci u neprilici nisu znali što čine i višekratno su odlagali postupak jer niti su htjeli optuženika osloboditi krivnje pri očiglednim dokazima njegova zločina, a niti su bili u stanju primijeniti zakon protiv njega kad je, zbog onog mjesta koje se odande vidjelo, svima bio pred očima njegov slavni podvig. Zato Kamilo, postavši svjestan svega toga, premjesti sudište van grada u Petelinski gaj;[120] kako se odatle nije mogao vidjeti Kapitolij, tužilac iznese optužbu, a kod sudaca sjećanje na prošle događaje ustupi mjesto pravednu gnjevu zbog optuženikovih sadašnjih zločina. Tako, dakle, Manlije, osuđen, bi odveden na Kapitolij i strmoglavljen niz onu stijenu pa mu na taj način isto mjesto postade spomenikom najsretnijeg

djela i najveće nesreće. A Rimljani, razorivši do temelja njegovu kuću, sagradiše ondje hram božici koju zovu Opominjateljicom[121] i izglasaše zaključak da nijedan patricij ne smije stanovati na kapitolijskom brežuljku.

37. Kamilo, pozvan da bude konzularni tribun po šesti put, otklanjao je budući da je već bio poodmakle dobi, a možda i stoga što se bojao ljudske zavisti i odmazde usuda zbog tolike slave i uspjeha. Ali najočigledniji je razlog bila tjelesna slabost; stjecajem okolnosti, baš je tih dana bio bolestan. Ali narod mu ne dopusti da izbjegne magistraturi, nego, vičući da od njega ne traži da jaši konja niti da u potpunu oružju sudjeluje u bojevima već da samo savjetuje i naređuje, prisili ga da preuzme vrhovno zapovjedništvo i da s jednim od svojih drugova u službi, Lucijem Furijem, odmah povede vojsku protiv neprijatelja. To su bili Prenestinci i Volsci koji su s velikom vojskom pustošili zemlju rimskih saveznika. Pošto je izveo vojsku na vojnu i utaborio se do neprijatelja, sam je smatrao najzgodnijim da razvlači rat da bi, ako bi ustrebalo bitke, povratio tjelesnu snagu za odlučni boj. Ali kako je njegova druga u službi Lucija želja za slavom nezadrživo vukla u opasnost, a kako je isti žar razbuđivao i kod vojničkih tribuna i centuriona, Kamilo, pobojavši se da se ne bi činilo da iz niske zavisti staje na put uspjehu i častoljublju mladih ljudi, za čime oni željno streme, pristane protiv volje da Lucije svrsta vojsku u poredak za bitku, a sam zbog bolesti ostade s malim brojem ljudi u taboru. Ali kad se Lucije prenaglo upustio u bitku i bio razbijen, Kamilo, razabravši da Rimljani bježe, ne uzmogne se suspreći nego, skočivši sa svoga ležaja, dođe sa svojim pratiocima do vrata tabora gurajući se kroz bjegunce prema progoniteljima tako da su se jedni od Rimljana odmah okretali i polazili za njim, a oni koji su se tiskali odostrag zaustavljali su se pred njim i, sastavljajući štitove u neprekinut niz, sokolili jedni druge da ne ostavljaju svog zapovjednika. Na taj način neprijatelji bijahu zaustavljeni pri gonjenju toga dana; a slijedećega ih Kamilo, izvevši svoju vojsku i zametnuvši bitku, potuče do nogu i zauzme njihov šanac upavši unutra zajedno s bjeguncima i pobivši većinu njih. Potom doznavši da su Etruščani osvojili grad Satrik i poklali sve stanovništvo, a bili su to Rimljani,[122] posla veći i teško pokretni dio vojske u Rim, a sam s najmlađim i najvatrenijima napadne Etruščane koji su držali grad i, svladavši ih, jedne od njih istjera, a druge poubija.

38. Vrativši se s mnoštvom plijena u Rim, dokaza time da su najrazboritiji od sviju bili oni građani koji se nisu uplašili tjelesne slabosti i starosti vođe koji je posjedovao iskustvo i hrabrost, nego su ga izabrali premda on to nije želio i premda je bio bolestan radije nego one od ljudi u punoj mladenačkoj dobi koji su žudjeli i otimali se za zapovjedništvo. Stoga, i kada su pristizali glasovi da su se Tuskulanci odmetnuli, Rimljani zatražiše da Kamilo povede vojsku protiv njih izabravši sebi na pomoć jednoga od petorice svojih drugova u službi.[123] A on, premda su to svi željeli i molili ga, mimoišavši ostale, na sveopće iznenađenje odabere Lucija Furija. Jer on je bio taj koji je protiv Kamilova mišljenja netom od prevelika žara zametnuo odlučnu bitku i u njoj doživio neuspjeh; no

Kamilo, hoteći, kako se činilo, prikriti onu nezgodu i oprati toga čovjeka od sramote, dade prednost upravo njemu pred svima ostalima. Ali Tuskulanci, kad je već Kamilo nastupao protiv njih, hoteći lukavo popraviti svoju grešku, napuniše ravnicu ljudima koji su, kao u vrijeme mira, obrađivali zemlju i pasli stada, gradska vrata držahu širom otvorena i djecu ostaviše u školama da uče. Od naroda su se mogle vidjeti zanatlije u svojim radionicama kako se bave zanatima, a otmjeno građanstvo u mirnodopskoj odjeći na trgu, dok su magistrati žurno obilazili gradom određujući konačišta za Rimljane kao da ne očekuju nikakvo zlo niti su ga svjesni. Unatoč tim njihovim postupcima Kamilu nije ni na pamet padalo da posumnja u to da su Tuskulanci pripremali izdaju, ali sažalivši se na njihovo pokajanje, naredi da pođu u senat pa da uznastoje ublažiti njegov gnjev; sam se pridruži molbama ishodivši da gradu bude otpuštena svaka krivica, te su, štaviše, građani dobili rimsko građansko pravo.[124] To su bili najznačajniji rezultati njegovog šestog konzularnog tribunata.

39. Kad je poslije toga Licinije Stolon potakao u gradu veliku bunu koja je dovela do razdora između puka i senata, jer je puk silom htio iznuditi da pri postavljanju dvaju konzula jedan svakako bude pučanin, a ne obojica patriciji, pučki su tribuni bili izabrani, ali je svjetina spriječila izbore za konzule. Pa kako je zbog bezvlađa[125] stanje srtalo prema sve većim neredima, senat imenuje Kamila diktatorom po četvrti put protiv volje puka. Niti on sam nije baš čeznuo za tim – nije se želio suprotstavljati ljudima koji su u mnogim i teškim bojevima stekli pravo da mu otvoreno kažu da je veće uspjehe postigao na bojnom polju s njima nego u političkoj aktivnosti s patricijima i da su ga sada iz zavisti izabrali za diktatora ili da skrši puk ako bude dovoljno jak, ili da bude sam skršen ako podlegne. Pa ipak, nastojeći odvratiti prijeteće nevolje, doznavši za dan u koji pučki tribuni namjeravahu ozakoniti svoj zakonski nacrt, pismenim proglasima najavi za taj dan popisivanje svih za vojnu službu podobnih građana[126] i pozove narod s Foruma na Martovo polje prijeteći teškim novčanim kaznama onima koji ne poslušaju. Ali kako je to samo izazivalo nov otpor pučkih tribuna koji su sa svoje strane prijetili i svečano se zaklinjali da će ga kazniti globom od pedeset tisuća drahmi[127] ako ne prestane narodu priječiti glasanje i usvajanje zakona, Kamilo, bilo da se uplašio nove osude na progonstvo, nedolične za čovjeka njegovih godina i velikih zasluga, bilo da nije mogao i da je htio nadvladati silu naroda koja je bila neodoljiva i nesavladiva, povuče se tada u svoju kuću; narednih dana, ispričavši se bolešću, zahvali se na svojoj službi.

Senat imenuje drugog diktatora; a taj, odredivši za svog zapovjednika konjaništva[128] samog vođu bune Stolona, dopusti potvrđivanje zakona koji je najviše ozlojeđivao patricije. Zabranjivao je, naime, da itko posjeduje više od pet stotina jutara[129] zemlje. Tada je, dakle, Stolon postao glasovit zahvaljujući pobjedi kod glasanja; ali malo potom bude otkriveno da sam posjeduje onoliko koliko je priječio drugima i bi kažnjen po svom vlastitom zakonu.

40. Ali još dok je preostajao spor oko izbora konzula, što je bila glavna teškoća i prvi zametak razdora, te je zadao najviše briga senatu u

njegovoj razmirici s narodom, iznenada stigoše jasne vijesti da Kelti, još jednom krenuvši s Jadranskog mora, u jačini od mnogo desetina tisuća nastupaju prema Rimu. Zajedno s glasom stizali su i podaci o ratnim operacijama jer je zemlja bila pustošena, a ljudi, svi kojima nije bilo lako naći utočište u Rimu, raspršivali su se po planinama. Ta prijetnja učini kraj razdoru i, pošto se mnoštvo združilo s aristokracijom, a puk sa senatom, izabraše svi jednodušno Kamila po peti put za diktatora. On je već bio u dubokoj starosti i imao je gotovo osamdeset godina; ali videći potrebu i opasnost nije tražio isprike da ga toga oslobode, kao ranije, niti je pribjegao izgovorima, nego je, smjesta preuzevši vrhovno zapovjedništvo, stao novačiti borce.

Znajući da je glavna snaga barbara u njihovim mačevima kojima oni, zadajući udarci na pravi barbarski način i bez ikakva umijeća, većinom rasijecaju ramena i glave, dade iskovati za većinu svojih ljudi kacige od čista željeza i izglačane površine da se mačevi oklizuju o njih ili da se lome,[130] a štitove dade naokolo obrubiti pločicama od mjedi jer drvo sâmo nije moglo odolijevati udarcima; same vojnike uputi da se služe svojim dugačkim kopljima držeći ih u ruci kao sulice[131] i da, podmećući ih pod neprijateljske mačeve, na njih dočekuju udarce.

41. Kad su Kelti bili blizu, ulogoreni na rijeci Anionu, otežali i pretrpani neizmjernim plijenom, Kamilo, izvevši svoju vojsku, smjesti je u jednu šumsku udolinu koja se blago uzdizala, a bilo je u njoj mnogo uzanih klanaca tako da je najveći dio vojske bio skriven, dok se činilo da se vidljivi dio od straha stisnuo na vrletna mjesta.

Hoteći još više učvrstiti to njihovo mišljenje, Kamilo se nije prihvaćao obrane niti kad su mu pustošili pod nosom, nego je, ogradivši se šancem, mirovao sve dok nije opazio da su se jedni raštrkali u potrazi za krmom, a drugi se u taboru čitavo vrijeme nemilice prežderavaju i opijaju. Tada, još za noći poslavši naprijed svoje lako naoružane trupe da ometaju barbarima svrstavanje u borbeni poredak i da među njima izazivaju metež čim budu izlazili iz tabora, u zoru povede dolje u ravnicu i postroji u poredak za bitku tešku pješadiju[132] koja se pokaza brojnom i punom želje za bojem, a ne, kako su barbari očekivali, malobrojnom i plašljivom. Samopouzdanje Kelta najprije, međutim, pokoleba to što su smatrali da je njih nedostojno da budu prvi napadnuti, a zatim ih je rimska laka pješadija svojim napadajem, i prije nego što su zauzeli svoj uobičajeni bojni raspored i razvrstali se po jedinicama, uznemirivala i prisiljavala da se bore nasumce bez reda. Najzad, kad je Kamilo poveo u napad svoju tešku pješadiju, Gali, trgnuvši mačeve, pohitaše da se pobiju u borbi izbliza, ali ih Rimljani predusretahu dugačkim kopljima i dočekivahu njihove udarce na dijelove okovane željezom, te tako skretahu u stranu oštricu njihova željeza koje je bilo meko i slabo iskovano pa su se mačevi brzo iskrivljavali i svijali nadvoje dok su im štitovi, probijani, otežavali jer se koplje vuklo za njima.[133] Stoga su i odbacivali vlastito oružje pa se pokušavali domoći rimskoga i odbiti u stranu njihova koplja hvatajući ih rukama. Ali Rimljani, videći ih tako nenaoružane, počeše se služiti svojim dugačkim mačevima i nastade velik pokolj onih u prvim redovima, dok

su ostali bježali ravnicom u svim pravcima. Kamilo je, naime, unaprijed zaposjeo brežuljke i uzvisine, a tabor je Gala bio lako osvojiv jer su ga u svojoj preuzetnoj samouvjerenosti propustili utvrditi.[134]

Kažu da se ta bitka odigrala trinaest godina poslije zauzeća Rima, a da je Rimljanima, koji su se veoma bojali tih barbara, usadila trajan osjećaj samopouzdanja pred Keltima smatrajući da su ih u onoj ranijoj prilici[135] pobijedili zahvaljujući bolesti i neočekivanoj nesreći Gala, a ne svojom većom snagom. U svakom slučaju, njihov je strah bio tolik da su donijeli zakon da se svećenici oslobađaju obaveze služenja u vojsci osim u slučaju rata s Galima.

42. To je, dakle, bio zadnji vojnički uspjeh što ga je Kamilo izvojštio. Grad Velitru,[136] naime, zauzeo je usput na istoj vojni jer mu se predao bez borbe. Ali na političkom ga je bojištu još čekala najveća borba, to teža što ju je trebalo voditi s narodom koji se vratio ojačan pobjedom i silom je tražio da se izabere konzul pučanin, što je bilo suprotno ustaljenoj tradiciji, dok se senat protivio i nije dopuštao da Kamilo položi svoju službu misleći da će se uz pomoć njegova snažnog i velikog autoriteta uspješnije boriti braneći aristokraciju. Ali kad mu je jednom, dok je zasijedao na Forumu i obavljao javne poslove, zapovjedio službenik, poslan od pučkih tribuna, da pođe za njim i stavio ruku na nj kao da će ga silom odvući, a galama i metež ispunili Forum kao još nikad dotada, jer su Kamilovi pratioci gurali pučkog službenika s povišena mjesta gdje je bila Kamilova službena stolica, dok je svjetina odozdo dovikivala tražeći da se odvuče diktator, Kamilo, ne znajući što da radi u nastaloj situaciji, ne odreče se svoje časti, nego, povevši sa sobom senatore, pođe u senat. I prije nego što je ušao, okrenuvši se prema Kapitoliju, pomoli se bogovima da sadašnje nemire uprave prema najpovoljnijem ishodu zavjetovavši se da će sagraditi hram Slozi kad prestanu neredi.

Premda je u senatu nastala velika rasprava između suprotnih mišljenja, ipak prevlada ono blaže i popustljivo prema puku, koje je dopuštalo da jedan od konzula bude biran iz redova pučana. A kad je diktator objavio to narodu kao zaključak senata, odmah se, kako se moglo i očekivati, radosni izmiriše se senatom i ispratiše Kamila pljeskom i glasnim povlađivanjem. Sutradan, sabravši se, izglasaše da se izgradi hram Sloge kao što se Kamilo zavjetovao, pročeljem prema Forumu i mjestu skupštine[137] kao spomen na te događaje i da se takozvanoj latinskoj svetkovini[138] pridoda jedan dan pa da svetkovina ubuduće traje četiri dana, a da odmah svi Rimljani s vijencima na glavama prinesu žrtvu. A na izborima koje je proveo Kamilo izabrani su bili konzuli Marko Emilije iz redova patricija i Lucije Sekstije iz redova pučana. I to je bio posljednji javni čin Kamilov.

43. Sljedeće godine zarazna epidemija, navalivši na Rim, odnese nebrojeno mnoštvo obična naroda i većinu magistrata. Umrije i Kamilo, po dobi i upotpunjenošću životnog puta zreo za to ako je to ikada itko bio, ali rastuživši Rimljane više nego smrt sviju onih zajedno koji su u to vrijeme umrli od te bolesti.[139]

Bilješke

[1] Rimski *imperium*.
[2] To nisu bili obični vojnički tribuni koji su kasnije postojali u vojsci, nego tzv. *tribuni militum consulari potestate*, vojnički tribuni s konzulskom vlašću.
[3] Narod je tražio da jedan od konzula bude pučanin. Najzad su taj spor riješili nagodbom: neće se birati 2 konzula nego 6 vojničkih tribuna s konzulskom vlašću, a ovi su mogli biti pučani.
[4] Ostavljen je rimski naziv za taj pojam koji je vrlo teško prevesti. Magistratura je funkcija, služba, čast, a ujedno znači i njezino izvršavanje.
[5] Kapetana je etrurski grad, a Faleriji grad italskih Faliska koji su se i geografski i kulturno potpuno uklopili među Etruščane.
[6] Apolona.
[7] *Feriae Latinae*; uveo ih je Tarkvinije Oholi, po predaji zadnji rimski kralj, a slavila su ih latinska plemena na Albanskoj gori u čast Jupiteru Lacijaru.
[8] God. 396.
[9] Kao što je diktator bio *magister populi*, zapovjednik »naroda«, tj. pješadije, tako je njegov pomoćnik i zamjenik (nešto kao veliki vezir kod Osmanlija ili hilijarh kod antičkih Perzijanaca) *magister equitum*, zamjenik konjaništva.
[10] Podrazumijeva se: njima u čast.
[11] Ina, žena tebanskoga kralja Atamanta, bila je ljubomorna na jednu robinju u koju se Ataman strastveno zaljubio i progonila je nesretnicu. Atamant poludi i pojuri s mačem u ruci da sasiječe ženu koja, bježeći, skoči sa sinom Melikertom u more. Otada su je, po priči, štovali kao božicu Leukoteju, a sina joj kao boga Palemona. Ina je ranije spasila i othranila Dionisa Bakha, sina svoje sestre Semele i Zeusa. Zato su joj majke pružale djecu svojih sestara i braće, a ne svoju.
[12] Vidi bilj. 5.
[13] Podzemne rovove ispod zidina i utvrda.
[14] Da je ponesu.
[15] V 22. Tit Livije je živio u 1. st. n. e. i napisao veliku, dijelom sačuvanu povijest Rima od postanka.
[16] Nije uspjeh Kamilov u tome što je opsada toliko trajala, nego što je osvojio grad koji je izdržao tako dugotrajnu opsadu.
[17] Plutarhu nije do konzistentnosti karaktera; on uzima pojedine crte anegdotski izdvojene i ilustrirane: čovjek, koji je ovdje razmetljiva, čak bogohulna oholica, malo je prije bio pobožan, požrtvovan i smjeran narodni vođa koji se plaši prevelike sreće!
[18] Trijumfatorska.
[19] Na Forumu (glavnom rimskom trgu). Forum znači središnji trg svakoga antičkoga grada (kao *agorá* kod Grka). Ali zbog središnje političke važnosti rimski je Forum postao pojam pa se zato ovdje ne prevodi.
[20] Apolonu.
[21] Diktatorske.
[22] Talenat kao jedinica težine nije uvijek i posvuda imao istu vrijednost. Ovdje se zacijelo misli tzv. solonsko-atički talenat od oko 26,2 kg; 8 talenata iznosilo bi 209,6 kg.
[23] Danas Liparski otoci kod Sicilije.
[24] Troveslarke, lađe s tri reda vesla.
[25] U starije doba narodna je skupština donosila odluke u krivičnim postupcima.

[26] Ilijada I 407–412.
[27] Grčki.
[28] Asi su bili od mjedi, odnosno zapravo od bakra.
[29] Podrazumijeva se: a to je po vrijednosti jedna drahma. Denar, latinski *denarius* (od čega naš dinar) dolazi od *deni* »po deset« i *assis* »as«.
[30] Po jednima u Skitiji, po drugima možda Ural.
[31] Ti narodi nisu baš bili susjedni, jer su Senonci živjeli oko današnje Seine a Keltiberi – ako se oni stvarno kriju pod Plutarhovim »Keltorijima« – u Hispaniji.
[32] Naime Tirenskim. Tireni je drugi naziv za Etruščane.
[33] Danas Chiusi.
[34] Otprilike 17, 28 km.
[35] Bilo je to 18. srpnja 390.
[36] Dani u koje se nije sudovalo niti su se održavale skupštine; to su u Ateni bila 3 posljednja dana u mjesecu, zatim 25. targelij i onih 7 dana kad su se mrtvima prinosile žrtve. U Rimu su se nazivali *dies nefasti*. Ali dan u koji je Rim zadesila kakva katastrofa poput poraza na Aliji nije bio samo *dies nefastus*, nego i *dies ater* (»crni dan«).
[37] Filozof iz Efeza na prijelazu iz 6. u 5. st. pr. n. e., začetnik dijalektičkog mišljenja.
[38] U epu *Poslovi i dani*.
[39] O tome se ne zna ništa.
[40] Srpanj/kolovoz.
[41] Epaminondina pobjeda nad Spartancima i saveznicima, kraj spartanske hegemonije u Grčkoj.
[42] Utvrda na vrhu planine u sjev. Beotiji kod Tespije.
[43] Ništa o tome nije poznato.
[44] Rujan/listopad.
[45] Pobjeda Atenjana i Platejaca pod Miltijadovim zapovjedništvom god. 390 nad vojskovodama Darija I.
[46] Grci pod vodstvom Pausanije pobijedili su Kserksove kopnene snage pod Mardonijem god 379.
[47] Gorski ogranak na rtu Trogiliju na obali Male Azije nasuprot otoku Samu; danas Samsun dağı. Istog dana kad su kod Plateje pobijedili Mardonija, grčka, pretežno atenska mornarica, pod zapovjedništvom Periklova oca Ksantipa pobijedila je perzijsku.
[48] Pobjeda Aleksandra Makedonskog nad Darijem III god. 331. Bitka se zapravo odigrala kod mjesta Gaugamele, a ne kod samoga grada Arbele.
[49] God. 376. Time je nestalo spartanske hegemonije na moru, kao što je nje na kopnu nestalo nakon Leuktre god. 372; vidi bilj. 41.
[50] Pobjeda Grka u velikoj pomorskoj bitki nad brodovljem perzijskoga kralja Kserksa kod otoka Salamine. Bitka se odigrala krajem rujna (što otprilike odgovara Plutarhovu datumu).
[51] Nije sačuvano.
[52] Svibanj/lipanj.
[53] Makedonski (ili Veliki).
[54] God. 334.
[55] Autor izgubljene opće povijesti Grčke u 4. st. pr. n. e.
[56] Aristotelov nećak; pratio je Aleksandra na pohodu na istok, ali je pao u nemilost i zaglavio. Bio je filozof i povjesničar. Djela su mu izgubljena.
[57] Geograf i povjesničar u 5. st. pr. n. e. Djela su mu izgubljena.
[58] Filarh iz Atene (?), živio je u 2. polovici 3. st. pr. n. e. i napisao 28 (izgubljenih) knjiga povijesti.
[59] Kolovoz/rujan.
[60] God. 322. u tzv. Lamijskom ratu koji je izbio poslije smrti Aleksandra Makedonskog.
[61] Sada Kaprena. Bitka je bila god 338. i faktično je značila kraj grčke političke samostalnosti.
[62] Makedonski, otac Aleksandrov.
[63] Spartanski kralj Arhidam došao je u pomoć Grcima grada Tarenta protiv Lukanaca, ali u kolovozu 338. bude potučen i ubijen.
[64] Budući da se ovdje inače govori o grčkim uspjesima i neuspjesima, neki mijenjaju u

»Kalhedonjani«; Kalhedon je bio grad u Bitiniji na ulazu u tračkí Bospor, sada Kadi Kiöj. Nije poznat razlog niti za Kartažane, niti za Kalhedonjane.

[65] Eleusinske su misterije imale početak 14. boedromija (kraj rujna).

[66] Makedonskog. Bilo je to kad su se poslije Filipove smrti 336. Tebanci i Atenjani pobunili protiv makedonske prevlasti. Teba je bila razorena u kolovozu 335.

[67] To je netočno. I sam Plutarh nigdje drugdje ne spominje tako nešto (npr. u životopisu Aleksandrovu i Demostenovu).

[68] Ijakho je mistično ime Dionisa Bakha. Njegov se kip u svečanoj povorci nosio iz Atene u Eleusinu. Eleusinski su misteriji bili inače posvećeni Demetri i Kori (Perzefoni), njezinoj kćeri.

[69] Godine 185. kod Aranzija.

[70] God 69. kod Tigranokerte. Radi se o armenskom kralju Tigranu I.

[71] Vjerojatno se radi o Atalu II Filadelfu, kralju pergamskome, koji je vladao od 159. do 139.

[72] Za dva dana koji slijede za danom bitke na Aliji.

[73] Obično citirano kao *Aetia* ili *Quaestiones Romanae* (otprilike »Rimske starine«; naslov u gornjem tekstu dan je prema sadržaju spisa). Ovo se mjesto odnosi na *Quaest. 25* ili *Etički spisi (Moralia)* str. 209–210.

[74] Egeriju, mističnu nadahnjivateljicu Numinu, neki su smatrali Muzom a ne nimfom. U Numinu životopisu Plutarh dopušta da mudri rimski zakonodavac svoje reforme duguje koliko Egeriji, toliko i Muzama.

[75] U svetištu Vestina hrama.

[76] S neba pali kip božice Palade Atene.

[77] Nakon propasti Troje on je, po priči, doveo preostale Trojance u Italiju. Njegov potomak Romul osnovao je Rim, a od Enejina sina Askanija Jula potječe po tradiciji julijevski rod kojemu je pripadao Cezar.

[78] Sin Zeusa i Elektre, kćeri Titana Atlanta; zbog poplave otišao je iz Arkadije na Samotraku, a odande u Troju. Po njemu se kraj oko Troje nazivao Dardanijom, a Dardani su jedno od imena za Trojance u *Ilijadi*.

[79] Otok Samotraka (danas Samotraki) u Egejskome moru bio je poznat po svojim misterijima i kultovima Kabirā.

[80] Dionizije Halikarnašanin, od koga potječe ta verzija, čini se da je pomiješao »svete predmete« i »trojanske Penate (kućne bogove)«.

[81] U svetištu Vestina hrama. Vesta je bila rimska božica kućnoga ognjišta.

[82] Prijevod latinskoga »sakrosanktne«. No vjerojatno je Plutarhov latinski izvornik imao neko drugo značenje, otprilike »presvete« ili sl.

[83] Lat. *Doliola*, od *doliolum*, deminutiv od *dolium* »sud, ćup, bačva«.

[84] Tiber.

[85] Stvarno su otišle u etrurski grad Cere.

[86] *Pontifex maximus*.

[87] Po tradiciji, god. 753.

[88] Filozof, iz Herakleje na Pontu (Crnome moru); živio je od oko 390. do oko 310. Bio je učenik Platonov. Od njegovih 47 djela sačuvani su nam gotovo samo naslovi.

[89] Budući da je grčki oblik imena Rima (*Rhōmē*) bio identičan imenici »snaga«, i nehotice je moglo doći do uvjerenja da se radi o grčkome gradu.

[90] Ocean, češće konkretno Atlantik.

[91] O tome ne znamo ništa.

[92] Marko Papirije Mugilan, konzularni tribun 418. i 416., konzul 411.

[93] Misli se vjerojatno: kao diktator.

[94] Tiber.

[95] Tekst u uglatim zagradama, koji djelomično ponavlja ono što je bilo rečeno u prethodnoj rečenici, neki smatraju naknadno umetnutim i neautentičnim.

[96] Zacijelo se misli: od *trajne* koristi.

[97] Rimska je funta iznosila 0,33 kg, a grčka litra (*kotila*, mjerica) 0,274 l. Domaće je žito pir.

[98] *Vae victis!*

[99] Izbor diktatora značio je suspenziju ovlaštenja svih drugih magistrata (konzula, konzularnih tribuna – a to je bio Sulpicije). Kamilo se vješto poslužio pravnom smicalicom.

[100] Oko 10,5 km.

[101] Vodila je od Eskvilinskih vrata do grada Gabija.

[102] Kvintilske su Ide bile 15. srpnja. *Kvintilis* je prvotno ime petog, kasnije sedmog rimskog mjeseca (od *quinque* »pet«), koji je naknadno Cezaru u čast prozvan julijem.

[103] Februarske Ide padale su na 13. veljače.

[104] Ajo Lokucije (*Aius Locutius*) od *aio* i *loquor*, oboje »govorim«; taj bog je oličenje glasa koji je Marka Cedicija upozorio na dolazak Gala (vidi 14. glavu); Plutarhov je prijevod nespretan. *Ara Aii Locutii* poznata je i u kasnije vrijeme.

[105] To je bilo za posljednjega rimskoga kralja Tarkvinija Ohologa koji je kopao temelje za Kapitolij. Gatalac je tada prorekao da ta glava pretkazuje da će to mjesto postati glavom Italije.

[106] Bio je, dakle, prvak senata (*princeps senatus*).

[107] To je bio najsvečaniji način izglasavanja odluke: prvo se pitalo za mišljenje bivše konzule, zatim bivše pretore i tako redom ostale prema dostojanstvu. Kad je bila postignuta većina, postupak se prekidao.

[108] Isto što danas zastava.

[109] Auguri su bili u Rimu tumači božanskih znamenja.

[110] Mecij je područje u Laciju nedaleko grada Lanuvija.

[111] Da sakrije signal od pogleda Latina.

[112] 7. srpnja.

[113] None su bile 5. ili 7. dan u mjesecu.

[114] 27. glava.

[115] Opsjednutim Rimljanima.

[116] Od one gdje se on nalazio.

[117] Jer se nisu ni pokušali braniti.

[118] Optimatima, pripadnicima stranke imućnih.

[119] To je Plutarh pomiješao imena. Prema Titu Liviju (VI 11, 10) diktator je bio Aulo Kornelije Kos koji je za svog »zapovjednika konjaništva« (*magister equitum*) ili pomoćnika uzeo Tita Kvinkcija (a ne Kvinta) Kapitolina.

[120] Blizu Flumentanskih vrata.

[121] Ili Savjetnice zbog mnogih dobrih savjeta koje su Rimljani dobili od nje; latinsko joj je ime *Moneta*. To je Junona koja je imala hram s posvećenim guskama. Poslije je u hram Junone Monete bila prenesena državna kovnica novca, pa se otuda novac i danas naziva monetom.

[122] Blizu Ancija. U njemu je bila rimska kolonija.

[123] Konzularnih tribuna bilo je šest.

[124] To je značilo: sva politička prava kao građani Rima. Normalno su savezнички gradovi u Italiji imali tzv. italsko građansko pravo, koje je bilo manjeg opsega. Tako Italci nisu mogli biti birani za rimske magistrate, nisu imali povlastice u sudskim procesima kao Rimljani i sl.

[125] Nije bilo nikakve izvršne vlasti (konzula).

[126] Takve su se listine povremeno sastavljale. Kamilova mjera odgovarala bi današnjoj mobilizaciji.

[127] Plutarhovo preračunavanje valuta nije pouzdano. Grčka drahma obično je i najčešće vrijedila oko 90 zlatnih predratnih. francuskih santima. Ona nema pravog ekvivalenta u rimskom novcu. Ovdje se vjerojatno misli na srebrni denar čija je vrijednost bila nešto veća od zlatnog francuskog predratnog franka. Taj je iznos globe vrijedio otprilike 39.500 predratnih zlatnih jugoslavenskih dinara.

[128] *Magister equitum*, pomoćnik i zamjenik diktatora.

[129] Radi se o rimskom jutru, *iugerum*, koje je iznosilo 28.800 m^2 ili 0,252 hektara.

[130] Da se oklizuju o glatku površinu, odnosno da se lome zbog čvrstoće materijala od kojega su bile načinjene.

[131] Naime: da njima zadaju i dočekuju udarce, a ne da im služe samo za bacanje.

[132] Legionare. Nejasno je kako je pješadiju »vodio dolje u ravnicu« ako su se prethodnoga dana utaborili u jednoj »šumskoj udolini«.

[133] Koplje se zabolo, šiljak svinuo, te je ono ostalo visjeti o štitu i vuklo se za njim po zemlji držano svinutim šiljkom.

[134] Kako na uzvisine nisu mogli zbog neprijatelja, a znali su da im tabor nije nikakva zaštita, Galima je preostalo samo da bježe ravnicom.

[135] Trinaest godina prije toga, poslije oslobođenja Rima.

[136] Na južnom rubu Albanskoga gorja. Danas Velletri.
[137] To je bio komicij, sjeverozapadni dio Foruma na obronku Kapitolija. Ondje su se održavale narodne skupštine i pretor je sudio.
[138] Vidi bilj. 8.
[139] Umro je god. 365.

PERIKLO

(oko 490–429. pr. n. e.)

1. Opazivši da neki bogati stranci u Rimu u svom naručju naokolo nose i miluju štenad i majmunčad, Cezar ih August,[1] kako se govori, zgodno upita zar kod njih žene ne rađaju djecu, ukorivši tako zaista vladarskom riječju sve one koji na životinje troše nama od prirode usađenu ljubav i nježnost što smo je dužni pružati samo ljudima. Budući da je našoj duši prirođena također želja za učenjem i sklonost promatranju, nije li pravo da budu prekoravani oni koji tu sklonost zloupotrebljavaju za slušanje i gledanje stvari koje nisu vrijedne nikakva truda, a zanemaruju sve što je lijepo i korisno? Naša čula zapažaju vanjski svijet samim dojmom što ga on čini na njih pa možda moraju promatrati svaku pojavu koja im se nađaje, bila ona korisna ili ne, ali pri služenju svojim umom svaki čovjek, ako to želi, ima urođenu sposobnost da se uvijek odvraća i da bez ikakve teškoće prenosi pažnju na ono što hoće, tako da treba ići za onim što je najbolje ne samo da ga čovjek promatra nego i zato da se promatranjem usavršava. Jer kao što je oku korisna ona boja koja svojom živošću i podjednako svojom ugodnošću oživljuje i jača sposobnost gledanja, tako treba svoju sposobnost mišljenja navraćati na onakve prizore koji svojom ugodnošću upućuju na dobrotu osebujnu za mišljenje.

Takvi prizori postoje samo u onima koji ih proučavaju revnošću i gorljivošću koja vodi nasljedovanju; jer u drugim slučajevima divljenje činu ne prati odmah i težnja da se što takvo uradi. Dapače, u mnogo se slučajeva događa baš obrnuto kad uživamo u djelu a preziremo tvorca; radujemo se mirisnim uljima i grimiznim tkaninama, ali bojadisare i mirodijare smatramo nedostojnom i prostom čeljadi. Stoga je zgodno rekao Antisten[2] čuvši da je Izmenija izvrstan svirač frule: »Da, ali bezvrijedan čovjek; ta inače ne bi bio tako izvrstan svirač frule«. I Filip[3] je svome sinu, koji je na jednoj gozbi ljupko i vješto udarao u kitaru, rekao: »Zar se ne stidiš tako lijepo prstima udarati u žice?« Jer dovoljno je da kralj sluša tuđe udaranje u žice; on iskazuje veliku počast Muzama i ako je samo promatrač drugih koji se u takvim stvarima natječu.

2. Sam se baviti prostim poslovima znači isto što i ne mariti za ono što je lijepo jer to posvjedočuje trud ulagan u beskorisne stvari; i nijedan plemenit mladić nije zato što je u Pizi vidio Zeusa ili u Argu Heru poželio postati Fidija ili Poliklet[4] niti postati Anakreont, Fileta ili Arhiloh[5] zato što su ga oduševile njihove pjesme. Ako nas djelo razgaljuje svojom

ljupkošću, ne slijedi nužno da poštovanje zaslužuje onaj koji ga je načinio. Stoga gledaoci i nemaju koristi od onakvih stvari koje ne bude živu želju za nasljedovanjem i stremljenje koje pokreće dobru volju i snagu da bi se stvorilo slično djelo. Ali zato nas vrlina samim svojim djelima neposredno dira tako da se, diveći im se, ujedno natječemo s onima koji su ih napravili. Kod onih dobara koja nam sreća daje volimo posjedovanje i uživanje, a kod dobara koja dolaze od vrline volimo djelatnost, te ono prvo radije primamo od drugih, a drugo radije sami dajemo drugima. Sve, naime, što je lijepo silno privlači k sebi i izravno usađuje želju za djelovanjem; jer ne oblikuje se samo značaj motričev oponašanjem, već mu proučavanje djela ucjepljuje odlučnu namjeru da ga izvrši.

Zbog toga sam i ja odlučio nastaviti s bilježenjem životopisa i evo, sastavio sam i ovu desetu knjigu koja sadrži životopis Perikla i Fabija Maksima koji je do kraja izdržao rat s Hanibalom. To su bili ljudi slični i u ostalim vrlinama, ali osobito u blagosti i pravednosti, ljudi koji su se time što su znali podnositi bezobzirnu neuviđavnost svoga naroda i svojih drugova u vlasti svojoj domovini pokazali izvanredno korisnima. Da li tim sudom pravo pogađam onamo kamo treba, slobodno je suditi po sadržaju ovoga spisa.

3. Periklo je bio iz plemena Akamantovića, iz općine Holarga, a i s očeve i s majčine strane bio je iz prve kuće i loze; jer Ksantip, koji je kod Mikale pobijedio vojskovođe perzijskoga kralja,[5a] oženio se Agaristom, unukom[5b] Klistena koji je protjerao Pisistratoviće, smjelo srušio tiransku vlast, postavio zakone i ustanovio ustav, u kojem su načela u korist opće sloge i blagostanja najzgodnije izmiješana. Agaristi se učinilo u snu da je rodila lava i za nekoliko dana rodi Perikla.[5c] Dijete je inače po tijelesnom obličju bilo bez mane osim što mu je glava bila odveć izdužena i nerazmjerna prema tijelu. Zato gotovo svi njegovi portreti imaju na glavi kacigu jer umjetnici po svoj prilici nisu željeli prikazivati njegovu izobličenost. No atički ga pjesnici nazivahu »Skinokefalom«, tj. Lukovi-còglavim; morska se, naime, lukovica naziva ponekad *skhînos*. Od komediografa Kratin[6] veli u svojim *Hironima*: »Svađa i starodrevni Kron, sjedinjeni ljubavlju, rodiše najvećeg tiranina, kojega bogovi nazivaju 'glavozbirom'.«[7] A tako opet u *Nemezi*: »Dođi, Zeuse, gostoljupče glavati!«[7a] Teleklid pak govori o njemu kako sad unezveren od poslova sjedi na Akropoli »oteščale glave, sad opet kako iz devetokrevetne[8] glave sam rađa silnu tutnjavu ratnu«;[9] a Eupolis[10] u svojim *Općinama* pita za svakog demagoga koji se iz Hada[11] popeo natrag gore, a kad mu najposlije spomenuše Perikla, reče:

Ta baš si ono glavno odozdo donio.

4. Učiteljem u glazbi bio mu je, kako većina tvrdi, Damon, čije ime kažu da treba izgovarati s kratkim prvim slogom; ali Aristotel[11a] veli da je Periklo muzičku naobrazbu stekao kod Pitoklida.[11b] Čini se da je taj Damon bio savršen sofist, samo se zaklanjao iza riječi glazba da bi tu svoju izuzetnu vještinu skrivao pred mnoštvom, dok je ovamo Periklu kao političkom atletu bio trenerom i učiteljem. Pa ipak, nije ostalo neprimije-

ćeno da se Damon tek zaklanja za svoju liru te ga kao smutljivca i prijatelja tiranide prognaše ostrakizmom, a komički ga pjesnici uzeše na nišan. Čak i Platon[12] stavlja nekome u usta pitanje:

K'o prvo zato reci mi, zaklinjem te: ti,
Što kažu, Hiron,[13] *òdgoji nam Pèrikla.*[14]

Periklo je bio i učenikom Zenonu iz Eleje, koji se, kao i Parmenid,[15] bavio prirodom i izvještio u metodi pobijanja kojim bi protivnika stjerao u škripac, kao što je rekao i Flijunćanin Timon[15a] ovim riječima:

Neodoljivu snagu velju dvojezičnoga
Zenóna što napada sve.

No onaj koji se najviše družio s Periklom i najviše mu usadio veličajnost držanja i način mišljenja zamašniji od obične demagogije, koji je uopće svjesnome dostojanstvu njegova značaja dao polet i višu usmjerenost, bio je Anaksagora iz Klazomene[15b] koga su njegovi suvremenici nazivali Umom bilo zato što ih je zadivila njegova oštroumnost, koja se u tumačenju prirode pokazala neobično velikom, ili zato što je on bio prvi koji svemiru kao načelo uređena poretka nije postavio slučaj niti nuždu, već um, čist i bez primjesa, sastavljen od istovrsnih dijelova, dok je sve ostalo izmiješano od raznih počela.

5. Taj je čovjek Perikla osobito zadivio, pa je ovaj, opajajući se njegovim učenjem o svemirskim tijelima, takozvanom meteorologijom, i njegovim spekulacijama o nebeskim pojavama, usvajao ne samo ono ozbiljno mišljenje i uzvišen način govora koji je čist od prostačkoga i bezočnoga lakrdijanja nego i sabranost izraza lica koje se nije razvlačilo na smijeh, blagost u nastupu i suzdržanost u odijevanju koju nikakav afekt u govoru nije remetio, pa spokojni ton njegova glasa i mnoga druga svojstva koja su sve ispunjala velikim divljenjem. Jednom je, na primjer, kad ga je nekakav bezobrazan i neotesan čovjek psovao i grdio, on to na trgu cijeli dan šutke podnosio obavljajući pritom nekakav hitan posao; uvečer je mirno pošao kući, a onaj čovjek za njim, sipajući na nj svakakve pogrde. Kad se već spremao da uđe u kuću, a već se bilo smračilo, zapovjedi sluzi da uzme luč, pa toga čovjeka isprati i odvede kući.

Istina, pjesnik Ion[16] veli da je Periklo u društvu bio nabusit i nadut i da je u njegovu uzvišenu govoru bilo dosta primjesa preuzetnosti i prezira prema drugima, dok se kod Kimona[17] hvali njegova obzirnost, umiljatost i uljudna uglađenost u vladanju. Ali pustimo Iona, koji je tražio da vrlina, kao i tragička tetralogija, svakako ima nekakav satirski dodatak. Druge, koji su Periklovu ozbiljnost nazivali častohlepljem i umišljenošću, pozivao je Zenon da i oni budu častohlepni, jer je držao da i samo vanjsko nasljedovanje nesvjesno pobuđuje želju za tim i naviku u tome.

6. Od drugovanja s Anaksagorom nije Periklo stekao samo te koristi nego se čini da se uzdigao i nad praznovjerje što ga uzrokuje strah od nebeskih pojava kad im čovjek ne poznaje uzroka. Jer nadzemne pojave izazivaju kod ljudi užas kome je uzrok neukost u tim stvarima. Od toga nas oslobađa prirodoslovlje, te nas umjesto strašljiva i grozničava prazno-

vjerja ispunja sigurnom bogobojaznošću praćenom dobrim nadama.

Pripovijeda se da je gatalac Lampon, kad su jednom sa sela Periklu donijeli glavu ovna sa samo jednim rogom, vidjevši jaki i tvrdi rog što je izrastao posred čela rekao da će pri postojanju dviju moćnih stranaka u gradu, Tukididove[18] i Periklove, prevlast najzad prijeći na jednoga od njih i to na onoga kome je to znamenje došlo; no Anaksagora je rasjekao onu glavu i pokazao mozak, koji nije ispunio šupljinu lubanje, već se izdužio poput jajeta i iz čitave lubanje skupio na onome mjestu gdje je počinjao korijen roga. Tada je Anaksagora bio onaj koji je pobrao divljenje prisutnih; ali domala bio je to Lampon, jer je Tukidid bio srušen, te je sveukupna briga za interese naroda došla pod Periklov nadzor.

No ništa, mislim, nije priječilo da obojica, filozof prirode i gatalac, ne budu u pravu jer je jedan dobro pogađao uzrok, drugi svrhu. Jednome je, naime, bio posao da prosudi odakle i kako je nešto nastalo, a drugome da unaprijed objavi svrhu i značenje toga. Oni pak, koji kažu da nalaženje uzroka nekoj pojavi znači ukidanje njezina značenja, ne pomišljaju na to da pobijanjem božanskih znamenja ujedno ukidaju od ljudi stvorene znakove poput zvuka gonga, signala vatrom i sjene kazaljke na sunčanu satu; a to je sve napravljeno da bi i po nekom uzroku i po uređenju bilo znak nečega. No to možda pripada u raspravu druge vrste.

7. Dok je Periklo bio mlad, veoma se čuvao da se suoči s narodom jer se smatralo da svojom vanjštinom nalikuje tiraninu Pizistratu, a kako je i u njega bio glas ugodan, a jezik u razgovoru okretan i brz, najstariji su ljudi bili zapanjeni tom sličnošću. K tome bio je bogat i glasovita roda, te imao veoma moćnih prijatelja pa se bojao da ga ne pogodi ostrakizam. Stoga se nije uopće bavio politikom, ali je u svojim ratnim pohodima bio hrabar i poduzetan. No kad je Aristid bio mrtav, Temistoklo[19] u progonstvu, a Kimon svojim ratnim pohodima ponajviše bio zabavljen izvan Helade, Periklo je odlučno i živo prigrlio narodnu stvar, te umjesto manjine bogataša odabrao većinu siromašnih usprkos svojoj naravi koja nipošto nije bila demokratska. Ali se, kako se čini, bojao da ne padne u sumnju da teži za tiranidom, a uz to je vidio da je Kimon naklonjen aristokraciji i da uživa osobite simpatije aristokrata. Zato potraži naklonost mnoštva i time pribavi sebi sigurnost i moć protiv svoga takmaca.

Odmah je drugačije uredio i sav svoj način življenja. U gradu je, naime, postojao samo jedan put kojim su ga viđali kako ide – onaj prema trgu i vijećnici. Pozivima na ručak i svakom takvom prijateljskom općenju i saobraćanju tako se oteo da za ono dugo vrijeme dok se bavio politikom ni k jednom svom prijatelju nije otišao na objed. Jedino kad se njegov bratić Euriptolem ženio, bio je do prikazanja žrtve[19a] prisutan, a onda je odmah otišao. Jer takva su prijateljska općenja kadra nadvladati svaki ponos, pa je teško u intimnu ophođenju sačuvati izvanjsku dostojanstvenost. Ali na istinskoj se vrlini u najljepšem svjetlu pokazuje ono što je najprimjetnije, a na čestitim ljudima ništa nije stranu čovjeku tako divljenja vrijedno kao što je njihovim prijateljima njihov svakidašnji život.

I s narodom je Periklo izbjegavao zasićenost zbog neprestana dodira, pa mu se zato približavao u razmacima. On nije govorio o svakom

predmetu niti je svaki put dolazio u skupštinu, već se, kako veli Kritolaj,[20] kao salaminska lađa[21] nudio samo za velike potrebe; a drugo je obavljao tako što je pred narod slao prijatelje i druge govornike. Kažu da je jedan od ovih bio i onaj Efijalt[22] koji je slomio moć areopaškog vijeća i građanima, kako veli Platon,[23] »natočio čašu nepomiješane slobode«,[24] od koje se narod, kako kažu komički pjesnici, razularío poput konja, te »već nije nikako htio slušati uzdu, nego je Eubeju ujedao i po otocima kao bijesan skakao«.

8. Sa svojim je načinom života i sa zamašnošću svojih misli Periklo usklađivao i svoj govor poput glazbena instrumenta i pri tome je mnogo puta napinjao žice Anaksagorine zalijevajući filozofijom prirode svoju retoriku kao da je boji. Jer on je »to svoje uzvišeno mišljenje i svoju svestranu sposobnost savršena izlaganja«, kako kaže božanstveni Platon[25] »pored svojih prirođenih lijepih sposobnosti stekao« iz znanosti o prirodi, pa kako je ono što mu je bilo od koristi prenio na umijeće govorenja, daleko je nadmašio sve ostale govornike. Tako kažu i da je dobio svoj nadimak; neki ipak misle da su ga nazvali »Olimpljaninom« po umjetninama kojima je ukrasio svoj grad ili po sposobnosti što ju je pokazao u državnoj upravi i na vojnim pohodima. A nije nimalo nevjerojatno da su mu mnoge vrline što ih je taj čovjek u sebi stopio pribavile tu čast. Ali komedije tadašnjih pjesnika, koji su i ozbiljno i u šali mnogo zabadali u nj, jasno pokazuju da je on taj nadimak dobio ponajviše zbog svog stila govorenja, te kažu da on »g r m i i s i j e v a« kad javno govori[25a] i da »nosi na jeziku strašnu m u n j u«.

Spominje se i jedna izjava Tukidida, sina Melesijina, koja se tiče Periklove govorničke snage. Tukidid je, naime, pristajao uz aristokrate, te je veoma dugo bio Periklov politički protivnik. Kad ga je lakedemonski kralj Arhidam pitao tko je bolji rvač on ili Periklo, Tukidid je odgovorio: »Kad ja njega u rvanju oborim, onda on tvrdi da nije pao i uspijeva u to uvjeriti one koji su svojim očima vidjeli kako pada«. No istina je da je i sam Periklo u svojim govorima bio oprezan, tako da se svagda stupajući na govornicu molio bogovima da mu protiv volje ne izmakne nijedna riječ koja ne pristaje predmetu rasprave.

Napisano nije ostavio ništa osim svojih prijedloga narodnoj skupštini; a i od njegovih izreka malo se koja spominje, kao na primjer ona da treba ukloniti Eginu[26] koja je krmelj Pireja[27] ili ona kad je rekao da već vidi kako se rat od Peloponeza obara na njih.[27a] A kad je jedanput Sofoklo[28] kao strateg zajedno s njime na pomorskom pohodu pohvalio lijepa dječaka, reče Periklo: »Sofoklo, vojskovođa treba da ima ne samo čiste ruke, nego i čiste oči«. Stesimbrot[28a] opet pripovijeda da je, držeći nadgrobni govor u pohvalu onih koji su poginuli na Samu, Periklo rekao da su oni postali besmrtni poput bogova; jer ni ove ne vidimo, već samo po štovanju što ga uživaju i po blagoslovu što ga udjeljuju sudimo da su besmrtni; tako je i s onima koji su pali za domovinu.

9. Tukidid[29] opisuje Periklovu upravu kao dosta aristokratsku jer je bila »tek po imenu demokratska, a uistinu je vlast bila u rukama prvoga

građanina«. I mnogi drugi tvrde da je on bio prvi od koga se narod dao zavesti na podjelu osvojene zemlje građanima, na isplaćivanje kazališnog novca i na raspodjelu novčane naknade za vršenje građanskih dužnosti, pa se tako naučio na zlo i tadašnjom politikom od štedljiva i radina naroda postao rastrošan i neobuzdan. Neka se zato po samim činjenicama razmotri što je bilo uzrok toj lošoj promjeni!

U početku je, naime, Periklo, boreći se protiv Kimonova ugleda, nastojao narod primamiti k sebi; ali kako je bio slabiji bogatstvom i novcem kojima je Kimon pridobivao siromašnije dajući svakoga dana objed svakom Atenjaninu koji je to želio, odijevajući starije i uklanjajući sa svojih dobara plotove da svatko po volji uzima plodova, Periklo, nadvladavan tim vještim demagoškim postupcima, pribjegao je diobi javnih novaca, na što ga je, kako izvješćuje Aristotel,[30] posavjetovao Damonid iz općine Oje. I podmitivši za kratko vrijeme mnoštvo isplaćivanjem kazališnog novca i sudačkih dnevnica, te drugim novčanim darovima i potporama, isprva se njime[31] služio protiv areopaškog vijeća kojemu sam nije bio članom budući da nije bio ždrijebom izabran ni za prvog arhonta,[32] ni za tezmoteta,[33] ni za basileja,[34] ni za polemarha.[35] Jer te su se službe od starine podjeljivale ždrijebom, pa tko bi položio »ispit«,[36] taj bi preko njih ulazio u areopaško vijeće. Zato je Periklo, kako je njegova moć u narodu ojačala, još većma uznastojao moć tom vijeću skršiti tako da mu je po Efijaltu bila oduzeta većina sudske jurisdikcije, a Kimon, pod optužbom da je simpaziter Lakonaca i neprijatelj demokracije, bi ostrakizmom prognan[37] premda je bio čovjek koji bogatstvom i rodom ni za kime nije zaostajao, a osim toga je izvojevao najsjajnije pobjede nad barbarima i Atenu napunio silnim novcem i plijenom, kako je zabilježeno u njegovu životopisu. Tolika je bila Periklova moć u narodu.

10. Progonstvo ostrakizmom trajalo je po zakonu za prognane deset godina; ali u međuvremenu[38] upadnu Lakedemonjani s velikom vojskom u okolinu Tanagre, a Atenjani im odmah pođu ususret. Kimon dođe iz progonstva, te stane naoružan u bojni red zajedno s pripadnicima svojega plemena želeći se djelom oprati od optužbe da pristaje uz Spartance izlaganjem ospasnosti zajedno sa svojim sugrađanima, ali Periklovi se prijatelji skupe, te ga otjeraju s obrazloženjem da je prognanik. To je valjda i bio razlog što se Periklo u toj bitki najžešće borio i najjasnije od sviju pokazao da ne štedi svoga života. No svi Kimonovi prijatelji do jednoga padoše, a njih je Periklo isto tako okrivljavao za pristajanje uz Lakonce; sad Atenjane obuze gorko kajanje i žal za Kimonom budući da su bili pobijeđeni na granicama Atike, te ih je s dolaskom proljeća čekao težak rat. Opazivši, dakle, to, Periklo bez oklijevanja ugodi želji mnoštva i štaviše sam napisa prijedlog narodnoj skupštini kojim se taj čovjek poziva natrag, a on, vrativši se, ugovori mir između oba grada.[39] Jer Lakedemonjani su bili prema njemu baš toliko prijazni koliko su mrzili Perikla i ostale pučke vođe.

Neki, međutim, tvrde da je Periklo prijedlog o Kimonovu povratku podnio skupštini tek onda kad je posredovanjem Kimonove sestre Elpinike među njima uglavljen tajni sporazum po kojem bi Kimon sa

dvjesto brodova isplovio i u tuđini imao zapovjedništvo radi osvajanja kraljeve[40] zemlje, dok bi Periklu ostala vlast u gradu. Mislilo se da je ta Elpinika i prije[41] bila učinila Perikla blažim prema Kimonu kad je ovome zbog one optužbe prijetila smrtna kazna. Perikla je, naime, narod izabrao za jednoga od tužitelja, a kad je Elpinika došla k njemu i molila ga za brata, on se nasmiješio i rekao: »Stara si,[42] Elpiniko, stara da bi obavljala tako zamašne poslove«. No usprkos tome samo je jedanput ustao da govori ispunjajući time formalno svoju dužnost; tako je od svih tužitelja on Kimonu najmanje naudio i onda se povukao.

Kako bi, dakle, čovjek mogao povjerovati Idomeneju[43] koji Perikla okrivljuje da je narodnoga vođu Efijalta, koji mu je bio prijatelj i suradnik u javnome djelovanju, iz čiste ljubomore i zavisti zbog njegove slave potajno dao umoriti? Ne znam odakle je on to pokupio, no time kao da je bacio žuč na toga čovjeka koji možda nije bio u svemu bez prigovora, ali je imao plemenito srce i časti željnu dušu u kojoj ne niče tako okrutna i čak zvjerska strast. Što se pak tiče Efijalta koji je bio strah i trepet pristalicama oligarhije, neumoljiv kod polaganja računa i kod sudskoga gonjenja sviju onih, koji su se ogriješili o narod, njegovi su se neprijatelji zavjerili protiv njega i potajno ga dali ubiti p › Aristodiku iz Tanagre, kao što je naveo Aristotel.[44] Kimon pak umrije kao zapovjednik u vojni na Kipru.[45]

11. Kako su aristokrati još prije toga vidjei da je Periklo postao najugledniji među građanima i željeli da postoji netko tko bi mu se u gradu suprotstavljao i njegovu moć bar toliko suzbijao da to ne bude potpuno samovlašće, postaviše protiv njega Tukidida iz Alopeke, čovjeka umjerena koji je ujedno bio po tazbini rođak Kimonov, da mu bude protivnikom. Budući da nije bio tako vješt ratovanju kao Kimon, ali je zato bio sposobniji u skupštini i upravi, ostajao je u gradu i hvatao se s Periklom u koštac s govornice, te uskoro uspostavio ravnotežu u političkoj borbi.

On, naime, ne dopusti da aristokrati ostanu razasuti i izmiješani s narodom kao ranije, uslijed čega je njihov prestiž zbog malobrojnosti bio potamnjen, nego ih odvoji i sastavi u jedno, te dade njihovu utjecaju veću težinu postigavši tako ravnovjesje tezulja na vagi. Postojala je, istina, već otprije neka duboka pukotina kao na komadu željeza, koja je nagovješćivala neslogu između demokratskog i aristokratskog opredjeljenja. Ali častoljubivo nadmetanje te dvojice usjeklo je veoma dubok rez u državi tako da se jedan njezin dio počeo nazivati narodnom strankom, a drugi strankom oligarha.

Zato je Periklo, sada pogotovo sasvim pustivši uzde narodu, državom upravljao prema njihovoj želji dovijajući se da u gradu uvijek bude neka svečana predstava, neka javna gozba ili svečani ophod i zabavljajući narod ne baš vulgarnim nasladama,[45a] a k tome je svake godine slao šezdeset troveslarki u kojima su brojni građani za plaću plovili osam mjeseci vježbajući se i ujedno učeći pomorskoj vještini. Pored toga, poslao je tisuću naseljenika na Herzonez,[45b] pet stotina na Naks, dvjesto pedeset na Andro i tisuću u Trakiju među Bizanćane, a druge opet u Italiju, gdje se

obnavljao Sibaris koji nazvaše Turiji.[45c] Tako je iz grada kao kakav balast uklanjao prostu svjetinu koja je bila lijena i od besposlice spremna na svašta, ublažujući ujedno time bijedu naroda, a saveznike plašeći takvim susjedstvom i postavljajući im stražu da ne misle na pobunu.

12. Ono što je Ateni donijelo najviše radosti i ukrasa, a ostalome svijetu najviše zadivljena čuđenja i što Heladi jedino svjedoči da njezina mnogospominjana negdašnja moć i staro blagostanje nije laž, naime divota njezinih javnih građevina, baš je to najvećma od sviju Periklovih političkih mjera bilo predmet ogovaranja i klevetanja njegovih neprijatelja koji su u skupštinama vikali da na narod pada sramota i rđav glas što je zajedničko blago svih Helena s Dela[46] prenio k sebi i da mu je još najpristojniji izgovor protiv tog prijekora taj da je od straha od barbara zajedničko blago odande uklonio da bi se čuvalo na sigurnu mjestu. A taj mu je izgovor Periklo oduzeo, te Helada zaključuje da očevidno trpi strašnu uvredu, čak tiranstvo, gledajući kako »mi od njezinih za ratne svrhe utjeranih doprinosa svoj grad pozlaćujemo i gizdamo kao taštu ženu ukrašavajući ga skupocjenim kamenjem, kipovima i hramovima od tisuću talenata«.

Periklo je, opet, narodu objašnjavao da za novce ne duguju računa saveznicima jer ih brane u ratu i suzbijaju barbare, a da za to ne dobivaju ni jednoga konja, ni jedan brod, ni jednog vojnika. Što saveznici daju, to su jedino novci, a novci ne pripadaju onima koji ih daju, nego onima koji ih primaju ako ovi ispunjaju ono za što ih primaju. Budući da je pak njihov grad dovoljno opskrbljen ratnom opremom, treba njegovo obilje upotrebljavati za onakve stvari od kojih će, kad budu dovršene, imati vječnu slavu, a dok se dovršuju, trenutačno blagostanje time što se pojavi svakovrsna djelatnost i svakojake potrebe koje bûde svaku vještinu, pružaju rada svakoj struci i gotovo da svemu gradu daju zaradu, pa se on tako iz svojih vlastitih sredstava istovremeno ukrašuje i prehranjuje.

Ljudi muževne dobi i u punoj snazi dobivali su obilna životna sredstva od državna novca služeći vojsku, a mnoštvo prostih radnika, koji po Periklovoj volji nisu bili uzeti u vojsku, nije trebalo niti da ostanu bez udjela u državnim prihodima, niti da primaju plaću za besposličarenje i dokoličenje. Zato je narodu predložio velik broj zamisli zamašnih gradnja i nacrte dugotrajnih pothvata koji su zahtijevali sudjelovanje radnika raznih struka da bi i onaj dio stanovništva koji je ostao kod kuće, ne manje od onih koji su služili kao mornari, vojnici u utvrdama i na bojnome polju, imao pravnog osnova da od državne imovine dobiva korist i dio. Građa za to bila je kamen, mjed, slonova kost, zlato, ebanovina i čempresovina, a obrtnici koji će to izrađivati i dogotavljati tesari, kipari, kovači, klesari, bojadisari, zlatari, tokari za slonovaču, slikari, vezilje, rezbari, zatim ljudi za otpremanje i dopremanje svega toga, trgovci, mornari i kormilari na moru, a na kopnu kolari, konjušari, vozari, užari, tkalci, sedlari, cestari i kamenari. Pa kao što vojskovođe imaju svaki svoju vojsku, tako je svaki obrt imao postrojeno mnoštvo prostih nadničara kao oruđe za rad majstorima onako kako je to tijelo duši, tako da su potrebe tih pothvata tako reći svakoj dobi i prirodnoj sposobnosti dijelile i razdavale ono obilje.

13. Tako su se te građevine dizale velebne svojom veličinom, a neusporedive oblikom i ljepotom i majstori natjecali da postignu savršenstvo ljepotom izrade; najčudesnija, pak, bila je brzina gradnje. Stvari za koje se mislilo da će svaka pojedina jedva biti dovršena za mnogo pokoljenja i ljudskih vijekova, sve su za cvata jedne jedine političke karijere dobivale konačni oblik. Pa ipak, kažu da je jednom Zeuksis,[47] čuvši da se slikar Agatarh silno oholi što svoje likove slika lako i brzo, rekao: »A ja za mnogo vremena«.[48] Jer u radu lakoća i brzina ne daju djelu trajne težine niti preciznosti u ljepoti; ali vrijeme, dano na zajam trudoljubivu nastanku djela, u njegovu očuvanju odužuje se kamatom trajnosti nastaloga. Zbog toga su Periklova djela to divnija što su u kratko vrijeme nastala za mnoge vijekove. Jer svako je pojedino ljepotom već onda bilo klasično, a vitalnošću je do dana današnjega svježe i novo. Tako cvjeta u njima neprolazna mladost čuvajući njihov izgled netaknut vremenom kao da je u tim djelima vječno cvatući dah i duša koja nikad ne stari.

Ravnatelj i nadzornik nad time bio mu je Fidija, premda su pojedinim djelima bili zabavljeni znameniti graditelji i majstori. Jer stotinu stopa dugi Partenon[48a] gradio je Kalikrat i Iktin, a hram[49] posvećivanja u Eleusini počeo je graditi Koreb, te je postavio stupove u podnožju i spojio ih arhitravima; poslije njegove smrti postavio je Metagen iz Ksipete friz i gornje stupove, dok je svetište nadsvodio kupolom sa središnjim otvorom Ksenoklo iz Holarga. Dugački pak zid, za koji Sokrat veli[50] da je sam čuo kako Periklo predlaže njegovo podizanje, preuzeo je Kalikrat. Ovomu se poslu u jednoj komediji ruga Kratin[51] da sporo odmiče:

odavno ga Periklo (kaže)
riječima dovršuje, al' činom ga ni nè miče.[52]

Odeon je po svom unutrašnjem rasporedu imao mnoštvo sjedala i mnoštvo stupova, a krov mu je bio kružno i ukoso sagrađen završavajući jednim jedinim šiljkom, pa kažu da je tako bio točna reprodukcija šatora Velikoga kralja;[53] i nad time je nadzor bio povjeren Periklu. Zato se i opet Kratin u svojim *Tračankama* njemu podruguje:

Gle, lukovicòglavi dolazi Zeus,
Na glavi mu Odeon kao kapica,
Jer ostrakizam sada daleko je već.[54]

Častoljubiv kakav je bio, tada je Periklo prvi puta dao u skupštini izglasati zaključak da se o Panatenejama[55] priređuje glazbeno natjecanje i kao izabrani sudac odredi sam kako natjecatelji treba da sviraju u frulu, pjevaju ili udaraju u kitaru. Pa kao onda, tako je i u kasnija vremena Odeon bio mjesto za pohađanje glazbenih nadmetanja.

Propileje na Akropoli dovršene su za pet godina, a graditelj bijaše Mnesiklo. Čudan slučaj koji se kod gradnje dogodio otkrio je blizinu boginje[56] koja ne samo da se nije držala po strani od gradnje nego se čak i sama prihvaćala toga posla i pomogla završiti ga. Najmarljiviji i najrevniji se obrtnik oklizne, padne s te visine, te se tako teško povrijedi

da su liječnici digli ruke od njega. Kako je Periklo bio utučen, u snu mu se ukaže boginja i odredi način liječenja kojim je toga čovjeka brzo i lako izliječio. Zato je on i dao postaviti mjedeni lik »Atene od Zdravlja« na Akropoli do njezina žrtvenika koji je, kako pripovijedaju, i prije ondje stajao.

Fidija je izradio zlatni kip boginje, pa je na mramornoj ploči zabilježeno da je to njegovo djelo; gotovo sve je bilo njemu povjereno te je, kako smo spomenuli, zbog Periklova prijateljstva on bio na čelu svim majstorima. To je protiv jednoga[57] izazvalo zavist, a protiv drugoga[58] potaklo klevetu da Fidija sa slobodnim ženama koje dolaze razgledati gradnju Periklu ugovara sastanke. Tu priču prihvatiše komički pjesnici i raširiše glas o njegovoj velikoj razvratnosti povezujući svoje klevete sa ženom Periklova prijatelja i podzapovjednika Menipa i s pticogojstvom Pirilampa, Periklova dobra prijatelja, kojemu su prišivali da onim ženama, s kojima je Periklo održavao intimne veze, potajno šalje paunove na dar.[59]

Pa čemu bi se još čovjek mogao začuditi kod ljudi koji su po načinu življenja lakomisleni podrugljivci i koji klevetanjem uglednijih prinose žrtvu zavisti mnoštva kao kakvu zlu demonu kad se i Tašanin Stesimbrot usudio Periklu javno pripisati strašnu i bajoslovnu bezbožnost na ženi njegova sina? Zato se istraživanjem istina i čini teško dokučiva pa i neulovljiva, jer kasnijim naraštajima protok vremena ometa ispravno spoznavanje događaja, a događajima suvremeno istraživanje djela i ljudi nagrđuje i izvrće istinu s jedne strane zavist i mržnja, a s druge ugađanje i laskanje.

14. Kad su govornici Tukididove stranke počeli vikati na Perikla da rasipa novce i upropašćuje državne dohotke, upita on u skupštini narod misle li da je mnogo potrošeno; kad oni rekoše da je potrošeno i previše, odgovori: »Neka, dakle, ti troškovi ne padnu na vaš nego na moj teret, pa ću na te zgrade staviti posvetni natpis u svoje vlastito ime«. Tek što je Periklo to rekao, bilo zato što su se zadivili njegovoj velikodušnosti ili što su se takmičili s njegovim častoljubljem za slavu tih djela, uzvikaše se pozivajući ga neka troši državne novce i plaća troškove ništa ne štedeći. A najzad se podvrgao s Tukididom borbi za ostrakizam i, preturivši sretno opasnost, otjerao njega u progonstvo[60] a protivnička se stranka raspala.

15. Kad je, dakle, tako svaki razdor bio uklonjen i država se nekako smirila i potpuno ujedinila, uzeo je Periklo u svoje ruke i grad Atenu i sve što je o Atenjanima ovisilo: prinose, vojske, troveslarke, otoke i more i k tome veliku moć koju su im osiguravali Heleni, a i veliku moć koju su im omogućivali barbari, prevlast učvršćenu podloženim narodima, prijateljstvom mnogih kraljeva i savezima s vladarima. Ali sam više nije bio onaj isti, krotak pred narodom i spreman da popušta željama mnoštva i ugađa im kao brodar vjetrovima. Štoviše, okanio se popustljivog i gdjekad mlitavog upravljanja narodom, koje je nalik na ljupku i meku glazbu, te je u svojoj politici udario u žice aristokratske, čak kraljevske.

Tom se politikom služio na najveće opće dobro ispravno i besprijekorno, te je narod ponajviše dokazima i uputama vodio tako da mu je bilo po volji. No kad je ponekad narod pokazivao nezadovoljstvo, on je pritezao uzde i silom ga vukao k njegovu probitku oponašajući posvema liječnika koji u zamršenoj i dugotrajnoj bolesti u zgodan čas dopušta neškodljive užitke, a onda opet prema potrebi primjenjuje bolne zahvate i gorke lijekove koji donose bolesniku spas. Jer u svjetini koja ima takvu golemu državu rađaju se, dakako, svakojake strasti, a Periklo je bio jedini koji je posjedovao prirodni dar da svaku od tih strasti vješto iskoristi. Osobito su mu njihove nade i strahovi bili poput kormila kojima je pravovremeno susprezao njihov prkos, a otklanjao i hrabrio njihovu malodušnost. On je tako dokazao da je govorništvo, po riječi Platonovoj,[61] vođenje duša a glavni mu je zadatak umješno postupanje s ćudima i porivima kojima je, kao nekim žicama i zvucima duše, potreban veoma fin dodir i udarac. No glavni razlog uspjehu nije bila jednostavno snaga njegova govora nego, kako veli Tukidid,[62] ugled što ga je taj čovjek stekao svojim načinom življenja i pouzdanje u nj jer je svatko znao da se on nikakvim darovima ni novcima ne da podmititi. Zahvaljujući njemu, Atena je od velika grada postala najveći i najbogatiji, pa premda je utjecajem nadvisio mnoge kraljeve i vladare od kojih su ga neki oporučno odredili skrbnikom svojim sinovima, svoju imovinu, kakvu mu je otac ostavio, nije uvećao ni za jednu drahmu.

16. Njegova je pak moć posve očevidna iz jasna Tukididova izlaganja, dok je komički pjesnici daju naslutiti kroz zlobne aluzije nazivajući njega i njegove drugove novim Pizistratovićima i tražeći od njega zakletvu da neće postati tiranin, čime su htjeli reći da se njegova prevelika moć slabo slaže s demokracijom, te je odveć ugnjetavačka. Teleklid kaže da su mu Atenjani predali

> *Od gradova doprinose, gradove još, da ih vezuje i da ih driješi,*
> *Njine utvrde kamene, jedne da gradi, a druge potom da ruši,*
> *Njine ugovore, vlast, moć, mir i bogatstvo i ostale darove sreće.*[63]

I to nije bio samo rezultat sretna trenutka niti vrhunac cvata ili kratkotrajna popularnost jedne uprave, već je on četrdeset godina bio prvi čovjek među ljudima poput Efijalta, Leokrata, Mironida, Kimona, Tolmida i Tukidida, a poslije pada i progonstva Tukididova dobio je za punih petnaest godina stalnu i neprekidnu vrhovnu vlast i to tako što je svake godine bio ponovno biran za stratega.[64] K tome je ostao nepodmitljiv premda nije bio sasvim nehajan u stjecanju novca. Upravljanje imetkom što ga je zakonitim nasljeđivanjem stekao od oca, da ga ne bi zanemario i rastepao, a opet da ne bi zbog njega uz druge poslove imao neprilika i gubljenja vremena, uredio je tako kako je mislio da mu je najudobnije i najtočnije. Sav je, naime, godišnji prirod najedanput prodavao, a onda je pojedinačno na trgu kupovao sve potrebno za život i prehranu. Zbog toga on svojim odraslim sinovima nije bio ugodan, ni ženskoj čeljadi darežljiv uzdržavatelj, nego su se one tužile na te izdatke dan po dan i točno odmjeravane za najpotrebnije, te nije bilo nikakvih uzgrednih troškova

kao inače u velikoj kući i u materijalnu obilju; svaki utrošak i svaki primitak strogo je slijedio broj i mjeru. A onaj koji je svu tu strogu točnost neprestano održavao bio je jedan jedini sluga, Euangel, koji je bio ili prirodno obdaren ili ga je Periklo izvježbao tako da je nadmašio sve druge u vođenju gospodarstva.

Takvo Periklovo ponašanje doduše nije bilo u skladu s Anaksagorinom mudrošću, jer je ovaj u svom božanskom zanosu i ponositosti zapustio svoje gospodarstvo i zemlju ostavio neobrađenu ovcama za pašu, ali život spekulativna filozofa nije, mislim, isto što i život državnika, jer prvi svoju misaonu moć primjenjuje bez pomoći oruđa i vanjskih sredstava za postizanje plemenitih ciljeva, a drugi se sa svojom osobnom sposobnošću zapliće u ljudske potrebe, pa može ponekad u bogatstvu naći ne samo jednu od životnih nužnosti nego i jednu od plemenitih svrha života kao što je bilo i kod Perikla koji je pritjecao u pomoć mnogim siromasima. Štaviše, i za Anaksagoru kažu, kad je Periklo bio veoma zaokupljen poslovima pa ga je, već starca, zanemario, da je ležao umotan u haljine hoteći sebe umoriti glađu; kad je to Periklo slučajno doznao, prepavši se, otrči, kažu, tome čovjeku i stade ga moliti na sve moguće načine sažalijevajući ne toliko njega koliko sebe ako izgubi takva savjetnika u upravljanju državom. Tad Anaksagora, vele, otkrije glavu pa mu reče: »Periklo, čak i oni koji trebaju svjetiljku dolijevaju u nju ulja«.

17. Kad su se Lakedemonjani počinjali ljutiti na rastuću moć Atenjana, Periklo, potičući narod na još veću uznositost i na samosvjesnu težnju za velikim djelima, predloži skupštini pismeni zaključak da se svi Heleni, gdje god prebivali u Evropi ili Aziji, pozovu na dogovor, te da i mali i veliki gradovi pošalju poslanike u sabor u Atenu da vijećaju o helenskim svetištima koja su barbari spalili, o žrtvama što ih za Heladu duguju bogovima, a na koje su se zavjetovali za vrijeme borbi s barbarima, te o moru[65] da bi svi njime mogli ploviti bez straha i u miru. U tu svrhu bilo je poslano dvadeset ljudi starih preko pedeset godina, od kojih petorica pozivahu Jonjane i Dorane u Aziji i otočane do Lezba na sjeveru i Roda na jugu, petorica krenuše u krajeve na Helespontu i u Trakiji sve do Bizanta, petorica su bila odaslana u Beotiju, Fokidu i na Peloponez, a odande preko Lokride na susjedni kontinent sve do Akarnanije i Ambrakije, dok ostali putovahu preko Eubeje u krajeve oko gore Ete i malijskoga zaljeva, a onda u ahejsku Ftijotidu i Tesaliju nagovarajući svuda ljude da dođu i sudjeluju u vijećanju o miru i zajedničkoj akciji Helade; ali ne postigoše ništa niti se gradovi sakupiše zbog protivljenja Lakedemonjana, te se taj pokušaj najprije izjalovio na Peloponezu. Tu sam, međutim, pojedinost dodao da pokažem Periklovu narav i širinu njegovih pogleda.

18. Kao vojskovođa Periklo je ponajviše bio glasovit po svojoj opreznosti; niti se svojevoljno upuštao u bitku koja je bila nejasna ishoda i uključivala opasnost niti se ugledao i povodio za vojskovođama koji su postigli sjajan uspjeh i divljenje stavljajući sve na kocku, nego je svojim

sugrađanima uvijek ponavljao da će oni, koliko je u njegovoj moći, ostati živi zauvijek i besmrtni.

Gledajući kako se Tolmid, sin Tolmejev, zbog svoje ranije dobre sreće i izuzetnih počasti što ih je stekao u ratovima sasvim u nevrijeme sprema da provali u Beotiju i kako je najodličnije i osobito častoljubive mlade ljude nagovorio da kao dobrovoljci pođu u rat, te se njih samih, bez ostale vojske, nakupilo tisuću, Periklo ga je pokušavao suspreći i u narodnoj skupštini odvratiti znamenitim riječima: ako ne vjeruje Periklu, neće pogriješiti ako pričeka najmudrijeg savjetnika – vrijeme. Te su mu riječi, istina, u onaj čas pribavile tek osrednje priznanje; ali poslije nekoliko dana, kad je stigla vijest da je Tolmid u bitki kod Koroneje potučen,[65a] sam poginuo i mnogi odlični građani izginuli, to donese Periklu silan prestiž i naklonost kao razumnu čovjeku kojemu je stalo do njegovih sugrađana.

19. Od njegovih je vojni najviše zadovoljstva izazvala ona na tračkom Herzonezu[65b] jer je donijela spas ondje nastanjenim Helenima: ne samo što je doveo tisuću atenskih doseljenika i time ojačao stanovništvo tamošnjih gradova, nego je i prevlaku[66] pregradio utvrdama i prijevojima od mora do mora i tako zapriječio upade Tračana koji su preplavljivali Herzonez i učinio kraj dugotrajnu i tešku ratu koji je onaj kraj, u usku dodiru sa susjednim barbarskim područjima i prepun razbojničkih bandi na međama i unutar međa, sve vrijeme tištao. No najveće je divljenje pobudio i kod stranaca[67] se proslavio time što je oplovio Peloponez zaplovivši sa sto troveslarki iz Pege u Megari. Jer ne samo da je opustošio širok pojas primorja kao ranije Tolmid nego je prodro svojim teško naoružanim pješacima s brodova i dalje od mora i potisnuo sve neprijatelje u njihova utvrđenja, jer su se preplašili njegova dolaska; a kad ga Sikionjani dočekaše kod Nemeje i zametnuše bitku, potuče ih do nogu i podigne pobjedni znak. Iz naklonjene mu Ahaje uze u svoje troveslarke vojnika i odveze se sa svojim brodovljem na kopno nasuprot Ahaji, proveze se mimo Aheloja, pregazi Akarnaniju, zatvori Enijađane[68] u njihov grad, opustoši i pohara im zemlju i tek se onda uputi kući pošto se neprijateljima pokazao strašnim, a svojim sugrađanima pouzdanim i odlučnim vojskovođom. Jer one koji su sudjelovali u pohodu nije zadesila nikakva nezgoda čak ni kao posljedica slučaja.

20. Kad je s velikim i sjajno opremljenim brodovljem zaplovio u Pont,[69] postigao je ono što su helenski gradovi tražili i prema njima se ponio ljubezno, a okolnim je barbarima pokazao veličinu svoje sile i neustrašivu smionost Atenjana kojom oni plove kamo god žele i kojom su sve more podvrgli svojoj vlasti. Sinopljanskim prognanicima ostavi trinaest brodova s vojnicima pod Lamahovim zapovjedništvom da im pomažu protiv tiranina Timesileja. A kad je ovaj bio istjeran, predloži Periklo da šesto atenskih dobrovoljaca otplovi u Sinopu i da se nastane skupa sa Sinopljanima porazdijelivši među se kuće i zemlju što su ih prije imali u vlasti tiranin i njegovi pristaše.

Ali u drugome nije popuštao impulzivnim težnjama svojih sugrađana

niti se dao zavesti kad su oni od tolike snage i sreće zaneseni dobili želju da opet udare na Egipat i uznemiruju u priobalju vlast kraljevu.[70] Mnoge je već obuzimala i ona nesretna i kobna žudnja za Sicilijom koju su kasnije raspalili govornici poput Alkibijada. Neki su čak sanjarili o Italiji i Kartagi ne baš sasvim bez realnih izgleda s obzirom na veličinu dotad stečene nadmoći i na sretan tok njihovih pothvata.

21. Ali Periklo je to istrčavanje susprezao i potkresavao tu pretjeranu poduzetnost, te je veći dio njihove moći usmjeravao na čuvanje i osiguravanje dotadašnjih tečevina držeći da je velik zadatak potiskivati Lakedemonjane i suprotstavljati im se u svakom pogledu, kako je pokazao u mnogim drugim slučajevima, a osobito svojim držanjem u svetom ratu. Kad su, naime, Lakedemonjani s vojskom navalili na Delfe i tamošnji hram, koji je bio u vlasti Fočana, vratili Delfljanima, dođe Periklo odmah čim su oni otišli s vojskom i uspostavi opet vlast Fočana.[71] A kad su Lakedemonjani »právo prvoga pitanja«, koje su im podijelili Delfljani, dali urezati mjedenome vuku na čelo, dobije[72] on i za Atenjane »pravo prvoga pitanja« i dade to na istome vuku urezati s desne strane.

22. Da je Periklo imao pravo što je atensku moć zadržavao u granicama uže Helade, to su mu posvjedočili događaji. Najprije se, naime, odmetnuše Eubejani[73] protiv kojih je s vojskom prešao na njihov otok. Odmah zatim bi javljeno da su Megarani Atenjanima postali neprijatelji[74] i da je na atičkoj granici neprijateljska vojska koju vodi lakedemonski kralj Plistoanaks. Stoga Periklo svom brzinom vrati svoje vojne sile natrag s Eubeje za rat u Atici; i ne usudi se upustiti u bitku s tako brojnim i tako izvrsnim teško naoružanim pješacima premda su mu je oni nudili, ali videći da je Plistoanaks posve mlad i da od članova svoga ratnog savjeta najviše sluša Kleandrida koga su efori zbog kraljeve mladosti poslali zajedno s njime kao čuvara i ađutanta, stade ovoga potajno iskušavati; i ubrzo, podmitivši ga novcem, nagovori ga da Peloponežane odvede iz Atike.

Ali kada se vojska povukla i razišla po gradovima, Lakedemonjani, ogorčeni, kazne svoga kralja novčanom globom, pa kako nije imao dovoljno novaca da je isplati, on otiđe iz Sparte, a Kleandrida, koji je bio u bjegstvu, osudiše u odsustvu na smrt. Ovaj je bio otac Gilipa koji je na Siciliji potukao Atenjane. Čini se da je njemu pohlepa za novcem bila prirođena kao kakva nasljedna bolest, jer su i njega poslije njegovih lijepih djela uhvatili u ružnima i sramotno istjerali iz Sparte. To smo, međutim, podrobno izložili u Lisandrovu životopisu.[75]

23. Kad je Periklo, polažući račun o svome zapovjedništvu, zabilježio trošak od deset talenata kao izdatak »za potrebe«, narod je to prihvatio bez rasprave i nije taj misterij ni istražio. Ali neki pisci, jedan od kojih je i filozof Teofrast,[76] izvješćuju da je od Perikla svake godine putovalo u Spartu deset talenata kojima je postizao odlaganje rata podmićujući sve ljude na vlasti čime, istina, nije kupovao mir, već samo vrijeme kroz koje se mogao mirno pripremiti da ratuje s boljim izgledima na uspjeh. Bilo kako bilo, okrenuvši se ponovno protiv odmetnika i prešavši na Eubeju s

pedeset brodova i pet tisuća teško naoružanih pješaka, podloži tamošnje gradove. Iz Halkide istjera takozvane Konjogojce[77] koji su se veoma isticali bogatstvom i ugledom, a Hestijejce sve ukloni iz njihove zemlje pa naseli na njihovo mjesto Atenjane postupivši s njima tako nemilosrdno samo zato što su oni, zarobivši jednu atičku ladu, pobili njezinu posadu.

24. Kad malo zatim sklopiše Atenjani i Lakedemonjani mir na trideset godina,[78] predloži Periklo u skupštini pomorski pohod protiv Sama,[79] a za povod ratu protiv Samljana uze to što nisu poslušali kad se od njih tražilo da prekinu rat s Milećanima.

No kako se čini da je sa Samljanima tako postupio za ljubav Aspaziji, možda je ovo najzgodnija prilika da se istraži koju je to vještinu ili prirođenu moć imala ta žena, te je stekla vlast nad prvim državnicima i filozofima dala prigodu da o njoj govore nadahnuto i opširno. Da je bila rodom iz Mileta, kći Aksiohova, o tome postoji općenito slaganje; kažu da je, ugledavši se u neku Targeliju, Jonjanku iz davnih vremena, zaokupila najutjecajnije ljude. Jer i Targelija je bila veoma lijepa, pa kako je bila umiljata i rječita, bila je u intimnim vezama s veoma mnogim Helenima, te je sve one koji su se zbližili s njom pridobila za kralja i tako je preko njih, kako su bili veoma moćni i ugledni, u gradovima posijala sjeme simpatija za Međane. Za Aspaziju kažu neki da je Periklovu naklonost stekla svojom rijetkom političkom mudrošću; ta i Sokrat je ponekad sa svojim učenicima zalazio k njoj, a njegovi su prijatelji dovodili k njoj svoje žene da je čuju, premda je vodila ne baš pristojan i častan obrt jer je odgajala mlade kurtizane; Eshin[80] tvrdi da je trgovac Lisiklo od čovjeka niska roda i beznačajna postao prvi među Atenjanima tako što je poslije Periklove smrti živio s Aspazijom. A u Platonovu *Meneksenu*,[81] ako i jest prvi dio napisan u šaljivu tonu, ima bar toliko povijesnih činjenica da je ta žena uživala slavu da je mnogi Atenjani posjećuju kao učiteljicu govorništva. Čini se ipak da su Periklovi osjećaji prema Aspaziji potekli iz zaljubljenosti. Jer imao je ženu koja mu je bila blizak rod i ranije je bila udata za Hiponika kome je rodila Kaliju zvana Bogati; a i kao Periklova žena rodila je Ksantipa i Parala. Kasnije, budući da im bračni život nije bio ugodan, on je s njezinim pristankom prepusti drugome, a sam uze k sebi Aspaziju u koju se žestoko zaljubio. I na odlasku iz kuće i na povratku s trga, kako kažu, svaki ju je dan milovao i ljubio.

Ali u komedijama nju oslovljavaju novom Omfalom i Dejanirom, a onda opet Herom.[82] Kratin ju je otvorenom nazvao priležnicom ovim riječima:

Neprirodna pohota rodi svoju Heru Aspaziju,
priležnicu kujooku.[83]

Čini se da je ona Periklu rodila nezakonita sina za koga mu je Eupolis u svojim *Općinama* u usta stavio ove pitanje:

Je l' živ moj polutan?

na što odgovara Mironid:

I muž bi bio već
sramote da se bludničine nè plaši.

Kažu da je Aspazija postala tako glasovita i slavna da je čak Kir,[84] koji je zaratio na kralja radi prijestolja, svoju najmiliju inoču, koja se ranije zvala Milta, prozvao Aspazijom. Ona je bila rodom Fokejka,[85] kći Hermotimova; kad je Kir u bitki pao,[86] odvedoše je kao zarobljenicu kralju gdje je zadobila velik utjecaj. Kako mi je to kod pisanja palo na pamet, možda bi bilo neprirodno to odbaciti i prešutjeti.

25. Što se pak tiče rata protiv Samljana, Perikla okrivljuju da ga je on u narodnoj skupštini dao izglasati najviše zbog Milećana, a na molbu Aspazijinu. Ti su, naime, gradovi bili u ratu zbog Prijene, pa kako su Samljani bili nadmoćniji, nisu htjeli poslušati nalog Atenjana da se okane rata i predaju stvar njihovoj arbitraži. Periklo, dakle, otplovi onamo[87] pa zbaci oligarhijsku vladu na Samu i uzme pedesetoricu od najuglednijih ljudi i isto toliko njihove djece kao taoce, te ih otpremi na Lemno. Kažu, međutim, da mu je svaki talac za sebe nudio po talenat, a pored toga su mu još mnogo talenata nudili oni koji nisu željeli da se u njihovu gradu uspostavi demokracija. Osim toga, Perzijanac Pisutno,[88] naklonjen Samljanima, poslao mu je deset tisuća zlatnika zalažući se za taj grad. Ali Periklo od svega toga nije primio ništa, nego je sa Samljanima postupio onako kako je bio odlučio i, uspostavivši demokratsku vladu, vrati se u Atenu. Nato se oni odmah pobuniše pošto je Pisutno kradom oteo njihove taoce[89] i u ostalome ih opremio za rat. Zato Periklo ponovo otplovi protiv njih jer oni nisu gubili vrijeme u mirovanju niti su se prepali, nego su itekako gorljivo odlučili Atenjanima osporavati vlast na moru. U žestokoj pomorskoj bitki kod otoka koji zovu Tragija Periklo izvojuje sjajnu pobjedu jer je sa četrdeset četiri broda nadvladao njihovih sedamdeset, od kojih je dvadeset bilo prijevoznih vojnih lađa.[90]

26. Prateći ih u stopu u pobjedničkom gonjenju osvoji luku i stane opsijedati Samljane koji su se još nekako usuđivali provaljivati iz grada i zametati s njime boj pred gradskim zidinama. A kad iz Atene stiže drugo, veće brodovlje i Samljani bijahu odasvud opkoljeni, uzme Periklo šezdeset troveslarki i zaplovi na morsku pučinu zato, kako kaže većina pisaca, što je htio poći ususret feničkim brodovima koji su dolazili Samljanima u pomoć i s njima zametnuti bitku što dalje od Sama. No prema Stesimbrotu namjeravao je udariti na Kipar; ali to se ne čini vjerojatnim.

Makar kakva bila njegova namjera, učinila se pogrešnom. Jer kad je on otplovio, Itagenov sin Meliso, filozof, koji je tada bio zapovjednik vojske Samljana, omalovaživši bilo malen broj neprijateljskih brodova bilo neukost njihovih zapovjednika, nagovori svoje sugrađane da navale na Atenjane. U nastaloj bitki Samljani pobijede, pohvataše mnogo zarobljenika, uništiše velik broj brodova i tako dobiše vlast nad morem, te su sebi dobavljali sve potrebno za rat koliko prije nisu imali. A Aristotel tvrdi da je i sam Periklo prije toga bio u pomorskoj bitki poražen od Melisa.

Samljani su zarobljenim Atenjanima za osvetu na čelo užizali sovu; Atenjani su, naime, njima užizali samsku lađu.[91] Samska je lađa brod

uzvinuta pramca nalik na svinjsku njušku i s većom brodskom šupljinom i širim bokovima[92] tako da može ploviti i debelim morem i da je brza. To je ime dobila po tome što se prvi put pojavila na Samu kad ju je dao sagraditi tiranin Polikrat. Na te žigove kažu da je nišanio i zagonetni Aristofanov stih:

Ta samski narod vrlo je naobražen.[93]

27. Bilo kako bilo, kad je Periklo doznao za nevolju svog brodovlja, došao mu je brže u pomoć. I pošto mu je Meliso ponudio bitku, nadvlada i razbije neprijatelje, a onda odmah opkoli njihov grad jer mu je bilo milije da ga svlada i zauzme uz utrošak novca i vremena nego uz rane i pogibli svojih sugrađana. No kako je bila muka suzdržati Atenjane koji su tim zatezanjem bili nezadovoljni i čeznuli za bojem, Periklo svu vojsku porazdijeli na osam dijelova koji su morali vući ždrijeb; pa tko izvuče bijeli bob, mogao se odmarati i dokoličariti dok su se ostali borili. Zato i kažu da oni koji ugodno provedu neko vrijeme po bijelom bobu taj dan nazivaju bijelim.

Efor[94] pripovijeda da je Periklo upotrijebio opsadne sprave koje su ga zadivile svojom novinom i da je ondje bio i Artemon koji ih je izumio; a kako je bio hrom, dao se u nosiljci donositi k najprečim poslovima i zato ga prozvaše Nosalom. No to pobija Heraklid Ponćanin[95] Anakreontovim pjesmama u kojima se Artemon Nosalo spominje mnogo pokoljenja prije samskog rata i tadašnjih događaja; a za Artemona veli da je bio mekušna načina življenja i tako bespomoćan pred svojim strahovima da je ponajviše sjedio kod kuće gdje su mu dvojica slugu nad glavom držala mjeden štit da ne bi što odozgo palo na nj; a kad je bio prisiljen izići, u maloj se nosiljci dao naokolo nositi malo iznad zemlje[96] i zato bi prozvan Nosalom.

28. Poslije osam mjeseci[97] Samljani se predadoše i Periklo im poruši zidove, oduzme brodove i kazni ih velikom novčanom kaznom, dio koje platiše Samljani odmah, a drugo obećaše donijeti u određenu roku i dadoše za to taoce. Samljanin Duris[98] dodaje tome kao građu za tragediju veliku surovost koju predbacuje Atenjanima i Periklu, a o kojoj ne izvješćuju ni Tukidid, ni Efor, ni Aristotel; nego čini se da on ne govori istinu niti kad tvrdi da je Periklo samske zapovjednike brodova i mornare dao odvesti na trg u Miletu i deset ih dana držao pribijene uza stup, a kad su već sasvim iznemogli, da je naredio da ih pobiju razbivši im glave toljagama, a zatim dao nihova mrtva tjelesa baciti nepokopana. Tà Duris se ni ondje gdje ni najmanje ne suosjeća s poraženima ne običava u svojem pripovijedanju oslanjati na istinu, a ovdje se to više čini da je nevolje svoje domovine prikazao strašno da bi ocrnio Atenjane.

Kad se Periklo, upokorivši Sam, vratio u Atenu, priredi ondje častan ukop poginulima u tom ratu a govor, što ga je po običaju proslovio nad njihovim grobovima, pobudio je sveopće divljenje. Ali kad je silazio s govornice, stezale su mu druge žene ruku i obavijale ga vijencima i vrpcama kao kakva pobjedničkog atleta, a Elpinika, pristupivši blizu k

njemu reče: »To je divljenja vrijedno, Periklo, i dostojno vijenaca što si učinio da nam izginu mnogi valjani građani ne u ratu s Feničanima ili Međanima kao moj brat Kimon nego pokoravajući savezнички i srodan grad«.[99] Kad je to Elpinika izgovorila kažu da joj je Periklo, mirno se nasmiješivši, odgovorio Aristofanovim stihom:

To ne bi tî se, tako stara, mazala.[100]

Ion kaže da se Periklo zbog svoje pobjede nad Samljanima bio neobično uznio zato što je Agamemnonu trebalo deset godina da osvoji barbarski grad, a on je za devet mjeseci svladao prve i najmoćnije od Jonjana. I doista taj njegov ponos nije bio neopravdan; dapače, taj je rat doista nosio u sebi veliku neizvjesnost i mnogo opasnosti ako je zbilja, kako tvrdi Tukidid,[101] malo nedostajalo da Sam Atenjanima preotme nadmoć na moru.

29. Poslije toga, kad se već primicala oluja peloponeskog rata, a Korinćani već vodili rat protiv Korkirana, Periklo nagovori narod da ovima pošalju pomoć i tako sebi pridruže otok moćan pomorskom silom u vrijeme kad su Peloponežani gotovo bili u ratu s njima. Narod izglasa da se pomoć pošalje, ali otpremi tek deset brodova pod vodstvom Kimonova sina Lakedemonija kao njemu za porugu; jer u Kimonovoj se kući osjećala jaka naklonost i prijateljstvo prema Lakedemonjanima. Da bi, dakle, na Lakedemonija pala još veća sumnja zbog simpatija prema Sparti ako se pod njegovim zapovjedništvom ne postigne nikakav velik i značajan uspjeh, dao mu je Periklo malo brodova i poslao ga protiv njegove volje. Uopće je Kimonove sinove neprestano potiskivao tvrdeći da oni ni svojim imenima nisu pravi Atenjani nego tuđinci i stranci: jednom je ime bilo Lakedemonije, drugome Tesal, a trećemu Elej. I smatralo se da je svoj trojici mati bila Arkađanka.[101a]

Kako se, dakle Periklu veoma zamjeralo zbog onih deset brodova da je prijateljima Atene u nuždi pružio slabu pomoć, a protivnicima koji su ih optuživali ozbiljan izgovor za rat, posla on ponovno u većem broju na Korkiru[102] druge brodove koji stigoše onamo poslije bitke.[103]

Korinćanima koji su se ljutili zbog te intervencije i Lakedemonu se žalili na Atenjane pridružiše se Megarani, tužeći se na to što su sa svakog trga, iz svih luka gdje su Atenjani gospodari isključeni i izagnani usprkos općem pravu i položenim zakletvama Helena.[104] I Eginjani su držali da trpe nepravdu i nasilje, pa su zato jadikovali pred Lakedemonjanima, ali samo potajno jer se nisu usuđivali da se otvoreno potuže na Atenjane. Uto se odmetne i Potideja koja je, premda naseobina Korinćana, bila podložna Atenjanima, pa njezina opsada još više ubrza rat.

No unatoč svemu, kako su poslanici bili slani u Atenu i kako je lakedemonski kralj Arhidam većinu tužbi nastojao riješiti mirnom nagodbom i umirivao svoje saveznike, ne čini se da bi se Atenjani iz ostalih razloga bili zapleli u rat da su se samo dali sklonuti da ukinu svoj zaključak o Megaranima i da se izmire s njima. I zato što se tome najžešće odupro, te je narod razdražio da ustraje u svojoj svađi s Megaranima, Periklo je bio jedini krivac za rat.

30. Kad je iz Lakedemona u Atenu stiglo poslanstvo radi pregovora o tome, a Periklo se izgovarao nekakvim zakonom koji mu brani skinuti ploču[105] na kojoj je bio napisan zaključak narodne skupštine, pripovijeda se da je Polijalko, jedan između poslanika, rekao: »Ti ploču nemoj skinuti, nego je samo okreni prema zidu; ta nema zakona koji ti to brani«. Premda je taj odgovor bio oštrouman, Periklo nije ni za dlaku popustio. Bilo je, dakle, kako se čini, u njega i neke potajne osobne mržnje na Megarane; a za službenu i javnu optužbu protiv njih uzeo je to što sebi prisvajaju svetu oranicu,[106] pa zato podnese skupštini prijedlog da se k njima i k Lakedemonjanima pošalje isti glasnik s tužbom protiv Megarana. Taj je zaključak skupštine, koji je Periklo sastavio, smjerao na razborito i blago opravdanje. No kad je poslani glasnik Antemokrit poginuo, kako se mislilo, krivnjom Megarana, podnese Harin protiv njih prijedlog zaključka da neprijateljstvo bude nepomirljivo i da se ne primaju niti šalju bilo kakvi poslanici; da se svaki Megaranin koji stupi na atičko tlo kazni smrću, a svaki vojskovođa, kad polaže uobičajenu službenu zakletvu, da se pored toga zaklinje i da će dva puta svake godine udariti na megarsku zemlju; napokon, da se Antemokrit pokopa blizu Trijasijskih vrata koja se sada zovu Dipilon.[107] No Megarani poriču da su ubili Antemokrita, te krivnju[108] bacaju na Aspaziju i Perikla pozivajući se na razvikane i otrcane stihove iz *Aharnjana*:[109]

Na putu kad u Mègaru opìjeni
Mladići kòtabom ukradu bludnicu
Simétu, Mègarani, b'jesni s bola toga,
Dv'je bludnice Aspazijine otmu tad.[110]

31. Kako je, dakle, nastao prvi početak, nije lako razabrati, ali što onaj zaključak nije ukinut, u tome svi podjednako krivnju bacaju na Perikla. Samo što neki tvrde da se on čvrsto odupro kako iz plemenite gordosti tako i iz promišljena uvida i prema pravim interesima grada držeći onaj zahtjev iskušavanjem popustljivosti, a popuštanje priznanjem slabosti. Drugi ga opet više krive da je iz neke osionosti ili svadljivosti prezreo Lakedemonjane da bi pokazao svoju snagu.

Ali najgora od sviju optužbi, za koju ima najviše svjedoka, glasi otprilike ovako: kipar Fidija bio je, kako je spomenuto, preuzeo posao na Ateninu kipu, no time što se sprijateljio s Periklom i kod njega stekao velik utjecaj pribavio je sebi neprijatelje u jednima, koji su mu bili zavidni, dok su drugi na njemu htjeli iskušati kakav će narod biti sudac Periklu. Zato nagovore nekog Fidijina pomoćnika Menona da sjedne kao pribjegar na trgu[111] tražeći nekažnjivost ako prijavi i optuži Fidiju. Narod usvoji zahtjev toga čovjeka i u skupštini bi povedena istraga protiv Fidije, ali pronevjera se nije mogla dokazati; Fidija je, naime, po Periklovu savjetu od samog početka zlato na kipu tako obradio i optočio da se sve moglo skinuti i težinu provjeriti,[112] a to je Periklo tada i naložio tužiteljima da učine.

Ali slava njegovih djela opteretila je Fidiju zavišću; a najvećma joj je pridonijelo što je, prikazujući na Ateninu štitu bitku s Amazonkama,

urezao i svoj vlastiti lik kao ćelava starca koji je objema rukama podigao kamen i što je umetnuo veoma lijep portret Perikla kako se bori s Amazonkom. Vješto izrađeno držanje ruke koja je pred Periklovim licem upravo ispružila koplje kao da hoće sakriti sličnost koja je s obje strane očigledna. Fidiju, dakle, odvedu u pritvor gdje je umro od bolesti, a kako tvrde neki, od otrova što mu ga dadoše Periklovi neprijatelji da bi potvorili Perikla.[113] Potkazivaču Menonu podijeli narod na Glikonov prijedlog oslobođenje od plaćanje poreza i naloži stratezima da se brinu za njegovu sigurnost.

32. Otprilike u to vrijeme[114] tužio je komički pjesnik Hermip Aspaziju zbog bezboštva a i zbog toga što, navodno, prima slobodne žene, koje dolaze na sastanak s Periklom. Diopit[115] pak podnese skupštini prijedlog da se uvedu prijave zbog teških zločina protiv države za one koji ne vjeruju u bogove ili iznose učenja o nebeskim pojavama. Time je htio preko Anaksagore upraviti sumnju na Perikla. Narod je prihvaćao te klevete i po pismenu prijedlogu Drakontidovu odmah potom bi donesen zaključak da Periklo pred pritanima[116] položi račun o novcima i da suci donesu presudu glasajući pred žrtvenikom na Akropoli. Ali Hagnon je taj dio zaključka izmijenio podnijevši prijedlog da se postupak vodi pred tisuću petsto sudaca bilo da se nazove tužbom zbog pronevjere i mita ili zbog zloporaba.

Za Aspaziju je Periklo isposlovao oslobođenje od optužbe pošto je, kako veli Eshin, prolivši obilne suze namolio suce; no za Anaksagoru se pobojao, te ga je dao tajom otpraviti iz grada. A kako se zbog Fidije zamjerio narodu, pa se i sam uplašio suda, raspirio je rat koji je već prijetio i pomalo tinjao jer se nadao da će raspršiti svađe i utišati zavist kad se grad u velikoj stisci i opasnostima povjeri njemu jedinome zbog njegova ugleda i njegove moći. Pripovijeda se, dakle, da su to razlozi iz kojih nije dopustio da narod popusti Lakedemonjanima, ali istina o tome je nejasna.

33. Znajući dobro da će Atenjani u svemu biti popustljivi ako Periklo bude srušen, Lakedemonjani su ih pozivali da skinu krvnu ljagu zbog ubojstva Kilonovih pristaša[117] koja je s majčine strane ležala na Periklovoj kući, kako izvješćuje Tukidid.[118] Ali taj se pokušaj za one koji su ga poduzeli izjalovio u suprotno: jer umjesto sumnje i ogovora Periklo stekne još veće povjerenje kod svojih sugrađana zato što su vidjeli da neprijatelji njega najviše mrze i boje ga se. Zbog toga je on, prije nego što je Arhidam s Peloponežanima provalio u Atiku, Atenjanima javno rekao: bude li Arhidam pustošio sve drugo, a štedio njegova imanja, bilo zbog veze gostoprimstva koja postoji među njima ili zato da bi njegovim neprijateljima davao povoda za klevetanje, on svoju zemlju i gospodarske zgrade na njoj prepušta gradu.

Lakedemonjani zajedno sa svojim saveznicima doista upadnu u Atiku s velikom vojskom pod vodstvom kralja Arhidama. Pustošeći zemlju, prodru do Aharne gdje se utaboriše misleći da se Atenjani neće moći suzdržati, nego će im od gnjeva i ponosa ponuditi bitku. Ali Periklu

se činilo preopasnim da se upusti u bitku u kojoj bi sam grad bio ulog u igri protiv šezdeset tisuća peloponeskih i beotskih teško naoružanih pješaka (toliko ih je, naime, bilo pri prvome upadu). One koji su se htjeli boriti i nisu mogli podnijeti neprijateljsko pustošenje umirivao je govoreći da oboreno i posječeno drveće brzo raste, ali ubijene ljude nije lako ponovo dobiti. Nije htio narod sazivati u skupštinu jer se bojao da ne bude natjeran na nešto protiv svoga boljeg uvjerenja, nego je, kao što kormilar na brodu kad se na širokoj pučini podiže vjetar, sve učvrstivši i zategnuvši konopce, postupa prema svome umijeću ne mareći za suze i molbe putnika koje muči morska bolest i strah, tako je i Periklo, dobro zatvorivši grad i osiguravši sve stražama, postupao prema svome nahođenju slabo mareći za one koji su galamili i bili nezadovoljni. Pa ipak, mnogi su mu od prijatelja dosađivali molbama, a mnogi od neprijatelja prijetnjama i optužbama, dok su korovi[119] pjevali prostačke pjesme i rugalice u kojima su ga grdili kao strašljiva vojskovođu koji zajedničke interese žrtvuje neprijateljima. Već ga je napadao i Kleon[120] kome je gnjev građana na Perikla bio put do vodećeg položaja, kako pokazuju Hermipovi anapesti:[121]

Ti satirski kralju,[122] *a zašto nećeš*
Koplje da nosiš, već govoriš samo
O ratu tom sada strašne riječi,
A duša je u tebi Teles?[123]
A ako na tvrdu brusu tko oštri
Tek bodež, tad tebi cvokoću zubi
Što te grize naš vatreni Kleon.[124]

34. Sve to međutim, nije Perikla pokolebalo, nego je mirno i šutke podnosio svaku pogrdu i omrazu, te odaslavši sto brodova na Peloponez, sam nije otplovio s njima, već je ostao da čuva kuću i čvrsto drži grad u vlasti dok ne otiđoše Peloponežani. Ugađajući mnoštvu zbog rata ipak[125] zlovoljnu, pridobivao ga je dijeljenjem novca i predložio raspodjelu osvojene zemlje; tako je, istjeravši sve Eginjane, ždrijebom podijelio njihov otok među Atenjane. A neka su im utjeha bile i nevolje što ih je trpio neprijatelj. Jer oni što su plovili oko Peloponeza opustošiše velik dio zemlje, te sela i male gradove, a sam Periklo provali kopnom u megarsku zemlju i sasvim je uništi. Po tom je već bilo jasno da Lakedemonjani, nanoseći velike štete Atenjanima na kopnu, ali trpeći ih i sami od njih s morske strane, ne bi bili tako dugo razvlačili rat, već bi ga se brzo okanili, kako je Periklo u početku nagovijestio, da nije neka natprirodna sila pomrsila ljudske proračune.

Ali ovako navali najprije kužni zator[126] i podavi ljudstvo u najboljim godinama i snazi. Stradajući od njega i tjelesno i duševno, posvema pobjesniše protiv Perikla pomahnitavši od bolesti kao na liječnika ili oca i dadoše se na to da ga zlostavljaju nagovoreni od njegovih neprijatelja koji su tvrdili da bolest dolazi odatle što se mnoštvo seoskoga stanovništva trpa u grad, te je usred ljeta tolik narod prisiljen u gomilama stanovati u malim kućercima i zagušljivim drvenarama i životariti u zatvorenu

prostoru i neredu, umjesto da bude na čistu, svježu zraku kao prije. A tome je kriv onaj koji je zbog rata seosku svjetinu sručio za gradske zidine, pa opet toliko ljudstvo ni za što ne upotrebljava, nego ih je utorio kao marvu da se uzajamno okužuju ne dajući im nikakve promjene niti oduška.

35. Hoteći zaliječiti te nevolje i usput ponešto naškoditi neprijateljima, Periklo opremi sto i pedeset brodova i, ukrcavši mnogo valjanih teško naoružanih pješaka i konjanika, upravo je kanio isploviti ulijevajući veliku nadu građanima, a zadajući neprijateljima ne manji strah od te sile. Već su brodovi bili popunjeni posadama i Periklo se bio popeo na svoju troveslarku kadli se desi pomrčina sunca i nastade mrak, te se svi prepadoše gledajući u tome važno znamenje. Videći stoga da se kormilar preplašio i smeo, Periklo mu navuče svoju kabanicu na oči i tako ih prekrivši upita ga drži li on to za kakvu nesreću ili za znak nesreće. A kad ovaj odgovori da ne, reče Periklo: »Pa u čemu se onda ovo razlikuje od onoga osim što je ono što je tu pomrčinu izazvalo nešto veće od moje kabanice?« To se barem pripovijeda u filozofskim školama.

Pošto je, dakle, otplovio, čini se da Periklo nije obavio ništa što bi bilo u srazmjeru s njegovim ratnim pripremama, a kad je opsjeo sveti grad Epidaur,[127] što mu je dalo nade da će grad osvojiti, zbog bolesti mu se pothvat izjalovi. Kako je udarila, pokosila je ne samo njih, nego k tome i sve one koji su samo došli u dodir s vojskom. Atenjani su zbog toga bili srditi na nj, pa je pokušavao da ih tješi i hrabri. Ali niti je utišao njihov gnjev, niti je preokrenuo njihovo raspoloženje prije nego što su protiv njega kao oružje upotrijebili svoje glasovnice i, dobivši ga u svoju vlast, oduzeli mu čast stratega i kaznili ga novčanom kaznom, koja je iznosila petnaest talenata, prema onima koji navode najmanji iznos, a pedeset, prema onima koji navode najveći. Kao tužitelj je u toj parnici u zapisnicima bio upisan Kleon, kako kaže Idomenej,[128] a Simija, kako veli Teofrast, dok Heraklid Ponćanin spominje Lakratida.

36. Nevolje u javnosti imale su, međutim, ubrzo prestati jer kao pčela svoj žalac, tako je i narod napustio svoju ljutnju čim je ubo. Ali njegove su obiteljske prilike bile žalosne: pošast mu je ugrabila mnoge bliske ljude, a razdor u kući zadavao mu je i otprije velikih briga. Njegov, naime, najstariji zakoniti sin Ksantip, od prirode rasipan, a uz to oženjen mladom i rastrošnom ženom, kćeri Tisandra, sina Epilikova, bio je vrlo nezadovoljan očevom točnošću u davanju mršava uzdržavanja i uvijek u malim iznosima. On, dakle, posla k jednome od očevih prijatelja i uzme od njega novac kao da ih je Periklo tražio. Kad je taj poslije tražio novce natrag, još mu je Periklo navalio na vrat parnicu. To je opet ozlovoljilo mladoga Ksantipa i on stade javno ružiti svoga oca izvrgavajući smijehu njegove kućne rasprave i razgovore sa sofistima; kad je, naime, reče Ksantip, kod petoboja[128a] netko Epitima iz Farsala nehotice pogodio kopljem i ubio, Periklo je potratio čitav dan raspravljajući s Protagorom[129] treba li u strogom smislu krivcem toj nesreći držati koplje ili radije onoga koji ga je bacio ili pak suce natjecanja. Osim toga Ksantip je, kako tvrdi

Stesimbrot, razglasio klevete o Periklu i svojoj ženi; uopće taj mladi čovjek ostade do svoje smrti u nepomirljivoj zavadi s ocem; jer i Ksantip se za pošasti razbolio i umro.

Onda je Periklo izgubio i sestru i najveći dio rođaka i prijatelja koji su mu bili od najveće koristi u državnoj upravi. No on nije očajavao niti je pogazio svoj ponos i duševnu veličinu usprkos nesrećama; nisu ga vidjeli da plače ni kod pokopa, a niti kasnije na nečijem grobu barem do časa kad je izgubio svoga još jedinoga zakonitog sina Parala. Pa i tada, slomljen, silio se da ostane vjeran svome značaju i da do kraja čuva svoju dostojanstvenost, ali kad je polagao vijenac na tog pokojnika, svlada ga tuga od tog prizora, te briznu u plač i proli mnogo suza, a takvo što nije učinio nikada u čitavu svom životu.

37. Grad je okušavao ratnu sreću s drugim vojskovođama i političarima, ali kako se jasno vidjelo da nijedan nije utjecajem tome dorastao niti je pružao jamstvo za veličinu takvog vodećeg položaja, čeznuo je za Periklom i pozivao ga na govornicu i u uredsku zgradu atenskih stratega.[130] No on je kod kuće ležao utučen od tuge dok ga nisu Alkibijad i ostali njegovi prijatelji nagovorili da istupi da javno govori. Pošto se narod ispričao za svoju bezobzirnu neuviđavnost i Periklo opet preuzeo državne poslove, te pošto je bio izabran za stratega, zatraži da se ukine zakon o nezakonitoj djeci, što ga je prije sam bio predložio, da ne bi prestankom nasljedstva njegovoj kući utrnulo ime i loza.

S tim je zakonom bilo ovako. Kad je Periklo prije mnogo godina[131] bio na vrhuncu svoga političkog djelovanja i kad je još, kako je spomenuto, imao zakonitih sinova, predložio je zakon da budu Atenjani samo oni kojima su oba roditelja Atenjani. A kad je egipatski kralj[132] poslao narodu na poklon četrdeset tisuća mjerica žita koje je trebalo dijeliti građanima, po onom zakonu nastadoše mnogi sudski procesi protiv nezakonitih sinova koji su dotada ostali prikriveni ili su izbjegli pažnji, a mnogi su stradavali i kao žrtve lažnih prijava potkazivača. I tako bi prodano u ropstvo gotovo pet tisuća ljudi koji su bili osuđeni; onih pak koji su zadržali svoje građansko pravo, te su bili poslije ispitivanja sudski proglašeni Atenjanima bilo je sto četrdeset tisuća i četrdeset na broj. Dakako da je bila veoma ozbiljna stvar da zakon koji je bio strogo primijenjen protiv tolikih opet ukine onaj isti koji ga je predložio. Ali nesreća koja je snašla Periklovu kuću bila je kao kakva kazna koju je platio za ondašnju svoju preuzetost i osornost, te ona potakne Atenjane na sućut. Pomisliše da je pretrpio kaznu što mu je odrediše bogovi i da treba s njime čovječno postupati, pa mu zato dopustiše da svom nezakonitom sinu nadjene svoje ime i da ga upiše u plemensku listinu.[133] To je onaj isti koga je narod kasnije, poslije bitke kod Arginusa[134] u kojoj je pobijedio Peloponežane, zajedno s ostalim zapovjednicima dao pogubiti.

38. Tada,[135] kako se čini, spopade pošast Perikla ne razvijajući se naglo niti žestoko kao kod drugih nego nekim polaganim pobolijevanjem koje se protezalo kroz mnoge obrate trošeći mu pomalo tijelo i potkopava-

jući snagu njegova duha. Bar Teofrast, nabacivši u svojoj *Etici* pitanje ravna li se značaj prema sudbinskim udesima i izrođuje li se tišten tjelesnim patnjama, izvješćuje da je Periklo u svojoj bolesti jednom svom prijatelju koji ga je došao pohoditi pokazao amajliju što su mu je žene objesile oko vrata hoteći time reći da mora da je s njime jako loše kad i tu budalaštinu podnosi.

Kad mu je već bio blizu konac, najodličniji su građani i prijatelji koji su još ostali na životu, sjedeći oko njega, razgovarali o njegovoj sposobnosti i moći kako su bile velike i ocjenjivali su njegova djela i mnoštvo pobjednih znakova: bilo ih je, naime, devet koje je kao pobjedonosni vojskovođa podigao u slavu svoga grada. O tome su oni govorili između sebe misleći da ih on više ne razumije nego da je već izgubio svijest. No Periklo je sve pozorno slušao i onda, prekinuvši ih, progovori da se čudi što kod njega spominju i hvale ono za što zaslugu treba da dijeli sa srećom i što je već mnogim vojskovođama palo u dio, a ne spominju ono što je najljepše i najveće. »Jer nijedan«, reče »živi Atenjanin nije zbog mene odjenuo crninu.«

39. Moramo se, dakle, diviti tom čovjeku ne samo zbog njegove pravičnosti i blagosti koju je očuvao u mnogim odgovornim dužnostima i velikim neprijateljstvima, već i zbog plemenitosti kojom je od sviju svojih zasluga najljepšom smatrao to što kod tako silne moći nikad nije popustio zavisti ni strasti, niti je s ikojim svojim neprijateljem postupao tako kao da je nepomirljiv. I čini mi se da onaj njegov spomenuti nadimak, inače djetinjast i gizdav, ova jedina okolnost čini besprijekornim i primjerenim što se tako blagonaklon značaj i život čist i neporočan u vršenju vlasti mogao nazivati olimpskim, kao što smatramo da je pravo to da rod bogova, upravo zato što nam je uzročnik dobara, a nije uzročnik zala, vlada i kraljuje svemirom, u čemu nismo kao pjesnici koji, smućujući svojim neukim mnijenjima, sami sebe pobijaju svojim pričama. Jer oni kažu da je mjesto na kojem prebivaju bogovi sigurno i tiho sjedište gdje nema vjetrova ni oblaka, već uvijek podjednako sjaji tiha vedrina i čisto svjetlo[136] tvrdeći da samo takav način življenja dolikuje blaženu i besmrtnu biću, ali same bogove prikazuju punima razdora, neprijateljstva, gnjeva i drugih strasti koje ne dolikuju ni ljudima s imalo razbora. No možda će se učiniti da su to stvari za raspravu druge vrste.

Tok događaja doveo je Atenjane do brze spoznaje što je značio Periklo i do bolna osjećaja njegova gubitka. Oni, naime, koji su za njegova života njegovu vlast osjećali kao težak teret koji njih potpuno zasjenjuje odmah su, čim im se on uklonio s puta, kušajući sreću s drugim državnicima i narodnim vođama, složno priznavali da se nije rodio značaj koji je u ponosu bio umjereniji i u blagosti uzvišeniji. A ona njegova vlast na kojoj su mu zavidjeli i o kojoj se ranije govorilo da je samovlašće i tiranija sad se pokazala kao spasonosna tvrđava državnog poretka: tolika je iskvarenost i mnogostruka opačina pritisnula državu, a Periklo ju je slabio i potiskivao da ne izbije na javu, te priječio da ne postane neizlječivim zlom preotevši mah.

Bilješke

[1] Tj. Oktavijan August, prvi rimski car.
[2] Učenik Sokratov, osnivač kiničke filozofske škole.
[3] Makedonski kralj. Sin je Aleksandar Veliki koji je u dobi od 10 godina pobudio divljenje atenskih poslanika svojim smislom za društvenost.
[4] Znameniti grčki kipari iz 5. st. pr. n. e. U Pizi (staro ime za Olimpiju) izradio je Fidija Zeusov kip od zlata i slonovače, a Poliklet u Argolidi Herin kip za božičin hram.
[5] Tri grčka liričara: Anakreont, pjesnik ljubavnih i vinskih pjesama iz 7. st., jambograf Arhiloh iz sredine 6. st., Fileta (Filita), ljubavni liričar oko god. 300. Plutarh kao primjer bira pjesnike koji po njegovu mišljenju, uza svu visoku razinu svoje umjetnosti, ne mogu koristiti u moralnom pogledu. Zato je K. Sintenis u svom izdanju teksta Životopisa na ovome mjestu ispravio rukopisno *Philêmōn* (jedan od najpoznatijih pjesnika nove atičke komedije, 4/3. st. pr. n. e.) u *Philētās*.
[5a] 22. rujna 479.
[5b] Prema Herodotu (6,131), bila je Klistenova nećakinja.
[5c] Vidi Herodot 6, 131.
[6] Predstavnik stare atičke komedije, živio oko 520. do 423, često je napadao Perikla u svojim komedijama.
[7] »Glavozbir« (od »glava« i »sabirem«) prema homerskom »oblakozbir« (»sakupljač oblaka«) za Zeusa.
[7a] *Karaîos* (od *kára* »glava«), Zeusov epitet kod Beoćana.
[8] »Devetokrevetni« (za devet kreveta odnošno ležaljki na kojima su Grci i Rimljani ležali za stolom) atribut je za blagovaonicu.
[9] »Rađa« asocira na mitsko rođenje božice Atene iz Zeusove glave. Na to nišani i »tutnjava ratna«: Atena je, uz ostalo, i božica rata. U citatima iz komedija nije reproducirana metrička struktura izvornika, za neke još prijeporna.
[10] Uz Kratina i Aristofana najznačajniji pjesnik stare atičke komedije, živio je od oko 446. do 411. Kao i Kratinova, i njegova su djela izgubljena.
[11] Podzemnog svijeta mrtvih.
[11a] Zapravo Platon, *Veći Alkibijad* 118C.
[11b] Zapravo kod Pitoklidovog učenika Agatokla.
[12] Komediograf, ne istoimeni filozof. Stvarao od 428. do 389.
[13] U mitologiji najpoznatiji i jedini uljudeni Kentaur; odgojitelj Ahileja i mnogih drugih mitskih heroja; pripisivao mu se izum lire.
[14] U ovom i slijedećem citatu dana je u prijevodu i metrička shema izvornika. Radi se o jampskom trimetru (metrički jaka su parna mjesta /slogovi/).
[15] Parmenid (oko 500. pr. n. e.) glavni je predstavnik tzv. elejske filozofske škole: bitak i mišljenje čine jedinstvo, mišljenje je istinito, a osjetilnost varljiva. Njegov učenik Zenon (oko 460. pr. n. e.), koga je Aristotel nazvao osnivačem dijalektike, otkrio je protivurječnosti između stvarnog i pojmovnog; znamenite su njegove logičke aporije ili sofizmi, npr. o Ahileju i kornjači kao argument protiv kretanja.
[15a] Skeptički filozof iz Ilije u 3. st. pr. n. e., učenik Pironov. Slavu je stekao epom *Rugalice* u kojem je, parodirajući homerske stihove, izvrgao ruglu učenja starijih i novijih filozofa.
[15b] Živio od 499. do 428.
[16] Pjesnik, filozof i povjesničar u 5. st., rodom s otoka Hija. U djelu *Slike s putovanja* dao je skice znamenitih ljudi s kojima se susretao.

[17] Sin Miltijadov, poslije perzijskih ratova (i Temistoklova progonstva god. 474) vodio je konzervativac zajedno s Aristidom atensku politiku. God. 461. poslan u progonstvo, 457. pozvan natrag. Vidi njegov životopis, glava 9.

[18] Rodom iz općine Alopeke, atenski političar; nakon Kimonove smrti 449. na čelu konzervativne stranke i najopasniji Periklov protivnik. Ne valja ga miješati s povjesničarom Tukididom Mlađim.

[19] Aristid »Pravedni«, jedan od vojskovođa na Maratonu, u sukobu s Temistoklom 482. poslan ostrakizmom u progonstvo, 480. pozvan natrag, umro oko 468. Temistoklo je oko 474. bio ostrakizmom prognan iz Atene. Vidi životopis obojice.

[19a] Tj. kad je objed završio i prešlo se na piće i zabavu.

[20] Filozof-peripatetičar i retor u 2. st. pr. n. e.

[21] *Salaminia,* jedan od dvaju atenskih državnih brodova specijalne namjene.

[22] Nakon Temistoklova pada vođa demokratske stranke u Ateni, nepodmitljiv i čestit.

[23] U *Državi* VIII 14. Kao protivnik demokracije, Platon je veoma nesklon Periklu.

[24] U antici vino se pilo pomiješano s vodom u raznim omjerima da bi se izbjeglo opijanje.

[25] *Fedro* 270A.

[25a] Aristofan, *Aharnjani* 528–531.

[26] Atena će, nakon ponovnog rata god. 457/6, pokoriti taj od davnine neprijateljski otok.

[27] Najveća atenska ratna luka.

[27a] Vjerojatno je poenta u tome da je Periklo već za korintsko-korkirskog rata ispravno ocijenio da će se on proširiti i na Atenu (i Spartu), što se i dogodilo. Periklo govori o ratu kao o olujnu oblaku koji se iz daljine približava i donosi nevrijeme.

[28] Glasoviti tragički pjesnik, bio je jedan od stratega u samskom ratu 441.

[28a] Znamenit povjesničar u 5. st., jedan od prvih predstavnika memoarske književnosti; divio se Kimonu, a bio protivnik Temistoklu i Periklu. Sačuvani su ulomci njegova političkog pamfleta *O Temistoklu, Tukididu i Periklu.*

[29] Znamenit povjesničar u 5. st.; u *Povijesti peloponeskog rata* 2, 65.

[30] *Atenski ustav* 27.

[31] Mnoštvom, pukom, svjetinom.

[32] Ovdje se misli arhont-eponim, prvi od devetorice arhonata, najviših upravnih dostojanstvenika u Ateni.

[33] Šestorica arhonata (pored eponima, basileja i polemarha); predsijedali su vijećima narodnog suda (porotnog suda).

[34] Drugi po redu arhont; imao je prvenstveno vjerske i obredne dužnosti (negdašnjega kralja, zato se i zove basilej »kralj«).

[35] Treći arhont, zapovjednik vojske. Funkcije arhonata jako je stegao razvoj demokracije u Ateni.

[36] Tj. polagao je račun o svojoj osobnoj neporočnosti, imovnom stanju i da mu nema zamjerke ni u privatnom životu.

[37] God. 461. Vidi *Kimon* 17.

[38] God. 457.

[39] God. 450.

[40] Perzijskoga kralja. Za Grke je on kralj *par excellence.*

[41] God. 463. kad je Kimon bio okrivljen da se dao podmititi od kralja Aleksandra i zato nije udario na Makedoniju premda je mogao. Vidi *Kimon* 14.

[42] Aludirajući na govorkanja da ga je Elpinika pridobila svojim tjelesnim čarima.

[43] Filozof i povjesničar u 4/3. st. pr. n. e.

[44] *Atenski ustav* 25.

[45] God. 449. Vidi *Kimon* 18.

[45a] »Zabavljajući .... nasladama«: neki vide u izvorniku ovdje jampski trimetar nepoznata autora.

[45b] God. 447. Vidi glavu 19.

[45c] God. 444. Sibaris su razorili stanovnici susjednoga Krotona god. 510.

[46] God. 454. prenesena je saveznička blagajna s Dela u Atenu.

[47] Rodom iz Herakleje u južnoj Italiji, živio u 5. st. Usavršio je u slikarstvu upotrebu svjetla i sjene.

[48] Tj. mnogo mi je vremena potrebno, ali mi zato slike vrijede mnogo vremena.

[48a] Dug 38,84 metra, građen u dorskom stilu od 447. do 432.

[49] Demetrin.
[50] U Platonovu *Gorgiji* 455E.
[51] Vidi bilj. 6. Ne zna se iz koje je to komedije.
[52] Prijevod prema S. Sencu.
[53] Perzijskoga.
[54] Smisao trećeg stiha nije jasan: ili je to zajedljiv prigovor narodu koji se nikad nije poslužio ostrakizmom protiv faktičnog samovladara u Ateni, ili je aluzija na borbu s vođom aristokratske stranke Tukididom koji je bio ostrakizmom protjeran otprilike u isto vrijeme kad pada dovršenje Odeona. U prijevodu nije reproducirana metrička struktura stihova u izvorniku.
[55] Panateneje su glavna svetkovina svih Atenjana održavana u prvoj polovici srpnja svake godine, a osobito svečano svake pete godine, u čast božice Atene. Nakon raznih gimnastičkih i glazbenih takmičenja u svečanu se ophodu atenskim ulicama vozio do Akropole Ateni posvećen vezeni plašt (*péplos*). Taj je ophod bio prikazan na frizu Partenona.
[56] Atene.
[57] Fidije.
[58] Perikla.
[59] Paunovi su u Grčkoj bili takva rijetkost da su ljudi čak iz Sparte i Tesalije dolazili u Atenu da ih vide.
[60] God. 442. Narod se tajnim glasanjem morao izjasniti koga od njih dvojice smatra opasnijim po državni poredak; onaj protiv koga je bilo predano više glasovnica (*óstraka*) morao je otići u desetogodišnje izgnanstvo.
[61] *Fedro* 271C.
[62] 2, 65.
[63] Prijevod je u prozi. Teleklid je komediograf. Djela izgubljena.
[64] U Ateni jedan od desetorice vrhovnih vojnih zapovjednika s jednogodišnjim mandatom. Četrdeset godina: okruglo uzeto od 469. do 429. O promjeni Periklovih metoda od demagogije do pravog nacionalnog vođe, o čemu Plutarh iscrpno raspravlja već više glava, govori i Tukidid.
[65] Radilo se zacijelo o opasnosti od gusara.
[65a] God. 447.
[65b] Iste 447. godine.
[66] Kojom je herzoneški poluotok povezan s kopnom.
[67] Neatičana? Bilo je to god. 453.
[68] Enijada je grad u Akarnaniji.
[69] Pont Euksin, Crno more. Bilo je to vjerojatno oko 436.
[70] Misli se: perzijskoga kralja.
[71] Oko god. 448.
[72] Naravno, od Fočana.
[73] God. 446.
[74] Megarani su tada imali atensku posadu da ih štiti od susjednog Korinta.
[75] Glave 16. i 17.
[76] 3. st. Poslije smrti svoga učitelja Aristotela stao na čelo peripatetičke škole. Sačuvani su njegovi *Karakteri* i jedno djelo *O biljkama*.
[77] Vitezove, aristokrate.
[78] God. 446/5.
[79] God. 440.
[80] Sokratov učenik, u izgubljenu dijalogu *Aspazija*.
[81] 235E.
[82] Omfala je lidijska kraljica kojoj je Heraklo morao robovati tri godine. Dejanira je Heraklova žena koja je iz ljubomore skrivila muževljevu smrt. Hera je sestra i žena Zeusova.
[83] Pasjih očiju; prema Herinu homerskom epitetu »volooka«. Stihovi su iz izgubljenih Kratinovih *Hirona*.
[84] Kir II Mlađi koji se borio za krunu s bratom Artakserksom i pao kod Kunakse 401.
[85] Fokeja u maloazijskoj Joniji.
[86] Vidi Ksenofont, *Anabaza* 1, 10, 2.

[87] Početak samskog rata bio je 442. ili 441.
[88] Satrap (namjesnik) u Sardu u Lidiji.
[89] S namjerom da ih vrati.
[90] Teži brodovi s jačom posadom.
[91] *Sámaina*, lađa samske konstrukcije; otisnuta je bila na novcima otoka Sama.
[92] Misli se: nego troveslarke (trijere).
[93] Iz izgubljenih *Babilonaca*. Nije jasno u čemu je poanta tog stiha.
[94] Povjesničar u 4. st. pr. n. e.
[95] Iz Herakleje na Pontu (Crnome moru), filozof i povjesničar u 4. st., učenik Platonov, kasnije se priklonio Aristotelu.
[96] Zato da ne padne s velike visine!
[97] Od početka opsade.
[98] Povjesničar iz 4/3. st. pr. n. e.
[99] Sam je bio jonski grad, a uz to još utemeljen od Atenjana.
[100] Tj. prestara si da se petljaš u takve poslove.
[101] 8, 76.
[101a] Vidi *Kimon* 16.
[102] Korkira, danas Korfu (Krf), naseobina Korinćana, pobunila se protiv svoje metropole.
[103] Kod otočja Sibote u rujnu 433. gdje su Korinćani pobijedili Korkirane, ali ih se iz straha od Atenjana nisu usudili progoniti. Vidi Tukidid 1, 50, 5.
[104] Misle na sklopljeni 30-godišnji mir.
[105] Ploča je bila postavljena uza zid.
[106] Pojas plodne zemlje između Megare i Eleusine posvećen eleusinskim božicama Demetri i Perzefoni (Kori); unatoč zabrani Megarani su je obradili.
[107] Tj. Dvostruka vrata.
[108] Za neprijateljstvo Atene i Megare.
[109] Aristofanova komedija, stihovi 524. i dalje.
[110] Prijevod prema K. Racu.
[111] Tj. uz oltar 12 bogova koji je vrijedio kao utočište.
[112] Vidi Tukidid 2, 13, 5.
[113] Kao da je tobože dao ukloniti opasna svjedoka.
[114] Vjerojatno god. 432.
[115] Vrač i fanatični borac za pravovjerje.
[116] Odbornici Vijeća od pet stotina koji su po mjesec dana naizmjence obavljali državne poslove (otprilike današnje vlade), a za to su hranu dobivali besplatno od države u pritaneju, svojem sjedištu.
[117] Pristaše olimpijskog slavodobitnika Kilona koji je 636. ili 632. zasnovao urotu protiv aristokratske vlade pobili su pripadnici alkmeonovske obitelji pod vodstvom arhonta Megakla Alkmeonovića u hramu. Periklova je majka bila od Megaklova roda. Vidi *Solon* 12 i Tukidid 1, 126. Na sličan su način Spartanci ranije pokušali oboriti i demokratskog reformatora Klistena. »Skinuti ljagu« značilo je prognati ljagom okaljane.
[118] 1, 127.
[119] Naime komički korovi.
[120] Bogat kožar, spominjan i kao Anaksagorin tužitelj, tip nasilna i arogantna demagoga, ne bez osobne hrabrosti. Poslije Periklove smrti vladat će atenskom skupštinom sve do pogibije kod Amfipola 422. Zbog demagogije žestoko ga je napadao komediograf Aristofan.
[121] Vrst stiha ritma koračnice. Stihovi su iz izgubljenih *Moirā* (»Sudaja«).
[122] Pod satirima misli Periklove prijatelje koji su time označeni kao ništarije.
[123] Nemoguće je ustanoviti tko bi to bio, ali kontekst i ton ukazuje da se radi o nekoj kukavici.
[124] Prijevod S. Senca.
[125] Unatoč odlasku Peloponežana.
[126] Ništa se pobliže ne zna o naravi te epidemije koja se obično bez osnova naziva kugom. Bilo je to god. 430. Vidi Tukidid 2, 47–54.
[127] Grad na sjeveroistočnoj obali Peloponeza, u Argolidi. Zove se »sveti« jer je oko 10 km zapadno od njega bilo Asklepijevo svetište s bolnicama, ostalim zgradama i kazalištem. Postojao je još jedan »Afamejski« Epidaur na istočnoj obali Lakonije.

[128] Povjesničar iz 3. st., učenik i prijatelj Epikurov.
[128a] Rvanje, trčanje, skok, bacanje diska i bacanje koplja.
[129] Znameniti sofist koji se i prvi nazvao tim imenom.
[130] God. 429.
[131] God. 451/450.
[132] Psametih.
[133] To je značilo ozakoniti dijete i dati mu puno građansko pravo.
[134] Otočje između Lezba i maloazijske obale. God. 406. atensko je brodovlje tu pobijedilo Peloponežane. Budući da zbog oluje atenski admirali nisu mogli iz valova spasiti svoje brodolomce niti pokupiti tijela poginulih, šestorica budu u Ateni osuđeni i pogubljeni, a među njima i Periklov sin.
[135] U rujnu 429, dvije i po godine poslije početka peloponeskog rata. Istog je mjeseca te godine Periklo umro.
[136] *Odiseja* VI 42 i dalje.

FABIJE MAKSIM

(umro 203. pr. n. e.)

1. Takav je bio Periklo u svojim spomena vrijednim djelima prema tradiciji koju smo primili, a sada prijeđimo u našem izvješćivanju na Fabija. Kažu da je jedna nimfa, a po drugima žena iz onoga kraja, sjedinivši se u ljubavnom zagrljaju s Heraklom kraj rijeke Tibera, rodila Fabija, začetnika brojnog i u Rimu vrlo uglednog roda Fabijevaca.[1] Neki izvješćuju da su prvi članovi toga roda u drevna vremena bili nazivani *Fodii* prema njihovom običaju da stupicama hvataju lovinu; tako se, naime, sve do današnjega dana u latinskom »jarci« zovu *fossae*, a »kopati« kaže se *fodere*; s vremenom, zamjenom tih dvaju glasova prozvaše ih *Fabii*.[2] Ta je obitelj dala mnogo velikih ljudi a od Rula, koji je bio najveći od njih pa je zato od Rimljana dobio nadimak Maksim,[3] u četvrtoj se generaciji rodio Fabije Maksim o kome ovo pišemo.

Nadimak mu je bio Verukoz[4] po tjelesnoj osobitosti; imao je, naime, malu bradavicu koja mu je izrasla iznad usnice; a nadimak Ovikula, što znači »ovčica«, nadjenut mu je bio još kao dječaku zbog blagosti i tromosti[5] njegova značaja. Zaista, njegova mirnoća i šutljivost uz veliku opreznost s kojom se upuštao u dječje zabave, pa sporost i teškoće pri učenju, te dobroćudnost i popustljivost prema drugovima davale su kod onih koji su ga površno poznavali povoda sumnji da se radi o nekoj tupoglavosti i nehajnosti; a samo ih je malen broj bio koji su razaznavali čvrstoću karaktera kao znak duhovne dubine i duševnu veličinu i lavovsku srčanost njegove naravi. Ali ubrzo, kako je vrijeme odmicalo i njega razbuđivali zahtjevi djelatna života, davao je o sebi znati i mnoštvu da je prividan nedostatak energije zapravo hladnokrvnost, da je njegova opreznost promišljenost i da je to što nije ni u čemu nagao i što se ni na što ne da lako potaći postojanost i stalnost. Videći da je bavljenje politikom zamašan zadatak i da je broj ratova velik, svoje je tijelo, kao od prirode dano oružje, vježbao za ratove a govor za sredstvo uvjeravanja naroda, davši mu oblik koji je veoma dobro bio usklađen s njegovim načinom života. Jer u njemu nije bilo afektacije niti isprazna podilaženja Forumu,[6] nego je razum kod njega progovarao izvanredno osobnim načinom i dubinom kroz obilje sentencija, za koje kažu da su bile najvećma nalik na one Tukididove.[7] Sačuvan je, naime, njegov govor što ga je održao pred narodom u pohvalu svoga sina koji je umro poslije svoga konzulata.[8]

2. Prvi od njegovih pet konzulata koje je odslužbovao donio mu je trijumf nad Ligurcima.[9] Potučeni u bitki i pretrpjevši teške gubitke, bili

su potisnuti u Alpe i prestali su s razbojničkom pljačkom i robljenjem susjednih dijelova Italije. No kad je Hanibal, prodrijevši u Italiju[10] i po prvi put pobijedivši u bitki kod rijeke Trebije,[11] sâm kretao kroz Etruriju pustošeći zemlju, a u Rimu izazvao silnu prepast i stravu, pri čemu su se javljala znamenja, jedna dobro poznata Rimljanima kao što su gromovi,[12] a druga sasvim neobična i veoma čudna (bilo je rečeno da su se štitovi sami od sebe proznojili krvavim znojem, da su kod Ancija[13] pri žetvi sjekli klasje koje je krvarilo, da je usijano i goruće kamenje padalo iz zraka, da se učinilo da se raskinulo nebo nad Falerijima,[14] pa da je padalo i posvuda se rasipalo mnoštvo pločica a na jednoj se od njih jasno moglo vidjeti od riječi do riječi ovo: »Mart maše svojim oružjem«[15]), konzula Gaja Flaminija ništa od toga nije moglo smesti jer je po naravi bio čovjek strastven i častoljubiv, ponesen velikim uspjehom što ga je izvojevao prije toga protiv svih očekivanja kad se, unatoč neslaganju senata i žestoku protivljenju svog druga u službi, srazio s Galima i potukao ih, dok su Fabija znamenja, istina, manje uznemirivala jer je to smatrao besmislenim, iako su izazivala jak dojam kod mnogih. Ali kad je doznao kako je malen broj neprijatelja i da trpe oskudicu, pozivao je Rimljane neka budu postojani i ne upuštaju se u bitku s čovjekom koji raspolaže vojskom izvježbanom kroz mnoge bojeve upravo za tako nešto,[16] nego neka, šaljući pomoć saveznicima i držeći u rukama gradove, puštaju da pomalo sahne ta vrhunska pripremljenost Hanibalova kao plamen koji se razbuktao na sitnoj i neznatnoj stvarnoj podlozi.

3. Nije, međutim, uspio uvjeriti Flaminija, nego ovaj, rekavši da neće trpjeti da se rat približi Rimu niti da će, kao davno Kamilo,[17] u samome gradu oružjem rješavati sudbinu grada, zapovjedi vojničkim tribunima da izvedu vojsku; on pak sam, dok je skakao na konja, koga bez ikakva vidljiva razloga i objašnjenja obuze drhtavica i strah, bi izbačen i pade naglavačke, ali ipak nimalo ne promijeni mišljenje, nego, kako je krenuo u početku da se susretne s Hanibalom, postroji svoje trupe u borbeni poredak kod jezera zvanog Trazimensko[18] u Etruriji.

Kad su se vojnici srazili u borbi izbliza, u času kad je bitka došla u kritičnu fazu, dogodi se potres koji je razorio gradove, skrenuo rijeke iz njihovih korita i odlomio podnožja gorskih visova. No, premda je ta katastrofa nastupila s takvom silovitošću, nitko je od boraca uopće nije primijetio. Sam Flaminije, međutim, pruživši mnogo dokaza o svojoj smjelosti i snazi, pade kao i cvijet rimske vojske oko njega; a kad su ostali bili natjerani u bijeg, pokolj je bio strašan i petnaest tisuća bi sasječeno, a isto toliko zarobljeno. Premda je veoma želio iskazati počast Flaminijevoj hrabrosti dostojnim pogrebom, Hanibal ne nađe njegovo tijelo među poginulima, nego je ostalo potpuno nepoznato kako je nestalo.

Što se tiče poraza na Trebiji, o njemu nisu otvoreno javili, ni vojskovođa koji je napisao izvještaj, ni poslani glasnik, nego je pobjeda lažno proglašena spornom i dvojbenom; ali čim je pretor Pomponije doznao za ovaj drugi poraz, sazvavši narod u skupštinu, istupi preda nj te bez okolišanja i zavaravanja, a s mnogo odlučnosti reče: »Rimljani,

pobijeđeni smo u velikoj bitki i naša je vojska uništena, a konzul Flaminije je mrtav. Zato savjetujte se o mjerama za svoj spas i sigurnost.« Te riječi poput nagla udarca vjetra po golemu moru uzbibaše grad i u toliku zaprepaštenju logično se rasuđivanje nije moglo ustaliti niti održati. Ipak se najzad svi združiše u mišljenju da položaj traži uvođenje neograničene vlasti pojedinca, što nazivaju diktaturom, te čovjeka koji će je držati u rukama s neslomljivom odlučnošću i bez straha; nadalje, da je jedini takav Fabije Maksim, koji posjeduje samopouzdanje i dostojanstvenost značaja ravnu veličini te službe, a povrh toga u onoj je životnoj dobi kad tijelo još raspolaže dovoljnom snagom da izvršava zamisli uma i kad se smionost sjedinjuje s razboritošću.

4. Kad je, dakle, to bilo odlučeno, Fabije, imenovan diktatorom i postavivši za svog zapovjednika konjaništva Marka Minucija,[19] kao prvo zatraži od senata odobrenje da za vrijeme vojnih pohoda jaše na konju. To mu, naime, nije bilo dopušteno, nego je bilo zabranjeno po jednom starom zakonu bilo zato što su Rimljani najviše polagali na snagu svoje pješadije, pa su smatrali da iz tog razloga treba da i njezin zapovjednik ostane u falangi[20] i da je ne ostavlja,[21] bilo što su željeli, kad je već moć te službe u svakom drugom pogledu tako velika kao kod tirana, da se barem u toj pojedinosti jasno vidi ovisnost diktatora o narodu. Međutim, sam Fabije, hoteći odmah pokazati uzvišenost i dostojanstvo svoje časti kako bi mu građani bili većma podložni i poslušni, pojavi se u javnosti u pratnji skupine od dvadeset i četiri liktora;[22] i kad mu je ususret dolazio drugi konzul,[23] poslavši liktora naredi mu neka otpusti svoje liktore i, odloživši obilježja svoje službe, njega susreće kao običan građanin.

Započinjući poslije toga s najljepšim od sviju početaka, s bogovima, i tumačeći narodu da je nedavni poraz pretrpio zato što je njihov zapovjednik pokazivao omalovažavanje i prezir prema božanstvu, a ne zato što su se vojnici pokazali lošim borcima, navodio ih je da se ne plaše neprijatelja, nego da umilostivljuju i časte bogove, ne usađujući im time praznovjerje nego pobožnošću učvršćujući njihovu hrabrost i nadama u pomoć bogova umanjujući i uklanjajući strah od neprijatelja. U to vrijeme potražili su savjet u mnogima od tajnih i državi korisnih knjiga koje zovu sibilinskima;[24] i pripovijeda se da su se neka od u njima pohranjenih proroštava podudarala s udesima i događajima onog vremena. Ono što se iz njih razabralo nije smio saznati nitko drugi; zato diktator, izišavši među svjetinu, zavjetova se da će žrtvovati bogovima cjelokupan godišnji prirast u kozama, svinjama, ovcama i govedima koliko ih god planine, ravnice, rijeke i livade Italije do idućeg proljeća[25] othrane i da će prirediti glazbene i kazališne igre u čast bogova za tristo trideset i tri tisuće sestercija i k tome tristo trideset i tri i jednu trećinu denara. To iznosi u helenskom novcu osamdeset i tri tisuće i petsto osamdeset tri drahme i dva obola.[26] Teško je navesti razlog za točno propisivanje baš toga iznosa, osim ako se nije time željelo slaviti značenje broja tri koji, po prirodi savršen, prvi od neparnih brojeva[27] i početak množine, sadrži u sebi prve razlike i osnovne elemente svakog broja izmiješavši ih i uskladivši u jednu cjelinu.

5. Tako Fabije, vezavši misli mnoštva uz njegove odnose s božanstvom, učini da ono vedrije gleda na budućnost; ali sam, položivši sve nade u pobjedu u sebe sama, držeći da i božanstvo podjeljuje uspjehe na temelju hrabrosti i razboritosti, usmjeri svoju pažnju na Hanibala, ne zato što bi namjeravao riješiti stvar s njime bitkom, nego s promišljenom namjerom da satire i pomalo uništava njegovu snagu u naponu obiljem vremena, njegovu oskudicu svojim velikim sredstvima, a malobrojnost njegove vojske množinom ljudi što ih je imao. Stoga se uvijek, logorujući na gorovitim mjestima izvan domašaja neprijateljske konjice, nadvijao prijeteći iz visine, pa kad je neprijatelj mirovao, ni on se nije micao, a kad je onaj bio u pokretu, silazio je s visova obilazeći ga uokrug i pokazivao se na toliku rastojanju da ne bude protiv volje natjeran u bitku, ali opet dovoljnu da samim svojim oklijevanjem zadaje neprijatelju strah da će se najzad upustiti u bitku. Ali trošeći samo tako vrijeme bio je općenito preziran od sviju i u samom taboru psovan, a neprijateljima se, dakako, činio kukavicom i običnom ništicom; svima osim jednom čovjeku – Hanibalu. On je jedini prozreo vještinu svog protivnika i način na koji je Fabije odlučio voditi rat i, prosudivši da svakom mogućom lukavštinom ili prisilom treba tog čovjeka uvući u bitku ili su Kartažani propali, jer se ne mogu poslužiti svojim oružjem na kojem su nadmoćni, a ono u čemu zaostaju za Rimljanima, brojnost i sredstva, stalno se smanjuje i troši u bescilj, pribjegavao je svakoj vrsti strateških zamisli i majstorija i pokušavao kao dobar atlet naći mjesto gdje da ga pograbi; navaljivao je i nastojao unijeti metež u njegovu vojsku i zavlačio Fabija u raznim pravcima, želeći ga odmamiti od njegova čvrsta obrambenog plana.

Ali naum Fabija, uvjerena u povoljan ishod, ostao je čvrst i nepromjenljiv. Dosađivao mu je, međutim, njegov zapovjednik konjaništva Minucije željan bitke u nevrijeme i presmion, te laskanjem zavodio vojsku koju je napunio mahnitom žestinom i ispraznim nadama; vojnici su se podrugivali Fabiju i prezrivo ga nazivali Hanibalovim pedagogom,[29] a Minucija su smatrali velikim čovjekom i vojskovođom dostojnim Rima. Idući sve dalje u aroganciji i drskosti i izrugujući se taktici taborovanja po visovima riječima da diktator stalno priređuje lijepa kazališta za predstavu pustošenja i paljenja Italije, Minucije je Fabijeve prijatelje zapitkivao da li on to vodi svoju vojsku u nebo zato što je izgubio svaku nadu na zemlji, ili samo bježi od neprijatelja uzimajući oblake i magle kao zaštitne šančeve. Kad su to prijatelji dojavili Fabiju i savjetovali mu da riskirajući bitku učini kraj svome lošem glasu, on reče: »U tom bih slučaju doista bio veća kukavica nego što se sada čini da jesam ako bih se iz straha od poruga i uvredljivih šala dao odvratiti od svojih zrelih planova. Zaista nije sramotan strah što ga netko osjeća za domovinu, ali strahovati pred mišljenjem ljudi, pa i pred klevetama i psovanjem, nije osobina čovjeka dostojna tako visoka položaja kao što je moj nego onoga koji robuje ludama kojima treba da bude poglavar i gospodar.«

6. Poslije toga Hanibal učini pogrešku. Hoteći, naime, odvući svoju vojsku podalje od Fabija i domoći se ravnica bogatih pašom, naredi svojim domaćim vodičima da ga odmah poslije večere povedu u područje

Kasina.[30] Ali kako oni nisu točno čuli ime zbog Hanibalova barbarskog[31] izgovora, ubace hitro njegovu vojsku na rubno područje Kampanije, u grad Kasilin posred kojega teče rijeka što je Rimljani nazivaju Vulturnom,[32] dijeleći ga nadvoje. Taj je kraj inače posve okružen gorjem, ali je otvoren prema moru gdje se širi u močvare nastale prelijevanjem rijeke, po kojima su visoke hrpe pijeska, a završava na morskoj obali koja zbog velikih valova nema dobra sidrišta. Dok je Hanibal tuda silazio udolinom, Fabije, iskoristivši svoje poznavanje putova, zaobiđe ga, pa postavi četiri tisuće teško naoružanih pješaka koji mu zakrčiše izlaz, a ostalu vojsku smjesti na povoljne položaje po ostalim visovima, dok je s najlakšim i najpokretljivijim trupama napao neprijateljsku zalaznicu i, izazvavši metež u čitavoj vojsci, uništio oko osam stotina neprijateljskih vojnika. Razabravši pogrešnost svog položaja i svu njegovu opasnost, te hoteći izvesti vojsku odande, Hanibal razapne vodiče na križ, ali je bio bez nade u uspjeh pokušaja da izravnim napadom silom potisne neprijatelje iz gorskih prijevoja koji su bili u njihovim rukama. A kako su mu svi ljudi bili obeshrabreni i veoma uplašeni, te smatrali da ih sa svih strana okružuju neprilike kojima nije moguće umaći, odluči varkom nadmudriti neprijatelja. A ta je bila ovakva.

Naredi da uzmu oko dvije tisuće zarobljenih goveda pa im za svaki rog kao zublju privežu svežanj prutića ili suharaka; zatim noću, kad bude dan znak, neka goveda, upalivši zublje, tjeraju prema prijevojima uz tjesnace i neprijateljske straže. Dok su oni kojima je bilo naređeno to izvršavali, istovremeno pokrene ostalu vojsku, pošto je već bio pao mrak. Dok je vatra bila malena i palila samo drvo, goveda su mirno išla tjerana prema podnožju planina, a ovčari i govedari, koji su gledali s visova, čudili su se plamenovima što su sjali na vršcima rogova kao da to u gustom poretku maršira vojska uz mnogo baklji. Ali kad su rogovi stali dogorijevati do korijena i živo meso počelo osjećati vatru, životinje su, u muci mašući i tresući glavama, te zasipajući jedna drugu mnoštvom plamičaka, prestrašene i mučene jakim bolovima jurile po planinama s krajevima repova i čelima u plamenu, paleći velike dijelove šume kroz koju su bježale. Strašan je to bio prizor Rimljanima, koji su čuvali prijevoje; jer plamenovi su bili nalik na zublje u rukama ljudi što trče amo-tamo, te su bili veoma uznemireni i uplašeni misleći da ih sad odavde sad odande napadaju neprijatelji i da ih opkoljuju sa svih strana. Zato nisu imali hrabrosti ostati na svojim mjestima, nego su, napuštajući tjesnace, uzmicali ka glavnini vojske. U tom trenu Hanibalovi laki oružanici, primakavši se, zaposjedoše prijevoje, a ostala njegova vojska već im se prikučivala bez ikakva straha vukući za sobom golem i težak plijen.

7. Još je bila noć kad je Fabiju pošlo za rukom da zamijeti varku (jer su neka od raštrkanih goveda na bijegu došla u ruke njegovim ljudima), ali u strahu od zasjeda u mraku držao je vojsku pod oružjem nepokretnu. A kada je nastao dan, goneći neprijatelja, navali na njegovu zalaznicu i na teško zemljištu nastade borba prsa o prsa i velik metež, sve dok Hanibal sa čela ne posla vješte gorštake Ibere,[33] okrutne i brze, koji navališe na teško naoružanu rimsku pješadiju i, poubijavši nemalo njihovih ljudi,[34]

natjeraše Fabija na povlačenje. Tad bi on više no ikad izvrgnut vrijeđanju i preziru. Ta odrekavši se smjela oslanjanja na oružje s idejom da nadvlada Hanibala nadmoćnim prosuđivanjem i promišljenošću, očigledno je sam baš time bio pobijeđen i nadmudren.

Hoteći još više raspaliti gnjev Rimljana na nj, Hanibal, kad je došao do njegovih polja, naredi da se sva ostala pale i uništavaju, a jedino njegovih zabrani da se itko dotakne;[35] čak i stražu postavi koja nije dopuštala da im se nanosi bilo kakva šteta niti da se s njih što uzima. Kad je to bilo javljeno u Rim, još se više pojača omraza na Fabija; pučki su tribuni jako vikali protiv njega pred svjetinom, najviše na poticaj i podjarivanje Metilija koji je, ne iz neprijateljstva prema Fabiju nego kao rođak zapovjednika konjaništva Minucija, smatrao da ocrnjivanjem onoga pridonosi časti i slavi ovoga; a i senat je bio srdit osobito predbacujući Fabiju uvjete koje je s Hanibalom ugovorio glede ratnih zarobljenika. Jer njih su se dvojica sporazumjeli da zarobljenike mijenjaju čovjeka za čovjeka, a ako ih na jednoj strani bude više, da onaj, koji ih dobiva natrag, za svakoga dade dvjesto pedeset drahmi. Kad je, dakle, bila izvršena razmjena glavu za glavu, utvrđeno bi da je kod Hanibala preostalo još dvjesto četrdeset Rimljana, za koje senat odluči da ne šalje otkupninu, a uz to je još okrivljavao Fabija da na način nedoličan i za državu nekoristan nastoji dobiti natrag ljude koji su zbog kukavičluka postali lovina neprijatelja. To čuvši, Fabije podnese gnjev rimskih građana spokojno, no kako novaca[36] nije imao, a nije mogao trpjeti da prekrši riječ danu Hanibalu i da svoje sugrađane prepusti njihovoj sudbini, posla sina u Rim s nalogom da proda njegova polja i da novac odmah donese njemu u tabor. Pošto je mladić rasprodao polja i brzo se vratio, posla Fabije otkupninu Hanibalu i dobi natrag zarobljenike; i kad su mu mnogi od njih kasnije htjeli vratiti otkupninu, ni od jednoga ne primi, nego je svima oprosti.

8. Kad ga poslije toga svećenici pozvaše u Rim radi nekih žrtava, predade vojsku Minuciju ne samo uz zapovijed da se kao neograničeni vrhovni zapovjednik ne upušta u bitku niti sukobljuje s neprijateljima, nego i uz opetovane savjete i molbe u tom smislu; no Minucije, na sve to ne obrativši ni najmanje pažnje, odmah prijeđe u ofenzivu. I uvrebavši jednom Hanibala kad je ovaj veći dio vojske bio odaslao u nabavku žita i udarivši na preostale, odbaci ih za njihov šanac, poubija ne baš malen broj i sve ih ispuni strahom da će ih opsjesti. I kad se Hanibalova vojska opet skupila u taboru, Minucije se sretno povuče ispunivši tako sebe bezgraničnom razmetljivošću, a vojnike vratolomnom preuzetnošću. Ubrzo se napuhani izvještaj o tome proširi Rimom. I Fabije, čuvši to, reče da se više boji Minucijevih uspjeha nego neuspjeha;[37] ali narod se bio ushitio i s radošću trkom okupljao na Forumu, a pučki tribun Metilije, stavši na govornicu, stade im govoriti veličajući Minucija, a Fabija optužujući ne više zbog mlitavosti niti zbog kukavičluka, nego čak zbog izdaje, uplićući ujedno u optužbu i prve i najmoćnije između ostalih političara da su u početku izazvali taj rat zato da sruše demokraciju i grad odmah skuče pod jaram neodgovorna samovlašća koje će svojim zavlačenjem s operacijama

dati Hanibalu priliku da se ugnijezdi i vremena da mu kao gospodaru Italije opet pristigne nova vojska.

9. Kad Fabije istupi bez trunke namjere da se uopće brani pred pučkim tribunom, nego samo rekavši da žrtve i svete obrede treba obaviti što je brže moguće tako da on uzmogne produžiti k vojsci da kazni Minucija što se pobio s neprijateljem unatoč njegovoj zabrani, silna uzrujanost prostruji narodom kad je čuo da će Minucije doći u pogibao. Jer diktator je ovlašten i zatvarati i kažnjavati smrću bez suđenja; a mislili su da bijes Fabijev, izazvan u čovjeka velike blagosti kakav je bio on, mora biti silan i neumoljiv. Stoga drugi, prestravljeni, ostadoše bez riječi; ali Metilije, koji je kao pučki tribun imao povlasticu nepovredivosti (a kad se izabere diktator, to je jedina javna služba koja ne gubi svoja ovlaštenja, nego ostaje na snazi i nakon suspenzije sviju ostalih),[38] stade žestoko salijetati narod moleći ga neka ne žrtvuje Minucija niti dopusti da mu se dogodi ono što je Manlije Torkvat učinio svome sinu[39] kome je, pošto se odlikovao u borbi i bio ovjenčan kao pobjednik, sjekirom dao odsjeći glavu, nego neka Fabiju oduzme tiransku vlast i povjeri državu onome koji je sposoban i voljan da je spasi.

Dirnuti tim riječima, ljudi se doduše ne usudiše prisiliti Fabija da položi svoju samovladu, premda je izgubio povjerenje sugrađana, ali izglasaše da Minucije ima ravnopravan udio u zapovjedništvu, pa da nastavi voditi rat s istim ovlaštenjima kao i diktator, stvar koja se dotada u Rimu nije dogodila, no malo se kasnije, poslije katastrofe kod Kane, opet ponovila.[40] U to vrijeme diktator Marko Junije bio je na bojnome polju, a jer se u gradu ukazala potreba popunjenja senata, budući da su mnogi senatori zaglavili u toj bitki, izabraše drugoga diktatora Fabija Buteona.[41] No razlika je bila u tome što je ovaj, pošto je istupio u svojoj funkciji pred narod, odabrao prikladne ljude i popunio senat, a onda isti dan otpustio liktore i izmakao svojoj pratnji, pa zatim, uletjevši u svjetinu i pomiješavši se s njom, ostao na Forumu obavljajući i sređujući neki svoj privatni posao kao običan građanin.

10. Podijelivši Minuciju ista ovlaštenja kao i diktatoru[42], narod je mislio da je pokazao moć ovome i posve ga ponizio, ali pri tome nisu ispravno prosuđivali toga čovjeka. Jer on neznanje svojih sugrađana nije smatrao svojom nesrećom, nego je, poput mudroga Diogena,[43] kome je netko rekao: »Ovi te ismijavaju!«, a on odvratio: »Ali me neće ismijati!«, smatrajući da su ismijavani samo oni koji dopuštaju da ih to pogađa i koji se zbog toga uzbuđuju, Fabije hladnokrvno i ravnodušno podnosio tu situaciju koliko se njega ticala pružajući tako dokaz tvrdnji filozofa[44] da časna i dostojanstvena čovjeka nije moguće vrijeđati niti sramotiti. No nepromišljenost gomile mu je smetala zato što se ticala općeg dobra, jer je dala priliku čovjeku nezdravih ambicija u ratu; pa u strahu da taj čovjek, pomahnitavši potpuno od isprazne slave i oholosti, ne izazove kakvu veću nevolju prije nego on to dospije spriječiti, krišom od sviju iziđe iz grada; i stigavši u tabor i našavši da Minucija više nije moguće obuzdati, nego da, neugodan i zaslijepljen, traži da naizmjence sam

zapovijeda, ne pristade na to, nego podijeli s njime vojsku držeći da je bolje da sam zapovijeda dijelom vojske nego naizmjence čitavom. I prvu i četvrtu legiju uze sam, a drugu i treću predade njemu jednako podijelivši s njim i savezničke čete. Budući da se Minucije kočoperio i uživao što je dostojanstvo najviše i najznačajnije magistrature bilo poniženo i pogrđeno zbog njega, Fabije mu je dozivao u pamet da mu nije boriti se s Fabijem nego, ako je razuman, s Hanibalom; ako li pak silom hoće da se nadbija sa svojim drugom u službi, neka pazi da se ne pokaže da je onaj, koga su građani počastili i učinili pobjednikom, nebrižljiviji za njihovu sigurnost i spas od onoga koji je bio pobijeđen i osramoćen pred njima.

11. Ali Minucije je sve to smatrao staračkim pretvaranjem; uzevši sa sobom vojsku koja ga je dopala, utabori se sam i zasebice,[45] a da Hanibalu nije bilo nepoznato ništa od onoga što se događalo, nego je vrebajućim okom sve pomno pratio. Bio je između njega i Rimljana brežuljak koji nije bilo teško zaposjesti a koji je, zaposjednut, pružao čvrsto uporište za tabor i zadovoljavajuće u svakom pogledu. Ravnica oko njega, osmotrena iz daljine, bila je ravna i glatka zbog odsustva raslinja, ali je u stvari na njoj bilo nekih nevelikih jaraka i drugih udubljenja. Iz tog razloga, premda je mogao krišom zauzeti taj brežuljak na najlakši način, Hanibal ne htjede, nego ga ostavi u nadi da će pružiti povod za bitku. Ali kad vidje Minucija odvojena od Fabija, noću u one jarke i udubljenja razaspe nešto vojnika, a u osvit dana otvoreno posla nekolicinu da zauzmu brežuljak da bi naveo Minucija u bitku za nj.

To se doista i dogodi. Najprije Minucije posla lako naoružane trupe, zatim konjanike, a najzad, videći da Hanibal dolazi u pomoć svojima na brežuljku, spusti se u ravnicu s cjelokupnom vojskom u borbenom poretku. I zametnuvši žestoku bitku, suzbijao je one što su strijeljali s brežuljka bijući se s neprijateljem i održavajući ravnotežu sve dok Hanibal, videći da je neprijatelj krasno upao u zamku i ostavio nebranjena leđa onima u zasjedi, ne podiže ugovoreni znak. Kad su nato odasvud stali iznicati njegovi ljudi i uz glasnu viku navaljivati te ubijati protivnike iz zadnjih redova, neopisiva pometnja i užas obuze Rimljane, smjelost samog Minucija bi uzdrmana – zabrinuto je bacao poglede sad na jednoga od svojih viših časnika, sad na drugoga, jer se nijedan od njih nije usuđivao ostajati na mjestu, nego su se svi tiskali u bijeg, koji nije bio spasonosan. Jer Numiđani, sada gospodari situacije, kružili su jašući unaokolo ravnicom i ubijali ih kako su se oni raspršivali.

12. Dok su Rimljani bili u takvu škripcu, Fabijevoj pažnji nije izmakla opasnost, nego je, predviđajući, kako se čini, već unaprijed ishod, vojsku držao svrstanu pod oružjem i brižljivo je pratio razvoj događaja ne preko glasnika, nego sam iz vlastite osmatračnice pred šancem. Kad, dakle, razabere da Minucijeva vojska zapada u okruženje i da je u neredu i kad je njihova vika, koja je dopirala, pokazivala da oni više ne pružaju otpor nego su već u paničnome bijegu, pljesnuvši se po bedru i duboko zastenjavši, reče nazočnima: »Herkule, koliko je brže nego što sam ja očekivao, a sporije nego što je njegova vratolomnost

najavljivala Minucije sam sebe upropastio!«, pa naredivši da se svom brzinom istaknu bojni znakovi i da ih vojska slijedi, poviče: »Sada, vojnici, neka svatko žuri imajući na pameti Marka Minucija; jer on je čovjek sjajan i rodoljubiv. A ako ga je njegova žarka želja da istjera neprijatelje zavela na grešku, drugom ćemo ga prilikom okrivljavati.«

Čim se, dakle, Fabije pojavio na sceni, natjerao je u bijeg i raspršio Numiđane koji su galopirali naokolo po ravnici; zatim se okrene protiv onih koji su Minucijeve Rimljane napadali s leđa i poubija sve koji mu se nađoše na putu, a ostali, prije nego budu odsječeni i opkoljeni onako kako su to sami uradili s Rimljanima, uzmakavši pobjegoše. Hanibal pak, videći obrat situacije i Fabija kako se krepčinom koja se ne bi očekivala od njegove dobi probija gore k Minuciju na brežuljak, prekine bitku i, davši trubom znak za povlačenje, odvede Kartažane u njihov opkop dok su se i Rimljani veselo vraćali. Pripovijeda se da je i Hanibal, odlazeći, o Fabiju prijateljima u šali rekao otprilike: »Doista, nisam li vam često najavljivao da će taj oblak što je lebdio na visovima jednom provaliti pljuskom?«

13. Poslije bitke Fabije, skinuvši oružje s neprijatelja koje je pobio, povuče se a da nije prozborio nijednu oholu ni tešku riječ o svom drugu po dostojanstvu; ali Minucije, skupivši svoju vojsku, reče: »Suborci moji, ne počiniti nikakve pogreške u vođenju velikih pothvata prelazi ljudske snage, ali upotrijebiti svoje neuspjehe poslije počinjene pogreške kao pouke za budućnost obilježje je valjana i razumna čovjeka. Ja stoga priznajem, premda imam maloga razloga da se tužim na sudbinu, da imam veće razloge da je hvalim. Jer ono što nisam ranije mogao razumjeti naučio sam u malenu dijelu dana spoznavši da nisam sposoban zapovijedati drugima, nego da treba da budem pod zapovjedništvom drugoga i da nisam smio iz častoljublja nastojati da budem pobjednikom nad onima[49] od kojih je dičnije biti pobijeđen. Vama je, dakle, u svemu drugome zapovjednik diktator, ali u iskazivanju zahvalnosti njemu ja ću vam sam biti vođom pokazujući se prvim u tome da mu budem poslušan i da vršim njegovu zapovijed.«

To rekavši i zapovjedivši da se istaknu orlovi,[50] te da ih svi slijede, povede ih k Fabijevu opkopu. I ušavši unutra, proslijedi k zapovjedničkom šatoru[51] tako da su se svi čudili i bili u nedoumici. Kad je Fabije izišao pred šator, Minucije ga, spustivši pred njim bojne znakove,[52] sam jakim glasom pozdravi kao oca, a njegovi vojnici Fabijeve kao svoje patrone.[53] Kad je nastala tišina, Minucije reče: »Dvije si pobjede danas, diktatore, izvojevao: srčanošću nad Hanibalom, a razboritošću i plemenitošću nad svojim drugom u službi; prvom si nam spasio živote, drugom si dao veliku pouku nama koji smo bili pobijeđeni od neprijatelja na svoju sramotu, a od tebe na svoju čast i spas. Oslovljavam te plemenitim imenom oca zato što ne znam časnijega kojim bih ti se obratio, jer od dobročinstva moga roditelja veće je ovo tvoje dobročinstvo. On me, naime, samo rodio,[54] dok tebi dugujem ne samo svoje spasenje, nego i spasenje sviju ovih mojih ljudi.«[55] To rekavši i zagrlivši Fabija, poljubi ga. A bilo je vidjeti i vojnike kako rade to isto: jedni su drugima padali

oko vrata i od srca ih cjelivali tako da je sav tabor bio ispunjen veseljem i suzama radosnicama.

14. Poslije toga Fabije položi svoju službu i opet su bili birani konzuli. I prvi od njih zadržali su način ratovanja što ga je uveo Fabije, izbjegavanje odlučujuće bitke s Hanibalom uz pružanje pomoći saveznicima i sprečavanje njihova odmetnuća; ali kad bi na konzulsku čast promaknut Terencije Varon,[56] čovjek neugledna roda, ali u životu dobro poznat po usrdnom dodvoravanju svjetini i po naglosti, odmah je bilo jasno da će zbog svoga neiskustva i nepromišljenosti staviti sve odjednom na kocku. Običavao je, naime, vikati u skupštinama da će se rat nastavljati sve dok bude grad upotrebljavao ljude poput Fabija kao svoje vojskovođe, ali da će on sam neprijatelje pobijediti onoga istoga dana kad ih ugleda. Istovremeno, dok je držao takve govore, skupljao je i novačio toliku vojsku koliku Rimljani još nikada nisu upotrijebili ni protiv kojeg neprijatelja. Jer osamdeset je osam tisuća ljudi bilo svrstano za bitku na veliku prepast Fabija i svih razumnih Rimljana; nisu, naime, očekivali da će se grad moći oporaviti u slučaju da izgubi toliko ljudstvo u naponu snage.

Zato je Fabije i nastojao Terencijeva druga u službi, Emilija Paula,[57] čovjeka s iskustvom iz mnogih ratova, ali narodu nesimpatična i zastrašena zbog neke novčane kazne koja ga je zadesila, potaći i osokoliti da suspreže mahnitost svoga druga razlažući mu da se za spas domovine mora boriti ne protiv Hanibala, nego protiv Terencija; jer ovaj žuri da što prije zametne bitku ne opažajući gdje mu je snaga, dok onaj[58] to čini jer opaža gdje je njegova vlastita slabost. »A ja, Paule«, reče »zaslužujem da se meni više vjeruje u procjeni Hanibalova položaja i čvrsto te uvjeravam da će on, ako mu nitko ne pruži priliku za bitku ove godine, ostati u Italiji i propasti ili je napustiti bježeći, budući da čak i sada, kad se čini pobjednikom i gospodarom zemlje, nitko od njegovih neprijatelja[59] nije prešao na njegovu stranu, a od vojske što ju je doveo od kuće nije više preostala niti jedna trećina.« Na to kažu da je Paulo rekao: »Za mene, Fabije, ako gledam svoje interese, bolje je da podlegnem kopljima neprijatelja nego još jednom glasačkim pločicama svojih sugrađana; ali ako je položaj države takav, nastojat ću da radije budem dobar vojskovođa po tvome mišljenju nego po mišljenju sviju drugih koji sile u protivnome smjeru.« S takvim opredjeljenjem pođe Paulo u rat.

15. No Terencije, čvrsto se uhvativši za pravo da naizmjence zapovijeda po jedan dan i utaborivši se nasuprot Hanibalu uz rijeku Aufidije i kod grada zvanoga Kana,[60] u osvit dana istakne znak za bitku (a bila je to grimizna gornja haljina[61] razastrta iznad zapovjednikova šatora), tako da su i Kartažani bili u početku uzrujani videći smionost rimskoga vojskovođe i mnoštvo njegove vojske, dok njih nije bilo niti upola toliko. Ali Hanibal, naredivši vojsci da se naoružava, sam je, odjahavši s nekoliko pratilaca na neki brežuljak blagih padina, promatrao neprijatelje koji su se već postrojavali za bitku. A kad je jedan od ljudi iz njegove pratnje, čovjek po sposobnostima njemu ravan, po imenu Gisgon,

rekao da ga začuđuje broj neprijatelja, Hanibal učini ozbiljno lice i reče: »Nešto ti je drugo, Gisgone, još čudnije od toga promaklo«. A kad je Gisgon upitao što je to, odgovori: »Da se u toliku mnoštvu nitko ne zove Gisgon«. Kako je ta dosjetka došla neočekivano, prasnu svi u smijeh i silazili su s brežuljka prepričavajući šalu svima koje su susretali, tako da se množina vojnika od srca smijala, a oni iz Hanibalove pratnje od smijeha nisu mogli doći k sebi. Kad su to Kartažani vidjeli, obuze ih samopouzdanje jer su zaključivali da njihov vojskovođa mora da osjeća jak i dubok prezir prema neprijatelju kad se tako šali i smije pred prijetećom opasnošću.

16. U toj bitki Hanibal se poslužio strateškim lukavstvima ponajprije iskoristivši prednosti mjesta tako da je imao vjetar u leđa; jer ovaj se poput orkana praćena plamtećim munjama survavao na zemlju i, podižući s pješčanih i izloženih ravni oblak prašine koja je svuda prodirala, preko kartaške falange tjerao ga na Rimljane i šibao ih njome u lice dok su oni odvraćali pogled i tako zapadali u nered. Drugo je bilo u vezi s bojnim rasporedom: postrojivši, naime, najsnažnije i najbojovnije svoje trupe s obje strane središta, on je sredinu popunio najlošijim ljudstvom upotrijebivši je kao isturen klin daleko ispred ostale falange.[62] Ali elitnim su trupama dane ove upute: kad se Rimljani, razbivši središte Kartažana i natisnuvši se za onima koji se budu povlačili, stvarajući svojim uzmakom prazan prostor, nađu unutar kartaške falange, da smjesta, oštro zaokrenuvši, s obje strane udare na bokove Rimljana i obuhvate ih tako što će ih zatvoriti odostraga. A to je, čini se, i prouzročilo najveće krvoproliće. Jer čim je kartaško središte popustilo i povuklo za sobom Rimljane koji su ih gonili a Hanibalov borbeni poredak, promijenivši se, poprimio oblik mjeseca mlađaka te časnici elitnih jedinica, smjesta skrenuvši svoje vojnike ulijevo odnosno udesno, udarili na nezaštićene bokove Rimljana, svi koji nisu dospjeli izbjeći opkoljavanje bili su usred okruženja svladani i uništeni.

Pripovijeda se da je i rimske konjanike zadesila neobična nezgoda. Paula je, naime, kako se čini, njegov konj, ranjen, zbacio, a njegovi pratioci, jedan za drugim, sjahavši, stali su kao pješaci braniti konzula. A kad konjanici to vidješe, pretpostavljajući da je bila izdana općenita zapovijed, svi poskakaše s konja te se stadoše s neprijateljima boriti pješice. Vidjevši to, Hanibal reče: »To mi je milije nego da su mi bili predani vezani«. Ali pojedinosti poput te mogu se naći kod pisaca opširnih povijesti toga rata.

Što se konzula tiče, Varon s malobrojnom pratnjom odjaha u grad Venuziju, dok je Paulo, u silnoj vrevi onoga rasula i pokriven mnogobrojnim strijelama koje su stršale iz njegovih rana, tjelesno i duševno slomljen tolikom nevoljom, sjedio na nekom kamenu čekajući da ga netko od neprijatelja dotuče. Glava i lice bili su mu obliveni tolikom krvlju da su ga samo malobrojni mogli prepoznati, pa i prijatelji i pobočnici prođoše kraj njega ne znajući da je to on. Samo Kornelije Lentul, mlad patricij, ugledavši i prepoznavši ga, sjaše s konja i, privevši ga k Paulu, zamoli ga neka ga uzme i spasi sebe radi sugrađana kojima sada više nego ikada

treba dobar vođa. Ali Paulo mu odbije molbu i prisili mladog čovjeka da opet, sav u suzama, uzjaše a zatim, uhvativši ga za desnicu, reče: »Javi, Lentule, Fabiju Maksimu i sam posvjedoči da je Emilije Paulo do kraja ostao vjeran njegovim uputama i da nije prekršio ništa od onoga o čemu se s njime dogovorio, ali je bio pobijeđen najprije od Varona a zatim od Hanibala«. S tom porukom odasla Lentula, a sam se baci posred pokolja i pogibe. Pripovijeda se da je u toj bitki palo pedeset tisuća Rimljana, da je četiri tisuće bilo zarobljeno živih a da je onih koji su poslije bitke bili uhvaćeni u oba tabora[64] bilo ne manje od deset tisuća.[65]

17. Kad su pri toliku uspjehu Hanibala prijatelji nagovarali neka ide za svojom dobrom srećom i upadne u grad zajedno s bjeguncima, – ta petoga će dana od pobjede večerati na Kapitoliju – nije bilo lako reći kakvo ga je razmišljanje odvratilo od toga, no čini se da je njegovo oklijevanje i strašljivost bilo prije djelo njegova zlog demona[66] ili nekog boga koji je stao na put njegovu napredovanju[67]. Zato i kažu da mu je Kartažanin Barka[68] u srdžbi rekao: »Ti znaš pobijediti, ali pobjedu iskoristiti ne znaš«. Pa ipak, ta je pobjeda unijela toliku promjenu u njegov položaj da je, premda prije te bitke nije imao ni grada, ni tržiša, ni luke u Italiji, te je s mukom i jedva grabežem pribavljao vojsci nužnu opskrbu, bez sigurne ratne baze iz koje bi polazio u ratne operacije, pa je lutao i obilazio naokolo sa svojom vojskom kao s velikom razbojničkom bandom, tada gotovo sva Italija došla u njegovu vlast. Jer najbrojniji i najznatniji narodi dobrovoljno su prešli na njegovu stranu, a Kapua, koja je bila grad s najvećim ugledom poslije Rima, odlučno se priključi njegovoj stvari.

Ne samo, dakle, kako veli Euripid,[69]
da prijatelja kušaš treba teško zlo,[70]

nego i da iskušaš razumne vojskovođe. Jer ono što je prije bitke kod Fabija bilo nazivano kukavštinom i tromošću, odmah poslije bitke smatralo se ne ljudskom oštroumnošću, nego darom prave božanske i nadzemaljske misaone moći da iz tolike udaljenosti predviđa budućnost u koju su jedva mogli vjerovati oni koji su je doživjeli. Zato Rim, položivši odmah u njega sve preostale nade i potraživši utočište u umu tog čovjeka kao u svetištu i žrtveniku, našao je u njegovoj razboritosti prvi i najveći razlog tome što još postoji i nije potpuno uništen kao što se dogodilo za galske katastrofe.[71] Ta on, koji se u trenucima prividne sigurnosti, kad se činilo da ništa strašno ne prijeti, pokazao opreznim i slabo sklonim nadi, tada, kad su se svi prepustili beskrajnoj boli i bespomoćnoj zbunjenosti, jedini je išao gradom mirna koraka, smirena lica i uz ljubezan pozdrav uklanjajući naricanje žena i sprečavajući okupljanje onih koji su se sastajali da svoje zajedničko jadikovanje iznose na javu,[72] te je nagovorio senat da se sastane i ohrabri magistrate, pri čemu je sam bio i snaga i moć svake magistrature jer su svi upravljali svoje poglede u njega.

18. U tim okolnostima postavi na gradska vrata straže da zaustavljaju svjetinu koja je napuštala grad i bježala, a za žaljenje za mrtvima odredi i mjesto i vrijeme narediv̌si da onaj, koji ih želi oplakivati, to čini kod

kuće kroz trideset dana; poslije toga trebalo je prestati svako ožaljivanje i izvršiti čišćenje grada. Kako je u te dane padala Cererina svetkovina,[73] učinilo se boljim potpuno propustiti žrtve i svečani ophod nego naglašavati veličinu nesreće malobrojnošću i potištenošću učesnika u ophodu; ta i božanstvo se, obrazlagali su, raduje kad ga časte sretni ljudi. Međutim, sve ono za što su se zalagali gataoci radi umilostivljenja bogova ili odvraćanja kobnih znamenja izvršavalo se.[74] I u Delfe bi, naime, poslan da pita proročište Piktor,[75] rođak Fabijev, a kad je bilo otkriveno da su dvije Vestine djevice prekršile zavjet čistoće, jednu, kao što je običaj,[76] živu zakopaše, a druga se sama ubi.

Ali najviše bi se čovjek zadivio smirenom dostojanstvu grada, što je, kad se konzul Varon vraćao s bijega ponižen i utučen kao onaj koji bi se vraćao poslije najsramotnijeg i najzlosretnijeg neuspjeha, njemu senat pošao u susret na gradska vrata i sav ga narod pozdravljao. Magistrati i prvaci senata, od kojih je jedan bio i Fabije, kad je nastala tišina, pohvališe ga što poslije tolike nesreće nije izgubio nadu u spas grada, nego je došao da vrši svoje dužnosti i da pomoću zakona i sugrađana radi na spasavanju grada uvjeren da je u njihovoj moći da to postignu.

19. Kad doznaše da je poslije bitke Hanibal skrenuo prema drugim krajevima Italije, ohrabriše se te odaslaše zapovjednike s vojskama. Od ovih najugledniji bijahu Fabije Maksim i Klaudije Marcelo,[77] čija su potpuno oprečna prirodna nagnuća izazivala podjednako divljenje. Ovaj potonji, naime, kako je bio, kao što je navedeno u njegovu životopisu,[78] čovjek blistave i optimističke poduzetnosti, ruke uvijek spremne za boj, a po naravi nalik onima koje Homer najradije naziva »ljubiteljima rata« i »divlje srčanima«,[79] prve je svoje bojeve u ratu vodio na smion i neustrašiv način protiv Hanibala, čovjeka isto takve smjelosti; Fabije pak, držeći se onih svojih poznatih prvotnih uvjerenja, očekivao je da vidi kako Hanibal, ako se nitko ne bude upuštao u bitku s njime niti ga izazivao, sam postaje sebi najteži protivnik i iscrpljuje se u ratu kao atlet čija je tjelesna snaga postala prenapregnutom i preopterećenom pa najvećom brzinom izgubi svoj tjelesni napon. Zbog toga Posejdonije[80] kaže da su Fabija Rimljani nazivali svojim štitom, a Marcela svojim mačem, a da se miješanje Fabijeve postojanosti i sigurnosti s Marcelovim temperamentom pokazalo za Rimljane spasonosnim. Često se sučeljavajući s Marcelom, koji je bio poput plahovite rijeke, Hanibalova se vojska potresala i odlamala komad po komad, dok se Fabijevim sporim tokom bez buke i neprestanim podrivanjem koje nije sustajalo ona neprimjetno rušila i trošila; i najzad je dospio u toliku stisku da je bio izmoren od borenja s Marcelom i u strahu od Fabijeva izbjegavanja borbe.[81]

To su, naime, bila dvojica ljudi s kojima je vodio rat gotovo sve vrijeme bilo da su vršili službu pretora, prokonzula ili konzula; jer svaki je od njih bio konzulom po pet puta. Ali za petog Marcelovog konzulata Hanibal ga namami u klopku i ubije;[82] no protiv Fabija nije nimalo uspijevao, premda je opetovano protiv njega primjenjivao svaku vrst varke i iskušavanja s izuzetkom što ga jednom, prevarivši ga, umalo ne obori.[83] Sastavivši, naime, pismo kao da tobože dolazi od utjecajnih i

istaknutih Metapončana,[84] posla ga Fabiju uvjeravajući ga u njemu da će mu izručiti grad ako dođe i da oni koji rade na tome samo čekaju da se on pojavi u blizini i stigne. To pismo pokrene Fabija na akciju, pa je kanio s dijelom vojske krenuti onamo noću; ali kako ptičja znamenja nisu bila povoljna, odustane, a malo potom iziđe na vidjelo da je pismo, koje mu je stiglo, vješta Hanibalova krivotvorina i da ga je on vrebao u zasjedi pred gradom. Ali to što se Fabije spasio moglo bi se pripisati milosti bogova.

20. Što se tiče odmetanja gradova i pobuna saveznika, Fabije je smatrao da ih treba suzbijati i obeshrabrivati postupajući prijazno i blago bez provjeravanja svake sumnje i bez pokazivanja strogosti baš u svakom sumnjivom slučaju. Pripovijeda se, na primjer, kad je doznao za jednog marsičkog[85] vojnika, koji se osobito isticao među saveznicima hrabrošću i odličnim porijeklom, da je razgovarao s nekim vojnicima u taboru o prebjegavanju k neprijatelju, da se nije uzrujao, nego je, priznavši mu da je bio nezasluženo zanemarivan, rekao da je dosada bila krivnja zapovjednikā što su časti dijelili više prema svojoj naklonosti nego prema zaslugama, ali ubuduće bit će vlastita krivnja pojedinca ako ne dođe k njemu i otvoreno mu ne kaže što želi. I to rekavši, obdari ga neprijateljskim konjem i odlikuje drugim nagradama za hrabrost tako da od njega nije bilo pouzdanijeg i odanijeg čovjeka. Fabije je, naime, smatrao nepodnošljivim što konjušari i psetari istjeruju mušičavost, plahovitost i mrzovoljnost životinja brigom, drugovanjem i hranjenjem više nego bičem i ogrlicama, dok zapovjednik ljudi ne temelji veći dio stege na ljubeznosti i blagosti, već postupa s više grubosti i nasilja nego što zemljodjelci postupaju s divljim stablima smokve, kruške i masline oplemenjujući ih i čineći uzgojem od njih pitome masline, kruške i smokve.

Drugi put dojaviše mu centurioni za nekoga drugog, po rodu Lukanca,[86] da često napušta svoje mjesto i odluta iz tabora. Fabije ih upita kakvim ga znaju čovjekom u drugom pogledu. Kad su svi svjedočili da drugoga takva vojnika ne bi lako našao i ujedno pripovijedali neka njegova zapažena junaštva i podvige, istražujući uzrok tom nedostatku stege, Fabije pronađe da je taj momak duboko zaljubljen u neku djevojku i da svaki dan, izlažući se opasnosti na dugim pješačenjima, polazi iz tabora k njoj. Poslavši stoga bez njegova znanja neke ljude i uhitivši tu ženu, sakrije je u svoj šator pa pozove Lukanca te mu reče nasamu: »Nije mi nepoznato da ti protiv rimskih navada i zakona često provodiš noći izvan tabora; ali isto tako nije mi ostalo skriveno niti da si ranije bio valjan. Neka, dakle, tvoji prijestupi budu poravnati tvojim junačkim djelima, ali ubuduće stražarenja nad tobom povjerit ću drugome.« Tada, na iznenađenje vojnika, izvede djevojku, predade je njemu i reče: »Ova mi jamči da ćeš ostajati u taboru s nama; a ti ćeš djelom pokazati nisi li nas napuštao radi kakve druge nepodopštine, a ljubav i ova djevojka bili su ti samo izgovor.« To, dakle, izvješćuju o tome.

21. Grad Tarent,[87] osvojen[88] izdajom, Fabije zauze na sljedeći način. U njegovoj je vojsci služio mlad Tarenčanin koji je imao sestru punu povjerenja i nježnosti prema njemu. U nju je bio zaljubljen neki

Brutijac,[89] zapovjednik posade kojoj je Hanibal povjerio čuvanje grada. Ta činjenica pobudi kod mladog Tarenćanina nadu[90] i on s Fabijevim znanjem ode u grad pretvarajući se da je pobjegao k sestri u Tarent. Prvi dani protekoše i Brutijac je ostajao kod svoje kuće misleći da njezin brat ne zna za nj. Zatim joj mladić reče: »Tamo preko mnogo se pričalo da ti živiš s moćnim i utjecajnim čovjekom. Tko je taj? Jer ako je, kako kažu, visoko cijenjen zbog hrabrosti i ugledan, rat, koji sve miješa, nimalo ne mari za rod; ništa nije sramotno ako je učinjeno pod prinudom; naprotiv, rijetka je sreća u vrijeme kad je pravičnost tako slaba naći silnika koji blago postupa s nama.« Na to žena dade poslati po Brutijca i upozna brata s njim; ubrzo steče barbarinovo povjerenje jer je išao na ruku njegovoj strasti i jer se činilo da zahvaljujući njemu sestra postaje naklonjenija i podatnija nego što je prije bila tako da nije bilo teško postići promjenu lojalnosti zaljubljena čovjeka, pa još k tome plaćenika, nadom u velike darove koje mu je obećavao od Fabija.

To je, dakle, verzija koju o tome navodi većina povjesničara;[91] neki pak kažu da žena, koja je predobila Brutijca, nije bila rodom Tarenćanka nego Brutijka i Fabijeva priležnica, koja je, doznavši da je njezin sugrađanin i poznanik zapovjednik brutijske posade, otkrila to Fabiju i, sastavši se s onim čovjekom pod gradskim zidinama, nagovorila ga i privukla na svoju stranu.

22. Dok se to zbivalo, Fabije, smišljajući da odvuče Hanibala od Tarenta poruči svojim vojnicima u Regiju[92] da opustoše Brutij i jurišem zauzmu Kauloniju.[93] Tamo je bilo osam tisuća utaborenih vojnika, većinom prebjega i najbeskorisnijih ljudi što ih je, kažnjene beščašnošću,[94] sa Sicilije dopremio Marcelo i čiji bi gubitak bio najmanja nesreća i šteta za Rim. Fabije je, naime, očekivao, pošto ih žrtvuje kao mamac Hanibalu, da će ga odvući od Tarenta; a to se i dogodilo. Jer Hanibal je smjesta pojurio onamo s vojskom u potjeru. A pet dana pošto je Fabije opkolio Tarent, onaj mladić, dogovorivši se s Brutijcem, dođe sa sestrom noću k njemu znajući točno i ogledavši mjesto na kojem je Brutijac namjeravao, vrebajući priliku, predati grad i prepustiti ga napadačima. Fabije, međutim, nije osvojenje ostavio ovisnim samo o izdaji, nego je, primaknuvši se sam onamo, mirovao dok je ostala vojska navaljivala na gradske zidine s kopna i s mora istodobno dižući veliku viku i buku sve do trenutka kad je Brutijac, dok je većina Tarenćana trčala u pomoć onamo i pomagala braniteljima zidina, dao Fabiju znak i on, uspevši se ljestvama na zid, zagospodario gradom.

Ipak se čini da je tada Fabije podlegao svome častoljublju; najprije je, naime, zapovjedio svojim ljudima da pobiju sve Brutijce da se ne bi saznalo da je grad pao izdajom. Tu se prevari u svom očekivanju i navuče na sebe prijekor zbog vjerolomstva i okrutnosti. Izginuše i mnogi od Tarenćana; prodanih u ropstvo bilo je trideset tisuća, a vojska opljačka grad; u državnu je blagajnu bilo donijeto tri tisuće talenata. Dok je sve drugo bilo odnošeno i odvlačeno kao plijen, pripovijeda se da je vojni računovođa upitao Fabija što naređuje u pogledu bogova, jer tako je nazivao njihove slike i kipove. A Fabije je, kažu, odgovorio: »Ostavimo

Tarenćanima njihove razljućene bogove«. Međutim, divovski kip Heraklov, prenijevši ga iz Tarenta, postavi na Kapitolij, a blizu njega svoj brončani lik na konju, u čemu je ispao mnogo neukusniji od Marcela, štaviše, blagost i čovječnost Marcelova time se pokazala još divnijom po svojoj suprotnosti, kako je zabilježeno u njegovu životopisu.[95]

23. Pripovijeda se da je Hanibal stigao u svojoj potjeri[96] na svega četrdeset stadija od Tarenta[97] i da je otvoreno rekao: »Bio je, znači, i u Rimljana neki drugi Hanibal; ta izgubismo grad Tarent onako kako ga dobismo«,[98] ali nasamu mu je, kažu, tada prvi put palo na pamet da prizna prijateljima da je već odavno vidio da im je teško raspoloživim snagama ovladati Italijom, a da sada razabire da je to nemoguće. Svoj drugi trijumf proslavio je Fabije sjajnije nego prvi kao vješt atlet koji se nadmeće s Hanibalom i lako osujećuje njegove zamisli; kao da njegova rvačka stezanja i zahvati nisu više imali negdašnju čvrstinu. Dio vojske omlitavio mu je, naime, od raskoši i bogatstva[99] a dio je otupio i istrošio se u besprekidnim bojevima.

Bio je neki Marko Livije, koji je zapovijedao posadom u Tarentu kad je Hanibal naveo grad da se odmetne od Rima; ipak, on se, držeći citadelu, nije dao otisnuti odande i sačuvao ju je sve dok Rimljani nisu ponovno pokorili Tarenćane. Njega su smetale počasti Fabijeve i jednom, davši se zavesti zavišću i častohlepljem, reče senatu da njemu, a ne Fabiju, treba upisati u zaslugu osvajanje Tarenta. Nasmijavši se na to, Fabije odvrati: »Istinu govoriš: ta da ti grad nisi izgubio, ne bih ga ja bio mogao osvojiti«.

24. Uz ostale sjajne počasti što su ih Rimljani ukazivali Fabiju jedna je bila i izbor njegova sina za konzula.[100] Kad je ovaj preuzeo svoju službu i sređivao neke stvari koje su se ticale rata, njegov otac, bilo zbog starosti i slabosti ili iskušavajući sina, uzjaše na konja pa pođe prema njemu posred onih koji su s njime razgovarali i stajali oko njega. Ali mladić,[101] opazivši ga izdaleka, ne dopusti toga, nego, poslavši liktora, zapovjedi ocu da sjaše i tako pristupi ako nešto treba od konzula. I dok su ostali bili povrijeđeni tim nalogom i šutke uprli pogled u Fabija smatrajući da taj postupak nije u skladu s njegovim dostojanstvom, on sam, hitro skočivši s konja, brže pohrli korakom prema sinu i, zagrlivši ga i poljubivši, reče: »Ispravno, sine, prosuđuješ i postupaš jer si shvatio nad kakvim ljudima imaš vlast i kako si visoku službu od njih primio. Tako smo i mi i naši pređi povećali slavu Rima stavljajući uvijek i roditelje i djecu iza dobra domovine.«

Kao istinito pripovijeda se da je pradjed našeg Fabija,[102] koji je stekao najveću slavu i utjecaj u Rimu jer je pet puta bio konzul i proslavio najsjajnije trijumfe za pobjede u najvećim ratovima, pošao u rat kao legat[103] svome sinu konzulu.[104] Za trijumfa sin je ušao u grad vozeći se u četveropregu, dok ga je otac slijedio na konju zajedno s ostalom pratnjom, ponosan što, premda je gospodar svome sinu[105] i najveći od građana i po imenu i stvarno, stavlja sebe poslije zakona i izabrana magistrata. Ali to nije bilo jedino što je kod njega izazivalo divljenje.

No desi se da je Fabiju umro sin; tu je nesreću podnio s najvećom odmjerenošću kao razborit čovjek i dobar otac, a govor što ga na pogrebu uglednih ljudi besjede rođaci sam izreče stavši na Forumu i napisan objavi.[106]

25. Kad je Kornelije Scipion,[107] poslan u Hispaniju, poslije pobjeda u mnogim bitkama odande istjerao Kartažane, a Rimu je pribavio mnoštvo naroda, velikih gradova i sjajna plijena, te je uživao popularnost i slavu koliko nitko drugi i, postavši konzulom[108] i opazivši da narod od njega traži i očekuje velik podvig, smatrao natezanje s Hanibalom u Italiji odveć zastarjelom i senilnom taktikom, pa je namjerio, preplavivši smjesta Afriku i područje Kartage rimskim oružjem i trupama, pustošiti ga i tako premjestiti rat iz Italije onamo, te je na taj pothvat svim srcem poticao narod, Fabije pokuša ispuniti grad strahom svake vrste tvrdeći da pod utjecajem čovjeka nepromišljena i mlada srću u krajnju i najveću opasnost. Nije štedio ni riječi ni djela za koje je mislio da će odvratiti građane od toga, te je uspio uvjeriti senat. No narod je držao da on Scipiona napada iz zavisti zbog njegove ratne sreće i da se boji da ne bi, ako Scipion izvede kakvo veliko i sjajno djelo i rat ili potpuno završi ili ukloni iz Italije, njegov neuspjeh da rat dokonča u toliko godina bio pripisan njegovoj lijenosti i mlitavosti.

Čini se da se u početku Fabije zaletio u opoziciju iz svoje velike opreznosti i promišljenosti u strahu od opasnosti koja je bila velika, ali da je postao žešći i iz svadljivosti se dao zavesti častohlepljem i takmaštvom u pokušaju da spriječi uzdizanje Scipiona, pa je i Krasa,[109] Scipionova druga u službi, nastojao nagovoriti da ne prepušta zapovjedništvo nad vojskom Scipionu i da mu ne popušta, nego da sam, ako bude ta politika prihvaćena, prijeđe u Afriku na Kartagu i usprotivi se odobravanju novca za tu vojnu. Novce je, međutim, Scipion, prisiljen da ih sam pribavlja, skupljao za svoj osobni račun od etruščanskih gradova koji su mu bili prijateljski naklonjeni i privrženi; Krasa je pak zadržavalo djelomice to što po naravi nije bio svadljiv nego popustljiv, a djelomice i vjerski zakon budući da je obnašao čast vrhovnog svećenika.[110]

26. Suprotstavljajući se Scipionu opet na drugi način, Fabije je nastojao spriječiti mlade ljude, željne da pođu s njime, i zadržati ih vičući u senatu i skupštinama da Scipion ne bježi samo sâm od Hanibala, nego i odvodi morem preostale vojne rezerve iz Italije zavodeći nadama mlade i nagovarajući ih da ostave roditelje, žene i grad, na vratima kojega sjedi neprijatelj pobjednik i još nepobijeđen. I doista, tim je riječima uplašio Rimljane i oni izglasaše odluku da Scipion može upotrijebiti samo trupe na Siciliji i da od onih, koji su s njime bili u Hispaniji i koji su mu bili odani, može povesti samo tri stotine. U svakom slučaju u tome se činilo da je Fabije postupao pod utjecajem svoje oprezne naravi.

Ali kad su, čim je Scipion prešao u Afriku, odmah[111] stale stizati vijesti o čudesnim uspjesima i podvizima izvanredne veličine i sjaja i kao potvrda glasima uslijedio silan plijen i zarobljeni numidski kralj,[112] kad su istovremeno bila spaljena dva neprijateljska tabora[113] i u njima stradalo

mnogo ljudi, a izgorjelo mnoštvo oružja i konja, pa kad su Kartažani poslali Hanibalu poslanstva zovući ga i moleći da pusti svoje neostvarene nade u Italiji pa dođe u pomoć rodnome gradu, u Rimu je Fabije, dok je Scipionovo ime poslije tolikih uspjeha bilo svakome na ustima, tražio da mu se pošalje nasljednik da ga zamijeni, premda nije za to imao nikakvo drugo opravdanje osim što je naveo dobro poznato načelo da je opasno povjeravati sreći jednoga čovjeka tako zamašne interese – teško je, naime, očekivati da istoga čovjeka stalno prati sretna sudbina – čime se već zamjerio mnogima kao mrzovoljan i zloban čovjek kome je starost potpuno oduzela hrabrost i samopouzdanje, te je prekomjerno zadivljen Hanibalom. Jer ni kad je ovaj s vojskom otplovio iz Italije nije Fabije dopustio sugrađanima da se raduju i ispunjaju samopouzdanjem neuznemiravani i sigurni, nego je osobito tada govorio da je položaj grada veoma opasan: ta Hanibal će u Africi pred Kartagom udariti na njih još većom snagom i Scipion će biti suočen s vojskom još toplom od krvi mnogih imperatora,[114] diktatora i konzula. Grad je zbog takvih govora još jednom bio smeten; premda je rat prešao u Afriku, građani su mislili da su njegove strahote još bliže Rimu.

27. No kratko poslije toga Scipion do nogu potuče Hanibala[115] i obori u prašinu i pogazi ponos pale Kartage, te vrati svojim sugrađanima radost koja je prelazila sva njihova nadanja, pa uistinu ono

Što silnom trešnjom pòtreslo se prìdiže.[116]

Ali Fabije Maksim nije doživio da vidi konac rata niti je čuo za Hanibalov poraz, a nije ni doživio velik i trajan prosperitet svoje domovine, nego se, otprilike u vrijeme kad je Hanibal otplovio iz Italije, razboli te umre.[117] Epaminondu[118] su, istina, Tebanci pokopali na javni trošak zbog siromaštva u kojem je umro; kažu, naime, da poslije njegove smrti u njegovoj kući nije bilo nađeno ništa osim željezna novčića; Fabija Rimljani ne pokopaše na javni trošak, ali svaki građanin od svoga priloži najsitniji novčić, ne zato što zbog njegova siromaštva ne bi dostajalo za pogreb, nego zato jer ga je narod pokapao kao da pokapa oca koji je u svojoj smrti tako primio počast i slavu koja je dolikovala njegovu životu.

Bilješke

[1] Fabijevci su bili, uz Kornelije, Cecilije, Valerije i Emilije, jedna od pet najuglednijih obitelji u republikanskome Rimu. Pojedine grane tih obitelji (npr. od Kornelija Scipioni, od Valerija Mesale, od Cecilija Meteli, od Emilija Pauli) ravnale su sudbinom Rima u pojedinim razdobljima republike. Važnost pojedinih obitelji i njihovih veza i saveza postala je predmetom istraživanja tek u novije vrijeme (npr. kod Ronalda Symea).

[2] Fantastična etimologija (u lingvistici nazivana pučkom). Bez sumnje ime Fabijevaca u vezi je s latinskom riječi *faba* »bob«.

[3] Lat. *Maximus* »najveći«. Kvint Fabije Maksim Rul ili Rulijan istakao se koncem 4. st. pr. n. e. u ratovima sa Samnićanima, Etruščanima, itd.

[4] Lat. *Verricosus*, Bradavičavko.

[5] Drugi ovdje čitaju »ozbiljnosti«, što se, istina, slabije uklapa u kontekst.

[6] Svjetini.

[7] Vjerojatno najveći, a svakako najdublji grčki povjesničar (živio od oko 455. do oko 400), autor *Povijesti Peloponeskog rata.*

[8] Vidi Ciceron, *Cato Maior*, 12. Kvint Fabije Maksim u četiri je godine, od 216. do 213, prošao tzv. *cursus honorum* (redoslijed službi) od vojničkog tribuna do konzula, što je zacijelo bilo posljedica ugleda njegova oca. Umro je god. 207. Izraz »poslije svoga konzulata« nije, dakle, posve na mjestu jer zavodi na pogrešan zaključak (tako B. Perrin krivo prevodi: »umro je kao konzul«).

[9] God. 233. Ligurci su bili narod u sjeverozapadnoj Italiji.

[10] God. 218.

[11] Iste godine. Trebija je u sjevernoj Italiji (danas Trebbia).

[12] Grom zdesna bio je povoljan, a slijeva nepovoljan predznak. Osobito su bili smatrani značajnima gromovi pri vedru nebu.

[13] Veoma star grad u Laciju (danas Torre ili Porto d'Anzio) na stjenovitu jezičku kopna isturenu u more; omiljeno ljetovalište imućnih Rimljana, puno palača, ljetnikovaca i hramova (npr. obiju Fortuna, Eskulapov, Herkulov, itd.).

[14] Glavni grad Faliska, italskog plemena u južnoj Etruriji. Danas ruševine kod Cività Castellana.

[15] *Mavors telum suum concutit* (Tit Livije 22, 1). *Telum* je u latinskome napadačko oružje (koplje, mač, strelice) za razliku od obrambenog *arma* (štit, kaciga, oklop).

[16] Presudnu bitku.

[17] Vidi Kamilov životopis.

[18] God. 217.

[19] U slučajevima izvanredne opasnosti (prirodne, vanjske ili unutarnje), diktatora su uz odobrenje senata određivali konzuli. Diktator je imao neograničenu vlast (prvenstveno izvršnu) na vrijeme od najviše šest mjeseci i dok je trajala diktatura, svi su ostali magistrati (tzv. redovni, za razliku od diktature koja je izvanredna) bili pod suspenzijom. Diktator je sebi birao pomoćnika i zamjenika: taj je imao naslov zapovjednika konjaništva *(magister equitum)* jer se za diktatora smatralo da je zapovjednik pješadije *(magister populi)*, najvažnijeg roda vojske u Rimu.
Kako nije bilo konzula da imenuje Fabija diktatorom – jer je Flaminije poginuo, a drugi je konzul bio sam Fabije – iznimno je ovaj put diktatora odredio sam narod, pa je zato Fabije imao naslov pro-diktatora (»v. d. diktatora«), kako izvješćuje Tit Livije (22, 8). Marko Minucije Ruf, konzul 221. god., pobjednik na Histrima, na temelju uspjeha

protiv Hanibala imenovan je – što je bio jedinstven slučaj – u Fabijevoj odsutnosti njegovim sudiktatorom, ali je to kasnije neopreznošću pokvario i sam se podvrgao Fabijevu vrhovništvu. Poginuo je kod Kane.

[20] Falanga je tipično makedonski bojni poredak iako se taj naziv općenito upotrebljavao i za razne tipove grčkog hoplitskog načina borbe. Plutarh bez pravog opravdanja prenosi taj termin na rimski bojni red koji je bio sasvim drugačijeg ustrojstva.

[21] Vidi bilj. 19.

[22] Liktori su bili posebna kategorija službenika pojedinih magistrata. Imali su ih samo viši magistrati: pretor 6, konzul 12, diktator 24. Pratili su svog magistrata u javnosti noseći fasce (svežnjiće pruća s umetnutom sjekiricom) i išli pred njime. Između ostalog vršili su hapšenja, izvršavali na licu mjesta kazne koje bi izrekao magistrat. Liktori su mogli biti samo slobodni građani i oslobođeni robovi, ali robovi ne; bili su plaćeni državni službenici, isprva na godinu dana, kasnije doživotno. Liktore su imali i neki svećenici. U carsko doba broj liktora bio je povećan.

[23] Nije jasno tko bi to mogao biti. Za izvanrednih magistrata (osim diktatora to je i interreks) privremeno je prestajala funkcija redovnih. Premda Fabijev postupak ne budi simpatije, on je samo postupio na normalan, zakonski propisan način.

[24] Sibile su bile bogom opsjednute, lutajuće proročice. Jedna od njih, Sibila iz Kume, prema tradiciji prodala je kralju Tarkviniju Prisku knjige s drevnim proroštvima, koje su bile pohranjene na Kapitoliju, gdje su god. 83. skupa s hramom izgorjele. Poslije duga traženja nađen je u Eritrama prijepis, koji je god. 12. car August dao pohraniti u Apolonovu hramu na Palaciju. Definitivno ih je dao spaliti Stilihon god. 408. Iako su u njima često tražili savjeta, one su stvarno sadržavale samo kultne odredbe. Od njih treba razlikovati druge zbirke slična imena, npr. sibilinske izreke grčkoga porijekla, koje spominje, među ostalima, i Ciceron, pa sibilinske knjige u 14 svezaka (nešto je sačuvano) sa sadržajem grčko-hebrejsko-kršćanskim i mnoštvom proroštava *ex eventu* (o onome što se već dogodilo).

[25] *Ver sacrum* »sveto proljeće« (Tit Livije 22, 10).

[26] Rimski srebrni sestercij vrijedio je u Fabijevo doba 2 1/2 asa a denar 4 sestercija. Denar je vrijedio nešto malo više od grčke drahme.

[27] »Jedan« se nije uzimao kao neparan broj (valjda zato što je manji od 2).

[28] 1 je jednina (singular), 2 je dvojina (dual – barem u grčkome; u latinskom postoje samo rijetki tragovi), a 3 i dalje množina (plural).

[29] Pedagog je bio rob koji je bogatašku djecu pratio na putu u školu i natrag (pa nije imao nikakve veze s pedagogijom); vojnici su htjeli reći da se Fabije ni za dlaku ne odvaja od Hanibala.

[30] U Laciju, u srednjoj Italiji; danas ruševine San Germano.

[31] Stranog. Ovdje ta riječ nema nikakva pogrdnog prizvuka.

[32] Izvorno, vjerojatno etruščansko ime bilo joj je Sotrona.

[33] Stanovnici Hispanije.

[34] Prema grčkom povjesničaru Polibiju – tisuću.

[35] Vidi Periklov životopis, glava 33.

[36] Za otkup zarobljenika.

[37] »Nego neuspjeha« dopunjuje se prema tekstu Tita Livija (*secundum se magis quam adversa timere*). U rukopisima Plutarhova djela tih riječi nema.

[38] Položaj pučkih tribuna bio je, kako se vidi, sasvim specifičan. Zbog osobne nepovredivosti za vrijeme trajanja službe (sakrosanktnost), oni su bili jedina magistratura koju je svaki rimski car obnašao kroz sve vrijeme svoje vladavine.
Praktična moć pučkih tribuna bila je veoma velika, kako se vidjelo u mnogim prilikama (npr. za reformi braće Grakha, za građanskih ratova u I st. pr. n. e. i sl.). Makar nisu bili članovi senata niti se ubrajali među više magistrate, oni pravno nisu bili podređeni ni konzulima ni senatu, već jedino narodnoj skupštini, a njome su više vladali nego što su je slušali, što je bilo i prirodno. Pučki tribunat, strogo uzeto, i nije bio magistratura u smislu rimske ustavnosti jer su prerogativi tribuna bili gotovo isključivo, osobito u početku, negativne naravi (sprečavanje, zabranjivanje, pravo veta, itd.).

[39] God. 340. za rata s Latinima konzuli su zabranili dvoboje. Unatoč tome, sin jednoga od konzula, Tita Manlija Imperija Torkvata, pobio se uoči bitke s latinskim vođom

Geminijem Metijem, jer je bio izazvan, i pobijedio ga. Otac ga nato zbog neposlušnosti dade smaknuti.

[40] Vidi 16. glavu.

[41] To je bilo izvanredno popunjavanje senata, jer se redovno popunjavanje vršilo ulaskom viših magistrata (konzula, pretora) po isteku mandata.

[42] Plutarhovo je izjednačavanje oba slučaja, Minucijeva i Buteonova, problematično, jer Minucije je ostao *magister equitum* i dijelio je vojno zapovjedništvo, ali nije imao neograničena ovlaštenja diktatora.

[43] Poznati kinički filozof iz Sinope, u 4. st.

[44] Stoičkih.

[45] Oko 2,5 km od Fabija, prema Polibiju (III 103).

[46] Prema Titu Liviju (22, 28) – pet tisuća konjanika i pješaka; prema Polibiju (III 104) – pet tisuća lakih oružanika i druge pješadije, te petsto konjanika.

[47] Numidska je konjica bila na glasu.

[48] I jedno i drugo homerski su načini izražavanja boli.

[49] Taj se plural svakako odnosi na Fabija.

[50] Bojni znak rimske legije (kao danas zastava) bio je orao. Oko god. 100. uveo je Marije kao zajednički znak legije srebrna orla (kasnije je bilo i zlatnih) koji raširenih krila sjedi na vrhu motke okovane odozdo željezom.

[51] Tzv. pretoriju, u središtu tabora.

[52] Spuštanjem bojnih znakova odavala se počast isto kao danas zastavama.

[53] Patron je izvorno pravni zastupnik i zaštitnik svojih »klijenata« pred magistratima i sudom. Klijenti su slobodni ljudi (često oslobođeni robovi) koji su bili u nekoj poluovisnosti prema patronima. Za carstva taj je odnos velikim dijelom izgubio svoj smisao.

[54] Kod antičkih autora uobičajeno je da se govori da je otac rodio sina u smislu da je sin od njega začet. Isto se nalazi u biblijskim rodoslovljima Starog i Novog zavjeta.

[55] Minucijev je govor malo retoričko remek-djelo.

[56] God. 216. Prema Titu Liviju i Valeriju Maksimu, sin mesara, a i sam isprva mesar. Kad se obogatio, sve se više uzdizao ulagivanjem svjetini, pa je 218. god. postao pretor, a 216. konzul.

[57] Prvi put konzul 219. god. Otac pobjednika nad Perzejem (vidi njegov životopis).

[58] Hanibal zna gdje je njegova vlastita slabost.

[59] Rimskih saveznika.

[60] U Apuliji (južna Italija), na desnoj obali Aufidija (danas Ofanto), blizu mora. Bitka se odigrala 2. kolovoza 216.

[61] To je više zapovjednikov *paludamentum*, plašt, nego obična haljina (tunika).

[62] I ovdje, kao i inače, falanga znači naprosto bojni red.

[63] Stari grad na tromeđi Samnija, Apulije i Lukanije (danas Venosa). Također rodno mjesto pjesnika Horacija.

[64] Svaki je konzul imao svoj tabor. Kod tih 10.000 zarobljenih u taborima očito se radilo o slugama i robovima.

[65] Drugi navode nešto drugačije brojke: Tit Livije (22, 49) 40.000 rimskih pješaka i 2700 konjanika, grčki povjesničar Polibije (III 117) 70.000 mrtvih i 10.000 zarobljenih, dok je Hanibal izgubio svega 5700 vojnika.

[66] Prema mišljenju ljudi antike, ti su demoni posrednici između ljudi i božanstva, a mogu biti dobronamjerni ili zlonamjerni. Oni su imali važnu ulogu u Plutarhovoj teologiji po kojoj svaki čovjek ima svog demona (dobrog ili zlog) koji ga prati kroz čitav život.

[67] Opće je mišljenje i starih i novih povjesničara da je Rim bio posve bez obrane protiv eventualnog napadaja Kartažana.

[68] Po Liviju zvao se Maharbal. Barka (fenički Baraq, »munja«) bio je nadimak Hanibalova oca Hamilkara (fenički Abd-Melkart, »Sluga /boga/ Melkarta«).

[69] Iz jedne izgubljene tragedije.

[70] Smisao: u nevolji vidimo tko nam je neprijatelj. Stih je jampski šesterac (trimetar).

[71] Vidi životopis Kamilov, glava 15. i dalje.

[72] Roditelji poginulih.

[73] Cerera je boginja poljskih plodova, koja je s vremenom sve više poprimala obilježja grčke Demetre. S obzirom na datum bitke (2. VIII), Plutarh očito ne govori o Cererinoj

najstarijoj svetkovini Cerialia (19.IV), nego o nekoj drugoj, kasnije uvedenoj, koja se održavala u kasno ljeto. Slavilo se sjedinjenje Cerere (Demetre) s njezinom kćerkom Prozerpinom (Perzefonom).

[74] Tako su bili živi zakopani jedan Grk i jedna Grkinja, jedan Gal i jedna Galkinja.

[75] Nosio je pridjevak svoga djeda koji je oslikao zidove hrama Spasa, posvećena god. 302. Ovaj Fabije bio je jedan od prvih rimskih povjesničara, a napisao je na grčkome povijest Rima od mitskoga Eneje do svojih dana.

[76] Vidi životopis Nume, glava 10. Vesta je smatrana kćerkom Saturna i Ope (*Ops* »obilje«); bila je boginja kućnog ognjišta, domaćeg života i kućnog blagoslova. U hramu blizu Foruma zajedno s državnim Penatima (kućnim bogovima) poštovana je pod simbolom vječne vatre koju su čuvale djevice Vestalke: isprva bilo ih je 4, kasnije 6. Birane su u dobi između 6 i 9 godina i morale su 30 godina ostati nevine u službi božice. Po Liviju (22, 57), ove dvije grešnice zvale su se Opimija i Floronija. Ljubavnika ove druge, Lucija Kantilija, vrhovni je svećenik *(pontifex maximus)* dao šibati sve dok pod udarcima nije izdahnuo.

[77] Vidi njegov životopis. Marko Klaudije Marcelo osvojio je god. 212. Sirakuzu.

[78] *Marcelo*, glava 1.

[79] Značenje tog drugog homerskog atributa nije nedvojbeno utvrđeno: drugi ga tumače kao »vrlo cijenjeni«.

[80] Poznati grčki stoički filozof, prirodoznanac i povjesničar iz 2/1. st. pr. n. e., rodom iz Apameje u Siriji. Nastavio je povijesno djelo Polibija (2. st. pr. n. e.). Kao filozof izvršio je velik utjecaj na rimsku filozofiju (Ciceron, Seneka).

[81] Naime, Hanibal. Kad je bilo borbe, umarao ga je Marcelo, kad borbe nije bilo, plašio ga je Fabije. Plutarh dosta uljepšava sliku u korist Rimljana. Do pravog preokreta u ratu došlo je tek 208/207. god., kad su Rimljani uspjeli potpuno odsjeći Hanibala od Afrike, Hispanije i Sicilije i stisnuti ga u Italiji, iako ni tako rat ne bi dobili da nisu Kartažani pozvali Hanibala u Afriku da brani grad od Scipiona.

[82] U Lukaniji god. 208. Vidi *Marcelo*, 29.

[83] Slika je iz palestre (rvališta): kao rvač rvača.

[84] Stara grčka naseobina u Tarentskom zaljevu, u Lukaniji (danas Torre di Mare); ondje je živio i umro Pitagora. Poslije kanske bitke grad je pristao uz Hanibala.

[85] Marsi, narod u srednjoj Italiji, bili su kasnije začetnici tzv. savezničkog rata (90–88. god.); njihova je hrabrost bila legendarna.

[86] Lukanija je pokrajina u južnoj Italiji.

[87] Najbogatija i najmoćnija grčka naseobina u Kalabriji, u južnoj Italiji (danas Taranto). Grad je 212. god. osvojio Hanibal, a 209. Fabije.

[88] Od Hanibala.

[89] Brutij je današnja Kalabrija na dnu Apeninskog poluotoka.

[90] Da bi se njome mogao okoristiti.

[91] Tako u osnovi glasi Livijeva verzija (27, 15).

[92] Grčka naseobina u Brutiju (Kalabriji) nasuprot Siciliji, osnovana oko god. 700. (danas Reggio di Calabria).

[93] Grčko naselje na istočnoj obali Brutija.

[94] To su bili ostaci poraženih kod Kana, po kazni premješteni na Siciliju.

[95] Glava 21. Livijevo je mišljenje (22, 16), međutim, drukčije. Marcelo je opljačkao djela grčke umjetnosti u Sirakuzi (god. 212.). Fabije je pobio ljude, ali poštedio njihove bogove; Marcelo je poštedio ljude, ali je uzeo njihove bogove. Zapravo je teško reći koji je bio gori.

[96] Žureći Tarentu u pomoć.

[97] Kad je grad pao. 40 stadija je oko 7 kilometara.

[98] Naime, neočekivano.

[99] God. 216–215. prezimio je Hanibal u bogatom gradu Kapui.

[100] Bilo je to god. 213, odmah poslije četvrtog Fabijevog konzulata. Zvao se također Kvint Fabije Maksim, a kolega mu je bio Tiberije Sempronije Grakho.

[101] U Rimu se ostajalo *iuvenis* (mladić) i sa 40 godina.

[102] Kvint Fabije Maksim Rul ili Rulijan.

[103] Legat je bio pobočnik viših magistrata kad su djelovali izvan Italije. Još za Punskih ratova nije ih bilo (zato je ovaj Plutarhov navod anakronizam; radilo se valjda o nekoj

časničkoj ili pobočničkoj službi Fabija Rula); kasnije su postali namjesnicima pokrajina i zapovijedali jednom do dvije legije.

[104] Kvint Fabije Maksim Gurgit.

[105] Otac obitelji *(pater familias)* imao je doživotnu apsolutnu vlast nad svim članovima obitelji: mogao ih je ubiti, prodati u roblje i sl.

[106] Vidi glavu 1.

[107] Publije Kornelije Scipion, nakon pobjede nad Hanibalom kod Zame god. 202. nazvan Afrički, a za razliku od osvojitelja Kartage Scipiona Emilijana nazivan i Starijim.

[108] God. 205.

[109] Publije Licinije Kras Divit, konzul 205. sa Scipionom, god. 212. postao je vrhovni svećenik *(pontifex maximus)*.

[110] Vrhovni je svećenik morao bdjeti nad žrtvnim obredima u gradu i zato nije smio napuštati Italiju. Taj je zakon prekršio senat u korist Scipiona Nazike, ubojice Tiberija Grakha god. 133, zatim u korist trijumvira Krasa. Kasnije se potpuno prestao primjenjivati.

[111] God. 204.

[112] Sofaks, kralj numidskog plemena Masesilijaca, zarobljen god. 203.

[113] Ti su se tabori sastojali od koliba od trstike i slame. Pritom je izgorjelo 58.000 ljudi.

[114] Titulu imperatora imao je izvorno svaki magistrat koji je zapovijedao vojskom i to je značenje ostalo i kasnije. Imperator je, međutim, u potonje vrijeme bio i vojskovoda koga su tom titulom pozdravili vojnici na bojištu poslije pobjede (aklamacija). Redovito je takvome odobravan trijumf. Kasnije je naslov imperatora ulazio obavezno u službenu titulaturu careva i postao sinonim za taj naslov.

[115] God. 202. kod Zame, tj. kod mjesta Naraggara (vjerojatno današnji Ain-Sidi-Jusef ili K'siba M'ran), na sjeveru današnjeg Alžira. Tom je bitkom završio II punski (ili Hanibalov) rat.

[116] Nešto izmijenjen stih 163. Sofoklove *Antigone*. Prijevod je prema K. Racu.

[117] Umro je god. 203. Prema Valeriju Maksimu, doživio je gotovo 100 godina, a službu augura (svećenika-gataoca) obavljao je 62 godine.

[118] Poznati tebanski vojskovođa iz 5/4. st., jedan od najgenijalnijih vojnih stratega i taktičara u čitavoj antici.

Usporedba Perikla i Fabija Maksima

1. Takva je, dakle, priča o životu tih ljudi. Budući da su za sobom ostavili mnogo lijepih primjera državničke i vojničke vrline, započnimo razmatranje njihovih vojničkih uspjeha najprije zapažanjem da bi se za Perikla moglo zaključiti da je, imajući narod koji je bio u najvećem procvatu a čija je vlastita snaga bila u punom naponu i moć na najvišem vrhuncu, proveo život bez spoticanja i padova zbog općeg blagostanja i vojne sile Atene, dok uspjesi Fabija, koji je preuzeo svoj grad u trenucima najveće sramote i nesreće, nisu održali njegov prosperitet u sigurnosti, nego su ga iz katastrofalna položaja doveli u bolje stanje. Uz to, pobjede Kimonove i pobjedni znaci Mironidovi i Leokratovi, kao i brojni uspjesi Tolomidovi[1], omogućili su Periklu da kao strateg[2] u gradu više praznuje i svetkuje nego da ratom održi i sačuva; Fabije pak, čije su oči gledale mnoge poraze i bjegove, mnoge pogibije i smrti imperatora i vojskovođa, jezera, ravnice i šume pune poubijanih vojnika, rijeke koje su sve do mora tekle pune krvi i trupala u oluji, koja se u njegovo doba pokrenula i survala na državu, pružao joj je ruku pomoćnicu i oslonac, te nije dopuštao da zbog pogrešaka njegovih prethodnika zapadne u potpuno rasulo. Pa ipak, moglo bi se učiniti da nije tako teško ravnati gradom poniženim u nesrećama, koji je nuždom nametnuta razboritost učinila poslušnim, kao što je teško zauzdati narod ponesen postignutom srećom i nadut od obijesti i preuzetnosti; a očigledno je upravo na taj način[3] Periklo zavladao Atenjanima. Ali i veličina i množina nevolja koje su zadesile Rimljane u Fabijeve dane pokazale su silnu i veliku duševnu snagu čovjeka koji se njima nije dao smesti niti je napustio vlastita načela.

2. Nasuprot Periklovu osvojenju Sama može se staviti Fabijevo zauzeće Tarenta a, Zeusa mi, nasuprot Eubeji gradove Kampanije; jer samu su Kapuu svladali konzuli Fulvije i Apije.[4] U otvorenoj bitki Fabije očito nije postigao pobjede osim one za koju je proslavio svoj prvi trijumf[5] dok je Periklo podigao devet pobjednih znakova za pobjede što na kopnu, što na moru. Pa ipak, ne spominje se nijedno takvo Periklovo djelo kao što je ono Fabijevo kad je Minucija istrgao iz Hanibalovih šaka i spasio čitavu jednu rimsku vojsku; ta to je djelo plemenito i uz hrabrost istovremeno pokazuje i razboritost i dobrotu; kao što se opet s druge strane ne spominje neka Periklova greška poput one koju je počinio Fabije kad je bio nadmudren Hanibalovim lukavstvom s govedima, kad je uhvatio neprijatelja u uskim klancima u koje je zašao sam od sebe i igrom

slučaja, ali ga je noću pustio da mu izmakne i da se sa svanućem probije, te ga je Hanibal preduhitrio i, dok je Fabije oklijevao, pobijedio onoga čiji je bio zatvorenik. A ako valjan vojskovođa treba ne samo da iskorištava prednosti sadašnjeg stanja, nego da ispravno prosuđuje i o budućnosti, Atenjani su se uvjerili da je rat završio onako kako je Periklo predvidio i predskazao; upuštajući se, naime, u prevelike pothvate, upropastili su svoju moć; ali Rimljani su, poslavši Scipiona na Kartagu suprotno Fabijevim nazorima, postigli potpunu pobjedu ne sretnim slučajem nego mudrošću i hrabrošću svoga vojskovođe, koji je neprijatelje potukao do nogu. Stoga upravo neuspjesi njegove domovine svjedoče o Periklovoj pronicljivosti, dok uspjesi Rimljana dokazuju da se Fabije potpuno prevario. A isto je takva velika pogreška vojskovođe upasti u nevolju zbog nedostatna predviđanja kao i propuštanje prilike za uspjeh zbog nedostatka samopouzdanja. Jer jedna ista nesposobnost, kako se čini, rađa naglost i oduzima smionost. Toliko o njihovim vojničkim sposobnostima.

3. Što se tiče državničke djelatnosti, peloponeski je rat razlog za težak prijekor Periklu. Govori se, naime, da je on doveo do njega zainativši se da se Lakedemonjanima ne učini nikakav ustupak. Mislim ipak da ni Fabije Maksim ne bi popustio Kartažanima, nego bi se srčano izložio opasnosti radi održanja rimske prevlasti. Međutim, Fabijeva obzirnost i blagost prema Minuciju osuđuje Periklove stranačke razmirice s Kimonom i Tukididom, valjanim ljudima i pravim aristokratima, koje je on osudio ostrakizmom i poslao u progonstvo. No utjecaj i moć Periklova bila je veća od Fabijeve, zbog čega on nije mogao dopustiti da neki drugi vojskovođa svojim loše odmjerenim postupkom uvali grad u nesreću osim što je Tolmid jedini izmakao njegovu vodstvu i, pošto je silom proturio plan o napadu na Beotiju, teško stradao;[6] ali svi su se ostali priklanjali i prilagođavali njegovu mišljenju zbog veličine njegova utjecaja. Fabije, naprotiv, premda siguran i nepogrešiv u svom djelovanju, očito je zaostajao za Periklom svojom nesposobnošću da suspregne druge. Svakako ne bi Rimljane zadesile tolike nesreće da je Fabije imao kod njih onolik utjecaj kolik je bio Periklov u Ateni.

Veledušje u pogledu novca pokazao je jedan ne primivši ništa od onoga što su mu nudili a drugi[7] time što je mnogo žrtvovao za potrebne otkupivši vlastitim novcem ratne zarobljenike. Samo što iznos njegove imovine nije bio velik, već oko šest talenata; a Periklo, premda bez sumnje ne bi bilo lako reći koliko se mogao obogatiti uslijed svog utjecaja primanjem novčanih usluga od saveznika i kraljeva, očuvao se nepodmitljivim i čistim od potkupljivanja.

Najzad, s veličajnošću građevina, hramova i zgrada, kojima je Periklo ukrasio Atenu, ne zaslužuju usporedbu svi rimski častoljubivi pokušaji sve do careva uzeti zajedno; veličanstvenošću zamisli i velebnošću izvedbe one prve se toliko uzdižu iznad ovih potonjih da je svako uspoređivanje isključeno.

Bilješke

[1] O Kimonu vidi životopis. Mironid, Leokrat i Tolmid bili su slavni atenski vojskovođe iz Periklova vremena.
[2] U Ateni svake se godine biralo 10 stratega, zapovjednika vojske, koji su se svakodnevno naizmjenično smjenjivali u vrhovnom zapovjedništvu. Kasnije, već u Periklovo doba, jedan je imao vrhovništvo nad ostalom devetoricom.
[3] Naime, zauzdavanjem.
[4] Gradovi Kampanije na čelu s Kapuom prešli su na Hanibalovu stranu. Kapua je pala god. 213.
[5] Vidi glavu 2.
[6] Vidi glavu 18.
[7] Drugi je Fabije.

GAJ MARCIJE (KORIOLAN)

(floruit 493–488. pr. n. e.
umro poslije 488.)

1. Patricijska kuća Marcija u Rimu dala je mnogo glasovitih ljudi od kojih je jedan bio i Anko Marcije, po majci unuk Nume i nasljednik na prijestolju Tula Hostilija.[1] Marciji su bili i Publije i Kvinto koji su do Rima doveli najbolju vodu i u najvećoj količini[2] i Cenzorin[3] koga je rimski narod dvaput izabrao za cenzora, a onda, nagovoren od njega, izglasao zakon kojim je propisao da se nitko ne može dvaput kandidirati za tu magistraturu.[4] Gaj Marcije o, kome ovdje pišem, othranjen od majke udovice poslije gubitka oca, dokazao je da sirotovanje, premda dječaku donosi mnoge nevolje, nimalo mu ne stoji na putu da postane valjan čovjek i da se odlikuje između velikog broja drugih, a da bezvrijedni ljudi s nepravom svaljuju na nj krivnju i grde ga kao tobožnje žrtve zanemarivanja u djetinjstvu. U drugu ruku, sam je Marcije pružio potvrdu za mišljenje onima koji smatraju da plemenita i vrla narav, ako joj uzmanjka odgoja, proizvodi skupa s valjanim plodovima i bezvrijedne, kao dobra zemlja koju nitko brižno ne obrađuje. Jer dok ga je snaga i žestina njegova pregnuća vodila do velikih odluka koje su donosile najviše rezultate, s druge je, pak, strane, upadajući u neumjerene strasti i nepopustljivu svadljivost činio sebe ne baš lakim za druge ljude i nimalo prilagodljivim u saobraćanju; dapače, dok su se svi divili njegovoj neosjetljivosti za užitke i napore kao i prema novcu, nazivajući to samozatajom, pravičnošću i muževnošću, u općenju s njime u javnom životu opet ta ih je osobina ozlovoljavala kao neugodna, nemila i despotski osorna. Ta od svih darova što ih dobrohotnost Muza udjeljuje ljudima nijedan nije tolik kao oplemenjenost njihove naravi kulturom i obrazovanošću jer kroz kulturu narav prima umjerenost i odbacuje pretjeranost. Međutim, u to vrijeme od sviju su vrlina u Rimu na najvećoj cijeni bila djela ratnička i vojnička, a dokaz je tome što su vrlinu nazivali istom riječju kao i hrabrost; to posebno ime za jednu od kreposti – hrabrost – služi kao skupni naziv za vrline uopće.

2. Više od ostalih strastveno zagrijan za ratničke bojeve, Marcije je još od malih nogu u rukama držao oružje i, smatrajući da nema nikakve koristi od pomoćnih borbenih sredstava za onoga koji svoja urođena i prirodna borbena sredstva nije razvio i pripremio za upotrebu, tako je izvježbao svoje tijelo u svakoj vrsti borbe da je bio i brz u trčanju i imao u rvanju težinu zahvata koju je protivniku bilo teško svladati. U svakom slučaju oni koji su mu stalno bez uspjeha pokušavali osporiti prvenstvo u

vrsnoći i hrabrosti svaljivali su krivnju za svoje podlijeganje na njegovu tjelesnu snagu koja je bila neslomljiva i dorasla svakome naporu.

3. Prvi je put pošao na vojnu još kao momčić kad su Tarkvinija,[5] koji je bio kraljem u Rimu, zatim prognan, pa poslije mnogo neuspješnih bitaka stavio posljednji put sve na kocku, većina Latina, a i mnogi drugi Italci, podupirući ga protiv Rima,[6] nastojali vratiti natrag na prijestolje ne toliko iz želje da njemu ugode, koliko pokušavajući srušiti rastuću moć Rimljana od straha i zavisti. U nastaloj bitki,[7] u kojoj je sreća mnogo puta prelazila s jedne strane na drugu, Marcije, dok se ustrajno borio pred očima diktatora,[8] ugleda Rimljanina gdje je pao blizu njega pa ga ne zapusti, nego stade preda nj i, braneći ga, ubije neprijatelja koji je nasrtao na paloga. Stoga je poslije pobjede rimski zapovjednik prvo Marcija odlikovao vijencem od hrastova lišća.[9]

To je, naime, odličje što ga zakon podjeljuje onome tko štitom zakloni rimskoga građanina iskazavši time osobitu čast hrastu bilo poradi Arkađana.[10] koje je bog u jednoj proročkoj izreci nazvao žirojedama,[11] ili zbog brzine i lakoće kojom se na vojnim pohodima posvuda pronalaze hrastovi, ili pak zato što je zakon smatrao da je dolično da se vijenac od lišća hrasta, posvećena Jupiteru – zaštitniku gradova,[12] podjeljuje onome koji je spasio život rimskoga građanina.[13] Štaviše, hrast od svega divljega drveća donosi najveće obilje lijepa ploda, a od pitomoga on je najjedriji. Njegov se žir koristio za jelo i medovina za piće,[14] a pružao je za prehranu meso većine životinja, travojeda i krilatih, jer nosi imelu od koje se pravi ljepilo za ptičje zamke.

Kažu da su se u onoj bitki ukazali i Dioskuri[15] i da su odmah poslije bitke bili viđeni na konjima, koje je oblijevao znoj, kako na Forumu javljaju pobjedu na mjestu pokraj izvora[16] gdje se sada nalazi njihov hram. Stoga je dan na koji je izvojevana ta pobjeda, julske Ide,[17] bio posvećen Dioskurima.

4. Reklo bi se, kad u mladih ljudi slavoljublje nije sastavni dio naravi, odveć rano postignuta slava i čast gasi im žar, te brzo utrnjuje njihovu žeđ za njima i dolazi do zasićenosti; naprotiv, čvrstim i postojanim naravima postignute časti daju snage i izbacuju ih na vidjelo kao da ih moćan vjetar budi ka ljepoti što se vidljiva pomalja. Jer budući da ne osjećaju kao da primaju plaću za ono što su učinili nego da daju zalog za ono što će učiniti, stide se zaostati za svojim dobrim glasom umjesto da ga nadmaše uvijek novim podvizima. Nadahnut takvim čuvstvima i Marcije je sebi kao cilj postavio nadmetanje sa svojim vlastitim junačkim djelima te je, stalno željan svježih dostignuća, nadovezivao junaštvo na junaštvo i gomilao plijen na plijen tako da su se njegovi kasniji zapovjednici neprestano nadmetali sa svojim prethodnicima u tome tko će mu podijeliti više odlikovanja i priznanja. U svakom slučaju, iz velikog broja bojeva i ratova što su ih tada Rimljani vodili nije se ni iz jednoga vratio bez lovorika i nagrada za hrabrost.

Ali dok su ostali ljudi u slavi nalazili glavnu svrhu svoje hrabrosti, on je glavnu svrhu svoje slave nalazio u razveseljavanju svoje majke. Ta

da ona čuje gdje ga hvale i da vidi kako ga ovjenčavaju, pa da ga zagrli sva u suzama radosnicama, to mu je, po njegovu mišljenju, bio vrhunac počasti i sreće. A to je bez sumnje bilo ono čuvstvo što kažu da ga je priznao i Epaminonda,[18] smatrajući svojom najvećom srećom što su i njegov otac i mati doživjeli da budu svjedoci njegove vještine kao vojskovođe i njegove pobjede kod Leuktre. Ali on je imao sreću da podijeli svoju radost i uspjeh s oba svoja roditelja, dok Marcije, držeći da majci duguje sinovsku zahvalnost koju nije mogao iskazati svome ocu, nije uspijevao zasititi svoju želju da razveseljuje i počašćuje Volumniju,[19] nego se i oženio prema njezinoj želji i molbi i nastavio živjeti u istoj kući skupa sa svojom majkom kad su mu se rodila djeca.

5. Kad su ugled i utjecaj što su mu ih pribavile zasluge već u gradu bili veliki, senat, stajući na stranu imućnijih građana, dođe u razmiricu s narodom koji je smatrao da trpi mnogo nesnosnih zala od lihvara. Jer one, koji su posjedovali ograničena materijalna sredstva, ovi su lišavali svega zalaganjem i prodajom, dok su one bez ikakvih sredstava i same odvodili i bacali u zatvor premda su na tijelima nosili brojne ožiljke od zadobivenih rana i tragove pretrpljenih teškoća na vojnama za domovinu, od kojih su posljednje potjecale iz rata sa Sabinjanima[20] u kojem su pristali sudjelovati tek pošto su im bogataši dali obećanja da će postupak prema njima biti umjeren i pošto je senat izglasao zaključak da konzul Marko Valerije[21] bude jamac tom obećanju. Ali nakon što su se pučani iskazali svojim žarom u toj borbi i pobijedili neprijatelje, a vjerovnici nisu pokazivali nikakva obzira, dok se senat čak nije ni pretvarao da se ne sjeća dogovora nego je opet mirno gledao kako dužnike silom odvlače u zatvor,[22] zaredali su gradom ozbiljni nemiri i buntovni skupovi, te neprijatelji, kojima nije promakla uznemirenost naroda, provališe pa stadoše pustošiti zemlju. A kad su konzuli pozivali na oružje za rat doraslo pučanstvo, nitko se nije odazivao, pa u toj situaciji opet dođe do rascjepa među mišljenjima ljudi na vlasti. Jedni su mislili da treba davati ustupke siromašnima i olabaviti pretjeranu strogost zakona, dok su se drugi tome protivili, a jedan od njih bio je i Marcije koji je držao da novčane teškoće nisu najvažnije prijeporno pitanje, te je zato pozivao magistrate da budu dovoljno razboriti da suzbijaju i guše taj početni pokušaj razularene drskosti svjetine koja se suprotstavlja zakonima.

6. Kako se senat višekratno sastajao u razmaku od nekoliko dana radi rasprave o tom pitanju i nije dospijevao ni do kakva konačna zaključka, siromasi, iznenada se okupivši i potakavši jedni druge, napustiše grad i, zaposjevši brijeg koji se sada zove Svetom gorom, smjestiše se uz rijeku Anion[23] ne poduzimajući nikakve nasilne niti buntovničke čine nego samo vičući da su ih bogataši već odavno istjerali iz grada, a da im zrak, vodu i mjesto za ukop Italija pruža posvuda; da više od toga nisu imali ni dok su stanovali u Rimu, osim povlastice da budu ranjavani i da ginu vojujući u obranu bogatih.

To uplaši senat i on posla na pregovore s pučanima one od svojih starijih članova koji su bili najpomirljiviji i najvećma narodu u volji.

Glavni je govornik poslanstva bio Menenije Agripa;[24] upućujući puku mnoge molbe i govoreći s mnogo otvorenosti u ime senata, zaokruži na kraju svoj govor mnogospominjanom basnom. Reče, naime, da su se svi čovječji udovi pobunili protiv želuca i optuživali ga da on jedini besposleno sjedi na svome mjestu u tijelu i ništa ne pridonosi za opću dobrobit, dok svi ostali, zadovoljavajući njegove prohtjeve, trpe velike napore i obavljaju teške službe; ali želudac se smijao njihovoj nedotupavosti što ne znaju da on u sebe prima svu hranu samo zato da je opet razašilje iz sebe i dijeli među druge. »Takav je, dakle, sugrađani«, reče »i odnos senata prema vama; jer zaključci i autoritativni čini koji potpadaju pod nadležnost senata u pogledu raspravljanja i odlučivanja donose svima nama zajedno i pojedinačno ono što je korisno i probitačno.«[25]

7. Nato se izmiriše pošto su pučani od senta zatražili i dobili pravo da biraju petoricu ljudi kao zaštitnike[26] onih kojima je potrebna pomoć, a ti se sada nazivaju pučkim tribunima.[27] I prvi koje izabraše bili su vođe njihova odcjepljenja Junije Brut i Sicinije Velut.[28] Nakon što se grad ujedinio, odmah je narod uzeo oružje i s oduševljenjem se stavio na raspolaganje magistratima da ih vode u rat.

Marcije pak, premda mu ni samome nije bilo pravo što je narod osilio zbog ustupaka aristokracije i premda je vidio da mnogi drugi patriciji jednako osjećaju, ipak ih je poticao da ne zaostaju za pučanima boreći se za dobrobit domovine, nego da većma vrsnoćom nego političkom moći pokazuju da su im nadmoćni.

8. Kod naroda Volšćana[29] s kojima su Rimljani bili u ratu grad Korioli bio je po ugledu na prvome mjestu. Kad je, dakle, konzul Kominije[30] opsjeo to mjesto, ostali Volšćani, pobojavši se za nj, dolazili su mu sa svih strana u pomoć protiv Rimljana, namjeravajući zametnuti bitku pod njegovim zidinama i napasti Rimljane s dviju strana.[31] Kad je Kominije, razdijelivši svoje sile, sam pošao u susret onim Volšćanima koji su se primicali izvana, a opsadu ostavio pod nadzorom Tita Larcija,[32] jednoga od najvrsnijih boraca među Rimljanima, Korioljani, prezrevši snagu ostavljeni rimskih jedinica, provališe iz grada i isprva izvojevaše pobjedu, te su progonili Rimljane sve do njihova tabora. U tom trenu Marcije, izjurivši s malobrojnim pratiocima i pobivši one od neprijatelja koji su mu se najviše približili, a zaustavivši navalu ostalih, pozove u sav glas Rimljane natrag. Ta imao je, kako je Katon[33] držao da pravi vojnik i treba da ima, ne samo ruku snažna udarca nego i silinu glasa i vanjštinu koja je pri susretu ulijevala strah u kosti neprijatelju i činila njega neodoljivim. Kako se mnogo Rimljana okupilo oko njega i pridružilo mu se, neprijatelji u strahu uzmaknuše. Ali on se time ne zadovolji nego pođe za njima; slijedio ih je u stopu dok su bježali sve do vrata njihova grada. Ondje, premda je vidio da se Rimljani okreću natrag budući da je mnoštvo projektila sa zidina dolijetalo na njih, a nitko se nije usuđivao ni pomisliti da zajedno s bjeguncima upadne u grad prepun ljudi-ratnika pod oružjem, zastane i stane ih sokoliti i hrabriti dovikujući im da je sreća otvorila vrata grada više za gonitelje nego za bjegunce. Premda ih je samo

malen broj bio voljan ići za njim, protisnuvši se kroz neprijatelje, zaskoči gradska vrata i provali u grad skupa s Korioljanima a da mu se isprva nitko nije usudio suprotstaviti niti oprijeti. Ali zatim, kad Korioljani vidješe da je u gradu samo malen broj neprijatelja, stade odasvud pritjecati pomoć. Borba je oživljavala. Pripovijeda se da je Marcije, izmiješan podjednako među prijatelje i neprijatelje, bijući se u gradu u boju nevjerojatnu djelima svoje ruke, brzinom nogu i smionošću srca nadvladao sve na koje je nasrnuo svom žestinom, te jedne potisnuo u najudaljenije dijelove grada, dok su drugi odustali od borbe i bacili oružje, pa je tako Larciju pružio mogućnost da u potpunoj sigurnosti dovede Rimljane koji su bili vani.

9. Pošto je grad tako bio osvojen i kako se većina vojnika bacila na pljačkanje i odvlačenje plijena, Marcije je bio ogorčen te je vikao na njih, smatrajući nepodnošljivim da obilaze gradom misleći samo na korist ili da pod izgovorom stjecanja koristi izmiču opasnosti u času kad su se konzul i njihovi sugrađani srazili s neprijateljima i vode s njima odlučan boj. A jer su samo malobrojni obraćali pažnju na njegove riječi, uze sa sobom one koji su ga htjeli slijediti i krene putem za koji je doznao da je ranije prošla konzulova vojska, često požurujući svoje drugove i hrabreći ih da ne sustaju, a često se i moleći bogovima da ne zakasni na bitku nego da dođe u pravi trenutak da se bori zajedno sa svojim sugrađanima i podijeli s njima opasnosti.

Bio je tada kod Rimljana običaj da, postavljajući se u borbeni raspored, uzimajući štitove[34] i opasujući haljine, ujedno sačine i usmenu oporuku imenujući svoje nasljednike pred trojicom ili četvoricom svjedoka koji su ih slušali.[35] Marcije zatekne vojnike kako upravo to rade, jer je neprijatelj već bio na pomolu. Isprva neke smuti to što ga ugledaše s malobrojnom pratnjom prekrivena krvlju i znojem, ali kad on, pritrčavši konzulu, ushićen od radosti stisne mu desnicu i javi zauzeće Koriola, a Kominije ga zagrli i poljubi, obuze ih samopouzdanje, jedne kad su doznali za postignuti uspjeh, druge jer su ga naslutili, i dovikivali su glasno konzulu neka ih vodi u bitku. Marcije pak upita Kominija kako su neprijatelji raspoređeni i gdje su svrstani njihovi najbolji borci. Kad je ovaj odgovorio da misli da su u središtu jedinice Ancana[36] koji su bili najratoborniji i u samosvijesti nisu uzmicali ni pred kime, Marcije reče: »Tražim, dakle, od tebe i ištem; postavi nas protiv tih ljudi«. Zadivljen njegovim žarom, konzul udovolji njegovoj želji.

Čim su počela letjeti koplja i kako je Marcije istrčao ispred bojnog reda, oni Volšćani koji stajahu izravno nasuprot njemu ne odolješe, nego onaj dio falange na koji je udario odmah bi razbijen, ali kako su oni što stajahu ovima s jedne i druge strane stali zakretati i svojim oružjem okruživati Marcija, konzul, pobojavši se za njegovu sigurnost, posla onamo svoje najbolje ljude. Pošto se oko Marcija rasplamsala žestoka bitka i za kratko je vrijeme palo mnogo boraca, Rimljani, vršeći snažan pritisak na neprijatelje, najzad ih silom potisnuše i, krećući u potjeru za njima, zahtijevahu od Marcija koji je otromio od umora i rana da se povuče u tabor. Ali se on, rekavši da umor nije za pobjednike, natisne za

neprijateljima u bijegu. Potučen bi i ostatak vojske Volščana, pri čemu mnogi izgiboše, a mnogi budu zarobljeni.[37]

10. Sutradan, kad je prispio Larcije i ostali bili okupljeni oko konzula, Kominije se uspne na zborište i iskaza bogovima doličnu hvalu za tako velike uspjehe, a onda se okrene k Marciju. I najprije mu izrekne izvanrednu pohvalu dijelom za ono čemu je sam bio očevicem, a dijelom za ono o čemu je svjedočio Larcije. Zatim iz obilja blaga i zarobljenih konja i ljudi naredi mu da sebi odabere desetinu prije bilo kakve diobe ostalima. A pored svega toga obdari ga bogato opremljenim konjem kao nagradom za njegovo junaštvo. Kad Rimljani izraziše glasno odobravanje konzulovu postupku, Marcije, istupivši, reče da prima konja i da se raduje pohvalama svoga zapovjednika, ali da otklanja sve ostalo smatrajući to plaćom a ne počašću, te da će se zadovoljiti svojim dijelom plijena kao svaki drugi pojedinac. »Ali ištem od tebe jednu posebnu milost«, reče »i molim te da mi je ne uskratiš. Imao sam među Volščanima dragoga gostinskog prijatelja, čovjeka čestita i valjana; on je sada zarobljenik i od bogata i sretna građanina spao je na roba. Kako ga je, dakle, zadesilo mnoštvo nevolja, dovoljno mi je da ga oslobodim bar jedne – prodaje u ropstvo.«[38]

Te Marcijeve riječi dočeka još glasnije povlađivanje i njegova ravnodušnost prema novcu pobudi još šire divljenje od junaštva što ga je pokazao u ratu. Jer upravo oni isti koji su krišom gajili određenu zavist i ljubomoru zbog izuzetnih počasti koje su mu ukazivane, baš ti tada zaključiše da je dostojan da primi velike nagrade zato što ih nije htio primiti i na veća je priznanja u njih naišla njegova vrlina koja ga je navela da prezre tolike darove od one koja ga je učinila njih vrijednim.

Ta plemenitija je doista crta ispravno se služiti novcem nego oružjem, ali ne osjećati potrebu za njim dičnije je od ma koje njegove upotrebe.

11. Kad je mnoštvo prestalo vikati i bučiti, Kominije, prihvativši, reče: »Doista ne možete, suborci moji, silom uguravati one svoje poklone u ruke čovjeku koji ih ne prima i neće primiti; ali dajmo mu onaj koji ne može odbiti kad mu se nudi i izglasajmo mu ime Koriolan ako mu već i samo njegovo djelo još prije nas nije dalo to ime.« Odatle steče Marcije svoje treće ime: Koriolan.[38a]

Po tome je i posvema jasno da je od njegovih imena Gaj bilo vlastito ime, da je drugo ime, Marcije, bilo zajedničko ime obitelji ili roda, a trećim su se Rimljani poslužili kasnije kao pridjevkom zbog nekog djela, događaja, tjelesnog obilježja ili vrline onako kako su Heleni nadijevali nadimak prema djelu kao što je Soter i Kalinik,[39] po tjelesnom obilježju kao što je Fiskon[40] i Gripo,[41] po vrlini kao što je Euerget[42] i Filadelf,[43] a po sretnu događaju kao što je Eudemon,[44] nadimak drugoga od dvojice Bata. Nekima od kraljeva i poruga je nadjenula nadimke kao Antigonu Doson[45] i Ptolemeju Latir.[46] Ta je vrst nadimaka osobito u upotrebi kod Rimljana koji jednoga od Metela nazvaše Dijadematom,[47] jer je zbog rane dugo vremena išao naokolo povezana čela, a drugoga Celerom,[48] jer je

požurio da par dana poslije očeve smrti priredi posmrtne gladijatorske igre začuđujućom naglošću i brzinom.[49] Neke do današnjega dana zovu po slučajnostima pri rođenju: Prokulom[50] dijete rođeno za očeva odsustva i Postumom[51] rođeno poslije očeve smrti; ako se pak desi da jedan od blizanaca preživi, dok je drugi umro, onoga zovu Vopiskom.[52] Po tjelesnim obilježjima ne nadijevaju samo nadimke kao Sula,[53] Niger[54] i Ruf,[55] nego i Ceko[56] i Klaudije[57] i u tome dobro čine što navikavaju ljude da ni sljepoću ni kakav drugi tjelesni nedostatak ne smatraju sramotom niti pogrdom, nego da se odazivaju na takva imena kao na svoja vlastita.[58] Ali tom je predmetu raspravljanja mjesto u spisu druge vrste.[59]

12. Tek što je rat završio, pučki su vođe ponovno stali podgrijavati unutrašnji razdor a da nisu imali nikakav nov razlog za pritužbu, nego su uzimali kao izliku za optužbe protiv patricija nevolje koje su se javile kao posljedica njihovih ranijih razmirica i nereda. Jer najveći je dio zemlje ostao neobrađen i nezasijan, a zbog rata izostala je mogućnost opskrbe uvezenim namirnicama. Kad je, dakle, nastala žestoka oskudica, pučki vođe, videći da niti živeža ima, niti, da ga i ima, narod nema sredstva da ga kupi, napadahu bogataše klevetničkim osvadama da iz osvetoljubivosti prema puku izazivaju glad.

Štaviše, iz Velitre[60] dođe poslanstvo nudeći predaju grada Rimljanima i moleći ih da pošalju naseljenike. Jer kužna je bolest, pojavivši se u njih, prouzročila tolik pomor i pogibiju ljudi da je jedva desetina svega stanovništva ostala. Stoga oni Rimljani koji su bili razboriti pomisliše da je ta nužda Velitrana došla u povoljan i prikladan čas jer je oskudica hrane činila potrebnim olakšanje grada od velikog broja žitelja, a istovremeno se nadahu da će se buna osuti ako se onaj dio pučanstva koji je najgoropadniji i najviše se odazvao na poticanje pučkih vođa očisti iz grada poput bolesne i poremećene izlučine. Birajući za naseljavanje takve, konzuli ih otpremiše, a ostalima objaviše vojni pohod na Volščane dovijajući se tako da ne bude vremena za unutrašnje nerede i držeći da će, kad se opet jednom nađu skupa pod oružjem u taboru i u zajedničkim bojevima bogati i siromašni, pučani i patriciji, biti jedni prema drugima blažeg i prijateljskijeg raspoloženja.

13. Ali tada im se stadoše opirati pučki vođe Sicinije i Brut vičući da konzuli, prikrivši najveću okrutnost najbezazlenijim nazivom naseljavanja, guraju stvarno na neki način siromašne ljude u bezdan smrti šaljući ih u grad prepun kužna zraka i nepokopanih leševa, udomljujući ih kod strašna i krvoždna demona;[61] a zatim, kao da im nije dovoljno što jedne od sugrađana uništavaju glađu, a druge izlažu pošasti, još iz obijesti zapodijevaju i rat da grad ne bude pošteđen nikakve bijede zato što je odbio da ostane robom bogatima. Ušiju punih takvih govora, narod se nije odazivao pozivima konzula na novačenje, a na naseobinu je gledao s mržnjom.[62]

Kako je senat bio u neprilici, Marcije, sad već nadut od oholosti i narasle preuzetnosti, te pobuđujući divljenje najmoćnijih ljudi u gradu, otvoreno je stajao na čelu otporu demagozima. Naseobinu zbilja odaslaše

prisilivši teškim kaznama iždrijebane da se isele; ali kako se narod posvema kratio da pođe na vojnu, Marcije sam, uzevši sa sobom svoje klijente i one Rimljane koje je uspio nagovoriti, provali na područje Ancana. I našavći mnogo žita, sam ne uze za sebe ništa od toga, nego se sa svojim ljudima, pretovarenima svakovrsnim plijenom, vrati u Rim tako da su se ostali građani kajali i, pozavidjevši svojim sumještanima koji se tako obogatiše, bili kivni na Marcija jer im je dodijavala njegova slava i moć koja je, po njihovu mišljenju, rasla na štetu naroda.[63]

14. Nedugo zatim natjecao se Marcije za konzulat,[64] a mnoštvo je omekšavalo prema njemu i određeni stid nekako je obuzimao narod da čovjeka koji je po rodu i vrsnoći bio prvi ponize i sruše poslije tako brojnih i tako velikih njegovih zasluga. Bio je običaj da se oni koji se natječu za magistraturu rukuju sa sugrađanima i pozivaju ih da glasaju za njih silazeći na Forum u gornjoj haljini bez košulje ispod nje bilo zato što su takvim izgledom nastojali svoje traženje glasova učiniti još usrdnijim, bilo što su oni koji su nosili ožiljke htjeli javno pokazati znakove svoje hrabrosti.[65] Zacijelo, naime, nije strah od dijeljenja novca i izbornog podmićivanja bio razlog tome što su Rimljani željeli da kandidat pristupa građanima neopasan i bez košulje;[66] ta tek kasno, poslije duga vremena, bilo je uvedeno kupovanje i prodavanje glasova i novac se umiješao u izbore.[67] Ali dotakavši se poslije toga i sudaca i tabora vojske, podmitljivost je najzad pretvorila grad u samovladu[68] učinivši vojsku potpunim robom novca. Čini se, naime, da je veoma dobro bilo rečeno da je suverenitet naroda prvi srušio onaj koji ga je pogostio i podmitio.[69] No očito je da ta nevolja, koja se u Rim uvlačila kriomice i malo pomalo, nije bila odmah opažena. Jer ne znamo tko je bio prvi koji je podmitio rimski narod ili sud; u Ateni se, pak, pripovijeda da je prvi koji je sucima dao novaca bio Anit,[70] sin Antemionov, kad mu se sudilo pod optužbom za izdaju kod Pila već pri kraju peloponeskoga rata,[71] u vrijeme kad je još čisto zlatno pokoljenje zapremalo rimski Forum.[72]

15. Kad je, međutim, Marcije pokazivao brojne brazgotine iz mnogih bojeva u kojima se isticao kroz sedamnaest godina bez prekida kao najbolji ratnik, svi su se postiđivali pred njegovom hrabrošću i davali riječ jedan drugome da će izabrati njega. Ali kad je došao dan u koji je trebalo glasati, pa Marcije gordo upadne na Forum praćen od senata, a svi se patriciji okupe oko njega otvoreno pokazavši da se ni za koga nikada nisu založili takvom revnošću, odstupi opet mnoštvo od svoje dobronamjernosti prema njemu prepuštajući se negodovanju i nenavisti. Ta je čuvstva još povećavao strah da taj aristokrat koji je uživao tolik prestiž kod patricija ne liši posvema narod njegovih sloboda ako postane nosiocem vrhovne vlasti.

Došavši u takvo duševno raspoloženje, glasaše protiv Marcija. Kad su drugi bili proglašeni izabranima, ogorčenje obuze senat koji je smatrao da je veća uvreda nanesena njemu nego Marciju, a ni on sam nije to što se zbilo podnio suzdržano i pomirljivo jer, kako se dao voditi strastvenim i svadljivim dijelom svoje duše videći u tome veličinu i ponositost, nije u

sebi imao dostojanstvene ozbiljnosti i blagosti, tog sretnog spoja što ga daju razboritost i odgoj, a glavne su državničke vrline, niti je znao da onaj koji se prihvaća javne djelatnosti mora iznad svega izbjegavati svojeglavost koja je, kako veli Platon,[73] »drûga samoći« i da se mora družiti s ljudima i zavoljeti trpeljivost prema pozljedama, osobinu što je neki većinom ismijavaju. No kako je uvijek išao ravno i nepopustljivo svojim putem držeći da je pobjeđivanje i dominiranje nad svime u svakom pogledu rezultat hrabrosti umjesto da u tome vidi mekušastu slabost koja poput bolesna čira probija bespomoćnim gnjevom iz najvećma izmučena i napaćena dijela duše, otiđe pun smućenosti i gorčine na narod. A mladi patriciji, oni koji su se najviše razmetali po gradu svojim plemenitim rodom i bili u najvećem naponu, uvijek su bili zadivljujuće privrženi tom čovjeku, pa su, i tada salijećući ga i ne čineći mu ništa dobro svojim prisustvom, raspirivali njegov bijes dijeleći s njime jed i bol. Ta bio im je vođa i blagonaklon učitelj ratne vještine na vojnama i u njihovim ih je pobjedama učinio ponosnima na žarko stremljenje prema vrlini bez uzajamne zavisti.

16. U međuvremenu u Rim stiže žito, velikim dijelom kupljeno u Italiji, ali ne manji dio poslan na poklon iz Sirakuze od tiranina Gelona;[74] stoga se najveći dio pučanstva ispunio lijepim nadama očekujući da će se grad istovremeno osloboditi oskudice i razmirica. Čim se, stoga, sastao senat, narod je, okruživši ga izvana, čekao vani rezultat rasprave nadajući se umjerenim tržnim cijenama i besplatnoj podjeli onoga što je bilo poslano na dar. I doista je, naime, u vijećnici bilo ljudi koji su pokušavali nagovoriti senat u tom smislu. Ali Marcije, ustavši, žestoko se obori na one koji su išli na ruku narodu nazivajući ih demagozima i izdajicama aristokracije tvrdeći da pothranjuju na svoju vlastitu štetu pogubno sjeme drzovitosti i bezobraznosti posijano u svjetinu koje nije bilo dobro zanemariti u početku njegova rasta, niti ojačati puk tako moćnom magistraturom. A sada, reče, je već i opasan budući da je postigao sve što je htio i ne dopušta da ga se ni na što sili protiv njegove volje, ne sluša konzule, nego ima svoje vlastite vođe u bezvlađu i naziva ih svojim magistratima.[75] Reče da izglasati dijeljenje poklona, poput najgorih helenskih demokratskih gradova,[76] ne znači ni manje ni više nego hraniti neposlušnost puka na zajedničku propast. »Ta bez sumnje neće oni reći da primaju velikodušno uzdarje za vojnu službu kojoj su se iznevjerili, za otcjepljenja kojima su ostavili na cjedilu svoju domovinu i za klevete protiv senata koje su prihvatili; nego ako se ponadaju da im to poklanjate i činite u tome ustupke, podilazeći im iz straha i ulagajući im se, neće biti kraja njihovoj nepokornosti, niti će prestati sa zadjevicama i pobunama. Stoga je takav naš postupak čisto ludilo; ali ako smo razboriti, oduzet ćemo im tribunat koji je propast za konzulat i rasulo grada, koji više nije jedan kao prije, nego nam, pocijepan na dvoje, neće više nikada dopustiti da srastemo ponovno u jedno, da postanemo jednodušni i da prestanemo bolovati od naših međusobnih razmirica.«

17. Mnogim riječima poput tih Marcije je preko svake mjere ispunjao svojim plahovitim zanosom mlade senatore i gotovo sve imućne, te su oni

vikali da je on jedini čovjek u gradu koji je neslomiv i za laskanje neprijemljiv. Ali neki od starijih senatora suprotstavljahu mu se sluteći ishod. A ishod je bio sasvim loš. Jer nazočni pučki tribuni,[77] kad opaziše da Marcijevo mišljenje prevladava, istrčaše među svjetinu uz glasnu viku pozivajući mnoštvo da se okupi i pomogne. A kad se sastala burna narodna skupština[78] i na njoj bile javno priopćene riječi što ih je Marcije izrekao, malo je uzmanjkalo te bi razjareni narod provalio u senat; ali pučki tribuni za sve optuživahu Marcija i po glasniku ga pozvaše da se dođe opravdati pred narod.[79] A kad je on poslane službenike[80] uvredljivo otjerao, oni dođoše osobno zajedno s edilima da ga silom odvedu i pokušavahu staviti ruke na nj. No patriciji, združivši se, odbiše tribune od njega, a edile[81] čak i izudaraše.

Taj put, međutim, nadošla večer učini kraj neredu; u osvit dana konzuli, videći da razbješnjeli narod sa svih strana trkom dolazi na Forum, pobojaše se za državu i, sazvavši senat, zatražiše da ovaj razmotri kako da pomirljivim prijedlozima i prikladnim zaključcima ublaže i umire mnoštvo; jer nije čas za častoljubivo nadmetanje niti bi bilo razborito boriti se oko prestiža, nego je situacija opasna i zaoštrena i traži obzirne i blage mjere. Pošto većina popusti, konzuli, istupivši pred narod, uvjeravahu ga što su bolje mogli i ublažavahu, odgovarajući oprezno na njihove optužbe i umjereno se služeći opomenama i ukorima, te tvrdeći da u pogledu cijene tržišne robe i osobito hrane neće biti nikakve razlike između naroda i njih.

18. Kako je veći dio naroda pokazivao znakove popuštanja i kako je bilo očito po doličnu i trijeznu slušanju riječi konzula da se opet daju voditi i dopuštaju da se na njih utječe, ustadoše tribuni izjavljujući da će narod senatu, koji postupa razumno, učiniti toliko protuustupaka koliko je u skladu s njegovim dostojanstvom, ali su zahtijevali da se Marcije opravda: može li poreći da je podjarivao senat na kršenje ustavnog uređenja i ukidanje narodnih povlastica i da se, kad su ga pozivali preda se, nije odazivao, te da je, najzad, vrijeđajući i tukući edile na Forumu, učinio sve što je bilo u njegovoj moći da izazove građanski rat i naveo građane da se late oružja jedni protiv drugih? To su govorili hoteći ili da Marcija javno ponize, ako protiv svoje naravi suspregne svoj ponos i pokuša se udvoriti narodu ili, ako bude išao za svojim prirodnim nagnućem, da uradi nešto što će njegov gnjev na nj učiniti neumoljivim; a očekivali su prije ovo potonje, ispravno prosuđujući ćud toga čovjeka.

On, naime, stade pred njih kao da se kani opravdati i narod ušuti i umiri se da ga sasluša; ali kad pred ljudima, koji su očekivali manje ili više moleći govor, započe govoriti ne samo uvredljivom drskošću koja se najzad okrenula u otvoreno optuživanje nego je i tonom glasa i izrazom lica pokazivao neustrašivost koja nije nimalo daleko od prezira i omalovažavanja, narod se ozlojedi; vidljivo je pokazivao svoje nezadovoljstvo i zlovolju zbog njegovih riječi, a najsmioniji od pučkih tribuna, Sicinije, kratko porazgovorivši sa svojim drugovima u službi pa zatim svečano proglasivši da su pučki tribuni Marcija osudili na smrt,[82] naredi edilima da ga odvedu na citadelu pa ga smjesta bace dolje u provaliju. Ali kad su

već edili stavljali ruke na nj, učini se čak i mnogima od pučana da je to što se zbiva užasno i okrutno, dok patriciji, posvema van sebe od uzrujanosti, uz glasne krikove pojuriše njemu u pomoć, jedni čak rukama potiskujući službenike koji su obavljali uhićenje Marcija i uzimajući ga u svoju sredinu, dok su drugi, pak molili mnoštvo pružajući ruke kad već riječ i glas nije bio ni od kakva učinka u toliku neredu i zbrci, sve dok prijatelji i rođaci tribuna, shvativši da bez velika pomora patricija nije moguće izvesti ni kazniti Marcija, ne nagovoriše ove da iz kazne uklone neuobičajenu oštrinu i da ga ne pogubljuju silom bez suda, nego da njegov slučaj predaju narodu na glasanje. Nato Sicinije, umirivši se, upita patricije s kojim ciljem otimaju Marcija narodu koji ga želi kazniti. Ali ovi uzvratiše protupitanjem; »Što imate, međutim, na umu i za čim idete vi kad jednoga od najodlučnijih ljudi u Rimu ovako bez suda odvlačite da ga divljački i protuzakonito kaznite?«[83] »Ta nemojte«, reče Sicinije »vi to uzimati kao izliku za razmirice i razdor s narodom; jer on vam odobrava to što zahtijevate – da čovjeku bude suđeno. A tebe, Marcije, javno pozivamo da se pojaviš na treći sajmeni dan[84] i uvjeriš sugrađane u svoju nevinost ako je ona stvarna; jer znaj da će ti oni glasanjem suditi.«

19. Zasada su se, dakle, patriciji zadovoljili tim rješenjem i otišli veseli što imaju Marcija. Ali u vremenu prije trećega sajmenog dana (a sajmove Rimljani priređuju svakih devet dana nazivajući ih stoga *nundinae*)[85] vojna poduzeta protiv grada Ancija[86] uli im nadu u odgodu jer su držali da će ona dovoljno dugo potrajati da narod postane prilagodljiv pošto njegova srdžba izblijedi ili potpuno nestane uslijed zauzetosti ratom; ali onda kad se građani vratiše, pošto su brzo izgladili spor s Ancanima, patriciji se često okupljahu na sastanke jer su bili puni straha i razmišljali kako da Marcija ne izruče puku, a opet da ne pruže pučkim vođama izliku za uzbunjivanje naroda. Apije Klaudije,[87] međutim, koga optuživahu da je najgori neprijatelj puka, prosvjedovao je govoreći da će senat uništiti njih same i potpuno izdati državno uređenje ako prihvati da narod postane vlastan glasati o krivnji patricija; ali najstariji i puku najnaklonjeniji senatori smatrahu, naprotiv, da vršenje vlasti neće puk učiniti tvrdim i surovim nego, dapače, blagim i čovječnim; jer budući da on ne prezire senat nego se više osjeća od njega preziranim, suđenje jednom senatoru bi će za nj znak počasti i utjeha za njegove osjećaje tako da će se, uzevši glasačke pločice, okaniti svog bijesa.

20. Videći, dakle, Marcije da je senat u neprilici između naklonosti prema njemu i strahu od naroda, upita pučke tribune za što ga optužuju i radi čega ga izvode pred narod da mu se sudi. A kad mu oni rekoše da je optužba protiv njega posizanje za vlašću i da će mu kao krivnju dokazati snovanje o tiraniji, tad ustavši sam od sebe reče da ide odmah pred narod da se obrani i da ne otklanja nijednu vrst suđenja niti kazne ako mu se dokaže krivnja; »ali pod uvjetom«, reče, »da me stvarno optužite upravo za to i da ne prevarite senat.« Kad tribuni pristadoše na to, suđenje započe uz tu ogradu.

No kad se narod skupio, tribuni su silom zahtijevali da se ne glasa

po centurijama nego po tribusima dajući tako nadmoć u glasovima bijednoj i buntovnoj svjetini koja nije nimalo marila za moral nad bogatim i uglednim građanima i vojnim obveznicima.[88] Napustivši zatim optužbu zbog posizanja za vlašću koja je bila nedokaziva, ponovo stadoše podsjećati na riječi što ih je Marcije onomad izrekao u senatu nastojeći spriječiti sniženje cijena hrani, te potičući da se narodu oduzme pučki tribunat. A izniješe protiv njega i novu optužbu zbog podjele plijena koji, uzet iz zemlje Anćana,[89] nije prenio u državnu blagajnu nego ga je podijelio među one koji su s njime vojevali: pripovijeda se da je to i bila optužba koja je najviše smela Marcija. Jer je nije očekivao niti je imao smjesta spreman uvjerljiv odgovor koji će zadovoljiti mnoštvo, nego, kad je stao hvaliti one koji su pošli s njime na vojnu, galamom ga prekinuše oni koji to nisu učinili, a ti su bili brojniji. Kad, dakle, tribusi najzad odglasovaše, većina od tri glasa bila je za osudu. Kao kazna bilo je određeno doživotno progonstvo. Poslije proglašenja ishoda narod je odlazio s tolikim ponosom i radošću kolik nije pokazivao ni poslije koje pobjede u bitki s neprijateljima, a senat obuze silna ojađenost i potištenost jer se kajao i jadio što nije radije sve poduzeo i podnio nego da otrpi da narod u tolikoj mjeri zloupotrijebi danu mu povlasticu. I nimalo nije tada trebalo haljine ili drugog obilježja za razaznavanje, nego je odmah bilo jasno da je onaj koji se raduje pučanin, a onaj koji je snužden patricij.

21. Izuzetak je bio sam Marcije koji se, neprestrašen i nimalo skrušen, nego držanjem, hodom i izrazom lica sabran, među svima ostalima ojađenima jedini pokazivao bez sažaljenja prema sebi ne iz promišljenosti ili blagosti niti zato što je strpljivo podnosio ono što se dogodilo, nego iz velike uzrujanosti od bijesa i ogorčenja, a mnogi ne znaju da to jest bol. Jer kad se ona obrati u gnjev, kao ognjem progutanu odbacuje tromost; zbog toga se i čini djelovanje razjarenoga sličnim vrućici grozničava čovjeka jer njegova duša kao da se nalazi u prenapregnutosti, podrhtavanju i vrenju.[90] A da je njegovo stanje bilo takvo, pokazao je Marcije veoma brzo svojim djelima.

Vrativši se, naime, kući i oprostivši se nježno s majkom i ženom koje su jaukale i glasno naricale, te potakavši ih da trpeljivo podnose to što ih je zadesilo, otiđe smjesta pa pođe prema gradskim vratima. Pošto ga svi patriciji zajedno dopratiše onamo, niti što uzevši niti išta zamolivši, udalji se imajući uza se samo tri ili četiri klijenta. Provevši par dana u samoći na jednom svome dobru rastrzan brojnim suprotnim naumima kakve mu je došaptavao njegov gnjev tako da nisu smjerali ni na što dobro ni korisno nego samo kako da se osveti Rimljanima, odluči najzad s jednim od susjednih naroda povesti bezobziran rat protiv njih. Odluči stoga da najprije pokuša kod Volščana, za koje je znao da još imaju u obilju i ljudi i novaca i računajući da im moć nije toliko bila osakaćena porazima koji su ih nedavno zadesili koliko im se duboko usadila želja za borbom i srdžba.

22. Bio je neki čovjek iz grada Ancija koji je zbog bogatstva, hrabrosti i odlična roda uživao kraljevski ugled među svim Volščanima a

ime mu je bilo Tulo Amfidije.[91] Marcije je znao da taj njega mrzi kao nijednog Rimljanina; jer upustivši se često u bitkama u prijetnje i izazove i takva nadmetanja u hvalisanju kakva potiče slavoljublje i borbeni žar mladih ratnika, povećavala su ova i njihovu osobnu uzajamnu mržnju kao dodatak onoj između njihovih naroda. Pa ipak, videći nesumnjivu Tulovu duševnu veličinu, kao i to da on više od ostalih Volščana čezne da vrati Rimljanima milo za drago ako mu pruže priliku, Marcije bi svjedokom onome koji reče:[92] »S ljutnjom je teško boriti se; jer tko to god želi, kupuje to uz cijenu života«. Odjenuvši, naime, odjeću i bojnu opremu u kojoj će se najmanje činiti da je onaj koji jest svakome koji ga bude vidio, poput Odiseja

»Uđe u dušmanski grad.«[93]

23. Bila je večer i mnogi ga sretahu, ali ga nitko nije prepoznavao. Išao je, dakle, Tulovoj kući i, potajno se uvukavši u nju, iznenada sjede šuteći uz ognjište[94] i, zakrivši glavu, nije se micao. Ukućani, zapanjeni, ne usudiše se podići ga (bilo je, naime nekog dostojanstva i u njegovu držanju i u šutnji), nego rekoše Tulu koji je bio za večerom kakva se neobična stvar dogodila. A on, ustavši od stola, dođe k njemu i upita ga tko je i što mu treba da je došao u njegovu kuću. Otkrivši nato glavu, poslije male stanke Marcije reče: »Ako me još ne prepoznaješ, Tulo, nego ne vjeruješ vlastitim očima, sva je nužda da postanem svojim vlastitim tužiteljem. Gaj sam Marcije koji je tebi i Volščanima nanio najviše zala i nadimak Koriolan što ga posvuda nosim ne dopušta da to niječem. Ta za sve one muke i opasnosti ne stekoh druge nagrade osim toga imena, znaka mog neprijateljstva prema vama. I eto, to je sve što im je preostalo jer mi ne može biti oduzeto; ali sam lišen svega ostaloga, podjednako zavišću i bezobraštinom naroda i mlitavošću i izdajom onih na vlasti i ljudi moga staleža, te sam protjeran kao prognanik i postao sam pribjegar uz tvoje ognjište ne radi sigurnosti života i spasa, – ta što bi mi trebalo da dolazim ovamo ako se bojim smrti? – nego želeći da se osvetim; a osvećujem se onima koji su me istjerali već time što sebe stavljam tebi u vlast. Ako si, dakle, željan napadati svoje neprijatelje, hajde, dragi, iskoristi moju nesreću i učini moju osobnu zlu kob sretnom kobi Volščana jer ću se utoliko bolje boriti za vas nego što sam se borio protiv vas ukoliko se bolje bore oni koji poznaju tajne neprijatelja od onih koji ih ne poznaju. Ali ako si napustio nadu, niti ja želim živjeti, niti je za tebe dobro da štediš davna protivnika i krvna neprijatelja, a sada beskorisna i neupotrebljiva.«

Kad je Tulo to čuo, izvanredno se obradova i, stegnuvši mu desnicu, reče: »Drži se, Marcije, i imaj pouzdanja! Ta došao si nudeći nam u sebi samu veliko dobro, a očekuj od Volščana još i veće«. I tada je Marcija gostio uza sve znake pažnje a slijedećih su se dana između sebe savjetovali o ratu.[95]

24. U Rimu je pak smutnju izazivala zlovolja patricija na narod za koju je glavni motiv bila Marcijeva osuda; gataoci, svećenici i obični građani dojavljivali su mnoge nadzemaljske pojave koje su zaslužívale da se čovjek nad njima zamisli. Pripovijeda se da se desilo ovo. Bio je neki

Tit Latin,[96] čovjek ne baš osobito ugledan, ali inače miran i skroman, te slobodan od praznovjerja, a još više od isprazna preuveličavanja. On usni da mu je Jupiter došao na oči i naredio da kaže senatu da je plesač koga su stavili na čelo njegova svečanog ophoda[97] bio loš i da je izazvao njegovo najveće nezadovoljstvo. Vidjevši to u snu, Tit reče da se isprva nije osobito zabrinuo; ali kad je isto viđenje, usnivši ga i po drugi, i po treći put, opet zanemario, doživje, reče, da vidi smrt valjana sina, a sam iznenada postade uzet. O tome izvijesti senat kad ga na ležaljci u nosilima doniješe onamo. A čim je to ispričao, kako kažu, odmah je osjetio da mu se u tijelo vraća snaga i, ustavši, sam se vratio kući pješice. Stoga senatori, začudivši se, provedoše pažljivu istragu o toj stvari.

Dogodilo se pak ovo: neki je čovjek, predavši svoga kućnog roba drugim robovima, naredio neka ga izvedu na Forum šibajući ga, a zatim ga smaknu. Dok su oni to radili i zlostavljali jadnika, a on se od boli svakojako izvijao i od velike muke strašno koprcao, po slučaju je za njima išao sveti ophod. Mnogi iz ophoda zgražavali su se nad time gledajući žalostan prizor i nedolično previjanje žrtve, ali nitko nije prosvjedovao, nego su samo zasuli pogrdama i kletvama gospodara robova zbog tako okrutna kažnjavanja. Jer u te su dane Rimljani postupali sa svojim robovima s mnogo blagosti zato što su s njima zajedno i sami radili; robovi su čak jeli za stolovima svojih gospodara, pa su iz tog razloga ovi bili s njima mnogo ljubazniji i prisniji. Tada je bila teška kazna za roba koji je nešto zgriješio da uprti gredu kojom se podupire rudo pa prođe kroz susjedstvo. Jer onaj kome se to dogodi i pri tome bude viđen ne uživa više nikakvo povjerenje kod svojih ukućana i susjeda. A nazivaju ga *furcifer;* ono, naime, što Heleni nazivaju potpornjem ili viljuškom ruda, to Rimljani zovu *furca.*[98]

25. Kad je, dakle, Latin izvijestio senat o svome viđenju i oni bili u nedoumici tko je bio onaj tužni i loši plesač koji je bio na čelu ophodu iz sna, prisjetiše se neki zbog neobičnosti njegove kazne onoga roba koga su šibana vodili preko Foruma, pa zatim pogubili. U suglasnosti sa svećenicima nesretnikov gospodar bi kažnjen, a ophod i svečanu povorku bogu u čast priređiše iznova.

Čini se stoga da je Numa, koji je i u svakom drugom pogledu bio najumniji tumač kako treba vršiti vjerske obrede, i u tome postavio izvrstan propis da osigura pobožnu zdušnost Rimljana. Kad, naime, magistrati ili svećenici obavljaju neku bogoštovnu djelatnost, glasnik stupa sprijeda vičući u sav glas: »*Hoc age!*«[99] a to znači: »Pazi na ovo!« opominjući ljude da pažnju posvećuju svetim obredima i da ne dopuste da ih pri tome omete kakav rad ili zahtjev posla dajući time na znanje da većinu svojih djelatnosti ljudi obavljaju pod nekom vrstom prinude i silom natjerani. A kod Rimljana je uobičajeno da ponavljaju žrtve, svečane ophode i izvedbe ne samo iz razloga kakav je gornji nego i zbog sasvim beznačajnih. Na primjer, ako jedan od konja što vuku sveta kola zvana *tessae*[100] klone od iscrpljenosti ili opet ako upravljač kola uzme uzde lijevom rukom, oni odluče da se ophod drži ponovno. A u kasnija vremena jednu su žrtvu prinijeli trideset puta, jer im se činilo da je uvijek

dolazilo do nekog propusta ili smetnje. Takva je bila bogobojazna opreznost Rimljana u vjerskim stvarima.

26. No Marcije i Tulo potajno su se u Anciju dogovarali s najutjecajnijim ljudima i nagovarali ih neka započnu rat dok još Rimljane razdiru međusobne nesuglasice. A kad su se oni ustručavali, jer su ugovorili s Rimljanima dvogodišnje primirje i prestanak neprijateljstva, sami im Rimljani pružiše izliku javno proglasivši na nekoj predstavi ili igrama, bilo zbog kakve sumnje ili zbog klevetničke prijave, neka Volšćani napuste grad prije zalaska sunca.[101] Neki pak tvrde[102] da je do toga došlo podvalom i lukavstvom Marcija koji je konzulima u Rim poslao čovjeka s neistinitom optužbom protiv Volšćana da smišljaju napad na Rimljane za vrijeme priredbi i palež grada.[103] Taj proglas čini sve Volšćane još ogorčenijim neprijateljima Rimljana; a Tulo, napuhavajući taj nemio događaj i podstrekavajući sunarodnjake, najzad ih nagovori da pošalju poslanike u Rim[104] da traže natrag zemlju i gradove koji su Volšćanima bili oteti ratom. Rimljani se, saslušavši Volšćane razljutiše i odgovoriše da Volšćani mogu pograbiti oružje prvi, ali da će ga Rimljani odložiti posljednji. Sazvavši nato skupštinu svega svog naroda, pošto izglasaše rat, Tulo ih posavjetova neka pozovu Marcija ništa mu ne zlopamteći, nego pouzdavši se u to da će im kao saveznik donijeti više koristi nego što im je štete nanio kao neprijatelj.

27. A kad je Marcije bio pozvan i održao govor mnoštvu, pa oni vidješe iz njegovih riječi da nije manje rječit nego što ih je njegovo oružje naučilo da je dobar ratnik, te se uvjeriše u njegovu natprosječnu inteligenciju i smionost, imenovaše ga vrhovnim vojskovođom s potpunim ovlaštenjem u vođenju rata zajedno s Tulom. Plašeći se, međutim, da vrijeme potrebno da pripremi Volšćane ne bude tako dugo da ga liši najpogodnije prilike za djelovanje, naloži utjecajnim ljudima i magistratima po gradovima neka sabiru ostale vojne sile i nužnu opskrbu, a sam bez redovna novačenja, nagovorivši najželjnije boja da mu se dobrovoljno pridruže, provali iznenada i kad nitko nije očekivao na rimsko područje. Iz toga razloga dokopa se tolika obilja plijena da su se Volšćani zasitili toga da ga troše u taboru ili odvlače kući. Ali to izobilje i velike štete i pustošenja neprijateljske zemlje bili su za nj najbeznačajniji rezultat te vojne; jer imao je pri tome samo jedan velik cilj: da još više pojača sumnje naroda prema patricijima. Dok je, naime, sve drugo pustošio i uništavao, budno je bdio nad njihovim imanjima i nije dopuštao da im se nanosi šteta niti da se bilo što s njih uzima. To je dovelo do još težih uzajamnih optužbi i trzavica među strankama u gradu jer su patriciji predbacivali puku što je nepravedno izagnao moćna čovjeka a narod je njih optuživao da iz osvetoljubivosti dovode Marcija protiv Rima ostajući potom mirni promatrači rata u kojem se bore drugi, a on štiti bogatstvo i imovinu što ih posjeduju izvan grada. Postigavši to i uvelike pomogavši Volšćanima do samopouzdanja i prezira prema neprijateljima, odvede svoje trupe u sigurnosti natrag.[105]

28. Kad se sva vojna sila Volščana sabrala brzo i puna želje za borbom, pa se pokazalo da je mnogobrojna, odlučiše dio ostaviti radi osiguranja gradova, a s dijelom vojevati protiv Rimljana; Marcije prepusti Tulu da odabere kojim će od ta dva odjela zapovijedati. Tulo pak, odgovorivši mu da vidi da Marcije u vrsnoći nimalo ne zaostaje za njim, a da ga je u svim bitkama bolje poslužila sreća, predloži mu da on vodi ofenzivne jedinice, a on će sam ostati da čuva gradove i da pribavlja sve potrebno za napadački dio vojske.[106] Stoga Marcije, vojno jači nego ranije, najprije krene protiv rimske naseobine Circeji,[107] a kad mu se ovi predadoše svojevoljno, ne učini im nikakva zla. Potom stade pustošiti zemlju Latina očekujući da će se Rimljani ondje pobiti s njime u obranu Latina koji su im bili saveznici i koji su im slali česte pozive za pomoć. Ali kako je prosti puk bio nezainteresiran, a konzuli se nisu željeli izlagati pogibelji za ono malo vremena koliko im je još preostajalo do isteka službe,[108] te su zato otpremili natrag poslanike Latina, u tim okolnostima povede Marcije svoje jedinice protiv samih njihovih gradova zauzevši na juriš one koji su mu se oduprli: Tolerij, Lavik, Pedo a k tome i Volu,[109] stanovnike učini ratnim plijenom, a njihovu imovinu opljačka. Ali onima koji su prelazili na njegovu stranu posvećivao je veliku brigu, pa da ne trpe štete niti protiv njegove volje, taborovao je što je dalje mogao od njih i držao se daleko od njihova područja.

29. Ali kad je, osvojivši i Volu, grad udaljen od Rima ne više od stotinu stadija,[110] dobio u svoju vlast silno blago i gotovo sve odraslo stanovništvo okrenuo pod mač, a budući da niti oni od Volščana, kojima je bilo naređeno da ostaju u gradovima nisu mogli izdržati, nego su s oružjem hitali k Marciju govoreći da njegova jedinoga priznaju svojim vojskovođom i zapovjednikom, njegovo je ima bilo veliko, a slava je izazivala divljenje po svoj Italiji kad je prelazak s jedne strane na drugu hrabrosti jednoga jedinoga čovjeka izazvao u tolikoj mjeri protiv svakog očekivanja promjenu situacije.

U Rimu je, međutim, vladao potpun nered jer su građani odustali od toga da se bore, već su čitave bogovetne dane provodili u zavjereničkim sastajanjima i zapodijevanju međusobnih svadljivih prepirki sve dok ne bî javljeno da neprijatelji opkoljavaju Lavinij, gdje su ležale pohranjene i svetinje predačkih bogova Rimljana i gdje je bila kolijevka njihovog naroda, jer to je bio prvi grad što ga je Eneja osnovao.[111] To izaziva iznenađenje i sveopću promjenu mišljenja kod puka kao i posvema neobičnu i neočekivanu kod Patricija. Jer narod pohita da poništi Marcijevu kaznu i da ga pozove u grad; ali senat, pošto se sastao i razmotrio taj prijedlog, odbije ga i spriječi njegovo provođenje bilo zato što se iz svadljivosti na svaki način suprotstavljao željama naroda, bilo zato što nije htio da Marcije zahvaljuje svoj povratak milosti naroda ili zato što su se sada ljutili i na samog Marcija što nanosi zlo svima, premda se nisu svi prema njemu ružno ponijeli i što se pokazao neprijateljem prema čitavoj domovini, premda je znao da je najutjecajniji i najmoćniji dio građanstva suosjećao s njime i doživljavao njegovu nepravdu kao svoju. Kad se odluka senata razglasila u mnoštvu, narod je bio bespomo-

ćan da zakonitim putem glasa o zakonu bez prethodna senatskog zaključka.[112]

30. Ali Marcije, čuvši za to, još se većma ozlojedi i, podigavši opsadu Lavinija, u gnjevu krene na Rim, te se utabori kod mjesta zvana *Fossae Cluiliae*[113] u udaljenosti od četrdeset stadija[114] od grada. Njegova pojava izazva stravu i veliku pometnju, ali ipak za trenutak učini kraj rascjepu; više se, naime, nitko, ni konzul, ni senat, ne usudi usprotiviti želji naroda da vrati Marcija iz progonstva; dapače, videći bezglavo tumaranje žena po gradu i bogorađenje, suze i molbe staraca pred hramovima,[115] a posvuda nedostatak hrabrosti i spasonosna rasuđivanja, složiše se svi da je narod ispravno postupio što se odlučio na izmirenje s Marcijem, a da je senat bio u potpunosti u zabludi zapadajući u ljutnju i zlopamćenje baš u trenutku kad je bilo vrijeme da se zaboravi na ta čuvstva. Stoga bi jednodušno odlučeno da pošalju Marciju poslanike nudeći mu povratak u domovinu i moleći ga da prekine rat s njima. Senatski su poslanici bili Marcijevi prijatelji i rođaci, te su očekivali od čovjeka s kojim su bili povezani rodbinstvom i prijateljstvom bar pri prvome susretu veliku prijaznost. Od toga, međutim, nije bilo ništa; pošto su ih proveli neprijateljskim taborom, nađoše ga kako sjedi pun nepristupačne oholosti i nepodnošljive nadutosti. Okružen prvacima Volščana naredi im da kažu svoje želje. Kad oni prosloviše pomirljivim i učtivim riječima i doličnim tonom, te pošto završiše, odgovori im u dijelu koji se ticao njega s mnogo gorčine i srdžbe zbog njihova postupka prema njemu, a u odnosu na Volščane, kao njihov vrhovni zapovjednik, naređivao je neka Rimljani vrate gradove i zemlju što su ih prisvojili u ratu i neka izglasaju za Volščane jednaka građanska prava kakva imaju Latini;[116] jer nikakav prekid ratovanja nije trajan ako se ne temelji na jednakosti i pravičnosti. Dade im trideset dana vremena za razmišljanje; kad poslanici otiđoše, odmah povuče svoje trupe s rimskog zemljišta.[117]

31. To su uzimali kao prvi razlog za pritužbe protiv njega oni između Volščana koji su mu odavno bili zavidni; a jedan je od njih bio i Tulo, ne zato što bi mu Marcije bio ma što učinio krivo, nego iz potpuno ljudske reakcije. Grizlo ga je, naime, što mu je slava potpuno zasjenjena i što ga Volščani zanemaruju smatrajući da im Marcije jedini znači sve, dok ostali njihovi prvaci neka budu zadovoljni s onoliko udjela u utjecaju i vlasti koliko im on prepusti. To je bio razlog što su se potajice pronosila prva predbacivanja i, sastajući se, nezadovoljnici su jedni drugima izražavali svoje nezadovoljstvo i nazivali Marcijevo povlačenje izdajom ne toliko gradova i vojski koliko bogodanih prilika koje donose spas ili pak propast i ovima kao i svemu ostalome zato što je Rimljanima darovao trideset dana počinka od ratovanja premda u ratu najveći obrati mogu nastupiti u mnogo kraćem vremenu od toga.

Pa ipak, Marcije nije to vrijeme provodio dangubeći, nego je napadao pustošeći i razarajući zemlju rimskih saveznika i zauzeo je sedam velikih i mnogoljudnih gradova.[118] Rimljani se ne usuđivahu doći im u pomoć jer im je oklijevanje ovladalo duhom, a tijelo im je pri pomisli na rat

obuzimala obamrlost i uzetost. A kad je Marcijev rok istekao i on je opet sa cjelokupnom vojskom bio na rimskome tlu, pošalju mu novo poslanstvo da ga zamoli da suspregne svoj gnjev i, odvevši Volščane s rimskog područja, da postupa i predlaže kako misli da je najbolje za obje strane; jer Rimljani neće učiniti iz straha nikakve ustupke, ali ako on drži da Volščanima treba ispuniti neke umjerene zahtjeve, sve će to biti ostvareno čim odlože oružje. Na to Marcije odvrati da kao vojskovođa Volščana na te riječi ne daje nikakva odgovora, ali kao rimski građanin kakvim se još osjeća da im savjetuje i preporučuje neka mirnije razmisle o tome što je u skladu s pravdom, pa onda za tri dana dođu k njemu pošto izglasaju njegove prethodne zahtjeve; ali ako donesu drukčiju odluku, neka znaju da za njih nije bezopasno da opet dolaze u njegov tabor s praznim riječima.

32. Kad se poslanici vratiše, senat, čuvši njihov izvještaj i osjećajući da je grad pod udarcima velikih olujnih valova, odigra svoju posljednju kartu.[119] Izglasaše zaključak da svi svećenici, službenici bogova i čuvari misterija[120] i svi koji su obavljali drevno i djedovsko gatanje po letu ptica,[121] da svi ti, dakle, otiđu k Marciju opremljeni kako je običaj svakome od njih pri vršenju njihovih svetih obreda;[122] neka mu govore i potiču ga na isti način kao prije da obustavi rat pa pregovara sa svojim sugrađanima u pogledu Volščana. On te ljude doista primi u tabor, ali ne učini nikakav drugi ustupak i ne uradi niti kaza ništa blaže, nego im naloži neka pristanu na mirno rješenje pod prvotnim uvjetima ili neka prihvate rat.[123] Kad se svećenici vratiše, odlučeno bi čuvati zidine ne mičući se iz grada i odbijati neprijatelje ako budu napadali, dok su najviše polagali nadu u vrijeme i nepredvidljive hirove sudbine jer nisu znali kako da se spase vlastitim naporima; grad su ispunjali pometnja, strava i zlosutni glasovi sve dok se najzad ne dogodi nešto slično onome što Homer često spominje premda ljudi većinom u to ne vjeruju posvema. Jer kad on pri velikim i neočekivanim događajima kazuje i pjeva:

Ù srce to joj usádi sjajnòoko boštvo Atena,[124]

pa onda:

Ali mu besmrtnik neki um òdvrati u srce staviv
Strah što narod će reći,[125]

i opet:

Valjda naslutivši nešto il' bog je naredio tako,[126]

tada ga preziru što tobože nemogućim činima i nevjerojatnim pričama oduzima rasudnoj moći svakog pojedinca slobodu voljnog opredjeljenja. To, međutim, nije ono što Homer čini, nego postupke koji su prirodni, uobičajeni i u skladu s razumom on pripisuje našoj vlastitoj volji i bez sumnje opetovano veli:

Jedna se misao meni u duši junačkoj rodi,[127]

i:

Rekne, a Pelejev sin se ražàlosti te mu se srce
Dvostruko zàmisli tad u njegovim rutavim grudma,[128]

i opet:

al' nagovoriť
Belerófonta hrabrog i poštenog na to ne môže,[129]

dok kod djela neobičnih i vratolomnih koja traže neki nadahnuti polet i očajničku hrabrost on ne prikazuje boga kako uklanja slobodno ljudsko voljno opredjeljenje, nego kako mu daje poticaja ne tako da čovjeku usađuje pobude nego zamisli koje vode pobudama i koje njegovo djelanje ne čine nesvojevoljnim, nego stavlja u pokret njegovo htijenje, dok mu sa svoje strane pridodaje hrabrost i nadu.[130] Jer ili se utjecaj bogova mora potpuno isključiti kao djelatna snaga pri započinjanju ljudskog djelanja ili koji bi još drugi način postojao da pomažu i surađuju s njima? Oni zacijelo ne oblikuju naše tijelo niti pomiču naše ruke i noge onako kako to zahtijeva njihovo djelovanje, nego bude djelatnu i voljnu moć naše duše nekim poticajima, predodžbama i naumima ili je, naprotiv, odvraćaju i zaustavljaju.

33. U Rimu su, međutim, tada žene kao ponizne pribjegarke pohađale jedne jedna svetišta, a druge druga, ali najbrojnije i najuglednije odlazile su u hram Jupitera Kapitolijskoga.[131] Među ovima bila je Valerija, sestra onoga Publikole koji je Rimljanima učinio mnoge velike usluge u ratovima i u politici.[132] Publikola je, istina, još prije toga bio umro,[133] kako sam priopćio u njegovu životopisu,[134] ali Valerija je u gradu uživala ugled i poštovanje jer se smatralo da svojim životom nimalo ne postiđuje odličan rod. Osjetivši, dakle, nenadano jednu od onih pobuda o kojima sam govorio i po božanskom se nadahnuću prihvativši dobrobiti zemlje, podiže se sama i pozove sve ostale žene da se podignu skupa s njom, pa dođe kući Marcijeve majke Volumnije.[135] A kad uđe i nađe je gdje sjedi sa snahom i drži na krilu Marcijevu malu djecu, poredavši u krug oko nje ostale žene, reče: »Evo, mi smo, Volumnijo i ti, Vergilijo,[136] došle kao žene k ženama niti po zaključku senata niti po nalogu magistrata, nego nas je naš bog, kako se čini, odazvavši se na našu molbu, nadahnuo da se obratimo vama i zamolimo vas za spas svoj i ostalih građana, a također, ako nas poslušate, donosimo vam sjajniju slavu od one što je stekoše kćeri Sabinjana koje su svoje očeve i muževe od ratovanja privele prijateljstvu i miru.[137] Hajdete s nama k Marciju, združite s našima svoje pribjegarske grančice i posvjedočite za svoju domovinu istinito i pravedno svjedočanstvo da vam ona, premda je od njega trpjela brojna zla, nije u srdžbi niti učinila niti pomislila da vam učini nešto nažao, nego vas vraća njemu ako joj i nije suđeno da nalazi u njega častan postupak.«[138]

Na te Valerijine riječi zaoriše poklici ostalih žena, a Volumnija uzvrati: »O žene,[139] ne samo što trpimo jednak udio u zajedničkim nevoljama, nego nas napose tišti osobni jad što je za nas izgubljena slava i vrlina Marcijeva dok ga gledamo više kao zarobljenika neprijateljskog oružja nego kao njegova štićenika. Ali najveća nam je od svih bijeda što je naš rodni grad zapao u tako posvemašnju slabost da u nas polaže svoje nade. Ta ne znam hoće li taj čovjek pokazati kakva obzira prema nama

kad ne pokazuje nikakva prema domovini za koju je nekoć pokazao veće poštovanje nego za majku, ženu i djecu.[140] No ipak, raspolažite nama kako hoćete i vodite nas k njemu jer ako ništa drugo, možemo barem izdahnuti moleći na koljenima za zaštitu svoje domovine.«

34. Potom, uzevši dječicu i Vergiliju, krene s ostalim ženama u tabor Volščana. Pri pogledu na njih i njihov tužan izgled čak i neprijatelji ponikoše i zašutješe. Marcije se upravo nalazio na zborištu gdje je sjedio skupa sa svojim visokim časnicima.[141] Zato kad ih ugleda kako se približavaju, snebi se; prepoznavši svoju majku koja je koračala na čelu, htjede isprva ustrajati u svom ranijem nepopustljivom i neumoljivom stavu, ali svladan osjećajima i zbunjen tim prizorom ne izdrža da ostane sjedeći dok se one ne primaknu, nego, sišavši sa zborišta brže nego običnim korakom i pošavši im u susret, najprije zagrli majku i zadrži je najduže u zagrljaju, a zatim ženu i djecu, ne štedeći niti suze niti izraze nježnosti, nego, naprotiv, prepustivši se da ga nosi bujica osjećaja.

35. Ali kad se nasitio toga i opazio da sad majka želi uzeti riječ, dovede k sebi povjereničko vijeće Volščana[142] pa sasluša Volumniju koja mu je rekla ovo: »Vidiš, sinko, ako ti i ne govorimo same, prosuđujući po našoj odjeći i turobnom izgledu u kakvu nas je samotničku povučenost dovelo tvoje progonstvo;[143] shvati sad da smo došle ovamo kao najnesretnije od svih žena kojima je sudbina očima najugodniji prizor prevratila u najstrašniji da ugledamo ja sina, a ona muža gdje taboruje pod zidinama rodnoga grada. A ono što je za druge utjeha svakoj nesreći i bijedi, molitva bogovima, nama je postalo najnepriličnijim. Nije nam, naime, moguće tražiti od bogova i pobjedu našoj domovini, a istovremeno i tvoju sigurnost; štaviše, ono što bi nam neki od neprijatelja mogao poželjeti kao kletvu, to mora činiti sadržaj naših molitava. Jer neizbježivo je da tvoja žena i djeca budu lišeni bilo domovine bilo tebe. Što se pak mene tiče, ja neću sačekati da rat odluči taj ishod za mene dok sam živa, nego, ako te ne uspijem nagovoriti da zamijeniš prijateljstvom i slogom razdor i nevolje pa postaneš dobrotvorom objema stranama radije nego upropastiteljem jedne od njih, onda misli i spremaj se na to da ne možeš napasti svoju domovinu prije nego pregaziš mrtvo tijelo one koja te je rodila. Jer ne treba da dočekam kleti dan u koji ću doživjeti da moji sugrađani slave trijumf nad mojim sinom ili on nad svojom domovinom. Dakako, da ja od tebe ištem da spasiš rodni grad upropastivši Volščane, pred tobom, sinko, bio bi mučan izbor pri kojem je teško donijeti odluku; jer niti je časno uništiti svoje sugrađane, niti je pravo izdati one koji su se pouzdali u tebe; ali mi sada od tebe tražimo samo oslobođenje od zala, spasonosno i za jednu i za drugu stranu, a većma dično i časno za Volščane jer će se zbog njihove vojne nadmoći činiti da udjeljuju najveća od dobara, mir i prijateljstvo, premda ih ne manje i sami dobivaju; pa ako se ta dobra ostvare, zasluga će u najvećoj mjeri biti tvoja, ako se pak ne ostvare, tebe će jedinoga okrivljavati i jedni i drugi. Ta premda je ishod rata nejasan, očigledno je toliko da ćeš kao pobjednik biti samo kobni demon svoje

domovine, a o tebi pobijeđenu mislit će se da si radi zadovoljavanja svoje srdžbe postao uzročnikom najvećih nevolja ljudima koji su ti bili dobročinitelji i prijatelji.«

36. Dok je to Volumnija govorila, Marcije ju je slušao ne odgovarajući ništa. A i kad je završila, kako je stajao dugo vremena šuteći, opet Volumnija reče: »Što šutiš, sinko? Je li lijepo popuštati u svemu gnjevu i osvetoljubivosti, a nelijepo ugoditi majci koja moli nešto kao ja? Ili zar veliku čovjeku dolikuje da pamti ružne postupke što ih je iskusio, dok strahopočitanje i iskazivanje poštovanja prema dobročinstvima što ih djeca primaju od roditelja nije dužnost velika i valjana čovjeka? Doista nikome ne bi većma priličilo da gaji zahvalnost nego tebi koji se s toliko gorčine osvećuješ za nezahvalnost. Pa ipak, premda si već teško kaznio svoju zemlju, majci nisi iskazao nikakvu zahvalnost. Bilo bi stoga moje najsvetije pravo da bez ikakve prinude ishodim svojim molbama od tebe tako plemenit i pravedan ustupak; ali kako te ne uspijevam uvjeriti, zašto da se ne poslužim krajnjom nadom u uspjeh?« I rekavši to, baci mu se pred noge zajedno s njegovom ženom i djecom. Tad Marcije usklikne: »Što si mi uradila majko?«, pa je podiže i, snažno joj stegnuvši desnicu, reče joj: »Pobijedila si, a tvoja je pobjeda sreća za domovinu, ali propast za mene; odlazim pobijeđen od tebe jedine.« Rekavši to i kratko nasamo porazgovorivši s majkom i ženom, njih po njihovoj želji otpremi natrag u Rim, a kad prođe noć, odvede Volščane, koji nisu bili svi jednaka raspoloženja niti podjednako zadovoljni onim što se zbilo. Jedni su, naime, zamjerali i njemu i njegovu postupku, drugi pak niti jednom niti drugom budući da su bili skloni miroljubivoj nagodbi, dok neki, premda su pokazivali nezadovoljstvo zbog onoga što se događalo, ipak nisu Marcija smatrali rđavim čovjekom, već su držali da mu se može oprostiti što se dao skloniti tolikim pritiskom. Nitko mu, međutim, nije protuslovio, nego su ga svi slijedili više iz divljenja prema njegovu junaštvu nego iz poštovanja prema njegovu autoritetu.[144]

37. Kolik je bio strah rimskog naroda za trajanja rata i u kolikoj je on opasnosti lebdio jasnije je dao razaznati tek po njegovu završetku. Jer još dok su oni na gradskim zidinama promatrali povlačenje Volščana, već su smjesta sva svetišta bila otvorena, dok su građani prinosili žrtve s vijencima na glavama kao prilikom pobjede.[145] No radost je grada bila najvidljivija iz štovanja i ljubavi i senata i čitavog naroda prema ženama jer se govorilo i priznavalo da grad očigledno njima zahvaljuje spas. Ali kad je senat izglasao zaključak da konzuli izvrše i ispune što one god same zatraže u znak počasti ili zahvalnosti, žene ne zaiskaše ništa drugo osim da se sagradi hram ženske Fortune[146] za koji bi trošak one namaknule ako država preuzme na svoj teret troškove za svete obrede i žrtve koje pripadaju bogovima. A kad senat pohvali njihovu nesebičnost i dade na javni trošak podići i hram i kip božičin,[147] one svejedno, same pridonijevši novac, nabaviše još jedan njezin kip za koji Rimljani tvrde da je u hramu prozborio dok su ga postavljali: »Bogougodnim me činom, o žene, pobožno darovaste.«[148]

38. Te su riječi, štaviše, odjeknule dvaput, kaže priča koja nas pokušava uvjeriti u ono što je teško povjerovati i vjerojatno se nikad nije dogodilo. Ta pojave da se božji kipovi znoje, plaču ili čak izlučuju nešto poput kapi krvi nisu nemoguće; jer i drvo i kamen često navlače plijesan koja stvara vlagu i proizvode iz sebe mnoge boje, a primaju bojila iz atmosfere, pa bi se moglo zaključiti da ništa ne priječi da božanstvo sve to upotrebljava kao znamenja.[149] Moguće je također da božji kipovi ispuštaju zvuk nalik na uzdisanje ili stenjanje uslijed kidanja ili pucanja dijelova koje je jače ako do njega dođe u unutrašnjosti; ali da artikuliran glas, govor tako jasan, razgovijetan i razumljiv, nastane u beživotnoj stvari potpuno je nemoguće kad ni ljudska duša ni božanstvo bez posredništva pravilno ustrojena tijela i usklađenih govornih organa nisu pustili glasa niti razgovarali. Ali ondje gdje povijest iznuđuje naše priznanje činjenica brojnim vjerodostojnim svjedocima moramo zaključiti da iskustvo različito od sjetilnoga nastaje u maštajućem dijelu naše duše kao što nam se u snu čini da čujemo iako ne čujemo i da gledamo iako ne gledamo.[150] Pa ipak, oni koji gaje odveć duboke osjećaje naklonosti i strasne predanosti božanstvu i zato ne mogu zabacivati ni nijekati ništa te vrste raspolažu jakim dokazom za svoje vjerovanje u čudesnost i nadzemaljsku prirodu božanske moći. Božanstvo, naime, nema nikakve sličnosti s ljudskim bićem ni po naravi, ni po kretanju, ni po umijeću, ni po snazi, niti je suprotno razumu ako ono čini nešto što mi ne možemo ili ostvaruje nešto nama neostvarivo, nego, naprotiv, razlikujući se od nas u svemu, prvenstveno u svojim djelima ono nam je najvećma neslično i različito od nas. Ali većina božanskih moći, po riječima Heraklitovim, izmiče našem razumijevanju uslijed nevjerice.[151]

39. Što se pak Marcija tiče, čim se vratio s vojne u Ancij, Tulo, koji ga je odavno mrzio i s mukom podnosio svoju zavist prema njemu, stade snovati kako da ga smjesta uništi držeći da mu, ako mu sada izmakne, druge prilike da ga se dokopa Marcije neće pružiti. Združivši stoga i podgovorivši protiv njega mnoge, pozove Marcija da odstupi sa zapovjedničke časti pa da položi Volščanima račun.[152] Ali Marcije, bojeći se postati običnim građaninom dok Tulo obavlja dužnost vrhovnoga vojskovođe i vrši najveći utjecaj na svoje sugrađane, reče da će svoje zapovjedništvo vratiti Volščanima ako to oni budu zahtijevali: ta i preuzeo ga je na njihovo jednodušno traženje; račune pak i izvještaj o svom radu ne krati se niti prije toga dati svim građanima Ancija koji to žele. Kad je, dakle, bila održana skupština, podgovoreni demagozi, ustajući, podbadahu puk protiv njega. Ali kad se Marcije diže da govori, pa se pretjerani smutljivci iz poštovanja prema njemu utišaše i dadoše mu priliku da zbori bez smetnje, a optimati Ancija kao i oni koji se osobito radovahu miru[153] jasno pokazaše da će ga slušati s dobronamjernošću i donijeti pravičan sud, poboja se Tulo dojma što će ga izazvati njegova obrana. Jer Marcije je bio jedan od najrječitijih govornika,[154] a zbog predašnjih je svojih dostignuća uživao naklonost koja je pretezala nad kasnijim zamjerkama; dapače, sama je optužba protiv njega bila svjedočanstvo o veličini zahvalnosti što su mu je dugovali; jer ne bi Volščani bili došli na pomisao da im je

učinjeno krivo što nisu dobili Rim u svoju vlast da nisu zahvaljujući Marciju došli tako blizu tome da ga dobiju u vlast.

Stoga zavjerenici odlučiše da ne otežu i ne iskušavaju raspoloženje mnoštva, nego najsmioniji među njima, proderavši se da Volšćani ne smiju slušati izdajicu niti mirno gledati kako se on ponaša poput tiranina i ne polaže svoje zapovjedništvo, udare hrpimice na nj te ga ubiju[155] i nitko od prisutnih nije mu prišao u pomoć. Ali da taj čin nije bio izvršen s odobrenjem većine Volšćana pokazaše odmah time što su se strčali iz svojih gradova k njegovu tijelu i pokopali ga sa svim počastima, te ukrasili njegov grob oružjem i plijenom kao grob velika junaka i vojskovođe.[156] Kad pak Rimljani doznaše za njegov konac, ne iskazaše nikakav drugi znak bilo poštovanja bilo ljutnje prema njemu, nego samo udovoljiše molbi žena da mogu za njim žaliti deset mjeseci kao što je bio običaj kod svake koja izgubi oca, sina ili brata. To je, naime, bilo najveće dopušteno vrijeme žalovanja što ga je odredio Numa Pompilije, kako je izloženo u njegovu životopisu.[157]

Nestanak Marcija odmah se stao bolno osjećati na položaju Volšćana. Jer kao prvo, zavadivši se oko vrhovništva s Ekvijcima koji su im bili saveznici i prijatelji,[158] dotjeraše stvar do ranjenih i ubijanih; zatim, potučeni od Rimljana u bitki u kojoj pogibe i Tulo i propade sam cvijet njihove vojne sile, moradoše se zadovoljiti najsramotnijim uvjetima mira postavši podložnicima Rima i obvezavši se da će izvršavati njihove naloge.[159]

Bilješke

[1] Numina kći Pompilija bila je udata za Marcija, sina onog Marcija koji je Numu nagovorio da primi kraljevsku čast, a poslije njegove smrti ubio se zato što nije bio izabran za njegova nasljednika. Njegov sin Anko bio je četvrti rimski kralj i vladao je, po predaji, od 648. do 616. god. Njegovo rođeno ime, koje je etimološki u vezi s grčkim *ónkos* »kuka, kut«, čini se da je sabinsko i znači, prema jednom modernom tumačenju, hramskog slugu (»onaj koji se sagiba da grabi vodu«?). Njegovo srodstvo s rodom Marcija nije nimalo pouzdano (Marciji su se pisali s C a Anko Marcije s T: *Martius*). Ostavio je za sobom glas dobra čovjeka i vladara: Lukrecije (3, 1023) ga naziva, prema Eniju, »dobri Anko«.

[2] To je *aqua Marcia*, vodovod što ga je god. 145. sagradio pretor Lucije Marcije Reks u ukupnoj dužini od 90,5 km. Najstariji je rimski vodovod bio Apijev, sagrađen još 312. god.

[3] Vidi *Kras* 13. Rod Marcija Cenzorina bio je plebejski. Spomenuti Gaj Marcije Rutil Cenzorin bio je god. 356. prvi plebejski diktator, a god. 351. prvi plebejski cenzor.

[4] Nadimak što ga je dobio ukazuje na veliko povjerenje što ga je uživao.

[5] Radi se o posljednjem pokušaju zadnjeg rimskog kralja Tarkvinija Oholog da se vrati na rimsko prijestolje.

[6] Poslije povlačenja Porsene Tarkvinije se sklonio u Tuskul k svom zetu Maniliju Oktaviju koji mu je osigurao podršku Latina.

[7] Bilo je to kod Regilskog jezera god. 499. ili 498. ili 496. (sve su to podaci iz rimske predaje i povijesnost im je sumnjiva). Tarkvinije je iste godine umro u Kumi. Pobijedili su, naravno, Rimljani.

[8] Aulo Postumije Tuberto Regilski.

[9] Bio je to »građanski vijenac«. Da ga se zasluži, trebalo je ne samo spasiti rimskoga građanina nego i ubiti neprijatelja koji ga napada i ostati pobjednikom na bojištu.

[10] Po tradiciji, prvi naseljenici na mjestu kasnijeg Rima. Vodio ih je kralj Euandar.

[11] Herodot (I 66) navodi to drevno proroštvo što su ga dobili Lakedemonjani kad su htjeli osvojiti Arkadiju; počinjalo je ovako:

Tražiš Arkadiju ti? Mnogo tražiš, ne mògu je dati;
Mnogo ljudi stanuje tu te se želudom (= žirom) hrane;
Oni će tebe odbijat' a ja ti ne zavidim nikad, itd.

Prijevod S. Senca

[12] Jupiter je dobivao epitete poput Spasilac, Čuvar, Branič i mnoštvo sličnih.

[13] Isto se objašnjenje izlaže u *Rimskim pitanjima* 92. Aulo Gelije, Atičke noći 5, 6, piše: »Građanski se vijenac pravi od hrastova lišća zato što je u drevna vremena hrast ljudima pružao hranu«.

[14] U obliku pomiješane vode i meda. U antici bilo je prošireno mišljenje da med može dolaziti s neba i skupljati se na lišću drveća, npr.:

Et durae quercus sudabunt roscida mella

(I grubi će hrastovi iznojavati rosni med; Vergilije, *Bukolika* 4, 30).

[15] Kastor i Polideuko (Poluks).

[16] Juturnino vrelo. Još u Ciceronovo su vrijeme pokazivali otisak kopita Kastorova konja u stijeni.

[17] 15. srpnja. Ta je svečana prilika omogućavala rimskim vitezovima (pripadnicima drugog imovinskog razreda) da pred očima čitavoga grada demonstriraju pun sjaj svoje bojne opreme. Slavili su tzv. *transvectio*, tj. svečani ophod gradom. Polazili su s vrata na koja

je negda ušao pobjednički diktator, pa su išli naprijed podijeljeni u konjaničke eskadrone kao da dolaze ravno iz bitke, ovjenčani maslinom, odjeveni u haljine s grimiznim rubom i ukrašeni ratnim odličjima. Prolazili su Forumom gdje bi iskazali poštu Dioskurima, a zatim odlazili na Kapitolij gdje su iskazivali poštu njihovu ocu, Jupiteru.

[18] Odličan Tebanac (?–362), pobjednik nad Spartancima kod Leuktre 371. god. i Mantineje 362. god. gdje je pao. Vjerojatno najveći vojni genij antike.

[19] Prema Liviju i Dioniziju Halikarnašaninu Marcijeva se majka zvala Veturija.

[20] Prema drugim antičkim piscima taj je rat prethodio onom s Tarkvinijem.

[21] Ili možda diktator Manije Valerije. Naziv »arhont« kojim se ovdje služi Plutarh obično označava konzula, ali to nije apsolutno pravilo. Marko Valerije, brat Publija Valerija Publikole (vidi životopis), bio je častan i čestit starac. Kad senat poslije sretne pobjede nije htio ispuniti svoje obećanje, ostavi Marko Valerije vijećnicu javno tako očitujući da osuđuje vjerolomstvo.

[22] Insolventnim se dužnicima nije dopuštala odgoda isplate nego samo ako su se osobno davali u jamstvo vjerovnicima kod kojih su bili u statusu robova pod imenom *nexi* sve do namire duga. Ako je isplata izostala, ostao bi dužnik doživotno rob. Puk je osobito bio ogorčen lošim postupkom što su ga trpjeli *nexi*.

[23] Anion, danas Teverone, pritok Tibera, čini prekrasan slap u Tivoliju. Sveta gora bila je tri milje od grada (oko 4,5 km), na desnoj obali Aniona i zapadno od nomentanske ceste koja je prolazila sabinskim krajem. Vidi Livije 2, 32, 2.

[24] Konzul 503. Secesija puka bila je 493. god.

[25] Vidi Livije 2, 32, 9–11, i Dionizije Halikarnaški, *Rimske starine*, 6, 86.

[26] Kako plebejci nisu imali pravo da istupe na sudu, patronom su zvali patricija koji je pred sudom zastupao plebejca, svoga klijenta, koji je na taj način ulazio u brojne i neprecizno definirane obaveze prema svom patronu. Plutarh se ovdje služi terminom *prostátēs* koji odgovara latinskom *patrōnus* (»zastupnik, predstavnik, punomoćnik«). U Ateni je *prostátēs tû dḗmu* bio prvak demokratske stranke poput Perikla ili Kleona.

[27] Čini se da im je to oduvijek bio naziv. Imenovali su isprva dvojicu, a ti su sebi potom odabirali trojicu kolega.

[28] Tit Livije kaže da su prva dvojica izabranih bili Gaj Licinije i Lucije Albin koji su zatim sebi pridružili Sicinija, dok o imenima ostale dvojice, veli Livije (2, 33), ne postoji suglasje.

[29] Volšćani su obitavali s obje strane rijeke Liris (danas Garigliano) a najznačajniji su im gradovi bili Anksur, Ancij, Arpin, Korioli i Velitre.

[30] Postum Kominije, konzul skupa sa Spurijem Kasijem.

[31] U vezi s napadom na Korioli Livije (2, 33, 5–9) i Dionizije Halikarnašanin (6, 92) prvi put spominju Marcija.

[32] On je bio prvi rimski diktator god. 498.

[33] Radi s o Katonu Starijem. Vidi njegov životopis 1.

[34] Plutarh govori o velikom štitu izdužena oblika što ga je nosila rimska pješadija. Dimenzije su mu bile oko 1,20 prema 0,80 m. Bio je poput vrata: odate u grčkom prijevodu izrazi *thýra*»vrata«, *thyreós* »štit«. Načinjen je bio od čvrsto spojenih daščica prekrivenih tkaninom, a povrh toga kožom učvršćenom metalnim rubom.

[35] To se nazivalo oporukom *in procinctu*.

[36] Radi se o stanovnicima grada Ancija u Laciju na Tirenskom moru. Rimljani su ga zauzeli god. 468.

[37] Vidi Dionizije Hal. 6, 94.

[38] Taj detalj, preuzet od Dionizija jer ga Livije ne spominje, možda treba da pripremi kasnije Koriolanovo združivanje s Volšćanima.

[38a] Dionizije Hal., cit. mjesto.

[39] Nadimak Spasilac nadjenuli su Rođani prvom Ptolomeju, kralju Egipta od 323. do 285. Nadimak Sjajni pobjednik (Kalinik) iz ironije su dali Seleuku II, kralju Sirije od 246. do 226.

[40] Trbušasti: Ptolemej VII, kralj Egipta od 149. do 117.

[41] Jastrebonosi: Antioh VIII, kralj Sirije od 125. do 96.

[42] Dobrotvor: Ptolemej III (247–222) zato što je vratio u Egipat kipove bogova koje je odnio perzijski kralj Kambiz.

[43] Bratoljub: otac prethodnoga, Ptolemej II (285–245), iz ironije, jer je umorio svog brata

Arsena, a bio u zavadi sa starijim bratom Keraunom kome je oteo prijestolje; pored svega ratovao je s polubratom Magasom.

[44] Sretnik: Baton II, kralj Kirene od 583. do 560.

[45] Koji će dati (misli se: ali ne daje): Antigon, unuk Demetrija Poliorketa (vidi životopis), kralj Makedonije od 232. do 221. god. Nadimak je dobio zbog svojih neispunjenih obećanja.

[46] S madežem na licu: Ptolemej VIII, kralj Egipta od 117. do 107. god. i opet od 89. do 81. god.

[47] Dijademonosac: ne zna se o kojem se članu te velike obitelji radi.

[48] Brzi: Kvint Cecilije Metel Celer, pretor 63. god., konzul 60. god., umro 59. god.

[49] Vidi *Romul* 10.

[50] Od *procul* »daleko«.

[51] Posmrče.

[52] Taj je nadimak osobito imao Julije Vopisko, konzul 473. god. pr. n. e.

[53] Prema Plutarhu (Sulin životopis), Sula (druga je verzija *Sylla*) je ime (pridjevak, *cognomen*) dobio po bakrenoj puti. Ali ono nije bilo osobno njegovo i nosili su ga pripadnici njegova ogranka Kornelijeva roda barem od njegova pradjeda. Danas se ime *Sulla* obično tumači kao deminutiv od *sura* »mek, nježan«.

[54] Crni.

[55] Riđi.

[56] Slijepi: nadimak Apija Klaudija, cenzora 312. god., koji je oslijepio već u mladosti.

[57] Šepavi. Kod Plutarha stoji: Klodije, što je pučka verzija poznatog imena Klaudija.

[58] Optimistička interpretacija! Plutarh daje moralističko tumačenje grubog humora naroda osornih i zajedljivih predaka.

[59] Dakako! Ali Plutarh veoma voli digresije, osobito kad mu one omogućuju da demonstrira svoje široko znanje. Rasprava o istoj temi, gotovo istim riječima, nalazi se na početku Marijeva životopisa.

[60] Velitre, volščanski grad u Laciju, danas Velletri, 31 km jugoistočno od Rima, rodno mjesto Augustovo.

[61] Stari su narodi pripisivali epidemiju djelovanju nakog zlog demona; Apolonije Tijanski (Filostrat, *Život Apolonija Tijanskog* 4, 10) zaustavlja pošast tako što daje kamenovati jednog starog lašca čiji je oblik uzeo demon.

[62] Dionizije Hal. 7, 13.

[63] Dionizije Hal. 7, 19.

[64] O toj kandidaturi za konzulat nema ni spomena kod Livija (2, 34, 7–35): Marcije potiče senat da iskoristi glad i iznudi od naroda odreknuće od tribunata. To toliko razbjesni narod da Marciju sude u odsutnosti i osuđuju ga na progonstvo, našto on prelazi k Volščanima. Plutarhova se verzija dalekosežno podudara s Dionizijevom (7, 21–64).

[65] Druga je hipoteza vjerojatnija: za izbora u Rimu bilo je mnogo razmetljiva pozerstva.

[66] To bi bilo djetinjasto: nisu kandidati osobno dijelili novac nego ljudi koje su oni određivali za to.

[67] Pretpostavlja se da običaj kupovanja glasova nije stariji od punskih ratova. Ali u to ne možemo biti sigurni.

[68] Monarhiju. Rimska je država službeno postala monarhičkom tek za Dioklecijana. No ovdje Plutarh misli na samovlašće pojedinca.

[69] Ne zna se tko je autor te izreke.

[70] Anit, sin Antemionov, bio je bogat atenski kožar koji je dotjerao do časti stratega. Trebalo je da s brodovljem oslobodi Pil lakedemonske opsade, ali zbog nepovoljnih vjetrova nije mogao oploviti malijski rt i grad je pao. Bio je jedan od Sokratovih tužitelja, te je kasnije bio prognan i umro u progonstvu. Pil je bio jaka utvrda na zapadnoj obali Mesenije. Atenjani su ga zaposjeli i uspješno branili god. 425. (Tukidid 4, 2–42). Ali god. 410. Lakedemonjani opsjedoše njegov mesenski garnizon koji se predao kad atenska flota nije uspjela doći u pomoć i osloboditi ga opsade (Diodor 13, 64, 5 i dalje).

[71] Vidi *Alkibijad* 4.

[72] To je bilo Kamilovo vrijeme. Ali već 450. god. smrt Virginije pokazala je iskvarenost velikog dijela rimske aristokracije.

[73] U pismu Dionu: *Pisma* IV 321 C.

[74] Gelon, tiranin Gele na Siciliji od 491. i Sirakuze od 485. god., umro 478. god.

[75] Tribuni nisu bili magistrati u rimskom ustavnom smislu (tribunat nije činio stepenicu u *cursus honorum*), nego predstavnici i zastupnici puka.
[76] Je li vjerojatno da je Koriolan poznavao običaje grčkih demokratskih gradova? Štaviše, god. 491. kad je on bio prognan, Atena je još bila veoma daleko od demokracije (pogotovo ekstremne).
[77] Pučki su tribuni smjeli sjediti na vratima vijećnice i slušati senatske rasprave.
[78] Legalna (službena, redovna) ili polulegalna (izvanredna)? Teško je reći.
[79] Prisvajali su sebi pravo koje im zakon nije davao.
[80] Niži funkcioneri koji su bili pratioci i poslužitelji tribuna.
[81] Nije lako objasniti intervenciju edila koji su imali doduše neka policijska ovlaštenja, ali samo u nadziranju žena i koji su, tek nedavno (494. god.) uvedeni, bili birani samo između patricija. Ili su tom prilikom podržali tribune zato što se radilo o diobi žita, što je bilo njihova nadležnost, ili Plutarh (anakronistički) misli pučke edile.
[82] To je bilo nezakonito. Ali možda Plutarh hoće reći da je narod osudio Koriolana, a tribuni su mu saopćili osudu jer su je oni trebali izvršiti.
[83] U tom načinu kažnjavanja zločina protiv naroda nije bilo ničega protuzakonitog. Tako je bio pogubljen Manlije Kapitolijski 384. god. pod optužbom da teži tiraniji (vidi Kamilov životopis). Strmoglavljivanje s tarpejske stijene bilo je prakticirano od prvih dana Rima. Tarpejska pećina je vrh od 31 metra visine okružen krševitim podnožjem punim šiljaka gdje su bačeni redovno zaglavili tako da nikad nije trebalo osuđenike bacati po drugi put.
[84] Magistrat koji je preuzimao sudski slučaj određivao je dan za raspravu u koji se govorilo pred sudom. Rasprava se držala tri dana, a četvrtoga je magistrat izricao presudu koju je 27 dana kasnije (tri *nundinae*) podnosio na odobrenje narodu.
[85] Od *novem dies* »devet dana«. Za komicijske skupštine birali su se sajmeni dani da bi i ljudi iz seoske okolice mogli sudjelovati u njima.
[86] Ančani su zaplijenili brodove koji su u Rim dovozili žito poklonjeno od Gelona, a posade zarobili. Kad rimsko poslanstvo nije imalo uspjeha, Rimljani poslaše vojsku koja povrati i brodove i ljude.
[87] Apije Klaudije, rodom Sabinjanin, konzul 495. god. Njegova osionost u obrani prava senata prouzročila je secesiju puka.
[88] U centurijatskim komicijama, kojih je po Servijevu ustavu bilo 193, najimućniji razredi građanstva (prva dva, senatorski i viteški) imali su 98 centurija, a ostala tri 95, pa su lako mogli nadglasati ostale. Svaka je centurija imala po jedan glas bez obzira što je u imućnima bio manji broj glasača. Ali u tribusima, kojih je u Marcijevo doba bilo 21 (kasnije 35), bili su bogati i siromašni pomiješani, a siromašnih je građana, dakako, svuda bilo više. Ako su, dakle, tribuni tražili da se glasa po tribusima, značilo je da traže da Marcije bude osuđen. Tako je i bilo: 9 ih je glasalo za nj, a 12 protiv njega (Dionizije Hal. 7, 64).
[89] Što je Marcije vojnicima podijelio plijen iz Ancija tribun Decije tumačio je kao želju da pridobije vojnike i njihovom pomoću zavlada Rimom.
[90] Plutarh voli takve naizgled znanstvene opise i objašnjenja.
[91] Kod Livija (2, 35) Tulo Atije.
[92] Radi se o Heraklitu.
[93] *Odiseja* IV 246. Prijevod Maretića i Ivšića.
[94] To je bio četvrtast kamen s malim udubljenjem u kojem se čuvao žar. Ognjište je posvećeno Vesti, zaštitnici kuće i obitelji. Zato se onome tko bi sjeo uz ognjište priznavalo pravo azila (npr. *Odiseja* VII 153).
[95] Livije samo kaže da su Volšćani Marcija primili ljubezno i da se smjestio kod Tula (2, 35, 6). Glave 21.–23. podudaraju se s verzijom Dionizija Halikarnašanina (7, 67 i 8, 1).
[96] Bio je običan plebejac. Istu priču navode Livije (2, 36) i Valerije Maksim (1, 7, 4).
[97] Za Velikih ili Rimskih igara.
[98] Epitet »viljuškonoša« *(furcifer)* čest je u rimskoj komediji.
[99] Potpuno: »Radi ono što radiš!« *(Hoc age quod agis!)*, prešlo u poslovicu (vidi *Numa* 14).
[100] Ili *tensae*. To su bila ceremonijalna kola koja su vukle tovarne životinje, a prevozila su uz veliku pompu likove bogova za igara u cirku.
[101] Vidi Livije 2, 37.
[102] Vidi *Usporedbu Alkibijada i Koriolana* 2.
[103] Prema Liviju (2, 37, 1–7), sam je Tulo, u dogovoru s Marcijem, došao konzulima. Tako

i kod Dionizija Hal. 8, 3.

[104] Livije govori samo o ogorčenju (2, 38). Plutarhova se verzija podudara s Dionizijevom (8, 4–10).

[105] Kod Livija o tom pljačkaškom pohodu nema ništa. Na glavnoj vojni (glava 28. kod Plutarha) štedi Marcije patricijska dobra (Livije 2, 39). Prema Dioniziju, Tulo je jedan dio vojske odveo na područje Latina, a Marcije drugi na rimsko i obojica su se vratili s golemim plijenom.

[106] Vidi Dionizije 8, 13.

[107] Stari grad u Laciju, na Circejskom rtu. Osnovao ga je Tarkvinije Oholi, a po predaji ondje je živjela čarobnica Kirka.

[108] Rimske igre, za kojih je rat započeo, slavile su se u rujnu, a vlast konzula istjecala je s krajem godine.

[109] To su sve gradovi u Laciju. Lavik (ili Labik) na brežuljku Albanske gore, jugoistočno od Rima, zapadno od Prenesta i sjeveroistočno od Tuskula; Pedo, na lavikanskoj cesti, danas Gallicano; Vole ili Bole, ekvijski grad, pripadale su latinskoj ligi.

[110] 17 km.

[111] Blizu mora, na apijskoj cesti. Ime je dobio po Laviniji, kćeri kralja Latina, kojom se oženio Eneja.

[112] Izvorno, plebisciti (odluke naroda) nisu imali obaveze ni za koga osim za sam narod, a do 339. grad. nisu imali zakonske snage ako ih nije odobrio senat.

[113] Ime je dobio po jednom drevnom kralju Albe.

[114] 7,4 km.

[115] Hramovi su redovno zatvoreni. Otvaraju se da se vjernicima omogući iskazivanje pobožnosti prema bogovima, da im se mole ili im iskazuju zahvalnost, odnosno da ih zaklinju u izuzetnim prilikama.

[116] God. 493. Kasijevim sporazumom određeno je da Latini mogu postati rimski građani ako se nasele u Rimu.

[117] Nema ni spomena u tom povlačenju kod Livija (2, 39).

[118] O tim uspjesima Livije ne govori. Vidi Dionizije Hal. 8, 38. Plutarhov izvještaj u glavama 28–30. podudara se s Dionizijevim (8, 14–35).

[119] Doslovno: bacio je sveto, tj. zadnje, sidro.

[120] Kojih misterija? Plutarh je očito opsjednut eleusinskima.

[121] Već je Romul tako gatao.

[122] S vrpcama, vijencima i zacijelo augurskim štapovima.

[123] Vidi Livije 2, 39, 12, i Dionizije Hal. 8, 38.

[124] *Odiseja* XVIII 158 = XXI 1.

[125] *Odiseja* XIV 178.

[126] *Odiseja* IX 339. Prijevod prema Maretiću i Ivšiću.

[127] *Odiseja* IX 299. Prijevod Maretića i Ivšića.

[128] *Ilijada* I 188–189. Prijevod Maretića i Ivšića.

[129] *Ilijada* IV 161–162. Prijevod Maretića i Ivšića.

[130] Plutarh ne vjeruje u fatalnost i unatoč svojoj simpatiji prema Platonu približava se peripateticima u vjerovanju u slobodnu volju.

[131] Jupiter Najboli Najveći *(Optimus Maximus)* čiji je kult potjecao od Tarkvinija Priska koji ga je uveo za jednog rata protiv Sabinjana.

[132] Vidi Publikolin životopis.

[133] God. 503.

[134] god. 23.

[135] »Rimske su žene u skupini došle Marcijevoj majci Veturiji i ženi Volumniji, a ne mogu utvrditi da li po narodnom zaključku ili iz ženskog straha« (Livije 2, 40, 1). I kod Dionizija (8, 39, 40), koga Plutarh, čini se, inače slijedi, Veturija je majka, a Volumnija žena Koriolanova.

[136] Vidi prethodnu bilješku.

[137] Vidi Romulov životopis.

[138] Značajna pojedinost s obzirom na jako izraženu ideju o zavičajnoj solidarnosti koja je postojala u antici.

[139] Formula učtiva obraćanja.

[140] Prema Dioniziju, Marcijeva mati nije htjela pristati na zahtjev rimskih žena; i senat se bojao da ih Marcije ne bi zadržao kao taoce.
[141] Kao rimski general klasičnog doba.
[142] Plutarh zamišlja uređenje kod Volščana analogno rimskome.
[143] Jer ih stid zbog sramote drži zatvorene u kući gdje ih se nitko ne usuđuje posjetiti.
[144] Usporedi Livijevu verziju razgovora i njegova rezultata u 2, 40, 3–9. Plutarhova se podudara s Dionizijevom (8, 39–54).
[145] Vidi bilj. 115.
[146] Hram ženskoj Fortuni (Sreći) nalazio se na 4 milje (oko 7 km) od Rima na latinskoj cesti, na mjestu gdje se zapovjednik Volščana zaustavio naveden majčinim molbama. Svake su godine žene slavile obljetnicu toga na istome mjestu žrtvama i molitvama. Marcijeva je majka bila prva Fortunina svećenica.
[147] Vidi Livije 2, 40, 11.
[148] Vidi Dionizije 8, 56.
[149] Vidi Plutarhovu raspravu *Zašto Pitija više ne proriče u stihovima?* glava 8.
[150] Dosta nategnut pokušaj znanstvenog objašnjenja.
[151] Vidi Klement Aleksandrijski, *Prostirke (Stromata)* 5, 13, 88, 5.
[152] Ovdje je praksa Volščana ista kao u Ateni.
[153] To je općenito bilo tako: aristokracija je željela u miru uživati u svome bogatstvu, narod je želio rat radi plijena.
[154] Ciceron ubraja Koriolana među velike govornike i uspoređuje ga s Temistoklom.
[155] »Tada, pošto je povukao trupe s rimskog područja, kažu da ga je zbog toga zadesila mržnja i zaglavio je pri čemu razni pisci navode razne pojedinosti o njegovoj smrti. Kod Fabija (Piktora), koji je daleko najstariji autoritet, nalazim da je čak poživio do duboke starosti« (Livije 2, 40, 10) a kad je umro, žalili su za njim i Volščani i Rimljani. Glava 39. kod Plutarha podudara se s Dionizijem Halikarnaškim 8, 57–59, gdje se tvrdi da je Koriolan bio kamenovan.
[156] Prema Fabiju Piktoru, najstarijem rimskom povjesničaru (vidi prethodnu bilješku), koga citira Livije (2, 40) Koriolan je, živeći u dubokoj starosti među Volščanima, znao reći da je izgon veća bijeda za jednog starca.
[157] Glava 12.
[158] Vrlo ratoboran narod koji je živio na obje obale rijeke Aniona, a glavni su mu gradovi bili Alba, Tibur i Preneste.
[159] Bili su konačno podloženi tek god. 338. pr. n. e. Vidi i Livije 2, 40, 12 i dalje.

ALKIBIJAD

(oko 450–404. pr. n. e.)

1. Čini se da je Alkibijadov rod kao svoga prvozačetnika imao Ajantova sina Eurisaka,[1] a s majčine strane da je bio Alkmeonović, rođen od Megaklove kćeri Dinomahe.[2] Njegov se otac Klinija, s troveslarkom opremljenom na vlastit trošak, sjajno iskazao u pomorskome boju kod Artemizija,[3] a kasnije je poginuo u borbi s Beoćanima kod Koroneje.[4] Zato su Alkibijadu skrbnicima bili Ksantipovi sinovi Periklo i Arifron, njegovi bliski rođaci.[5]

Pripovijeda se ne bez razloga da je Sokratova naklonost i prijaznost prema njemu nemalo pridonijela da postane čuven bar utoliko što kod Nikije, Demostena, Lamaha, Formiona, Trasibula i Teramena,[6] koji svi postadoše znameniti ljudi u njegovo doba, ne možemo navesti čak ni ime majke ijednoga od njih, dok kod Alkibijada znamo i za dojilju, rodom Lakonku, a imenom Amiklu, i za nadziratelja Zopira; prvo do toga priopćuje Antisten, a drugo Platon.[7]

Što se tiče Alkibijadove ljepote, možda je nepotrebno reći bilo što osim da ga je, procvjetavši u svakoj uzastopnoj životnoj dobi, učinila ljupkom i dražesnim podjednako kao dječaka, mladića i odrasla muškarca. Ta nije istina što je rekao Euripid[8] da je i jesen sviju ljepotā lijepa, ali je to zacijelo bilo tako s Alkibijadom, pored malog broja drugih, zahvaljujući njegovu lijepu stasu i tjelesnim odlikama. Čak i račlanje kažu da je pristajalo njegovu glasu i da je njegov govor učinilo uvjerljivijim podarujući mu umilnost. Na to njegovo račlanje podsjeća Aristofan[9] u stihovima kojima se izruguje Teoru:

(Sosija:) Tad Alkibijad reče mi odračlavši:
Teóla motli; glavu ima udvolca.[10]
(Ksantija:) Baš pravo to je Alkibijad odračlao.

I Arhip,[11] ismijavajući sina Alkibijadova,[12] veli: »Korača gizdavo vukući za sobom dugu halju da što je moguće više bude nalik na svog oca,

U hodu vrat on krivi, račla još.

2. Njegov je značaj u kasnijem životu pokazao mnogo nedosljednosti i mijena, što je bilo i prirodno posred njegovih zamašnih pothvata i promjenljivih obrata sudbine. Kako je po prirodi bio čovjek mnogih jakih strasti, najsnažnija je u njemu bila želja za nadmetanjem i za prvačenjem, kako je vidljivo iz zgoda koje se spominju iz njegove dječačke dobi.

Jednom kad je pri rvanju bio žestoko pritješnjavan, privuče da ne bi

pao,ustima ruke rvača koji ga je stezao, te je bio spreman zagristi. Kad ga je ovaj pustio iz zahvata i rekao: »Grizeš kao žena, Alkibijade«, »Ne«, odgovori on »nego kao lav«.

Još dok je bio malen igrao se kockama u uskoj ulici i upravo kad je bio njegov red da ih baci, ravno prema njemu nadođoše teško natovarena kola. Najprije zatraži od vozača zaprega da pričeka; kocke su, naime padale baš onamo kud su prolazila kola; ali kako ovaj, neotesan čovjek, nije htio poslušati, nego je tjerao kola dalje, ostali su dječaci raspršiše, no Alkibijad, bacivši se pred zapregu licem na zemlju i ispruživši se koliko je bio dug, dovikne vozaču da prođe ako hoće, tako da je čovjek, uplašivši se, naglo povukao zapregu unatrag, a oni koji su sve to vidjeli prepali se i uz viku se strčali k dječaku.

Kad je došao u dob da uči, drugim je učiteljima bio prilično poslušan, ali odbijao da svira na fruli držeći to prostim i neotmjenim, jer upotreba trzalice[13] i lire, tvrdio je, nimalo ne nagrđuje ni držanje ni vanjštinu kakva dolikuje slobodnu čovjeku, dok bi lice čovjeka, koji puše u frulu, i vlastiti rođaci teškom mukom prepoznali. Štaviše, lira stapa svoje zvukove s glasom i pjesmom onoga koji svira na njoj, dok frula začepljuje i zapušuje usta oduzimajući svakome i glas i govor. »Neka stoga«, reče »u frulu sviraju sinovi Tebanaca; ta oni ne znaju razgovarati;[14] ali nama je Atenjanima, kako kažu naši očevi, Atena osnivačica grada, a djedovski bog zaštitnik Apolon,[14a] a od njih dvoje ona je odbacila frulu, a on je čak oderao umišljena frulaša[15]«. Tako je Alkibijad napola u šali napola ozbiljno oslobodio tog učenja i sebe sama i ostale dječake. Jer među njima ubrzo se razglasilo da je Alkibijadu sviranje na fruli odvratno i da se on podruguje onima koji to uče. Iz tog razloga frula je bila potpuno isključena iz obuke slobodnih ljudi i prezirno posvema zabačena.

3. Među Antifontovim pogrdama protiv Alkibijada[16] zabilježeno je da je kao dječak pobjegao od kuće k Demokratu, jednom od dvojih ljubavnika;[17] kad ga se Arifron htio odreći javnim oglašavanjem, Periklo ne dopusti rekavši: »Ako je mrtav, doznat ćemo to zahvaljujući oglašavanju samo jedan dan ranije, a ako je živ i zdrav, neće mu više biti spasa kroza sav preostali život.«[18] Antifont još tvrdi da je Alkibijad u rvalištu u Sibirtiju[19] udarcem štapa ubio slugu iz svoje pratnje. Ti navodi, međutim, možda ne zaslužuju da im se vjeruje jer ih je izrekao čovjek koji priznaje da ga grdi iz mržnje.[20]

4. Kad su se već mnogi ljudi odlična roda okupljali oko Alkibijada i iskazivali mu svoje štovanje, bilo je očigledno da su bili omamljeni njegovom blještavom mladenačkom ljepotom i da mu se zato dodvoravaju; ali Sokratova[21] je ljubav bila velik dokaz dječakove vrline i duševnih darova. Sokrat je vidio kako se pokazuju i prosijavaju njegovim obličjem pa ga je, bojeći se utjecaja bogatstva, ugleda i rulje građana, stranaca i saveznika koja ga je nastojala unaprijed zarobiti ulagivanjem i uslužnošću, bio voljan zaštićivati i ne dopuštati da biljka u cvatu gubi i upropaščuje svoj prirodni plod. Nikoga, naime, sudbina nije izvana okružila i utvrdila unaokolo onime što se naziva životnim dobrima u tolikoj mjeri da bi

postao za filozofiju neranjiv i nedostupan njezinim slobodoumnim riječima koje ujedaju za srce; tako je Alkibijad, premda od sama početka mažen i premda mu je društvo onih, koji su se trudili jedino da mu ugađaju, priječilo da čuje čovjeka koji ga je opominjao i poučavao,[22] ipak, zahvaljujući svojoj prirodnoj obdarenosti, upoznao Sokratovu vrijednost i pustio ga k sebi razišavši se sa svojim bogatim i uglednim ljubavnicima. I ubrzo, ga učinio svojim intimnim prijateljem i posluhnuo riječi ljubavnika koji nije išao za nemuževnim užitkom niti moljakao za poljupce i milovanja, nego mu nastojao dokazati slabost njegove duše i suzbijati njegovu ispraznu taštinu.

K'o rob se zgurio pjetlić krila klonula.[23]

Došao je do zaključka da je Sokratovo djelovanje stvarno služba koju su mu povjerili bogovi radi obrazovanja i spasavanja mladih ljudi;[24] tako preziruć sam sebe, diveći se njemu čiju je prijaznu nježnost volio, a prema njegovoj vrlini osjećao strahopoštovanje, stjecao je na taj način neopazice »sjenu ljubavi za protuljubav«, kako veli Platon,[25] tako da su se svi čudili gledajući ga kako jede, rva se i dijeli šator sa Sokratom, a prema drugim je ljubavnicima osoran i tvrdoglav, prema nekima čak i sasvim nasilnički kao u slučaju Anita, sina Antemionova.[26]

Taj je, naime, bio zaljubljen u Alkibijada i, ugošćujući neke strance, pozvao je i njega na večeru. On otkloni poziv, ali kad se napio kod kuće, s prijateljima, dođe da nastavi bančiti kod Anita i, stavši na vrata sobe za muškarce i ugledavši stolove pune srebrnih i zlatnih čaša, naredi svojim robovima da uzmu polovicu njih pa ih nose k njemu kući. No nije se udostojao ući, nego je, izvevši tu lakrdiju, otišao. Kad su se gosti, dakako, ljutili i govorili kako je drsko i bezobrazno Alkibijad postupio prema Anitu, Anit reče: »Bilo je to, dapače, skromno i ljubezno: ta iako je mogao uzeti sve, ostavio nam je polovinu od toga«.

5. Na taj način postupao je i s drugim ljubavnicima; izuzetak je učinio s jednim strancem doseljenikom,[26a] kako kažu, koji nije posjedovao mnogo, a prodao je sve i utržak od sto statera[27] donio Alkibijadu i molio ga da ih primi, te se Alkibijad nasmijao, obradovao i iskazao mu svaku ljubav, vratio njegovo zlato i zapovjedio da sutradan, nadmećući se, nadbije ponudom sve zakupnike ubiranja javnih poreza.[28] Kad je ovaj otklanjao zato što je jamčevina za takvu ponudu iznosila mnogo talenata, zaprijeti Alkibijad da će ga išibati ako to ne učini; baš je, naime, imao neke osobne zadjevice sa zakupnicima poreza. Izjutra, dakle, doseljenik, izišavši na trg, povisi uobičajenu ponudu za talenat. A kad su zakupnici poreza, saljećući ga ljutito, tražili neka navede ime svog jamca uvjereni da ga on ne može naći, Alkibijad, stojeći podalje, dovikne poglavarstvima: »Zapišite mene, on je moj prijatelj, ja se ujamčujem«. Čuvši to, zakupnici se nađoše u velikoj neprilici. Jer kako su uvijek običavali dužne zaostatke prethodne zakupnine namirivati dobitkom od druge, nisu vidjeli kako da se izvuku iz nastale teškoće. Zato su tog čovjeka molili neka povuče svoju ponudu nudeći mu novaca, ali Alkibijad mu nije dopuštao da primi manje

od talenta. A kad mu ponudiše talent, reče mu neka uzme i odustane od nadmetanja. I tako mu pomaže da se obogati.

6. Sokratova ljubav, premda je imala mnogo velikih takmaca, ipak je nekako držala Alkibijada u vlasti jer su ga, zahvaljujući njegovim lijepim prirodnim darovima, dirale učiteljeve riječi, obraćale mu srce i izmamljivale mu suze, ali prepuštajući se ponekad ulizicama koji su ga napastovali brojnim užicima, izmicao je Sokratu i ovaj ga je doslovce morao loviti kao odbjegla roba, a ipak je jedino pred njim osjećao strahopoštovanje i strah, a sve je ostale svoje ljubavnike prezirao.

Kleant[29] je bio onaj koji je rekao da svakoga svog ljubljenika svladava hvatajući ga za uši, dok svojim takmacima u ljubavi pruža za zahvate druga mjesta koja su za nj nedodirljiva misleći time trbuh, spolni organ i grlo; Alkibijad se nesumnjivo lako dao navoditi na užitke; jer od Tukidida spominjano »bezakonje tijela«[30] u njegovu životu navodi na takvu sumnju. Pa ipak, njegovi kvaritelji, hvatajući se više za njegovo častohleplje i slavoljublje, gurali su ga prije vremena u odveć zamašne pothvate uvjeravajući ga da će, čim samo uđe u javni život, ne samo potpuno zasjeniti druge vojskovođe i narodne vođe, nego nadmašiti i Periklovu moć i slavu među Helenima. Stoga, kao što se željezo, omekšavano u vatri, od hladne vode opet skrućuje i njegovi se djelići zbijaju u se, tako je Sokrat Alkibijada, kad bi ga god uhvatio prepuna razuzdanosti i nadutosti, čvrsto pritezao i pritiskao svojim riječima, te ga time činio poniznim i bojažljivim poučavajući ga koliki su njegovi nedostaci i nesavršenstva.

7. Kad je izlazio iz dječačke dobi, pristupi školniku i zatraži knjigu od Homera. Na njegov odgovor da nema ništa Homerovo,[31] Alkibijad mu opali zaušnicu pa ode. Kad mu drugi školnik reče da ima Homera što ga je sam ispravio,[32] usklikne Alkibijad: »Što? Učiš dječake slova a sposoban si popravljati Homera? Pa što ne poučavaš mladiće?«

Hoteći porazgovarati s Periklom, dođe na njegova vrata. Doznavši da on nema vremena, nego da razmatra kako će Atenjanima položiti račun,[33] Alkibijad, odlazeći, reče: »Pa ne bi li mu bilo bolje da razmišlja kako da Atenjanima ne položi računa?«

Još kao momčić pošao je na vojni pohod protiv Potideje,[34] a šator je dijelio sa Sokratom koji mu je bio i bojni drug u borbama. Kad je došlo do žestoke bitke, odlikovaše se obojica, a kad je Alkibijad dopao rane, Sokrat stade preda nj, zaštiti ga i naočigled sviju spasi ga zajedno s oružjem. Po najpravičnijem prosuđivanju odlikovanje za hrabrost išlo je Sokrata; ali kako se vidjelo da stratezi nastoje zbog Alkibijadova ugleda njemu udijeliti tu slavu, Sokrat, želeći povećati plemenite ambicije svoga učenika, prvi je svjedočio za nj i pozivao zapovjednike neka vijenac i nagradnu potpunu bojnu opremu[35] dadu njemu.

Drugom prilikom, za bijega Atenjana poslije bitke kod Delija,[36] Alkibijad, koji je bio na konju,[37] ugledavši Sokrata kako se povlači pješice s malim brojem suboraca, ne prođe kraj njega, nego ga je pratio i branio premda su neprijatelji navaljivali i ubijali mnoge. To se, međutim, zbilo kasnije.

8. Hiponiku, ocu Kalije i čovjeku velika ugleda i utjecaja zahvaljujući bogatstvu i odličnu rodu,[38] prilijepi zaušnicu a da nije bio naveden niti gnjevom niti kakvom razmiricom, nego iz šale, okladivši se s drugovima. Kad se bruka o toj bezobraštini pronijela gradom i svi, kao što je prirodno, bili ogorčeni, u samo svitanje dođe Alkibijad Hiponikovoj kući, uđe pokucavši na vrata i pošto odloži gornju haljinu, izloži mu svoje tijelo pozivajući ga neka ga za kaznu išiba. Ali ovaj mu oprosti i okani se svake ljutnje, a kasnije ga učini mužem svoje kćeri Hiparete.[39]

Neki opet tvrde da Hiparetu s mirazom od deset talenata[40] Alkibijadu nije dao Hiponik nego njegov sin Kalija; zatim pak, kad je ona rodila dijete, Alkibijad je, kažu, utjerao daljnjih deset tvrdeći da je to bilo ugovoreno ako se rode djeca. A Kalija, u strahu od njegovih spletkarija, obratio se narodu izjavljujući da mu ostavlja svoj novac i kuću za slučaj da se dogodi da umre bez izravna potomstva.[41]

Kako je Hipareta bila pristojna i mužu odana žena, pa ju je veoma boljelo što je on općio s domaćim i stranim kurtizanama, napusti njegovu kuću te ode da živi kod brata. Kad Alkibijad nije mario za to nego je nastavio s razvratnim životom, trebalo je da ona kod arhonta uloži zahtjev za razvod, ali ne preko punomoćnika nego osobno.[42] Kad je dakle došla da to učini po zakonu, Alkibijad pristupi i pograbi je, te ode kući s njom na rukama a da mu se nitko nije usudio suprotstaviti niti oduzeti mu je. Ostala je, štaviše, s njime sve do smrti, ali je umrla kratko vrijeme poslije toga kad je Alkibijad krenuo brodom za Efez.[43]

To se nasilje nije, međutim, uopće nikome činilo nezakonitim niti surovim; ta izgleda da i zakon traži da žena koja se želi razvesti osobno poduzme taj korak u zgradi poglavarstva da mužu bude pružena prilika da se nađe ondje i da je zadrži.[44]

9. Imajući psa čudesne veličine i ljepote kupljena za sedamdeset mina,[45] odsiječe mu rep koji je bio prekrasan. Kad su mu to prisni znanci predbacivali i govorili mu da su svi ozlojeđeni zbog psa i grde vlasnika, prasnuvši u smijeh, Alkibijad odgovori: »To je upravo ono što i želim: hoću, naime, da Atenjani naklapaju o tome da ne bi što gorega govorili o meni«.

10. Kažu da je njegov prvi ulazak u javni život bio povezan s jednim novčanim prilogom, doduše ne unaprijed smišljenim, jer je, prolazeći pokraj Atenjana koji su glasno povlađivali, upitao za razlog bučnome odobravanju a doznavši da se daju novčani prilozi u korist države, priđe govornici i sam dade prilog. Kako je narod pljeskao i vikao od zadovoljstva, Alkibijad zaboravi da pod ogrtačem slučajno ima prepelicu;[46] kad se, stoga, ptica preplašila i pobjegla, Atenjani su, kažu, još većma zagrajali i mnogi ustali[47] da mu je pomognu uhvatiti, a uhvatio ju je i vratio Alkibijadu kormilar Antioh; zbog toga mu je i veoma omilio.

Premda mu je pristup političkom djelovanju široko otvaralo njegovo odlično porijeklo, bogatstvo i srčanost u bitkama, te premda je imao mnoštvo prijatelja i rođaka, mislio je da ništa ne treba više da mu daje utjecaja na svjetinu od čari njegova govora. A da je bio moćan govornik,

posvjedočuju[48] ne samo komički pjesnici nego i sam najmoćniji besjednik[49] u svome govoru protiv Midije gdje veli da je Alkibijad pored ostalog bio i izvanredno sposoban u pogledu rječitosti.[50] A ako ćemo vjerovati Teofrastu, najsvestranijem i najobavještenijem od filozofa,[51] Alkibijad je bio najsposobniji od sviju ljudi da pronađe i shvati ono što je bilo potrebno u pojedinu slučaju, ali kako je brižno nastojao ne samo oko onoga što treba govoriti nego i kako, a nije baš raspolagao velikim izborom riječi i izraza, često bi zapeo, zašutio usred govora i nakratko zastao nastojeći da se opet pribere jer mu je uzmanjkao prikladan izraz, te je brižljivo razmišljao o onome o čemu je govorio.

11. Njegove konjušnice postale su glasovite uz ostalo i brojem kola za utrke; ta nitko ih drugi nije sedam poslao na Olimpijske igre, niti običan osebnik niti kralj, nego on jedini.[52] I to što je stigao prvi, drugi i, kako tvrdi Tukidid,[53] četvrti, a prema Euripidu treći, nadilazi sjajem i slavom svako moguće slavoljublje na tome području. U pjesmi o kojoj se radilo kaže Euripid[54] ovo:

O tebi poj ću pojati, sine Klinijin.
Pobjeda krasna je stvar; ali najkrasnije, što nijedan drugi od Helena
ne postiže,
U utrci kola stići prvi i drugi i treći,
Uspjeh postići bez truda[55] *te ovjenčan maslinom Zeusovom*
Postati predmetom glasnikova proglašavanja.

12. Štaviše, taj je njegov sjajan uspjeh učinilo još znamenitijim nadmetanje gradova da ga obaspu počastima. Efežani mu, naime, postaviše velebno iskićen šator, grad Hijana[56] pribavljao mu je hranu za konje i bezbrojne žrtvene životinje, a Lezbljani[57] vino i ostale potrepštine kojima je neštedimice gostio mnoštvo ljudi. Pa ipak, teška kleveta – ili opet zloporaba s njegove strane – u vezi s načinom kako je zadovoljio svoje ambicije prilikom tog natjecanja dala je još više građe za govorkanje.

Pripovijeda se, naime, da je u Ateni bio neki Diomed, čovjek veoma čestit, prijatelj Alkibijadov, silno željan da postane pobjednik u Olimpiji; i doznavši da Argivci imaju trkaća kola koja su vlasništvo države, a kako je znao da je Alkibijad veoma utjecajan u Argu i da ondje ima mnogo prijatelja, nagovori ga da kupi za nj ta kola. Ali kad ih je kupio, Alkibijad ih dade upisati u trkališnu listu pod svojim imenom i zaboravi Diomeda koji je bio pun ogorčenja i zazivao bogove i ljude za svjedoke nepravde. Sigurno je da se iz toga izlegla i parnica; Isokrat je napisao za Alkibijadova sina[58] govor *O zaprezi*, no u njemu je tužilac Tisija a ne Diomed.

13. Kad se upustio u političku djelatnost premda je još bio momčić, odmah je potisnuo u sjenu ostale narodne vođe, ali je imao teških nadmetanja s Feakom,[56] sinom Erasistratovim, i Nikijom, sinom Nikeratovim; ovaj je već bio poodmakle dobi i na glasu kao izvrstan vojskovođa a Feak je, kao i on, tada bio na početku svog uspona i premda je potjecao od uglednih predaka, zaostajao je za njim u drugom pogledu, a napose u rječitosti. Činilo se, naime, da je više govorljiv i uvjerljiv u privatnoj

konverzaciji nego što je bio sposoban voditi debate pred narodom. Jer bio je, kako veli Eupolis,[60]

Kralj brbljavaca, govornik najnespretniji.

Ima i neki govor *Protiv Alkibijada* što ga je napisao Feak, u kojem je između ostaloga navedeno i to da se od mnoštva zlatnog i srebrnog svetog posuđa, koje je bilo vlasništvo države, Alkibijad služio svime u svakidašnjem životu kao da je njegovo vlastito.

Bio je neki Hiperbol iz atičke općine Peritede, koga i Tukidid spominje[61] kao nitkova, a svim je komičkim pjesnicima bez izuzetka stalno davao građe za pošalice na pozornici. Ali kako se on nije osvrtao ni na šta što se loše o njemu govorilo i bio neosjetljiv na to budući da javno mnijenje nije držao vrijednim pažnje, te kako ono što je stvarno bestidnost i bezumlje neki nazivaju odvažnošću i postojanošću, iako se nikome nije sviđao, narod se često znao njime poslužiti kad se želio nabacivati blatom na koga od ljudi na položaju i klevetati ga. Davši se, dakle, nagovoriti od toga čovjeka, narod je tada baš kanio provesti glasanje o ostrakizmu kojim od vremena do vremena onoga od građana, koji se previše ističe ugledom i utjecajem, šalju u progonstvo tažeći tako više svoju zavist nego strah. A kako je bilo jasno da će ostrakizam pogoditi jednoga od one trojice, Alkibijad udruži stranke i, sporazumjevši se s Nikijom, okrene progonstvo ostrakizmom protiv Hiperbola.

Ali kako neki tvrde, nije Nikija nego Feak bio onaj u dogovoru s kime i uz pomoć čije je političke podrške Alkibijad poslao u zatočeništvo Hiperbola a da ovaj nije uopće mogao ni pomisliti da će ga to zadesiti. Jer nitko nevaljao niti neugledan nikada dotad nije potpao pod tu kaznu, kao što je negdje i komički pjesnik Platon rekao prisjetivši se Hiperbola:

No zàdesi ga sudba starih dostojna,
Al' njeg' i žigova[62] mu ne bje dostojna;
Jer radi takvih ostraka ne bjehu smišljena.

Vijesti o tome, međutim, opširnije su navedene na drugome mjestu.[63]

14. Alkibijada je ne manje jedilo to što se Nikiji neprijatelji dive nego što mu sugrađani iskazuju počasti. Jer Alkibijad je bio konzul[64] Lakedemonjana u Ateni i starao se za njihove ljude zarobljene u Pilu. Ali kako su Lakedemonjani, postigavši mir i dobivši natrag te ljude prvenstveno posredovanjem Nikije, njega osobito voljeli, a među Helenima se govorilo da ih je Periklo upleo u rat, a Nikija mu činio kraj, te je većina taj mir nazivala Nikijinim, Alkibijad, srdeći se preko svake mjere i zavideći mu, snovao je o kršenju mirovnih zakletvi. Opazivši da Argivljani iz mržnje i straha od Spartanaca traže priliku da ih se riješe,[65] krišom im je davao nade u savezništvo s Atenjanima i, šaljući im poruke i dogovarajući se s prvacima njihovog naroda, sokolio ih da se ne plaše Lakedemonjana i da im ne popuštaju, nego da se okreću prema Atenjanima i čekaju njihovu akciju budući da oni nisu daleko od kajanja zbog sklopljenog mira i žele ga se osloboditi.

Kad su Lakedemonjani sklopili savezništvo s Beoćanima i prodali Atenjanima Panakt[66] ne netaknut, kako je trebalo po mirovnom ugovoru,

nego porušen, Alkibijad, razabravši da se Atenjani ljute, još ih je više razdraživao, te dizao graju na Nikiju i ocrnjivao ga optužbama, koje su bile prividno prihvatljive. Optuživao ga je da kao vrhovni zapovjednik nije pokazao želju da sam pohvata neprijateljske vojnike odsječene na Sfakteriji,[67] a kad su ih drugi pohvatali, da ih je pustio i vratio nastojeći ugoditi Lakedemonjanima; a zatim ih, premda im je prijatelj, nije uspio uvjeriti da ne sklapaju savez s Beoćanima kao ni s Korinćanima, ali kad god netko od Helena želi biti prijatelj ili saveznik Atenjanima, on to nastoji spriječiti ukoliko se to ne događa s pristankom Lakedemonjana.

Nikiji koji se nalazio u tešku položaju kao nekim sretnim slučajem nađoše se pri ruci poslanici iz Lakedemona donoseći od kuće umjerene prijedloge i uvjeravajući da su došli s punim ovlaštenjima da prihvate sve pomirljive i pravične dodatne uvjete. Kad ih je vijeće primilo blagonaklono, a narod imao sutradan držati skupštinu, Alkibijad, pobojavši se miroljubiva ishoda, udesi da se poslanici nađu s njime na dogovoru. A kad su se sastali, reče im: »Što je vama, ljudi Spartanci? Kako vam je promaklo da je vijeće uvijek umjereno i prijazno u ophođenju s onima koji dolaze preda nj, dok je narodna skupština ohola i stremi visoko? Ako izjavite da ste došli s neograničenim ovlaštenjima, ponašat će se bezobzirno naređujući i iznuđujući. Hajdete, okanite se naivnosti, pa ako hoćete postići kod Atenjana umjerene uvjete i da vam ne bude nametnuto ništa na što ne možete pristati, tada pregovarajte o pravičnoj nagodbi uvjeravajući ih da nemate punih ovlaštenja. Ja ću surađivati s vama u želji da ugodim Lakedemonjanima.[68]« Rekavši to, zakune im se i tako ih uspije sasvim odvratiti od Nikije, budući da su se potpuno pouzdavali u njega i divili se podjednako njegovoj lukavosti i oštroumnosti uvjereni da ona nije kao u obična čovjeka.

Sutradan se narodna skupština sastade i poslanici izađoše pred nju. Kad ih je Alkibijad veoma ljubezno zapitao s kakvim su punomoćima došli, oni odgovoriše da im ovlaštenja nisu potpuna i neograničena. Tad ih Alkibijad smjesta napadne uz ljutite povike kao da se nepravda nanosi njemu a ne njima nazivajući ih nepouzdanima i kolebljivcima koji nisu došli niti da učine niti da kažu išta pošteno; vijeće je bilo zlovoljno, narod ogorčen, a Nikija zaprepašten i utučen zbog promjene stava tih ljudi jer nije znao za Alkibijadovu prepredenu prevaru.

15. Poslije te blamaže Lakedemonjana Alkibijad, imenovan vrhovnim zapovjednikom, odmah dovede Argivce, Mantinejane i Eliđane u savez s Atenom. I način na koji je sve to izveo nitko nije odobravao, ali je rezultat bio uistinu velik: podijelio je i potresao gotovo čitav Peloponez i u jedan je jedini dan postrojio protiv Lakedemonjana kod Mantineje tako velik broj bojnih štitova,[69] te im je bitku[70] sa svim njezinim opasnostima nametnuo u najvećoj udaljenosti od Atene, gdje Lakedemonjanima pobjeda nije donijela nikakve naročite koristi, a da su bili poraženi, sam bi opstanak Sparte bio došao u pitanje.

Poslije te bitke u Argu se odmah »tisuća«[71] prihvati rušenja demokratskog uređenja i učini grad sebi podložnim; a Lakedemonjani, pristigavši, ukinuše demokraciju. Ali kad mnoštvo ponovno pograbi oružje i nadvla-

da, Alkibijad dođe te učini pobjedu naroda sigurnom i nagovori ih da produže svoje dugačke zidove; spojivši ih s morem, čvrsto povežu svoj grad s atenskom pomorskom silom. Dopremi dapače tesare i klesare iz Atene, te je pokazivao svaku moguću revnost za tu gradnju stječući zahvalnost i moć sebi ne manje nego svome gradu. Na isti način nagovori i Patrane[72] da dugačkim zidovima povežu grad s morem. Kad je netko Patrenima rekao: »Atenjani će vas progutati«, Alkibijad odgovori: »Možda, ali malo pomalo i počevši od nogu, a Lakedemonjani od glave i jednim zalogajem«.

Atenjanima je, međutim, savjetovao neka se brinu da održavaju i svoju moć na kopnu i neka djelom potvrđuju zakletvu kojom redovno zaklinju mlade ljude u Agraulinu[73] svetištu. Prisižu, naime, da će pšenicu, ječam, vinovu lozu i maslinu prihvatiti kao prirodne međe Atike, čime ih upućuju da smatraju svojim vlasništvom svu plodnu i obrađivanu zemlju.

16. Ali uza svu tu silnu državničku djelatnost, rječitost, dalekovidnost zamisli i vještinu opstojala je i golema raskoš u načinu življenja, pretjerivanje u piću i seksu, ženskasto odijevanje (za sobom je preko trga vukao dugačke grimizne haljine) i obijesna rasipnost; pa isijecanje paluba na troveslarkama da bi mekše spavao namještajući postelju o remenje umjesto na tvrde daske, izrada zlatna štita na kojem nije bilo nikakva tradicionalnog atenskog amblema nego Eros naoružan gromom.[74] Sve to gledajući s gađenjem i nezadovoljstvom, ugledni su se ljudi bojali njegove bezobraznosti i preziranja zakonitosti smatrajući to ponašanje tiranskim i nečuvenim, dok je osjećaje naroda prema njemu dobro izrazio Aristofan ovim riječima:

Za njime čezne, i mrzi ga, al' želi ga imati,[75]

a još oštrije nišaneći slikovito na nj:

U gradu lava hraniť nemoj nikako;
Al' othraniš li, ćudima mu služiť je.[76]

Doista, njegovi dobrovoljni novčani doprinosi, plaćanje troškova za javne priredbe, nenadmašiva darežljivost prema gradu, slava njegovih predaka, moć njegove riječitosti, pa tjelesna ljepota i snaga uz iskustvo i hrabrost u ratu činili su da Atenjani budu popustljivi prema svemu drugome i da sve strpljivo podnose uvijek nadijevajući njegovim prestupima najblaža imena mladalačke djetinjarije i častoljubiva nadmetanja.

Primjeri su mnogi: kod sebe je zatvorio slikara Agatarha[77] i pustio tek pošto mu je oslikao kuću, ali ga je onda i obdario; osporavajući mu pobjedu, ošamario je Taureju koji mu je bio suparnik u opremanju dramskih korova za natjecanje;[78] između melskih[79] zarobljenika izabrao je sebi jednu ženu i živio s njome, te othranio dijete što ga je imao od nje. Ta i to nazivahu čovječnošću; pa ipak, najveća odgovornost za pokolj sviju za oružje doraslih Meljana pala je na nj, jer je podržao taj zaključak narodne skupštine.[80]

Kad je Aristofont[81] naslikao Nemeju[82] s Alkibijadom kako joj sjedi u naručju, sav se svijet stjecao da gleda sliku uživajući u njoj. Ali starije je i to ozlovoljavalo, jer im je mirisalo na tiraniju i preziranje zakona. A

činilo se da ni Arhestrat[83] nije nimalo neumjesno rekao da Helada ne bi mogla podnijeti dva Alkibijada.

Kad čovjekomrzac Timon[84] Alkibijada, koga su poslije veoma uspješna dana iz skupštine svečano ispraćali kući, nije mimoišao, niti mu se uklonio kao što je običavao pri susretu s drugima, nego je, pošavši mu ususret i porukovavši se s njime, rekao: »Dobro je što rasteš, sinko; ta rasteš na veliku nesreću svemu ovom ološu«, jedni su se smijali, drugi psovali, ali neki su se i jako zamislili na te riječi. Tako je neujednačen bio sud javnosti o njemu zbog neuravnoteženosti njegove naravi.

17. Siciliju su Atenjani priželjkivali još za Periklova života, a poslije njegove smrti stali su se mašati nje, te su svakom prilikom slali takozvanu savezničku pomoć onima koji su trpjeli nasilje Sirakužana utirući tako put za velik vojni pohod. Ali onaj koji je istom posvema raspalio u njima tu strastvenu želju i nagovorio ih da poduzmu napad i podlože otok ne djelomično i ne malo pomalo, nego otplovivši onamo s velikim brodovljem, bio je Alkibijad koji je uvjerio narod da treba da gaji velike nade, a sam je posizao za još većima. Prema svojim očekivanjima, i Siciliju je držao samo početkom vojne a ne, kao ostali, završetkom. I dok je Nikija nastojao narod odvratiti od pokušaja osvojenja Sirakuze smatrajući da je to za njih pretežak pothvat, Alkibijad, koji je sanjario o Kartagi i Libiji[85] i, pošto one budu svladane, u mašti već opkoljavao Italiju i Peloponez, smatrao je Siciliju gotovo samo sredstvom i načinom vođenja rata. I mlade je ljude odmah zanio svojim nadanjima, a od starijih oni su slušali mnoga čudesa o planiranom pohodu tako da su mnogi sjedili u rvalištima i na polukružnim klupama za odmor u parkovima crtajući u pijesku oblik tog otoka i položaj Libije i Kartage.

Kažu, međutim, da se filozof Sokrat[86] i astrog Meton[87] nisu ponadali ničemu dobrom od toga vojnog pohoda; prvi, kako se čini, zato što mu se javio njegov uobičajeni dobri duh[88] i nagoviještao mu budućnost. Meton se pak, uplašivši se ili zbog obična proročunavanja budućnosti ili zato što se poslužio nekom vrstom gatanja, napravio kao da je poludio i, zgrabivši upaljenu zublju, pretvarao se da se sprema zapaliti vlastitu kuću. Neki pak tvrde da to kod Metona nije bilo nikakvo hinjeno ludilo, nego da je stvarno noću spalio svoju kuću, a zatim je izjutra, istupivši pred narod, molio i zaklinjao da mu pri tolikoj nesreći poštede sina sudjelovanja na toj vojni. U svakom slučaju, prevarivši svoje sugrađane, on je postigao ono što je želio.

18. Nikija je bio izabran za vojskovođu protiv svoje volje, a to je zapovjedništvo izbjegavao ponajviše zbog svog budućeg druga u službi; Atenjanima se, naime, činilo da će ratovanje biti uspješnije ako ne ostave Alkibijadu slobodne ruke, nego ako njegovu nasrtljivu smionost spoje s opreznom promišljenošću Nikijinom; jer i treći vojskovođa, Lamaj,[89] premda poodmakle dobi, unatoč njoj bio je smatran strastvenim u bojevima i sklonim vratolomijama ne manje od Alkibijada; dok se vijećalo o opsegu i načinu naoružanja, Nikija se ponovo pokuša suprotstaviti i spriječiti rat. Ali pošto je Alkibijadovo suprotno mišljenje prevagnulo,

jedan od govornika, Demostrat, podnese skupštini pismeni prijedlog po kome je trebalo da vojskovođe imaju neograničena ovlaštenja u pogledu ratnih priprema i čitava rata.[90]

Ali kad je narod izglasao taj prijedlog i sve bilo spremno za polazak brodovlja, bilo je nepovoljnih znamenja, napose u vezi sa svetkovinom koju su slavili. Kako su, naime, u one dane padale Adonije,[91] na mnogo mjesta u gradu žene su izložile male likove Adonisa prikazana kao mrtvaca koga iznose na pokop, te su oponašale pogrebne obrede bijući se u prsa i pjevale tužaljke. Štaviše, sakaćenje Hermovih stupića,[92] hermā, većini kojih su u jednoj jedinoj noći bila porazbijana lica, smelo je i mnoge od onih koji inače slabo mare za takve znakove. Bilo je, istina, rečeno da su to uradili Korinćani zato što je Sirakuza bila njihova naseobina,[93] u nadi da će loša pretkazanja dovesti kod Atenjana do promjene mišljenja u pogledu rata i do odustajanja od njega. Pa ipak, mnoštva se nije doimalo ni to mišljenje, ali ni mišljenje onih koji su držali da to nije nikakav zastrašujući predznak nego prije posljedica koju rado donosi prejako vino kad se razularena omladina iz zabave daje zavesti na obijesne čine; gledajući na taj događaj istovremeno sa srdžbom i sa strahom, te držeći da je potekao od kakve drske i na zamašne stvari usmjerene urote,[93a] strogo su istraživali svaku sumnjivu okolnost sazivajući radi toga i vijeće i skupštinu više puta u nekoliko dana.

19. U međuvremenu predvede narodni vođa Androklo[94] neke robove i strance doseljenike koji su optuživali Alkibijada i njegove prijatelje za sakaćenje drugih svetih kipova i za parodiranje misterija pri vinu.[95] Rekoše da je neki Teodor igrao ulogu Glasnika, Pulition Lučonoše, a Alkibijad Posvetnog Svećenika[96] dok su ostali iz njegova društva bili prisutni kao oni što bivaju posvećivani i bili zaraćivani pod nazivom mista. To je, naime, bilo navedeno u krivičnoj prijavi Tesala, sina Kimonova, koju je podnio protiv Alkibijada zbog bezbožna čina protiv eleusinskih božica.[97] Kako je narod bio ozlojeđen i pun gorčine na Alkibijada, a još ga je na nj razdraživao Androklo (taj je, naime, bio Alkibijadu smrtni neprijatelj), isprva se Alkibijad smete. Ali razabravši da su mu naklonjeni mornari i vojnici koji su imali ploviti na Siciliju i kad je čuo da argivski i mantinejski teško naoružani pješaci, kojih je bilo tisuću, otvoreno izjavljuju da samo radi Alkibijada polaze na daleku i prekomorsku vojnu, pa će je u slučaju kakva nekorektna postupka prema njemu smjesta napustiti, vraćalo mu se samopouzdanje, te je ustrajao da mu se odmah pruži prilika da se brani, tako da je njegove neprijatelje opet obuzela malodušnost jer su se bojali da se narod ne pokaže previše popustljivim pri donošenju sudske odluke o njemu kad mu je on toliko potreban.

Radi toga udesiše da neki od govornika za koje se nije činilo da su Alkibijadu neprijatelji, ali su ga mrzili ne manje od onih koji su to otvoreno priznavali, ustajući u narodnoj skupštini, izjave da je besmisleno da vojskovođa, postavljen da zapovijeda s punim ovlaštenjima nad tolikom vojnom silom, sad kad su se već vojska i saveznici skupili, gubi sjajnu priliku za polazak ždrijebanjem porotnika i odmjeravanjem vre-

mena dopuštena za njegov obrambeni govor pomoću vodenog sata.[98] »Nego sad neka plovi s dobrom srećom, a kad bude po završetku rata opet ovdje, neka se brani po ovim istim zakonima«. Himbenost tog odlaganja nije, međutim, promakla Alkibijadu pa on, istupivši, reče da je za nj nesnosan položaj da bude odaslan na čelu tako goleme vojne sile ostavivši za sobom klevetničke svađe koje ga drže u strepnji; trebalo bi da bude pogubljen ako te optužbe ne pobije, a ako ih pobije i pokaže se nevinim, da se može okrenuti protiv neprijatelja bez straha od denuncijanata.

20. Ali kad ih nije uspio uvjeriti, nego su mu naložili neka plovi, izveze se[99] zajedno s drugovima u zapovjedništvu imajući sa sobom ne mnogo manje od sto četrdeset troveslarki, pet tisuća i sto teško naoružanih pješaka, oko tisuću tristo strijelaca, praćkara i lakih pješaka, te znatno ostalo naoružanje.[100] Iskrcavši se u Italiji i osvojivši Regij[101] izloži svoj plan vođenja ratnih operacija. I kako se Nikija usprotivio, a Lamah ga odobrio,[102] zaplovi na Siciliju, te pridobije na svoju stranu Katanu,[103] ali drugo ne uradi ništa jer ga Atenjani odmah pozvaše kući da iziđe pred sud.

Ponajprije, naime, kako je spomenuto, neke su neodređene sumnje i klevete protiv Alkibijada iznosili robovi i stranci doseljenici; zatim, kad su na nj odsutna neprijatelji stali žešće udarati i dovoditi u vezu obijestan čin prema hermama s onim prema misterijima tvrdeći da su oba djelo jedne iste urote usmjerene na državni prevrat, sve koji su bili okrivljeni za ma kakvo suučesništvo bacali su bez suda u zatvor, a narod je sebi predbacivao što nisu Alkibijada onda izveli pred sud i sudili mu pri tako teškim optužbama. U toj srdžbi na njega, ako im je u ruke dopao neki njegov rođak, prijatelj ili znanac, postupili su prema njemu s pretjeranom strogošću. Tukidid je propustio da navede imena onih koji su podnijeli prijavu protiv njega, no drugi spominju Dioklida i Teukra o kojima je na primjer komički pjesnik Frinih spjevao ovo:

Najdraži Hermo, čuvaj se da nè padneš
pa razbivši se pružiš priliku za klevetu
Diòklidu drugom, željnome zlo činiti,

i onda:

I čuvat ću se; Teukru dati nè želim
ja sodžbinu,[104] *tom strancu ruku krvavih.*

Pa ipak, ničega sigurna niti pouzdana nije bilo u navodima prijavitelja. Štaviše, jedan od njih, upitan kako je raspoznao lice oskvrnitelja herma, odgovori: »Na mjesečini«, i time pokvari cijelu priču jer uopće nije bilo mjeseca onda kad je to nedjelo bilo počinjeno; ali ako je to i zbunilo razborite ljude, narod nije učinilo nimalo blažim u pogledu kleveta, nego kako su i počeli bješnjeti, tako su i nastavili odvlačiti i baciti u tamnicu svakoga koji bi bio prijavljen.

21. Među onima koji su tada bili bačeni u uze i držani pod stražom da im bude suđeno bio je i govornik Andokid[105] čije porijeklo povjesničar Helanik izvodi od Odiseja. Smatralo se da je Andokid neprijatelj

demokracije i pristaša oligarhijske vlasti, ali najviše ga je za to skrnavljenje hermā sumnjivim učinio veliki Hermo koji je stajao blizu njegove kuće kao zavjetni dar plemena Egejevića; to je, naime, bio gotovo jedini od znamenitih kipova u Ateni koji je ostao neoštećen; stoga se i sada naziva Andokidovim Hermom[106] i svi ga spominju pod tim imenom unatoč natpisu koji svjedoči o drugačijem imenu.

Desilo se da se od sviju što su pod istim optužbom ležali u zatvoru Andokid najviše zbližio i sprijateljio s čovjekom ne tako uglednim kao on, ali izvanredno oštroumnim i smionim, po imenu Timejem. Taj nagovori Andokida da optuži sama sebe i nevelik broj drugih; jer, govorio je, ako prizna krivicu, po zaključku narodne skupštine zajamčena mu je nekažnjivost, dok je ishod sudskog postupka neizvjestan za sve, ali u najvećoj mjeri pun opasnosti za utjecajne građane; bolje je spasiti se uz lažno priznanje nego neslavno zaglaviti pod isto takvom optužbom. I gledajući na opću dobrobit, bolje je žrtvovati malen broj ljudi sumnjiva značaja ako se time može izbaviti od srdžbe naroda mnošvo valjanih. Time razlaganjima i dokazivanjima Andokid se dade nagovoriti od Timeja i, podnijevši prijavu protiv sebe sama i drugih, dobi zaključkom skupštine zajamčenu sigurnost od kazne za sebe; ali oni koje je imenovao svi zaglaviše osim onih koji su pobjegli. A da bi mu se bolje vjerovalo, Andokid pridodade i nekolicinu vlastite služinčadi.

Pa ipak, narod se ni tada ne okani svega svoga gnjeva, nego dapače, pošto se riješio oskvrnitelja hermā, kao da je njegov bijes imao sada više prilike da sebi dade oduška, te se sav sruči na Alkibijada i najzad poslaše po njega salaminsku lađu[107] lukavo izdavši njezinoj posadi izričit nalog da ne upotrebljavaju nasilje i da ga ne hvataju, nego da umjerenim riječima traže od njega neka ih prati kući da se pojavi pred sudom i uvjeri narod u svoju nevinost. Bojali su se, naime, nemira i pobune u vojsci u neprijateljskoj zemlji, što bi Alkibijad lako mogao izazvati ako samo ushtjedne. Jer ljudi su bili potišteni zbog njegova odlaska i očekivali su pod Nikijinim vodstvom veliko krzmanje i odugovlačenje rata uslijed neaktivnosti sada kad je uklonjen obad koji ga je podbadao na djelovanje. Jer Lamah je, istina, bio iskusan ratnik i srčan čovjek, ali zbog siromaštva nije imao ni ugleda ni utjecaja.

22. Tek što je otplovio, Alkibijad liši Atenjane Mesane.[108] Bilo je, naime, ondje ljudi koji su kanili njima predati grad, ali Alkibijad, poznavajući ih veoma dobro, prokaza ih prijateljima Sirakužana i tako upropasti taj pothvat. Došavši u Turije[109] i iskrcavši se s troveslarke, sakri se i umakne onima koji su ga tražili.[110] A kad ga je netko prepoznao i upitao: »Zar nemaš povjerenja u svoju domovinu, Alkibijade?«, odgovori: »U svemu drugome da; ali kad se radi o mome životu, nemam ga ni u svoju majku da ne bi zabunom ubacili crnu glasovnicu umjesto bijele«.[111] Kasnije pak, čuvši da ga je grad osudio na smrt, reče: »Ali ja ću im pokazati da sam živ«.

Krivična prijava protiv njega, koja se čuva, glasila je ovako: »Tesal, sin Kimonov, iz općine Lakijadā,[112] podnosi krivičnu prijavu protiv Alkibijada, sina Klinijina, iz općine Skambonidā, da je počinio zločin

protiv dviju božica, Demetre i Kore, parodirajući njihove misterije i prikazujući ih svojim drugovima u svojoj kući, noseći halju u kojoj Posvetni svećenik pokazuje zaređivanima svete predmete i nazivajući sebe Posvetnim svećenikom, Pulitiona Lučonošom, a Teodora iz Fegeje Glasnikom, dok se ostalim drugovima obraćao kao zaređenicima i Svjedocima[113] suprotno zakonskim propisima i odredbama Eumolpovića, Glasnikā[114] i svećenika u Eleusini.« Donijevši presudu iz ogluhe i zaplijenivši mu imetak, povrh toga izglasaše zaključak da ga svi svećenici i svećenice prokunu, a kažu da se od njih jedina Teana, kći Menonova, iz općine Agraule,[115] usprotivila tom zaključku izjavivši da je ona postala svećenicom zato da se moli, a ne zato da proklinje.

23. Kad su bile donesene tako teške osude i odluke protiv Alkibijada, on je upravo boravio u Argu; čim je umakao iz Turija, prebacio se na Peloponez, ali kako se bojao svojih tamošnjih neprijatelja i odrekao se potpuno domovine, posla u Spartu poruku tražeći zajamčenu sigurnost života i povjerenje uz obećanje da će im učiniti usluge i koristi veće od štete što im ju je ranije nanio u borbi. Spartanci udovoljiše njegovu zahtjevu i primiše ga k sebi, a kad je stigao onamo, odmah svojim zalaganjem postiže rezultate pobudivši i potakavši Spartance, koji su oklijevali i odgađali slanje pomoći, da pošalju onamo Gilipa kao vojskovođu i razbiju vojnu silu što su je Atenjani ondje držali;[116] kao drugo, da odmah pokrenu rat protiv Atenjana; a kao treće i najvažnije, da utvrde Dekeleju,[117] čime je više nego bilo čime drugim uništio i upropastio rodni grad.

Uživajući javno ugled, a privatno pobuđujući na manje divljenje, pridobijao je mnoštvo i opčinjao ga usvajanjem lakonskog načina življenja tako da, gledajući ga kako se šiša do gole kože, kupa u hladnoj vodi, te se hrani i živi posve prirodno o ječmenu kruhu i crnoj juhi, nije bilo vjerovatii svojim očima i moralo se sumnjati da li je taj čovjek ikad u svoju kuću uzeo kuhara, samo bacio pogled na proizvođača miomirisa ili podnio dodir miletske haljine[118] od fine vune. Bila je, naime, kako tvrde, u njega jedna sposobnost koja je nadmašivala mnoge druge i pokazivala se sredstvom za lov na ljude: sposobnost da se prilagođuje i s njima potpuno izjednačuje u njihovim običajima i životnim navadama prolazeći preobražaje brže nego kameleon. Samo što je ta životinja, kako vele, potpuno nesposobna da poprimi jednu boju – bijelu,[119] dok za Alkibijada, koji je podjednako išao putem i dobra i zla, nije bilo ničega što nije mogao nasljedovati ili što nije mogao primiti na se. U Sparti se sav posvetio tjelovježbi, priprostoj jednostavnosti i oporoj ozbiljnosti, u Joniji mekoputnosti, veselosti i lakomislenosti, u Trakiji opijanju, u Tesaliji ustrajnu jahanju,[120] dok je u druženju s Tisafernom [121] nadmašio čak i perzijsku pompoznost i raskošnu veličajnost ne toliko što je sam mogao lako prelaziti od jednog načina na drugi, niti je stvarno u svom značaju prolazio potpunu preobrazbu, nego zato što je, ako je bilo očekivati da će njegov prirodni način ponašanja smetati onima među kojima se nalazio, uvijek navlačio ma koje hinjeno držanje koje je u svakom pojedinom slučaju mogło njima odgovarati i tražio u tome utočište. U svakom slučaju, sudeći po vanjštini u Lakedemonu je bilo moguće reći: »'To sin

Ahilejev nije nego Ahilej sam',[122] čovjek kakva je Likurg odgojio«; ali po njegovim pravim osjećajima i djelima čovjek bi uskliknuo: »To žena je otprije«.[123]

Timeju, naime, ženu kralja Agisa[124] koji je bio odsutan na vojni, do te mjere zaveo da je i trudna bila od njega i to nije ni poricala, pa kad je rodila muško čedo, vani ga je zvala Leotihidom, ali ime što mu ga je majka kod kuće šaputala prijateljicama i služavkama bilo je Alkibijad; tolika je ljubav držala ženu u vlasti. A on je na svoj polušaljivi način govorio da to nije uradio niti iz obijesti niti svladan željom za uživanjem, nego zato da njegovi potomci postanu kraljevi Lakedemonjanima. To što se događalo mnogi su dojavljivali Agisu. On tome ponajviše povjeruje izračunavši vrijeme; jer kad je došlo do potresa, u strahu je istrčao iz ložnice i zagrljaja svoje žene, a zatim deset mjeseci nije imao s njom odnosa, pa kako se Leotihida rodio po isteku tog vremena, Agis obznani da to nije njegovo dijete. Zbog toga je Leotihidi kasnije bilo uskraćeno nasljedstvo prijestolja.

24. Poslije katastrofe Atenjana na Siciliji Hijani, Lezbljani i Kizičani[125] poslaše u Spartu poslanike da se dogovore o odmetnuću od Atene. Premda su Lezbljane podupirali Beoćani, a Kizičane Farnabaz,[126] po Alkibijadovu nagovoru Spartanci izabraše da prvo pomognu Hijanima.[127] Isplovivši, on osobno navede na otpadništvo gotovo svu Joniju, a k tome je zajedno s lakedemonskim vojskovođama nanosio Atenjanima mnogo štete. Ali Agis mu je bio neprijatelj zbog uvrede koju mu je kao mužu nanio, a jedila ga je i njegova slava; jer je kolalo govorkanje da sve uspjehe postiže preko Alkibijada i da ih njemu duguje; a već su i od ostalih Spartanaca oni najmoćniji i najčastoljubiviji iz zavisti teško podnosili Alkibijada. Ovi, dakle, osiliše i postigoše da poglavarstva odaslaše u Joniju nalog da ga se ubije.

No Alkibijad je, doznavši to potajno unaprijed i uplašivši se, i dalje s Lakedemonjanima sudjelovao u svim pothvatima, ali je na svaki način izbjegavao da im dođe u ruke, a onda, predavši se radi sigurnosti Tisafernu, satrapu kraljevu,[128] odmah postao prvi i najznatniji na njegovu dvoru. Jer njegova okretnost i izvanredna spretnost izazivahu divljenje barbarina koji nije bio čovjek otvoren, nego podmukao i opak; pored toga, Alkibijadova umiljatost u svakodnevnu ophođenju i saobraćanju bila je tolika da nijedna ćud nije mogla ostati neosjetljiva na nju niti joj se ikoja narav mogla oduprijeti, nego su i oni koji su ga se bojali i poprijeko ga gledali osjećali u njegovu društvu i pri viđanju s njime ne manje zadovoljstvo i njegov osvajajući šarm. Zato se Tisaferno, koji je inače bio među Perzijancima najžešći mrzitelj Helena, tako predavao Alkibijadovu laskanju da ga je čak nadmašivao svojim uzvratnim udvornostima. Onome od svojih vrtova, koji je bio najljepši zbog osvježavajućih voda, livada s odmarališima i zaklonima iskićenima kraljevskim sjajem,[129] nadjenuo je Alkibijadovo ime; i svi su ga neprekidno tako zvali i nazivali.

25. Odrekavši se, dakle, spartanske stvari zato što im nije vjerovao i bojao se Agisa, ocrnjivao ih je i napadao pred Tisafernom ne dopuštajući

da im izdašno pomaže i da potpuno uništi Atenjane, nego radeći na tome da ih škrtim podupiranjem postepeno istrošuje i skučuje, te ih jedne i druge uzajamnim iscrpljivanjem čini lakim plijenom za kralja. Tisaferno ga je opet rado slušao; bilo je očito da ga voli i divi mu se tako da su u Alkibijada pogled upirali Heleni s obiju strana, a Atenjani, trpeći njegovu odmazdu, kajali su se zbog mjera što su ih poduzeli protiv njega. No i njega je sad već mučio strah da u slučaju potpuna uništenja njegova rodnoga grada ne dođe u ruke Lakedemonjana koji su ga mrzili.

U to su se vrijeme gotovo sve sile Atenjana nalazile na Samu; odande su pomorskim snagama nastojali povratiti saveznike koji su se odmetnuli, a držali u poslušnosti ostale budući da su na neki način još bili kadri da na moru izađu na kraj s neprijateljima; ali su bili u stalnu strahu od Tisaferna i sto i pedeset njegovih feničkih troveslarki, za koje se govorkalo da tek što nisu stigle, a poslije čijeg dolaska njihovu gradu[130] nije više ostajalo nikakve nade u opstanak. Znajući to, Alkibijad tajno posla pouzdanike na Sam k utjecajnim Atenjanima ulijevajući im nadu da će im osigurati Tisafernovo prijateljstvo ne ugađajući time, reče, mnoštvu, niti vjerujući njemu, nego aristokratima odvaže li se pokazati valjanim ljudima i, učinivši kraj drskosti naroda, svojim vlastitim zalaganjem spasiti svoju stvar i svoj grad.

Ostali su aristokrati bili veoma naklonjeni Alkibijadu; ali jedan od zapovjednika, Frinih iz općine Dirade, opirao se naslutivši – a to je stvarno i bilo tako – da Alkibijadu nije ništa više stalo do oligarhije nego do demokracije, već da samo nastoji na ovaj ili onaj način biti pozvan natrag iz progonstva, pa se služi potvorama protiv naroda radi ulagivanja moćnicima, pokušavajući tako sebi pribaviti njihove dobre usluge. Kako je njegovo mišljenje ostalo u manjini i on sada postao deklariranim neprijateljem Alkibijadu, posla tajnu poruku Astiohu, zapovjedniku neprijateljskog brodovlja, potičući ga neka se čuva Alkibijada i neka ga dade uhititi budući da ovaj igra dvostruku igru. Ali promaklo mu je da se tu izdajica dogovara s izdajicom. Jer Astioh, u strahu pred Tisafernom i videći da Alkibijad ima na nj velik utjecaj, odade obojici Frinihovu poruku. Alkibijad posla smjesta na Sam ljude da optuže Friniha. Kako su svi bili ogorčeni i udruživali se protiv Friniha, te kako nije vidio drugog izlaza iz nastala neugodnog položaja, ovaj pokuša izliječiti zlo još većim. Ponovo, naime, posla k Astiohu predbacujući mu zbog odavanja njegove prethodne poruke, ali obećavajući da će mu u ruke predati brodove i tabor Atenjana.

Ta Frinihova izdaja nije, međutim, Atenjanima naškodila uslijed Astiohove protuizdaje. Jer ovaj i tu Frinihovu poruku prokaza Alkibijadu. No Frinih, predvidjevši to i očekujući ponovnu optužbu Alkibijadovu, preduhitri ga sam objavivši Atenjanima da neprijatelji kane poduzeti napad morem i posavjetuje ih da budu kod svojih lađa i da utvrde tabor. Kad je, dok su oni bili zaposleni time, ponovo stiglo pismo od Alkibijada u kojem ih je pozivao neka se čuvaju Friniha jer on nudi neprijateljima izdaju njihova brodovlja, ne povjerovaše misleći da se Alkibijad, koji dobro zna neprijateljske pripreme i namjere, služi njima da bi lažno

ocrnio Friniha. No kasnije, kad je jedan od graničara, Hermon, udarcem bodeža na trgu usmrtio Friniha, u nastaloj istrazi Atenjani osudiše Friniha već mrtva zbog izdaje, a Hermonu i njegovim suučesnicima dodijeliše vijence.[131]

26. Ali tada na Samu Alkibijadovi prijatelji nadvladaše, pa poslaše Pisandra u Atenu da potakne prevrat i ohrabri utjecajne ljude da sruše demokraciju i preuzmu u svoje ruke vođenje državnih poslova, jer će im pod tim uvjetom Alkibijad pribaviti prijateljstvo i savezništvo Tisaferna. To je, naime, bio izgovor i izlika onima koji su nastojali uspostaviti oligarhiju. A kad takozvanih »pet tisuća« – a radilo se stvarno o četiri stotine – dođoše na vlast i preuzeše kontrolu nad gradom,[132] nisu već ni najmanje marili za Alkibijada, a rat su vodili mlitavije dijelom zato što nisu imali povjerenja u svoje sugrađane koji su još jednako bili nepovjerljivi prema promjeni vlasti, a dijelom jer su smatrali da će Lakedemonjani, koji su uvijek blagonaklono gledali na oligarhiju,[133] biti prema njima popustljiviji. U tim prilikama demokrati iz grada bili su mirni protiv volje, a iz straha; ta nemalo onih koji su se otvoreno suprotstavljali »četiri stotine« bili su smaknuti; ali oni na Samu, doznavši za to i ljuteći se, bili su željni da odmah plove na Pirej i pošto poslaše po Alkibijada i imenovaše ga vrhovnim zapovjednikom, zahtijevahu neka ih vodi u rušenje tirana.

Ali on, daleko od osjećaja koji bi se mogli pojaviti u koga drugoga koji bi, iznenada uzdignut do velike moći naklonošću mnoštva, zadovoljan mislio da treba da im odmah u svemu ugađa i ni u čemu ne proturječi budući da su ga od lutalice i prognanika učinili vođom i zapovjednikom tolikih lađa, tabora i tako znatne vojne sile, postupio je kao što priliči velikom vojskovođi – suprotstavio se slijepom bijesu koji ih je vukao spriječivši tako da počine sudbonosnu grešku, pa je barem u toj prilici očigledno donio spas svome gradu. Jer da su, digavši sidro, otplovili kući, neprijatelji bi odmah, bez boja, imali u vlasti čitavu Joniju, Helespont i otoke dok bi se Atenjani borili s Atenjanima učinivšii vlastiti grad sijelom građanskoga rata; a da do tog rata nije došlo, više nego itko drugi zaslužan je Alkibijad ne samo nagovarajući i upućujući mnoštvo nego i pojedinačno, čovjeka po čovjeka, sad zaklinjući, sad silom zadržavajući. U tome mu je pomoćnikom bio i Trasibul iz Stirije,[134] koji je bio uza nj i žestoko je vikao; imao je, naime, kako se pripovijeda, najjači glas od sviju Atenjana.

A plemenito je bilo i ono drugo što je uradio Alkibijad: obećao je da će feničke lađe, koje su Lakedemonjani očekivali poslane od kralja, ili privući na stranu Atenjana ili barem postići da ne stignu Lakedemonjanima i isplovio je svom brzinom. I premda su se brodovi pojavili kod Aspende,[135] Tisaferno ih nije doveo, nego se iznevjerio Lakedemonjanima, ali je i jedna i druga strana pripisivala razlog tome skretanju lađa Alkibijadu, a osobito Lakedemonjani koji su ga optuživali da je on uputio barbarina neka mirno gleda kako Heleni uništavaju jedni druge. Bilo je, naime, posve jasno da je strana kojoj se pridruži takva pomorska sila drugu u potpunosti lišavala vlasti nad morem.

27. Potom budu »četiri stotine« zbačene, pri čemu su Alkibijadovi prijatelji usrdno surađivali s pristalicama demokratske stranke; iako su sad građani koji su ostali u gradu željeli i tražili da se Alkibijad vrati, on je sam mislio da se ne smije vratiti praznih ruku niti bez ikakva uspjeha, samo zahvaljujući sažaljenju i milosti mnoštva, nego u sjaju slave. Stoga ponajprije s malim brojem lađa sa Sama oplovi more oko Knida i Kosa;[136] čuvši ondje da Spartanac Mindar s cijelim brodovljem[137] plovi na Helespont, a da ga Atenjani slijede, požuri u pomoć atenskim stratezima. I igrom slučaja stigne sa svojih osamnaest troveslarki upravo u presudnom trenutku kad su obje strane, pošto su se pobile svojim lađama kod Abida,[138] vodile tešku borbu s podjednakim udjelom u pobjedi i porazu sve do večeri. Pojava Alkibijada potakne suprotne misli kod obiju zaraćenih strana[139] – neprijatelji su se ohrabrili, a Atenjani smeli. Ali on brzo istakne prijateljsku zastavu[140] na admiralskoj lađi, pa se zaleti na one Peloponežane koji su bili u pobjedonosnu gonjenju. Porazi ih i potisne prema kopnu a onda, slijedeći ih u stopu, razbijao im je i onesposobljavao brodove, dok su posade plivale na obalu gdje im je Farnabaz sa svojom pješadijom pritjecao u pomoć[141] i borio se uz more da zaštiti lađe. Na koncu Atenjani zarobiše trideset neprijateljskih brodova, a spasiše svoje ugrožene,[142] te postaviše pobjedni znak.[143]

Postigavši tako sjajan uspjeh i tjeran častoljubljem da se odmah podiči pred Tisafernom, pripremivši gostinske i prijateljske darove,[144] te praćen pravom carskom svitom,[145] uputi se k njemu. Ali doček ne bi onakav kakav je očekivao, već se Tisafernu, koga su Lakedemonjani odavna grdili i koji se plašio da ne bude okrivljen pred kraljem,[146] učini da je Alkibijad došao u pravi čas i, uhitivši ga, zatvori ga u Sardu misleći da će to nedjelo raspršiti svađe Spartanaca.

28. Po isteku trideset dana Alkibijad odnekud nabavi konja i umakne svojim čuvarima pa uteče u Klazomenu.[147] I još k tome okleveće Tisaferna da ga je on pustio, a sam, otplovivši u tabor Atenjana[148] i doznavši da su Mindar i Farnabaz zajedno u Kiziku,[149] potakne vojnike riječima da je nužno da se s neprijateljima bore i na moru i na kopnu, »pa, Zeusa mi, i opsijedanjem utvrda«; jer nema ni novaca ako njihova pobjeda ne bude posvemašnja; popunivši lađe momčadi i zaplovivši prema Prokonezu,[150] naredi neka opkoljuju i hvataju mala plovila, te ih budno drže pod paskom da neprijatelji ne uzmognu niodakle nazrijeti da se on približava.

A zgodilo se i da je iznenada pala obilna kiša, pa su mu i gromovi i tama pomogli da prikrije svoj manevar. Jer nije izmakao samo pažnji neprijatelja nego i Atenjana budući da je isplovio izdavši im naređenje za ukrcavanje kad su to već prestali očekivati. I domala tama se raspršio, te je bilo vidjeti peloponeske brodove kako se ljuljaju pred kizičkom lukom. Pobojavši se tada da ga zbog mnoštva njegovih lađa ne opaze iz daljine pa pobjegnu na kopno, naredi stratezima[151] da lagano ploveći zaostaju, a sam se s četrdeset lađa pojavi na vidiku i stane izazivati neprijatelje na bitku. A kad su oni, potpuno zavarani i omalovažívši ono što su smatrali malobrojnim atenskim lađama, zaplovili njima ususret, odmah dođe do

sukoba i zametne se bitka, ali kad ostale atenske lađe navališe na njih dok je već borba bila u toku, pobjegoše prestravljeni.

Tad Alkibijad s dvadeset svojih najboljih lađa izvede prodor kroz neprijateljske redove, te pristane uz obalu i iskrca se, a onda napadne neprijatelje koji su bježali s brodova i mnogo ih pobije; pobijedivši Mindara i Farnabaza koji su pritekli u pomoć, ubije Mindara koji se odlučno borio, a Farnabaz pobježe. Uz mnoštvo i mrtvih i oružja koje ostade u rukama Atenjana oni zaplijeniše i sve neprijateljske brodove, a kako su se domogli i Kizika koji je Farnabaz prepustio njegovoj sudbini, a Peloponežani u njemu bili uništeni, ne samo da su imali čvrsto u vlasti Helespont, nego su jednim udarcem istjerali Lakedemonjane i s ostalog mora. Uhvaćen bi i izvještaj koji je lakonskim stilom obavještavao efore o nesreći što ih je zadesila: »Lađe izgubljene; Mindar mrtav; ljudi gladuju; ne znamo što da radimo.«

29. Alkibijadovi su se vojnici tako ponijeli i ispunili tolikim ponosom da su smatrali da im je, nepobijeđenima, ispod časti da se miješaju s ostalom vojskom koja je pretrpjela brojne poraze. Jer kratko prije toga dogodilo se da su poslije Trasilova poraza kod Efeza[152] Efežani podigli brončani pobjedni znak Atenjanima na sramotu. To su Alkibijadovi vojnici zamjerali Trasilovima veličajući sebe i svoga vojskovođu i odbijajući da s onima dijele bilo vježbališta bilo prostor u taboru. Ali kad Farnabaz s mnoštvom konjice i pješadije udari na njih kad su bili upali na područje Abida, Alkibijad, pohitavši im u pomoć protiv njega, potuče Farnabaza i nastavi ga skupa s Trasilom goniti sve do mraka, oba se dijela vojske izmiješaše i vratiše u tabor u uzajamnom prijateljstvu i radosti.

Podigavši sutradan pobjedni znak, Alkibijad stade pljačkati Farnabazovu zemlju, a da je se nitko nije usuđivao braniti. Zarobi, štoviše, neke svećenike i svećenice, ali ih pusti bez otkupnine. Kad je krenuo u ratni pohod protiv Halkedonjana[153] koji su se odmetnuli i primili lakedemonsku posadu i namjesnika grada, čuvši da su sva dobra u zemlji skupili, te ih pohranjuju kod Bitinjana koji su im prijatelji, dođe s vojskom na granicu Bitinije i, poslavši glasnike, stade prekoravati Bitinjane. A oni se uplašiše pa mu predadoše plijen i sklopiše ugovor o prijateljstvu.

30. Dok je opasavao Halkedon zidovima od mora do mora, dođe Farnabaz da razbije opsadu, a Hipokrat, spartanski namjesnik grada, izvede svoje trupe pa napadne Atenjane. Ali Alkibijad, rasporedivši svoje jedinice istovremeno protiv obiju vojski, natjera Farnabaza u sramotan bijeg, a Hipokrata ubije zajedno s mnogo njegovih potučenih ljudi.

Otplovivši zatim osobno na Helespont, utjerivao je novac i osvojio Selimbriju[154] zanemarivši svoju sigurnost u najnezgodnijem času. Jer oni koji su nudili predaju grada dogovorili su se da će mu dati znak podignutom upaljenom bakljom u ponoć, ali su bili prinuđeni to učiniti prije ugovorena vremena jer su se uplašili jednog suurotnika koji je iznenada promijenio mišljenje. Iako u času kad je zublja bila podignuta vojska još nije bila spremna, Alkibijad uze sa sobom tridesetak svojih ljudi, pa trkom požuri ka gradskim zidovima naloživši ostalima da ga

slijede najvećom brzinom. Kad mu se otvoriše gradska vrata i njegovoj se tridesetorici priključilo dvadeset lako naoružanih pješaka, provalivši u grad, opazi kako Selimbrijci s oružjem jure njemu u susret. Kako se činilo da nema nade u spas ako im se odupre, a da pobjegne on koji je na svim svojim vojnama do toga dana ostao nepobijeđen – za to je odveć volio pobjedu, dade trubom znak za tišinu, te naredi jednome od svojih ljudi da objavi Selimbrijcima[155] neka ne pružaju oružan otpor Atenjanima. Na taj proglas odmah splasne žar jednih za borbom jer su mislili da je čitava atenska vojska unutar gradskih zidina, dok drugi postadoše mekši nadom u mirnu nagodbu. Dok su oni tako, sastavši se, pregovarali, pristiže sva Alkibijadova vojska i, zaključivši da su, kao što je i bilo, Selimbrijci miroljubivo raspoloženi, Alkibijad se poboja da njegovi Tračani ne opustoše grad. Bilo ih je, naime, mnogo, a služili su u vojsci rado iz naklonosti i odanosti Alkibijadu. Stoga ih sve odasla iz grada, a Selimbrijcima na njihovu molbu ne učini ništa nažao nego, uzevši samo od njih novaca i smjestivši posadu u grad, otiđe.

31. U međuvremenu atenski stratezi koji su opsjedali Halkedon sklopiše s Farnabazom ugovor o miru uz uvjete da dobiju novac i da Halkedon bude opet podložan Atenjanima, a da oni ne pustoše Farnabazovu zemlju i da Farnabaz dade sigurnu pratnju atenskome poslanstvu do kralja. Kad je, dakle, po Alkibijadovu povratku Farnabaz zahtijevao da se i on zakune na ugovorene odredbe, Alkibijad odbije sve dok se Farnabaz njima ne zakune.

Pošto su bile položene prisege, pođe na Bizanćane [156] koji su se bili odmetnuli i stade opasavati grad zidom. Ali pošto Anaksilaj, Likurg i neki drugi pristadoše da mu izruče grad pod uvjetom da ne bude opljačkan, proširi priču da ga prijeteći zapleti u Joniji tjeraju odande, pa za dana otplovi sa svim lađama, ali noću se potajno vrati,[157] te se sam iskrca s teško naoružanim pješacima. Primakavši se gradskim zidovima, mirovao je ondje dok je brodovlje, otplovivši do gradske luke i nastojeći se silom probiti uz mnogo vike, buke i galame,[158] zadavalo Bizanćanima velik strah neočekivanošću napada, a istovremeno pružalo priliku atenskim pristalicama da bez ikakve opasnosti prime Alkibijada u grad budući da su svi žitelji hitali u pomoć luci i brodovima. Pa ipak, ne predadoše se bez borbe; jer Peloponežani, Beoćani i Megarani koji su se nalazili u Bizantiju natjeraše u bijeg i stjeraše ponovo na brodove vojnike s lađa, a kad opaziše da su Atenjani u gradu, postavivši se u bojni red, navaljivahu na njih. Pošto dođe do ljute bitke, Alkibijad pobijedi na desnom krilu i Teramen[159] na lijevom; od preživjelih neprijatelja oko tri stotine uhvatiše žive.

Od Bizanćana poslije bitke niti jedan ne pogibe niti bi prognan. Pod tim su, naime, uvjetom predali svoj grad i to je bilo uglavljeno s atenskim pristašama koji ne zatražiše nikakve posebne povlastice za sebe. Zato je i Anaksilaj, kad se u Lakedemonu protiv njega vodio sudski postupak zbog izdaje, svojim govorom pokazao da se ne stidi svog čina. Jer, rekao je, kako nije Lakedemonjanin nego Bizanćanin i kako je vidio u opasnosti ne Spartu nego Bizantij, jer je grad bio opkoljavan zidom, ništa nije moglo biti uvoženo, a postojeće su zalihe trošili Peloponežani i Beoćani dok su

Bizanćani sa ženama i djecom gladovali. Nije on, reče, izdao grad neprijateljima, nego ga je oslobodio ratnih strahota ugledajući se u tome u najvrlije Lakedemonjane u čijim je očima uopće samo jedna stvar časna i pravična: probitak domovine. Čuvši to, Lakedemonjani, osjetivši iskreno poštovanje, oslobodiše te ljude optužbe.

32. Alkibijad pak, čeznući da najzad vidi svoj dom i još više želeći da se pokaže pred sugrađanima sad kad je odnio tolike pobjede nad neprijateljima, otplovi. Njegove su atičke lađe bile ukrašene mnogobrojnim štitovima i ratnim plijenom, mnogo su zarobljenih brodova vukle za sobom, a još su brojnije bile pramčane ukrasne figure[160] pobijeđenih i uništenih brodova što ih je vozio. Jednih i drugih bilo je ne manje od dvije stotine.[161]

No ono što Samljanin Duris, koji tvrdi da je Alkibijadov potomak, dodaje tome da je svirač na fruli Hrisogon, pitijski slavodobitnik,[162] svirkom davao takt veslačima,[163] a da im je zapovijedi izdavao tragički glumac Kalipid, obojica zaogrnuti u duge, glatke gornje i lepršave donje haljine[164] i u ostali glumački nakit, dok je admiralski brod ulazio u luke s grimiznim jedrom kao da s pijanke polazi na ophod bančenja, nije zabilježio ni Teopomp, ni Efor, ni Ksenofont,[165] a nije ni vjerojatno da bi se Alkibijad pred Atenjanima tako razmetljivo vraćao poslije progonstva i mnogih nevolja; dapače, on je čak sa strahom pristajao u luci i, kad je pristao, nije stupio sa svoje troveslarke na obalu dok nije s palube na koju je stao ugledao na obali nazočna svog bratića Euriptolema i brojne druge prijatelje i rođake koji su ga svečano dočekivali i pozivali da iziđe.

Kad se iskrcao, činilo se da ljudi, dolazeći im u susret, uopće ne vide ostale vojskovođe, nego su, strčavajući se k njemu, vikali, pozdravljali ga, pratili ga putem, prilazći stavljali mu vijence na glavu, dok su oni koji mu se nisu uspijevali primaći gledali u nj izdaleka, a stariji su ga pokazivali mladima. Ali mnoga se suza bila izmiješala s radošću grada i sjećanje na predašnje nesreće sa sadašnjom srećom jer su računali da ne bi izgubili Siciliju, niti bi ih iznevjerilo bilo koje drugo očekivanje da su onda ostavili Alkibijada na čelu onog pohoda i vojske, kad je sada, preuzevši grad, s mora gotovo sasvim istjeran, a na kopnu još jedva gospodar vlastitih predgrađa i sam u sebi pocijepan, uskrisio iz turobnih i bijednih ostataka, te ne samo ponovno uspostavio njegovu nadmoć na moru, nego ga i posvuda na kopnu učinio pobjedonosnim.

33. Zaključak narodne skupštine da se Alkibijad pozove natrag bio je usvojen još ranije na pismeni prijedlog Kritije,[166] sina Kaleshrova, kako je sam Kritija opjevao u svojim elegijama, podsjećajući Alkibijada na tu uslugu ovim riječima:

Prijedlog koji te vrati, ja ga iznijeh pred svima;
Rukopis bijaše moj, djelo to uradih ja.
Pečat jezika moga na r'ječima ovim počiva.[167]

U vrijeme o kojem govorim, pošto se narod sabrao u skupštini, Alkibijad, istupivši, nakon što je oplakao i ožalio svoje patnje i malo i umjereno prekorio narod, ali glavninu nevolja pripisao nekoj zloj sudbini i svome

zavidnome zloduhu, izloži najopširnije svoje nade u pogledu pobjede nad neprijateljima i potakne slušaoce da budu hrabri, te bi ovjenčan zlatnim vijencima i izabran vrhovnim zapovjednikom s neograničenim ovlaštenjima i na kopnu i na moru.[168] Izglasaše također da mu se vrati njegov imetak i da Eumolpovići i Glasnici opozovu kletve koje su bacili na nj po nalogu naroda. Dok su oni povlačili svoje kletve, posvetni svećenik Teodor reče: »Ta ja nisam na nj niti zazvao nikakvo zlo ako on ne čini krivo gradu«.[169]

34. Ali dok je Alkibijada tako pratila sjajna sreća, neke je ipak uznemirivalo vrijeme njegova povratka. Jer na dan u koji je doplovio svetkovale su se Plinterije[170] u čast božici Ateni. Praksiergovići[171] proslavljaju te svete obrede u strogoj tajnosti dana dvadeset petog targeliona[172] skinuvši nakit s boginje i zastrijevši njezin kip. Iz tog razloga smatraju Atenjani taj dan u najvećoj mjeri nesretnim za ma kakve poslove. Činilo se, dakle, da se boginja svojim ni prijaznim ni blagonaklonim dočekom zakriva pred Alkibijadom i tjera ga od sebe. Pa ipak, iako je sve ispalo baš po njegovoj želji, pa je posadama opremano stotine troveslarki s kojima je kanio opet isploviti, obuze ga jedno nimalo neplemenito častoljublje koje ga zadrži u Ateni do eleusinskih misterija.[173]

Otkako je, naime, Dekeleja bila utvrđena[174] i neprijatelji svojim prisustvom ondje držali u vlasti prilaze Eleusini,[175] sveta je povorka, idući onamo morem, bila bez ikakva sjaja; dapače, žrtve, plesovi i mnogi od svetih obreda koji su se obavljali putem[176] kad su odvodili Ijakhov[177] pohod bili su silom prilika izostavljani. Stoga se Alkibijadu činilo da bi bilo lijepo i za njegovu bogobojaznost u očima bogova i za njegov dobar glas u očima ljudi vratiti svetkovini njezin tradicionalni izgled tako da isprati i oružjem od neprijatelja zaštiti svetu povorku; jer ili će potpuno umanjiti i poniziti Agisa[178] ako se ne makne, ili će biti svetu i bogougodnu bitku za najuzvišenije i najveće svetinje na pogled rodnome gradu i imat će sve svoje sugrađane za svjedoke svome junaštvu.

Čim je to odlučio i odluku saopćio Eumolpovićima i Glasnicima, smjesti osmatrače na uzvisine, a u osvit dana posla naprijed izvidnice, te uzevši sa sobom svećenike, zaređenike[179] i njihove vodiče[180] i okruživši ih svojim trupama, povede ih dostojanstvno i šutke pružajući kao vojskovođa tako uzvišen i božjeg veličanstva dostojan prizor da su ga oni, koji mu nisu bili zavidni, nazivali velikim svećenikom i vodičem zaređenika. Kako ga se nitko od neprijatelja nije usudio napasti, u sigurnosti dovede povorku natrag u grad, te mu silno poraste ponos, a u njegovoj vojsci uvjerenje da je neodoljiva i nepobjediva pod njegovim zapovjedništvom. Prosti i siromašni puk je tako osvojio da su začuđujuće strastveno žudjeli da im on bude tiranin; neki su o tome govorili, pa čak i dolazili k njemu pozivajući ga da se uzdigne nad zavist te ukine skupštinske zaključke i zakone i ukloni brbljavce koji upropašćuju grad da može po svojoj volji voditi državne poslove i postupati bez straha od denuncijanata.[181]

35. Kakvo je, međutim, bilo njegovo osobno mišljenje o tiranidi, nepoznato je; ali najutjecajniji među građanima, uplašivši se toga,

potrudiše se da što više ubrzaju njegov odlazak s brodovljem pa mu, uza sve ostalo, i drugove u zapovjedništvu izglasaše posve po njegovoj želji.[182] Isplovivši, dakle, sa sto lađa i pristavši na Andru,[183] pobijedi u bitki otočane i Lakedemonjane koji su bili ondje, ali grad ne osvoji, nego to postade prvom od novih optužbi njegovih neprijatelja protiv njega.

Ako je ikada nekog čovjeka uništila njegova slava, čini se da je to bio Alkibijad. Kako je bila velika i kako su mu uslijed njegovih uspjeha priznavali obilje smjelosti i oštroumlja, neuspjesi su izazivali sumnjičenja da se nije dovoljno potrudio jer je njegov prestiž pobuđivao nevjericu u to da nije mogao uspjeti; ta da je samo uložio više ozbiljna truda, ništa mu ne bi izmaklo. Očekivali su da čuju i da je Hij osvojen kao i ostala Jonija. Stoga su bili nezadovoljni doznajući da nije sve obavio kako su željeli odmah i bez okolišanja, a nisu se obazirali na nestašicu novca zbog koje je, ratujući s ljudima koje je opskrbljivao veliki kralj, bio prisiljavan da često ostavlja svoj tabor i odlazi brodovima da pribavlja novac za plaću i hranu.[184] Iz te nužde potekla je konačna i odlučujuća optužba protiv njega.

Kad su Lakedemonjani kao zapovjednika brodovlja odaslali Lisandra[185] i on svakome mornaru stao nuditi po četiri obola[186] umjesto tri, od novca što ga je dobio od Kira,[187] Alkibijad, koji je već s mukom isplaćivao i tri obola, otplovio je u Kariju da namakne novaca. Onaj koga je ostavio na čelu brodovlja, Antioh, bio je dobar kormilar, ali inače nerazborit i primitivan; premda je imao izričit nalog od Alkibijada da se ne upušta u pomorski boj čak ni ako neprijatelji budu navaljivali, on pokaza takav drzak prezir prema uputama svog zapovjednika da je, napunivši momcima svoju vlastitu i još jednu drugu troveslarku, zaplovio prema Efezu i krstario uz pramce neprijateljskih brodova uz mnoštvo bezočnih i lakrdijaških kretnji i povika. Lisandar ga, međutim, isprva pogna izvezavši se samo s nekoliko lađa, ali kako su Atenjani priskakali Antiohu u pomoć, zaplovi svim lađama i pobijedi, te ubije Antioha i uhvati mnogo lađa i ljudi, pa podigne pobjedni znak.[187a] Kad je to čuo, Alkibijad se vrati na Sam, te se izveze s čitavim brodovljem i stane izazivati Lisandra na bitku. Ali ovaj je bio zadovoljan svojom pobjedom i nije prihvatio izazov.

36. Jedan od onih u taboru koji su mrzili Alkibijada, Trasibul,[188] sin Trasonov, budući da mu je bio neprijatelj, otplovi u Atenu da ga optuži. Razdraživši tamošnje njegove protivnike reče narodu da je Alkibijad upropastio stvar i skrivio gubitak lađa ponašajući se u službi bahato i prepuštajući zapovjedničke dužnosti ljudima koji su stjecali najveći utjecaj na nj pijančevanjem i mornarskim torlanjem da bi sam u miru mogao skupljati novac krstareći naokolo i razvratno živjeti opijajući se i bludničeći s kurtizanama iz Abida[189] i Jonije, dok je za sve to vrijeme neprijateljsko brodovlje bilo usidreno u maloj udaljenosti. Zamjerahu mu i podizanje utvrde što ju je za sebe sagradio u Trakiji kod Bisante[190] da mu, tvrdili su, bude utočište za slučaj da ne bude mogao ili htio živjeti u domovini. Davši se uvjeriti, Atenjani izabraše druge stratege[191] pokazujući tako svoju srdžbu i zlovolju prema njemu. Kad je za to doznao i pobojao se, Alkibijad se posvema udalji iz tabora i, skupivši najamnike, stade za vlastiti račun ratovati protiv onih Tračana koji nisu priznavali nikakva

kralja;[192] ubrao je mnogo novaca od svojih zarobljenika i ujedno pružao sigurnost od barbara Helenima koji su obitavali u susjedstvu.

Kako su stratezi Tidej, Menandar i Adimant,[193] pod čijim su se zapovjedništvom sve lađe kojima su Atenjani raspolagali nalazile kod Kozje Rijeke,[194] imali običaj da izjutra plove prema Lisandru, ukotvljenu kod Lampsaka,[195] izazivajući ga na bitku i onda se vraćaju natrag, te ostatak dana provode u neredu i nebrizi jer su, naime, prezirali svog protivnika, Alkibijad, koji je boravio u blizini,[196] nije izdržao da mirno i nehajno gleda takvo ponašanje, nego je, dojahavši, upozoravao stratege da im je sidrište loše jer to mjesto nema ni luke, ni grada, da namirnice dopremaju izdaleka, iz Sesta,[197] a posadama, kako koji izađe na kopno, dopuštaju da lutaju i raspršuju se kamo tko hoće, dok je nasuprot njima usidreno brodovlje naviknuto da šutke i bespogovorno izvršava svaku riječ izdane zapovijedi.

37. Unatoč tim Alkibijadovim riječima i njegovu savjetu da brodovlje premjeste na sidrište kod Sesta, stratezi nisu nimalo marili; a Tidej ga čak uvrijedi naredivši mu da se udalji jer sad nije strateg on nego drugi. Naslutivši da tu ima i neke izdaje, Alkibijad otiđe i reče znancima koji su ga ispraćali iz tabora da bi, da ga stratezi nisu tako sramotno otpravili, u malo dana prisilio Lakedemonjane da se, htjeli oni to ili ne, upuste u odlučnu pomorsku bitku ili da ostave svoje brodove.[198] Jednima se činilo da se hvasta, drugima da je to što govori vjerojatno ako bi samo, dovevši svoje brojne tračke kopljanike i konjanike, kopnom napadao i uznemirio neprijateljski tabor.

Da je on ipak i predobro uočio pogreške Atenjana, ubrzo je posvjedočila stvarnost. Jer kad je Lisandar iznenada i neočekivano udario na njih, samo je osam troveslarki s Kononom[199] uspjelo umaći, dok su ostale, nešto manje od dvije stotine, bile odvedene kao ratni plijen. Pohvatavši tri tisuće živih ljudi, Lisandar ih dade posmicati.[200] Malo potom zauze i Atenu, spali njezine lađe i razori Duge zidove.[201]

Poslije toga Alkibijad, uplašivši se Lakedemonjana koji su sada vladali i kopnom i morem, prijeđe u Bitiniju[202] dijelom vozeći, a dijelom noseći sa sobom brojno blago, premda ga je još više ostalo u utvrdi u kojoj je živio. Kako je opet u Bitiniji izgubio znatan dio svog imetka i bio opljačkan od tamošnjih Tračana, odluči poći k Artakserksu[203] držeći da se neće pokazati lošijim od Temistokla, ako kralj bude iskušavao njegove usluge, a boljim po motivu zbog kojeg ih nudi; jer neće kao onaj biti kralju od pomoći i iskati njegovu ratnu silu protiv svojih sugrađana nego domovini na korist, a protiv zajedničkih neprijatelja; misleći da će mu Farnabaz najprije omogućiti siguran put do kralja, otiđe k njemu u Frigiju;[204] ondje je živio s njime dodvoravajući mu se i istovremeno primajući od njega znakove počasti.

38. Atenjane je teško pogađao i sam gubitak prevlasti; ali kad Lisandar, lišivši ih i slobode, predade grad »tridesetorici«,[205] u času kad je sve već bilo propalo razabirali su ono na što nisu ni pomišljali dok je još spas bio u njihovoj moći jadikujući i nabrajajući svoje pogreške i nepromišljenosti od kojih najvećom smatrahu drugi izljev srdžbe protiv

Alkibijada. Ta bio je odbačen bez ikakve vlastite krivnje, nego su, razljutivši se na nj zato što je njegov podređeni sramotno izgubio nekoliko lađa, sami još sramotnije lišili grad najsposobnijeg i najiskusnijeg vojskovođe. Pa ipak, iz nastale ih je stiske pridizala neka neodređena nada da atenska stvar nije posvema izgubljena sve dok je Alkibijad na životu, jer se ni ranije nije zadovoljio time da živi kao prognanik ne miješajući se ni u šta i u miru, pa neće ni sada, ako raspolaže dostatnim sredstvima, mirno gledati zloporabu vlasti Lakedemonjana i bjesnilo »tridesetorice«.

Nije bilo bezrazložno što se mnoštvo uljuljkivalo u takve sanjarije kad je i »tridesetorici« padalo na um da se brinu, raspituju i vode najvećeg računa o tome što onaj radi i smišlja. Najzad Kritija[206] pokuša objasniti Lisandru da vlast Lakedemonjana nad Heladom nije sigurna sve dok je Atena demokratska. A Atenjanima, ako im raspoloženje prema oligarhiji i jest posve dobrohotno i povoljno, Alkibijad, dok je živ, neće dopuštati da ostanu mirni pri nastalom stanju stvari. No Lisandar se nije dao uvjeriti tim razlozima prije nego što mu je od poglavarstava kod kuće stigao štap s tajnom porukom[207] i nalogom da ukloni Alkibijada bilo zato što su se i oni uplašili odrešitosti i poduzetnosti toga čovjeka, bilo što su nastojali ugoditi Agisu.

39. Kad je, dakle, Lisandar poslao k Farnabazu tražeći da to uradi, a ovaj povjerio izvršenje tog djela svome bratu Mageju i stricu Susamitri,[208] slučajno je Alkibijad u to vrijeme živio u jednom selu[209] u Frigiji; ondje je imao uza se kurtizanu Timandru[210] i u snu je imao ovakvo viđenje: činilo mu se da je on odjeven u odjeću kurtizane, a da ona, držeći njegovu glavu u naručju, ukrašava njegovo lice bojeći mu oči i mažući ga bjelilom kao u žena.[211] Drugi pak tvrde da je u snu vidio Mageja kako mu odsijeca glavu i spaljuje tijelo. No svakako kažu da je to viđenje imao nedugo prije svoje smrti.

Oni što su bili poslani ne usudiše se ući k njemu, nego opkoliše kuću unaokolo pa je zapališe. Opazivši to, Alkibijad skupi što je više mogao odijela i posteljine, pa to baci u vatru, a onda, omotavši kabanicu oko svoje lijeve ruke pa trgnuvši desnom kratak mač, izjuri neozlijeđen od vatre prije nego što je odjeća bila zahvaćena plamenom, a barbari se raspršiše samo što ga ugledaše. Nitko se, naime, ne usudi oprijeti mu se niti sukobiti se s njime, nego, stavši podalje, gađahu ga kopljima i strijelama. Kad je tako pao, a barbari otišli, Timandra podiže mrtvo tijelo i zastrijevši ga i omotavši vlastitim haljinama, pobrine se za sjajan i častan pokop koliko je to već bilo moguće u tim prilikama.

Kažu da je kćerka te Timandre bila Laida prozvana Korinćankom premda je bila ratna zarobljenica iz Hikare, malog sicilskoga gradića.[212] Neki se opet slažu u drugim pojedinostima s tim opisom Alkibijadove smrti, ali tvrde da krivnja za nju nije bila ni na Farnabazu, ni na Lisandru, ni na Lakedemonjanima nego na samome Alkibijadu koji je, zavevši mladu ženu iz odlične obitelji, držao je kod sebe, a njezina braća, povrijeđeni nanesenom uvredom, zapališe noću kuću u kojoj je tada obitavao i ustrijeliše ga, kako je bilo spomenuto, dok je iskakao kroz vrata.[213]

Bilješke

[1] Vidi Platonov (?) dijalog *Manji Alkibijad* 121A.
[2] Vidi Isokrat XVI 25.
[3] Artemizij je rt na sjeveroistoku Eubeje. Bitka je bila između grčke mornarice pod Temistoklom i Kserksove perzijske.
[4] God. 447.
[5] Stvarno su bili bratučedi.
[6] Za Lamaha vidi *Nikiju* 12, 14 i 15 i glave 18–21 ovog životopisa. Formion se odlikovao u peloponeskom ratu. Trasibul (?–390) je slavni obnovitelj demokracije u Ateni god. 403. Teramen (?–404) je jedan od tridesetorice tirana koji je zbog svoje umjerenosti i opozicije teroru ostalih morao ispiti otrov.
[7] Sokratov učenik i osnivač kiničke filozofije Antisten napisao je (izgubljeni) spis Alkibijad; po drugima radi se o povjesničaru s Roda. Platonova je vijest u *Manjem Alkibijadu* (ako je doista Platonov) 122B. Zopir je bio stari tračni rob.
[8] U izgubljenoj tragediji.
[9] *Ose* 44. i dalje.
[10] Zbog račlanja, Alkibijad umjesto »(glavu) gavrana«, *kórakos*, izgovara *kólakos* »udvorice, laskavca«.
[11] Komički pjesnik. Djela su mu izgubljena. Aristofanov suvremenik (5/4. st. pr. n. e.).
[12] Također se zvao Alkibijad. Nije se ničim istakao.
[13] Trzalica se pravila od drveta, slonovače ili rožnjače ptičjeg pera.
[14] Beoćani (Teba je najveći grad Beotije) su bili smatrani tupavima i spore pameti.
[14a] Mitski je predak Jonjana (a to su bili i Atičani) po predaji Ijon, Apolonov sin.
[15] Po priči frulu, koju je Atena odbacila jer joj je puhanje nagrđivalo lice, našao je frigijski satir Marsija i izazvao Apolona na nadmetanje u svirci. Kad su Muze dosudile pobjedu bogu, on je, imajući po dogovoru pravo da s pobijeđenim uradi što hoće, Marsiji živu odrao kožu. Ta parabola o glazbi koja čini da čovjek (doslovno) »izađe iz sebe, iskoči iz kože« bila je čest motiv u antičkoj umjetnosti.
[16] Antifont iz Ramnunta (480–411), znamenit govornik, Tukididov učitelj, bio je član oligarhijske »četiri stotine« i prigodom njihova zbacivanja ubijen. Njegov govor protiv Alkibijada izgubljen je.
[17] Demokrat je često ime u Ateni. Ovaj je inače nepoznat.
[18] Jer će biti nečastan.
[19] Danas se smatra da je ta anegdota izmišljena: u govoru Alkibijada koji se pripisuje Andokidu nema joj spomena.
[20] Naslov tom pamfletu bio je *Pogrde*.
[21] To ne valja shvaćati doslovno; Sokratovi su osjećaji bili upravljeni na uzvišena čuvstva i duševne osobine Alkibijadove; no Sokrat je smatrao da se na dušu može djelovati samo srcem.
[22] Jer ga je Sokrat odvraćao od nemorala, pa time i od njih.
[23] Jampski trimetar pjesnika Friniha.
[24] Na jednome mjestu u *Etičkim spisima* Plutarh tu misao pripisuje Polemonu (?–273), koji je od 315. god. bio na čelu Akademije.
[25] *Fedro* 255D.
[26] Kasniji Sokratov tužitelj.
[26a] Meteci (*mětoikoi*, tj. doseljenici) doselili su iz ostale Grčke i stranih zemalja (osobito

Fenikije, Lidije, Sirije, Frigije) radi trgovine. Nisu imali građanska prava, ali su imovinskopravno bili punopravni.

[27] Stater je vrijedio 10 drahmi.

[28] Ubiranje poreza, carina, lučkih pristojbi, postotka od kupoprodaje i drugih daća država je davala u zakup ljudima koji su se mogli i udruživati.

[29] Kleant (300?–220), bio je na čelu stoičke škole od 263. god. Od njegovih djela sačuvana je samo znamenita himna Zeusu.

[30] Tukidid VI 15.

[31] Tj. valjda nijedno pjevanje *Ilijade* ni *Odiseje*.

[32] Školnici (»gramatičari«) odgovarali bi našim srednjoškolskim nastavnicima. Alkibijad hoće poniziti školnika jer gramatičari nisu popravljali Homera u stilskom pogledu nego su samo ispravljali nedostatke teksta, dakle nastojali rekonstruirati »autentičan tekst«.

[33] Svaki je javni funkcioner po isteku roka službe morao polagati račun o trošenju javnih novaca i tom ga je prilikom svaki građanin mogao optužiti ako je nalazio osnova za to.

[34] Potideja na Halkidici, na ulazu na palenski poluotok, odmetnula se 432. god. protiv Atenjana koji su poslali kaznenu ekspediciju u proljeće iste godine. Alkibijad opisuje svoje sudjelovanje u njoj u Platonovu *Simpoziju* 220B–E. Ekspedicija je trajala 3 godine.

[35] Potpuna je bojna oprema obuhvaćala štit, kacigu, oklop, nazuvke (štitnike za golijeni), mač i koplje. Hopliti (teško naoružani pješaci, osnovni vojni rod u većini grčkih država) morali su se naoružati na vlastiti trošak. Kao nagradu za pokazanu hrabrost država bi im kompenzirala trošak poklanjanjem počasne bojne opreme.

[36] Delij, grad na obali Beotije, na području Tanagre. God. 424. ondje su Tebanci potukli Atenjane.

[37] Pripadao je društvenom staležu »vitezova« koji su u vojsci služili na konju.

[38] Bio je iz obitelji »Glasnika« (Kerika).

[39] 422.

[40] Oko 56.000 zlatnih francuskih franaka s vrijednošću oko 1914. god.

[41] Premda je Plutarhov izraz dvosmislen, on se ne može prevoditi da je Kalija učinio Alkibijada svojim nasljednikom, kako to čine neki. U tom, naime, slučaju, nije trebalo istupati u vezi s time pred narod.

[42] U slučaju razvoda Alkibijad bi morao vratiti ženi miraz.

[43] Efez na obali Lidije, blizu ušća Kaistra, najznatniji od dvanaest jonskih maloazijskih gradova.

[44] To je bio oblik izmirenja.

[45] Jedna je mina vrijedila sto drahmi.

[46] Držanje pitomih prepelica bilo je u modi među bogatim Atenjanima.

[47] Očigledno sa stepenica na kojima su sjedili.

[48] Šteta je što Plutarh, protiv svog običaja, ne navodi nikakve citate.

[49] Demosten.

[50] XXI 145.

[51] Teofrast iz Erese (?–285), učenik i nasljednik Aristotelov na čelu peripatetičke škole, pisac brojnih djela od kojih su nam sačuvani *Karakteri* i rasprava *O biljkama*.

[52] Tukidid 6, 12, 2; Isokrat XVI 34.

[53] Mjesto iz prethodne bilješke.

[54] Autentičnost tog stiha je dvojbena.

[55] Jer nije sam njima upravljao.

[56] Otok i grad u Egejskom moru, nasuprot poluotoku Klazomene.

[57] Otok Lezb, južno od Teneda, jedan od najljepših otoka u Egejskom moru, znamenit, kao i Hij, po svojim vinima.

[58] Zna se da je 16. Isokratov govor imao za temu obranu mlađeg Alkibijada protiv Tisije koji je tražio pet talenata odštete. Može se pretpostaviti da je 395. god., kad se parnica vodila, Diomed već bio mrtav, a Tisija od početka imao interesa na cijeloj stvari.

[59] Feak je bio jedan od vođa aristokratske stranke. God. 423. bio je poslanik na Siciliji.

[60] Znamenit komički pjesnik u 5. st. Stih je iz jedne izgubljene komedije. Sačuvani su samo fragmenti.

[61] 8, 73, 3.

[62] Sramotni otisci užarenim željezom na neposlušnim robovima.

[63] *Nikija* 10.

[64] *Proksen.* Obavljao je funkcije današnjih konzula.
[65] Sparta je bez pristanka Atene sklopila savez sa Beotijom. Arg dotada nije sudjelovao u sukobu, bio je prvi grad na Peloponezu poslije Sparte i imao poslije nje najbolju pješadiju, a okupio je oko sebe peloponeške gradove zlovoljne na politiku Sparte. Tako se savez s Atenom (početkom proljeća 420.) nametao kao prirodno i nužno rješenje.
[66] Utvrda na granici Atike i Beotije.
[67] Otočić pred obalom Elide gdje su Atenjani uspjeli odsjeći i zarobiti oko 400 Spartanaca.
[68] Veoma je sumnjiva autentičnost toga govora.
[69] Tj. teško naoružanih hoplita.
[70] U kolovozu 418.
[71] Vidi Tukidid 5, 81. Radi se o jedinici ljudi koji su se bavili isključivo vojevanjem.
[72] Grad u Ahaji (sjev. Peloponez), na korintskom zaljevu.
[73] Agraula je po predaji kći kralja Atene Kekropa koja se strmoglavila s Akropole zato što je jedno proroštvo objavilo da će Atenjani biti pobjednici ako se netko od njih žrtvuje za grad (poznat motiv u antičkim mitovima). Sagradili su joj hram na mjestu s kojeg se bacila.
[74] Boga ljubavi prikazivali su s bakljom.
[75] *Žabe* 1425.
[76] *Žabe* 1432–1433.
[77] Inače nepoznat.
[78] Radilo se o dječjim zborovima: vidi Demosten, *Mid.* 117.
[79] Poslije uništenja tog otoka 416. god.
[80] Radilo se o odluci da se na Melu pobiju svi muškarci, a ostali žitelji prodaju u ropstvo.
[81] Inače nepoznat.
[82] Kurtizana.
[83] Strateg pod čijim je zapovjedništvom Alkibijad služio kod Potideje.
[84] Kasniji junak Lukijana i Shakespearea za koga je bio skovan nadimak »mizantrop« (čovjekomrzac).
[85] Libija općenito označuje Afriku, a u užem smislu obalno područje zapadno od Egipta i Etiopije i istočno od Tripolitanije.
[86] U pseudo-Platonovu *Teagesu* Sokrat veli: »Možete doznati od mnogih naših sugrađana što ja proričem o propasti naše vojske na sicilskom pohodu«.
[87] Skupa s Euktemonom uveo je 432. god. desetogodišnje cikluse kojima je uskladio mjesečevu i sunčevu godinu.
[88] Sokrat sam nikad ne govori o svom »demonu« (/dobrom/ duhu). Izraz kojim se on služi *tó daimónion* može se prevesti kao »božanski znak, božanska moć«.
[89] O njemu i u *Nikiji.*
[90] Time je spriječio da Nikija upotrijebi argument nedostatnih priprema.
[91] Ljubomorna Artemida učinila je da lijepi mladić Adonis, ljubavnik Afrodite, pogine u lovu na vepra. Vladarica podzemlja Perzefona dopustila je da Adonis pola godine bude u podzemlju, a pola s Afroditom (na Olimpu). Zato je svetkovina trajala dva dana: prvi žalosti, a drugi veselja. Adonije god. 415. bile su između puna mjeseca 23. lipnja i onoga 22. srpnja. Teokritove *Sirakužanke* daju nam sliku o toj svetkovini u vrijeme prvih Ptolemejevića.
[92] Stupići s Hermovom glavom. O njih su vezivali konje. Vidi i *Kimon* 7.
[93] Po predaji, osnovali su je 734. god. naseljenici iz Korinta i drugih dorskih mjesta, a vodio ih je Korinćanin Arhija.
[93a] Mislilo se da se urotnici, koji žele oboriti demokraciju, žele na taj način vezati na uzajamnu lojalnost sudjelovanjem u kakvu zločinu.
[94] Vrlo ugledan političar, ubijen 411. od oligarha.
[95] Sva je prilika da je ta optužba bila bez ikakva temelja.
[96] To su bili glavni uglednici pri misterijima.
[97] Demetre i Kore (Perzefone).
[98] Građani koji su bili članovi helijeje, velike narodne porote, bili su podijeljeni u 10 skupina od po 500 članova i svakog se jutra ždrijebom odlučivalo koja će skupina odlučivati u kojem sudskom postupku. Klepsidrom (vodenom urom u obliku pješčana sata) mjerilo se dopušteno vrijeme za sudske govore.
[99] Oko 1. srpnja.

[100] Vidi Tukidid 6, 30–32.
[101] Grad u mesinskom moreuzu nasuprot Mesini (danas Reggio Calabria), jugoistočno od italske pokrajine Brutija.
[102] Plašljivi Nikija htio se ograničiti na demonstraciju sile, a Alkibijad je želio naći na Siciliji saveznike prije započinjanja operacija. Stvarno agresivni Lamah nije podržavao Alkibijadovo mišljenje, nego se zalagao za izravan napad.
[103] Sjeveroistočno od Sirakuze, u podnožju Etne.
[104] Honorar za denuncijaciju.
[105] Andokid (467–?), jedan iz kanona desetorice atenskih govornika, otišao je iz Atene poslije tog procesa i opet se obogatio pomorskom trgovinom. Vrativši se 403. god. bio je optužen zbog bezboštva i branio se znamenitim govorom *O misterijima*, te bio oslobođen. Deset godina kasnije bio je poslanik u Sparti i sklopio ugovor koji, međutim, atenska skupština nije odobrila. O njemu poslije toga nema vijesti.
[106] Znači da je taj postojao još u Plutarhovo vrijeme.
[107] Salaminska i paralijska lađa bile su posvećeni državni brodovi koji su se koristili u izuzetnim i svečanim prilikama. Vidi i *Temistoklo* 7.
[108] Danas Mesina.
[109] Grad u Lukaniji, osnovan 443. god. pokraj mjesta gdje je nekoć stajao drevni Sibaris.
[110] Nije utekao sam nego s još nekolicinom kompromitiranih Atenjana u vojsci. Prema Tukididu (6, 61), ukrcao se na svoj brod i pošao za salaminskom lađom.
[111] Zgodan anakronizam: bijele i crne glasovnice u Ateni su bile nepoznate.
[112] Lakijade, Skambonide i Fegeje atenske su općine *(deme)*. Uz ime svakog Atičanina redovno se navodi i općina kojoj je pripadao (rođenjem).
[113] Zaređenici *(misti)* bili su oni koji su posvećivani u tzv. male misterije, a »svjedoci« oni koji su već bili posvećeni u tzv. velike misterije.
[114] Eumolpovići i Kerici (»Glasnici«) dvije su ugledne obitelji iz kojih su se regrutirali svećenici eleusinskih misterija.
[115] Naređeno je, dakle, da ga prokunu ne samo eleusinski nego i atenski svećenici i svećenice.
[116] Stvarno je Kleandridov sin Gilip prodro u Sirakuzu s 3000 ljudi god. 414. i ohrabrio stanovnike koji su se već htjeli predati.
[117] Atički gradić na granici s Beotijom, 24 km od Atene, na Alkibijadov su savjet Lakedemonjani zaposjeli i utvrdili i time lišili Atenjane znatnog dijela opskrbe.
[118] Od Homerovih vremena Milet, jonski grad u Kariji (Mala Azija), bio je glasovit po tkaninama i obradi grimiza.
[119] Legenda o kameleonu i njegovoj sposobnosti mijenjanja boje nije baš u skladu sa stvarnošću. Međutim, dok usporedba sa kameleonom u naše vrijeme ima derogatoran prizvuk (prevrtljivost), kod Plutarha ona je laskava za Alkibijada.
[120] Tračani su bili smatrani surovim, poludivljim narodom sklonim opijanju; Tesalci su bili na glasu po vještini jahanja.
[121] Tisaferno, satrap Lidije, Karije i Jonije, stolovao je u Sardu. On je kasnije (401) na prijevaru pohvatao Klearha i druge vođe grčkih Deset tisuća (Ksenofont, *Anabaza* 2). Bio je pogubljen 395. god. na zapovijed kralja, ali utjecajem kraljice majke Parisatide koja mu se htjela osvetiti za intrige protiv Kira Mladeg i zbog njegova doprinosa Kirovu porazu poslije pobune. Tisaferno je vodio politiku održavanja ravnoteže između Sparte i Atene.
[122] Poslovica koja je iskazivala posvemašnju sličnost.
[123] To u Euripidovu *Orestu*, 129, kaže Elektra ponovo ugledavši Helenu koja na grobu svoje sestre Klitemnestre hoće žrtvovati kosu, ali onda iz taštine odsijeca samo krajičke. Smisao je: vuk dlaku mijenja itd.
[124] Agis I, sin Arhidama II, brat Agesilajev, vladao od 426. do 398. pr. n. e.
[125] Kizik je grad u Propontidi (danas Mramorno more).
[126] Satrap perzijskih pokrajina uz Helespont, Male Frigije i Bitinije. Sjedište mu je bilo u Daskileji.
[127] U glavi 12. spomenuta je popularnost Alkibijadova na Hiju.
[128] Satrapi su stvarno bili poput malih kraljeva od kojih je svaki vodio samostalnu politiku, a perzijski je kralj gledao da svoje vrhovništvo održi poticanjem sukoba među njima. Međutim, tu je njihovu politiku često prekidalo hapšenje i pogubljenje satrapa.

[129] Parkovi ili vrtovi velika sjaja bili su luksuzni ukras kraljevskih rezidencija u Perziji (grčki je naziv *parádeisos*, a odatle naziv za »raj« u mnogim živim jezicima).
[130] Feničke su galije bile s pravom na veliku glasu.
[131] God. 411.
[132] Oligarsi pod vodstvom Pisandra predali su vlast u ruke 5000 bogatih građana, ali stvarno je i neograničeno vladalo tijelo »četiri stotine«. Demokracija je bila ukinuta.
[133] Posvuda se oligarhija oslanjala na Spartu, demokracija na Atenu.
[134] Obnovitelj demokracije u Ateni.
[135] Aspend je grad u Pamfiliji na rijeci Eurimedontu.
[136] Knid je pomorski grad u Kariji, a Kos je jedan od otoka Sporada.
[137] Imao je 73 lađe, Atenjani 55.
[138] Na najširoj točki Helesponta (danas Dardaneli), nasuprot Sestu.
[139] Nije se očekivalo da će Alkibijad promijeniti stranu. No kako više nije bio neophodan Lakedemonjanima, on je to želio postati za Atenjane.
[140] Radilo se vjerojatno o komadu grimizne tkanine, znaku zapovjedničkog dostojanstva.
[141] Glavna je snaga Perzijanaca bila u suhozemnim trupama.
[142] Drugi prevode »otete« misleći da se radi o petnaest izgubljenih kod Kinoseme.
[143] Spomenik podizan na mjestu izvojevane pobjede, a u slučaju pomorske na najbližoj točki obale. Izvorno imao je oblik drvena trupca o koji se vješalo oružje poraženih. Kasnije su to bila prava umjetnička djela od mramora ili bronce.
[144] Gostinski su darovi označavali prijateljske veze između gosta i gostoprimca. Prijateljski su darovi bili izraz prijateljskih osjećaja.
[145] Premda nije imao nikakva službenog naslova.
[146] Kralj nije vršio neposredan nadzor nad satrapima, ali njegov je gnjev bio strašan. Nalog od kralja iz Suze bio je da Tisaferno ratuje protiv Atenjana.
[147] Jedan od jonskih gradova u Maloj Aziji na obali, sjeverno od istoimenog poluotoka. Zavičaj filozofa Anaksagore.
[148] Atenska se vojska nalazila kod Kardije na tračkom poluotoku.
[149] Grad u Propontidi (Mramornome moru).
[150] Otok u Propontidi, sjeveroistočno od Kizika. Danas mu je ime Marmara po kvalitetnome mramoru koji se ondje nalazi.
[151] Teramenu i Trasibulu.
[152] U ljeto 409. god. Tisaferno je sudjelovao u tome na strani pobjednika.
[153] Halkedon je bitinski grad na Propontidi, na ulazu u Bospor. Podrugljivo su ga zvali gradom Slijepih jer njegovi utemeljitelji Megarani nisu opazili mnogo povoljniji položaj s druge strane tjesnaca, na mjestu kasnijeg Bizantija.
[154] Selimbrija ili Selibrija, važan grad u Trakiji na obali Propontide.
[155] Po izdanju Plutarha što su ga priredili Lindskog i Ziegler Alkibijad je oglasio Atenjanima neka ne pružaju oružani otpor Selimbrijcima, što ne daje nikakva smisla.
[156] Bizantij na tračkome Bosporu osnovali su Megarani 656. Njegov izvrstan položaj doveo je do procvata toga grada (rimskoga Konstantinopola, danas Istambul).
[157] Spartanski harmost (upravitelj grada) Klearh napustio je grad otišavši po pomoć.
[158] Time je odvratio pažnju stanovnika od akcije kopnom.
[159] Bio je najumjereniji od »tridesetorice« tirana u Ateni i zato je morao ispiti otrov.
[160] To su bili amblemi lađa, često u obliku fantastičnih i stravičnih bića.
[161] Taj broj potvrđuju i ostali antički izvori. To je bio rezultat triju pomorskih bitaka.
[162] Na tim je igrama bilo natjecanje u sviranju lire i flaute.
[163] Pomagao je *keleustu* koji je zapovijedao veslačima i nadzirao njihovo veslanje.
[164] Ravna haljina bila je šivana iz jednoga komada, nosila se bez pojasa a bila stegnuta u struku i padala je ravnim naborima od vrata do nogu. Lepršava je imala duge rukave, imala širok pojas oko struka, pokrivala noge a gdjekad se čak vukla po tlu.
[165] Vidi Ksenofont, *Grčka povijest (Helenika)* 1, 4.
[166] Kritija, po majci ujak Platonov, sudionik u razgovoru u Platonovu *Kritiji* i *Timeju*, obrazovan aristokrat i pjesnik, ali osion i ohol, bio je najutjecajniji među »tridesetoricom« tirana. Pao je 403. kod File u boju s Trasibulom.
[167] Te stihove navodi samo Plutarh. Poput Solona, Kritija je opjevao svoju političku djelatnost elegijskim distisima (heksametar plus pentametar).

[168] Neobičan znak povjerenja s obzirom na tradicionalno nepovjerenje Atenjana prema vlasti pojedinaca.
[169] Vrhovni svećenik eleusinskih misterija, iz obitelji Eumolpovića.
[170] Obredno kupanje kipa Atene Polijade.
[171] Svećenička obitelj.
[172] 24. targeliona koji se podudarao s drugom polovicom svibnja i prvom lipnja.
[173] Svečana povorka polazila je 19. boedromiona (rujan/listopad).
[174] Od Lakedemonjana.
[175] Eleusina je sjeverozapadno od Atene. U njoj je bilo svetište za posvećivanje (zaređivanje). Dekeleja je 24 km od Atene na granici s Beotijom.
[176] Iz Atene u Eleusinu.
[177] Kip božanstva koje je bilo nalik na Dionisa kao dijete.
[178] To je onaj isti kome je Alkibijad zaveo ženu.
[179] Miste.
[180] Mistagoge.
[181] Ovlaštenja što ih je dobio, najšira poslije Temistoklovih, graničila su gotovo sa suverenitetom.
[182] Adimanta i Aristokrata.
[183] Jedan od otoka Kiklada, sjeveroistočno od Eubeje. Znamenit po svojim vinima.
[184] Saveznici nisu plaćali doprinose, a trgovina je gotovo posve propala.
[185] Zapovjednik lakedemonske flote uz obalu Male Azije. Pridobio je Kira Mlađeg koji je računao na pomoć Spartanaca kad započne građanski rat protiv brata Artakserksa. Lisandar je pao 395. kod Halijarta u Beotiji (vidi životopis).
[186] Obol je bio šestina drahme, najsitniji novčić.
[187] Brat i kasnije suparnik Artakserka Mnemona. Tada je još bio satrap u Sardu u Lidiji, koju je dobio na štetu Tisaferna i zato ga je ovaj mrzio.
[187a] Prema Diodoru Sicilskome Atenjani su izgubili 22 broda, prema Ksenofontu 15.
[188] Ne treba ovoga zamijeniti s njegovim imenjakom, sinom Lisije, obnoviteljem demokracije, u čijoj je vojsci ovaj služio 403. god.
[189] Miletska naseobina (kolonija) u (Maloj) Aziji, nasuprot Sestu na evropskoj obali, na mjestu gdje je Helespont najširi. Vrijedio je kao grad užitaka.
[190] Taj je posjed na tračkom Herzonezu stekao 409. Bisanta je bila podložnik Atene.
[191] Na izborima 406. od ranijih stratega samo su Aristokrat i Konon bili ponovno izabrani.
[192] Ti su se Tračani pobunili protiv kraljeva Medoka i Seuta.
[193] Menandar i Tidej sudjelovali su u sicilskoj ekspediciji. Tidej je bio iz Lamahove obitelji.
[194] Na tračkom Herzonezu, blizu Sesta.
[195] U Miziji, na Helespontu.
[196] U svom dvorcu u okolici Bisante.
[197] Na evropskoj obali Helesponta, 28 km od Kozje rijeke.
[198] U kojoj je mjeri taj lijepi plan bio ostvariv, nije lako reći. Na perzijsku pomoć nije mogao više računati, a prevesti trupe iz Evrope u Aziju do Lampsaka nije bilo nimalo jednostavno.
[199] Umakao je na Kipar gdje je ostao više godina. God. 394. uz pomoć Perzijanaca do nogu je potukao brodovlje Lakedemonjana pred Knidom. Bitka kod Egospotama (Kozje rijeke) bila je krajem ljeta 405.
[200] Izgovor za taj masakr bila je odluka Atenjana da svakom ratnom zarobljeniku odsijeku palac da ne bi mogao rukovati kopljem ili veslom.
[201] Koji su povezivali Atenu s Pirejem.
[202] Omeđena sa zapada Mizijom, s juga Frigijom, s istoka Paflagonijom, sa sjevera Pontom Euksinom (Crnim morem). Isprva su je nastavala tračka plemena, a kasnije osvojili Lidijci. U perzijskoj je državi bila pod upravom satrapa Frigije.
[203] Artakserkso II Mnemon naslijedio je svog oca Darija II.
[204] Ondje je u Daskileji Farnabaz stolovao.
[205] Tzv. tridesetorica tirana.
[206] Najutjecajniji i najbeskrupuloziniji od »tridesetorice«.
[207] Način komuniciranja efora sa zapovjednicima i poslanicima Sparte. Omotali bi kožni remen oko štapa tako da sav štap bude pokriven kožom; zatim su na kožu ispisivali

poruku i odmatali kožu. Primalac poruke mogao ju je pročitati samo tako da je namotao kožni remen na identičan drveni štap (skitalu).

[208] Farnabazov brat Bagej skupa s Ratirom zapovijedao je perzijskim konjaništvom u bitki kod Daskileje između Farnabaza i Agesilaja 395 (vidi Agesilajev životopis).

[209] Prema Ateneju (13, 574E) ono se zvalo Melisa.

[210] I Atenej govori o nekoj Teodoti iz Atene.

[211] Očigledno naknadno izmišljeno pretkazanje kasnijeg pogreba.

[212] Vidi *Nikiju* 15.

[213] Kažu da je kasnije rimski car Hadrijan dao postaviti mramorni kip na Alkibijadov grob.

Usporedba Gaja Marcija (Koriolana) i Alkibijada

1. Pošto smo izložili njihova djela onoliko koliko ih smatramo vrijednima spomena i pamćenja, može se vidjeti da ratni podvizi ne pretežu odlučno u korist ni jednoga. Jer su obojica podjednako pružila mnoge dokaze svoje smjelosti i hrabrosti kao vojnici, a i mnoge dokaze vještine i dalekovidnosti kao zapovjednici, osim ako bi tko htio Alkibijada označiti potpunijim vojskovođom zato što je i na kopnu i na moru do kraja ostao pobjedonosan i uspješan u mnogim bojevima. Nesumnjivo je da su obojica, kod kuće i na zapovjedničkom položaju, uvijek zastupali stvar svoje zemlje s očiglednim uspjehom i, nasuprot tome, da su joj nanosili još očigledniju štetu kad su prelazili na stranu neprijatelja. Što se tiče njihove političke djelatnosti, Alkibijadova prekomjerna bestidnost i ljaga vulgarnosti i lakrdijanja pri ophođenju s mnoštvom kome se umiljavao izazivale su gađenje kod trijeznih građna, dok je Marcijevo držanje, postavši posvema neblagorodno, oholo i optimatsko, rimski narod zamrzio. Hvaliti ne valja, dakako, nijedno od toga dvoga: premda manje treba zamjeriti onome tko nastoji steći privrženost naroda time da mu ugađa nego onome tko mnoštvo zasipa sramotnim pogrdama samo da se ne bi činilo da se trudi da ga pridobije; ta sramota je ulagivati se narodu radi stjecanja utjecaja, ali pribavljanje moći činima straha, nasilja i tlačenja ne samo da je sramotno nego je i nepravično.

2. Da je, međutim, Marcije bio smatran u načelu čovjekom prostodušna i iskrena značaja, a Alkibijad u svojoj političkoj djelatnosti podmuklim i neiskrenim nije nimalo nepoznato. Ali Alkibijadu ponajviše predbacuju njegovu nemoralnu obmanu kojom je prevario lakedemonske poslanike, kako izvješćuje Tukidid,[1] i tako doveo do narušenja mira. No ta ga je njegova politika, premda je grad ponovo uvalila u rat, učinila također jakim i strašnim savezništvom s Mantinejom i Argom do kojega je došlo Alkibijadovom zaslugom. Ali Dionizije[2] izvješćuje da je i sam Marcije varkom izazvao rat između Rimljana i Volščana, lažno ocrnivši one koji su došli kao gledaoci na igre; a motiv tog čina čini ga još gorim od Alkibijadova. Jer nije ga na to navelo častohleplje niti politička borba ili nadmetanje kao onoga, nego je samo puštao na volju svom gnjevu, a za to Dion[3] veli da nitko nikada nije zauzvrat primio znak priznanja[4], nego je uzbunio mnoge dijelove Italije i žrtvovao svome bijesu protiv domovine mnoge gradove koji mu nisu bili ništa krivi. Pa ipak, i Alkibijad je u svojoj srdžbi postao uzročnikom velikih nevolja svojim sugrađanima. Ali

čim je razabrao da se kaju, pokazao je prema njima svoju obzirnost i, kad je bio ponovo odbačen, nije uživao zbog pogrešaka stratega, niti je mogao podnijeti da mirno gleda njihove loše i opasne planove, nego je učinio baš ono za što najviše hvale Aristida koji se tako ponio prema Temistoklu[5] – došao je k onima koji su tada zapovijedali, premda mu nisu bili prijatelji, da im jasno razloži i uputi ih što treba da čine. Marcije je, pak, ponajprije nanosio zlo čitavu gradu premda ga nije doživio od čitava grada, nego je njegov najbolji i najodličniji dio trpio zajedno s njime nanesenu mu nepravdu i dijelio bol što ju je on osjećao. A onda, ne davši se dirnuti niti popustivši pred brojnim poslanstvima i molbama kojima su njegovi sugrađani nastojali zaliječiti jedan jedini izljev nerazumna gnjeva,[6] jasno pokaza da je ogorčen i nepomirljiv rat poduzeo radi rušenja i uništenja domovine, a ne zato da je opet stekne i vrati se u nju. A reklo bi se da su se razlikovali i ovime: Alkibijad je, naime, prešao k Atenjanima iz straha, a ujedno i iz mržnje jer su mu Spartanci radili o glavi, dok za Marcija nije bilo časno da ostavi na cjedilu Volščane koji su u svemu prema njemu postupali pravično. Ta i vođom je njihovim bio imenovan i uživao je najveće povjerenje i utjecaj, za razliku od Alkibijada koga su Lakedemonjani više zloupotrebljavali nego upotrebljavali, pa se, besciljno obilazeći gradom i onda opet tumarajući taborom, najzad predao u ruke Tisafernu; osim ako se, Zeusa mi, nije njemu dodvoravao zato da Atena, u koju je čeznuo da se vrati, posvema ne propadne.

3. Što se pak novca tiče, izvješćuju da ga je Alkibijad i često uzeo na nelijep način dajući se podmićivati, i da ga je ništa bolje znao potrošiti na razuzdanost i razvrat; Marcija opet njegovi pretpostavljeni nisu mogli nagovoriti da ga primi niti kad su mu ga htjeli dati kao odlikovanje. Zato je i bio najviše omražen kod puka za vrijeme prepirki s narodom oko dugova, jer su vidjeli da je uvredljivo prijetio siromašnima, ne iz materijalnog interesa, nego iz prkosa i prezira.

Pišući u jednom svom pismu o smrti filozofa Aristotela, Antipatar[7] veli: »Uz ostale, taj je čovjek imao i dar pridobijanja«; odsutnost tog dara u Marcija učinilo je njegove podvige i vrline mrskima čak i onima koji su od toga imali koristi, jer nisu mogli izdržavati njegovo naduto samoljublje koje je, kako je Platon rekao, »drûga samoće«.[8] Kako se Alkibijad, naprotiv, znao susretljivo ophoditi s onima na koje je nailazio, nikakvo čudo da mu je slavu, kad je bio uspješan, pratilo iskazivanje počasti i simpatija, koja je bujno cvala, te su čak i neke od njegovih pogrešaka nailazile na dobronamjeran i obziran prijem. To je i bio razlog što je, unatoč nemaloj i nerijetkoj šteti što ju je nanio gradu, ipak bio često biran za vojskovođu i stratega, dok Marcije nije uspio kad se natjecao za službu koja ga je išla po pravu s obzirom na njegove junačke podvige. Tako onoga sugrađani nisu mogli mrziti niti kad su od njega trpjeli zlo, dok je za ovoga posljedica bila da ga nisu mogli voljeti makar mu se divili.

4. Ta doista, Marcije se kao vojskovođa nije osobito iskazao za svoj grad nego samo za neprijatelje protiv domovine; od Alkibijada Atenjani su često imali koristi i kao od obična vojnika i kao od vojskvođe; k tome,

kad je bio nazočan, nadvladavao je svoje protivnike koliko mu je srce željelo, a klevete su osilile tek za njegove odsutnosti; Marcija su pak Rimljani nazočna osudili, a Volšćani nazočna ubili,[9] istina niti pravično niti moralno i po ljudskom i po božanskom zakonu, ali sam im je dao motiv za dobru izliku zato što, ne prihvativši javno ponuđene uvjete mira, a davši se nagovoriti privatnim molbama žena, nije učinio kraj neprijateljstvima, nego je, dopustivši da se rat nastavi, naprosto propustio povoljnu priliku i upropastio izglede Volšćana na uspjeh. Ta trebalo je da prije odlaska dobije pristanak onih koji su mu poklonili svoje povjerenje, da je imao najveće obzire prema pravednim očekivanjima koja su Volšćani polagali u njega. Ako opet nije nimalo mario za Volšćane nego je vodio rat samo iz želje da utaži svoj gnjev, pa ga onda prekinuo, časno bi bilo ne da je poštedio domovinu zbog majke, nego da je poštedio majku skupa s domovinom; ta njegova su majka i žena bile dio domovine koju je opsijedao. Ali to što je, ponijevši se neljubezno prema javnom zaklinjanju, molbama poslanika i molitvama svećenika, potom pristao na uzmak majci za ljubav, nije bilo toliko izraz štovanja prema majci koliko ponižavanja domovine koja se tako spasila sažaljenjem i molbom jedne žene kao da nije zaslуživala da bude spašena zbog sebe same. Svakako je ta milost bila mrska, okrutna i uistinu nemilostiva i ne bez gorčine i za jednu i za drugu stranu; jer se povukao niti nagovoren od svojih neprijatelja, niti nagovorivši svoje ratne drugove.

Uzrok pak svemu tome ležao je u njegovu nedruštvenu, odveć naprzitu i tvrdoglavu značaju koji je sam po sebi neugodan mnoštvu, a združen s častoljubljem postaje potpuno divlji i neumoljiv. Takvi se ljudi ne ulaguju mnoštvu jer tvrde da im ne trebaju njegove počasti, a onda su kivni kad ih ne dobivaju. Zacijelo, osobinu da ne salijeću svjetinu i ne dodvoravaju joj se imali su i Metel,[10] i Aristid,[11] i Epaminonda;[12] ali uslijed iskrena prezira prema onome što je narodu u vlasti i da dade i da oduzme, premda su bili opetovano protjerivani ostrakizmom,[13] pobjeđivani na izborima[14] i osuđivani pred sudovima,[15] nisu se ljutili na nezahvalnost svojih sugrađana, nego su opet bili zadovoljni kad su se ovi kajali i mirili su se s njima kad su ih zvali. Ta onome, koji se nimalo ne dodvorava mnoštvu, nikako ne dolikuje da bude prema njemu osvetoljubiv, jer se zlovolja zbog nepostizanja časti ponajviše rađa iz prevelike žudnje za njom.

5. Alkibijad, dakle, nije poricao da ga počasti raduju, a zanemarivanje smeta, zbog čega je nastojao biti mio i ugodan ljudima koji su bili s njime. Marciju pak njegova nadutost nije dopuštala da se udvorava onima, koji su imali moć da iskazuju počasti i uzvisuju, a kad je bio zanemarivan, častoljublje je u njega budilo gnjev i povrijeđenost. To su crte zbog kojih bi se moglo prekoriti tog čovjeka; a sve su mu ostale sjajne. Poradi svoje trijezne umjerenosti i ravnodušnosti prema novcu zaslužuje da ga se stavlja uz bok najboljima i najneporočnijima od Helena, a ne, Zeusa mi, Alkibijadu, koji je u tome bio najbezobzirniji i pokazao najviše nemara prema moralu.

Bilješke

[1] 5, 45.
[2] Dionizije Halikarnaški (*Rimske starine* 8, 2).
[3] Šurjak Dionizija Mlađeg, Platonov prijatelj (vidi životopis).
[4] Pa se uvijek pokajao što je popustio gnjevu.
[5] Prije bitke kod Salamine (vidi Aristidov i Temistoklov životopis).
[6] Rimljana prema Marciju. Drugi tumače i prevode: utažiti narazuman gnjev jednog pojedinca.
[7] Za Aleksandrova pohoda regent Makedonije (i Grčke), umro 319. god.
[8] *Pisma* 321C.
[9] Iz ljubavi prema antitezama daje se Plutarh zavesti i na takve naivnosti.
[10] Lucije Cecilije Metel, konzul 109. god., zbog uspjeha protiv Jugurte dobio pridjevak Numidski, prognan Marijevim spletkama 100. god., a slijedeće pozvan natrag iz progonstva.
[11] Vidi njegov životopis.
[12] Znameniti tebanski vojskovođa, pobjednik kod Leuktre 371. god. i Mantineje 362. god., gdje je i pao. Zadržavši zapovjedništvo 4 mjeseca preko roka, bio je stavljen pred sud, ali oslobođen. Vjerojatno najgenijalniji vojni strateg i taktičar u antici. Njegov je životopis izgubljen (vidi predgovor).
[13] Kao Aristid.
[14] Neodređene aluzije.
[15] Kao Aristid i Metel.

EMILIJE PAULO

(oko 228–160. pr. n. e.)

1. *Meni se dogodilo da sam se prihvatio pisanja ovih *Životopisa* zbog drugih, ali da sam ustrajao i rado ostao pri tom poslu sada i zbog sebe, pokušavajući nekako pomoću povijesti kao u ogledalu urediti svoj život i učiniti ga sličnim vrlinama ovdje opisanih. Jer ono što nastaje nije ništa drugo nego blisko općenje i zajedničko življenje kad pozdravljajući dobrodošlicom i primajući svakoga od njih redom kroz povijest kao da nam je gost promatramo »kako li je i kolik«,[1] uzimajući radi njihova upoznavanja najznačajnija i najljepša od njihovih djela:

Vaj! Koju radost veću od te stek'o bi
I djelotvorniju za popravljanje značaja?[2]

Demokrit veli da treba da molimo da nailazimo na povoljne slike i da iz atmosfere srećemo više one koje su za nas prikladne i dobre, nego one koje su loše i nesretne, unoseći time u filozofiju učenje koje nije istinito, a koje vodi u beskrajna praznovjerja. Ali bavljenjem poviješću i drugovanjem s pisanjem ja sebe osposobljujem da uvijek, primajući u dušu spomen najboljih i najčistijih ljudi, odbijam i odvraćam od sebe sve zlo, nećudoredno ili prosto što mi ga nameće nužno saobraćanje s onima oko mene, svraćajući svoje dobrohotne i spokojne misli samo na najljepše od mojih primjera. Od njih sam izabrao sada za tebe[3] životopis Timoleonta Korinćanina i Emilija Paula, ljudi ne samo sličnih nagnuća, nego i sretne ruke u svojim djelima i takvih koji će ostaviti prijepornim da li su uspješno izveli svoja najveća djela više sretnom sudbom ili razboritošću.

2. Da je rod Emilija bio jedna od drevnih patricijskih obitelji u Rimu slaže se većina povjesničara. A da je prvi od njih i onaj koji je rodu ostavio svoje ime bio Mamerko, sin mudraca Pitagore,[5] koji je dobio to ime zbog laskave umiljatosti[6] i ljupkosti svoga govora rekli su neki od onih koji Pitagori pripisuju odgoj kralja Nume.[7] Većina članova tog roda, koji su se vrlinom za kojom su živo težili uzdigli do slave, bili su obdareni sretnom sudbinom, ali u slučaju Lucija Paula[8] je tek nesreća kod Kane pokazala i njegovu razboritost i hrabrost. Jer kad nije uspio svog druga u službi[9] odvratiti od bitke, sudjelovao je s njime u boju protiv svoje volje, ali nije htio biti dionikom njegova bijega, nego je, kad je onaj koji je navukao na vojsku tu propast ostavio nju na cjedilu, poginuo ostajući na svome mjestu i boreći se s neprijateljima.[10]

Njegova se kći Emilija udala za Scipiona Velikoga,[11] a sin, o kome

ovdje pišem, Paulo Emilije, stasavši u vrijeme u kome je cvala slava i vrlina najznamenitijih i najvećih ljudi zasjao je, ali ne time što bi uznastojao oko istih djelatnosti kao drugi ugledni mladići onog vremena, niti krenuo od početka istim putem. Niti je, naime, uvježbavao rječitost u sudskim parnicama, a potpuno se okanio i srdačnog pozdravljanja, rukovanja i prijateljskih izraza pažnje kojima je većina, ulagujući se, nastojala narod učiniti sebi sklonim, te su postali udvorni i revni u izbornom kortešovanju. On nije tako postupao ne zato što po prirodi ne bi imao sposobnosti za jedno ili drugo, nego zato što je nastojao sebi steći ono što je bolje od obojega – dobar glas na temelju hrabrosti, pravičnosti i pouzdanosti, u čemu je odmah nadvisio svoje vršnjake.

3. Bilo kako bilo, kad se natjecao za prvu od viših magistratura,[12] za edilitet,[13] bi izabran[14] pobijedivši dvanaest drugih kandidata za koje kažu da su svi poslije postali konzuli. A kad je postao član svećeničkoga kolegija augura,[15] koje Rimljani postavljaju kao nadziratelje i čuvare umijeća gatanja po letu ptica i po nebeskim znamenjima, tako se posvetio izučavanju predačkih običaja i tako se temeljito upoznao s pobožnošću starih prema božanstvu da je time, kako je obavljao tu svećeničku službu, koja se smatrala nekom počasti i inače se za njom težilo radi prestiža, učinio da se ona pokazala jednim od najviših umijeća i posvjedočio tako u korist onih filozofa koji su odredili religioznost kao znanost o štovanju bogova.[16] Jer sve je dužnosti svoje službe izvršavao upućenošću i brižljivošću, ostavljajući po strani sve ostale poslove kad se bavio time, ne izostavljajući ništa i ne dodajući ništa novo, nego se čak stalno prepirući s ostalim svećenicima oko sitnih pojedinosti obreda i objašnjavajući im, ako se božanstvo i smatra dobrostivim i nesklonim da kara nemarnosti, da je ipak, barem za grad, opasan takav nehaj i traženje njihova oprosta: ta nitko ne počinje odmah remetiti društveni poredak velikim kršenjem zakona, ali oni koji popuštaju u točnosti kod malih stvari ruše i stražu postavljenu da čuva velike.

Sličnu je strogost pokazao i kao istraživač i čuvar vojničkih i narodnih običaja, ne nastojeći steći popularnost kod naroda obavljajući službu zapovjednika, niti je, kao što je tada činila većina, udvarao drugom zapovjedništvu za prvoga ugađanjem podređenima i blagošću, nego je, zato što je kao svećenik koji treba da vrši posvećivanje u neki strašni, mistični kult objašnjavao do u pojedinosti običaje vojevanja, jedan po jedan, kao i zato što je bio strašan prema neposlušnima i prekršiteljima, nastojao vratiti domovini raniju veličinu, jer je pri odgajanju vojnika pobjedu nad neprijateljima smatrao maltene uzgrednom stvari.

4. Kad je planuo velik rat između Rimljana i Antioha Velikog,[17] i najsposobniji su vojskovođe bili njime zauzeti, izbi drugi rat na zapadu jer su se pojavili veliki unutrašnji nemiri u Hispaniji.[18] U taj rat bi poslan pretor Emilije Paulo[19] ne sa šest liktora koliko ih pretori obično imaju, nego uz dodatak drugih šest, tako da je dostojanstvo njegove službe bilo ravno konzulskome. On, dakle, u otvorenoj bitki dvaput potuče barbare pobivši ih oko trideset tisuća; čini se da je uspjeh bio očigledno rezultat

njegovih strateških sposobnosti, jer je odabirom povoljna zemljišta i prijelazom preko neke rijeke olakšao vojnicima pobjedu; podloži sebi dvjesto i pedeset gradova koji su ga dobrovoljno primili. Ostavivši pokrajinu pošto je u nju opet uveo mir i lojalnost, vrati se u Rim a da se na svojoj vojni nije obogatio ni za jednu drahmu. Bio je i inače prilično nezainteresiran za zarađivanje novca, ali je lako trošio i nije štedio svoj imetak. A ovaj nije bio velik, nego je čak poslije njegove smrti jedva dostalo za vraćanje miraza njegovoj ženi.[20]

5. Oženio se Papirijom, kćeri bivšega konzula Masona, i, nakon što je živio s njom dugo vremena, razvede se od nje premda je s njom imao lijepu djecu: ona mu je, naime, rodila preslavnog Scipiona[21] i Fabija Maksima.[22] Nikakav zabilježen razlog za razvod nije došao do nas, nego čini se da ima neke istine u pričici o razvrgnuću braka: razveo se Rimljanin od svoje žene, a kad su ga prijatelji karali: »Nije li pametna? Nije li lijepa? Nije li plodna?«, on ispruži cipelu na nozi (Rimljani je zovu *calceus*), pa reče: »Nije li lijepa? Nije li nova? Ali nitko od vas ne bi mi znao reći mjesto gdje me žulja.« Jer stvarno, velike i općepoznate greške razdvajaju jedne žene od muževa, ali kod drugih sitne i česte zadjevice zbog neke neugodnosti ili nesklada naravi, što nitko drugi ne zamjećuje, stvaraju također nezaljećiva otuđenja između onih koji žive zajedno.

Tako, dakle, Emilije, razvevši se od Papirije, uze drugu ženu; i kad mu ona rodi dvoje muške djece, ove je zadržao kod kuće, a sinove od prve žene uvede posinjenjem u najveće kuće i najuglednije obitelji, starijega u obitelj Fabija Maksima,[23] peterostrukoga konzula, a mlađega usvoji sin Scipiona Afričkoga koji mu je bio prvi bratučed, pa mu nadjenu ime Scipion. Od Emilijevih kćeri jednom se oženi Katonov sin,[24] a drugom Elije Tuberon,[25] izvrstan čovjek, koji je siromaštvo podnosio na najveličanstveniji način. Bilo ih je, naime, šesnaest članova obitelji, samih Elija; kućica im je bila malena i jedno je imanjce dostajalo svima, a dijelili su jedno ognjište sa ženama i brojnom djecom. Među tim je ženama živjela i kći tog Emilija koji je dvaput bio konzul i dvaput je proslavio trijumf, a ništa se nije stidjela siromaštva svog muža, nego se divila vrlini zbog koje je bio siromašan. U naše vrijeme braća i rođaci se, ako njihova zajednička dobra ne razdvajaju čitave zone, rijeke i zidine i ako prostrani pojasi zemlje ne odjeljuju jedne od drugih, ne prestaju svađati. To su, stoga, pouke koje povijest daje na razmatranje i uspoređivanje onima kojima je do njihova spasa.

6. Izabran konzulom, Emilije zarati protiv Ligurijaca koji žive uz Alpe i koje neki zovu i Ligustincima,[26] a bojovan su i žestok narod naučen ratnoj vještini susjedstvom s Rimljanima. Oni obitavaju na krajnjim rubovima Italije koji završavaju u Alpama i u onim krajevima samih Alpi koje oplakuje Tirensko more i leže sučelice Africi, te su izmiješani s Galima i primorskim Iberima. Tada su se dali i na more, pa su gusarskim brodicama otimali i plijenili pomorsku trgovinu isplovljavajući sve do Heraklovih stupova.[27] Kad je, dakle, Emilije udario na njih, suprotstaviše mu se vojskom od četrdeset tisuća ljudi; a on, premda je imao ukupno

osam tisuća momaka, zametnuo je bitku s peterostruko brojnijim neprijateljima i, natjeravši ih u bijeg i zatvorivši ih u njihove obzidane gradove, ponudi im veoma čovječne i pomirljive uvjete; Rimljanima, naime, nije bilo po volji da sasvim istrijebe ligursko pleme koje je kao pregrada ili isturena predstraža stajalo na putu pokretima Gala koji su stalno prijetili upadom u Italiju. Pouzdavši se, stoga, u Emilija, izručiše mu lađe i gradove. A on im gradove vrati ili ne učinivši im ništa nažao ili im samo poruši zidove, ali lađe im sve oduze i ne ostavi im nikakvo plovilo s više od tri klina za vesla. Također vrati slobodu onima koje su Ligurijci zarobili na kopnu ili na moru, našavši među njima mnogo i stranaca i Rimljana. Ta je, dakle, zapažena dostignuća donio taj njegov konzulat.

Poslije je često jasno pokazao da želi ponovo postati konzul; jednom je, štaviše, prijavio svoju kandidaturu, ali kako ga mimoiđoše i on propade, mirovao je posvećujući pažnju svojim dužnostima augura i podajući svojim sinovima domaći i tradicionalni odgoj, što ga je sam primio, a s još više žara helenski. Jer ne samo gramatičari i učitelji filozofije i govorništva, nego i kipari i slikari, pa stručnjaci za ždrebad i pse i učitelji lova, kojima su mladići bili okruženi, bili su Heleni. A otac, ako mu to nije priječio kakav javni posao, bio je prisutan kod njihova učenja i vježbi postavši među Rimljanima onaj koji je najviše volio svoju djecu.

7. Što se tiče javnih poslova, to je bilo vrijeme kad su Rimljani, ratujući s makedonskim kraljem Perzejem,[28] pozivali na odgovornost svoje zapovjednike zato što su po njihovu mišljenju zbog neiskustva i plašljivosti vodili operacije smiješno i sramotno i više su štete trpjeli od neprijatelja nego što su mu je nanosili. Jer Rimljani, koji su upravo prisilili Antioha s pridjevkom Veliki[29] da se povuče iz ostale Azije,[30] pošto su ga odbacili preko Taura[31] i zatvorili u Siriju i da bude zadovoljan što je kupio mir za petnaest tisuća talenata,[32] koji su malo prije toga satrli u Tesaliji Filipa[33] i oslobodili Helene od makedonske vlasti i koji su u ratu svladali Hanibala,[34] s kim se nijedan kralj nije mogao usporediti po smionosti i snazi, ti su Rimljani smatrali nepodnošljivim da se bore s Perzejem kao s ravnopravnim protivnikom kad on već dugo ratuje protiv njih s jadnim ostacima poražene očeve vojske,[35] jer nisu znali da je poslije svog poraza Filip makedonsku vojnu silu učinio mnogo snažnijom i spremnijom za boj. To ću ukratko razložiti vrativši se natrag na početak.

8. Postavši najmoćnijim od Aleksandrovih[36] vojskovođa i nasljednika[37] i stekavši za sebe i svoje potomstvo naslov kralja,[38] Antigon je dobio sina Demetrija[39] čijem je sinu Antigonu bio nadjenut nadimak Gonata;[40] njegov sin Demetrije[41] umrije poslije kratka kraljevanja ostavivši sina Filipa koji je još bio u dječačkoj dobi. Uplašivši se bezvlađa, makedonski prvaci dovedu Antigona, pokojnikova nećaka, i ožene ga Filipovom majkom nazivajući ga isprva regentom i strategom,[42] a zatim, kad su iskusili njegovu umjerenost i brigu za opće dobro, dadoše mu naslov kralja. Dobio je nadimak Doson[43] kao onaj koji rado obećava, ali obećanje ne ispunjava. Zakraljivši poslije njega, Filip je još kao mladić razvio u

najvećoj mjeri osobine koje odlikuju kraljeve i naveo ljude na pomisao da će opet uspostaviti negdašnji ugled Makedonije i jedini suspreći moć Rimljana koja se već proširivala nad sve narode. Ali potučen u velikoj bitki kod Skotuse od Tita Flaminina[44] za ono se vrijeme pritaji, predade sve što je posjedovao Rimljanima i bi zadovoljan što je prošao s umjerenom novčanom kaznom.[45] Ali kako je kasnije teško podnosio svoj položaj i smatrao da kraljevanje milošću Rimljana više priliči zarobljeniku koji se zadovoljava raskoši nego čovjeku koji ima ponosa i srca, zaokupljao mu je misli rat i potajno se vješto pripremao. Dok je gradove na glavnim putovima i uz morsku obalu zapuštao da postanu slabi i gotovo napušteni kako bi ga neprijatelji prezirali, skupljao je u unutrašnjosti brojnu vojnu silu i, napunivši utvrde, uporišta i gradove unutar zemlje oružjem, novcem i ljudima u naponu snage, snažio je rat[46] i držao ga na neki način skrivena i nevidljiva u zatvoru. Pohranjena ležala je zaliha oružja dovoljna da se naoruža tridest tisuća ljudi; osam milijuna medimna žita[47] i onoliko novca koliko je dostajalo za održavanje deset tisuća najamnika kroz deset godina u obrani zemlje bilo je zaštićeno zidinama u utvrdama.

Ali on nije dospio pokrenuti sve to naoružanje i provesti u djelo planove jer je skončao od tuge i potištenosti;[48] spoznao je, naime, da je nepravedno smaknuo jednoga od svojih sinova, Demetrija, zbog klevete drugoga, od njega gorega; preostali pak njegov sin Perzej skupa s kraljevskom vlašću naslijedi i mržnju na Rimljane, premda nije bio dovoljno jak da ponese taj teret zbog sićušnosti i niskosti svoga karaktera u kojem je među strastima i opačinama svake vrste lakomost bila na prvome mjestu. Pripovijeda se da i nije bio pravi kraljev sin, nego da ga je Filipova žena dobila tek što se rodio od neke argivske švelje imenom Gnatenije koja ga je rodila i da ga je onda sebi neopazice podmetnula kao svoje vlastito.[49] Čini se da je najviše zato i prouzročio Demetrijevu smrt, jer se uplašio da kraljevska kuća, kako je imala zakonita prijestolonasljednika, ne otkrije njegovo nezakonito porijeklo.[50]

9. Međutim, premda je bio prosta roda i kukavan, nošen snagom svoga položaja, poduze rat[51] i održa se u borbi dugo vremena odbivši rimske vođe konzulskog staleža i velike vojske i brodovlja, a neke i porazivši. Jer potukavši u konjaničkoj bitki Publija Licinija koji je prvi provalio u Makedoniju, ubio je dvije i po tisuće valjanih momaka i, uhvativši žive šest stotina drugih, pa onda iznenada lađama napavši brodovlje usidreno kod Oreja,[52] dobi u ruke dvadeset teretnih brodova zajedno s teretom a ostale, natovarene žitom, potopi; domogne se i četiriju petoveslarki.[53] Zametne i drugu bitku na kopnu u kojoj suzbije bivšega konzula Hostilija koji se nastojao silom probiti u Makedoniju kod Elimija[54]; a kad je Hostilije neopažen prodro onamo kroz Tesaliju, a Perzej mu ponudio bitku, konzul iz straha ne prihvati izazov. U toku tog rata zavojšti usput na Dardance[55] pokazujući tako da ne haje za Rimljane i da ima vremena i za drugo, pa sasiječe deset tisuća barbara i odvuče obilan plijen. Bunio je pomalo i Gale nastanjene oko Istra[56] koji se zovu Bastarni,[57] konjaničke i bojovne ratnike, a Ilire je preko njihova kralja Gencija pozivao da mu se pridruže u ratu. I proširio se glas da je uz pomoć

novca nagovorio barbare da provale u Italiju kroz donju Galiju uz jadransku obalu.

10. Kad su Rimljani doznali za to, odlučiše da ostave po strani ulagivanja i obećanja onih koji su željeli zapovjedništvo, pa da pozovu na čelo vojske čovjeka razumna i takva koji zna kako postupati u zamašnim pothvatima. Taj je čovjek bio Emilije Paulo, sad već poodmakle dobi i oko šezdeset godina star, ali u punom naponu tjelesnom snagom, a kao palisadom okružen mladim sinovima i zetovima, te mnoštvom veoma utjecajnih prijatelja i rođaka koji su ga svi nagovarali neka se povinuje želji naroda koji ga je zvao da preuzme konzulat. On se isprva nećkao i otklanjao njihovo ustrajno nastojanje i počast tvrdeći da mu nije do vlasti, ali kako su mu dan za danom dolazili na vrata, zvali ga na Forum[58] i vikali, dade se nagovoriti; i odmah čim se pokazao među kandidatima za konzulat, učinilo se da nije došao da preuzme magistraturu, nego da silazi na Martovo polje[59] donoseći i nudeći građanima pomoć i pobjedu u tom ratu; s tolikim nadama i takvim željkovanjem primiše ga svi i učiniše po drugi put konzulom[60] ne dopustivši da se baca ždrijeb za pokrajine[61] kako je bilo uobičajeno, nego svi odmah njemu izglasaše vođenje makedonskog rata.[62] Pripovijeda se, kad je bio proglašen vrhovnim zapovjednikom protiv Perzeja, da je, otpraćen sjajno od čitava naroda do kuće, našao kćerkicu Terciju, koja je još bila maleno dijete, svu uplakanu; kad ju je uzeo nježno u ruke i upitao zbog čega se tako rastužila, a ona, zagrlivši ga i poljubivši, rekla: »Zar ne znaš, oče, da nam je Perzej mrtav?« misleći time psetance toga imena, svoje miljenče, Emilije usklikne: »U dobar čas, kćeri moja! I prihvaćam to znamenje«. To je, dakle, priopćio govornik Ciceron u svom spisu *O proricanju*.[63]

11. Kako je bio običaj da oni koji dobiju konzulsku čast uzvrate narodu nekom blagodarnošću obraćajući mu se jednim ljubeznim govorom sa zbornice,[64] Emilije, sabravši građane u skupštini, reče da se za prvi konzulat natjecao jer ga je želio, a za drugi zato što je njima trebao zapovjednik vojske;[65] zato on prema njima nije vezan nikakvom zahvalnošću, nego, ako smatraju da će s nekim drugim rat bolje uspijevati, da on polaže svoje zapovjedništvo u njemu; ako pak imaju povjerenja u njega, neka ne pokušavaju da zapovijedaju i oni uz njega, niti da se upuštaju u kojekakva naklapanja o ratu, nego neka šutke pribavljaju potrebne zalihe za rat jer će, ako traže da zapovijedaju svome zapovjedniku, ispasti još smješniji svojim vojevanjem nego što su to sada. Tim riječima usadi građanima veliko poštovanje prema sebi i velika očekivanja od budućnosti, te su svi bili sretni što su, mimoišavši laskavce, izabrali vojskovođu koji ima ponosa i iskrenosti u govoru. Tako je rimski narod učinio sebe robom vrlini i kreposti zato da drži prevlast i bude najveći na svijetu.

12. To što je Emilije Paulo, kad je krenuo na vojnu, imao sretnu plovidbu i lak put prebacivši se brzo i sigurno u rimski tabor, pripisujem dobrome duhu; ali kad imam pred očima da je rat pod njegovim zapovjedništvom priveden kraju zahvaljujući dijelom žestini njegove

poduzetnosti, dijelom njegovim izvrsnim zamislima, dijelom usrdnoj suradnji njegovih prijatelja, a dijelom njegovim odlučnim usvajanjem primjerenih odluka u trenucima opasnosti, ne mogu pripisati sjajan i odličan uspjeh toga čovjeka mnogospominjanoj sretnoj sudbini kao u slučaju drugih vojskovođa. Osim, dakako, ako tko ne kaže da je Perzejevo srebroljupstvo bilo za Emilija dobra sreća pri obratu situacije jer je ono upropastilo i srušilo sjajne i velike izglede Makedonaca u ratu koje su učinile da im visoko uzlete nade, a sve zato što se Perzej kukavički sustezao potrošiti novac. Došli su, naime, na njegovu molbu Bastarni, deset tisuća konjanika, a uz njihov bok deset tisuća pješaka, sve profesionalni vojnici, ljudi koji ne znaju težiti zemlju, ne znaju broditi, niti znaju živjeti od napasanja stada, nego su se uvijek bavili jednim poslom i jednom vještinom, borenjem i nadvladavanjem protivnika. A kad su se oni, utaborivši se u Medici,[66] izmiješali s kraljevim ljudima, sami visoki momci, izvanredne vojničke stege, hvališe i glasni u prijetnjama neprijatelju, uliše Makedoncima samopouzdanje i uvjerenje da im Rimljani neće odoljeti, nego će ih obuzeti prepast od vanjštine i kretnji Bastarna, njima stranih i grozovitih. Ali pošto je kod svojih ljudi stvorio takvo raspoloženje i ispunio ih tolikim nadama, kad se od njega tražilo po tisuću drahmi[67] za svakog časnika, zavrtjelo mu se u glavi od tolike množine zlata i izgubio je pamet od tvrdičluka, te se odrekao i žrtvovao savezništvo kao da upravlja financijama Rimljana, a ne ratuje s njima, pa će morati polagati točan račun o ratnim troškovima onima s kojima je ratovao. Pa ipak je od neprijatelja mogao naučiti pouku, jer su oni osim drugih priprava skupili i na oružje podigli sto tisuća vojnika za najnužnije potrebe. A on, spremajući se protiv tolike sile i za rat u kome su uz to bile držane tolike rezerve, mjerio je zlato i pečatio ga u vrećice plašeći se doticati ga kao da je tuđe. I to nije radio nekakav potomak Liđana ili Feničana,[68] nego onaj koji je svojatao[69] po srodstvu vrline Aleksandra i Filipa koji su zavladali svijetom jer su smatrali da se moć kupuje novcem, a ne novac moći. U svakom slučaju, bilo je rečeno da helenske gradove ne osvaja Filip nego Filipovo zlato. A Aleksandar, prihvaćajući se vojne na Indiju i videći da Makedonci vuku za sobom perzijsko blago, koje je već bilo teško i glomazno, najprije potpali kraljevska kola, a zatim nagovori ostale da, učinivši isto, krenu u rat lagani i kao ljudi oslobođeni bremena. A Perzej ne htjede, prolivši svoje zlato po sebi, svojoj djeci i kraljevstvu, spasiti se malim dijelom svoga blaga, nego radije izabra da odveden kao bogat zarobljenik s velikim blagom pokaže Rimljanima koliko je, uštedjevši, sačuvao za njih.

13. Ta ne samo da je poslao natrag Gale[70] pošto ih je povukao za nos, nego, pošto je naveo Ilira Gencija da se za tristo talenata[71] uključi s njime u rat, iznese pred kraljeve poslanike izbrojano zlato i dade im da ga zapečate. Ali kad je Gencije, uvjeren da ima cijenu koju je zatražio, učinio djelo bezbožno i strašno – dao je uhititi i staviti u uze poslanike koji su od Rimljana došli k njemu – Perzej, smatrajući da više nije potrebno zlato da Gencija potakne na rat jer je, prije nego mu je bilo isplaćeno, pružio čvrste zaloge svog neprijateljstva prema njima i tako se teškim nedjelom

uvalio u rat, liši zlosretnika tih tri stotine talenata i dopusti malo kasnije da ga sa ženom i djecom kao ptice iz njihova gnijezda pokupi iz njegova kraljevstva pretor Lucije Anicije koji je s vojskom bio poslan protiv njega.

Došavši protiv takva suparnika, Emilije ga je, istina, prezirao, ali se divio njegovoj pripremljenosti i vojsci. Bilo je, naime, četiri tisuće konjanika, a pješačke falange gotovo četrdeset tisuća. Smjestivši se s morem za leđima uz područje Olimpa na mjestu koje nije bilo pristupačno ni sa koje strane i odasvud ga zaštitio utvrđenjima i drvenim vanjskim zidovima, nalazio se u velikoj sigurnosti smatrajući da će iscrpsti Emilija prolaženjem vremena i trošenjem sredstava. Ovaj je bio čovjek odlučan u svome naumu, spreman na svaku odluku kao i na svako iskušenje, ali videći da je vojska, zbog slobode što ju je prije uživala, nestrpljiva i sklona da se upliće u poslove zapovjednika predlažući mnoge neizvedive stvari, izgrdi ih i uputi da se ničim drugim ne bave niti brinu osim kako će svaki sebe i svoje naoružanje učiniti spremnim za djelovanje i upotrebljavati mač na rimski način kad im zapovjednik pruži priliku. Nadalje, naredi da noćne straže stražare bez kopalja držeći da će biti budniji i uspješnije se boriti protiv sna ako se ne budu mogli braniti od neprijatelja kad se ovi približe.

14. Ali kako su njegovi ljudi osobito imali teškoće zbog nedostatka pitke vode (jer samo je malo vode izviralo i slijevalo se uz samo more, a i ta je bila loša), Emilije, videći visoku i drvećem obraslu planinu do Olimpa i zaključujući po zelenilu šume da postoje vodene žile koje teku ispod zemlje, iskopa im niz odušaka i zdenaca duž podnožja planine. Ovi se odmah napuniše čistom tekućicom koja se, popuštajući pritisku i tlaku, probijala u stvoren prazan prostor.

Pa ipak, neki poriču da zalihe vode, spremne da izbije, leže skrivene pod mjestima iz kojih teku vrela i da njihovo izviranje nije niti otkrivanje niti probijanje prolaza do površine, nego da voda ondje i nastaje i stvara se uslijed vlažnosti šume: vlažna se para pretvara u vodu uslijed gustoće i hladnoće kad god postaje tekućom stiješnjena u dubinama zemlje. Jer kao što, kažu, dojke žena nisu poput posude pune gotova mlijeka koje istječe, nego, prerađujući u sebi hranu, proizvode i istiskuju mlijeko, tako i ta mjesta u tlu, koja su mrzla i puna vrelā, nemaju skrivene vode niti ispunjene šupljine[72] koje odašilju tekuće i duboke vode sviju tih tolikih rijeka od izvora koji je spreman i pri ruci, nego ta mjesta pretvaraju paru i zrak u vodu tako što ih zbijaju tlačenjem i zgušnjavanjem.[73] U svakom slučaju, mjesta koja su otkapana slobodnije puštaju vodu da šiklja i protječe kao odgovor na takvo diranje, kao i ženske dojke kao odgovor na sisanje, jer vlaže i omekšavaju isparavanje;[74] ona pak mjesta u zemlji koja su nedirnuta i čvrsto zbijena nesposobna su da proizvode vodu jer nisu podložna gibanju koje stvara vlagu. Ali oni koji zastupaju tu teoriju pružaju skepticima priliku da prigovore da prema tom umovanju u živim bićima nema krvi, nego da ona nastaje kao odgovor na rane preobrazbom neke pare ili mesa koja uzrokuje njegovo rastvaranje u tekućinu i istjecanje.[75] Štaviše, pobija ih i iskustvo ljudi koji, kopajući podzemne rovove ili rudokope, susreću u dubinama rijeke koje se ne skupljaju malo

pomalo kao što prirodno mora biti ako nastaju u trenutku kad zemlja biva potresena, nego se izlijevaju u velikim masama. Pa još, kad se udarcem rascijepe planine ili stijene, iz njih brizne bujica vode, a onda potpuno presuši. Toliko o tome.

15. Emilije je mirovao nekoliko dana i kažu da još nikad nije bilo tako mirno kad su dvije tako velike vojske došle u toliku blizinu jedna drugoj. Ali kad je, prevrćući sve u mislima i razmatrajući, doznao da je ostao još jedan jedini nečuvani prolaz, onaj kroz Perebiju[76] uz Pitij[77] i Petru,[78] on drži ratno vijeće više se ponadavši zato što to mjesto nije čuvano, nego uplašivši se teške prohodnosti i prirodnih prepreka zbog kojih i nije bilo čuvano. Od prisutnih Scipion s pridjevkom Nazika,[79] zet Scipiona Afričkoga, koji je kasnije postao najutjecajniji čovjek u senatu, prvi se ponudi za vođu kolone koja će izvršiti opkoljavanje. Drugi se javi kao dobrovoljac Fabije Maksim, najstariji od Emilijevih sinova, premda još mlad momak. Obradovan time, Emilije im dade ljudi ne toliko koliko je naveo Polibije,[80] nego koliko sam Nazika kaže da je uzeo u kratkome pismu što ga je o toj operaciji napisao jednome od kraljeva, naime na broj tri tisuće Italaca koji nisu bili raspoređeni na određena mjesta u bojnom redu,[81] te lijevo krilo od pet tisuća momaka. Uzevši osim njih sto dvadeset konjanika i dvije stotine izmiješanih Tračana i Krećana pod zapovjedništvom Harpala, Nazika krene putem uz more i utabori se kod Herakliona[82] kao da namjerava isploviti na lađama i opkoliti tabor neprijatelja. Ali kad vojnici povečeraše i nastade mrak, otkrivši svojim časnicima istinu, povede vojsku suprotnim pravcem od mora i, zaustavivši se pod Pitijem, dade vojsci odmor. Od te se točke Olimp proteže u visinu više od deset stadija;[83] naznačuje to u natpisu onaj koji je izmjerio ovim riječima:

Navrh Olimpa svetog hram Apolónu iz Pita
Stoji; visina mu sva, mjerena s kraja na krâj,
Iznosi stadija punijeh deset i jedan još pletar,
Stope al' četiri još odbiti treba od tôg.[84]
A Ksenàgora, Eumelov sin, put izmjeri mjerom;
Zdravo, Gospode, ti! Dàrovā obilno daj![85]

Pa ipak, zemljoradnici kažu da nijedna planina niti ikakva dubina mora premašuje deset stadija. Ali čini se da Ksenagora nije tek onako došao do svog izmjera, nego sustavno, prema mjerničkim pravilima.

16. Nazika, dakle, ondje prenoći; ali Perzeju, koji je vidio da se Emilije ne miče s mjesta i koji se nije domišljao što se događa, dođe prebjeg Krećanin, utekavši za vrijeme marša, te mu donese vijest o obilaznome manevru Rimljana. Smućen, Perzej ne premjesti tabor, nego izasla deset tisuća stranih najamnika i dvije tisuće Makedonaca pod vodstvom Milona, davši mu zapovijed da požuri i zaposjedne prijevoje. Polibije tvrdi[86] da su oni još spavali kad su ih Rimljani napali; ali Nazika veli da je nastao oštar i pogibeljan boj oko posjeda visova i da je on sam oborio tračkog najamnika koji se zatrčao na nj, a kad su neprijatelji bili potisnuti i Milon najsramotnije pobjegao bez oružja u samoj donjoj haljini,[87] da ih je on nesmetano slijedio silazeći s vojskom u ravnicu.

Kad je Perzeja to zadesilo, digavši tabor svom brzinom, stane se povlačiti jer je zapao u velik strah i bio prevaren u svojim očekivanjima. Ali kad je ipak zastao s vojskom pred Pidnom,[88] bilo je nužno kušati sreću u bitki ili čekati rat s vojskom raspršenom po gradovima, a taj rat, kad je jednom zakoračio u njegovu zemlju, nije više mogao istjerati bez velika krvoprolića i mnogo mrtvih. Brojem ljudstva nadmoćniji je ondje gdje je bio, a u njegovih će ljudi biti borbeni žar jer brane žene i djecu, dok njihov kralj motri na njih i sam se, njima na čelu, izlaže opasnosti. Takvim su argumentima prijatelji bodrili Perzeja. Postavivši tabor, on je raspoređivao svoje trupe za bitku, razgledao zemljište i dijelio zapovjedništva namjeravajući poći Rimljanima ususret odmah pri dolasku. A ono je mjesto pružalo ravnicu njegovoj falangi, kojoj treba ravno tlo i čvrsta podloga za kretanje, i brežuljke, koji su se nadovezivali jedan na drugi, pogodni kao sklonište i mjesto za bočni napad za laku pješadiju i strijelce. Kroz sredinu tekle su rijeke Eson i Leuko, u to doba ne jako duboke (bilo je, naime, ljeto na izmaku), ali se činilo da će ipak zadati teškoća Rimljanima.

17. Pošto se spojio s Nazikom, Emilije je u borbenom poretku silazio prema neprijateljima. Kad vidje njihov bojni raspored i broj, začudi se, pa onda zaustavi napredovanje razmišljajući nešto u sebi. Njegovi pak mladi časnici, željni borbe, jašući mimo njega, molili su ga neka ne oklijeva, a najviše od sviju Nazika ohrabren svojim uspjehom kod gore Olimpa. Ali Emilije, nasmiješivši se, reče: »Ej, da mi je tvoja mladost! Ali mnoge pobjede, koje me uče o pogreškama pobijeđenih, sprečavaju me da se odmah s marša upustim u bitku protiv već poredane i potpuno kompaktne falange«. Nato naredi svojim čelnim i neprijatelju najvidljivijim trupama da se, postrojavajući se po kohortama, prividno svrstavaju u borbeni poredak, a onima iz zalaznice neka se okrenu na mjestu[89] pa iskopaju šanac i utabore se. Na taj način, kako su redom jedinice naizmjence dolazile na zadnje mjesto, neopazice raspusti borbeni raspored i bez buke smjesti sve svoje ljude u šanac.

Kad je pala noć i vojnici se poslije večere prepuštali počinku i snu, mjesec, koji je bio pun i visoko na nebu, iznenada se poče zatamnjivati i, izgubivši svjetlo i promijenivši različite boje, nestade.[90] Dok Rimljani, kao što je u njih običaj, dozivahu njegovu svjetlost natrag udarajući o mjed i dižući prema nebu brojne upaljene ugarke i baklje, Makedonci nisu radili ništa slično, nego je strava i zaprepaštenje obuzimalo njihov tabor i polako se među mnogima od njih širio šapat da ta pojava označuje pomračanje kralja. Nije Emilije bio sasvim bez znanja i iskustva u nepravilnostima pomrčina koje u stalnim vremenskim razmacima dovode mjesec na njegovu putu u sjenu zemlje i skrivaju ga od pogleda sve dok, prošavši zasjenjeno područje, opet ne zasije svjetlošću što je dobiva od sunca; pa ipak, kako je božanstvu pridavao važno mjesto u svome životu i bio sklon prinošenju žrtava i gatanju, čim vidje da se mjesec opet čisti, žrtvova mu jedanaestoro teladi. A žrtvujući u osvit dana goveda Herkulu, sve do dvadesetoga nije dobivao povoljna znamenja; a kod dvadesetprvoga pojaviše se dobra znamenja i on objavi da će Rimljani pobijediti ako se

budu držali defenzive. Zavjetovavši se, dakle, da će prinijeti božanstvu žrtvu hekatombu[91] i prirediti svečane igre, naloži časnicima neka raspoređuju vojsku za bitku; sam pak, čekajući da sunce prijeđe na zapad i da se počne naginjati prema zalasku da ne bi njegovo jutarnje svjetlo bliještalo za bitke njegovim ljudima u lice, provodio je vrijeme sjedeći u šatoru pred kojim se široko rasprostirala ravnica i neprijateljski tabor.

18. Predvečer jedni kažu da su neprijatelji započeli napad nastao vještim manevrom samog Emilija pošto su Rimljani potjerali prema njima nezauzdana konja koji se zaletio među makedonske redove i da je potjera za njim dovela do početka bitke; drugi opet vele da su Tračani, koje je vodio Aleksandar, napali rimsku tovarnu stoku koja je dopremala krmu, a na njih se žestoko zaletjelo sedam stotina Ligurijaca; kako je i jednima i drugima dolazilo sve više pojačanja, tako je, kažu, nastala opća bitka. Emilije je, međutim, prosuđujući kao kormilar po nastalu bibanju i kretnjama vojski veličinu predstojećeg boja, izišao pred šator i, obišavši svoje legionarske jedinice, hrabrio ih, a Nazika je, izjahavši u čarke, vidio da čitava neprijateljska vojska samo što nije došla na dohvat ruke.

Prvi su išli Tračani za koje veli[92] da su bili najstrašniji izgledom, ljudi visoka stasa ispod bijelih i blistavih štitova i nazuvaka,[93] odjeveni u crne haljine,[94] vitlajući iznad desnoga ramena uspravljenim velikim, širokim mačem od teška željeza. Do Tračana u napad su kretali plaćenici čija je oprema bila raznih vrsta, a s njima bili su izmiješani Peonjani;[95] za njima kao treći izabrana momčad Straže,[96] cvijet samih Makedonaca po mladenačkoj dobi i hrabrosti, blistajući pozlaćenim oružjem i novoizrađenim grimiznim haljinama. Dok su se oni razmještali na svoja mjesta, falange Mjedenštitova,[97] pojavljujući se iza šanca, ispuniše ravnicu sjajem željeza i blještanjem mjedi, a pobrežje poklicima i bukom kojima su se međusobno poticali. Takvom su se odvažnošću i brzinom primicali da su prvi ubijeni pali svega na dva stadija[98] od rimskog šanca.

19. Kad je navala počela, Emilije dođe i nađe da su prve makedonske jedinice već zabole vrhove sarisa[99] u štitove Rimljana i tako im onemogućile da ih dohvate svojim mačevima. A kad su i ostali Makedonci zavrnuli svoje male, okrugle štitove s ramena pred sebe i na jedan dani znak nagnutim sarisama stali prema legionarima pa Emilije vidje snagu gusto povezanih redova štitova i žestinu udarca naperenih kopalja, obuze ga zaprepaštenje i strah jer je osjetio da još nikada nije vidio većma zastrašujući prizor; često se kasnije znao prisjetiti svojih ondašnjih čuvstava i onoga pogleda. Ali tada, pokazujući se svojim borcima vedar i dobre volje, jahao je mimo njih bez kacige i oklopa. A makedonski kralj, kako tvrdi Polibije,[100] uplašivši se čim je bitka započela, odjaše natrag u grad pod izgovorom da ide žrtvovati Heraklu, bogu koji ne prima kukavičke žrtve od kukavica, niti ispunjava njihove protunaravne molitve. Jer nije u prirodi stvari da cilj pogađa onaj koji i ne gađa, niti da nadvladava onaj koji ne ostaje na svome mjestu, niti uopće da onaj koji ništa ne poduzima ima uspjeha u tome što radi; sreća ne prati nitkove.[101] Nego bog usliši Emilijeve molitve; ta molio se za premoć i pobjedu vitlajući kopljem i borio se dok je zazivao boga za saveznika.

Neki Posejdonije, međutim, koji kaže da je živio u ono vrijeme i sudjelovao u onim zbivanjima, a napisao je Perzejevu povijest u više knjiga, tvrdi da se kralj nije vratio iz kukavičluka, niti uzevši žrtvu kao ispriku, nego da mu se dogodilo da ga je konj, ritnuvši se, udario kopitom u nogu; a u samoj je bitki, kaže, premda nije bio sposoban za borbu i premda su ga prijatelji ustavljali, naredio da mu dovedu tovarna konja i, uzjahavši ga, pridružio se bez oklopa svojim ljudima u falangi. A kako je na obje strane letjelo svakovrsno streljivo,[102] zgodi ga veliko koplje od čista željeza[103] i šiljkom ga, istina, ne dodirnu, ali, projurivši koso uz njegovo lijevo bedro, žestina je njegova prolijetanja bila takva da mu je rasjeklo haljinu[104] i na mesu načinilo tamnocrvenu potkožnu modricu, čiji je znak ostao dugo vremena. To, dakle, veli Posejdonije[105] u obranu Perzeja.

20. Što se pak tiče Rimljana, kad falangu, suočeni s njom, nisu mogli probiti, Salvije, vođa Pelignijaca,[106] zgrabivši bojni znak svoje jedinice, baci ga među neprijatelje. A kad su se Pelignijci (jer za Italce je neprirodno i bezbožno ostaviti bojni znak) zatrčali prema onome mjestu,[107] u srazu jednih i drugih strašne su gubitke zadavali i trpjeli. Jedni su nastojali mačevima odgurnuti u stranu sarise, pritiskivati ih štitovima prema dolje ili su ih čak odvraćali hvatajući ih rukama, a drugi, držeći ih čvrsto uperene objema rukama i probadajući skupa s oružjem one koji bi na njih nalijetali, jer ni štit, ni oklop nisu odolijevali snazi udarca sarise, bacali su uvis preko glave trupla Pelignijaca i Marucinijaca,[108] koji su bez ikakva razmišljanja, u zvjerskom bjesnilu, srtali ususret udarcima i sigurnoj smrti. Kad su tako izginuli oni u prvom redu, oni postrojeni iza njih zaustaviše se; i nije to bio pravi bijeg, ali uzmakoše prema gori zvanoj Olokro tako da je i Emilije, kad je, kaže Posejdonije, to vidio, razderao svoju haljinu, jer se taj dio povlačio, a ostali su se Rimljani odvraćali zaplašeni od falange koja nije dopuštala pristup, nego ih je sučeljavala kao s nekom gustom palisadom od sarisa neodoljivom odasvud.

Ali kako je zemljište bilo neravno i bojni red zbog svoje dužine nije mogao održavati čvrstoću niza gusto povezanih štitova, pa kad Emilije ugleda kako nastaju brojne usjekline i pukotine u falangi kao što je prirodno kad su vojske velike i naprezanje boraca nejednako, jer su neki dijelovi bili pod jakim pritiskom, a drugi su iskakivali naprijed, brzo prišavši i razdijelivši kohorte, on zapovjedi neka se u te razmake i praznine ubacuju njegovi ljudi i neka zameću boj prsa o prsa, te ne vode jednu bitku protiv svih Makedonaca, nego mnogo pojedinačnih i uzastopnih bitaka. Kad je Emilije tako uputio časnike, a časnici vojnike, čim su se uvukli među neprijateljske redove i rascijepili ih, jedni napadajući iskosa nebranjene točke, a drugi, obišavši ih, udarajući odostrag, pa je falanga tako izgubila povezanost, odmah joj je propala snaga i zajednička djelotvornost; pa kako su se sad Makedonci morali boriti čovjek s čovjekom ili u malobrojnim grupicama udarajući svojim kratkim mačevima o čvrste štitove legionara koji su sezali do zemlje, a kako su pružali slab otpor svojim lakim štitovima od pletera njihovim mačevima koji su težinom i snagom zamaha prodirali kroz njihovo naoružanje u tijelo, udariše u bijeg.

21. Ali borba s njima bila je žestoka. Ondje i Marko, sin Katonov, a Emilijev zet, pokazujući vrsnoću svake vrste, izgubi mač. Budući da je bio mladić odgojen najvećom brižljivošću i velikom ocu dugovao dokaze velike vrline, pomisli da život nije vrijedan življenja ako neprijatelju prepusti osobni plijen dok je još živ, pa se baci u bitku govoreći svakom prijatelju i znancu koga bi ugledao što ga je zadesilo i moleći da mu pritekne u pomoć. Kako se našlo mnogo tih valjanih ljudi koji su se jednim zaletom probili kroz ostale, pod njegovim vodstvom udare na neprijatelje. U žestoku boju te uz silno krvoproliće i mnoštvo rana potisnuše ih odande i osvojiše to mjesto prazno i napušteno od neprijatelja, a onda se dadoše u potragu za mačem. I kad ga najzad pronađoše u hrpi oružja i palih vojnika pokrivena leševima, veoma se obradovavši i zapjevavši pobjednu pjesmu, još sjajnije nasrtahu na neprijatelje koji su se još držali na okupu. I najzad tri tisuće probranih vojnika Makedonaca, ostajući na svome mjestu i nastavljajući da se bore, svi budu sasječeni; a pokolj ostalih što su bježali bio je tako golem da se ravnica i obronci gorja napuniše leševima, a vode rijeke Leuka još su bile izmiješane s krvlju kad su je Rimljani prešli dan poslije bitke. Kažu, naime, da je izginulo preko dvadeset i pet tisuća ljudi. Rimljana je, kako tvrdi Posejdonije, palo stotinu, a prema Naziki osamdeset.

22. I ta je, najveća od svih bitaka,[109] bila najbrže odlučena; jer pošto su Rimljani započeli borbu o devetoj uri,[110] prije desete već su izvojevali pobjedu; upotrijebivši ostatak dana za gonjenje i nastavivši progoniti poražene stodvadeset stadija,[111] kako je već bilo kasno uvečer, vratiše se natrag. Ostale su sluge, presrećući ih s bakljama, uz vesele povike odvodili u šatore obasjane lučima i ukrašene bršljanovim i lovorovim vijencima; ali samoga vrhovnog zapovjednika obuzimala je velika bol. Od dvojice njegovih sinova u vojsci onoga mlađega nije bilo nigdje vidjeti, a njega je najviše volio i vidio je da se on najviše od braće ističe vrlinom. Ali kako je bio strastven i častoljubiv po naravi, a po dobi još napola dječak, nagađao je otac da je sigurno poginuo, jer se iz neiskustva pomiješao među neprijatelje dok su se oni borili. Cijela vojska dozna za njegovu veliku bol i brigu i usred večere skakahu i trčahu sa zubljama mnogi k Emilijevu šatoru, a mnogi pred šanac tražeći ga među prvima koji su pali. Potištenost je vladala taborom i ravnicom odjekivala vika ljudi koji su zvali Scipiona. Od početka on je, naime, sve ispunio divljenjem, jer je kao nitko od njegova roda imao značaj prilagođen za vodstvo u ratu i u državničkim djelatnostima.[112]

No kasno, kad su već gotovo svi izgubili nadu, vrati se on iz potjere s dva ili tri druga pokriven krvlju svježe ubijenih neprijatelja budući da je kao mlad, plemenit pas bio predaleko zanesen nesavladivom radošću zbog pobjede. To je onaj Scipion koji je u godinama koje su dolazile[113] sravnio sa zemljom Kartagu i Numanciju i postao vrlinom daleko najugledniji i najmoćniji od Rimljana svog vremena. Tako mu je sudbina, odgađajući svoju zavidljivu odmazdu Emiliju za taj uspjeh za drugu priliku, tada u svoj potpunosti vratila uživanje u njegovoj pobjedi.

23. Perzej se bijegom povlačio iz Pidne u Pelu[114] jer mu se praktično čitavo konjaništvo spasilo iz bitke. Ali kada su pješaci konjanike, dostižući ih, psovali kao kukavice i izdajice i nastojali ih izgurati s konja i tukli ih, uplašivši se nereda, skrene konja s puta i grimiznu je halju raširenu stavio ispred sebe da ne bude uočljiv, a dijadem[115] je držao u rukama. Da bi pak mogao u hodu istodobno razgovarati s pratiocima, sjahavši, vodio je konja za sobom. Ali ti pratioci, jedan pretvarajući se da mora vezati odriješenu obuću, drugi da mora pojiti konja, treći da sam želi vode za piće, pomalo zaostajahu pa bježahu, ne bojeći se ni neprijatelja toliko koliko njegove okrutnosti. Mučen svojim nevoljama tražio je na koga će svaliti sa sebe odgovornost za svoj poraz. Kad je noću ušao u Pelu i kad su Eukto i Eulej, njegovi rizničari, došli ususret i predbacivali mu za ono što se dogodilo dopuštajući sebi u nevrijeme slobodu govora i davanje savjeta, a on, razgnjevljen, ubio sam obojicu udarcima svoga malenog mača, nitko ne ostade uza nj osim Krećanina Euandra, Etoljanina Arhedama i Beoćanina Neona. A od vojnika za njim su pošli Krećani ne iz naklonosti, nego ustrajući u privrženosti njegovu blagu kao pčele saću. Jer svega ga je vukao sa sobom i dao im je da razgrabe od toga čaše, vrčeve i drugi stolni pribor od srebra i zlata do vrijednosti od pedeset talenata.[116] Došavši najprije u Amfipol,[117] zatim odande u Galepso,[118] i, pošto mu je strah malo popustio, opet zapavši u svoju prirođenu i najstariju bolest, škrtost, jadikovao je prijateljima da je iz neznanja dopustio da neki zlatni predmeti od Aleksandra Velikog padnu Krećanima u ruke i uz zaklinjanje sa suzama u očima molio one koji ih imaju da mu ih zamijene za novac. Onima koji su ga točno poznavali nije promaklo da je prema Krećanima igrao Krećanina,[119] a oni koji su se dali nagovoriti i vratili mu stvari ostadoše bez svega. Ne uzvrati im obećanim novcem, nego, ušićarivši još od prijatelja trideset talenata[120] koje su imali malo kasnije dobiti neprijatelji, preplovi s njima na Samotraku i kao pribjegar potraži utočište u hramu Dioskura.[121]

24. Pripovijeda se o Makedoncima da su uvijek bili odani svojim kraljevima, ali tada kad se uz lom glavnog potpornja sve skupa srušilo, predajući se sami Emiliju, u dva ga dana učiniše gospodarom čitave Makedonije. I čini se da bi to svjedočilo u prilog onima koji su govorili da te svoje uspjehe on duguje rijetko sretnoj sudbini. Štaviše, i ono što mu se desilo prilikom žrtve bilo je također od boga poslani znak: dok je Emilije u Amfipolu prinosio žrtvu i žrtvovana životinja ležala na žrtveniku, grom, udarivši u žrtvenik, zapali i sažeže žrtvu. No pogotovo je znak božanske naklonosti i dobre sreće brzina kojom se proširio glas o njegovoj pobjedi. Jer bio je tek četvrti dan otkako je Perzej bio pobijeđen kod Pidne, a u Rimu je narod promatrao konjske utrke kad se iznenada u prvim redovima začu vijest da je Emilije, pobijedivši u velikoj bitki Perzeja, podložio čitavu Makedoniju. Kad se potom taj glas brzo proširio po mnoštvu, provali radost s pljeskom i poklicima ispunivši onaj dan cio grad. Zatim, kako se nije mogao utvrditi siguran izvor vijesti, nego se svima jednako činilo da kola posvuda, tad se glas rastepe i iščeze u zraku, ali par dana kasnije, dobivši pouzdane obavijesti o

pobjedi, čudili su se onoj prethodnoj vijesti videći da je u izmišljenome sadržavala istinu.

25. Pripovijeda se također da je izvještaj o bitki italskih Helena na Sagri[122] isti dan dopro do Peloponeza, a isto tako i o bitki s Međanima kod Mikale[123] do Plateje. Malo po pobjedi što su je Rimljani izvojevali protiv Tarkvinijevaca,[124] koji su s Latinima zavojštili na njih, dva su visoka i lijepa muškarca bila viđena u Rimu kao donosioci izravne vijesti od vojske. Naslutilo se da su to Dioskuri. Prvi čovjek koji se namjerio na njih pred izvorom na Forumu, gdje su rashlađivali silnim znojem oblivene konje, bio je zapanjen njihovom viješću o pobjedi.[125] Kažu da su zatim, spokojno se smiješeći, oni rukama dotakli njegovu bradu; promijenivši se smjesta od crne u crvenu, ona time dade vjerodostojnost njihovom izvještaju, a onom čovjeku pribavi nadimak Ahenobarbo, što znači Mjedenobradi.[126] Vjerojatnost svemu tome pridaje ono što se dogodilo u naše dane. Kad se Antonije[127] pobunio protiv Domicijana,[128] pa se očekivao velik rat iz Germanije, a Rim bio u veliku uznemirenju, iznenada je i sam od sebe narod rasturio vijest o pobjedi i o tome da ni djelić poražene vojske nije iznio živu glavu. Vjerovanje u vijest bilo je tako potpuno i snažno da su čak mnogi magistrati prinijeli žrtve zahvalnice. Kad su, međutim, tražili onoga koji je to prvi razglasio, kako nije bilo nikoga, a vijest je izmicala potjeri od jednoga do drugoga, te se najzad, kad je utonula u neizmjerno more, u beskrajnu svjetinu, pokaza da nema sigurna ishodišta, sam glas ubrzo izvjetri iz grada. Ali kad je Domicijan kretao s vojskom u rat, njemu već na putu stiže u susret vijest i pismo objavljujući pobjedu.[129] A sam je uspjeh bio postignut onoga dana kad se pojavio glas u Rimu, premda su oba mjesta razdvojena udaljenošću od preko dvadeset tisuća stadija.[130] Nema nikoga u naše dane kome je to nepoznato.

26. Ali da se vratimo pripovijedanju. Gnej Oktavije, zapovjednik Emilijeva brodovlja, pristavši na Samotraki, dopuštao je Perzeju osobnu nepovredivost[131] iz obzira prema bogovima, ali mu je priječio da pobjegne brodom. Pa ipak, Perzej nekako uspije neprimijećeno nagovoriti nekoga Krećanina Oroanda koji je imao čamac da ga zajedno s blagom uzme sa sobom. Ali taj je, postupivši kao pravi Krećanin, blago uzeo u čamac noću, a pošto je njemu rekao neka dođe sljedeće noći u luku kraj Demetrina hrama s djecom i nužnom poslugom, odmah navečer otplovio. Perzej je trpio jade spuštajući pojedinačno kroz uzak prozor sebe, ženu i djecu nanavikle na potucanje i naprezanja, ali najbolniji je jauk ispustio kad mu je netko, dok je on lutao morskom obalom, rekao da je vidio Oroanda kako već juri morem. Počinjalo je, naime, svitati i, lišen svake nade, stade bježati natrag k tvrđavi, doduše primijećen, ali pretekavši Rimljane zajedno sa ženom. Djecu pak, uhvativši ih, predade Rimljanima Ijon, čovjek koji je bio njegov ljubljenik, ali je tada, postavši izdajicom, pribavio odlučujući razlog tome čovjeku da, kao divlja zvijer kad joj uhvate mlade, dođe u ruke i preda se onima koji su imali u vlasti njegovu djecu.

Najviše je, međutim, povjerenja imao u Naziku i zvao je njega; ali kako ovoga tamo nije bilo, oplakavši svoju nesretnu sudbinu i pažljivo odvagnuvši prinudu pod kojom se nalazio, predade se Gneju u vlast učinivši tada najjasnije vidljivim da je srebroljupstvo bilo manje sramna mana od straha pred smrću i time liši sebe onoga jedinoga što sudbina ne oduzima onima koji su pali u nesreću: sažaljenja. Jer kad je na svoju molbu bio odveden k Emiliju, ovaj, kako je u njemu vidio velika čovjeka čiji je pad bio odmazda zavidnih bogova i zle sudbine, pođe mu, ustavši, ususret sa suzama u očima praćen prijateljima; ali Perzej – najsramotnijeg li prizora! – bacivši se ničice preda nj i čvrsto se uhvativši njegovih koljena, započne s ropskim krikovima i molbama koje Emilije ne mogne podnijeti niti htjede saslušati, pa pogleda na nj bolna i tužna lica, te reče: »Zašto, nesretniče, oslobađaš sudbinu svoje najteže zamjerke njoj ponašajući se tako da će ljudi pomisliti da tvoja nesreća nije nezaslužena i da nisi zasluživao onaj svoj pređašnji usud, a ne ovaj sadašnji? I zašto mi krnjiš pobjedu i činiš moj uspjeh beznačajnim pokazujući da si bijednik i nedoličan protivnik Rimljanima? Vrlina kod nesretnih doista zaslužuje poštovanje čak i od neprijatelja, ali kukavičluk u očima Rimljana, i kada postiže uspjeh, u svakom je pogledu najsramotnija stvar.«

27. Podigavši Perzeja bez obzira na svoje nezadovoljstvo i porukovavši se s njime, predade ga Tuberonu, a sam, povukavši k sebi u šator sinove, zetove i časnike, osobito one mlađe, dugo je sjedio šuteći utonuo u misli tako da su se svi čudili. A onda, upustivši se u razlaganje o sudbini i ljudskom usudu, reče: »Pa je li onda primjereno da se onaj koji je smrtan čovjek, kad mu pripadne uspjeh, oholi i ponosi što je pokorio neki narod, grad ili kraljevstvo ili treba da radije razmišlja o tom obratu sudbine koja ga, stavivši pred oči ratniku primjer slabosti koja je zajednička svim ljudima, uči da ništa ne smatra stalnim i trajnim? Jer koju priliku ljudi imaju da osjećaju samosvijest kad ih svladavanje drugih prisiljava da budu u strahu od sudbine i kad razmišljanje o onome što nam dosuđuje sudbina, koja se kreće krivudavim putem, sad pristupajući ovome sad onome, dovodi do tolike potištenosti[132] čak i u trenucima radosti? Ili kad je nasljedstvo Aleksandra, koji se uzdigao do najviših vrhova moći i stekao najveću silu, u jedan cigli sat palo i dospjelo vama pod noge i kad kraljeve, koji su maločas bili okruženi tolikim desecima tisuća pješaka i tisućama konjanika vidite kako iz ruku neprijatelja primaju hranu i piće za jedan dan, mislite li da je naš sadašnji položaj osiguran i naša sudbina zaštićena od vremena? Nećete li se, vi mladi, odbacivši tu ispraznu razmetljivost i oholost zbog pobjede, ponizno prignuti pred budućnošću neprestano očekujući čas kad će demon[133] najzad hitnuti na svakoga od vas svoju zavidnu odmazdu za vaš sadašnji uspjeh?« Kažu da je, izrekavši mnogo takvih misli, Emilije otpustio mlade ljude baš im dobro obuzdavši hvalisavost i obijest britkošću svoga govora kao uzdom.

28. Nato dade svojoj vojsci priliku za odmor, a sam se posveti razgledanju Helade i djelatnosti kako slavnoj tako i čovjekoljubivoj. U svom je, naime, obilasku obnavljao narodne vlade i uspostavljao ustavne

poretke; također ih je darivao darima, jedne žitom iz kraljevih zaliha, druge maslinovim uljem. Jer kažu da se našlo pohranjeno toliko toga da je prije ponestalo onih koji su molili i dobivali, nego što se iscrpilo otkriveno obilje. A u Delfima, vidjevši visok, četvrtast stup umjetnički izdjeljan iz bijela kamena, na koji je imao biti postavljen Perzejev kip, naloži da ondje stoji njegov; ta pravo je, reče, da pobijeđeni ustupaju mjesto pobjednicima. U Olimpiji pak kažu da je izustio onu mnogospominjanu izreku da je Fidija isklesao Homerovog Zeusa.[134] Kad je iz Rima stiglo deset povjerenika, on vrati Makedoncima njihovu zemlju i gradove da u njima obitavaju slobodni i samostalni, a odredi da Rimljanima plaćaju sto talenata[135] kao danak, dok su svojim kraljevima plaćali kao porez više nego dvostruko toliko. Priređujući raznovrsne igre i natjecanja i prinoseći bogovima žrtve, dade gozbe i večere obilno trošeći na njih iz kraljeve riznice, a u rasporedu i dobru ukusu u tim svečanim prigodama, pri redoslijedu smještanja za stol i pozdravljanju, kao i u ukazivanju dolične počasti i prijazne pažnje prema dostojanstvu svakoga, pokazivao je delikatan i profinjen osjećaj, te se Heleni nisu mogli načuditi što kod njega ni razonodi ne nedostaje mjera ozbiljnosti, nego što čovjek, premda obavlja tako važne državne poslove, i beznačajnim stvarima pridaje dužnu pažnju. A on se radovao i tome što je vidio da je uz tolike sjajne priprave on sam bio najugodniji prizor za prisutne i što su najvećma uživali u njemu, pa je onima koji su se divili njegovoj pažnji običavao govoriti da je ista inteligencija potrebna za ravnanje i bojnim redom i gozbom; bojnim redom da bude što strašniji neprijatelju, a gozbom da bude što ugodnija uzvanicima. No više nego bilo što drugo ljudi su hvalili njegovu slobodoumnost i veledušje jer ne htjede ni pogledati množinu srebra i zlata nakupljenu iz kraljevskih riznica, nego je to predao kvestorima[136] za javnu blagajnu u Rimu. Svojim je sinovima, koji su voljeli književnost, dozvolio da za sebe izaberu samo kraljeve knjige, a pri podjeli nagrada za hrabrost svome je zetu Eliju Tuberonu dao pehar težak pet funti.[137] To je bio onaj Tuberon za koga rekosmo[138] da živi zajedno s petnaest rođaka, a svi se uzdržavaju malim dobarcem. I kažu da je to bilo prvo srebro koje je ušlo u dom Elija uneseno kao počast iskazana njegovoj hrabrosti; do tog vremena ni oni sami ni njihove žene nisu upotrebljavali ni srebrnine ni zlatnine.

29. Pošto je sve lijepo sredio, pozdravivši se s Helenima i pozvavši Makedonce da paze na slobodu što su im je darovali Rimljani čuvajući je poštivanjem zakona i slogom, krene s vojskom na Epir, jer je imao odluku senata da se vojnici, koji su se s njime borili protiv Perzeja, obeštete tako da oplijene tamošnje gradove. Hoteći da udari na sve njih istovremeno i neočekivano, dade pozvati po deset prvih ljudi iz svakoga grada i naloži im da u određeni dan donesu što god srebra i zlata imaju u svojim kućama i hramovima. S predstavnicima svakoga grada posla stražu od jednog centuriona s vojnicima, koji su se pretvarali da traže i preuzimaju zlato. Ali kad je došao određeni dan, svi oni, jurnuvši u jedan isti čas, navališe i opljačkaše gradove tako da je u jedan sat sto i pedeset tisuća ljudi pretvoreno[139] u roblje a sedamdeset gradova opustošeno. Od tolika zatora

i potpuna uništenja svakog vojnika dopade ne više od jedanaest drahmi,[140] sav se svijet zgrozio na takav konac rata: komadanje čitava jedog naroda donijelo je tako sitan dobitak i malu korist svakom pojedinom vojniku.[141]

30. Pošto je, dakle, izvršio taj nalog koji je u najvećoj mjeri bio suprotan njegovoj prirodnoj blagosti i dobroti, Emilije se spusti u Orik;[142] odande prešavši u Italiju, zaplovi uzvodno rijekom Tiberom na kraljevskoj lađi koja je imala šesnaest redova veslača,[143] a bila je bogato ukrašena zarobljenim oružjem i haljinama od grimiza i purpura,[144] tako da su Rimljani u gomilama hrlili iz grada kao na neki prizor trijumfalne povorke da u njoj unaprijed uživaju; pratili su uzduž obala lađu koju je pljusak vesala polagano tjerao uzvodno.

Ali vojnici, koji su bacali zavidan pogled na kraljevsko blago, smatrajući da nisu dobili koliko je trebalo, u potaji su bješnjeli zbog toga i bili ogorčeni na Emilija, dok su ga javno okrivljivali da je kao zapovjednik bio surov i samovoljan, pa nisu s osobitim oduševljenjem izišli ususret njegovoj velikoj želji za trijumfom. Opazivši to, Servije Galba, Emilijev neprijatelj, premda je bio jedan o njegovih vojničkih tribuna, osmjeli se javno reći da mu ne bi trebalo dopustiti trijumf. Posijavši među mnoštvo vojnika mnoge klevete protiv njihova zapovjednika i još jače podjarivši njihovu razdraženost koja je već postojala, tražio je od pučkih tribuna još jedan dan: onaj dan, tvrdio je, nije dovoljan za iznošenje optužbe jer su preostala samo još četiri sata.[145] Ali kad mu tribuni narediše neka govori ako ima što reći, započevši govor dugačak i pun svih mogućih uvreda, potroši tako preostalo vrijeme; a kad je pao mrak, pučki tribuni raspustiše skupštinu, a vojnici, postavši smioniji, sjatiše se oko Galbe i, organiziravši se, u cik zore opet zaposjedoše Kapitolij; ondje su, naime, pučki tribuni namjeravali držati skupštinu.

31. Kako je sa svanućem počelo glasanje, prvi je tribus[146] glasao protiv trijumfa i glas o tome proširio se ostalim narodom i senatom. Veoma žaleći zbog nedostojna postupka prema Emiliju, mnoštvo je moglo samo nedjelotvornom vikom izražavati svoje nezadovoljstvo, ali najugledniji članovi senata, uz povike da je sramota to što se događa, poticahu jedan drugoga da udare na bezobraznost i drskost vojnika koja će dovesti do svakog bezakonja i nasilja ako ih ništa ne spriječi da liše Emilija Paula pobjednih počasti. Proguravši se kroz svjetinu i uspevši se skupa na Kapitolij, rekoše pučkim tribunima da prekinu galsanje dok oni ne saopće mnoštvu ono što mu žele reći. Kad je glasanje bilo prekinuto i nastala tišina, Marko Servilije, bivši konzul i čovjek koji je u dvobojima ubio dvadeset i tri neprijatelja, reče da sada najbolje shvaća kao je velik imperator bio Emilije Paulo, jer vidi s kako je posve lošom i neposlušnom vojskom postigao tako lijepe i velike uspjehe, ali da se čudi narodu što se raduje trijumfima nad Ilirima[147] i Ligurijcima,[148] a sam sebi uskraćuje da vidi makedonskoga kralja živa vođena kao sužnja rimskog oružja. »Ta nije li to neobično da ste, kad je prije nesiguran glas o pobjedi dopro u grad, prinijeli žrtve bogovima moleći se da se istinitost toga glasa što brže potvrdi pred vašim očima, a kad je vaš vojskovođa došao sa svojom

stvarnom pobjedom, otimate bogovima njihovu počast, a sebi veselje, kao da se bojite pogledati u veličinu uspjeha ili kao da želite poštedjeti osjećaje neprijatelja? Pa ipak, bolje bi bilo da ukinete taj trijumf iz sažaljenja prema njemu, a ne iz zavisti prema imperatoru. Ali, nastavi »vašom, pomoći dotjerala je zloba do tolike moći da o ponašanju zapovjednika i njegovu trijumfu ima drskosti govoriti čovjek bez ijedne rane, čije tijelo sjaji od glatkoće i mekoputna života u zavjetrini, i to nama, koje su tolike rane naučile prosuđivati vrline i mane vojskovođa.« Istovremeno, rastvorivši svoju odjeću, pokaza na prsima nevjerojatan broj brazgotina. Zatim, okrenuvši se, otkrije[149] neke dijelove tijela koje se ne smatra pristojnim ogoljivati pred svjetinom i, obrativši se Galbi, reče: »Ti se smiješ tim brazgotinama, ali ja im se dičim pred svojim sugrađanima; braneći njih, dobio sam te tragove ožiljaka od neprekidna jahanja danju i noću. Nego hajde, odvedi ove na glasanje; ali ja ću, sišavši dolje, poći sa svima njima i prepoznat ću one nevaljalce koji vole da im se u ratovima više laska i ulaguje nego zapovijeda.«

32. Kažu da su te riječi tako pogodile vojništvo i promijenile njihov stav da je u svim tribusima Emiliju bio izglasan trijumf. A vele da je bio proslavljen ovako.[150] Narod je, podigavši tribine u kazalištima za konjske utrke koje zovu cirkovima[151] i naokolo po Forumu, te zaposjevši sve ostale dijelove grada koji su pružali dobar pogled na svečanu povorku, promatrao spektakl obučen u svečanu bijelu odjeću. Svaki je hram bio otvoren i pun vijenaca i miomirisa,[152] mnoštvo službenika i liktora zadržavali su narod koji se, pretrčavajući s jedne strane na drugu, slijevao prema središtu, te su održavali ulice otvorenima i slobodnima za promet. Kako su za trijumfalni mimohod bila određena tri dana, prvi je jedva bio dovoljan za prikazivanje zaplijenjenih kipova, slika i divovskih figura koje je vozilo dvjesto i pedeset kola. Sutradan su najljepše i najraskošnije makedonsko oružje provezla u povorci brojna kola, pri čemu je oružje blistalo svježe izglačanom mjedi i željezom i bilo brižljivo i vješto raspoređeno, ali tako da izgleda točno onako kao da je hrpimice i nasumce nabacano na gomile: kacige do štitova i oklopi na nazuvcima, dok su maleni kretski štitovi, trački štitovi od spletena pruća, te tobolci za strijele bili izmiješani s konjskim uzdama, a između njih stršali su goli mačevi i bile zataknute sarise. Svo je oružje bilo složeno s dosta razmaka tako da je u vožnji, udarajući jedno o drugo, odjekivalo oštrim i strašnim zveketom i, premda je to bilo oružje pobijeđenih, pogled na nj izazivao je strah. Poslije kola s oružjem slijedilo je tri tisuće ljudi koji su nosili srebren novac u sedam stotina i pedeset sudova od kojih je svaki sadržavao tri talenta,[153] a nosila su ih po četvorica; drugi su opet nosili vrčeve od srebra, rogove za piće,[154] pehare i visoke čaše, sve lijepo raspoređeno za razgledanje, isto tako izvanredno veličinom kao i dubinom urezanih ukrasa.

33. Trećega dana odmah u zoru išli su trubači, ali nisu svirali koračnicu niti napjev za svečani ophod, nego onaj kojim Rimljani sami sebe potiču na borbu. Za njima su vodili stodvadeset ugojenih volova

pozlaćenih rogova, te nakićene vrpcama i vijencima. A oni, koji su vodili te žrtvene životinje k žrtvovanju, bili su mladići u lijepo obrubljenim pregačama, dok su dječaci nosili zlatne i srebrne posude za žrtve ljevanice. Poslije tih išli su oni koji su nosili zlatan novac porazdijeljen, kao i srebrni, u posude od po tri talenta. A broj posuda iznosio je sedamdeset sedam.[155] Za njma su išli nosači koji su visoko držali posvećenu pliticu koju je Emilije dao izraditi od deset talenata zlata i ukrasiti dragim kamenjem[156] i oni koji su pokazali kupe Antigonovića, Seleukovića i one teriklejske[157] i Perzejevo zlatno posuđe. Slijedila su Perzejeva borna kola s njegovim oružjem i dijademom položenim na oružje. Zatim su, u malom razmaku, vodili kraljevu djecu, sada kao robove, i s njima gomilu dadilja, učitelja i odgajatelja oblivenih suzama koji su pružali ruke prema gledaocima i upućivali djecu da i ona mole i zaklinju. Dva su djeteta bila muška, a jedno žensko[158] i zbog svoje dobi nisu bila sasvim svjesna veličine svojih nevolja; zato su oni i pobuđivali više sažaljenja s obzirom na vrijeme kad će ih postati svjesni tako da je Perzej koračao gotovo nezamijećen; tako je samilost prikovala poglede Rimljana za nejaku dječicu i mnogima se desilo da su prolijevali suze, a za sve je prizor bio mješavina bola i radosti sve dok djeca ne prođoše.

34. Iza djece i njihove posluge išao je sam Perzej odjeven u tamnu žalobnu gornju haljinu i visoke čizme svoje zemlje, ali veličina njegovih jada učinila je da je bio nalik čovjeku potpuno preneraženu koji je sasvim izgubio glavu. Za njim je slijedila skupina njegovih prijatelja i pouzdanika lica zastrta tugom koji su neprestano upirali suzne oči u Perzeja dajući tako gledaocima na znanje da oplakuju njegovu sudbinu ne brinući se ni najmanje za svoju vlastitu. Perzej je uostalom poslao ljude k Emiliju moleći ga da ga ne vodi u trijumfalnome mimohodu i da ga poštedi poniženja trijumfa. Ali Emilije, podrugujući se, kako se čini, njegovu kukavičluku i grčevitu hvatanju za život, reče: »Pa to je barem i prije bilo do njega, a i sada je ako bude htio«, misleći na smrt kao bolji izbor od sramote, ali se kukavica nije mogao na nju odvažiti, nego je postao dio svoga plijena pustivši da ga tko zna kakve nade učine mlitavim.

Za ovima su nošeni zlatni vijenci, četiri stotine na broju, koje su gradovi s poslanicima poslali Emiliju kao počasni dar za njegovu pobjedu. Zatim je dolazio na veličanstveno iskićenim bornim kolima sam Emilije, čovjek dostojan pogleda i bez tolike pompe, odjeven u zlatom protkanu grimiznu haljinu i držeći u desnici grančicu lovora ispruženu ispred sebe. I čitava je vojska nosila grančice lovora slijedeći kola svoga zapovjednika po kohortama i legijama i pjevajući jedni nekakve starinske, šaljive pjesmice,[159] a drugi pobjedničke peane[160] i pohvale djelima Emilija u koga su svi gledali i smatrali ga sretnikom, ali nitko od čestitih nije mu zavidio. No ima doista neki demon kome je dopala zadaća da umanjuje veliku sreću kad ona previše nabuja i da miješa prilike ljudskoga života tako da nitko ne ostane bez nevolje i slobodan od nje, nego da se po Homeru[161] može smatrati da je najbolje onima kojima se životni udes okreće sad u jednom, sad u drugom pravcu.

35. Imao je, naime, Emilije četiri sina; dvojicu koje je, kako je već spomenuto,[162] posinjenjem udomio u druge obitelji, Scipiona i Fabija, a dvojica su po godinama još bili dječaci i djeca od druge žene, koje je imao u svojoj kući. Jedan od njih, četrnaestogodišnjak, umre pet dana prije nego što je Emilije proslavio trijumf, a smrt drugoga, dvanaestogodišnjaka, uslijedila je tri dana poslije trijumfa. Nije bilo Rimljanina koji nije dijelio očevu bol; sav je svijet uzdrhtao pred okrutnošću sudbine videći da se nije ustručavala unositi toliku žalost u kuću punu oduševljenja, radosti i žrtava i miješati žalopojke i suze s pobjedničkim peanima i trijumfima.

36. Međutim, Emilije, ispravno prosuđujući da ljudi nemaju potrebe za hrabrošću i neustrašivošću samo pred oružjem i sarisama, nego podjednako pred svakim udarcem sudbine, tako prilagodi i uredi promjenljive okolnosti svoga usuda da su dobre zasjenile loše i javno dobro obiteljsku žalost, te niti je bila umanjena veličina njegove pobjede, niti okaljano njezino dostojanstvo.

Pokopavši sina koji je ranije umro, odmah proslavi trijumf kao što je bilo navedeno; a kad mu je poslije trijumfa umro drugi, sabravši rimski narod u skupštinu, nije im proslovio kao čovjek kome je potrebna utjeha, nego kao onaj koji nastoji utješiti sugrađane koji tuguju zbog njegove nesreće. Reče, naime, da se nikad nije uplašio nikakve ljudske sile, a od božanskih je stalno bio u strahu od sudbine, najnepouzdanije i najprevrtljivije, a kako je ona u tome ratu osobito pogodovala njegovim pothvatima poput povoljna vjetra, neprestano je iščekivao neki preokret i neku promjenu toka stvari: »Ta prešavši u jedan dan Jonsko more od Brundizija[163] do Korkire,[164] pristadoh ondje; odande u pet dana stigoh u Delfe i žrtvovah bogu; a opet u drugih pet preuzeh zapovjedništvo nad trupama u Makedoniji i poslije obavljena uobičajenog očišćenja[165] i prešavši odmah na djelo, u daljnjih petnaest dana dovedoh rat do najslavnijeg završetka. Ne pouzdavajući se u sudbinu zbog tako glatkog toka mojih djela, kako je bila potpuna sigurnost i nikakve opasnosti od neprijatelja, najviše sam se za plovidbe kući plašio promjene u naklonosti božanstva poslije tolike sreće, jer sam vodio kući tako veliku pobjedničku vojsku, tolik plijen i zarobljene kraljeve.[166] Pa čak i kad sam sretno stigao k vama i vidio grad pun dobre volje, oduševljenja i žrtava, još sam uvijek bio sumnjičav prema sudbini znajući da ona ne udjeljuje ljudima nijedno od velikih dobara bez drugačijih primjesa i bez navlačenja božanske srdžbe na sretnika. I doista, moja se zebnjom mučena i za budućnost ovoga grada zabrinuta duša nije riješila tih muka sve dok nisam postradao od tolike obiteljske nesreće i dok nisam svojim vrlim sinovima, što sam ih jedine ostavio sebi za nasljednike, jednom za drugim u ove svete dane spremio pokop. A sada mi više nema opasnosti za ono što mi je najvažnije i pun sam pouzdanja, te mislim da će sretna sudbina ostati uz vas neokrnjena i stalna. Jer dovoljno se to božanstvo poslužilo mnome i mojim nesrećama da zadovolji svoje božansko nezadovoljstvo zbog mojih uspjeha učinivši mene, slavitelja trijumfa, ne manje jasnim primjerom ljudske slabosti od onoga nad kime sam trijumf slavio;

osim što Perzej i pobijeđen ima svoju djecu, a pobjednik je Emilije svoju izgubio.«

37. Tako plemenitim i uzvišenim riječima kažu da se Emilije iz nehimbena i iskrena srca obratio narodu. Ali Perzeju, premda se sažalio nad njim zbog obrata sudbine i veoma poželio da mu pomogne, ništa nije mogao ishoditi osim da su ga premjestili iz takozvanoga Karcera[167] na čisto mjesto i čovječniji postupak gdje je pod strogom stražom, kako piše većina povjesničara, sam sebe umorio glađu, dok neki o njegovu koncu izvješćuju na osobit i neobičan način. Vojnici koji su stražarili nad njime, zamjerivši mu nešto i u srdžbi, kako mu na drugi način nisu mogli dosađivati niti ga zlostavljati, sprečavali su ga da spava svojom neprestanom pažnjom remeteći mu počinak i držeći ga na svaki mogući način budnim sve dok nije iscrpljen na taj način umro. Umrlo je i dvoje njegove djece, a treći Aleksandar, kažu da je postao vještak u umijeću gravire i finoj obradi metala; naučio je i govoriti i pisati jezikom Rimljana, pa je postao tajnikom magistrata i u toj se službi pokazao sposobnim i lijepo odgojenim.

38. Emilijevim se uspjesima u Makedoniji pripisuje njegova ogromna popularnost kod naroda zato što je tada u javnu blagajnu položio toliko novaca da narod više nije morao plaćati posebne poreze sve do vremena Hircija i Panse koji su bili konzuli za prvog rata između Antonija i Cezara Augusta.[168] I to je bilo posebno i osebujno kod Emilija da je, premda je bio osobito poštivan i čašćen od puka zadržao svoje aristokratsko opredjeljenje i ništa nije ni rekao ni učinio da osvoji naklonost puka, nego je u političkim pitanjima uvijek bio na strani prvih i najmoćnijih građana. Taj je njegov stav godinama kasnije Apije oštro predbacio Scipionu Afričkome.[169] Jer budući da su bili najveći u gradu, ti su ljudi bili kandidati za cenzorsku čast,[170] onaj zahvaljujući podršci senata i aristokrata; to je, naime, bila tradicionalna politika Apijevaca; drugi pak, premda i po sebi velik, ipak se uvijek služio velikom naklonošću i privrženošću naroda. Kad je stoga vidio Scipiona kako ulazi na Forum, a o boku mu ljudi niska roda i bivši robovi, ali koji su se često vrzmali po Forumu i bili kadri pokrenuti mase i kortešovanjem i vikom prilikom izbora silom postići sve što hoće, Apije poviče jakim glasom: »Paule Emilije, zastenji pod zemljom kad doznaš da tvog sina k cenzorskoj časti vode telal Emilije i Licinije Filonik«.[171] Ali Scipion je uživao naklonost puka jer ga je podupirao u većini stvari, dok Emilije, premda je pristajao uz aristokrate, nije bio ništa manje omiljen kod naroda od onoga za koga se najviše činilo da mu se u najvećoj mjeri dodvorava i da se druži s mnoštvom da bi stekao njegove simpatije. Pokazali su to jasno podijelivši mu, uz ostale počasti, čast cenzora[172] koja je najsvetija i najutjecajnija i u drugom pogledu, a osobito u ocjenjivanju ponašanja i načina života građana. Jer cenzori imaju ovlaštenje da izbace iz senata svakoga čiji je način življenja nedoličan, da imenuju prvaka senata[173] te da kazne sramotom oduzimanja konja[174] onoga od mladih koji živi raspušteno. Oni također nadgledaju procjenu imetka građana i popisivanje stanovništva. Tako je za cenzure

Emilija Paula bilo popisano tristo trideset i sedam tisuća četiri stotine pedeset i dva građanina, prvakom senata odredio je Marka Emilija Lepida, čovjeka koji je već po četvrti put uživao tu počast, a izbacio je iz senata trojicu senatora, ne baš od uglednih, dok su prilikom smotre vitezova[175] pokazali podjednaku umjerenost i on i njegov drug u službi[176] Marcije Filip.

39. Pošto je tako ispunio najveći dio najvažnijih dužnosti te službe, razboli se od bolesti isprva opasne, ali s vremenom ona postade manje pogibeljnom, premda je postala mučnom i tvrdokornom. Kad je po savjetu svojih liječnika otplovio u Veliju[177] u Italiji i proveo ondje mnogo vremena na poljima uz more i u potpunome miru, zaželješe ga se Rimljani i u kazalištu su često riječima davali oduška svojim živim željama, pa čak i molitvama da ga vide. Kad je najzad obavljanje nekoga svetog obreda učinilo njegovu prisutnost neophodnom a činilo se da se već tjelesno dovoljno oporavio, vrati se u Rim. I prinese onu žrtvu zajedno s drugim svećenicima dok se narod, okupljen oko njega, očigledno radovao; sutradan opet prinese bogovima žrtvu zahvalnicu za svoje ozdravljenje. I dovršivši propisanu žrtvu, kako je bilo ranije spomenuto,[178] pošto se vratio kući i legao, prije nego što je opazio promjenu i postao je svjestan, zapadne u delirij i umnu poremećenost, te trećega dana umre[179] a da nije bio osakaćen ni lišen ničega što se smatra da vodi sreći. Jer i pogrebna je povorka izazvala udivljenje i pokazala nastojanje da vrlina toga čovjeka bude ukrašena sprovodom kakav zaslužuje najplemenitiji i najblaženiji pokojnik. To nije bilo vidljivo u zlatu, ni u bjelokosti, ni u drugim častoljubivim i rastrošnim pripremama za takve obrede, nego u naklonosti, poštovanju i zahvalnosti ne samo sugrađana nego i neprijatelja.[180] U svakom slučaju, koliko je god slučajno bilo u Rimu Ilira, Ligurijaca i Makedonaca, oni mladi i krepka tijela naizmjence su podmetali rame i nosili odar, a oni stariji slijedili su povorku zazivajući Emilija kao dobročinitelja i spasioca njihove domovine. Jer ne samo da je u časovima svojih pobjeda pokazao prema njima blagost i čovječnost, nego je i ostatak života proveo stalno im čineći neko dobro i zanimajući se za njih kao za porodicu i rodbinu.

Kažu da je njegov imetak jedva dostigao tristo sedamdeset tisuća drahmi[181] što je ostavio svojim sinovima kao nasljednicima, ali mlađi, Scipion, prepusti čitav svoj dio bratu jer je posinjenjem ušao u obitelj Afrikanca.[182] Takav je, kako se pripovijeda, bio život i značaj Emilija Paula.

Bilješke

* K. Ziegler je pokazao da redoslijed životopisa Emilija Paula i Timoleonta treba da bude obrnut od tradicionalnih izdanja Plutarha: najprije Rimljaninov. To je jedan od tri slučaja gdje Grk nije na prvome mjestu. Zato Ziegler, u skladu s rukopisnom tradicijom, ovu glavu stavlja na početak Emilijeva životopisa. Stariji izdavači tiskali su je kao »Uvod« ispred Timoleontova životopisa (bez broja), a Emilijev je onda započinjao glavom 2.

[1] *Ilijada* XXIV 630: Prijam promatra Ahileja.

[2] Jampski trimetar iz Sofoklove izgubljene tragedije *Timpanisti*.

[3] Sosije Senecion? Njemu se Plutarh obraća na više mjesta na početku životopisa (vidi predgovor), ali ne uvijek (vidi npr. *Arata*).

[4] Očigledno je da se tekst do ovog mjesta mora nalaziti na početku knjige životopisa Emilija i Timoleonta, a kako se to u rukopisima navodi na početku Emilijeva, Zieglerova promjena redoslijeda ukazuje se jedinim prihvatljivim rješenjem.

[5] Filozof rodom s otoka Sama, živio oko god. 550; preselio je u južnu Italiju i ondje u Krotonu osnovao neko ezoteričko udruženje. Sklon je mistici, osobito mističkom tumačenju brojeva.

[6] Plutarh izjednačuje latinsko ime *Aemilius* s grčkom riječi *haimylios* »lukav, laskav, umiljat« (vidi npr. *Odiseja* I 56).

[7] Vidi *Numa* glava 1.

[8] Konzul 216, pao u bitki kod Kane.

[9] Konzula Marka Terencija Varona.

[10] Vidi *Fabije Maksim* glave 14–16.

[11] Scipiona Afričkog Starijeg Plutarh naziva Velikim, a Mlađega Afričkim.

[12] Magistratura i magistrat upotrebljavaju se u ovom prijevodu zato jer im je teško dati odgovarajući ekvivalent u našem jeziku: to je funkcija, i njezin nosilac, i čast, i služba, i skup ovlaštenja i dužnosti, i dio rimskog ustavnog poretka.

[13] Radi se o kurulskom edilitetu za razliku od pučkoga. Edili su uglavnom nadzirali javni promet roba (trgovanje), brinuli se za opskrbu grada, organizirali javne igre i sl. Kurulski su edili imali pravo na kurulsku stolicu kao ostali tzv. viši magistrati (pretori, konzuli).

[14] God. 192.

[15] Auguri su bili tumači znamenja po letu ptica. Nisu proricali, nego su prije svakog važnog pothvata ili radnje istraživali mišljenje bogova. U slučaju nepovoljnih znamenja od namjeravane se radnje odustajalo.

[16] Možda aluzija na Platonov *Eutifron*.

[17] Antioh Veliki vladao je Sirijom od 223. do 188. god. Sukob je bio latentan od 196. a rat je trajao od 192. do 190. god.

[18] 199. god. ondje je bila skršena velika pobuna. Sada se više nije radilo samo o lokalnim nemirima.

[19] God. 191.

[20] Prilikom razvoda ili smrti muža žena je imala pravo na povrat miraza.

[21] Scipiona Emilijana Afričkoga Mlađeg, razoritelja Kartage.

[22] Kvinta Fabija Emilijana, adoptivnog unuka ili praunuka Fabija Kunktatora (Oklijevala); vidi njegov životopis.

[23] Kvint Fabije Maksim Verakost Kunkator (Oklijevalo: ? – 203); vidi životopis.

[24] Katona Cenzora ili Starijega (vidi njegov životopis).

[25] Kvint Elije Tuberon, otac poznatog stoičkog filozofa.

[26] Ligurijci su kao plaćeni služili u kartaškim vojskama.
[27] Gibraltar.
[28] Starijim sinom Filipa V; vladao je od 179. do 168. god. a rat je trajao od 171. do 168. god.
[29] Kralj Sirije iz dinastije Seleukovića (vidi bilj. 17).
[30] Osim Sirije.
[31] Planinski lanac na jugu Male Azije, između Kapadokije i Kilikije.
[32] Oko 86 milijuna predratnih francuskih zlatnih franaka (prema jednom preračunavanju 111,225.000 predratnih jugoslavenskih zlatnih dinara).
[33] Filip V, sin Demetrija II, vladao je od 221. do 179. god. Na prijestolje se popeo sa 17 godina pošto je njegov brat Filip IV umro poslije svega 4 mjeseca vladanja.
[34] Hanibal je poslije poraza Kartage u II punskom ratu bježao pred Rimljanima i najzad pred opasnošću da im bude izručen 183. god. izvršio samoubojstvo. Smatra li Plutarh pobjedom to ili, vjerojatnije, završetak rata s Kartagom?
[35] God. 197. Bitka se po dva susjedna brežuljka obično naziva bitkom kod Kinoskefala (Pasjih glava), no Plutarh je u slijedećoj glavi (i u Flamininovu životopisu) naziva po obližnjemu mjestu Skotusi u Tesaliji. Vidi *Flaminin* glave 3. i 4.
[36] Radi se o Aleksandru Makedonskom ili Velikom.
[37] Tzv. dijadosi, Aleksandrovi najviši časnici, koji su poslije njegove smrti u Babilonu 323. podijelili ogromnu državu, a onda se pomalo istrebljivali u međusobnim ratovima u kojima je jedno vrijeme Antigon bio veoma uspješan.
[38] Antigon (382–301) uzeo je 306. god. naslov kralja Azije, našto su kraljevski naslov uzeli i ostali dijadosi (Lisimah, Ptolemej, Seleuk). God. 301. izgubio je kod Ipsa krunu i život u borbi s koalicijom suparničkih dijadoha Lisimaha (kralja Trakije), Kasandra (vladara Makedonije), Seleuka (kralja Sirije) i Ptolemeja (kralja Egipta). Time je propala zadnja prilika da se Aleksandrova država ponovno ujedini pod jednim žezlom. Antigon je bio jednook, pa mu je nadimak bio Jednooki ili Kiklop. Vidi i životopis Antigonova sina Demetrija.
[39] S nadimkom Poliorket (Osnivač gradova): dobio ga je prilikom uspješne opsade Salamine na Kipru; živio je od 337. do 283. god. vodio vrlo buran i pustolovan život, a Makedonijom je vladao od 396. do 387. god. Vidi njegov životopis.
[40] Antigon Gonata vladao je od 277–239. god. kad je umro; njegov se nadimak tumači različito, a možda potječe od imena grada Gone u Tesaliji gdje se rodio.
[41] Demetrije II vladao je od 239–229. god.
[42] Strateg je normalno najviša vojnička titula kod Grka (i Makedonaca), a imala je različit sadržaj u raznim vremenima i na raznim mjestima.
[43] Grč. »Onaj koji će dati«. Antigon Doson bio je sin Demetrija Lijepog, brata Antigona Gonate, a vladao je od 229–221. god.
[44] God. 197. Vidi bilj. 35 i Flamininov životopis.
[45] Rimljani mu vratiše kraljevstvo ne želeći ostaviti Antioha bez suparnika. Filip je morao platiti ratnu odštetu od 500 talenata (2,789.000 francuskih zlatnih franaka), godišnji danak od 50 talenata (278.000 franaka), svoju vojsku smanjiti na samo 500 ljudi i obavezati se da neće povesti rat bez odobrenja senata. Sve je to bilo više ponižavajuće nego stvarno teško.
[46] Personificirani rat shvaćen kao atlet-rvač. U antici su rvači morali imati što veću težinu da izmore protivnika (slično kao danas u Japanu, Turskoj i Iranu).
[47] *Medimnos* (vagan, bušel) imao je različitu veličinu u razno vrijeme, no obično se misli na antički *medimnos* od 52,5 litre.
Filipova je zaliha iznosila oko 42 milijuna litara.
[48] God. 179.
[49] Ne vidi se što bi bila svrha kraljičina postupka da podmetne tuđe dijete kao svoje i kako je to ona uopće mogla izvesti pored Filipa. Stvarno je Perzej bio nezakoniti sin Filipa i Argivke Polikratije, ali Demetrijeva je smrt bila posljedica njegove naklonosti prema Rimu gdje je 184/183. god. živio kao talac. To je i bio razlog što ga je Filip, istina na poticaj Rimljanima neprijateljskog Perzeja, dao umoriti. No Plutarh je očigledno dijelio opću antipatiju Grka prema Makedoncima, pa donosi od Perzeja difamirajuću verziju.
[50] Valjda Demetriju.
[51] Stvarno je on to učinio tek 8 godina poslije stupanja na prijesto.
[52] Na sjeveru Eubeje.

[53] Lađe s pet redova vesala (odnosno pet veslačkih klupa).
[54] Uz garanciju s Epirom i Tesalijom.
[55] U Iliriji, na području današnje Srbije.
[56] Dunava.
[57] Bastarni su stvarno bili germansko, a ne galsko (dakle keltsko), pleme i živjeli su između Dnjestra i Dnjepra, te kod ušća Dunava.
[58] Forum je naprosto središnji trg u Rimu kao u svim antičkim gradovima. Ali zbog njegova posebnog povijesnog značenja kroz tolika stoljeća i uobičajenosti usvojena latinskog naziva ostavljen je on i u ovom prijevodu.
[59] Radi izbora.
[60] Za god. 168.
[61] Normalno bi se ždrijebom odlučivalo kojem će konzulu pripasti zapovjedništvo, odnosno koja će pokrajina biti pod čijom jurisdikcijom.
[62] Taj se rat obično naziva drugim makedonskim. Prvi je bio s Filipom V, a treći (149–146) je donio kraj makedonske državnosti.
[63] *De divinatione* I 103.
[64] Na Forumu.
[65] U grčkomę isti glagol znači »željeti« i »htjeti«, pa se Plutarh koristi igrom riječi.
[66] Područje tračkih Medijaca oko srednjeg Strimona (danas Struma) u današnjoj Makedoniji.
[67] 900 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[68] Lidijski su kraljevi bili na glasu po svom bogatstvu, što svjedoči ime Kreza, zadnjeg lidijskoga kralja, koje je postalo uzrečica (»bogat kao Krez«). Feničani su bili znameniti trgovci.
[69] Aleksandrova se loza zatrla i Perzej se neopravdano dičio srodstvom sa svojim najvećim predšasnikom. Filip je Aleksandrov otac.
[70] Bastarne: vidi bilj. 57.
[71] 1,668.000 predratnih francuskih zlatnih franaka (1,414.000 zlatnih predratnih jugoslavenskih dinara).
[72] Podzemnih zaliha.
[73] Kondenziranjem.
[74] Pare pretvaraju u tekućinu.
[75] U obliku krvi.
[76] Kraj u Tesaliji, graniči s Makedonijom, omeđen planinama Kambrurijskim, Pindom i Osom, te rijekom Penejem (danas Salambrija).
[77] Apolonov hram kod Trije (danas manastir Dafni).
[78] Primorski grad u Epiru.
[79] Publije Kornelije Scipion Nazika Korkul, kasnije slavan kao pravnik i vrhovni svećenik god. 150.
[80] U izgubljenu djelu XXIX knjige svoje povijesti Rima. Polibije je znamenit grčki povjesničar u 2. st. pr. n. e.
[81] Bili su, dakle, vjerojatno pričuva ili rezerva.
[82] Zapravo Herakleja Linku na granici Makedonije, u Pelagoniji. I sam se grad nazivao Pelagonija.
[83] Oko 1800 metara.
[84] Pletar ima 30,8 m, stopa 0,308 m.
[85] Čini se da je taj zaziv upućen Apolonu.
[86] U izgubljenu dijelu XXIX knjige.
[87] Grčkom hitonu.
[88] Grad u Makedoniji istočno do Termajskog zaljeva.
[89] U polukrugu, načinivši poluokret.
[90] To je, kako se čini, bilo 21. lipnja po julijanskom kalendaru.
[91] Doslovno: »žrtva od sto goveda«, ali ih, dakako, nisu toliko žrtvovali, bar ne u kasnije vrijeme.
[92] Nazika.
[93] Metalni štitnici za potkoljenice koje štit nije pokrivao.
[94] Hitone, donje haljine.
[95] Peonjani su živjeli u sjevernoj Makedoniji između Aksija (Vardara) i Strimona (Strume).

[96] Elitne makedonske jedinice.
[97] Također vrsta elitnih jedinica.
[98] Oko 350 m.
[99] Makedonsko koplje. Poslije Aleksandra preuzeli su ga i Grci umjesto svojih upola kraćih kopalja. O njegovim dimenzijama podaci se ne slažu, ali čini se sigurnim da je bilo preko 6 m dužine i 6 kg teško.
[100] XXII 26 i 27–30.
[101] Plutarh je opet krajnje jednostran i neobjektivan.
[102] Sve što se »izmeće«, baca: koplja, strijele, hici iz praćke i sl.
[103] Normalno je samo šiljak bio od metala, a držalo od drveta. Velika željezna koplja nosili su Perzijanci.
[104] Hiton, donju haljinu.
[105] Nepotrebno je i spominjati da se ne može raditi o istoimenom stoičkom filozofu iz Apameje u Siriji koji je živio od 135. do 61. god. Uz ostalo, on za Plutarha ne bi bio »neki« Posejdonije.
[106] Pleme sabinskog porijekla u srednjoj Italiji, istočno od Rima.
[107] Gdje je znak pao.
[108] Susjedi Pelignijaca istočno od njih.
[109] Gdjekad je teško dokučiti Plutarhove kriterije. Po čemu bi to bila najveća od svih bitaka?
[110] 3 sata popodne.
[111] Nešto preko 21 km.
[112] Ne radi se o Naziki nego o Scipionu Emilijanu (Mlađemu).
[113] 146. i 133. god.
[114] Makedonska prijestolnica.
[115] Adekvat kasnije krune. Dijadem je bio grimizom presvučena vrpca omotana oko šešira, znak kraljevskog dostojanstva.
[116] 278.000 zlatnih franaka (235.750) predratnih zlatnih dinara).
[117] Istočno od Pele, na Herzonezu, na obali Strimona.
[118] Još istočnije, između Strimona i Nesta.
[119] Krećane je pratio glas da su lažljivci i lukave varalice.
[120] Oko 167.000 zlatnih franaka (141.450 predratnih zlatnih dinara).
[121] Kastora i Polideuka (Poluksa).
[122] Sagra je rječica kod grada Kalaunije u donjoj Italiji gdje su zapadni Lokrani pobijedili Krotonjane negdje u 6. st. pr. n. e.
[123] Kad su se Grci spremali 479. god. napasti u pomorskoj bitki Perzijance kod rta Mikale u Maloj Aziji, iznenada se proširio glas o pobjedi kopnene vojske kod Plateje nad Mardonijem i Perzijancima (Herodot IX 100). Obje su bitke bile istoga dana, platejska ujutro, a mikalska uvečer. Dakle, ili tekst nije u redu ili je Plutarh pomiješao obje bitke.
[124] Bitka na Regilskom jezeru god. 496.
[125] Vidi *Koriolan* glava 3.
[126] Pripadao je Domicijevu rodu i bio predak cara Nerona. I on je imao crvenu bradu.
[127] Namjesnik u Germaniji.
[128] Ta pobuna protiv cara Domicijana izbila je god. 92. n. e.
[129] Antonije nije dobio očekivanu pomoć germanskih pomoćnih trupa i bio je potučen od Apija Norbana.
[130] Oko 3.600 km.
[131] Grč. *asylia* od čega internacionalni izraz »azil«.
[132] »Kakva je sada obuzela mene.«
[133] Ovdje možda mjesto »božanstvo«. Demoni su, bilo kao kategorija bića koja posreduju između bog(ov)a i ljudi, bilo kao dobri ili zli dusi svakog pojedinca, imali važno mjesto u Plutarhovoj teologiji.
[134] Fidija, znameniti atenski kipar iz 5. st., izradio je, kažu, kip Zeusov u Olimpiji (jedno od antičkih 7 svjetskih čuda) prema Homerovu opisu vrhovnog boga u *Ilijadi*.
[135] 556.000 zlatnih franaka (oko 471.500 zlatnih predratnih dinara).
[136] Kvestori su bili niži magistrati koji su se pretežno bavili državnim i vojnim financijama.
[137] Jedna funta (»libra«) imala je 327 grama.
[138] U 5. glavi
[139] Prodano.

[140] 9,90 zlatnih franaka (8,69 zlatnih predratnih dinara).
[141] Naličje rimske politike. Plutarh se i ne usuđuje upotrijebiti prave riječi za takvo divljaštvo.
[142] Na obali Epira.
[143] Vjerojatno je imala četiri reda vesala, a na svakom veslu po četiri veslača.
[144] Plutarh ima čest običaj da istu stvar kaže dvaput s dvije istoznačne riječi povezane sastavnim veznikom; ta stilska osobina postoji, međutim, već u starozavjetnim tekstovima. To, naravno, stvara teškoće pri prevođenju.
[145] Bilo je, dakle, oko 2 sata popodne.
[146] Izvorno naziv za svako od tri plemena koja su sačinjavala Rimljane: *Ramnes, Tities, Luceres*. Od kralja Servija Tulija svi su slobodni građani bili prema mjestu stanovanja podijeljeni u 4 gradska i 26, kasnije 31 seoski tribus *(tribus urbanae* odnosno *rusticae)*. Glasalo se po tribusima: svaki je tribus kao cjelina imao 1 glas. Odluka se donosila većinom glasova svih tribusa.
[147] Ilire je god. 219. pokorio otac Emilija Paula kao konzul.
[148] Ligurijce je podložio sam Emilije Paulo (glava 6).
[149] Valjda nehotice, nepažnjom, ali je to onda iskoristio kao dodatni argument protiv Galbe.
[150] U studenome 167. god.
[151] Te su tribine očito postavili s vanjske strane.
[152] Svetište, boravište božanstva; otvara se samo izuzetno da bi se, u određenim okolnostima, omogućio pogled na žrtve ili druge pobožne čine podnesene božanstvu kome je hram sjedište.
[153] Atički je talent iznosio oko 36 kilograma. Procijenjeno je da je ukupna vrijednost novca bila blizu 10 milijuna zlatnih predratnih dinara.
[154] Vrsta čaše. Rog bi se napunio, a iz rupice na šiljku vino bi brizgalo u usta. Rupica se zatvarala prstom.
[155] Nešto preko milijun zlatnih predratnih dinara.
[156] Kao zavjetni dar Jupiteru Kapitolijskome.
[157] Bila su tri makedonska kralja Antigona i šest sirijskih Seleuka. Prve su dvije vrste nazvane po njima, a treća po Teriklu, čuvenom korintskom lončaru.
[158] Dječaci su se zvali Filip i Aleksandar. Ime kćeri nije poznato.
[159] Bio je običaj da vojska pjeva podrugljive i ujedljive pošalice o trijumfatoru. To je trebalo odvratiti uroke i zavist bogova.
[160] Svečane pjesme, izvorno posvećene samo Apolonu.
[161] *Ilijada* XXIV 525 i dalje.
[162] U 5. glavi.
[163] Danas Brindisi.
[164] Danas Krf (Korfu).
[165] To se vršilo kod prve smotre.
[166] Misli kraljevu porodicu.
[167] Javni zatvor koji neki arheolozi, vjerojatno pogrešno, nazivaju Mamertinskim. Smatralo se da ga je podigao kralj Anko Marcije i imao je tri ćelije, jednu ispod druge. Za najvišu držalo se da potječe od Servija Tulija, odakle naziv *Tullianum*.
[168] To je tzv. mutinski rat god. 43. Oba su konzula pala u borbi s Antonijem kod Mutine. Cezar August mladi je Oktavijan, kasniji car (»princeps«) August. Njega Plutarh obično naziva samo »Cezarom«.
[169] Apije je zacijelo Apije Klaudije, a Scipion Afrički Emilijan (Mladi).
[170] God. 142.
[171] Oslobođeni rob.
[172] God. 164.
[173] Prvi u popisu senatora. Prvaka senata se prilikom glasanja prvoga pitalo za mišljenje. Drugih prerogativa nije imao. Za prvaka senata obično se birao najstariji bivši konzul.
[174] To je bila tzv. *nota infamiae*, bilješka ili oznaka infamnosti (gubitka časti) povezana s gubitkom prava da se dotični natječe za određene magistrature.
[175] Cenzori su vršili smotru vitezova (drugi stalež po imovinskom cenzusu; trgovci i zanatlije) i mogli su degradirati viteza bilo zbog lošeg održavanja konja, bilo zbog ogrešenja o čast ili dobre običaje. Njihove odluke, dakako, nisu uvijek bile nepristrane.
[176] Cenzora su bila dva.

[177] Grad u Lukaniji, također nazivan Elejom.
[178] Taj je umetak nerazumljiv. Ništa slično nije bilo ranije rečeno (odnosi li se to na prethodnu rečenicu?).
[179] God. 160, sedam godina poslije svoga drugog trijumfa.
[180] Ili se misle bivši neprijatelji ili stranci, kako neki prevode. Plutarh je ovdje očigledno u zanosu, pa je mjestimice teško razumljiv.
[181] 330.000 negdašnjih zlatnih franaka.
[182] Ovdje se izuzetno misli na starijeg Afrikanca.

TIMOLEONT

(umro poslije 337. pr. n. e.)

1. Prilike u Sirakuzi prije odašiljanja Timoleonta na Siciliju bile su ovakve. Kad je Dion, odmah pošto je istjerao Dionizija, bio na prevaru ubijen, a oni se, koji su u Dionom oslobodili Sirakužane pocijepali, grad je, mijenjajući neprekidno jednog tiranina za drugim, od množine nevolja gotovo opustio, dok je od ostale Sicilije jedan dio već bio posvema opustošen i bez naselja; većinu gradova zaposjeli su barbari različita porijekla i vojnici bez službe koji su lako dopuštali promjene vladara. Desete godine[1] Dionizije, skupivši plaćenike i istjeravši Niseja[1a] koji je tada vladao Sirakuzom, povrati opet vlast i iznova postade tiraninom; neobjašnjivo je kako ga je malena vojska lišila najveće tiranide[2] što je ikad postojala, a još je neobjašnjivije kako je od ponižena prognanika opet postao gospodar onima koji su ga protjerali. Oni, dakle, od Sirakužana, što ostadoše u gradu, robovali su tiraninu koji ni inače nije bio blag, a tada je zbog nesreća u srcu posvema podivljao, dok su se najbolji i najugledniji,[3] obrativši se vladaru Leontina Hiketi, stavili pod njegovu vlast i izabrali ga sebi za vođu u ratu, premda on nije bio bolji ni od kojeg priznatog tiranina. To su učinili jer nisu imali drugog utočišta i jer su se pouzdali u njega, koji je bio rodom Sirakužanin, a raspolagao je silom sposobnom da se mjeri s Dionizijevom.

2. Kad u međuvremenu na Siciliju stigoše Kartažani[4] s velikim brodovljem i nadviše se prijeteći nad otok, Sicilci, prestrašivši se, odluče poslati poslanstvo u Heladu i tražiti pomoć od Korinćana ne uzdajući se u njih samo zbog njihova srodstva,[5] niti zbog dobara što su ih već više puta primili od njih, nego i zato što su vidjeli da je taj grad uvijek volio slobodu, a mrzio tirane i da je najviše i najveće ratove vodio ne radi stjecanja prevlasti niti iz lakomosti, nego za slobodu Helena. A Hiketa, kome je svrha vrhovnom zapovjedništvu bila uspostavljanje njegove tiranide u Sirakuzi, a ne sloboda Sirakužana, već je potajno vodio pregovore s Kartažanima, a javno je odobravao Sirakužanima. Pridružio se njihovom poslanstvu na Peloponez ne zato što je htio da odande dođe pomoć, nego jer se nadao da će, ako Korinćani, što je bilo vjerojatno, uskrate pomoć zbog nemira u Heladi i zbog zauzetosti vlastitim brigama,[6] lakše okrenuti situaciju u korist Kartažana i upotrijebiti ih kao saveznike i pomagače protiv Sirakuze ili protiv njihovog tiranina. To se, dakle, otkrilo malo kasnije.

3. Kad poslanici stigoše, Korinćani, navikli brinuti se uvijek za svoje gradove-naseobine, a osobito za Sirakuzu, a kako ih tada srećom nije ništa u Heladi uznemirivalo nego su provodili vrijeme u miru i dokolici, spremno izglasaše zaključak da pošalju pomoć. I dok su joj tražili zapovjednika a vlasti bilježile imena i za izbor predlagale one, koji su se trudili da se u gradu istaknu, jedan iz puka, ustavši, spomene ime Timoleonta, sina Timodemova, premda se on nije više bavio javnim poslovima niti je imao kakve nade ili nagnuća u tom pogledu, nego je, kako se čini neki bog usadio onom čovjeku[7] pomisao da ga spomene: takva je i odmah kod izbora bljesnula dobrohotnost sudbine i takva je milost pratila ostala njegova djela, dodavši sjaja njegovim vrlinama.

Bio je sin u gradu uglednih roditelja, Timodema i Demariste, rodoljubiv i osobito blag, osim što je žestoko mrzio tirane i zlotvore. U ratovima se njegova narav pokazivala tako sretno i uravnoteženo sazdanom da je u svojim djelima već kao mladić pokazivao veliku pronicljivost, a u starosti ništa manju hrabrost. Imao je brata Timofana, starijega od sebe, ali nimalo nalik, nego nepromišljena, koga su loši prijatelji i vojnici – stranci,[8] koji su uvijek bili oko njega, iskvarili ulivši mu žudnju za samovlašćem i za kojega se činilo da je u ratovanju plahovit i sklon vratolomijama. Time je i pridobivao za se sugrađane, te su mu kao bojovnu i odrešitu čovjeku povjeravali zapovjednička mjesta. Pri tome mu je, uostalom, pomagao Timoleont posvema prikrivajući njegove pogreške ili ih prikazujući manjima, a uljepšavajući i uveličavajući ono što je u njega priroda stvorila prijatnim.

4. U boju Korinćana s Argivcima i Kleonjanima[9] slučajno je Timoleont bio svrstan među teško naoružane pješake, a Timofan, koji je zapovijedao konjanicima, zapadne u krajnju pogibao. Konj ga, dobivši udarac, zbaci posred neprijatelja; drugovi mu se jedni prestrašeni raspršiše, a drugi malobrojni, koji ostadoše boreći se s velikim mnoštvom, jedva odolijevahu. Čim, dakle, Timoleont razabra što se dogodilo, trkom dođe bratu u pomoć i postavi svoj štit pred njega koji je ležao na zemlji te, primivši mnogo udaraca od kopalja i izbliza po tijelu i oružju, teškom mukom potisne neprijatelje i spasi brata.

Kad Korinćani, bojeći se da od saveznika ne postradaju kao i ranije izgubivši grad,[10] izglasaše zaključak da drže četiri stotine plaćenika, za zapovjednika im postaviše Timofana. Ali ovaj, pogazivši časnost i pravednost, odmah poče raditi na tome da grad podloži sebi te, posmicavši bez suda mnoge od prvih građana, sam sebe proglasi tiraninom. Timoleont, jer ga je to boljelo i jer je bratovu pokvarenost osjećao svojom vlastitom nesrećom, pokuša s njime razgovarati i potaći ga da, okanivši se te svoje lude i zlosretne težnje, traži kako će popraviti ono u čemu se ogriješio o sugrađane. No kad je ovaj njegove poticaje s prezirom odbio, uze sa sobom od rođaka Eshila, brata Timofanove žene, a od prijatelja gatara koga Teopomp naziva Satirom, a Efor i Timej Ortagorom[11] i pustivši da prođe par dana pođe gore[12] k bratu. Opkolivši ga, sva ga trojica zaklinjahu da bar sada posluša razum i promijeni svoje ponašanje. A kad ih je Timofan isprva ismijavao, a zatim se dao zanijeti srdžbom i postao grub,

Timoleont, odmakavši se malo od njega i pokrivši lice, zaplaka, a ostala ga dvojica, trgnuvši mačeve, hitro ubiju.[13]

5. Kad se pronio glas o tom djelu, najodličniji od Korinćana odobravahu Timoleontu njegovu mržnju na zlotvorstvo i duhovnu veličinu jer je, premda čestit i odan svojoj obitelji, ipak domovinu stavio ispred obitelji, a časnost i pravednost ispred korisnosti: kad mu se brat odlikovao u borbi za domovinu, on ga je spasio, a kad joj je radio po zlu i podjarmio je, on ga je ubio. Ali oni, koji nisu bili kadri živjeti u demokraciji i koji su navikli upirati pogled u moćnike, pretvarali su se da se raduju smrti tiranina, ali su kod Timoleonta, grdeći ga da je počinio bezbožno i odvratno djelo, izazvali potištenost. A kad je doznao da se i majka ljuti, proklinjući ga strašnim riječima i užasnim kletvama, pa je pošao da je ublaži a ona ne otrpi da ga vidi, nego zaključa kuću, tad se doista potpuno rastuži i smete u duhu, te odluči da se ubije glađu; ali kad njegovi prijatelji to ne dopustiše, nego ga podvrgoše svim molbama i prinudama, odluči živjeti sam uklonivši se svijetu. I napusti cjelokupno javno djelovanje, a u prvo vrijeme nije zalazio niti u grad, nego je vrijeme provodio lutajući u duševnim mukama po najpustijim poljima.

6. Tako se naše odluke, ako čvrstoću i snagu za djelovanje ne dobiju iz razuma i filozofije, lako poljuljaju i zavode na stranputicu slučajnim pohvalama i pokudama, te tako bivaju izbačene iz okvira pripadajućih im razmišljanja. Ta nije, kako se čini, potrebno samo da djelo bude časno i pravedno, nego i uvjerenje iz kojeg proizlazi djelovanje treba da bude postojano i nepromjenljivo da bismo radili uvjerivši se da tako treba raditi, a ne da kao proždrljivci koji silnim tekom žude za poslasticama koje brzo zasićuju, a kad se nasite, u trenu im se ogade; tako i mi postajemo obeshrabreni u pogledu izvršenih djela kad iz slabosti stane u duši blijedjeti slika lijepoga. Jer predomišljanje čini i lijepo djelo ružnim, dok se slobodan izbor koji potječe iz znanja i promišljenosti ne mijenja niti ako su mu rezultati neuspješni. Stoga i Atenjanin Fokion, usprotivivši se onome što je radio Leosten,[14] kad se činilo da je Leosten uspio i kad je Fokion vidio Atenjane kako prinose žrtve i likuju zbog pobjede,[15] reče da bi volio da je uradio kao Leosten, a da je savjetovao kao Fokion. A još snažnije Lokranin Aristid, jedan od Platonovih drugova: kad je Dionizije Stariji tražio od njega jednu od kćeri za ženu, reče da bi radije vidio djevojku mrtvu nego u braku s tiraninom, pa kad mu je malo zatim Dionizije pobio djecu i podrugljivo ga upitao da li još isto misli o udaji kćeri, odgovori mu da ga boli ono što se dogodilo, ali da se ne kaje zbog onoga što je rekao. Izreke poput tih možda su, dakle, znak veće i savršenije vrline.

7. Ali Timoleontov je jad zbog učinjenoga, bilo to žaljenje za mrtvim ili poštovanje prema majci, tako slomio njegovu duševnu snagu, da je proteklo gotovo dvadeset godina da se nije prihvatio ni jednog uglednog ni javnog posla. Kad je, dakle, bio predložen za zapovjednika, a narod ga rado prihvatio i izglasao njegov izbor, Teleklid, tada i ugledom i

utjecajem prvi u gradu, ustavši, pozove Timoleonta da bude valjan i plemenit čovjek. »Jer ako se budeš uspješno borio«, reče »misliit ćemo o tebi kao o ubojici tiranina, ako pak loše, kao o ubojici brata«.

No dok se Timoleont spremao za polazak i skupljao vojnike, stigne Korinćanima pismo od Hikete koje otkri njegovu promjenu držanja i izdaju. Čim je, naime, poslao poslanike, otvoreno pristade uz Kartažane, pa stade s njima raditi na tome da, istjeravši Dionizija iz Sirakuze, sam ondje bude tiraninom. Ali plašeći se da će mu izmaći ostvarenje tog nauma ako prije dođe iz Korinta vojskovođa s vojskom, posla Korinćanima pismo u kojem im je govorio da nema nikakve potrebe da se izlažu naporima i troškovima ploveći na Siciliju i da se izvrgavaju opasnostima kad Kartažani, koje je on silom prilika, zbog sporosti Korinćana, učinio svojim saveznicima protiv tiranina, zabranjuju njihov pohod i na oprezu su vrebajući s mnogo brodova. Kad je to pismo bilo pročitano, ako se prije i tkogod od Korinćana držao mlako prema toj vojni, srdžba na Hiketu sve razjari, te su se gorljivo pridružili opskrbljivanju Timoleonta i njegovim pripremama za polazak.

8. Kad je brodovlje bilo spremno i vojnici snabdjeveni svime što je bilo potrebno, Djevičinim[16] se svećenicama učini da su u snu vidjele božice[17] kako se spremaju na put i govore da će s Timoleontom ploviti na Siciliju. Zbog toga Korinćani opremiše i jednu svetu troveslarku i dadoše joj ime po dvjema božicama.[18] A sam Timoleont, otputivši se u Delfe, žrtvova bogu i, kad je ušao u prostor za proricanje, pojavi mu se znak. S obješenih zavjetnih darova otpadne jedna vrpca[19] na kojoj su bili izvezeni vijenci i likovi Pobjede[20] i, padajući, obavije se Timoleontu oko glave tako da se činilo da ga bog ovjenčana šalje na djela koja su ga čekala.

Tako sa sedam korintskih lađa, dvije korkirske[21] i desetom, koju su pribavili Leukađani,[22] isplovi.[23] I noću, kad je izišao na otvorenu pučinu i bio praćen povoljnim vjetrom, odjednom mu se učini da je nebo, rascijepivši se iznad njegove lađe, prosulo velik i jasan plamen. A iz njega se izdigne zublja slična onima u mističkim obredima[24] i, jureći usporedo uz njih istim smjerom, strmoglavi se upravo na ono mjesto u Italiji kamo su kormilari upravljali svoje brodove. Gatari obznaniše da ta prikaza potvrđuje snove svećenica: da se božice pridružuju tom pohodu i zato pokazuju s neba svjetlo; Sicilija je, naime, posvećena Kori, jer je po mitu ondje bilo mjesto gdje se odigrala njezina otmica[25] i taj je otok na vjenčanju njoj bio darovan kao mladoženjin vjenčani poklon.

9. Tako su, dakle, znaci od bogova hrabrili pohod. A oni, žureći se jer su prelazili otvorenu pučinu, zaplovište duž italske obale. Ali vijesti sa Sicilije stvoriše Timoleontu teškoće, a u vojnika izazvaše malodušnost. Jer Hiketa Dionizija je, pobijedivši u bitki i zauzevši najveći dio Sirakuze, te ga potisnuvši u citadelu[26] i na takozvani Otok,[27] sam sa Sirakužanima opsijedao i zatvarao ga zidovima, dok je Kartažanima naredio da se brinu o tome da se Timoleont ne iskrca na Siciliji. Tako će, pošto odbiju Korinćane, oni sami u miru podijeliti otok. Kartažani pošalju u Regij[28] dvadeset troveslarki na kojima su plovili Hiketini poslanici noseći

Timoleontu poruku sasvim u skladu s onim što je onaj radio. Bile su to naoko sjajne varke i izlike radi prikrivanja podlih planova, kojima su poslanici tražili da Timoleont sam, ako hoće, dođe k Hiketi kao savjetnik i dionik sviju njegovih uspjeha; ali lađe i vojnike neka pošalje natrag u Korint jer rat, tvrdili su oni, samo što nije završio, a Kartažani su spremni spriječiti njihov prolaz i boriti se ako pokušaju silom proći. Kad su, dakle, Korinćani, pristavši u Regiju, sreli te poslanike i ugledali Feničane usidrene nadaleko, bili su ogorčeni zbog nanesene im uvrede i sve ih obuze srdžba na Hiketu, a strah zbog Sicilaca koji su, kako su jasno vidjeli, ostavljeni kao bojna nagrada i plaća Hiketi za izdaju, a Kartažanima za uspostavljanje njegove tiranide. Činilo se nemogućim nadvladati dvostruko brojnije ondje usidrene barbarske brodove i Hiketinu vojsku u Sirakuzi, nad kojom su oni došli preuzeti zapovjedništvo.

10. Ipak, kad se Timoleont sastao s poslanicima i zapovjednicima Kartažana, prijazno im reče da se pokorava njihovim nalozima (ta što bi i postigao oglušujući se?), ali da želi prije nego što ode saslušati njihove prijedloge i na njih odgovoriti pred stanovnicima Regija, helenskoga grada prijatelja objema stranama; jer i njemu je to važno radi sigurnosti, a i oni će se čvršće pridržavati onoga što obećaju u vezi sa Sirakužanima ako sklopljeni sporazum stave pod zaštitu naroda kao svjedoka. To im je predlagao spremajući prevaru radi sigurna prolaza moreuzom, a u tome su mu pomagali zapovjednici Regijaca, jer su svi željeli da upravljanje sicilskim Helenima dođe u ruke Korinćana i jer su se bojali barbarskog susjedstva.[29] Stoga sazvaše narodnu skupštinu i zatvoriše gradska vrata pod izgovorom da to čine zato da se građani ne bi prihvaćali nekoga drugog posla. Izlazeći pred mnoštvo držahu dugačke govore, predajući jedan drugome istu temu bez ikakva zaključka, trošeći vrijeme bez vidljive svrhe, sve dok troveslarke Korinćana ne isplove. Tako su u skupštini zadržavali Kartažane koji nisu ništa posumnjali jer je nazočan bio i Timoleont i davao povoda da misle da uskoro kani ustati i govoriti narodu. Ali kad mu potajno netko javi da su ostale troveslarke isplovile, a da jedino njegova, zaostavši, čeka, iskrade se kroz svjetinu neopažen, a istovremeno su Regijci oko govornice pomagali da se prikrije njegov odlazak, te, sišavši k moru, brzo isplovi. Pristadoše u Tauromeniju[30] na Siciliji gdje ih rado primi Andromah, gospodar i vladar toga grada, koji ih je već odavno pozivao. Taj je bio otac povjesničara Timeja i, postavši daleko najmoćnijim od tadašnjih vladara na Siciliji, vladao je svojim sugrađanima po zakonima i pravedno, a bio je uvijek očigledno pun mržnje i neprijateljski nastrojen prema tiranima. Stoga je i Timoleontu pružio u svom gradu polazište za operacije i nagovorio svoje sugrađane da se pridruže Korinćanima u borbi za oslobođenje Sicilije.

11. Pošto je Timoleont isplovio i skupština se razišla, Kartažani ostaše u Regiju ljutiti; nadmudreni, bili su predmetom zabave Regijcima, što se njima, Feničanima, nije sviđalo ono što je bilo urađeno prevarom.[30a] Zato na troveslarki pošalju u Tauromenij poslanika koji nakon duga razgovora s Andromahom, zaprijetivši mu uvredljivo i barbarski ako što

brže ne otjera Korinćane, najzad pokaza svoju ruku dlanom nagore, a zatim opet okrenutu nadolje, pa se zagrozi da će mu grad, koji sada stoji, okrenuti naopako. A Andromah, nasmijavši se, ne odgovori ništa drugo nego, ispruživši kao i on ruku sada dlanom nagore, a onda dlanom nadolje, naredi mu da otplovi ako neće da mu lađa, sada uspravna, ne bude isto tako izvrnuta naopako.

Hiketa pak, doznavši za Timoleontov prijelaz moreuzom i uplašivši se, posla po mnogo kartaških troveslarki. Tada se i desilo da su Sirakužani posve očajavali videći da je njihova luka u vlasti Kartažana, da grad drži Hiketa, a da citadelom gospoduje Dionizije, dok se Timoleont grčevito uhvatio gradića Tauromenija kao uskog ruba Sicilije uz slabu nadu i neznatnu vojsku; jer osim tisuću vojnika i za njih najnužnije opskrbe nije imao ništa više. U njega nisu imali povjerenja ni gradovi prepuni zala i ogorčeni na sve vojskovođe, osobito zbog nevjere Kalipove i Faraksove,[31] od kojih je jedan bio Atenjanin, drugi Lakedemonjanin. Obojica su, premda govoreći da su došli radi slobode i obaranja samosilnika, učinili da su nevolje Sicilije pod tiranima izgledale kao zlatno doba i da su njezini žitelji smatrali sretnijima one, koji su umrli za ropstva, od onih, koji su doživjeli njezinu političku nezavisnost.

12. Očekujući, dakle, da Korinćani neće biti ni u čemu bolji od svojih prethodnika, nego da su k njima opet došle iste majstorije i mamljenja da ih lijepim nadama i ljubeznim obećanjima pripitome da umjesto staroga gospodara prime novoga, bili su sumnjičavi i odbijali pozive Korinćana. Svi osim Adranjana[32] koji su, nastavajući grad malen, ali posvećen Adranu, bogu osobito štovanu na čitavoj Siciliji, bili iznutra pocijepani; jedni su nastojali dovesti Hiketu i Kartažane, a drugi slali poziv Timoleontu. I nekako se po slučaju dogodi da obojica, žureći se, stigoše istovremeno. Ali Hiketa je došao s pet tisuća vojnika, dok u Timoleonta ne bijaše u svemu više od tisuću dvjesto. Pošavši s njima iz Tauromenija, odakle je do Adranuma bilo tristo četrdeset stadija,[33] prvoga dana prevali nevelik dio i zanoći na otvorenu, a sljedećega, neprekidnim maršem prošavši kroz teška mjesta, već na izmaku dana doču da Hiketa upravo pristiže u gradić i podiže tabor. Zapovjednici odjela i četa stoga zaustaviše čelne jedinice da im budu ornije za borbu pošto se najedu i otpočinu, ali Timoleont, prišavši zamoli ih da to ne čine, nego da ih povedu svom brzinom i zametnu bitku s neprijateljima dok još ovi nisu uređeni za boj, kako je vjerojatno, jer su tek počinuli od puta i zaposleni oko šatora i večere. I dok je to govorio, pođe prvi naprijed kao da ih vodi nesumnjivoj pobjedi. Oni ga ohrabreni slijediše udaljeni od neprijatelja manje od trideset stadija.[34] A kad i to prijeđoše, navališe na njih koji se smetoše i udariše u bijeg čim opaziše napadače kako se približuju; zato i ne pade mnogo više od tri stotine, dok ih je dvostruko toliko bilo živih zarobljeno, a osvojen bude i njihov tabor. Adranjani se pak, otvorivši gradska vrata, pridružiše Timoleontu javljajući mu s grozom i čuđenjem da su se u početku bitke svete dveri hrama same od sebe otvorile i da su vidjeli kako se koplju boga trese vrh oštrice, dok se obilan znoj slijevao niz njegovo lice.[35]

13. Ta znamenja, kako se čini, nisu najavljivala samo onu tadašnju pobjedu, nego i potonje uspjehe kojima se taj boj pokazao sretnim početkom. Jer i drugi gradovi odmah pristajahu uz Timoleonta šaljući poslanike; napose i Mamerko, tiranin Katane, čovjek bojovan i silan bogatstvom, učini sebe njegovim saveznikom. A što je najvažnije, sam Dionizije, odrekavši se nada i već gotovo prisiljen na predaju, prezre Hiketu zbog sramotna poraza, a jer se divio Timoleontu, posla njemu i Korinćanima ponudu o predaji sebe i citadele. Prihvativši tu neočekivanu sreću, Timoleont pošalje Korinćane Euklida i Telemaha i četiri stotine vojnika u citadelu, ne sve zajedno niti otvoreno, jer je to bilo nemoguće zbog neprijatelja usidrenih u luci,[36] nego tako da su se uvukli krišom i u malim grupama. Vojnici, dakle, preuzeše citadelu i tiraninov dvorac sa svom ratnom opremom i zalihama; bilo je, naime, ondje nemalo konja, sve vrste ratnih strojeva i mnoštvo streljiva, a pohranjeno je ležalo potpuno naoružanje za sedamdeset tisuća ljudi; s Dionizijem su bile dvije tisuće vojnika koje on, kao i drugo, predade Timoleontu, a sam s novcima i nekoliko prijatelja isplovi kriomice od Hikete. I prispjevši u Timoleontov tabor, gdje ga prvi put vidješe kao običnа i neznatna čovjeka, bi poslan jednom lađom i s malo novaca u Korint on, koji je bio rođen i othranjen u najuglednijoj i najvećoj od svih tiranida. I pošto ju je držao deset godina i poslije Dionova pohoda opet drugih dvanaest, bacan ovamo i onamo po borbama i ratovima, nadmaši patnjama svoja tiranska nedjela. Ta doživio je i to da vidi nasilnu smrt svojih odraslih sinova i obeščašćenje kćeri djevica, vidio je i sestru, koja mu je ujedno bila ženom,[37] živu zlostavljanu najrazvratnijim putenim nasladama neprijatelja, a nasilno usmrćenu, skupa s djecom bačenu u more. Te su pojedinosti, međutim, podrobno opisane u mojem životopisu Dionovu.[38]

14. Kad je Dionizije doplovio u Korint, nije bilo Helena koji nije poželio da ga vidi i razgovara s njime. Ali jedni su se, iz mržnje radosni zbog njegove nesreće, veseli sastajali s njim da gaze nogama onoga koga je odbacila sudbina, dok su drugi, svrćući pozornost na obrat njegove sudbine i suosjećajući s njime, promatrali kako je velika u ljudskoj i vidljivoj slaboći moć nevidljivih i božanskih uzroka. Jer ono doba nije iznijelo na vidjelo nikakvo djelo ni prirode ni ljudske vještine poput ovog djela usuda da onaj, koji je još nedavno bio tiranin Sicilije, provodi vrijeme u ribarnici ili sjedi u prodavaonici mirodija pijući s vodom izmiješano vino iz krčme[39] i javno se svađa sa ženama koje zarađuju prodavajući svoju ljepotu, uči pjevačice pjesmama i ozbiljno se s njima prepire o kazališnim napjevima i o blagozvučju popijevke. Neki su držali da to Dionizije radi zbog besciljna tumaranja i zato što je lakouman i prijatelj osjetilna uživanja, drugi pak da to lukavo izvodi zato da bi ga Korinćani prezirali i da ga se ne bi bojali, te da ne bi sumnjali na nj da ga tišti promjena života i da teži za vlašću, pa da tako prikriva svoju pravu narav glumeći u dokolici veliku blesavost.

15. Spominju se ipak i neke njegove izreke po kojima se čini da se nije loše snašao u tim prilikama. Jednom, naime, pristavši u Leukadi,[40]

gradu utemeljenu od korintskih doseljenika kakva je bila i Sirakuza, reče da se osjeća kao mladići zapali u prestupe: jer kao što oni sa svojom braćom veselo provode vrijeme, ali izbjegavaju svoje očeve stideći se pred njima, tako bi i on, stideći se matičnoga grada,[41] rado ondje živio s njima. Kad se, opet, u Korintu neki stranac grublje podrugivao njegovu druženju s filozofima, u čemu je on kao tiranin nalazio zadovoljstvo, i najzad ga upitao od kakve mu je sad koristi Platonova mudrost, on odvrati: »Zar ti se čini da mi Platon nije ništa koristio kad ovako podnosim promjenu sudbine?« A glazbeniku Aristoksenu[42] i nekima drugima, kad su ga pitali koja je njegova zamjerka Platonu[43] i odakle potječe, odgovori da od mnogih zala koje tiraninu donosi njegov položaj nijedno nije tako veliko kao to što nitko od onih koji se nazivaju njegovim prijateljima ne razgovara s njime iskreno; i njega su takvi lišili Platonove naklonosti. Kad je jedan od onih koji hoće biti duhoviti, rugajući se Dioniziju, istresao ogrtač ulazeći k njemu kao da tobože ulazi tiraninu,[44] ovaj zatraži, vraćajući mu porugu, da to čini kad god odlazi iz njegove kuće da ne bi sa sobom odnio što iznutra. Kad je Filip Makedonac[45] uz piće nabacio ironičnu primjedbu o popijevkama i tragedijama koje je ostavio Dionizije Stariji i pretvarao se da ne može pojmiti kada je nalazio vremena da se bavi time,[46] Dionizije mu ne baš loše uzvrati rekavši: »Onda kada ti, ja i svi koji se smatramo sretnicima provodimo vrijeme oko vrča«.[47]

Platon nije doživio da vidi Dionizija u Korintu; već je bio mrtav.[48] No Diogen Sinopljanin,[49] kad ga je prvi put sreo, reče: »Kako li živiš nedostojno sebe, Dionizije!«. A kad je ovaj zastao i odvratio: »Lijepo je od tebe, Diogene, što suosjećaš sa mnom u mojoj nesreći«, »Kako to?«, reče Diogen. »Misliš da suosjećam s tobom, a ne da se ljutim što takva ropska duša poput tebe, koja zaslužuje da poput tvoga oca umre ostarjevši u tiranskome dvoru, ovdje provodi vrijeme s nama u veselju i raskoši?«. Stoga, kad usporedim s tim riječima Filistove[50] jadikovke nad Leptinovim[51] kćerima kako su iz velikog obilja tiranide spale na skromno življenje, one mi zvuče kao tužaljke žene koja čezne za alabastrenim vazama za pomade, grimiznim haljinama i zlatninom.

Mislim da se te pojedinosti neće činiti tuđima mojim životopisima niti beskorisnima za one čitaoce, kojima se ne žuri i nisu zaokupljeni svojim poslovima.

16. Premda se Dionizijeva zla kob učinila neočekivanom, ništa manje nije bilo u Timoleontovoj dobroj sreći nečega čudesnog. Ta iskrcavši se na Siciliji, za pedeset je dana zauzeo sirakušku citadelu i otpremio Dionizija na Peloponez. Ohrabreni tim uspjesima, Korinćani mu pošalju dvije tisuće teško naoružanih pješaka i dvije stotine konjanika koji, doplovivši sve do Turija,[51a] vidješe da je prijelaz odande na Siciliju neizvediv, jer su Kartažani brojnim brodovljem držali u vlasti more, pa kako su morali ondje mirovati čekajući svoju priliku, upotrijebiše svoju dokolicu za veoma plemenito djelo. Dok su, naime, Turijci bili na vojnom pohodu protiv Brutijaca,[52] oni su, preuzevši njihov grad, očuvali ga pošteno i vjerno do kraja kao da im je domovina.

Ali Hiketa je opsijedao citadelu u Sirakuzi i sprečavao dovoz žita morem za Korinćane u njoj, a potkupivši dva najamnika da na prevaru ubiju Timoleonta, posla ih k njemu u Adranum. Timoleont ni inače nije držao u pripravi uza se tjelesnu stražu, a tada je pogotovo, pouzdajući se u njegovo božanstvo, bezbrižno i ništa ne sumnjajući provodio vrijeme u dokolici s Adranjanima. Doznavši slučajno da on namjerava prinijeti žrtvu, poslani ubojice dođoše u svetište noseći bodeže pod ogrtačima i, umiješavši se među one što su stajali oko žrtvenika, malo pomalo sve se više približavahu svojoj žrtvi. I baš kad su stali jedan drugoga poticati da počne, udari netko jednoga od njih mačem po glavi i, kad je taj pao, ne ostade na mjestu ni ubojica ni onaj koji je došao s ubijenim, nego prvi, kako je još imao mač u ruci, bježeći skoči na neku visoku stijenu, a onaj se drugi uhvati za žrtvenik i stade moliti Timoleonta da ga poštedi, pa će mu sve otkriti. I dobivši što je tražio, otkri o sebi i o mrtvome kako su bili poslani da ga ubiju. Uto drugi ljudi dovedoše i onoga sa stijene koji je vikao da nije učinio ništa krivo, nego da je s pravom smaknuo tog čovjeka za svoga pokojnog oca, koga je taj ubio jednom ranije u Leontinima. I neki od prisutnih posvjedočili su to i istovremeno se čudili okretnosti sudbine koja, pokrećući jedno drugim, prikuplja sve izdaleka i, isprepličući s onim što se čini da se najviše razlikuje i jedno s drugim nema ništa zajedničko, upotrebljava neprestano svršetak jedne stvari kao početak druge.

Onoga čovjeka nagrade, dakle, Korinćani s deset mina[53] jer je svoju opravdanu mržnju stavio u službu božanstva koje štiti Timoleonta i što gnjev, koji je odavno nosio u srcu, nije ranije utrošio, nego ga je, izazvana osobnim motivom, vođen sudbinom, sačuvao za Timoleontov spas. A dobra sreća u toj prilici pobudila je kod ljudi nade i za budućnost jer su, gledajući u njemu sveta čovjeka i osvetnika koji je po božjoj volji došao na Siciliju, Timoleonta poštovali i čuvali.

17. Kad je promašio u tom svom pokušaju i vidio da mnogi pristaju uz Timoleonta, Hiketa, prekorivši sebe sama što se uz tolike raspoložive kartaške snage on njima služi stidljivo, na male dijelove i potajno kao da krade, uvodeći krišom u grad savezničku vojsku, pozove njihovog zapovjednika Magona s čitavim brodovljem. A ovaj uplovi zaposjevši luku svojom strašnom silom od sto pedeset brodova, iskrcavši šezdeset tisuća pješaka i utaborivši se u gradu Sirakuzi tako da su svi mislili da je na Siciliju došlo davno spominjano i očekivano pobarbarenje. Jer još nikad ranije, u nebrojenim ratovima koje su vodili na Siciliji, nije Kartažanima uspjelo zauzeti Sirakuzu; sad kad ih Hiketa primi i predade im je, u očima sviju grad postade barbarski tabor. A oni Korinćani, koji su držali citadelu, bili su u opasnu i tešku položaju jer nisu više imali dovoljno hrane, već su trpjeli nestašicu zbog blokade luke, a neprestano su dijelili[54] svoje snage u čarkama i bitkama oko zidina i u obrani od svake vrste opsijedanja.

18. Ipak, Timoleont im je pritjecao u pomoć odašiljući iz Katane žito u malim ribarskim čamcima i lakim čunovima koji su se ponajviše za

nevremena prokradali između barbarskih troveslarki koje su ležale u velikim razmacima jedna od druge zbog talasanja valova i burkanja mora. Opazivši to, Magon i Hiketa odlučiše zauzeti Katanu, odakle je opsjednutima morem pristizala hrana; uzevši sa sobom najvrsnije trupe, isploviše iz Sirakuze. Ali Korinćanin Neon (on je, naime, zapovijedao opsjednutima), opazivši s citadele da neprijatelji, koji su ostali, stražare nemarno i nehajno, iznenada ih napadne dok su bili raštrkani. Pobivši jedne, a natjeravši u bijeg druge, održi pobjedu i zauzme takozvanu Ahradinu[55] koja se činila najjačim i najčvršćim dijelom grada Sirakuze, jer je ova bila na neki način sastavljena i složena od više gradova.[56] Snabdjevši se tako žitom i novcem, Neon ne napusti to mjesto i ne povuče se natrag u citadelu, nego je, učvrstivši kružni zid kojim je bila opkoljena Ahradina i povezavši ga utvrđenjima koja je izgradio s citadelom, čuvao oboje.

Magon i Hiketa već su bili blizu Katane kad im jedan konjanik, dostigavši ih, javi o zauzeću Ahradine. Sasvim smeteni, oni brzo uzmakoše natrag i ne zauzevši grada na koji su pošli niti sačuvavši onaj koji su imali.

19. U tim događajima promišljenost i hrabrost još imaju neku mogućnost da poriču presudnu ulogu sudbine; ali ono što se dogodilo poslije toga čini se da se u potpunosti desilo zahvaljujući dobroj sreći. Jer korintski vojnici, koji su boravili u Turijima, dijelom bojeći se kartaških troveslarki koje su pod Hanonovim zapovjedništvom vrebale na njih, a dijelom zato što je more kroz više dana bilo podivljalo od vjetra, krenuše pješice kopnom kroz Brutij; nešto nagovorivši, a nešto prisilivši barbare da ih propuste, spustiše se u Regij dok je morem još bjesnila velika oluja. No zapovjednik kartaškog brodovlja, kako nije očekivao dolazak Korinćana i jer je držao da ondje čeka uzalud, uvjerivši sebe sama da je smislio nešto mudro i lukavo čime će zavarati neprijatelje, naredi mornarima da ovjenčaju glave vijencima i ukrase troveslarke helenskim štitovima i grimiznim zastavama,[57] te zaplovi prema Sirakuzi. Prolazeći pokraj citadele uz bučno pljuskanje vesala i smijeh, vikao je da dolazi pošto je pobijedio i pohvatao Korinćane zaskočivši ih na moru dok su pokušavali prijeći moreuz, a očekivao je da će time kod opsjednutih izazvati obeshrabrenost. Dok je on tako brbljao gluposti i izigravao varalicu, Korinćani, sišavši iz Brutija u Regij, kako nije bilo nikakve straže, a tjesnac je na pogled bio bez valova i gladak, jer se vjetar neočekivano smirio, brzo poskakaše u brodove za prijevoz i ribarske čamce što su im ondje bili pri ruci i otplove i prevezu se na Siciliju tako sigurno i za tolike morske tišine da su konje, koji su plivali uz lađe, mogli vući za sobom za uzde.

20. Pošto su prešli, Timoleont, prihvativši ih, odmah zauzme Mesanu, a onda, svrstavši ih u bojni poredak, krene na Sirakuzu pouzdavajući se više u dobru sreću i ranije uspjehe nego u snagu svoje vojske; ta nije imao sa sobom više od četiri tisuće momaka. Ali kad je Magonu bio javljen njegov dolazak, on, smeten i uplašen, još većma postade sumnjičav iz sljedećega razloga. U plićacima oko grada,[58] koji su

primali mnogo slatke vode što se slijevala kako iz izvora tako i iz močvara i rijeka, boravi mnoštvo jegulja i ima uvijek obilje ulova za svakoga koji hoće. Njih su vojnici najamnici s obiju strana za dokolice i primirja zajednički lovili. A kako su bili Heleni i nisu imali razloga za osobnu mržnju jedni protiv drugih, u bitkama su odvažno srtali u pogibao, ali za primirja često su dolazili jedni drugima i ćaskali. Tako i tada, zabavljeni ribolovom, razgovarahu diveći se izdašnosti mora i skladnom rasporedu okolnih mjesta. I jedan od onih koji su se borili na strani Korinćana reče: »Zar ste vi, koji ste Heleni, voljni grad tolike veličine i obdaren tolikim prednostima učiniti barbarskim naseljavajući bliže nama Kartažane, naše najljuće i najkrvavije neprijatelje, a trebalo bi da se molite da u pravcu prema njima leži mnogo Sicilija kao zaštita Heladi? Ili mislite da su oni, skupivši vojsku, došli ovamo od Heraklovih stupova[59] i Atlantskog mora da se izlažu opasnosti za Hiketinu vlast? A on, da rasuđuje kao pravi vladar, ne bi istjerivao očeve svoje domovine, niti bi protiv nje vodio njezine krvne neprijatelje, nego bi, dobivši pristanak Korinćana i Timoleonta, stekao onoliko i časti i moći koliko mu dolikuje.« Te riječi razglasiše plaćenici po svom taboru i potakoše u Magona sumnju da pripremaju izdaju, premda je već odavno tražio izliku da ode. Stoga, iako ga je Hiketa molio da ostane i dokazivao mu koliko su nadmoćni neprijateljima, Magon, držeći da za Timoleontom više zaostaje hrabrošću i bojnom srećom nego što ga nadmašuje brojnošću vojske, odmah podigavši sidro, otplovi bez ikakva razloga što bi ga čovjek mogao navesti, sramotno pustivši da mu Sicilija isklizne iz ruku.

21. Sutradan stigne Timoleont spreman za boj. A kad doznaše za Magonov bijeg i vidješe prazne dokove, obuzimao ih je smijeh zbog Magonova kukavičluka; obilazeći gradom, oglašavali su da će nagraditi onoga koji im rekne kojim je putem pred njima pobjeglo kartaško brodovlje. Međutim, Hiketa je unatoč svemu još bio željan borbe i nije ispuštao iz svog stiska grad,[60] nego se čvrsto uhvatio onih gradskih dijelova što ih je imao u vlasti, a ti su bili otporni i napadaču teško pristupačni. Razdijelivši svoju vojsku, Timoleont sam udari uz rijeku Anap gdje se očekivala najžešća bitka, drugima pod vodstvom Korinćanina Isije naredi da navale od Ahradine,[61] dok su treće na Epipole[62] vodili Dinarh i Demaret koji su doveli posljednje pojačanje iz Korinta. Kad su istovremeno navalili sa svih strana i Hiketine čete bile potučene i udarile u bijeg, to što je grad bio u potpunosti osvojen i brzo pao Korinćanima u ruke pošto su neprijatelji bili istjerani s pravom se može pripisati srčanosti boraca i sposobnosti njihova zapovjednika, ali to da čak ni jedan od Korinćana nije poginuo niti bio ranjen, to je Timoleontova dobra sreća pokazala da je njezino vlastito djelo; kao da se natjecala s njegovom vrlinom da bi se ljudi, doznajući o tome, većma divili onome za što treba zahvaljivati njegovoj dobroj sreći nego onome za što treba hvaliti njegovu valjanost. Jer ne samo da je odmah glas o tome ispunio svu Siciliju i Italiju, nego je za par dana Heladom odjekivao njegov veliki uspjeh tako da je grad Korint, još u sumnji da li je njegovo brodovlje prešlo more, istovremeno doznao da su njegovi ljudi sretno stigli i da su pobijedili.

Tako je uspješan bio tok njegova djelovanja i takva brzina kojom je sudbina okrunila ljepotu njegovih djela!

22. Postavši gospodarom citadele, Timoleont nije ponovio Dionovu grešku[63] i nije poštedio to mjesto zbog ljepote i skupocjenosti građevina u njemu, nego je, čuvajući se sumnjičenja koje je Dionu donijelo klevetu, a onda propast, oglasio neka svatko od Sirakužana koji hoće dođe sa željeznim alatom i neka se skupa sa drugima prihvati razaranja utvrde tiranā. A kad svi dođoše smatrajući proglas i onaj dan najsigurnijim početkom slobode, uništiše i razoriše ne samo citadelu, nego i dvorce i grobove tiranā. Čim je poravnao to mjesto, Timoleont sagradi sudnice ugađajući time građanima i čineći demokraciju pobjednicom nad tiranidom.

Ali kako Timoleont, zauzevši grad, nije imao dovoljno građana, nego su jedni izginuli u ratovima i unutrašnjim neredima, a drugi pobjegli pred tiranidom, te je trg u Sirakuzi zbog nestanka pučanstva tako obrastao gustom travom i visokim raslinjem da su ondje mogli konji pasti, a konjušari ležati na tratini, dok se drugi gradovi, osim sasvim rijetkih, napuniše jelenova i divljih svinja, pa su u predgrađima i oko gradskih zidina često ljudi u dokolici lov lovili, a nitko se od onih, što su stanovali po utvrđenjima i kulama, nije odazivao nikakvim pozivima[64] niti su silazili u grad, nego su svi bili obuzeti grozom i mržnjom prema trgu, politici i govornici, odakle im je izrasla većina tirana, odlučiše Timoleont i Sirakužani pisati Korinćanima neka iz Helade u Sirakuzu pošalju naseljenike. Inače će zemlja zacijelo ostati neobrađena, a iz Libije su očekivali velik rat jer su doznali da su Kartžani Magonovo tijelo, pošto se sam ubio, pribili na križ razljućeni zbog načina na koji je vodio onaj pohod, a da sami kupe veliku vojsku da u ljeto pređu na Siciliju.

23. Kad je stiglo to pismo od Timoleonta, a ujedno došli sirakuški poslanici i molili ih da se pobrinu za grad i ponovno mu postanu utemeljiteljima, Korinćani ne iskoristiše priliku da uvećaju sebe, niti da sebi podlože grad, nego najprije, idući na svete igre i najveće svetkovine u Heladi, proglasiše preko glasnika da Korinćani, oborivši tiranidu u Sirakuzi i istjeravši tiranina, pozivaju Sirakužane i od drugih sicilskih Helena svakoga, koji želi, da se nastani u slobodnom i nezavisnom gradu razdijelivši jednako i pravično zemlju među sobom; razašiljući, zatim, glasnike u Aziju i na otoke, gdje su čuli da raspršeno živi najviše prognanika, pozivahu ih da svi dođu u Korint jer će im Korinćani o svom trošku pribaviti sigurnu pratnju, brodove i vođe da ih dovedu u Sirakuzu. Tim je proglasom grad zaslužio najpravedniju hvalu i najljepšu slavu oslobađajući zemlju od tirana, spašavajući je od barbara i vraćajući je njezinim žiteljima.

Kad se ti ljudi sabraše u Korintu, kako ih je bio premalen broj, zamoliše da mogu primiti sunaseljenike iz Korinta i ostale Helade; i pošto ih se nakupi ne manje od deset tisuća, otploviše u Sirakuzu. Ali već su se i mnogi iz Italije[65] i Sicilije okupili kod Timoleonta; i kad im se broj popeo na šezdeset tisuća, kako je naveo Atanis,[66] Timoleont porazdijeli zemlju,

a proda kuće u gradu za tisuću talenata,[67] istovremeno ostavljajući starim Sirakužanima mogućnost da otkupe svoje vlastite kuće. Namaknuo je tako obilje novca za zajednicu koja je bila u oskudici kako za druge svrhe tako osobito za rat, te je i kipove prodavala, pri čemu se o svakom kipu pojedinačno glasalo i podizala protiv njega tužba kao da živi ljudi polažu računa o svome poslovanju; a kažu da su tada Sirakužani, premda su osudili ostale, sačuvali kip Gelona, svoga davnog tiranina,[68] diveći se tom čovjeku i cijeneći ga zbog pobjede koju je izvojevao nad Kartažanima kod Himere.

24. Dok je grad tako oživljavao i popunjavao se jer su u nj pritjecali građani, Timoleont, hoteći osloboditi i ostale gradove i potpuno iskorijeniti tiranide na Siciliji vojujući protiv područja kojima su tirani vladali, prisili Hiketu da, napustivši Kartažane, razvali svoje citadele po gradovima i pristane živjeti kao običan čovjek u Leontinima, a Leptina, tiranina Apolonije[69] i mnogih drugih gradića, koji se predao kad mu je zaprijetila opasnost da bude silom uhvaćen, Timoleont, poštedjevši ga, posla u Korint držeći da je dobro da Heleni u matici zemlji mogu gledati sicilske tirane kako žive kao izgnanici i priprosti ljudi. S druge strane, želeći da se vojnici-plaćenici uzdržavaju sredstvima neprijateljske zemlje i da ne budu besposleni, sam se vrati u Sirakuzu da se pozabavi uspostavljanjem državnog uređenja i da zakonodavcima Kefalu i Dioniziju, koji su došli iz Korinta, pomogne u uglavljivanju najvažnijih pojedinosti na najbolji način, a Dinarha i Demareta s njihovim trupama otposla u krajeve pod kartaškom vlašću[70] gdje su oni navevši na odmetnuće od barbara mnoge gradove, ne samo sami živjeli u obilju, nego su čak od plijena pribavljali novaca za rat.

25. U međuvrmenu doplove Kartažani u Lilibej[71] s vojskom od sedamdeset tisuća, dvjesto brodova i tisuću teretnih lađa koje su vozile ratne sprave, borne četveroprege, obilje žita i ostalu potrebnu opremu kao da neće više rat voditi sad ovdje sad ondje, nego će jednovremeno istjerati Helene s čitave Sicilije. A njihova je sila bila dovoljna da stisne sicilske Helene i da nisu bili politički oslabljeni i zatirali jedni druge. Doznavši da područje pod njihovom vlašću pustoše Korinćani, smjesta bijesni krenu na njih pod zapovjedništvom Hazdrubala i Hamilkara.[72] Kad je pak vijest o tome stigla u Sirakuzu, Sirakužani se tako prestrave veličine neprijateljske vojske, da se od tolikih desetina tisuća jedva tri tisuće odvažilo uzeti oružje pa poći s Timoleontom. Plaćenika je bilo na broj četiri tisuće. I od tih se putem oko tisuću, uplašivši se, vratilo u Sirakuzu govoreći da Timoleont nije pri zdravoj pameti, nego da je mahnit unatoč svojoj dobi što protiv sedamdeset tisuća neprijatelja ide s pet tisuća pješaka i tisuću konjanika[73] i što vojsku odvodi na osam dana hoda od Sirakuze do mjesta odakle neće biti spasa onima koji budu bježali, niti pokopa onima koji padnu. Timoleont je smatrao prednošću što su ti ljudi pokazali kakvi su prije bitke, a druge, ohrabrivši ih, brzo povede do rijeke Krimesa,[74] gdje je čuo da se i Kartažani okupljaju.

26. Dok se uspinjao na brežuljak s čijeg su vrha namjeravali promatrati čete i silu neprijateljsku, sretnu ih mazge natovarene perši-

nom; vojnicima pade na pamet da je to loš znak, jer ponajviše peršinom običavamo ovjenčavati grobove umrlih; i uzrečica je iz toga nastala: ako je netko opasno bolestan, »za nj treba peršina«. Hoteći, stoga, osloboditi vojnike praznovjerna straha i ukloniti njihovu malodušnost, Timoleont, zaustavivši ih na putu, izrekne im mnogo toga primjereno prilici, a reče i da im sam od sebe još prije bitke dolazi u ruke vijenac kojim Korinćani ovjenčavaju slavodobitnike na istmijskim igrama[74a] smatrajući vijenac od peršina od starine svetim. Još je, naime, tada na istmijskim igrama, kao sada na nemejskima, za vijence bio upotrebljavan peršin, a od nedavna postala je to omorika. Obrativši se, dakle, kako je rečeno, vojnicima i uzevši peršina, prvi se Timoleont sam ovjenča, zatim časnici oko njega i obični vojnici. A gatari, ugledavši kako se primiču dva orla, od kojih je jedan nosio zmiju rastrganu čaporcima, a drugi letio uz glasno i zanosno kliktanje, pokazaše ih vojnicima i svi se dadoše na molitve i zazive bogova.

27. Godišnje je doba bilo početak ljeta i mjesec targelion primicao se kraju, a približavalo se vrijeme suncostaja;[75] gusta magla što se uzdizala s rijeke najprije tamom zavije ravnicu i ništa se od neprijatelja nije dalo razabrati osim što je gore na brežuljak dopirla neka nerazgovijetna i izmiješana buka kao jasan znak da se daleko golema vojska spremala za pokret. Ali kad Korinćani, popevši se na brežuljak, zastanu i otpočinu odloživši štitove dok se sunce uspinjalo i isparavanje dizalo, tmast se zrak zgušnjavao prema visinama i, obavivši ih, zastro vrhunce, a krajolik pod nogama razbistravao se i ukazao se Krimes, te se moglo vidjeti neprijatelje kako ga prelaze u prethodnici s bornim četveroprezima strašno opremljenima za boj, a iza njih deset tisuća bjeloštitih, teško naoružanih pješaka.[76] Za ove zaključiše da su Kartažani po sjaju oružja, po sporosti i besprijekornom poretku u kojem su stupali. A kako su poslije njih vrvjeli ostali narodi i u guranju i neredu prelazili rijeku, Timoleont, opazivši da im rijeka pruža mogućnost da od glavnine neprijatelja odsijeku onoliko njih s koliko su se sami željeli boriti i naloživši vojnicima da uoče da je neprijateljska falanga[77] rijekom raskinuta jer su je jedni već prešli, a drugi se tek pripremaju, naredi Demaretu da s konjanicima napadne Kartažane i unese pometnju u njihove redove dok se još nisu postavili u raspored za borbu. Sam pak, sišavši u ravnicu, prepusti krila ostalim sicilskim Helenima pridruživši svakom krilu nešto najamnika, a u sredini, uzevši sa sobom Sirakužane i najbojovnije od plaćenika, sačeka kratko vrijeme promatrajući što rade konjanici, pa kad vidje da se oni zbog bornih kola koja su jurila gore-dolje pred bojnim redom ne mogu pobiti s Kartažanima, nego da moraju, da im se ne bi poremetili redovi da moraju neprekidno skretati i onda iz okreta, sučelivši se ponovo s neprijateljem, u brzom slijedu pokušavati zagnati se na njih, podigne štit i vikne neka ga slijede i neka se ne boje. Pješacima se njegov glas učini nadnaravnim i jačim no obično bilo da ga je zbog čuvstva unutarnje uzbuđenosti i zanosa tako napregnuo ili je neko božanstvo skupa s njime združilo glas, što se kao misao tada nametnula većini. Kad su njegovi odmah uzvratili vikom i pozvali ga da ih vodi i ne oklijeva, dade znak konjanicima da projašu izvana uzduž reda bornih kola i napadnu neprijatelje s boka, a

sam, sabivši borce u prvim redovima štit do štita i naredivši da truba zaori, navali na Kartažane.

28. Ovi odole prvoj navali i, tijela zaštićenih željeznim oklopima i mjedenim kacigama, te isturenih velikih štitova, odbijahu udar kopalja. Ali kad je došlo do boja mačevima i uspjeh ovisio o vještini ne manje nego o snazi, iznenada se s planina sručiše strašni gromovi i plamene munje sunuše s njima. Zatim se s brežuljaka i planinskih vrhova spusti na bojište tmina pomiješana s kišom, vjetrom i tučom, što je Helene zahvaćalo odostrag i po leđima, a barbare šibalo po licu i zasljepljivalo im oči, dok su iz oblaka zajedno izbijali kišni vihor i neprestani plamen. U tome je bilo mnogo nevolje, najviše za neiskusne, a čini se da su osobitu štetu nanosili gromovi i štropot što je nastajao udaranjem pljuska i tuče po oružju onemogućujući da se čuju zapovijedi zapovjednika. Uz to je Kartažanima, koji nisu bili lako naoružani nego sa svih strana oklopljeni gvožđem, smetalo blato i njedra halja napunjena vodom, tako da su sami sebi bili za boj teški i nespretni, dok je Helenima bilo lako rušiti ih. A kad bi pali, Kartažani se nisu mogli s oružjem podići iz blata. Pa i Krimes, nabujao već od kiša, razlio se od onoga mnoštva što ga je prelazilo, te se ravnica, koja se uza nj sterala, a u koju su se otvarale[78] brojne rasjekline i jaruge, punila potocima koji nisu tekli stalnim koritom, dok su se Kartažani, koje su oni valjali ovamo-onamo, teško iz njih izvlačili. Najzad, kako ih je oluja još pritiskala, a Heleni razbili njihov prvi red, četiri stotine ljudi, udari glavnina vojske u bijeg. I mnogi od njih pogibahu dostizani u ravnici, mnoge je pak, kad su se sudarali s onima koji su još pokušavali prijeći, gutala rijeka nadirući i odvlačeći ih, ali najviše su ih, dok su se, pritrčavajući, nastojali pobiti, posmicali helenski laki oružanici. U svakom slučaju, pripovijeda se da je među deset tisuća poginulih bilo tri tisuće Kartažana – težak udarac za njihov grad. Ta niti su rodom, niti bogatsvom, niti ugledom drugi bili bolji od njih, niti se spominje da je ikada ranije u jednoj bitki poginulo toliko pravih Kartažana, nego su, upotrebljavajući pretežno Libijce, Ibere i Numiđane, podnosili svoje poraze na teret drugih naroda.

29. Ugled palih razabrali su Heleni po plijenu. Jer oni koji su ga skidali s leševa neprijatelja vrlo su slabo marili za mjed i za željezo: takvo bijaše obilje srebra i takvo obilje zlata. Prešavši, naime, rijeku, osvojili su i tabor s teglećom marvom. A od zarobljenika većinu ukradoše vojnici, dok je onih koje su predali u zajednički plijen bilo na broj pet tisuća. Zaplijenjeno bude i dvije stotine četveroprega.[79] Ali najljepši i najveličanstveniji prizor pružao je Timoleontov šator s hrpama svakovrsna plijena posvuda naokolo, među kojim je za razgledanje bilo izloženo tisuću oklopa izuzetne izrade i ljepote i deset tisuća štitova. A kako ih je bilo malo da poskidaju plijen s mnogih, a plijen koji su nalazili bio golem, jedva treći dan poslije bitke podigoše svoj pobjedni znak.[80]

Zajedno s porukom o pobjedi pošalje Timoleont u Korint najljepše od otetog oružja želeći da njegovoj domovini svi zavide gledajući najuglednije hramove iskićene s helenskim plijenom, niti takve u kojima se čuvaju

neveseli spomeni u obliku zavjetnih darova od pokolja srodnika i suplemenika, nego barbarski plijen s najljepšim natpisima koji dokazuje, pored hrabrosti pobjednikā, i njihovu pravičnost: da su Korinćani i njihov vojskovođa Timoleont, oslobodivši Helene što žive na Siciliji od Kartažana, posvetili bogovima darove zahvalnosti.

30. Poslije toga, ostavivši na neprijateljskom području plaćenike da pljačkaju i plijene oblast pod kartaškom vlašću, sam pođe u Sirakuzu; onih tisuću plaćenika, koji su ga napustili prije bitke, preko glasnika dade prognati sa Sicilije i prisilili ih da prije zalaska sunca otiđu iz Sirakuze. Ti, dakle, prešavši u Italiju, izginu vjerolomstvom Brutijaca; tom ih kaznom za izdaju kazni božanstvo. Kad su, međutim, Mamerko, tiranin Katane, i Hiketa, bilo iz zavisti zbog Timoleontovih uspjeha, bilo što su ga se bojali kao nepouzdana i nepomirljiva prema tiranima, sklopili savez s Kartažanima i potakli ih da pošalju vojsku i vojskovođu ako ne žele biti potpuno istjerani sa Sicilije, zaplovi Gizgon sa sedamdeset lađa[81] uzevši sa sobom i helenske plaćenike, premda dotada Kartažani nikad nisu upotrebljavali helenske vojnike. To učiniše tada prvi put budući da su im se zadivili kao nepobjedivima i najvještijima ratu od svih. Skupivši se u mesanskome kraju, pubijaše četiri stotine najamnika što ih je Timoleont poslao kao pomoć, a na području koje je bilo pod vlašću Kartažana, blizu mjesta zvana Hijeta, postaviše zasjedu plaćenicima pod Leukađaninom Eutimom i uništiše ih. A dogodilo se da se po tim događajima dobra sreća Timoleontova osobito nadaleko razglasila. Jer to su bili neki od onih koji su s Fočaninom Filomelom i s Onamarhom zauzeli Delfe i sudjelovali u pljačkanju svetišta.[81a] A kako su ih svi mrzili i uklanjali im se kao prokletima, u nedostatku drugih vojnika Timoleont ih je uzeo dok su tumarali Peloponezom. U koliko su se god bitaka došavši na Siciliju borili pod njegovim zapovjedništvom, u svima su pobijedili, ali kad je došao kraj većini najvažnijih bitaka, poslani u pomoć drugima, izgiboše i biše uništeni, ali ne svi odjednom, nego pomalo, te se tako pravda, kažnjavajući ih postepeno, opravdavala pred Timoleontovom dobrom srećom zato da kažnjavanjem opakih ne bi dobrima nastala nikakva šteta.[82] Tako se događalo da blagonaklonost bogova prema Timoleontu nije bila manje divljenja vrijedna u njegovim neuspjesima nego u njegovim uspjesima.

31. Većina se Sirakužana ljutila zbog poniženja što su ih trpjeli od tirana. Jer se i Mamerko, umišljen zbog pjesama i tragedija koje je napisao, hvalio svojom pobjedom nad plaćenicima i, posvetivši bogovima njihove štitove, napisao na njih ovaj preuzetni dvostih:

Te grimiznòbojne, jantar-bjelòkosonozlatne
Štite zarobismo, znaj, priprostim štitićem mi.[83]

A poslije toga, kad je Timoleont zavojštio na Kalauriju, provali Hiketa na sirakuško područje, uza obilan plijen i poslije velikog pustošenja i nasilja udalji se prolazeći uz samu Kalauriju, pokazujući time prezir prema Timoleontu koji je imao malen broj vojnika. Ovaj ga propusti da malo odmakne, a onda krene u potjeru za njim s konjanicima i lakom

pješadijom. Opazivši to, Hiketa, koji je prešao rijeku Damiriju, zaustavi se na obali da se brani; pouzdanje mu je ulijevala teškoća prijelaza i strmenitost obala s obiju strana. Tad među zapovjednicima Timoleontova konjaništva nastade neobično nadmetanje i natjecanje koje odgodi bitku. Nijedan, naime, nije bio voljan prelaziti iza drugoga da udari na neprijatelje, nego je svaki tražio da on započne borbu, te nije bilo nikakva reda u prelaženju, jer je jedan gurao drugoga i pokušavao ga preteći. Stoga Timoleont, hoteći ždrijebom odrediti redoslijed časnika, uze od svakoga prsten; ubacivši ih sve u svoj ogrtač i promiješavši, pokaza prvi što ga je izvukao, a taj je slučajno kao svoj pečatni znak imao uredan pobjedni spomenik. Kad mladići to vidješe, povikavši od veselja, ne sačekaše više daljnji ždrijeb, nego svaki što je brže mogao prejaše rijeku, pa se pobi s neprijateljima. A ovi ne odolješe njihovoj žestini, nego, pobjegavši, svi bez razlike ostadoše bez oružja ostavivši tisuću mrtvih.

32. Zavojštivši nedugo potom na leontinsko područje, uhvati Timoleont živa Hiketu, sina mu Eupolema i zapovjednika njegova konjaništva Eutima koje vlastiti vojnici svezaše i dovedoše k njemu. Hiketu i mladića kazniše smrću kao tirane, a Eutim, čovjek valjan u boju i izvanredne odvažnosti, ne nađe smilovanja zbog neke uvrede nanesene Korinćanima za koju su ga optužili. Jer pripovjeda se, kad su Korinćani zavojštili na njih,[84] da je rekao u govoru narodu u Leontinima da se ništa opasno ni strašno nije dogodilo ako su

Korinćanke izišle eno iz kuće.[85]

Takva je po prirodi većina ljudi da ih više vrijeđaju neprijateljske riječi nego neprijateljski postupci; teže, naime, podnose uvredu nego štetu. Neprijateljima se dopušta braniti se djelima kao nužno pravo, ali se smatra da uvrede proistječu iz prekomjerne mržnje ili opakosti.

33. Kad se Timoleont vratio, Sirakužani pogubiše žene i kćeri Hikete i njegovih prijatelja izvevši ih na suđenje pred narodnom skupštinom. To je, čini se, bilo najnedoličnije od Timoleontovih djela: jer da se on usprotivio, te žene ne bi bile smaknute. A čini se da je ostao ravnodušan prema njihovoj sudbini i prepustio ih gnjevu građana koji su se osvećivali za Diona koji je protjerao Dionizija. Jer Hiketa je bio onaj koji je Dionovu ženu Aretu, sestru Aristomahu i sina, još dijete, žive bacio u more, o čemu je pisano u Dionovu životopisu.[85]

34. Zavojštivši poslije toga na Mamerka u Katani, pošto ga potuče u odlučnoj bitki kad se ovaj zaustavio kod rijeke Abola i natjera u bijeg, pobi preko dvije tisuće njegovih vojnika, od kojih su nemali dio činili Feničani što ih je Gizgon poslao kao pomoć. Nato Kartažani na svoje traženje sklopiše s Timoleontom mir po kojem su zadržali zemlju s ovu stranu rijeke Lika[86] i obavezali se izručiti imetak i obitelj onima koji se budu htjeli odande preseliti u Sirakuzu i jednom se za svagda odreći savezništva s tiranima. Tad Mamerko, izgubivši nadu, pođe lađom u Italiju da privoli Lukance[87] na rat protiv Timoleonta i Sirakužana. Ali kad njegovi pratioci, okrenuvši svoje troveslarke zaploviše na Siciliju i

predadoše Katanu Timoleontu, Mamerko bi i sam prisiljen potražiti utočište u Mesani kod Hipona, tiranina toga grada. No kad je Timoleont udario na njih i opsijedao ih s kopna i s mora, Hipon, pokušavajući uteći na lađi, bi uhvaćen. Domogavši ga se, Mesanjani dovedoše u kazalište i djecu iz škole da gledaju najljepšu predstavu – kažnjavanje tiranina; stave ga na muke i smaknu; Mamerko se pak sam predao Timoleontu pod uvjetom da mu sude u Sirakuzi i da mu tužiteljem ne bude Timoleont. Odveden u Sirakuzu, kad je izišao pred narod, pokušao je govoriti neki svoj odavno sastavljen govor, ali kad se oko njega diglo bučno negodovanje i kad je vidio da je skupština neumoljiva, potrči, odbacivši ogrtač, posred kazališta i u trku, jureći, razbi glavu o jednu od stepenica nastojeći se ubiti. Međutim, nije uspio da tako skonča, nego ga još živa odvedoše i kazniše kaznom kojom se kažnjavaju razbojnici.[88]

35. Na taj, dakle, način iskorijeni Timoleont tiranide i učini kraj ratovima na Siciliji. Došavši, zatekao je čitav otok podivljao od nevolja i omrznut svojim stanovnicima, a tako ga je temeljito ukrotio i učinio poželjnim za sve ljude da su morem dolazili da obitavaju u mjestima odakle su prije vlastiti građani bježali. Ta i Agrigent i Gela,[89] veliki gradovi razoreni od Kartažana poslije atičkog rata,[90] bili su sada nanovo napučeni, jedan od Megela i Ferista ih Eleje, drugi od Gorga s Keja,[91] koji doploviše i okupiši negdašnje građane; Timoleont, koji im je za useljavanja pružio ne samo sigurnost i mir poslije tako velika rata, nego i pribavio drugo potrebno i gorljivo ih podupirao, bio je štovan kao da je utemeljitelj tih gradova. A kako su i svi drugi stanovnici otoka jednako osjećali prema njemu, činilo se da ni završetak rata, ni uvođenje zakona, ni naseljavanje područja, ni uređenje političkog poretka nije dobro ako ga se on nije dotakao i uredio ga, kao što stvaralac djelu koje se dovršava na kraju dodaje neku bozima milu i uočljivu ljupkost.

36. U svakom slučaju, premda se u njegovo vrijeme pojavilo mnogo Helena koji su bili veliki i učinili velika djela, a među tima bijaše Timotej, Agesilaj, Pelopida i Epaminonda, u koga se Timoleont osobito ugledao,[92] sjaj njihovih djela pomiješan je s određenim nasiljem i naprezanjem, tako da je neka od njih pratio prijekor i kajanje, dok od Timoleontovih djela, izuzevši onoga prema bratu na koje je bio prisiljen, nema nijednoga u pogledu kojega ne bi dolikovalo reći, kako veli Timej,[93] Sofoklove stihove:

O bozi, ta koja Kipranka il' koja se
U tome Čežnja njemu pridruži?[94]

Jer kao što se pjesništvo Antimaha[95] i slikarska djela Dionizija,[96] obojice Kolofonjana,[97] uza svu snagu i polet čine usiljenima i s naporom stvorenima, dok slike Nikomahove[98] i stihovi Homerovi, pored druge svoje vrsnoće i privlačnosti, daju dojam da su nastali bez truda i s lakoćom, tako se u usporedbi s Epaminondinim i Agesilajevim ratovanjem, punim napora i teških borbi, Timoleontovo, koje je također uz slavu pokazivalo veliku lakoću, ukazuje ljudima koji dobro i pravo rasuđuju ne djelom sreće nego sposobnosti kojoj je sreća bila naklonjena.

Pa ipak, on je sve svoje uspjehe običavao pripisivati sreći; jer kad je pisao prijateljima kući i kad je javno govorio Sirakužanima, često je znao reći da zahvaljuje bogu što je, želeći spasiti Siciliju, ovaj za to djelo odabrao njegovo ime. Podigavši kod kuće svetište boginji slučaja, prinosio joj je žrtve, a i samu je kuću posvetio svetoj božanskoj sili. A stanovao je u kući što mu je odabraše Sirakužani kao nagradu za ratne uspjehe, a dadoše mu i najprijatnije i najljepše od svojih ladanjskih imanja; ondje je dokon provodio najveći dio svog vremena pošto je pozvao od kuće svoju ženu i djecu. Nije se, naime, vratio u Korint; niti se miješao u helenske smutnje, niti se izlagao zavisti sugrađana na kojoj doživi brodolom većina vojskovođa u svojoj nezasitnosti za častima i moći, nego ja ostao na Siciliji uživajući u blagodatima što ih je sam stvorio; a najveća od tih bio je pogled na tolike gradove i tisuće ljudi sretnih zahvaljujući njemu.

37. Ali jer mora, kako se govori, ne samo u svih ševa nastati, po Simonidu,[99] kukmica, nego i u svakoj demokraciji potkazivač-klevetnik i na Timoleonta udare dva pučka vođe, Lafistije i Demenet. Kad je jedan od njih dvojice Lafistije, tražio od njega da u nekoj parnici položi sudsku jamčevinu, Timoleont nije dopustio da građani glasno negoduju i onoga u tome spriječe; ta svojevoljno je, rekao je, izdržao tolike napore i opasnosti zato da se svaki Sirakužanin koji to želi može poslužiti zakonima; a kad je Demenet u skupštini iznio mnoge optužbe zbog načina na koji je Timoleont obavljao zapovjedništvo u ratu, on mu ništa ne odgovori, nego reče da duguje zahvalnost bogovima kojima se molio da doživi vidjeti kako su Sirakužani opet stekli pravo slobode govora.

Izvršivši, dakle, po općem priznanju najveća i najslavnija djela od svih Helena svoga vremena, odlikovavši se jedini u onim djelima na koja učitelji govorništva[100] u svojim svečanim besjedama[101] neprestano pozivahu Helene, uklonivši se unaprijed zaslugom sretne sudbine, neokaljan krvlju i čist, nevoljama koje su pritisle staru Heladu,[102] pokazavši barbarima i tiranima vještinu i junaštvo, a Helenima i prijateljima pravednost i blagost, podigavši većinu pobjednih znakova iz svojih bitaka bez suza i tuge svojih sugrađana, predavši za nepunih osam godina[103] Siciliju njezinim stanovnicima očišćenu od vječnih unutarnjih zala i nevolja, u poodmakloj već dobi poče gubiti vid, a onda, malo potom, potpuno oslijepi a da niti je sam dao povoda tome,[103a] niti se u tome sudbina s njime ružno poigrala, nego, kako se čini, uslijed nekog nasljednog uzroka i urođene mane koja se očitovala s godinama; jer kažu da ih je nemalen broj u njegovu rodu isto tako izgubio vid koji im je oslabio od starosti. Ali Atanis veli da mu se još za trajanja rata s Hiponom i Mamerkom, u taboru kod Mile,[104] pojavila mrena na očima i svima je postalo jasno da oslijepljuje, ali on ipak zbog toga nije odustao od opsade, nego je ustrajao u ratu dok nije uhvatio tirane; no kad se vratio u Sirakuzu, da je odmah položio samovlašće[105] i molio sugrađane da ga oslobode njega pošto su se prilike konačno najsretnije sredile.

38. Što je, dakle, on sam podnosio svoju nesreću bez gunđanja, ne treba se odveć čuditi; ali divljenja je vrijedno štovanje i zahvalnost što su

mu ih Sirakužani pokazali za njegove sljepoće pohodeći ga često sami i dovodeći u njegovu kuću i na njegovo imanje strance koji su boravili u gradu da vide njihova dobročinitelja dičeći se i ponoseći što je izabrao da kod njih završi život prezrevši trijumfalan povratak u Heladu koji mu je bio pripravljen zbog njegovih uspjeha. A od mnogih značajnih stvari koje su bile njemu u čast narodnoj skupštini predložene i izvršene nijedna nije bila važnija od odluke kojom je sirakuški narod odlučio da u slučaju rata s tuđim narodima uzmu Korinćanina za svoga vrhovnog zapovjednika. A i postupak u skupštinama pružao je lijep prizor njemu u čast: jer dok su drugo rješavali sami, na važnija su razmatranja pozivali njega. Tad bi on išao u kazalište vozeći se preko trga u dvoprežnim kolima; i dok su kola u kojima je on ostajao sjediti ulazila, narod ga je pozdravljao jednoglasno kličući njegovo ime a on, odzdravivši i pustivši neko vrijeme njihovim lijepim riječima i pohvalama, zatim pažljivo saslušavši izlaganje predmeta rasprave, iznosio je svoje mišljenje. Pošto je to mišljenje bilo glasanjem prihvaćeno, njegovi su pratioci odvodili kola kroz kazalište natrag, a građani, isprativši ga poklicima i pljeskom, istom su tada iznosili na javnu raspravu ostale javne poslove.

39. Tako u starosti pažen sa štovanjem i ljubavlju kao zajednički otac preminu s malena uzroka[106] koji se pridružio njegovoj odmakloj dobi. Nakon što je Sirakužanima bio ostavljen određen broj dana da se pripreme za ukop, a susjedima i strancima da se skupe, čitav je obred bio obavljen s velikim sjajem, a napose glasanjem izabrani mladići nosili su iskićen odar[107] preko mjesta gdje je stajala Dionizijeva palača prije nego što ju je Timoleont srušio. Pratile su ih tisuće i tisuće ljudi i žena izgled kojih je nalikovao svetkovini, jer s svi bili ovjenčani i nosili bijele haljine,[108] dok su riječi i suze izmiješani s blagosiljanjem pokojnika, pokazivali ne formalno ispunjavanje jedne religiozne dužnosti, niti službu koja se obavlja na temelju javne odluke, nego opravdano žaljenje i zahvalnost proisteklu iz iskrene odanosti. I najzad, kad je odar bio položen na pogrebnu lomaču, Demetrije, koji je imao najjači glas od tadašnjih glasnika, pročita proglas:

»Narod sirakuški pokapa ovog Timoleonta, sina Timodemova, Korinćanina, uz trošak od dvije stotine mina,[109] a odlučio ga je počastiti za sva vremena glazbenim, konjičkim i gimnastičkim natjecanjima zato što je, zbacivši tirane, porazivši barbare i napučivši najveće od opustošenih gradova, vratio sicilskim Helenima njihove zakone.«

Njegov su pepeo položili u grob na trgu[110] i, okruživši ga kasnije trijemovima i sagradivši ondje rvališta, prepustiše ga svojim mladićima kao vježbalište i nazvaše Timoleontejem. A sami, zadržavajući politički poredak i zakone što ih je on uspostavio, proživješe dugo razdoblje bez prekida u blagostanju.[111]

Bilješke

[1] Dionizije Mladi bio je istjeran 356. god; bilo je to, dakle 346. god.
[1a] Nisej (po drugima zvao se Nipsej) zauzeo je Sirakuzu u ime Dionizja, ali mu je onda nije htio predati.
[2] Samovlašća.
[3] Uobičajeni termin za aristokrate (optimate u Rimu).
[4] U proljeće god. 345. pr. n. e.
[5] Sirakuzu su osnovali Korinćani god. 735. pr. n. e. pod vodstvom Arhije.
[6] »Sveti rat« protiv Fočana bio je završen, ali je Filip Makedonski svojim spletkama i dalje održavao u Grčkoj napetost.
[7] Pučaninu koji ga je predložio.
[8] Naime strani najamnici koje su tada svi uzimali u službu.
[9] Vjerojatno između 368. i 366. god. Kleona je bila Korintu najbliži grad u Argolidi blizu Nemeje.
[10] Argivci su ga zauzeli god. 393. da učine kraj borbi aristokrata i pučana, ali su vjerolomno htjeli zadržati grad.
[11] Teopomp, Efor i Timej povjesničari su u 4. st. pr. n. e. Osim manjih fragmenata djela su im izgubljena.
[12] Naime u Akrokorint, korintsku citadelu (akropolu, gradsku tvrđu) gdje je Timofan zacijelo stolovao.
[13] Po povjesničaru Diodoru Sicilskome sam je Timoleont ubio svoga brata na gradskom trgu. Drugi stari pisac, Kornelije Nepot, drži se Plutarhove verzije uz drukčije pojedinosti.
[14] Leosten je poslije Aleksandrove smrti vodio Grke koji su se pobunili protiv Makedonaca. Pobijedili su kod Lamije ali su podlegli kod Kranona gdje je i Leosten pao. Fokion ih je odvraćao od rata.
[15] Nad Antipatrom kod Lamije god. 323. Ubrzo nakon toga uslijedio je odlučni poraz kod Kranona.
[16] Djevica, grčki Kora, običniji je naziv za Perzefonu, kćer Demetrinu, kraljicu podzemlja.
[17] Demetra i Perzefona; obje su se zajedno štovale u mističkom eleusinskom kultu.
[18] Vidi prethodnu bilješku.
[19] Slavodobitnici su svoje pobjedničke vijence posvećivali bogovima vješajući ih o vrpce u hramovima.
[20] Boginja Nika.
[21] Korkira, danas Korfu ili Krf, bio je korintska kolonija (naseobina).
[22] U novije vrijeme nazivana i Santa Maura. I Korkiru i Leukadu naselili su Korinćani. Korkira i Leukada su otoci na zapadu od Grčke.
[23] Naime iz korintskog zaljeva. Bilo je to god. 344.
[24] Noćni ophod s bakljama bio je dio mističkih kultova, eleusinskoga i drugih.
[25] Perzefonu je oteo bog podzemlja Had i vjenčao se s njom. Majka Demetra dugo je tražila otetu kćerku, Zeus je tada odredio da Perzefona dio godine boravi s mužem u podzemlju, a dio s majkom na Olimpu.
[26] Akropolu, izvorno gornji grad.
[27] Nas (= Otok), jedan od pet dijelova Sirakuze, zvao se i Ortigija; tu je na uskoj umjetnoj prevlaci koja je spajala Otok s gradom Dionizije Stariji sagradio citadelu (akropolu).
[28] U Kalabriji, u mesinskom moreuzu.

[29] Naime kartaškog.
[30] Danas Taormina, na istočnoj obali Sicilije, ispod Catanije.
[30a] Fenička nevjera (»Punica fides«) bila je u antiki poslovična.
[31] Atenjanin Kalip umorio je Diona premda mu je bio prijatelj; Spartanac Faraks digao se s Heraklidom protiv Diona. Narod ih je mrzio zbog nedjela i raspuštenosti.
[32] Grad *Adranum* ili *(H)adranon*, danas Aderno, utemeljio je na istočnom obronku Etne Dionizije Stariji. Bio je posvećen istoimenom orijentalnom bogu vatre i rata. Kult mu je bio orgijastički. U hramu su držali tisuću pasa koji su vodili kući pijance i napadali lopove.
[33] 65,28 km.
[34] 5,76 km.
[35] Ti su se znaci tumačili da bog uzima učešća u boju na Timoleontovoj strani.
[36] Kartažana.
[37] Zapravo mu je bila polusestra, a zvala se Sofrosina.
[38] U Dionovu životopisu o tome nema ni riječi. Opisane okrutnosti počinili su Lokrani kojima je Dion omrznuo za svog boravka kod njih 356 + 346. god.
[39] Nije ponižavajuće što pije razvođeno vino – takvo su u Grčkoj pili svi – nego što nema svoga, pa mora kupovati u krčmi.
[40] Na svom putu iz Sirakuze u Korint; Leukada je grad na istoimenom otoku zapadno od Grčke.
[41] Korinta.
[42] Aristoksen iz Tarenta, rođen između 356. i 352. god., ne zna se kad je umro; bio je Aristotelov učenik i najpoznatiji antički glazbeni teoretičar. Od njegovih spisa sačuvano je malo.
[43] On umalo nije dao smaknuti Platona kad je ovaj bio po drugi put kod njega.
[44] To su ljudi morali činiti da se vidi da ne nose oružje.
[45] Bilo je to god. 338. kad je Filip pozvao u Korint grčke zastupnike radi rata što ga je namjeravao povesti protiv Perzije.
[46] Jednu je tragediju prikazao u Ateni i dobio prvu nagradu.
[47] Filip je bio na glasu kao pijanac, a tu je sklonost naslijedio i njegov sin Aleksandar Veliki. Sirakuški tiranin Dionizije Stariji uvelike se zanimao za umjetnost i znanost. Na njegovu su se dvoru okupljali najveći pjesnici i mislioci.
[48] Platon je umro 348. god. a Dionizijev dolazak u Korint pada u god. 343.
[49] Poznati kinički filozof (412?–323).
[50] Pisac (izgubljene) sicilijske povijesti, rođak Dionizijev. Prognao ga je Dionizije Stariji, a Dionizije Mlađi vratio kući.
[51] Leptin, brat ili šurjak Dionizija Starijega; jedna od njegovih kćeri udala se za Filista protiv tiraninove volje. Po nekima, on je zbog toga prognao Filista.
[51a] Grad u Tarentskom zaljevu, osnovan 443. god. od atenskih doseljenika i napučen ostacima stanovnika Sibarisa koji su 510. god. razorili Krotonjani.
[52] Brutijci su obitavali između Turija i mesinskog tjesnaca.
[53] Jedna je mina vrijedila otprilike 90 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[54] Tj. usitnjavali, dakle: trošili.
[55] Jedan od pet dijelova Sirakuze.
[56] Kolijevka Sirakuze bio je otok Ortigija; ostale su gradske četvrti bile Ahradina, Tiha, Neapolis i Epipole.
[57] Grimizna zastava na koplju označavala je početak borbe.
[58] Po drugima: u barama, močvarama i jezercima morske vode.
[59] Danas Gibraltar.
[60] Metafora iz rvačke terminologije.
[61] Na jugu Sirakuze, između Male luke i luke Tapsa. Vidi bilj. 56.
[62] Sjeverni dio grada, strm, gotovo nepristupačan; visoravan Epipole dominirala je Sirakuzom; ležala je sjeverozapadno od Tihe. Ondje je bio dvorac sirakuških tirana.
[63] Vidi *Dion* 53.
[64] Npr. da dođu u skupštinu.
[65] Južne Italije.
[66] Sirakužanin, pisac sicilske povijesti. Djela su mu izgubljena.
[67] Nešto preko pet i po milijuna zlatnih predratnih francuskih franaka.

[68] Kao vladar bio je vrlo umjeren i sposoban. Potukao je Kartažane gotovo u isto vrijeme (po tradiciji istoga dana) kada Grci Perzijance kod Salamine.
[69] Nije isti onaj koji se spominje ranije. Apolonija je na sjeveru Sicilije.
[70] U sjevernom dijelu Sicilije.
[71] Danas Marsala. Grad su osnovali Kartažani 357. god. na zapadnoj obali Sicilije.
[72] Preci poznatih protivnika Rima.
[73] Brojno stanje grčke vojske ne slaže se s malo prije navedenim brojkama.
[74] Rijeka na sjeverozapadu Sicilije.
[74a] Istmijske igre, uz olimpijske, nemejske i pitijske, bile su općegrčka narodna svetkovina. Održavane su svake dvije godine na korintskoj prevlaci (Istmu) u čast boga mora Posejdona. Nemejske su održavane u Nemeji u Argolidi u 1. i 4. godini svake olimpijade, jednom zimi, odnosno u proljeće, drugi put ljeti. Po priči osnovao ih je Heraklo kad je svladao nemejskoga lava.
[75] Solsticija. Bilo je to rano u lipnju god. 339. Mjesec targelij trajao je od polovice svibnja do polovice lipnja.
[76] Kartaška sveta četa. Štit je bio presvučen sjajnom kožom.
[77] Uobičajen naziv za makedonski, pa onda i grčki, a često i rimski bojni red pješadije.
[78] Od brežuljaka.
[79] Bornih kola sa po četiri konja.
[80] Pobjednici bi na bojnom polju podigli stup od kamenja, drva i zemlje o koji bi povješali oteto neprijateljsko oružje.
[81] U proljeće 338. god.
[81a] Bilo je to u početku drugog tzv. svetog rata (356–346).
[82] Pravda je time što je u toku vremena izvršila kaznu nad oskvrniteljima svetišta htjela pokazati da ne želi da Timoleont strada zbog njih; pazila je da on njihovu propast ne osjeti. Plutarh ima apsolutno povjerenje u Providnost.
[83] »Jantar(no)-bjelokosnozlatni« štitovi bili su zacijelo kartaški plijen. Antiteza između pompoznosti prvog i trivijalnog tona drugog stiha nesumnjivo je namjerna.
[84] Leontince.
[85] U Euripidovoj *Medeji* govori Medeja ovako koru Korinćanki:

Korinćanke, izađoh evo iz kuće.

U grčkom su »Korinćanke« oblik za nominativ i vokativ plurala, a glagolski je oblik jednak za 1. lice singulara (Medeja) i 3. lice plurala (kod Eutima).
[85a] Glava 58.
[86] U antici češće joj je ime Halik; danas je to Platani koji se kod Capo bianco (Bijelog rta), nedaleko antičke Minojske Herakleje, na jugozapadu Sicilije, ulijeva u more. Sjevernu granicu kartaškog područja činila je sjeverna Himera, danas Fiume Grande (Velika rijeka).
[87] Ratnike na glasu. I sam je Mamerko bio italskog porijekla.
[88] Po svoj su ga prilici razapeli na križ.
[89] Gela na rijeci Gelasu (danas Fiume di Terra Nuova, Rijeka Nove zemlje), na južnoj obali; Akragant (danas Girgenti), nazivan »okom Sicilije«, na uzvisini ponešto udaljenoj od mora.
[90] Zlosretna atenska ekspedicija 415–413. god. s katastrofalnim ishodom za Atenjane.
[91] Eleja ili Velija u Lukaniji, na Tirenskome moru; bila je središte eleatske filozofske škole Ksenofana, Parmenida i Zenona. Kej je mali kikladski otok južno od Eubeje, rodno mjesto velikih pjesnika Simonida (556–469) i Bakhilida.
[92] Timotej je bio vrstan atenski, a Epaminonda najveći tebanski vojskovođa i ujedno jedan od najznačajnijih antičkih vojnih taktičara. Za ostalu dvojicu vidi njihove životopise.
[93] Sicilski povjesničar iz Tauromenija, vjerojatno glavni Plutarhov izvor. Rođen, čini se, 352. god. Živio je dugo u Ateni gdje je umro u starosti od 96 godina. Od njegova je djela sačuvano samo nešto fragmenata.
[94] Iz nepoznate tragedije. Kipranka je boginja ljubavi Afrodita, a Čežnja (grčki *Himeros*) personificirana je kao bog sličan Erosu. Nije baš jasno u čemu se taj citat dade dobro primijeniti na Timoleontova djela.
[95] Epski pjesnik u drugoj polovici 5. stoljeća. Bio je preteča aleksandrijske tzv. učene poezije. Djela su mu izgubljena. Osobito je bio cijenjen njegov ep *Tebaida*.
[96] Učenik znamenitog slikara Polignota.

[97] Iz jonskoga grada Kolofona u Maloj Aziji.
[98] Suvremenik Aleksandra Velikoga.
[99] Znamenit pjesnik korske lirike. Vidi bilj. 91.
[100] Vjerojatno aluzija na Isokrata koji je pozivao Grke na slogu u borbi protiv »barbara«.
[101] Prigodom općegrčkih svetkovina (olimpijskih igara i sl.). Takav je bio Isokratov *Panegirik*.
[102] Zacijelo misli u prvom redu na ratove s Makedoncima.
[103] 346–338. god.
[103a] Tj. niti je sam učinio nešto zbog čega bi ga bogovi kaznili sljepilom.
[104] Luka 28 km zapadno od antičke Mesane (danas Mesina); danas Milazzo.
[105] I rimski pisac Kornelije Nepot kaže da je Timoleont imao faktički kraljevsku vlast koju je, međutim, vršio uz pristanak i na korist sugrađana.
[106] Lake bolesti. Bilo je to 337. ili 336. god.
[107] To je bila posebna počast što je Platon traži u 12. knjizi *Zakona* za zaslužne građane. Vidi također životopis Filopemenov 11.
[108] Unatoč sprovodu. Crnina je, kao i danas u nas, bila boja žalosti. Bijelom bojom iskazivalo se štovanje herojima.
[109] 18.000 zlatnih francuskih franaka. Misle se atičke mine kao najpoznatiji novac jer je tako uvijek u proglasima koji se upućuju najširem auditoriju. One su vrijedile za oko 2/5 više od sirakuških.
[110] Osnivači gradova imali su kao heroji grob na gradskom trgu.
[111] Taj optimistički zaključak nije ipak u skladu s poviješću: međupartijske su razmirice ubrzo opet stale rastrzati Sirakuzu, a 317. god. Agatoklo je postao tiraninom.

Usporedba Emilija Paula i Timoleonta

1. Budući da je takva bila povijest te dvojice, jasno je da naša usporedba ne može pokazati mnogo razlika ili nepodudarnosti. Ta ratovi što su ih obojica vodili bili su protiv slavnih protivnika, u jednom slučaju protiv Makedonaca, a u drugom protiv Kartažana, i njihove su pobjede bile glasovite; jedan je osvojio Makedoniju i kraljevsku lozu Antigonovu doveo kraju sa sedmim kraljem, dok je drugi uklonio sve tiranide na Siciliji i učinio otok slobodnim; osim što bi možda netko, Zeusa mi, mogao tvrditi drukčije da se Emilije sukobio s Perzejem kad je ovaj bio jak i pobjednik nad Rimljanima, a Timoleont s Dionizijem potpuno slomljenim i klonulim, ili opet u korist Timoleonta, da je pobijedio mnogo tirana i veliku kartašku vojsku s ono malo trupa što se zateklo u njega, ne kao što je Emilije raspolagao ljudima iskusnima u ratu i naučenima da slušaju zapovijedi, nego s najamnicima i nedisciplinirani vojnicima naviklima da ratuju kako im se sviđa. Jer kad iz nejednake opremljenosti proiziđu jednaki uspjesi, veću zaslugu treba pripisati vojskovođi.

2. U obavljanju državnih poslova obojica bijahu pravedni i čestiti, ali čini se da je Emilije dosegao tu razinu zahvaljujući pripremi koju su mu osigurali zakoni i domovina, dok je Timoleont postao takvim sam od sebe. Dokaz je za to što Rimljani u vrijeme Emilija Paula bijahu svi podjednako uredna života, vjerni običajima i u strahu od zakona i sugrađana, dok, naprotiv, kod Helena u Timoleontovo vrijeme s izuzetnikom Diona nije bilo niti poglavara niti vojskovođe koji je uzeo učešća u događajima na Siciliji a da se nije dao podmititi. Pa ipak, Diona su mnogi sumnjičili da posiže za samovlašću i da snuje o nekom kraljevstvu poput onoga u Sparti; Timej kaže da su čak i Gilipa Sirakužani otpravili natrag bez časti i bez slave jer su ga osudili zbog ljubavi prema bogatstvu i nezasitne lakomosti u vrijeme dok im je bio zapovjednik.[1] A kako su Spartanac Faraks i Atenjanin Kalip prekršili zakone i ugovore ponadavši se da će zavladati Sicilijom, naveli su mnogi povjesničari.[2] A ipak, tko su bili ti ljudi i kakvim su značajnim sredstvima raspolagali da su se ponadali nečemu takvome? Jedan od njih služio je Dioniziju kad je ovaj bio prognan iz Sirakuze, a Kalip je bio jedan od časnika Dionovih plaćenika. Naprotiv Timoleont, poslan na traženje i molbu Sirakužana kao zapovjednik s punim ovlaštenjima i ne trebajući tražiti od njih moć, nego samo držati ono što su mu oni dali od svoje slobodne volje, položio je svoje

zapovjedništvo i vlast kad je zabacio njihove nezakonite vladare.

Ono što je, međutim, divljenja vrijedno kod Emilija jest to što nije, podloživši tako veliko kraljevstvo, svoj imetak uvećao ni za jednu drahmu, niti je dotakao, pa čak niti pogled bacio na zaplijenjeno blago, premda je mnogo toga drugima dao i darovao. Ne kažem, doduše, da Timoleontu treba predbaciti što je prihvatio lijepu kuću i imanje; jer prihvaćenje u takvim okolnostima nije sramotno; ali još je bolje ne primiti; to je više od obične vrline – kad ona pokazuje da ne treba ono što zakonito može imati.

Nadalje, kao što je od tijela koje je kadro podnositi hladnoću ili žegu snažnije ono koje je po prirodi sposobno odolijevati objema krajnostima, tako je čišća krepost i jakost duše ako je niti sreća kvari ohološću i čini raspuštenom niti nesreća ponizuje; savršenijim se čini Emilije zato što u teškoj nesreći i velikoj boli zbog smrti sinova nije bio viđen imalo umanjene veličine niti manje dostojanstven nego u svojoj sreći; dok Timoleont, premda je postupio na plemenit način u pogledu svoga brata, nije se pomoću razuma znao oduprijeti boli, nego, slomljen kajanjem i tugom, dvadeset godina nije mogao podnijeti pogled na govornicu i na trg. Treba sramotne čine izbjegavati i stidjeti ih se, no čuvati se svakoga rđavoga glasa obilježje je čestita i osjećajna značaja, ali lišena veličine.

[1] Vidi *Nikija*, glava 18.
[2] Vidi *Timoleont*, glava 11.

PELOPIDA

(umro 364. pr. n. e.)

1. Onima, koji su hvalili čovjeka na bojnu polju nepromišljeno vratolomna i smiona, Katon Stariji reče da je razlika u tome cijeni li netko hrabrost mnogo ili život malo; bio je u pravu. Tako je vojnik, odvažan, ali slaba tjelesnog ustrojstva i upropaštena zdravlja, koji je služio kod Antigona,[1] na kraljevo pitanje za razloge svoga bljedila priznao neku tajnu bolest; kralj je, potaknut osjećajem časti, naložio svojim liječnicima, da upotrijebe svu brigu, ima li vojniku kakve pomoći. No, taj junačina, tako izliječen, nije više srtao u opasnost niti je bio žestok borac, tako da se i Antigon tužio na nj i čudio toj promjeni. Čovjek mu, međutim, ne zataji razlog nego reče: »Kralju, ti si me učinio manje smionim oslobodivši me onih zala zbog kojih mi nije bilo stalo do života«. U istome smislu čini se da je jedan Sibarićanin rekao o Spartancima da ne čine ništa veliko time što čeznu za smrću u ratovima zato da pobjegnu od tolikih napora i od takva života. Ali bilo je prirodno što se Sibarićanima, nagriženima od raskoši i mekoputnosti, činilo da ljudi koji zbog žarke težnje za krepošću i slavom ne poznaju straha od smrti mrze život, dok su Lakedemonjanima njihove vrline pružale zadovoljstvo kako u životu tako i u smrti, kako pokazuje ova pjesma tužbalica: jer oni, kaže, umriješe

Niti živjeť ni mrijeť za dobro ne uzeže oni
Nego oboje to dobro dokončati tek.[2]

Ta niti zaslužuje zamjerku bježanje od smrti ako čovjek ne hlepti sramotno za životom, niti je smjelo dočekivanje smrti dično kad čovjek ne mari za življenjem. Iz tog razloga Homer svoje najneustrašivije i najbojovnije junake uvodi u bojeve dobro i lijepo naoružane, dok helenski zakonodavci kažnjavaju onoga tko baci štit, a ne onoga tko ispusti mač ili koplje, upućujući time da svakome treba da bude preča briga da sam ne strada nego da naudi neprijateljima, osobito ako je na čelu gradu ili vojsci.

2. Jer ako su, kako je razlagao Ifikrat,[3] lako naoružani pješaci nalik na ruke, konjaništvo na noge, falanga teško naoružanih pješaka na prsa i oklop, a vojskovođa na glavu, bilo bi očito da on, izlažući se prevelikoj opasnosti i postupajući odveć smiono, zanemaruje ne sebe, nego sve čiji spas i protivno od toga ovise o njemu. To je razlog što odgovor koji je Kalikratida,[4] premda inače velik čovjek, dao svome gataocu nije bio dobar; kad ga je, naime, ovaj molio neka se čuva smrti koju mu žrtve navješćuju, on reče da »Sparta ne ovisi o jednome čovjeku«. Dok se,

naime, borio, plovio ili služio pod zapovjedništvom drugoga, Kalikratida je bio tek »jedan čovjek«, ali kao vojskovođa on je držao u sebi sjedinjenu snagu sviju, tako da nije bio samo »jedan« kad je skupa s njime propadalo toliko toga. Bolji je odgovor dao starac Anitgon kad je imao zametnuti pomorski boj kod Andra,[5] a netko mu je rekao da su neprijateljski brodovi mnogo brojniji: »A kao koliko ćeš brodova računati mene sama?«, dajući time razumjeti da dostojanstvo zapovjednika predstavlja veliku silu kao što stvarno i jest kad je udruženo s iskustvom i hrabrošću, a prva mu je dužnost spasavati onoga koji spasava sve ostalo. Stoga je Timotej,[6] kad je Hares[7] jednom pokazivao Atenjanima neke brazgotine i štit kopljem probušen, lijepo primijetio: »A kako li sam se ja silno postidio zato što je za opsade Sama strelica pala blizu mene jer sam, tako se izlažući, postupao lakomislenije nego što priliči vrhovnome zapovjedniku i vođi tako velike vojne sile!« Gdje, naime, o ukupnom ishodu u velikoj mjeri odlučuje izlaganje zapovjednika opasnosti, ondje on ne smije štedjeti niti ruke niti sebe osobno pustivši po strani one koji vele da dobar vojskovođa treba da umre, ako baš ne od starosti, a ono barem u starosti; ali gdje je korist od uspjeha malena, dok njegov neuspjeh znači propast za sve, nitko ne zahtijeva da vojskovođa stavlja na kocku život poput obična vojnika.

To mi je palo na pamet da iznesem kao uvod pri pisanju životopisa Pelopide i Marcela, velikih ljudi koji su zbog neopreznosti pali u boju. Jer obojica izvrsni borci, prodičivši svoju domovinu sjajnim uspjesima kao vojskovođe, pa još pošto je od najtežih protivnika što su ih imali jedan prvi potukao dotad nepobijeđena Hanibala, a drugi pobijedio u otvorenoj bitki Lakedemonjane koji su vladali kopnom i morem, ne poštedješe sebe, žrtvovavši posve nepromišljeno svoj život onda kad su prilike najviše zahtijevale da ljudi takvih vrlina žive i zapovijedaju. Stoga smo mi, idući tragom tih sličnosti, napisali njihove usporedne životopise.

3. Pelopida, sin Hipoklov, bio je, kao i Epaminonda, odlična tebanskog roda, a pošto je odrastao u veliku bogatstvu i naslijedio još kao mladić prekrasan imetak, dade se na to da pomaže onim vrlim ljudima kojima je pomoć bila potrebna da bi bilo očevidno da je stvarno postao gospodar svoga bogatstva, a ne njegov rob. Jer većina bogataša, kako veli Aristotel,[8] ili se iz škrtosti ne koriste svojim bogatstvom ili ga zlorabe iz rasipnosti i tako jedni provode život neprestano robujući užicima, drugi poslovima. Drugi su se, dakle, sa zahvalnošću koristili Pelopidinom darežljivošću i ljubeznošću, ali Epaminondu kao jedinoga od prijatelja nije mogao nagovoriti da bude dionikom njegova bogatstva; sam je, međutim, dijelio Epaminondino siromaštvo dičeći se jednostavnošću odjeće, priprostim načinom življenja, spremnošću podvrgavanja naporima i služenjem u vojsci kao skroman vojnik; poput Euripidova Kapaneja

bogat blagom bješe on
Al' ù sreći se ne ponèse[9]

stideći se da ga vide gdje troši na sebe više od najneimućnijeg Tebanca. Epaminonda, kome je siromaštvo bilo navikom i običajem od predaka, učinio ga je lakim i podnošljivim baveći se filozofijom i izabravši od

početka samački život; Pelopida se, međutim, sjajno oženio, a dobio je i djecu, ali nije zbog toga manje zanemarivao svoje privatne poslove i posvećivao sve svoje vrijeme državi, te tako umanjio svoje imanje. A kad su ga prijatelji opominjali i govorili mu da je posjedovanje novca, koje on zanemaruje, nužna stvar, reče: »Nužna, Zeusa mi, ovome Nikodemu«, pokazavši na nekog slijepog bogalja.

4. Bili su također u podjednakoj mjeri prirodno nadareni za postizanje svake vrline, samo što je Pelopida većma uživao u vježbanju tijela, a Epaminonda u učenju, tako da je onaj slobodno vrijeme provodio po rvalištima i u lovovima, a ovaj u slušanju predavanja i bavljenju filozofijom. Od mnogih lijepih osobina u obojice, koje su im davale pravo na slavu, razboriti ljudi smatraju da nijedna nije tako značajna kao besprijekorna odanost i prijateljstvo među njima koji su kroz tolike bojeve i zapovjedničke i državničke službe potrajali sve do konca. Jer ako bi tko, bacivši pogled na političku djelatnost Aristida i Temistokla, Kimona i Perikla ili Nikije i Alkibijada, vidio kolikih su samo uzajamnih razmirica, zavisti i ljubomora bile pune, a zatim opet svrnuo oči na dobrohotnost i poštovanje Pelopide prema Epaminondi, ispravno bi i opravdano njih prije nazvao drugovima u vlasti i zapovjedništvu nego one koji su sav život proveli nadmećući se više da nadjačaju jedan drugoga nego neprijatelje. Pravi razlog toj njihovoj prednosti bila je vrlina koja ih je vodila da u svom djelovanju ne streme slavi i bogatstvu, uz koje prirasta mučna i svadljiva zavist, nego, naprotiv, kako su obojica bili od početka nadahnuti božanskim čeznućem da domovinu u svoje dane vide na vrhuncu sjaja i veličine, imajući to u vidu, svaki je držao uspjehe onoga drugoga svojim vlastitima.

Pa ipak, većina pisaca smatra da je početak njihova prisnog prijateljstva potekao od mantinejske vojne[10] u kojoj su sudjelovali na strani Lakedemonjna, koji su im još bili prijatelji i saveznici i kojima je Teba poslala pomoć. Svrstani, naime, jedan pokraj drugoga među teško naoružanim pješacima i boreći se s Arkađanima, kad je lakedemonsko krilo kome su oni pripadali popustilo i većina udarila u bijeg, združivši štitove, oni odbiše napadače. I Pelopida, primivši sprijeda sedam rana, srušio se na veliku hrpu izmiješanih mrtvih prijatelja i neprijatelja, a Epaminonda, premda je mislio za nj da više nije živ, stao je preda nj da brani njegovo tijelo i oružje i sam se odvažio na borbu protiv mnoštva neprijatelja, odlučan da radije pogine, nego da ostavi Pelopidu koji je ondje ležao. I kad je već sam bio u velikoj stisci ranjen kopljem u prsa, a mačem u ruku, stiže u pomoć s drugoga krila kralj Spartanaca Agesipol i spasi nenadano obojicu.

5. Kako su se poslije toga Spartanci na riječima ophodili prema Tebancima kao prema prijateljima i saveznicima, ali stvarno podozrivo gledali na samosvijest i snagu toga grada, mrzeći pogotovo Izmenijinu i Androklidovu stranku, čijim je članom bio Pelopida, a za koju se smatralo da je privržena slobodi i demokratskom uređenju, Arhija, Leontida i Filip, oligarhijski nastrojeni i bogati ljudi kojima je svaka umjerenost bila

strana, nagovore Lakonca Febidu, koji je prolazio onuda s vojskom, da iznenada zaskoči Kadmeju[11] i, istjeravši iz grada one koji im se suprotstavljaju, udesi da grad bude podložan Lakedemonjanima i preda vlast u ruke oligarha. Kad se ovaj dao nagovoriti i napao Tebance u času kada to oni nisu očekivali, jer je baš bila svetkovina Tezmoforija,[12] te zagospodario citadelom,[13] Izmeniju pograbiše i otpremiše u Lakedemon, gdje je nedugo potom bio ubijen, a Pelopidu, Ferenika, Androklida i mnoge druge, koji su bili u bjekstvu, javno oglasiše izgnanima. Epaminonda je ostao u zemlji zato što ga omalovažiše smatrajući ga, zbog njegove filozofije, nezainteresiranim za politiku, a zbog siromaštva čovjekom bez utjecaja.

6. Ali kad Lakedemonjani lišiše Febidu zapovjedništva i kazniše globom od sto tisuća drahmi,[14] no svejedno zadržaše svoju posadu u Kadmeji, sva se ostala Helada začudi njihovoj nedosljednosti što kažnjavaju počinitelja, a odobravaju čin. Tebancima, koji su izgubili svoj tradicionalni oblik političkog ustrojstva i koje su Arhija i Leontida skučili pod svoju vlast, nije preostala ni nada u nekakvo oslobođenje od te tiranije, jer su vidjeli da je pod zaštitom spartanske vojne premoći i da je nije moguće srušiti ako netko ne učini kraj i njihovu gospodovanju kopnom i morem. Unatoč tome Leontida, doznavši da prognanici borave u Ateni gdje uživaju ne samo simpatije naroda nego i poštovanje aristokrata, stade im potajno raditi o glavi. Poslavši ljude koji su u Ateni bili nepoznati, iz potaje dade umoriti Androklidu, ali ne uspje u tome kod ostalih. Stiže i od Lakedemonjana pismo nalažući Atenjanima da ne primaju niti podjaruju prognanike, nego da ih, naprotiv, tjeraju iz grada kao ljude koje su saveznici službeno proglasili zajedničkim neprijateljima. Atenjani, međutim, pored čovječnosti koja je kod njih tradicionalna i urođena, uzvraćajući Tebancima zato što su im ovi najspremnije pomogli pri obnovi demokracije[15] i izglasali u skupštini zaključak, ako bude koji Atenjanin išao s oružjem Beotijom na tirane u Ateni,[16] da ga nijedan Beoćanin ne smije ni čuti ni vidjeti, ne učiniše Tebancima u svom gradu ništa nažao.

7. Pelopida pak, premda je bio jedan od najmlađih među prognanicima, i nasamo je pojedinačno poticao ostale na borbu, a obratio im se i kao skupu riječima da nije časno niti moralno mirno trpjeti što im domovina stenje u ropstvu i zaposjednuta vojskom dok oni, zadovoljni samim time što su na životu i u sigurnosti, ovise o zaključcima atenske skupštine i neprestano se ponizno dodvoravaju onima koji su kadri govoriti i nagovoriti svjetinu, nego da treba staviti život na kocku za najviše dobro uzevši za primjer Trasibulovu odlučnost i hrabrost zato da, kao što je on ranije krenuo iz Tebe, pa srušio tirane u Ateni,[17] i oni podu iz Atene, pa oslobode Tebu. Kad ih je, dakle, tim riječima uvjerio, pošalju krišom poruke prijateljima koji su ostali u Tebi saopćavajući im svoju odluku. Ovi odobriše njihov naum; i Haron, koji je bio najugledniji, pristade da im stavi na raspolaganje svoju kuću, a Filida izradi da bude imenovan tajnikom Arhije i Filipa koji su bili polemarsi.[18] Epaminonda[19] je odavno ispunio srca mladih ljudi uzvišenim mislima; poticao ih je, naime, u

vježbalištima da se okušavaju u rvanju s Lakedemonjanima, a zatim, videći kako se ohole što ih pobjeđuju i nadjačavaju, korio ih je da bi prije trebalo da se stide što iz kukavičluka robuju onima koje tako nadmašuju tjelesnom snagom.

8. Pošto je bio određen dan za izvršenje djela,[20] prognanici odlučiše da Ferenik, skupivši ostale, ostane na trijasijskoj ravnici,[21] a da se nekolicina najmlađih izloži opasnosti da uđe u grad pa ako ih zadesi od neprijatelja kakvo zlo, da se svi ostali brinu da ni njihova djeca ni roditelji ne osjete oskudicu najnužnijega. Pelopida se prvi primi tog pothvata, zatim Melon, Damoklida i Teopomp, ljudi iz prvih obitelji i jedni drugima prijatelji i odani, premda u nadmetanju za slavu i junaštvo uvijek takmaci. Kad ih je ukupno bilo dvanaest, pozdraviše se s onima koji su ostajali straga te, poslavši naprijed glasnika k Haronu, pođoše u kratkim kabanicama s lovačkim psima i kočićima za postavljanje lovačkih mreža tako da nitko od onih, koji ih putem budu sretali, ne bi sumnjao u njihove namjere; činilo bi se da dangubeći nasumce tumaraju i love.

Kad poslani glasnik dođe Haronu i otkri mu da su oni na putu, sam Haron nimalo ne promijeni odluke ni pred opasnošću koja se približavala, nego je kao valjan čovjek držao svoju riječ i otvarao im svoju kuću, ali neki Hipostenida, čovjek ne baš loš nego, dapače, i rodoljub i naklonjen prognanicima, kako mu je nedostajalo smjelosti u onoj mjeri koliko je tražio onaj kritični trenutak i zasnovani pothvat, postavši žrtvom kao neke vrtoglavice od zamašnosti boja koji se primakao na dohvat ruke i jedva najzad pojmivši umom da oni, poduhvaćajući se zbacivanja lakedemonske vojne sile u gradu, na neki način potresaju njihovu svevlast položivši svoje nade u prognanike bez sredstava, otiđe bez riječi kući, pa posla nekoga od prijatelja Melonu i Pelopidi tražeći da zasada odlože svoj pothvat i, udaljivši se ponovo u Atenu, čekaju povoljniju priliku. Čovjeku što ga je poslao ime je bilo Hlidon. Pošavši u žurbi svojoj kući i izvevši konja zaište uzdu. Ali kako mu je žena bila u neprilici jer mu je nije mogla dati, te reče da ju je posudila nekom znancu, zaredaše najprije prijekori, pa onda psovke, pri čemu je žena proklinjala taj put i njemu i onima koji ga šalju tako da je Hlidon, potrativši u bijesu velik dio dana na to rječkanje, a ujedno zaključivši da to što se desilo ne sluti na dobro, potpuno odustao od puta i svrnuo mislima na nešto drugo. Tako je najveći i najljepši podvig odmah u samome početku bio sasvim blizu tome da promaši svoju priliku.

9. Pelopida pak i njegovi drugovi, odjenuvši seljačka odijela i razdijelivši se, još za dana uđoše u grad na raznim točkama. Bilo je nešto vjetra i snijega jer se vrijeme počinjalo mijenjati i, kako se većina ljudi već zaklonila pred nevremenom u kuće, ostadoše neprimijećeni. Oni, međutim, čija je briga bila da prate što se događa, dočekivahu došljake i smještahu ih odmah u Haronovu kuću; tamo ih se našlo skupa s prognanicima čertdeset i osam.

A kod tirana je situacija bila ovakva. Njihov tajnik Filida bio je, kako je spomenuto, u dosluhu s prognanicima i surađivao je s njima u svemu

te je, urekavši davno prije s Arhijom i njegovim ljudima neku pijanku u društvu s udatim ženama, nastojao da ih što više onemoćale užicima i opijene vinom preda u ruke napadačima. Ali još prije nego što je njima ovladalo pijanstvo, dođe im do ušiju nekakva obavijest, doduše ne lažna, ali nesigurna i veoma neodređena, da se prognanici kriju u gradu. I premda se Filida trudio da skrene razgovor na nešto drugo, Arhija ipak posla jednoga od svojih pobočnika k Haronu s nalogom da smjesta dođe k njemu. Bila je večer i unutra su se Pelopida i njegovi drugovi pripremali za akciju navukavši već oklope i uzevši mačeve. Na iznenadno kucanje na vrata netko, pritrčavši i doznavši od pobočnika da dolazi od polemarha s pozivom za Harona, sav smućen javi novost unutra i svima se odmah nametne pomisao da je njihov pothvat prokazan i da su oni sami svi izgubljeni a da nisu uradili ništa dostojno svoje vrline. Pa ipak, odlučiše da treba da Haron posluša i pojavi se pred poglavarstvima da ne pobudi nikakve sumnje. Bio je on inače pun muževne srčanosti pred svakom opasnošću, ali je tada bio potresen i jako uzrujan zbog ostalih urotnika, u strahu da na nj ne padne kakva sumnja za izdaju ako odjednom strada toliki broj izvrsnih građana. Kad je, dakle, imao otići, uzme iz ženske sobe sina koji je još bio dijete, ali ljepotom i tjelesnom snagom prvi među vršnjacima, te ga stavi Pelopidi u ruke rekavši mu: ako dožive od njega kakvu prevaru ili izdaju, neka s dječakom postupaju kao s neprijateljem i neka ga ne štede. Mnogima poteku suze zbog Haronove plemenite uzbuđenosti, a svi su bili ogorčeni što misli da je ma tko od njih tako obeshrabren nastalom opasnošću i tako pokvaren da sumnja u nj ili ga makar samo okrivljuje; također su ga molili da ne miješa sina među njih, nego da ga ukloni s puta onome što će se desiti, da u osobi dječaka, ako umakne tiranima i spasi se, pomalo raste osvetnik gradu i prijateljima. Haron, međutim, reče da neće udaljiti sina: ta kakav život ili koji spas vide koji bi bio ljepši od smrti bez zlostavljanja zajedno s ocem i tolikim prijateljima? Pomolivši se bogovima, pozdravivši se sa svima i osokolivši ih ode, trudeći se da sabranim izrazom lica i tonom glasa pokaže raspoloženje sasvim različito od stvarnoga.

10. Kad je došao na vrata one kuće, Arhija s Filipom iziđe preda nj i reče: »Harone, čuo sam da se neki došljaci kriju u gradu i da su neki od građana u dosluhu s njima«. Haron, zbunjen u prvi čas, upita tko su ti došljaci i koji su ti što ih skrivaju; pa kad vidje da Arhija ne zna reći ništa određeno, te naslutivši da prijava nije potekla ni od koga iz kruga upućenih, reče: »Pazite samo da vas ne smućuje nikakvo prazno naklapanje. No ipak, razvidjet ću to; jer možda ne treba ništa omalovažavati.« I nazočni Filida povladi tome pa, odvevši Arhiju natrag, dotuče ga obiljem čista vina i, u nastojanju da zavuče pijanku, nadama u obećani dolazak žena. A Haron, kad se vratio kući i našao ljude pripremljene da se ne nadaju nekoj pobjedi ili spasu, nego da slavno umru pobivši mnogo neprijatelja, saopći istinu samo Pelopidi, a za ostale izmisli neistinitu priču da je Arhija s njime razgovarao o nekim drugim stvarima.

Još ta oluja nije bila prohujala, kad sudbina posla na urotnike drugu. Dođe, naime, netko iz Atene od velikog svećenika[23] Arhije njegovu

imenjaku Arhiji, kome je bio gostinski prijatelj, donoseći pismo u kome nije bilo ispraznih i izmišljenih sumnji, nego jasno navedene sve pojedinosti onoga što se spremalo, kako se kasnije razabralo. No kad je donosilac pisma, doveden pred Arhiju predavši pismo, rekao: »Pošiljalac ovoga traži da ga odmah pročitaš; u njemu se, naime, radi o ozbiljnim stvarima«, Arhija je već bio pijan. Nasmiješivši se, reče: »Ako je ozbiljno, onda sutra«. Pa primivši pismo, gurne ga pod uzglavlje, a sam nastavi ćaskanje s Filidom. Te se, međutim, njegove riječi još i danas čuvaju kod Helena kao općeprihvaćena poslovica.

11. Budući da se činilo da je sad prikladna prilika za njihov pothvat, urotnici krenuše podijelivši se na dvoje: jedni s Pelopidom i Damoklidom na Leontidu i Hipata, koji su stanovali jedan blizu drugoga, a drugi, vođeni Haronom i Melonom, na Arhiju i Filipa, navukavši ženske haljine na oklope i zasjenjujući lica gustim vijencima od jele i omorike, koje su imali na glavama. Stoga, kad su se pojavili na vratima gozbene dvorane, uzvanici zapljeskaše i digoše graju misleći da su došle davno iščekivane žene. Ali kad oni, zaokruživši pogledom po društvu i točno uočivši svakoga od gostiju za stolovima, trgnuše mačeve i, jurnuvši između stolova na Arhiju i Filipa, pokazaše tko su, Filida nagovori nekolicinu uzvanika da ostanu mirni, dok druge, koji su s polemarsima pokušavali pružati otpor i braniti se, pobiše bez ikakvih teškoća jer su bili pijani.

Ali pred Pelopidom i njegovim drugovima bio je teži posao; jer Leontida na koga su išli bio je čovjek trijezan i strašan, a i kuću nađoše zaključanu, jer je on već spavao, te dugo vremena na njihovo kucanje nitko nije odgovarao. Kad je jedva najzad sluga, čuvši ih, izišao van i maknuo zasun, čim su vrata popustila i odškrinula se, upavši svi zajedno i oborivši slugu, požuriše prema spavaonici. Ali Leontida, naslućujući po buci i topotu nogu što se događa, trgne bodež, ali zaboravi srušiti svjetiljke i tako učiniti da ljudi u mraku naliječu jedni na druge. Naprotiv, izložen pogledu uz obilje svjetla, pođe im ususret na vrata spavaonice i Kefisodora koji je prvi ušao obori udarcem. Kad ovaj pade, pograbi se s Pelopidom koji je bio drugi; njihovu je borbu teškom i mučnom činila uskoća vrata, a i Kefisodor, već mrtav, ležao im je na putu. Najzad Pelopida nadvlada i, svršivši s Leontidom, odmah pođe sa svojim pratiocima po Hipata. I upadoše u njegovu kuću na isti način, a njega, koji ih je smjesta opazio i potražio zaklon kod susjeda, pognavši ga u stopu, uhvate i pogube.

12. Obavivši to i združivši se s Melonom, poslaše u Atiku po prognanike koji su ostali ondje,[24] a i sugrađane pozivahu u borbu za slobodu i naoružavahu one koji su im pristupali skidajući s trijemova u ratu zaplijenjeno oružje koje je bilo naokolo izloženo i provaljujući u okolne radionice kopljodjelja i nožara. Dođoše im u pomoć i Epaminonda i Gorgida s naoružanim ljudima okupivši nemalo mladih i ponajbolje od starijih. Grad se već sav uskomešao, vladala je silna galama, po kućama upaljena svjetla, trčanje ovamo-onamo, ali mnoštvo se još nije pribralo, nego je, preneraženo onim što se događalo i nemajući nikakvu jasnu

predodžbu o tome, čekalo dan. Stoga se moglo zaključiti da su zapovjednici Lakedemonjana pogriješili što nisu odmah navalili i pobili se, jer je sama njihova posada brojila oko tisuću petsto momaka, a i iz grada su mnogi pritrčavali da im se pridruže, nego su, prepavši se vike, vatri i mnogobrojne svjetine koja je odasvud navirala, mirovali zadovoljavajući se držanjem same Kadmeje. U osvit dana dođoše iz Atike naoružani prognanici, a narod se skupio u skupštinu. Tad Epaminonda i Gorgida uvedu Pelopidu i njegove drugove okružene svećenicima koji su pružali pred sobom svoje posvećene povezače i pozivali građane neka priteknu u pomoć domovini i bogovima. Skupština pri tom prizoru ustade na noge uz pljesak i poklike primajući prognanike kao dobrotvore i spasioce.

13. Potom Pelopida, izabran za beotarha[25] skupa s Melonom i Haronom, odmah opkoli citadelu i stade udarati na nju sa sviju strana, ozbiljno se trudeći da istjera Lakedemonjane prije nego pristigne vojska iz Sparte. I preduhitri je samo toliko da su Lakedemonjani, pušteni uz primirje iz citadele, došli tek do Megare kad ih susretne Kleombrot koji je s velikom vojskom išao na Tebu. Od trojice svojih gradskih namjesnika[26] u Tebi dvojicu, Heripidu i Arkisa, Spartanci osudiše, pa pogubiše a treći, Lisanorida, kažnjen golemom novčanom kaznom, sam otiđe s Peloponeza.

Taj podvig, tako nalik na Trasibulov po pokazanoj hrabrosti njegovih sudionika, preturenim opasnostima i izdržanim borbama, a ujedno i po uspjehu kojim ga je okrunila sretna sudbina, Heleni nazivahu bratom atenskoga.[27] Jer nije lako navesti drugi slučaj kad su ljudi, toliko brojno slabiji i u većoj mjeri bez sredstava, pobijedili svojom odvažnošću i vještinom mnogobrojnije i bolje opremljene protivnike, pa postali zaslužni za neprocjenjiva dobra učinjena domovini. A kasnija je promjena političke situacije učiniła to djelo još slavnijim. Jer rat koji je skršio prestiž Sparte i učinio kraj njezinoj prevlasti na kopnu i na moru počeo je od one noći u kojoj je Pelopida, ne zaskočivši neko utvrđenje, neke zidine, neku citadelu, nego zašavši u privatnu kuću s jedanaestoricom drugova, ako treba slikovitim izrazom reći istinu, slomio i razbio okove lakedemonskoga gospodstva koji su se činili neraskidivima i nerazrješivima.

14. No kad su Lakedemonjani s velikom vojskom upali u Beotiju pa Atenjani, obuzeti velikim strahom, otkazali Tebancima savezništvo i, izvevši pred sud simpatizere Beoćana, jedne smaknuli, druge prognali, a treće kaznili novčanom kaznom, te se činilo da je položaj Beoćana veoma težak jer im nitko nije dolazio u pomoć, Pelopida skupa s Gorgidom, s kime je zajedno baš obnašao čast beotarha, snujući kako da ponovo zavadi Atenjane s Lakedemonjanima, smisli nešto ovakvo. Spartanac Sfodrija, čovjek slavan po svojim ratnim djelima i briljantan vojnik, ali lakomislen i pun ispraznih nada i nerazumna častohleplja, bio je s vojskom ostavljen kod Tespije[28] da prihvaća tebanske odmetnike i da im pruža pomoć. K njemu Pelopida na svoju ruku krišom posla od svojih prijatelja nekog trgovca s novcem i, što se kod Sfodrije pokazalo većma uvjerljivim od novca, s porukom da treba da se prihvati zamašnog pothvata i da

prepadom zaposjedne Pirej udarivši neočekivano kad Atenjani ne budu na oprezu. Ta ništa neće toliko ugoditi Lakedemonjanima kao zauzeće Atene, a Tebanci, koji se srde na Atenjane i smatraju ih izdajicama, neće im priteći u pomoć. Sfodrija se najzad dade nagovoriti i, povevši svoje vojnike, noću upadne u Atiku. I dopre sve do Eleusine, ali kako njegove vojnike ondje ostavi hrabrost, stvar iziđe na vidjelo i, uvalivši Spartance u rat nimalo beznačajan niti lak, on se povuče u Tespiju.[29]

15. Nato Atenjani opet najvećom revnošću stadoše surađivati s Tebancima i prihvatiše se ratnih operacija na moru te su, obilazeći unaokolo, pridobivali i primali za saveznike one Helene, koji su bili skloni da se odmetnu od Sparte. A Tebanci, sukobljavajući se sami svakom prilikom s Lakedemonjanima i bijući s njima bitke koje same za sebe nisu baš imale velikog značaja, ali su za njih bile dobra vježba i priprema, raspaljivahu svoju hrabrost i naporima jačahu tijela stječući s borbenim navikama iskustvo i ujedno samopouzdanje. Zato i kažu da je Spartanac Antalkida rekao Agesilaju[30] kad se ovaj ranjen vratio iz Beotije: »Doista lijepu školarinu ubireš od Tebanaca što si ih protiv njihove volje naučio da ratuju i bore se«. Ali im nije uistinu bio učiteljem Agesilaj, nego one tebanske vođe koje su ih u pravi čas i promišljeno, kao mlade pse, vješto puštali na neprijatelje, a zatim, pošto su okusili ponos pobjede, odvodili ih sigurno natrag; najveći je glas u tome uživao Pelopida. Jer od onog dana kad su ga prvi put izabrali za vođu svojoj vojsci nije bilo godine da ga nisu birali na zapovjednički položaj; vodeći svetu četu ili kao beotarh aktivno je djelovo sve do svoje smrti.

Lakedemonjane, međutim, zadesiše poraz i bijeg i kod Plateje i kod Tespije, gdje zaglavi i Febida, onaj što je zaskočio Kadmeju. A pošto ih potuče u veliku broju i kod Tanagre, Pelopida im ubije i gradskog namjesnika Pantoidu. No ti bojevi, premda su pobjednicima obećavali ponos i samosvijest, svejedno nisu izazivali potpunu klonulost duha kod poraženih; to, nime, nisu bile uređene bitke s jasnim i stalnim rasporedom trupa, nego su Tebanci polučivali uspjehe poduzimajući pravodobne ispade, te izvodeći bjegove i potjere i hvatajući se u okršaje.

16. Ali sukob kod Tegire, postavši na neki način predigrom onome kod Leuktre,[31] visoko je uzdigao Pelopidinu slavu, ne ostavivši kod njegovih drugova u zapovjedništvu dvoumljenja u pogledu zasluga za uspjeh, niti kod neprijatelja opravdanja za poraz. Protiv grada Orhomena, koji se opredijelio za Spartance i primio dva odjela njihove pješadije radi zaštite, Pelopida je oduvijek kovao planove i vrebao zgodnu priliku, a kad je čuo da je njegova posada poduzela vojni pohod u Lokridu, ponadavši se da će zateći grad bez obrane, zavojštio je na nj vodeći sa sobom svetu četu i nekolicinu konjanika. Ali kad je, primakavši se gradu, otkrio da su iz Sparte došle druge trupe kao zamjena za posadu, povede svoju vojsku opet natrag područjem Tegire, jer se jedino onuda moglo proći unaokolo podnožjem planina; sav je, naime, međuprostor učinila neprohodnim rijeka Melas razlijevajući se odmah od izvora u plovne močvare i jezera.

Malo niže od močvara stoje hram i proročište Apolona Tegirejskog,

ne tako davno napušteno; bilo je u punome cvatu sve do perzijskih ratova, kad je Ehekrat vršio proricateljsku službu. Ondje se, prema legendi, rodio taj bog; također, obližnja se gora zove Del i pod njom prestaje razlijevanje rijeke Melas, dok iza hrama izbijaju dva vrela čudesno slatke, obilne i hladne izvorske vode, od kojih jedno sve do danas nazivamo Palmom, a drugo Maslinom, jer se božića nije porodila između ta dva stabla,[32] nego između ta dva potoka. Štaviše, i Ptoon[33] je blizu, odakle kažu da je iznenada banuo nerast koji je božicu prestrašio, a isto se tako priča o Pitonu[34] i Titiju[35] povezuje s rođenjem Apolona u tom kraju. Većinu dokaza ostavljam po strani; ta po djedovskom kazivanju ne pripada taj bog među božanska bića koja su se od smrtnih stvorova prometnula besmrtnima kao Heraklo i Dionis, nego je on jedan od onih besmrtnika koji su nerođeni i vječni ako je suditi po onome što su o tako zamašnim stvarima izrekli najdrevniji i najmudriji ljudi.

17. Tebanci, dakle, dolazeći natrag od Orhomena, upadoše u područje Tegire istovremeno kad i Lakedemonjani koji su se iz suprotna smjera vraćali iz Lokride. Čim ih vidješe gdje prolaze kroz klanac i netko, dotrčavši, reče Pelopidi: »Pali smo neprijateljima u ruke«, odgovori on: »A zašto ne radije oni nama?«. I odmah naredi svoj svojoj konjici neka iz pozadine izjaši naprijed u napad, a sam teško naoružane pješake, kojih je bilo tri stotine, zbije na usku prostoru nadajući se da će se tako najlakše probiti kuda god udari kroz neprijatelje koji su ga brojčano nadmašivali. Ondje su bila dva odjela Lakedemonjana, a jedan se odjel prema Eforu sastoji od petsto momaka, prema Kalistenu[36] od sedamsto, a prema nekim drugim piscima, od kojih je jedan Polibije,[37] od devetsto. Zato se spartanski polemarsi Gorgoleon i Teopomp, sigurni u pobjedu, baciše na Tebance. Kako se napad obostrano s najvećom žestinom i silom usmjerio protiv samih zapovjednika, najprije se polemarsi Lakedemonjana sukobiše s Pelopidom i padoše; zatim, kako su oni oko njih trpjeli ranjavanja i ginuli, strah obuze čitavu vojsku koja se rascijepi na dvoje da propusti Tebance, uvjerena da se ovi hoće protući naprijed i provući se van; ali kad je Pelopida poveo svoje ljude tim prolazom, koji mu se otvorio, protiv onih neprijatelja koji su još bili na okupu i ubijao ih u prolazu, svi Lakedemonjani udare u bijeg glavom bez obzira. Ali potjera se ne protegnu daleko; Tebanci se, naime, bojahu Orhomenjana koji su bili blizu i nove lakedemonske posade. Pa ipak, postigli su pobjedu u izravnoj borbi s neprijateljima i pobjedonosno silom iznudili proboj kroz čitavu njihovu potučenu vojsku; zato podigoše pobjedni znak i oplijeniše mrtve, pa se povukoše kući prepuni ponosa.[38] Jer u tolikim svojim ratovima s Helenima i barbarima nikad ranije, kako se govori, nisu Lakedemonjani pri brojčanoj nadmoći bili pobijeđeni od malobrojnih protivnika, pa dapače ni kad su se sukobili u otvorenoj bitki uz podjednako brojno stanje. Stoga su i bili prepuni neodoljive samosvijesti; već je i sam glas koji su uživali bio dovoljan da zastraši protivnike, koji se ne usuđivahu uhvatiti s njima u koštac ni uz jednaku vojnu silu jer se nisu smatrali doraslima Spartancima. Ali ova je bitka po prvi put poučila i ostale Helene da bojovne i ratu vješte muževe ne donosi na svijet samo Eurota

i kraj između Babike i Knakija[39] nego da su najstrašniji svojim neprijateljima oni narodi gdje se rađaju mladići skloni da crvene pred sramotnim i da budu smioni u časnome, te koji većma izbjegavaju prijekore nego opasnosti.

18. Svetu pak četu, kako kažu, prvi je sastavio Gorgida od tri stotine odabranih momaka kojima je grad osiguravao vojničku izobrazbu i opskrbu u Kadmeji gdje im je bila vojarna, pa se zato zvahu gradskom četom; jer tada su zapravo citadele nazivali gradovima. Neki tvrde da je ta družba bila sastavljena od ljubavnika i ljubljenika. Također se spominje Pamenova[40] šaljiva primjedba; ustvrdio je, naime, da Homerov Nestor nije bio nikakav taktičar kad je pozvao Helene da se razvrstaju po plemenima i bratstvima:

Bratstvo pomoć da pruža bratstvu a plemenu pleme,[41]

trebalo je svrstavati ljubavnika uz ljubljenika. Ta suplemenici u opasnosti ne mare mnogo za suplemenike, niti jedni pripadnici bratstva[42] za druge, ali kad četu povezuje ljubavničko prijateljstvo, onda su veze koje je drže na okupu nerazrješive i neraskidive kad oni prvi iz ljubavi prema svojim ljubljenima, a ovi drugi iz poštovanja prema svojim ljubavnicima ostaju u opasnostima čvrsto jedni uz druge. I nema u tome ništa čudno što takvi više drže do mišljenja svojih izočnih ljubavnika nego drugih nazočnih ljudi, kao što je onaj koji je ležao na tlu i molio i zaklinjao neprijatelja, koji se spremao da ga usmrti, neka mu mačem probode grudi rekavši »da se ne bi moj ljubljeni postidio videći moje mrtvo tijelo s ranom na leđima.« Pripovijeda se da je i Jolaj koji je sudjelovao u Heraklovim poslovima i borio se njemu uz bok bio njegov ljubljenik. A Aristotel[43] veli da su još i u njegovo vrijeme na Jolajevu grobu ljubljenici i ljubavnici prisizali na uzajamnu vjernost. Prirodno je, dakle, da je i četa bila nazivana svetom, kao što je i Platon nazvao ljubavnika bogom nadahnutim[44] prijateljem. Kažu čak da je ostala nepobijeđena sve do bitke kod Heroneje;[45] a kad je poslije te bitke Filip, razgledajući poginule, zastao na onome mjestu na kome je zajedno ležalo onih tri stotine pošavši ususret sulicama[46] makedonske falange, svi u oružju i međusobno izmiješani, zadivivši se i doznavši da je to četa ljubavnika i ljubljenika, prolio je, kažu, suze i rekao: »Jadno propali oni koji misle da su oni činili ili dopuštali da im se čini nešto sramotno!«

19. Općenito govoreći, međutim, nije Lajeva strast,[47] kao što kažu pjesnici, prva učinila taj oblik ljubavi uobičajenim među Tebancima, nego su zakonodavci, želeći od malih nogu blažiti i umekšati njihovu žestoku i neobuzdanu ćud, pridali fruli veliko značenje i u ozbiljnu radu i, dodjeljujući joj u svakoj igri počasno prvenstvo, uzgojili u rvalištima tu vrst ljubavi učinivši je glasovitom i smirujući prirodna nagnuća mladića. Stoga su ispravno postupili što su u svome gradu udomili božicu za koju se priča da se rodila kao kći Aresa i Afrodite,[48] držeći da se ondje gdje se bojovni i ratnički duh najprisnije združuje i sjedinjuje s onim koji u sebi sadrži snagu uvjeravanja i ljupkost, sve građanske djelatnosti kroz sklad dovode u najsavršeniji i najuređeniji poredak.

Porazmještajući, međutim, tu svetu četu u prve bojne redove i postavljajući je sprijeda uzduž čitave falange teško naoružane pješadije, Gorgida je osobitu hrabrost tih ljudi činio neuočljivom i nije usredotočivao njihovu snagu na jedan zajednički cilj, jer je bila raspršena i izmiješana s mnogo lošijim jedinicama; ali Pelopida, pošto je njihovo junaštvo jasno zasjalo kod Tegire gdje su se borili izdvojeni i sami za sebe, nikad ih više ne razdijeli niti raspršì nego ih je, upotrebljavajući ih kao jednu cjelinu, ubacivao prve u najtežim bojevima. Jer kao što konji u zaprezi brže trče nego kad ih jašu pojedinačno ne zato što jureći jače potiskuju zrak koji se od njihove združene mase kida, nego zato što međusobno natjecanje i nadmetanje raspaljuje njihovu žestinu, tako je mislio da su valjani ljudi, ulijevajući jedan drugome želju za dičnim dostignućima, najkorisniji u ostvarivanju zajedničkog cilja i najžustriji.

20. Ali kad Lakedomonjani, sklopivši mir sa svima ostalim Helenima, usmjeriše rat samo na Tebance,[49] a kralj je Kleombrot[50] provalio u Beotiju s deset tisuća teško naoružanih pješaka i tisuću konjanika, te ulog u igri za Tebance nije više bio onaj prvotni, nego su im bez okolišanja navješćavali i prijetili raseljavanjem, pa je Beotijom vladao strah kakva nije bilo još nikada, Pelopida, izlazeći iz kuće, reče ženi koja ga je ispraćala plačući i moleći ga neka se čuva: »To, ženo moja, treba savjetovati običnim građanima, ali ljudima na vlasti treba reći neka čuvaju druge«. Došavši u tabor i zatekavši beotarhe u neslozi, prvi se pridruži Epaminondinu mišljenju da se treba ogledati s neprijateljima; Pelopida tada doduše nije bio na dužnosti beotarha, ali je zapovijedao svetom četom i uživao opće povjerenje kao što je i bilo pravo za čovjeka koji je dao domovini toliko dokaza svoje odanosti slobodi.

Kad je, dakle, bilo odlučeno da se pokuša sreća s odlučujućom bitkom i dok su bili utaboreni kod Leuktre[51] nasuprot Lakedemonjanima, usni Pelopida nešto što ga veoma smuti. Na ravnici Leuktre grobovi su Skedasovih kćeri koje po onome mjestu nazivaju Leuktrankama; slučilo se da su, silovane od spartanskih došljaka, ondje bile pokopane.[52] Poslije tako strašna i zločinačka djela njihov otac, pošto je uzalud potražio pravdu u Lakedemonu, sasuvši kletve na Spartance, ubio se na grobu djevojaka, a proroštva i proročanske izreke neprestano su upozoravale Spartance da budu na oprezu i čuvaju se gnjeva leuktarskoga, a da to većina nije pravo razumijevala; postojalo je i dvoumljenje u pogledu mjesta, jer se i u Lakoniji jedan primorski gradić zove Leuktron, a i pokraj Megalopola u Arkadiji ima istoimeno mjesto. Onaj se bolan događaj, dakako, zbio davno prije bitke kod Leuktre.

21. Kad je legao na počinak u taboru, Pelopidi se učini da vidi one djevojke kako nariču nad svojim grobovima i proklinju Spartance, a Skedasa kako mu naređuje neka kao žrtvu njegovim kćerima zakolje plavokosu djevicu ako želi postići pobjedu nad neprijateljima. Premda mu se taj nalog činio groznim i suprotnim svakome pravu, kad je ustao, Pelopida ga saopći gataocima i zapovjednicima. Od ovih neki nisu dopuštali da se taj nalog zanemari i ne posluša, navodeći kao primjer

takvih žrtava iz davnine Kreontova sina Menekeja[53] i Heraklovu kćer Makariju,[54] a od kasnijih mudraca Ferekida, koga su Lakedemonjani pogubili, a njihovi kraljevi u skladu s nekim proroštvom čuvali njegovu kožu, Leonidu koji je, pokoravajući se poruci proročišta, na neki način sebe žrtvovao za Heladu,[55] pa nadalje one što ih je Temistoklo uoči pomorske bitke kod Salamine žrtvovao Dionisu Mesožderu;[56] ta uspjesi koji su slijedili posvjedočili su ispravnost tih žrtava. S druge strane, kad je od Agesilaja, koji je polazio na vojni pohod s istoga mjesta kao Agamemnon i protiv istih neprijatelja, božica zatražila kao žrtvu njegovu kćer i on je usnio takav san dok je spavao u Aulidi, nije je dao nego je, pokazavši se mekanim, doveo svoju vojnu neslavnu i neuspješnu završetku.[57]

Nasuprot tome, drugi su odvraćali od toga uvjeravajući da se nijednome od viših bića ne može svidjeti tako barbarska i zločinačka žrtva: ta svijetom ne vladaju bajoslovni Tifoni[58] niti Giganti,[59] nego otac bogova i ljudi; vjerovati u zloduhe koji se naslađuju ljudskom krvi i klanjem možda je glupost, a ako takvi i postoje, na njih se ne treba obazirati jer su nemoćni; jedino, naime, u slaboj i izopačenoj duši mogu se rađati i vriježiti takvi neprirodni i jezivi prohtjevi.

22. Dok su, dakle, prvaci raspravljali o tome, a Pelopida bio u najvećoj neprilici, ždrebica, umakavši iz konjskoga krda i jureći kroz vojsku u trku prema mjestu njihova vijećanja, zaustavi se; i dok su se ostali divili boji njezine grive koja je sjala poput najžarčeg plamena i gizdavosti, uznositosti i samosvijesti njezina ništanja, gatalac Teokrit, razmislivši, poviče Pelopidi: »Došla je tvoja žrtva, neobični čovječe, i ne čekajmo drugu djevicu nego primi i žrtvuj ovu što ti je bog šalje!« Nato uhvativši kobilu, odvedoše je grobu djevica pa je, pomolivši se i pokrivši je vijencima, zaklaše radujući se i sami i rasturajući taborom glas o Pelopidinu snu i žrtvi.

23. Na bojnome polju, kad je Epaminonda razvlačio svoju falangu koso ulijevo da spartansko desno krilo bude odvučeno što dalje od ostalih Helena i da masovnim i silovitim udarcem odbaci Kleombrota natrag, a neprijatelji, razabravši što se zbiva, počeše mijenjati svoj borbeni raspored, te stadoše razvijati svoje desno krilo i širiti ga u luku nastojeći svojim brojnijim jedinicama opkoliti i okružiti Epaminondu, Pelopida u tom trenu pojuri naprijed i, sabivši u trku svoje tri stotine oko sebe, preduhitri Kleombrota prije nego što je uspio razvući svoje krilo ili ga opet prikupiti u cjelinu i sklopiti bojni red, tako da Lakedemonjani nisu stajali u bojnom rasporedu, nego su se smeteno komešali jedni među drugima kad ih je dohvatio Pelopidin napadaj.[60] Pa ipak, Spartanci, vrhunski majstori i vještaci u svim oblicima ratnog umijeća, ni u čemu se nisu tako obučavali niti priučavali kao tome da ne lutaju naokolo ili zapadaju u zabunu kad se raskine bojni red, nego da se svaki priključuje svakome uzimajući ga za druga u bojnom redu i boreći se kraj njega te, kuda god nadirala opasnost, da se okreću onamo, prestrojavaju i bore jednako uspješno kao uvijek. Tada, međutim, kako je Epaminondina falanga jurišala samo na

njih, a mimoilazila ostale, a Pelopida se ubacio među njihove teško naoružane pješake nevjerojatnom brzinom i smjelošću, smetoše im samopouzdanje i bojno umijeće tako da je nastao bijeg i pokolj Spartanaca kakav dotada nije bio viđen. Stoga, premda je Epaminonda bio beotarh, a Pelopida ne, i premda je Epaminonda zapovijedao čitavom vojskom, a Pelopida vodio samo njezin malen dio, ovaj drugi stekao je isto toliko slave za tu pobjedu i uspjeh kao i onaj prvi.

24. Ali obojica su bili beotarsi kad su provalili na Peloponez i privukli na tebansku stranu većinu tamošnjih naroda učinivši da su se od Lakedemonjana odmetnuli Elida, Arg, sva Arkadija i najveći dio same Lakonije. Ipak, zimski je suncostaj bio blizu i preostajalao je malo dana od druge polovine zadnjeg mjeseca u godini, a s početkom prvog mjeseca sljedeće godine trebalo je da zapovjedništvo preuzimaju novi zapovjednici ili da stari, ako ga ne predaju, gube glavu. Ostali beotarsi, u strahu od tog zakona i bježeći od zime, nastojali su da žurno odvedu vojsku kući, ali Pelopida, dodavši kao prvi svoj glas Epaminondinu i potakavši zajedno s njime sugrađane, povede ih na Spartu i prebaci preko Eurote. I pootima Spartancima mnogo gradova, a svu zemlju do mora pohara vodeći sedamdeset tisuća helenskih vojnika, od kojih su Tebanci sami činili manje od jedne dvanaestine. Ali slava te dvojice činila je da su svi saveznici, sve bez zajedničke odluke i glasanja, slijedili bez mrmljanja njihovo vodstvo. Ta prvi i, kako se čini, vrhovni prirodni zakon daje zapovjedništvo nad onim kome je potreban spas onome koji ga je kadar spasiti – upravo kao što i mornari koji su se za mirna mora ili dok su bili usidreni uz obalu bezobrazno i drzovito ponijeli prema svojim kormilarima, čim im stane prijetiti opasnost od oluje, odmah svraćaju poglede na njih i u njih polažu svoje nade. Jer i Argivci, Eliđani i Arkađani, koji su se u savezničkim skupštinama svađali s Tebancima oko vrhovnog zapovjedništva, u vrijeme kad su se bili bojevi i kad se suočavalo s opasnošću, slijedili su tebanske vojskovođe dragovoljno im se pokoravajući.

Na onom pohodu ujediniše svu Arkadiju u jednu državu, otrgnuše Meseniju iz ruku njezinih spartanskih gospodara, pozvaše natrag njezine davne žitelje i vratiše ih u ponovo sagrađenu Itomu, a na povratku kući preko Kenhreje[62] pobijediše Atenjane koji su ih pokušavali uznemiravati čarkama u tjesnacima i zapriječiti im prolaz.

25. Zbog tih dostignuća svi su ostali Heleni izvanredno visoko cijenili njihovu odvažnost i bili oduševljeni njihovim zaslugama, ali zavist njihovih vlastitih sugrađana, rastući usporedo sa slavom tih ljudi, pripremala im je doček niti častan niti dolićan. Kad su se vratili, obojica budu pred sudom optuženi uz prijetnju smrtne kazne zato što su, premda je zakon naređivao da u prvome mjesecu nove godine, koji nazivaju bukatijem, predaju beotarhiju drugima, oni nju zadržali još kroz čitava četiri mjeseca kroz koje su vrijeme uredili prilike u Meseniji, Arkadiji i Lakoniji.

Prvi bi, dakle, predveden sudu Pelopida, što je za nj još povećalo opasnost, ali obojica budu oslobođeni krivnje. Epaminonda podnese tu

zlonamjernu optužbu i iskušenje spokojno smatrajući strpljivost u političkim neprilikama značajnim dijelom hrabrosti i duševne veličine, ali Pelopida, koji je po naravi bio strastveniji, a podjarivali su ga prijatelji da se osveti svojim neprijateljima, prihvati sljedeću priliku. Govornik Meneklida bio je jedan od onih koji su se s Pelopidom i Melonom okupili u Haronovoj kući, ali kako ga Tebanci nisu slavili jednako kao njih, a bio je izvanredno vješt govorništvu i bezočna i podmukla značaja, upotrebljavao je svoje prirodne darove za denunciranje i klevetanje moćnijih od sebe, a nije s time prestao ni poslije onog suđenja. Epaminondu, dakle, uspije potisnuti s beotarhije i isključiti s političke pozornice za dugo vremena, ali njegov utjecaj nije bio dovoljan da ocrni Pelopidu kod naroda, pa uznastoja da ga zavadi s Haronom; pa kako je zavidnicima općenito prilična utjeha, ako su nemoćni da se sami pokažu boljima od određenih ljudi, da nastoje na svaki način prikazati ove lošijima od drugih, silno je pred narodom veličao Haronova djela pjevajući hvalopojke njegovoj djelatnosti u svojstvu vojskovođe i njegovim pobjedama. Štaviše, konjaničku bitku kod Plateje, u kojoj su Tebanci pod Haronovim vodstvom postigli pobjedu prije one kod Leuktre, pokuša obilježiti javnom posvetom na sljedeći način. Androkid Kizičanin,[64] primivši od grada narudžbu da naslika sliku jedne druge bitke, dovršavao je taj posao u Tebi; ali kad se ona odmetnula od Sparte i buknuo rat, Tebanci zadržaše kod sebe sliku koja samo što nije bila završena. Meneklida ih, dakle, nagovori da tu sliku posvete kao zavjetni dar s Haronovim imenom napisanim na njoj, nadajući se na taj način zasjeniti slavu Pelopide i Epaminonde; ali to je bio glup poduhvat iz neumjesne ambicije da se kraj tolikih tako znamenitih bojeva prednost daje jednome djelu i jednoj pobjedi, prilikom koje kažu da je pao neki neugledan Spartanac Geranda s četrdesetoricom ljudi, a ništa drugo značajno nije bilo urađeno. Protiv tog prijedloga podigne Pelopida tužbu zbog nezakonitosti, tvrdeći da kod Tebanaca nije običaj slaviti čovjeka pojedinca, nego se slava pobjede pridržava domovini kao cjelini. Za vrijeme čitavog sudskog postupka neprestano je obasipao Harona hvalospjevima, za Meneklidu je dokazivao da je klevetnik i nitkov, a Tebance je pitao jesu li sami učinili išta dično. Tako da je Meneklida bio kažnjen novčanom globom, pa kako je zbog njezine visine nije bio u stanju platiti, on kasnije pokuša izazvati bunu i izvesti državni prevrat. Te pojedinosti nesumnjivo bacaju neko svjetlo i na životopis koji pišem.

26. Kad je Aleksandar, tiranin Fere,[65] stao otvoreno ratovati s mnogim Tesalcima spletkareći protiv sviju njih, a njihovi gradovi poslali poslanstva u Tebu ištući vojnu silu i vojskovođu, Pelopida, videći da je Epaminonda zaokupljen uređivanjem prilika na Peloponezu, ponudi Tesalcima sebe i stavi im se na raspolaganje[66] ne podnoseći da mirno trpi da mu vlastita vještina i vojska besposliče, a smatrajući da ondje gdje je Epaminonda drugi vojskovođa nije potreban. Čim, dakle, s vojskom zavojšti na Tesaliju, odmah zauze Larisu, a Aleksandra koji je došao i molio za pomirenje pokušavao je učiniti blagim i pravičnim vladarom Tesalaca umjesto da bude tiranin. Ali kako je ovaj bio nepopravljiv i ćudi

zvjerske, a mnogo su ga optuživali kako zbog okrutnosti tako i zbog osionosti i gramzljivosti pa je Pelopida bio s njime grub i strog, Aleksandar hitro uteče sa svojim štitonošama.[67] Tada Pelopida, ostavivši Tesalce u potpunoj sigurnosti od tiranina i u međusobnoj slozi, sam krene u Makedoniju gdje je Ptolemej[68] ratovao s makedonskim kraljem Aleksandrom,[69] a obojica pozivala njega kao posrednika i suca da bude saveznik i pomagač onome za koga se bude činilo da mu se nanosi nepravda. Kad je došao, razriješio je njihove razmirice[70] i vratio kući prognanike, a kao taoce uzeo kraljeva brata Filipa[71] i tridesetoricu drugih, sinove najodličnijih obitelji, te ih smjesti u Tebi pokazavši Helenima kako je daleko doprla tebanska moć slavom svoje snage i pouzdanjem u svoju pravednost.

To je bio onaj Filip koji je kasnije zaratio s Helenima da skrši njihovu slobodu; ali u to je vrijeme bio dječak i živio u Tebi kod Pamena. Iz tog se razloga i pomislilo da je postao oduševljeni poštovalac Epaminonde možda zato što je proniknuo u njegovu djelotvornost kao zapovjednika u ratovima, što je bio samo malen dio vrlina toga čovjeka. Ali u samosvladavanju, pravičnosti, velikodušnosti i blagosti, u čemu je Epaminonda bio uistinu velik, Filip nije stekao udjela niti po prirodi, niti oponašanjem.

27. Kad su se poslije toga Tesalci ponovo žalili da im Aleksandar Ferski uznemiruje gradove, poslan bi Pelopida s Izmenijom kao poslanik;[72] i stiže ne vodeći od kuće vojsku, niti očekujući rat, nego se za najpreče potrebe bio prisiljen služiti samim Tesalcima. Kako je u međuvremenu opet dolazilo do smutnji u Makedoniji – Ptolemej je, naime, ubio kralja i prisvojio vlast, a prijatelji ubijenoga pozivali su Pelopidu – želeći se osobno uplesti u tamošnja zbivanja, a kako nije raspolagao vlastitom vojskom, zavrbuje na licu mjesta neke najamnike pa odmah s njima pođe na Ptolemeja. Ali kad dođoše jedan blizu drugome, Ptolemej, novcem potkupivši najamnike, nagovori ih neka priđu k njemu, dok Pelopidi u strahu od same slave i imena njegova pođe u susret kao svome pretpostavljenome i, pošto se s njime porukovao i zamolio ga za njegovu milost, pristade da vlada kao namjesnik umjesto braće ubijenoga kralja, a da ima iste neprijatelje i prijatelje koje i Tebanci; kao taoce u ime jamstva dade svog sina Filoksena i pedeset njegovih drugova. Njih Pelopida odasla u Tebu, a sam, kako je bio ozlojeđen zbog izdaje najamnika i jer je doznao da je većina njihovih dobara, kao i žene i djeca, pohranjena u Farsalu tako da bi ih, dobivši to u svoju vlast, dovoljno kaznio za to što su se ogriješili o njega, skupivši neke Tesalce, dođe u Farsal. Ali upravo kad je prispio onamo, pojavi se tiranin Aleksandar s vojskom. I pomislivši da je došao da se opravda, Pelopida i Izmenija sami pođoše k njemu znajući doduše da je krvoždna hulja, ali zbog Tebe i vlastita ugleda i slave nisu očekivali da bi im se moglo išta dogoditi. No on ih, kad vidje da dolaze bez oružja i pratnje, dade smjesta uhvatiti, a Farsal zaposjedne ulivši strah i trepet svim svojim podanicima uvjerenima da poslije tako drska zločina neće nikoga poštedjeti i da će s ljudima i stvarima koje mu dopadnu ruku postupati kao čovjek kome sad više nimalo nije stalo do njegova života.

28. Tebanci su, međutim, čuvši za to, bili ogorčeni i smjesta poslali vojsku odredivši joj iz nekakve ljutnje na Epaminondu druge zapovjednike. Tiranin je pak, odvevši Pelopidu u Feru, isprva puštao da svatko tko hoće razgovara s njime misleći da ga je nesreća učinila jadnim i slomljenim. Ali kad je Pelopida Ferane, koji su se jadali, pozivao na hrabrost jer da sad tiranina pogotovo čeka kazna i kad mu je u poslanoj poruci rekao da je besmisleno da bijedne i ničemu krive građane svakodnevno udara na mučila i ubija, a štedi njega, za koga zna posve sigurno da će mu se osvetiti ako mu ikada umakne, tiranin, začudivši se njegovoj samosvijesti i neustrašivosti, reče: »Ali što se Pelopidi žuri umrijeti?«, a ovaj, čuvši za to, odgovori: »Da ti što brže propadneš postavši bogovima još mrži nego sada«. Otada zabrani ljudima izvana da pohađaju Pelopidu.

Ali Teba, kći Jasonova a žena Aleksandrova, doznavši od Pelopidinih čuvara o njegovoj srčanosti i plemenitosti, poželje vidjeti tog čovjeka i progovoriti s njime. No kad dođe k njemu i, budući da je bila žena, ne razabra odmah u onolikoj nevolji veličinu njegova značaja, nego zaplače zaključujući po neurednoj bradi, odjeći i prebivalištu da trpi postupak žalostan i nedostojan svoje slave, Pelopida se čudio neznajući isprva tko je ta žena, a kad je prepozna, pozdravi je očevim imenom; bio je, naime, dobar znanac i prijatelj Jasonu. Kad ona reče: »Žalim tvoju ženu« odgovori on: »A ja tebe što nisi vezana a ipak podnosiš Aleksandra«. Te riječi duboko dirnuše ženu; ta mučila ju je okrutnost i naprasitost tiraninova koji je uz ostale svoje razvratnosti njezina najmlađeg brata učinio svojim ljubavnikom. Stoga su je njezini neprestani odlasci k Pelopidi, u toku kojih mu je iskreno govorila o svojim patnjama, ispunjali gnjevom, gordošću i neprijateljstvom prema Aleksandru.

29. Kad tebanski vojskovođe, provalivši u Tesaliju, ne opraviše ništa, nego zbog neiskustva ili loše sreće sramotno uzmaknuše, grad kazni svakoga od njih globom od deset tisuća drahmi,[73] a odasla s vojskom Epaminondu.[74] Odmah nastade veliko komešanje među Tesalcima koji su se zanosili sjajnim nadama s obzirom na slavu tog vojskovođe i stvar je tiraninova već bila na rubu propasti; tako je velik bio strah koji je obuzeo njegove časnike i prijatelje, a tako snažna težnja za odmetnućem njegovih podanika, jer su bili uvjereni da će sada moći gledati kažnjavanje tiranina. Pa ipak, Epaminonda je svojoj slavi pretpostavljao Pelopidin spas i, kako se bojao da se Aleksandar, ako mu položaj postane neodrživ, pa on zapadne u potpun očaj, ne okrene poput zvijeri protiv njega, vodio je rat tromo i, kružeći naokolo, držao tiranina u napetosti otezanjem s pripremama i prijetećim pokretima ne popuštajući njegovu prkosu i odvažnosti, ali ne razdražujući njegovu žestinu i divljinu, jer je čuo za njegovu okrutnost i omalovažavanje svake dobrote i pravičnosti, ljude je zakapao žive, a druge oblačio u kože divljih svinja i medvjeda i onda huškao na njih svoje lovačke pse koji su ih trgali na komade, a on za zabavu nesretnike probadao kopljima; u Melibeji i Skotusi, savezničkim i prijateljskim gradovima, opkolio je narod, sabran u skupštini, svojom tjelesnom stražom i poklao sve za oružje sposobne, a koplju, kojim je ubio svog ujaka Polifrona, pošto ga je posvetio i ukrasio vijencima, prinosio je

žrtve kao bogu i obraćao mu se kao Tihonu.[75] Gledajući jednom tragičkoga glumca u predstavi Euripidovih *Trojanki* žurno napusti kazalište, a njemu posla poruku pozivajući ga da se ne boji da zbog njegova odlaska ne ulaže manje truda u svoj nastup; jer on nije otišao iz prezira prema njemu, nego iz stida da njega, koji se nikad nije sažalio ni nad kojim od onih što ih je pogubljivao, građani ne bi vidjeli kako plače nad nesrećom Hekabe i Andromahe. A ipak, prepavši se same slave, imena i vojvodskog prestiža Epaminondinog, taj

K'o rob se zguri pijetao krilo spustivši[76]

i brzo ka njemu posla ljude da opravdaju njegove postupke. Ali Epaminonda nije mogao dopustiti da Tebanci utanače mir i prijateljstvo s takvim čovjekom nego, ugovorivši samo tridesetodnevno ratno primirje i dobivši Pelopidu i Izmeniju, povuče se natrag.

30. Kad su Tebanci doznali da su poslanici Lakedemonjana i Atenjana na putu k velikome kralju radi sklapanja saveza, pošalju i oni Pelopidu, što je, obzirom na njegov ugled, bio izvrstan izbor. Jer u prvome redu, u kraljevim pokrajinama kojima je putovao bio je poznat i glasovit; tà slava njegovih bojeva s Lakedemonjanima nije se Azijom pronijela polagano niti u malom opsegu; dapače, čim je onamo dopro prvi glas o bitki kod Leuktre, ona je, uvećavajući se neprestanim dodavanjem kakva nova uspjeha i širenjem, obuhvatila najudaljenije krajeve; a potom, pogled na nj ispuni divljenjem satrape, vojskovođe i zapovjednike na kraljevu dvoru koji govorahu da je to onaj čovjek koji je istjerao Lakedemonjane s kopna i s mora i zatvorio između Tajgeta i Eurote onu Spartu koja je malo prije toga preko Agesilaja zapodjela rat s velikim kraljem i Perzijancima radi posjeda Suze i Ekbatane. Artakserkso[77] se, dakako, radovao tome, te se Pelopidi divio zbog njegove slave i obasipao ga počastima želeći da se čini da njega visoko cijene i udvoravaju mu se najveći ljudi. Ali kad ga vidje licem u lice i upozna se s njegovim prijedlozima koji su bili pouzdaniji od atenskih, a iskreniji od lakedemonskih, njegovo zadovoljstvo Pelopidom još se poveća i, postupivši na pravi kraljevski način, otvoreno pokaza štovanje što ga je osjećao prema njemu i ne sakri od ostalih poslanika da najviše drži do njega. Pa ipak, čini se da je od sviju Helena najviše počastio Lakedemonjanina Antalkidu,[78] jer mu je poslao vijenac što ga je kod pića imao na glavi umočivši ga u mirisno ulje. Pelopidi doista nije ukazao tako profinjen znak pažnje, ali mu je poslao najsjajnije i najveće običajne darove, a odobrio je i njegove zahtjeve da Heleni budu samosvojni, Mesena[79] napučena, a Tebanci smatrani tradicionalnim kraljevim prijateljima.

S tim odgovorima, a od darova primivši samo one koji su bili znak naklonosti i dobronamjernosti, krene natrag; a tim je postupkom i najviše omrazio ostale poslanike. U svakom slučaju, Atenjani Timagoru osudiše i smaknuše, a ako je to bilo zbog mnoštva primljenih darova, bilo je ispravno i opravdano; ta nije uzeo samo zlato i srebro, nego i skupocjenu počivaljku i sluge da je prostiru, jer Heleni to navodno ne umiju, pa još k tome osamdeset krava skupa s govedarima, tobože zato što mu je

potrebno kravlje mlijeko zbog nekakva pobolijevanja. Na koncu je putovao k moru nošen u nosiljci, a od kralja je primio na poklon četiri taletna[80] da njima plati nosače. No čini se da podmićivanje nije bilo ono što je najviše razjarilo Atenjane; tako kad Epikrat, njegov štitonoša, nije porekao da je primio poklone od kralja i govorio je o podnošenju prijedloga skupštinskog zaključka, da se umjesto devet arhonata svake godine bira devet poslanika između siromašnih pučana, da dobivanjem njegovih poklona postanu imućni ljudi, narod prasnu u smijeh. Ali jedili su se što su Tebanci ishodili sve, pri čemu nisu uzimali u obzir koliko je Pelopidina slava morala više vrijediti od govorništva i govorničkih besjeda kod čovjeka koji je uvijek odavao priznanje jačima na oružju.

31. To poslanstvo, dakle, pridodade nemalo Pelopidinoj popularnosti po njegovu povratku zbog napučivanja Mesene i samosvojnosti ostalih Helena; ali kako se Aleksandru Ferskome opet vratila njegova stara ćud, te je pustošio brojne tesalske gradove, a svim ftiotidskim Ahejcima i narodu Magnezije nametnuo svoje posade, doznavši za Pelopidin povratak, ti gradovi odmah poslaše poslanstva u Tebu tražeći vojnu pomoć pod njegovim zapovjedništvom. Kad su im to Tebanci rado izglasali, sve bî brzo pripremljeno i vojskovođa na polasku, sunce pomrča[81] i za tri dana tama pokri grad. Pelopida je, videći da su svi smućeni tom pojavom, mislio da ih ne valja siliti, preplašene i obeshrabrene, niti izlagati se opasnosti sa sedam tisuća sugrađana, nego, stavivši sebe na raspolaganje Tesalcima i uzevši sa sobom tristo konjanika, dobrovoljaca i plaćenika, krene, premda su se gataoci tome protivili, a ostali građani nisu pokazivali nimalo oduševljenja: smatralo se, naime, da je pomrčina sunca važno znamenje s neba i da se tiče slavna čovjeka. No on, odveć ugrijan gnjevom na Aleksandra zbog pretrpljenih uvreda, nadao se na temelju svojih razgovora s Tebom[82] da će naći njegov dom već rastrovan i potkopan. Ali ipak, najviše ga je mamila plemenitost toga djela jer mu je želja i ambicija bila da u vrijeme kad su Lakedemonjani slali vojskovođe i namjesnike gradova sicilskome tiraninu Dioniziju,[83] a Atenjani primali novac od Aleksandra i postavljali mu mjeden kip kao dobročinitelju, da baš tada Helenima pokaže da Tebanci jedini vojuju u zaštitu tlačenih i obaraju po Heladi protuzakonite i nasilničke vladare.

32. Čim je, dakle, stigao u Farsal pa skupio vojsku, odmah pođe na Aleksandra. A ovaj, videći da je s Pelopidom malo Tebanaca, a kako je sam imao više nego dvaput toliko teško naoružanih pješaka koliko je bilo njegovih Tesalaca, iziđe mu ususret do Tetidejona. Kad netko reče Pelopidi da tiranin dolazi na njih s brojnim trupama, on odvrati: »To bolje; više ćemo njih pobijediti«.

Kako su se kod mjesta zvana Pasje glave[84] strmi i visoki brežuljci uzdizali uvis po sredini između obje vojske, uznastojaše ih obojica zaposjesti svojom pješadijom. Budući da su njegovi konjanici bili brojni i izvrsni, posla ih Pelopida protiv konjanika neprijatelja. Dok su ovi nadvladavali neprijatelje i zajedno s onima koji su bježali, izjurili u ravnicu, Aleksandar pretekne Pelopidu zauzevši brežuljke jer je napao

tesalske teške pješake koji su pristizali kasnije i pokušavali jurišati na teška i visoka mjesta pa poubija one u prvim redovima, dok ostali, dopavši rana, ne postizavahu ništa. Opazivši to, Pelopida pozva konjanike natrag i naredi im da navale na zgusnute neprijateljske redove, a sam smjesta zgrabivši štit, trkom se umiješa među one što su se borili oko brežuljaka. I protisnuvši se kroz one odostrag među prednje borce, ulije svima toliku snagu i borbeni žar da se i neprijateljima činilo da na njih navaljuju ljudi drukčiji i tijelom i duhom. Dva ili tri njihova juriša odbiše, ali videći da oni još krepko napadaju i da se konjica vraća iz potjere, popustiše uzmičući korak po korak. Tad Pelopida, vidjevši s uzvisine da čitava neprijateljska vojska doduše još nije natjerana u bijeg, ali je već puna meteža i zbrke, zastade i ogleda se naokolo tražeći Aleksandra. A kad ga ugleda na desnome krilu gdje hrabri i svrstava plaćenike, ne uspije promišljenošću suspreći gnjev nego, planuvši pri tom pogledu i prepustivši bijesu upravljanje svojim postupcima, iskoči daleko ispred sviju ostalih pa pojuri vičući i izazivajući tiranina. Ovaj ne dočeka njegov nalet niti pruži otpor nego, pobjegavši k svojim tjelesnim stražarima, sakri se među njih. Plaćenike iz prvoga bojnog reda koji su se izbliza srazili s Pelopidom on suzbije, a neki i padoše pod njegovim udarcima, ali većina njih zadavahu mu rane izdaleka ga udarajući kopljima, sve dok Tesalci u najvećoj uzrujanosti ne dotrčaše s brežuljaka u pomoć kad je on već bio pao, a konjanici, navalivši, razbiše čitavu neprijateljsku falangu i, nastavivši potjeru nadaleko, pokriše zemlju leševima ubivši više od tri tisuće ljudi.

33. To što su Tebanci, nazočni pri Pelopidinoj smrti, bili neutješni nazivajući ga ocem, spasiocem i učiteljem u najvećim i najljepšim dobrima nije bilo nikakvo čudo; no Tesalci i saveznici također, nadmašivši u svojim zaključcima svaku počast koja se primjereno može iskazati ljudskoj vrlini, pokazaše svojim bolom još više koliko su bili zahvalni tom čovjeku. Kažu da ljudi koji su sudjelovali u onom boju nisu najprije skinuli oklope, niti razuzdali konje, niti povezali rane, nego su, onako još zagrijani od borbe, s oružjem idući k mrtvacu kao da on još može vidjeti, unaokolo oko tijela gomilali neprijateljski plijen, strigli konjima grivu, odsijecali i sebi kosu, a kad su odlazili u svoje šatore, mnogi niti su zapalili vatru, niti okusili večeru, nego je šutnja i potištenost vladala cijelim taborom kao da nisu izvojevali najsjajniju i najveću pobjedu, već kao da ih je tiranin porazio i učinio svojim robljem. A iz gradova, čim je do njih doprla vijest o tome, dolazili su visoki zvaničnici i s njima mladići, dječaci i svećenici na doček Pelopidina tijela donoseći pobjedne znakove, vijence i potpuno pješačko naoružanje od čista zlata. A kad je bio čas da mrtvaca iznesu na pokop, najčasniji Tesalci, prišavši, zamole Tebance da njima prepuste obavljanje pogreba. Jedan od njih reče: »Ljudi saveznici, tražimo od vas milost koja nama u tolikoj nesreći donosi čast i utjehu. Jer Tesalci neće moći ispratiti Pelopidu živa, niti mu iskazati počasti što ih zaslužuje a da im se on može radovati, ali ako nam se dopusti da ga se mrtva dotaknemo, te ga sami uresimo i pokopamo njegovo tijelo, uvjereni smo da ćete nam vjerovati da je veća nesreća pogodila Tesalce nego

Tebance; jer vas je zadesio samo gubitak valjana vođe, a nas još i slobode. Ta kako da se odvažimo od vas zaiskati drugoga vojskovođu kad vam nismo vratili Pelopidu?« Tebanci udovoljiše njihovoj molbi.

34. Od tog pogreba nikada nije bilo sjajnijega bar po mišljenju onih koji sjaj ne vide u slonovači, zlatu i grimizu kao Filist[85] koji opisuje riječima punim čudesna hvalopjeva pogreb Dionizijev kao veleban završetak velike tragedije njegove tiranide. Nakon Hefestionove smrti[86] Aleksandar Veliki nije samo ostrigao grivu konjima i mazgama, nego je i kruništa dao skinuti s gradskih bedema da bi se činilo da su i gradovi u žalosti poprimili ostrižen i nagrđen izgled umjesto svojeg ranijeg lijepog obličja. Kako su to, međutim, bile naredbe despotskih vladara i izvršavale se pod pritiskom sile, a uz zavist prema onima kojima su bile namijenjene i mržnju prema onima koji su ih silom provodili, nisu bile dokaz nikakve zahvalnosti niti poštovanja, nego barbarske nadutosti, raskoši i razmetljivosti ljudi koji svoje preobilje bogatstva rasipaju na isprazne i nedostojne stvari; ali kad je običan građanin umro u tuđini, kad kraj njega nisu bili ni žena, ni djeca, ni rođaci, a toliki su ga narodi i gradovi, nadmećući se međusobno, bez ikakve prisile, ispraćali, zajednički pokapali i vijencima ukrašavali, s pravom se činilo da je dosegao vrhunsku sreću. Ta smrt sretnikā nije, kako je Ezop običavao govoriti, najbolnija nego najblaženija jer ona, pohranjujući uživanje dobrih ljudi u svojim uspjesima na sigurno mjesto ne ostavlja prostora mijenama sudbine. Stoga je bolji bio savjet Lakonaca olimpijskom slavodobitniku Dijagori[87] koji je doživio da vidi sinove, pa čak i sinove svojih sinova i kćeri ovjenčane kao pobjednike u Olimpiji: »Umri, Dijagora! Ta na Olimp se ipak ne možeš popeti«. Ali sve olimpijske i pitijske pobjede uzete zajedno ne bi, mislim, nitko smatrao dostojnima usporedbe ma i s jednim od Pelopidinih bojeva, a oni su bili brojni i on ih je učinio uspješnima; proživjevši najveći dio života u slavi i časti, najzad je kao beotarh po trinaesti put, vršeći djelo najvećeg junaštva usmjereno na to da smakne tiranina, poginuo za slobodu Tesalaca.

35. Pelopidina je smrt donijela njegovim saveznicima veliku tugu, ali još veću korist. Jer Tebanci, kad su doznali za njegov konac, bez ikakva odlaganja svoje osvete i svom brzinom zavojštiše sa sedam tisuća teško naoružanih pješaka i sedam stotina konjanika pod zapovjedništvom Malkite i Diogitona. Zatekavši Aleksandra oslabljena i okrnjene moći, prisiliše ga da Tesalcima vrati njihove gradove što ih je držao, da oslobodi Magnezijce i ftiotidske Ahejce i povuče iz njihovih središta svoje vojne posade, te da se zakune da će slijediti vodstvo Tebanaca prema njihovoj zapovijedi protiv bilo kojeg neprijatelja. Tebanci se, dakle, zadovoljiše time; ali kakvom su ga malo kasnije kaznom za Pelopidu kaznili bogovi, to ću ispripovjediti. Tebu, tiraninovu bračnu družicu, podučio je ponajprije, kako je spomenuto, Pelopida neka se ne plaši vanjskog sjaja i blještavila tiranide jer ova isključivo ovisi o naoružanim stražarima, pa se ona, u strahu od njegove vjerolomnosti i iz mržnje prema njegovoj okrutnosti, sporazumje sa svoje troje braće Tisifonom, Pitolajem i

Likofronom i poduzme napad na njegov život na ovaj način. Ostali dio tiraninove kuće noću su čuvali stražari, ali spavaonica u kojoj su njih dvoje obično spavali bila je na gornjem katu a pred njom stražu je čuvao pas na lancu koji je napadao sve osim njih samih i jednoga od slugu koji ga je hranio. Kad je, dakle, za Tebu došao čas da izvede svoj udarac, držala je braću preko dana skrivenu u jednoj obližnjoj prostoriji pa ušavši, kao obično, sama k Aleksandru koji je već spavao i malo potom opet izašavši, naredi sluzi da izvede psa iz kuće; jer gospodar, reče, želi počivati u miru; sama pak, plašeći se da ljestve ne zaškripe kad se mladići budu njima uspinjali, pokrije prečage vunom; pošto je potom braću naoružanu mačevima dovela gore i postavila pred vrata, sama uđe i, skinuvši mač koji je visio iznad njegove glave, pokaza im ga kao znak da je tiranin u njezinoj vlasti i da čvrsto spava. Kako su se mladići prepali i ustručavali, grdeći ih i zaklinjući se u gnjevu da će Aleksandra probuditi i prokazati urotu, postiđene a ujedno i zaplašene uvede ih unutra i postavi oko počivaljke prinoseći svjetiljku. Tad ga jedan od njih uhvati za noge čvrsto ih pritisnuvši, drugi, zgrabivši ga za kosu, povuče mu glavu unatrag, a treći ga umori udarcima mača pri čemu je brzina smrti učinila možda njegovo umiranje lakšim nego što je zasluživao, ali kako je bio jedini ili prvi od tirana koji je zaglavio od ruke vlastite žene i kako mu je tijelo poslije smrti bilo zlostavljano jer je bilo bačeno van i zgaženo od Ferana, doživio je po općem mišljenju zasluženu kaznu za svoje zločine.[88]

Bilješke

[1] Antigon (382–301), kralj Azije, otac Demetrija Poliorketa (vidi životopis ovoga).
[2] Elegijski distih.
[3] Ifikrat (?–348), atenski vojskovođa, usavršio naoružanje svojih plaćenika i pobijedio Spartance 392.
[4] Kalikratida (?–406), nasljednik Lisandrov na čelu spartanskog brodovlja, pobijeđen i ubijen od Atenjana kod arginuskog otočja.
[5] Andro, jedan od najvećih kikladskih otoka u Egejskome moru.
[6] Atenski vojskovođa Timotej (?–354), slavan po svojim vojnama protiv Sparte i Makedonije, osuđen poslije jednog neuspjeha kod Bizantija na ogromnu globu od 100 talenata (pod optužbom za izdaju zbog podmićivanja); kako je nije mogao platiti, pobjegao je u Halkidu na Eubeji i ondje umro.
[7] Hares, atenski vojskovođa problematičnih etičkih osobina, sudjelovao u bitki kod Heroneje 338. Bio je jedan od Timotejevih tužitelja.
[8] Vidi *Nikomahovu etiku* 4, 1, 37.
[9] *Pribjegarke* 861–862.
[10] Naravno, ne radi se o znamenitoj bitki iz 362. god. u kojoj je Epaminonda pobijedio Spartance i Atenjane i poginuo, nego o onoj iz 418. kad su Atenjani pritekli u pomoć Argu, Elidi i Mantineji protiv Sparte i njezinih saveznica. Vidi *Alkibijad* 15.
[11] Znamenita citadela (gradska tvrđa, akropola) u Tebi.
[12] Svetkovina u počast Demetri, čuvarici reda i poretka.
[13] Zimi 382. god. Vidi *Agesilaj* 23.
[14] Oko 79.000 zlatnih predratnih dinara ili 90.000 zlatnih predratnih francuskih franaka.
[15] God. 403. Trasibul, obnovitelj demokracije u Ateni, krenuo je iz Tebe na tridesetoricu tirana u Ateni, a Teba mu je aktivno pomagala (vidi Ksenofont, *Grčka povijest* 2, 4, 2).
[16] Tridesetorica tirana što su ih Spartanci postavili da vladaju Atenom po završetku peloponeskog rata god. 404.
[17] Vidi bilj. 15.
[18] Vrhovni vojni zapovjednici u Tebi.
[19] U Ksenofontovu izvještaju o tim događajima (*Grčka povijest* 5, 4, 1–12) uopće se ne spominju ni Epaminonda ni Pelopida; njegova se verzija uopće u mnogo pojedinosti razlikuje od Plutarhove.
[20] Zimi god. 379.
[21] Ravnica s tvrđicom na sjeveru Atike prema granici Beotije, uz goru Kiteron.
[22] Prema Plutarhovu iscrpnom izvještaju o tom događaju u *Raspravi o Sokratovu demonu* (glava 29, *Moralia* 595 f), Haron nije istinu sakrio ni od koga.
[23] On je vršio posvećivanje u Demetrine misterije u Eleusini.
[24] Vidi 8. glavu.
[25] Najviši dostojanstvenici beotskog saveza (uglavnom s vojnim ovlaštenjima). Bilo ih je obično 11, a od njih dvojica Tebanaca.
[26] Njihova je titula bila »harmost«, što doslovce znači »upravitelj, usklađivatelj«. Zapovijedali su spartanskim posadama.
[27] Zauzeće Kadmeje bilo je god. 379.
[28] Grad u Beotiji, na jugoistočnoj padini Helikona.
[29] Sfodrijin se pokušaj protiv Pireja iscrpnije opisuje u *Agesilaju* 24.
[30] Vidi *Agesilaj* 26.

[31] God. 371.
[32] Kao u delskoj verziji priče o rođenju Apolona i Artemide.
[33] Planina na jugoistoku od Kopajskog jezera na kojoj je bilo znamenito Apolonovo svetište.
[34] Zmaja Pitona ubio je, po mitskoj predaji, Apolon u Delfima (kojima je odatle drugo ime Pit); zmaj je simbol zemlje iz koje se dižu pare koje su omamljivale delfijsku proročicu. Radi se stvarno o stiliziranom prikazu pobjede indoevropskih grčkih došljaka nad autohtonim mediteranskim starosjediocima.
[35] Titij je bio div koji je napastovao Letu, majku Apolona i Artemide. U podzemlju jastreb mu kljuje jetra (sjedište spolnog nagona po antičkoj medicini) koja stalno iznova rastu.
[36] Aristotelov nećak, pratilac Aleksandra Velikog; vidi životopis potonjega. Pisao je povijest Aleksandrovih pohoda.
[37] Učenik Isokratov, pisac opće grčke povijesti, živio u 2. st. pr. n. e. Njegova djelomično sačuvana povijest obuhvaća Aziju, Grčku, Italiju i Afriku.
[38] Ta je bitka bila god. 375.
[39] Vjerojatno dvije manje pritoke Eurote kraj Sparte (po drugima most i rječica). Vidi *Likurg* 6.
[40] Pamen, tebanski zapovjednik.
[41] Ilijada II 363. Vidi i *Moralia* 761 b.
[42] Bratstvo je u Ateni bilo dio općine *(deme)*, a u Sparti plemena.
[43] U izgubljenu djelu. Vidi i *Moralia* 761 d.
[44] *Simposij* 179 A.
[45] God. 338. pobijedio je ondje Filip Makedonski Tebance i Atenjane.
[46] Dugačko makedonsko koplje zvano sarisa.
[47] Tebanski kralj Laj, Edipov otac, bio je zaljubljen u mladog Pelopova sina Hrisipa. Vidi Apolodor 3, 5, 5, 10.
[48] Harmonija, koja se udala za osnivača Tebe Kadma.
[49] God. 371.
[50] Kleombrot, sin Pausanijin, spartanski kralj od 380. do 371. god. kad je poginuo kod Leuktre.
[51] Grad u Beotiji na putu iz Plateje u Tespiju, između gora Helikona i Kiterona.
[52] Od stida su se same ubile. Vidi Pausanija, *Putopis Grčkom* 9, 13, 3.
[53] Kad su »sedmorica« došla pod Tebu, probo se Menekej na zidu i bacio u ponor gdje je nekad bio zmaj što ga je Kadmo ubio pri osnivanju Tebe. Zmaj je bio Aresov i Ares je tražio ljudsku žrtvu za spas Tebe. Vidi Euripidove *Feničanke*.
[54] Kad je Euristej progonio Heraklovu djecu i ona se zaklonila u Ateni, proroštvo je za spas Heraklovića i Atene tražilo žrtvu djevice i Makarija se sama žrtvovala. Vidi Euripidove *Heraklovići*.
[55] U Termopilama god. 480. Vidi Herodot 7, 220.
[56] Vidi *Temistoklo* 13.
[57] Vidi *Agesilaj* 6.
[58] Tifon je stoglava neman, otac vihora koji bljuje vatru. Zeus ga je ubio gromom i bacio na nj Etnu čiji je vulkanski krater Tifonovo ždrijelo.
[59] Djeca Zemlje, ljudskog tijela i zmijskih repova; pokušali su osvojiti nebo, ali su ih Zeus i olimpski bogovi uz Heraklovu pomoć suzbili.
[60] U Ksenofontovu izvještaju o bitki (*Grčka povijest* 6, 4, 9–15) samo su neodređene aluzije na tu taktiku, a nema spomena ni o Epaminondi, ni o Pelopidi.
[61] God. 370.
[62] Korintska luka u saronskom zaljevu. Blizu nje je uzak klanac.
[64] Kizik je grad u Maloj Aziji, na Mramornome moru (antička Propontida).
[65] Fera je tesalski grad oko 16 km udaljen od pagaškog zaljeva, mitsko kraljevstvo Admeta, muža Alkestide. Njega je kralj Jason pokušao skučiti pod svoju vlast i ujediniti čitavu Tesaliju, ali je bio umoren 370. god. Naslijedila su ga uzastopno dva njegova brata, obojica također umorena. Naslijedio ih je njihov nećak Aleksandar, ubojica potonjega od braće.
[66] God. 369.
[67] God. 368.
[68] Ptolemej Aloritej, pretendent na makedonsko prijestolje. Bio je regent, a ubio ga je Perdika III god. 346.

[69] Aleksandar II, sin Aminte II, koga je naslijedio 369. Ubio ga je Ptolemej 367.
[70] Za kratko, kako se čini.
[71] Budući kralj Filip II, tada četrnaestogodišnjak.
[72] God. 368.
[73] Oko 7.900 predratnih zlatnih dinara ili 9.000 predratnih zlatnih franaka.
[74] God. 367.
[75] Tj. Srećku.
[76] Jampski trimetar nepoznata autora. Citiran i u *Alkibijadu* 4.
[77] Artakserkso (javlja se i oblik Artokserkso) Mnemon, vladao od 405. do 359. god. Vidi njegov životopis.
[78] Glavni autor sramotnog mira od god. 387. koji je po njemu nazvan Antalkidinim mirom. Razumljivo je da je Artakserkso njega visoko cijenio.
[79] Mesena je bila nov glavni grad Mesenije koji je utemeljio na obroncima gore Itome (vidi 24. glavu) Epaminonda god. 369. Epaminondino oslobođenje Mesenije od spartanskog jarma bilo je odlučni udarac ekonomiji i moći Sparte.
[80] Oko 18.860 predratnih zlatnih dinara ili 22.240 predratnih zlatnih francuskih franaka.
[81] 13. srpnja 364.
[82] Vidi glavu 28.
[83] Dioniziju Starijemu, tiraninu Sirakuze (431–367).
[84] Kinoskefala je grčko ime. Ondje je kasnije Tit Flaminin (vidi njegov životopis) pobijedio Filipa V Makedonskog.
[85] Filist, suvremenik Dionizija Starijeg, koji ga je prognao, napisao je u gradu Adriji na rijeci Po sicilsku povijest. Umro je sredinom 4. st. Vidi *Dion* 40.
[86] Vidi životopis Aleksandrov.
[87] Dijagori Rođaninu, pobjedniku u šakanju, posvećen je 7. olimpijski epinikij Pindarov.
[88] Aleksandar Ferski bio je umoren god. 357.

MARCELO

(rođen prije 268–208. pr. n. e.)

1. Kažu da je Marko Klaudije, koji je pet puta postao rimskim konzulom, bio sin Marka, a da je, kako tvrdi Posejdonije,[1] bio prvi od svoje porodice koji je bio nazvan Marcelo, što znači Bojovni.[2] Po ratnom je, naime, iskustvu bio pravi ratnik krepka tijela, žustre ruke, po naravi prijatelj ratu u kojem je, u bojevima što ih je bio, pokazivao mnogo razmetljivosti i preuzetnosti, dok mu je u drugome pogledu značaj bio skroman i prijazan, te u tolikoj mjeri ljubitelj helenskog obrazovanja i govorničke vještine da je iskazivao počast i divljenje onima koji su u tome postizali uspjeh premda su njemu samome poslovi onemogućili da na tome području postigne znanje i usavršenost, kako je bio željan. Jer ako je ikada bilo ljudi kojima je bog, kao što je rekao Homer,

Òd rane mladosti dao do ù starost bojeve teške
Da im valjàde bìti,[3]

to su svakako bili oni prvi među Rimljanima onog vremena; u mladosti su ratovali s Kartažanima za Siciliju, u zreloj dobi s Galima u obranu same Italije, a već pod starost sražavali su se opet s Hanibalom i Kartažanima, ne imajući, kao većina ljudi, počinka od služenja u vojsci što ga donosi odmakla dob, nego su ih njihov visok rod i vrlina vodili na dužnosti vojskovođa i zapovjednika u ratovima.

2. Nije bilo nijednog oblika borbe u kome se Marcelo nije pokazivao okretnim i izvježbanim. Ali kako je u pojedinačnu borenju u dvoboju nadmašio sebe sama, nikada nije otklonio nijedan izazov, a sve je svoje izazivače ubio. Na Siciliji je iz životne opasnosti izvukao svoga brata Otacilija zaklonivši ga štitom i poubijavši one koji su navaljivali na nj. Zbog toga je, premda još mlad, primio vijenac i odlikovanja od svojih zapovjednika, a kako mu je ugled rastao, narod ga izabra za kurulskog edila,[4] a svećenici za augura. To je vrsta svećeništva kojoj je zakon napose povjerio dužnost promatranja i motrenja gatarskih znamenja po letu ptica.

Za vrijeme svog edilstva bio je prisiljen pokrenuti vrlo neugodan sudski postupak. Imao je, naime, sina ista imena u punom cvatu dječačke ljepote koji je ne manje svraćao na se oči sugrađana svojom čednošću i dobrim odgojem; ovome se Kapitolin, Marcelov drug u službi, čovjek razuzdan i drzak, približi svojim ljubavnim ponudama. Dječak je isprva sam odbio njegovo napastovanje, a kad je, na ponovni pokušaj Kapitolinov, otkrio stvar ocu, Marcelo, duboko ogorčen, podnese protiv toga

čovjeka prijavu senatu. Ovaj je izmišljao brojna izmicanja i izmotavanja prizivajući se na pučke tribune, ali kad oni nisu prihvatili njegov priziv, pokuša izmaći optužbu poricanjem. Kako nije bilo nikakva svjedoka za njegove prijedloge dječaku, senat odluči ovoga pozvati preda se. Kad je on pristupio, vidjevši njegovo rumenilo, suze i stid pomiješan s neutaživim gnjevom, nije im ustrebalo nikakva drugog svjedočanstva, nego osudiše Kapitolina i kazniše ga globom, od koje Marcelo dade načiniti pehare za žrtve ljevanice, pa ih posveti bogovima.

3. Kad su, po završetku prvoga punskog rata u njegovoj dvadeset drugoj godini,[5] borbe s Galima iznova zaokupile Rim,[6] a Insubri, keltski narod koji je nastavao podalpsku Italiju, a bili su snažni i sami za sebe, stali pozivati trupe i slati po galske vojnike-najamnike koji se nazivaju Gesati, činilo se čudesnim slučajem dobre sreće što rat s Keltima nije buknuo istovremeno s onim u Africi, nego su se Gali, zauzevši položaj postrance, poput trećega takmičara koji se sprema da stupi na mjesto poraženoga, i ostavši posve ispravno i pravično mirni dok su se ostala dva naroda borila, stali naoružavati protiv pobjednika tek onda kad je ovaj bio slobodan da primi njihov izazov. Pa ipak je Rimljanima zadavala velik strah blizina njihove zemlje neprijatelju s kojim ih je čekao rat tako blizu vlastitih granica i domova, a i davnašnji prestiž Gala, za koje se govori da su Rimljanima ulili najviše straha jer su jednom učinili da i Rimljani izgube svoj grad;[7] od tog su vremena rimski svećenici bili oslobođeni vojne službe osim za slučaj da državu opet zadesi rat s Galima. Strah su jasno pokazivale i njihove pripreme za rat (pripovijeda se da ni prije ni poslije nije istovremeno toliko desetina tisuća Rimljana stupilo pod oružje) i neuobičajene žrtve što su ih prinijeli bogovima; jer premda se dotada nisu pridržavali nikakvih barbarskih ni neprirodnih običaja, nego su im gledišta u bogoslužju bila blaga i usklađena s helenskima koliko je samo bilo moguće, kad ih je zatekao taj rat, bili su prisiljeni popustiti pred nekakvim proroštvima iz sibilinskih knjiga, te dvoje Helena, muškarca i ženu, i dvoje Gala, na mjestu nazvanu Stočno tržište,[8] žive zakopaju; njima se u čast još i sada u mjesecu novembru vrše tajni sveti obredi kojima neposvećeni ne smiju prisustvovati.

4. Prvi bojevi u tom ratu donijeli su Rimljanima i velike pobjede i teške poraze bez ikakva odlučujućega krajnjeg ishoda; ali kad su konzuli Flaminije[9] i Furije zavojštili s velikim snagama na Insubre, viđeno bi gdje rijeka, što prolazi picenskim krajem,[10] teče krvava, a glas se pronio da su se kod grada Arimina[11] na nebu pokazala tri mjeseca, dok su svećenici, koji su motrili let ptica za konzulskih izbora, čvrsto uvjeravali da su konzuli bili proglašeni uz znamenja za njih nepovoljna i zlokobna. Stoga senat smjesta posla u rimski tabor pismo zovući i pozivajući konzule da se, pošto se najvećom brzinom vrate u grad, odreknu svoje službe, te im zabrani da u svojstvu konzula bilo što poduzmu protiv neprijatelja. Primivši to pismo, Flaminije ga ne otvori prije nego što je, zametnuvši bitku, potukao barbare i opustošio im zemlju. Zato mu narod ne pođe ususret kad se vratio s obilnim plijenom nego mu, jer se nije odmah

odazvao njegovu pozivu i jer nije poslušao pismo, već se prema njemu ponio s uvredljivim prezirom, umalo ne uskrati trijumf; poslije trijumfa učini ga običnim građaninom pošto ga je prisilio da se zajedno sa svojim drugom u službi svečano odrekne konzulata. Do te su mjere Rimljani sve činili ovisnim o volji božjoj, a nisu trpjeli omalovažavanje znamenja i predačkih predaja ni onda kad je to bilo praćeno najvećim uspjesima, smatrajući važnijim za sigurnost države da magistrati poštuju vjerske običaje, nego da pobjeđuju neprijatelje.

5. Tako Tiberije Sempronije,[12] čovjek koga su Rimljani zavoljeli zbog hrabrosti i čestitosti više nego ikoga, proglasi[13] službeno svojim nasljednicima u konzulatu Scipiona Naziku i Gaja Marcija, ali kad su oni već bili preuzeli upravu u svojim pokrajinama i zapovjedništvo nad svojim trupama, Tiberije, namjerivši se na neki liturgijski ljetopis, nađe jedan drevni propis za koji nije znao. A bio je to ovaj: kad se magistrat, koji radi motrenja znakova po ptičjemu letu boravi izvan grada u unajmljenoj kući ili šatoru, bude prisiljen iz bilo kojeg razloga vratiti u grad prije nego što je dobio sigurna znamenja, treba da ostavi ranije unajmljenu nastambu i da uzme drugu iz koje će opet od početka vršiti promatranje. To je, kako se čini, bilo promaklo Tiberiju, te se dvaput poslužio istom kućom prije nego što je spomenute ljude proglasio konzulima. No kasnije, razabravši svoju pogrešku, iznese stvar pred senat. Ovaj to ne uze na laku ruku kao kakav sitan propust, nego pisa konzulima o tome; i oni se, ostavivši svoje pokrajine, brzo vratiše u Rim i položiše svoju magistraturu. To se, međutim, dogodilo, u neko potonje vrijeme; no negdje u ono o kome govorim oduzeta je bila dvojici najuglednijih svećenika njihova svećenička služba; Korneliju Cetegu zato što je utrobu žrtvene životinje predao pogrešnim redoslijedom, a Kvintu Sulpiciju zato što je dopustio da mu za vrijeme prinošenja žrtve sklizne s tjemena glave pustena kapa koju nose svećenici zvani flameni.[14] Štaviše, zato što se baš u času kad je diktator Minucije imenovao Gaja Flaminija svojim zapovjednikom konjaništva začuo cijuk miša koga zovu *sorex*, razvlastivši njih dvojicu, postaviše opet druge na njihovo mjesto. I premda su se pridržavali takve točnosti u najsitnijim pojedinostima, nisu zapadali ni u kakvo praznovjerje, jer su samo nastojali da ne mijenjaju niti krše bilo u čemu naslijeđene otačke obrede.

6. Kad su se, dakle, Flaminije i njegov drug svečano odrekli svoje magistrature, takozvani *interreges*[15] imenuju konzulom Marcela.[16] Preuzevši službu, on postavi Gneja Kornelija sebi za druga. Bilo je rečeno, premda su Gali iznosili mnoge pomirbene prijedloge i premda je senat bio miroljubivo raspoložen, da je Marcelo nastojao razdražiti narod na rat; pa ipak, i nakon što je mir bio sklopljen,[17] čini se da su Gesati obnovili rat prebacivši se preko Alpa i uzbunivši Insubre; sami u jačini od trideset tisuća pridružiše se Insubrima koji su bili mnogostruko brojniji i, prepuni samopouzdanja, krenuše odmah na Aceru, grad koji je bio smješten sjeverno od rijeke Pada. Odande je kralj Britomart, uzevši sa sobom deset tisuća Gesata, pustošio zemlju oko Pada. Doznavši za to, Marcelo ostavi

svog druga u konzulatu kod Acere sa svom teško naoružanom pješadijom i trećinom konjaništva, a sam je s ostalim konjanicima i oko šest stotina najlakših pješaka, ne usporavajući brzi hod ni danju ni noću, nastavljao marš sve dok nije naletio na onih deset tisuća Gesata kod mjesta zvana Klastidij, galskog sela koje je, nedugo prije toga postalo podložno Rimljanima. Nije bilo vremena da odmori i osvježi vojsku; barbarima, naime, ubrzo pruži priliku da doznaju za njegov dolazak, a oni ga prezreše zato što je broj pješaka koji su bili s njime bio sasvim malen, dok konjanike, kao pravi Kelti, nisu uopće uzimali u obzir. Bili su, naime, izvrsni u borbi s konja i činilo se da su u tome osobito nadmoćni, a tada su k tome Marcela i brojnošću daleko nadmašivali. Zato smjesta navališe na Rimljane velikom silom i uz strašne prijetnje misleći ih uništiti, dok je njihov kralj jahao pred njima. Ali Marcelo, u strahu da ga ne okruže i ne opkole s njegovom tako malobrojnom vojskom, povede konjaničke eskadrone naprijed i uznastoja Gale jahanjem natkriliti rastežući svoje krilo u tanku crtu sve dok nije bio u maloj udaljenosti od neprijatelja. I sada, baš kad je skretao u napad, desi se da mu se konj, preplašen pokličima neprijatelja, okrenuo i silom ponio Marcela natrag. On pak, pobojavši se da to ne unese smutnju među Rimljane ako oni tu nezgodu protumače kao loše znamenje, povukavši uzdom konja ulijevo i, učinivši s njime pun zaokret, upravi ga ravno prema neprijatelju poklonivši se sam suncu kao da do tog okretanja nije došlo slučajno, nego baš radi toga klanjanja; običaj je, naime, u Rimljana da se na taj način okreću kad klanjanjem iskazuju štovanje bogovima. I kad se već srazio s neprijateljem, kažu da se zavjetovao Jupiteru Feretriju[18] da će mu posvetiti najljepše zarobljeno oružje.

7. U međuvremenu kralj Gala, smotrivši ga i zaključivši po njegovim službenim obilježjima da je to zapovjednik, izjaha daleko pred ostale, pa mu pođe ususret ujedno glasno dovikujući izazove i vitlajući kopljem. Bio je to čovjek koji je stasom stršio među Galima, a isticao se svojim potpunim naoružanjem koje je poput munje blještalo u srebru, zlatu, bojama i divnome sjaju. Kad se zato Marcelu, pošto je osmotrio neprijateljsku falangu, učini da je to najljepše oružje u čitavoj vojsci i kad pomisli da je baš to ono što je zavjetovao bogu, nasrne na nj i, probivši mu kopljem oklop, žestinom udarca povećanim zagonom konja u trku prevali ga još živa na zemlju gdje ga, zadavši mu drugi i treći udarac, smjesta ubi. Tada, skočivši s konja i položivši ruke na mrtvačevo oružje, reče pogleda uprta u nebo: »O Jupiteru Feretrije, koji gledaš velika djela vojskovođa i zapovjednika u ratovima i bitkama, zazivam te za svjedoka da ti, pošto sam vlastitom rukom svladao i ubio ovog čovjeka, kao treći rimski poglavar i vojskovođa[19] neprijateljskog poglavara i kralja, posvećujem prvo i najljepše od plijena. Ti nam stoga udjeljuj jednako sretnu sudbinu u ostalom toku rata!«

Potom se konjanici pobiše ne boreći se odvojeno samo s neprijateljskom konjicom nego i s njihovom pješadijom koja ih je istodobno napadala i odnesoše pobjedu čudnu i neočekivanu po svojoj vrsti i načinu; jer pripovijeda se da nikad ni prije ni poslije nisu tako malo-

brojni konjanici pobijedili tako brojne konjanike i pješake. Pobivši većinu neprijatelja i zaplijenivši njihovo oružje i prtljagu, vrati se k svome konzulskom drugu koji je mučno ratovao s Keltima kod njihova najvećega i najnapučenijega grada.[20] Mediolan[21] se zove i tamošnji ga Gali smatraju svojom metropolom; stoga su, žestoko se boreći za nj, više oni opsijedali Kornelija nego on njih. Kad je stigao Marcelo i Gesati, doznavši za poraz i smrt svoga kralja odoše; Mediolan bude zauzet, a ostale svoje gradove Kelti predadoše sami i povjeriše sebe i svoje Rimljanima u ruke. I pošto su postigli prilično umjerene uvjete, s njima dođe do mira.

8. Pošto senat odredi trijumf Marcelu samome, sjaj njegove trijumfalne povorke, bogatstvo plijena i divovski stas zarobljenika činili su tu svečanost čudesnom, ali najugodniji i najneuobičajeniji je prizor pružao sam Marcelo koji je bogu nosio potpunu bojnu opremu onog barbarina. Odsjekavši, naime, uspravno i visoko deblo ravna hrasta i obradivši ga u obliku pobjedna znaka, priveza i pričvrsti o nj plijen rasporedivši i porazmjestivši ga po redu dio po dio. Kad je povorka krenula naprijed, podigavši ga sam, uspne se na červeropreg i tako je pobjednim znakovima urešeni kip, ljepši i sjajniji od bilo kojega u njegove dane, trijumfalno prolazio gradom. Vojska je stupala za njim okićena najljepšim oružjem pjevajući za tu priliku spjevane pjesme i pobjedničke peane u slavu boga i vojskovođe. Tako pošavši naprijed i ušavši u hram Jupitera Feretrija, postavi i posveti svoj zavjetni dar kao treći i posljednji koji je to učinio sve do naših dana. Prvi je, naime, prikazao s ubijena neprijatelja skinuto oružje Romul, a ono je bilo s Keninjanina Akrona,[22] drugi Kornelije Kos s Etruščanina Tolumnija, poslije njih Marcelo s Britomarta, kralja Gala, a poslije Marcela nitko. Bog kome se prikazuje takav plijen zove se Jupiter Feretrije, kako neki tvrde, po tome što je pobjedni znak bio nošen na *feretronu*,[23] jer je u ono vrijeme helenski jezik bio još jako izmiješan s latinskim, dok prema drugima to je pridjevak Jupitera koji udara gromovima, jer »udarati« kažu Rimljani *ferire*; treći opet kažu da to ime potječe od udaraca zadanih neprijatelju; jer i sada u bitkama, kad gone neprijatelje, Rimljani potiču jedan drugoga čestim ponavljanjem riječi *feri*, a to znači »udaraj!« Plijen općenito zovu *spolia*, a ovaj posebno *opima*.[24] No ipak tvrde da u svojim *Sjećanjima* Numa Pompilije spominje prvu, drugu i treću vrstu *opima* naređujući da se, kad je zarobljena ona prva, prikaže Jupiteru Feretriju, druga Martu, a treća Kvirinu[25] i da nagrada za prvu bude tri stotine asa,[26] za drugu dvije stotine, a za treću stotinu. Općenito, međutim, prevladava mišljenje da se *opimom* može smatrati samo plijen stečen u uređenoj bitki, samo ako je to prvi plijen i samo ako ga vojskovođa skine s ubijena neprijateljskog vojskovođe. Toliko, dakle, o tome.

Rimljani su bili tako prezadovoljni onom pobjedom i sretnim ishodom rata da su i pitijskome Apolonu u Delfe poslali zlatan vrč od ... funti[27] kao žrtvu zahvalnicu, dali sjajan udio u plijenu savezničkim gradovima i mnogo toga poslali sirakuškome kralju Hijeronu koji im je bio prijatelj i saveznik.[28]

9. Kad je Hanibal upao u Italiju,[29] Marcelo bi s brodovljem odaslan na Siciliju; a poslije katastrofe kod Kane[30] kad je mnogo desetina tisuća Rimljana izginulo u bitki a malobrojni, spasivši se, pobjegli u Kanuzij, očekivalo se da će Hanibal odmah maršírati na Rim pošto je sada uništio jezgru njegove vojne sile. Marcelo najprije s lađa posla tisuću i petsto ljudi kao zaštitu gradu, a zatim, primivši nalog senata, prijeđe u Kanuzij[31] i, preuzevši ondje sakupljene trupe, izvede ih iz utvrđenja pokazujući da neće prepustiti zemlju zavojevaču. Rimljanima su u bitkama izginule gotovo sve vođe i utjecajni ljudi, a Fabiju Maksimu, koji je uživao najveći prestiž svojom pouzdanošću i pronicljivošću, zamjerali su pretjeranu brigu u planovima da ne pretrpi gubitke kao kukavičku pasivnost u djelovanju; i smatrajući da u njemu imaju zapovjednika koji im jamči sigurnost, ali nedorasla za ofenzivu, svraćali su pogled na Marcela te su ih, miješajući i usklađujući njegovu smjelost i poduzetnost s Fabijevim oprezom i promišljenošću, ponekad birajući ih obojicu zajedno za konzule, a ponekad naizmjence jednoga za konzula, a drugoga za prokonzula, izašiljali na bojno polje. Posejdonije kaže da su Fabija nazivali štitom, a Marcela mačem.[32] Sam je Hanibal običavao govoriti da se Fabija plaši kao nadziratelja,[33] a Marcela kao protivnika: prvi mu, naime, priječi da Rimljanima čini štetu, a drugi je onaj koji je čini njemu.

10. Kao prvo, dakle, kako je Hanibalova pobjeda unijela među njegove vojnike veliko popuštanje u stezi i preuzetnost, Marcelo ih je sjekao dok su, raštrkani iz tabora, pljačkali zemlju i tako je postepeno umanjivao snagu kartaške vojske; kao drugo, došavši u pomoć Neapolisu i Noli, Neapolitance samo učvrsti u njihovoj lojalnosti, jer su i sami vlastitom odlukom bili postojano na strani Rimljana, ali kad uđe u Nolu, nađe stanovništvo u rascjepu jer senat nije mogao skučiti pod svoju upravu i dovesti u red narod koji je pristajao uz Hanibala. Bijaše, naime, u gradu jedan čovjek najvišega roda i znamenit po svojoj hrabrosti, po imenu Bandije; pošto se kod Kane zadivljujuće iskazao u boju i pobio mnogo Kartažana, a najzad bio nađen gdje leži među mrtvacima tijela načičkana strelicama, Hanibal ga, zadivljen, ne samo pusti bez otkupnine, nego mu još dade darova i učini ga svojim prijateljem i gostom. Uzvraćajući tu milost, Bandije je bio jedan od onih koji su gorljivo zagovarali Hanibalovu stvar i koristio je svoj velik utjecaj navodeći narod na odmetnuće. Marcelo je smatrao da je grešno smaknuti čovjeka tako slavna u njegovoj dobroj sreći, koji je zajedno s Rimljanima uzeo učešća u najvećim bojevima, a kako je sam pored svoje prirođene ljubeznosti posjedovao način opхođenja tako uvjerljiv da je mogao pridobijati častoljubive značajeve, kad ga je jednoga dana Bandije pozdravio, upita ga tko je premda je to odavno dobro znao, ali je tražio priliku i izgovor za razgovor s njime. Jer kad ovaj reče: »Lucije Bandije«, Marcelo, tobože obradovan i začuđen, odvrati: »Pa ti li si onaj čuveni Bandije o kome se u Rimu govori više nego o bilo kome od sviju učesnika boja kod Kane jer jedini nisi napustio konzula Paula Emilija, nego si ga zaštitio svojim tijelom i sam primio većinu strelica namijenjenih njemu?« A kad je Bandije potvrdio i pokazao mu neke od ožiljaka, Marcelo reče: »Pa zašto

onda ti koji nosiš tolika obilježja svoga prijateljstva prema nama nisi odmah došao k nama? Zar je moguće da ti se čini da slabo nagrađujemo vrlinu prijatelja mi koji njoj iskazujemo štovanje i kod svojih neprijatelja?« Tako ga prijazno pozdravivši i porukovavši se s njime, pokloni mu ratnoga konja i pet stotina srebrnih drahmi.[34]

11. Odonda je Bandije bio najpostojaniji pomagač i saveznik Marcelu, a najopasnji prijavljivač i tužitelj pripadnika protivne stranke.[35] A tih je bilo mnogo i namjeravali su opljačkati prtljagu Rimljana kad ovi iziđu protiv neprijatelja. Stoga Marcelo, svrstavši u borbeni poredak svoju vojsku u samome gradu, postavi tegleću marvu s prtljagom uz gradska vrata, a Noljanima proglasom zabrani da se približavaju gradskim zidinama. Stoga nije bilo vidjeti naoružana čovjeka i to zavede Hanibala da izvede vojsku s manje reda nego obično vjerujući da u gradu vladaju neredi. Uto Marcelo, naredivši da se raskrile vrata kod kojih je stajao, izjaši vodeći sa sobom cvijet svoje konjice i, udarivši čeomice na neprijatelje, srazi se s njima. Malo zatim na druga vrata krenuše njegovi pješaci trkom i uz viku; i onda opet, dok je Hanibal dijelio svoju vojsku da se suprotstavi tima, otvore se treća vrata i ostatak Rimljana istrča kroz njih i navali sa sviju strana na neprijatlje presenećene tim neočekivanim napadom; a slabo su se branili i od onih s kojima su se već sukobili zbog onih koji su na njih udarali odostrag. I tu su prvi put Hnibalovi vojnici ustuknuli pred Rimljanima, potiskivani uz silno ubijanje i ranjavanje k svome taboru. Kažu da ih je izginulo više od pet tisuća, a da nisu ubili više od pet stotina Rimljana. Livije,[36] istina, ne potvrđuje[37] da je poraz Kartažana bio tako težak ni da su njihovi protivnici imali toliko mrtvih, ali priznaje da je to bila velika slava za Marcela i da je ta bitka, poslije njihovih teških katastrofa, ulila Rimljanima čudesnu odvažnost, jer su vidjeli da se ne bore s nepredobivim i nepobjedivim neprijateljem, nego s takvim koji je također podložan porazu.

12. To je bio razlog što je narod, poslije pogibije jednoga od dvojice konzula,[38] pozvao Marcela da ga naslijedi premda je bio odsutan; unatoč protivljenju magistrata, odložio je izbore do njegova povratka iz vojske. I bio je jednoglasno izabran za konzula. No kako je u tom času zagrmilo i svećenici su to smatrali nepovoljnim znamenjem, iako su se ustručavali otvoreno suprotstavljati iz straha od naroda, sam se svečano odrekne časti. Ipak nije bio razriješen svoga vojnog zapovjedništva nego, imenovan prokonzulom i vrativši se natrag u svoj tabor kod Nole, stade kažnjavati one koji su bili prigrlili feničku stvar. Kad je Hanibal hitro došao ovima u pomoć protiv njega, njegove izazove da se pobiju u otvorenoj bitki Marcelo odbije, ali čim je njegov protivnik većinu vojske otpravio u pljačku i nije više očekivao boja, izvede Marcelo svoje čete protiv njega porazdijelivši među svoje pješadijce dugačka koplja kakva se upotrebljavaju u pomorskim bitkama i pouči ih da izdaleka vrebaju priliku da udaraju Kartažane koji nisu kopljanici, nego se služe kratkim sulicama u borbi izbliza. Čini se da je to i bio razlog što su tada Rimljanima pokazali leđa koliko ih se god upustilo u sukob i što su glavom bez obzira udarili

u bijeg uz gubitak od pet tisuća mrtvih iz svojih redova i šest stotina zarobljenih, dok su četiri slona bila ubijena, a dva živa zarobljena. Ali najvažnije od svega bilo je to što je dva dana poslije bitke preko tri stotine konjanika, pomiješanih Hispanaca i Numiđana, prebjeglo k Rimljanima, jer se tako nešto Hanibalu ranije još nije dogodilo; on je izvanredno dugo u barbarskoj vojsci, sastavljenoj iz šarolikih i običajima raznolikih naroda, uspio očuvati jednodušnost. Ti prebjezi, međutim, ostadoše u potpunosti odani i samome Marcelu i vojskovođama koji su došli poslije njega.[39]

13. Sad Marcelo, postavljen konzulom po treći put,[40] otplovi na Siciliju. Jer Hanibalovi su uspjesi u ratu probudili kod Kartažana nadu u ponovno osvojenje tog otoka,[41] osobito zato što su u Sirakuzi poslije smrti tiranina Hijeronima[42] vladali neredi. Iz toga su razloga Rimljani također poslali ranije onamo vojsku pod zapovjedništvom Apija. Kad je Marcelo ovu preuzimao, salijetahu ga brojni Rimljani koje je zadesila sljedeća nesreća. Od onih koji su kod Kane bili svrstani u bojni red protiv Hanibala jedni pobjegoše, a drugi su bili živi pohvatani u toliku broju da se činilo da Rimljanima nije preostalo dovoljno ljudi ni za obranu zidova svoga grada. No ostalo im je toliko od njihova ponosa i duševne veličine da nisu primili te zarobljenike, koje im je Hanibal nudio uz malenu otkupninu, nego su ponudu glasanjem odbili i dozvolili da jedni budu posmicani, a drugi prodani u ropstvo izvan Italije, dok je mnoštvo onih što se spasiše bijegom bilo otposlano na Siciliju uz zapovijed da ne stupe nogom u Italiju sve dok traje rat s Hanibalom.[43] Ti su, saletjevši Marcela hrpimice čim je prispio i bacivši se pred njim na zemlju, tražili uz glasnu viku i obilje suza da im se vrati čast primanjem u njihove redove na toj vojni, obećavajući da će djelima pokazati da je do onoga njihovog poraza došlo uslijed neke velike nesreće prije nego zbog njihova kukavičluka. Sažalivši se, dakle, na njih, Marcelo je pisao senatu tražeći dopuštenje da praznine u svojoj vojsci od vremena do vremena popunjava njima. Ali poslije mnogo raspravljanja senat dade svoje mišljenje da Rim ne treba kukavica za javnu službu; ako se pak Marcelo, kao što se čini, želi njima služiti, neka ne prime od svog zapovjednika nijedan od uobičajenih vijenaca niti odlikovanja za hrabrost. Ta odluka ozlovolji Marcela i, vrativši se u Rim poslije rata na Siciliji, prekori senat što mu nije dopustio kao nagradu za mnoge velike njegove zasluge da popravi nesreću tolikih građana.

14. Ali na Siciliji u vrijeme o kojem govorim, budući da se sirakuški strateg Hipokrat, koji je, ugađajući Kartažanima i pribavljajući sebi tiransku vlast, poubijao kod Leontina mnogo Rimljana, ogriješio o njega, kao prvo zauze na juriš grad Leontine i Leontinjanima ne učini nikakvo zlo, ali one od prebjega, koje uhvati, dade išibati, pa pogubiti. Kad je Hipokrat najprije poslao u Sirakuzu izvještaj da Marcelo smiče sve Leontinjane dorasle oružju, a zatim, kad je u gradu zavladao metež, iznenada ga zaskočio i zaposjeo, Marcelo, podigavši se krene s čitavom svojom vojskom prema Sirakuzi. Utaborivši se u blizini, posla u grad poslanike da iznesu istinu o onome što se zbilo u Leontinima, a kako od

toga nije bilo nikakve koristi, jer ih Sirakužani nisu htjeli slušati (vlast je, naime, bila u rukama Hipokratovih pristaša), stade udarati na grad i s kopna i s mora, pri čemu je Apije vodio suhozemnu vojsku, a sam je upravljao mornaricom od šezdeset petoveslarki,[44] punih raznovrsna oružja i streljiva. Iznad velike platforme od osam međusobno povezanih lađa[45] podigavši ratni stroj, zaplovi prema gradu pun pouzdanja u veličinu i sjaj svojeg naoružanja i u svoju ratnu slavu; ali pokazalo se da za Arhimeda[46] i njegove bojne sprave to nije ništa. Ovima se on ni u kom slučaju nije posvetio kao poslu koji zavređuje ozbiljan trud, nego su većinom bili uzgredan proizvod njegova zabavljanja geometrijom, jer se nekoć kralj Hijeron živo zainteresirao i nagovorio Arhimeda da svoju znanost djelomično svrati s apstraktnoga na konkretno, da se obrati osjetilima i da je, na ovaj ili onaj način primijenivši svoju teoriju na praktičke potrebe, učini jasnijom za mnoštvo.

Ta, naime, omiljena i glasovita tehnika gradnje ratnih strojeva duguje svoj začetak Eudoksu[47] i Arhiti[48] koji su u geometriju unijeli eleganciju finesa i rješenja problema za koja nije bilo dokaza niti riječju niti crtanjem dijagrama, potkrepljivali ih mehaničkim ilustracijama lako dostupnima osjetilima, pa su tako problem pronalaženja dviju srednjih crta razmjernica, neophodnu osnovu za mnoge geometrijske likove, oba ta matematičara povezala s mehaničkim konstrukcijama prilagođujući za svoje svrhe mezografe[49] načinjene od krivulja i čunjosječica;[50] ali kad se Platon razljutio i žestoko im predbacio da uništavaju i obezvređuju čistu ljepotu geometrije koja se njihovom krivnjom od kategorija bestjelesnog i apstraktnomisaonog srozava na područje osjetilnoga i, štaviše, služi se tvarnim predmetima koji zahtijevaju mnogo prosta, ručna rada, tad se mehanika, otcijepivši se, potpuno odvoji od geometrije i, dugo omalovažavana od filozofije, nije bila drugo do li jedna od vojnih vještina.

No i sam Arhimed, koji je bio rođak i prijatelj kralju Hijeronu, pisao mu je da se bilo kojom zadanom silom može pokrenuti bilo koja zadana težina; i mladenački samodopadno, pouzdavši se, kako kažu, u snagu svog razlaganja, reče da bi, da ima na raspolaganju neku drugu Zemlju, prešavši na nju, pomaknuo ovu našu. Kad se Hijeron začudio i zamolio ga da tu postavku primijeni na djelu, te da mu prikaže neku veliku masu kako je pokreće malena sila, Arhimed, ukrcavši na trojarbolnu tovarnu lađu od kraljevskog brodovlja, izvučenu na obalu uz velik napor mnoštva ruku, velik broj ljudi i uobičajen tovar, sam, sjedeći podalje od nje, bez imalo truda, mirnim pokretom ruke stavljajući u pokret nekakav kolotur s mnogo užadi, dovuče je k sebi glatko i bez trešnje kao da klizi morem. Tad kralj, zapanjen time i pojmivši moć njegove vještine, nagovori Arhimeda da mu izradi obrambene i napadačke ratne strojeve za svaku vrst opsijedanja, kojima se, međutim, sam nikada nije poslužio budući da je najveći dio života proveo bez ratovanja i u svetkovanju; ali u vrijeme o kojem govorim te su se sprave Sirakužanima u zgodan čas našle pri ruci, a skupa sa spravama i njihov tvorac.[51]

15. Kad su, dakle, Rimljani udarili s dviju strana, zaprepaštenje obuze Sirakužane zanijemjele od straha jer su držali da ništa neće moći

odoljeti tolikoj sili i snazi. Ali kad je Arhimed pustio u pogon svoje strojeve, dolijetale su kopnenoj vojsci ususret raznorazne strijele i kamenje pregoleme veličine koje se survavalo uz nevjerojatan fijuk i brzinu te je, kako uopće nije pružalo zaštitu od njegove težine, rušilo hrpimice sve što je zahvaćalo i satiralo redove Rimljana, dok su se istovremeno nad lađe iznenada sa zidina prijeteći nadvijali golemi razbijači koji su jedne potapali pritiskom svoje težine gurajući ih odozgo u dubinu, a druge gvozdenim hvataljkama ili kljunovima nalik na one u ždralova izvlačili za pramce okomito uvis i onda krmom naprijed uranjali u vodu ili su ih pak vitla, smještena unutar grada, vrtjela i okretala, pa udarala njima o klisure i grebene pod gradskim bedemom uz silan pomor smrskavanih mornara. Često puta pružao se grozan prizor kad se lađa, dignuta u zrak, viseći njihala amo-tamo sve dok ne bi, pošto su ljudi s nje bili porazbacani i izletjeli na sve strane, prazna tresnula o zidine ili, kad je stisak hvataljke popustio, kliznula u vodu. Što se tiče ratnog stroja što ga je Marcelo vozio na platformi od povezanih lađa kome je naziv bio *sambuka* po stanovitoj sličnosti po obliku s glazbalom toga imena,[52] dok je još bio podalje primičući se gradskom bedemu, kamen težak deset talenata[53] bi izbačen na nj pa onda za njim drugi i treći od kojih neki, pavši na nj uz golem tresak i zapljuskivanje valova, smrviše postolje stroja, razbiše njegova uzglobljenja i raskinuše platformu tako da je Marcelo u neprilici najvećom brzinom otplovio s brodovima, a kopnenoj vojsci naredio uzmak.

Tad u ratnome vijeću odlučiše da se približe gradskim zidinama još obnoć ako budu mogli; jer, mislili su, užad kojom se Arhimed služi na svojim spravama, budući da daje snažan zagon hicima, prebacivat će metnjevima preko njihovih glava, a izbliza su te sprave sasvim beskorisne jer nemaju prostora za udarac. Ali Arhimed je, kako se čini, odavno bio pripremio za takav slučaj strojeve s dometom prilagođenim svakoj razdaljini i streljivo kratka domašaja; kroz brojne nevelike otvore u zidu, koji su se nadovezivali u stalnome slijedu, sprave kratka dosega zvane štipavci[54] mogle su pogoditi bliske ciljeve a da ih neprijatelj nije mogao vidjeti.

16. Kad su se, dakle, Rimljani primakli misleći da su neprimijećeni, kako su i ovaj put nailazili na kišu projektila i udaraca jer im je kamenje gotovo okomito padalo na glavu, a zid odasvud sipao strelice, uzmakoše natrag. Ali tada, kad su se udaljili sa svojim kolonama, kako su ponovno izlijetali metnji i dohvaćali ih dok su odlazili, velik je bio pomor među njima, brojni sudari lađa, dok oni ničim nisu mogli neprijateljima uzvratiti. Arhimed je, naime, većinu svojih sprava sagradio neposredno iza gradskog zida, pa se činilo da se Rimljani bore protiv bogova jer su se nebrojene nevolje obarale na njih a da se nije vidjelo odakle.

17. Pa ipak, Marcelo uteče i, šaleći se sa svojim inženjerima i graditeljima, reče: »Nećemo li prestati voditi rat s tim Brijarejem[55] geometrije koji upotrebljava naše brodove kao posude za crpljenje mora, na našu sramotu zabavlja se potapajuć ih i mnoštvom strelica što ih odjednom baca na nas nadmašuje legendarna storuka čudovišta?« Jer

stvarno, svi su ostali Sirakužani bili samo tijelo organizma što ga je stvorio Arhimed, a duša koja je sve pokretala i svime ravnala bila je njegova, jer sva su ostala oružja ležala nepokretna, a grad se koristio isključivo njegovima i za napad i za obranu. Videći najzad Marcelo da su Rimljani tako prestravljeni da viču čim vide komadić užeta ili drveni štap koji se malo pomalja iznad zida: »Eno ga! Arhimed upravlja neku spravu protiv nas!«, pa okreću leđa i bježe, odustane od svakog boja i napada prepustivši vremenu da odluči ishod opsade.

Arhimed je, međutim, posjedovao takvu uzvišenost duha, dubinu misli i bogatstvo znanstvenih spoznaja da o svojim pronalascima koji su mu pribavili ugled i slavu zbog mudrosti ne ljudske nego božanske, nije htio ostaviti nikakav spis, nego je, uvjeren da su mehanika i uopće sve znanosti s praktičnom primjenom proste i vulgarne, usmjerio sav svoj žar samo na one spoznaje na čiju profinjenost i ljepotu nimalo ne utječu materijalne potrebe, koje se ne mogu usporediti s bilo kojom drugom i u kojima izbija nadmetanje između materijalne tvari i misaonog razlaganja pri čemu ona prva pruža veličinu i ljepotu, a ovo drugo preciznost i neslućenu vlast nad predmetom proučavanja; jer nije moguće naći u geometriji težih i zakučastijih pitanja obrađenih jednostavnijim izrazima i po egzaktnijim načelima nego što je slučaj kod Arhimeda. Neki pripisuju taj uspjeh njegovoj prirođenoj obdarenosti, drugi pak drže da je rezultat izvanredna truda da se sve kod njega čini urađenim bez napora i lako. Ta nitko ne bi vlastitim nastojanjem mogao pronaći traženi dokaz a ipak, čim ga nauči od njega, javlja mu se misao da je mogao sam doći do njega; tako je gladak i brz put kojim Arhimed vodi čovjeka do željena zaključka. Stoga ne valja uskratiti vjerovanje pričama u vezi s njime da je uslijed trajne opčinjenosti neke Sirene privržene njegovu ognjištu čak bio zaboravio na hranu i zapustio njegu tijela i kako je, kad su ga, što je bivalo često, na silu vukli u kupelj i mazali uljem, crtao u pepelu geometrijske likove i prstom povlačio crte po svome uljem namazanom tijelu opsjednut velikim veseljem i uistinu pravi zarobljenik Muza. I premda je iznašao mnoga lijepa otkrića, pripovijeda se da je zamolio rođake i prijatelje da mu poslije smrti na grob postave valjak koji u sebi obuhvaća kuglu uz natpis koji će naznačivati razmjer u kojem ono tijelo koje obuhvaća drugo nadmašuje opsegom obuhvaćeno tijelo.[56]

18. Takav kakvim smo ga vidjeli, Arhimed, koliko je bilo do njega, očuva i sebe i grad nepobijeđenim. Ali u toku opsade Marcelo zauze Megaru, jedan od najdrevnijih sicilskih gradova,[57] zauze i Hipokratov tabor kod Akrile i poubija preko osam tisuća ljudi navalivši na njih dok su podizali šanac, a pregazi i velik dio Sicilije, navede na odmetnuće od kartaškog vrhovništva gradove i ostade pobjednikom u bitkama posvuda gdje mu se tko usudio oduprijeti. Zarobivši nešto kasnije nekoga Damipa iz Sparte koji je nastojao otići iz Sirakuze, kako su Sirakužani tražili da ga uz otkupninu dobiju natrag, za višekratnih susreta i pregovora o tome opazi da je jedna kula nemarno čuvana, a da može neopazice primiti u sebe ljude jer se na bedem uz nju bilo lako uspeti. Pošto je, dakle, za svojih čestih dolazaka na razgovore dobro procijenio visinu kule i dao

pripremiti ljestve, uvrebavši priliku kad su Sirakužani svetkovali svetkovinu Artemidinu i predali se vinu i zabavi, neprimijećen ne samo zaposjedne tu kulu, nego i prije svanuća napuni okolni zid naoružanim ljudima i probije Heksapile.[58] Kad su Sirakužani, primijetivši to, počeli smeteno juriti naokolo, naredivši da istovremeno trublje trube sa svih strana, Marcelo izazva silan strah i bježanje jer su građani mislili da nijedan dio grada nije ostao nezaposjednut.[59] Ostao je, međutim, najtvrđi, najljepši i najveći dio (ime mu je Ahradina) zato što je bio bedemima odvojen od vanjskoga grada čiji jedan dio nazivaju Nea, a drugi Tihe.

19. Kad su i ti dijelovi bili u njegovim rukama, Marcelo siđe u grad kroz Heksapile[60] primajući čestitke svojih časnika. Sam, međutim, bacivši pogled odozgo i osmotrivši veličinu i ljepotu grada, kažu da je dugo plakao požalivši ga zbog nesreće koja ga je čekala, jer je pomislio koliko će mu se lik i izgled domala promijeniti kad ga njegova vojska opustoši. Među njegovim časnicima, naime, nije bilo niti jednoga koji se usuđivao suprotstaviti vojnicima koji su tražili da se okoriste pljačkom, a mnogi su čak zahtijevali da se grad spali i sravni sa zemljom. Ali o tome Marcelo uopće nije htio ni čuti nego preko volje i pod silu dopusti vojnicima da uzimaju kao ratni plijen materijalna dobra i robove, ali im zabrani da taknu slobodne građane i strogo im naredi da ne smiju ubiti, zlostaviti niti robom učiniti nijednog Sirakužanina.

Pa ipak, premda se učinilo da je postupio s takvom umjerenošću, smatrao je da grad trpi žalosnu sudbinu; posred tolike radosti njegovih ljudi njegova je duša prosijavala samilošću i suosjećanjem dok je gledao kako za kratko vrijeme nestaje tako veliko i blistavo blagostanje. Pripovijeda se, naime, da je iz Sirakuze tada bilo odneseno ne manje bogatstvo nego kasnije iz Kartage; jer vojnici silom iznudiše da i ostatak grada, zauzet nedugo poslije toga izdajom, bude prepušten pljački izuzevši kraljevsko blago; ono bi prebačeno u državnu blagajnu.

No najviše je Marcela pogodila nesretna smrt Arhimedova. On je, naime, na samu proučavao neki geometrijski crtež; i usredotočivši i misli i pogled na predmet svoga izučavanja, nije opazio niti prodor Rimljana, niti zauzeće grada, nego, kad mu je iznenada pristupio vojnik i naredio da s njim pođe k Marcelu, ne htjede prije nego što riješi problem i izvede dokaz. Našto ga vojnik, razljutivši se i trgnuvši mač, ubije. Drugi, međutim, kažu da mu je Rimljanin pristupio s mačem u ruci da ga odmah usmrti a on, ugledavši ga, usrdno ga zamoli da pričeka kratko vrijeme da ne ostavi traženi rezultat nedovršenim i nepotpunim, ali ga vojnik, ne obazrijevši se na to, smakne. Ima i treća verzija da su ga, namjerivši se na nj kad je nosio Marcelu svoje matematičke sprave, sunčane ure, kugle i kutomjere koji veličinu sunca čine pogledom mjerljivom, ubili vojnici koji su pomislili da u kutiji nosi zlato. Svi se, međutim, slažu da se Marcelo rastužio i da je okrenuo glavu od njegova ubojice kao od okaljane osobe, a da je počastio Arhimedove rođake kad ih je pronašao.

20. Dok su stari narodi Rimljane smatrali umješnima u vođenju rata i strašnim borcima, ali da primjera obzirnosti, čovječnosti i, uopće,

građanske vrline oni nisu dali, čini se da je Marcelo u to vrijeme bio prvi koji je Helenima pokazao da Rimljani većma poštuju pravičnost. Tako se, naime, ophodio s onima koji su se sretali s njime i tako su brojna bila dobročinstva što ih je ukazao i gradovima i privatnim osobama da se smatralo, ako je protiv stanovnika Ene,[61] Megare ili Sirakuze i bilo kakva nedolična postupka, da je krivnja za to više na strani žrtava nego počinitelja. Spomenut ću jedan slučaj od mnogih. Ima na Siciliji grad Engij, nevelik ali veoma drevan i znamenit po tamošnjim ukazanjima božica koje nazivaju Majkama.[62] Pripovijeda se da je njihov hram zadužbina Krećana; i pokazivali su nekakva koplja i brončane kacige s posvetnim natpisom što Meriona,[63] što Uliksa, to jest Odiseja, a oni su ih kao zavjetne darove prikazali božicama. Taj grad, koji je s najvećim žarom pristajao uz Kartažane, Nikija, njegov prvi građanin, nastojao je navesti da prijeđe na stranu Rimljana otvoreno i bez okolišanja iznoseći svoje mišljenje u skupštinama i pokazujući nerazboritost svojih protivnika. Ovi, pak, u strahu od njegova utjecaja i ugleda, smisliše da ga otmu i predaju Feničanima. Razabravši da na nj već potajno vrebaju, javno stade davati neprimjerene izjave o Majkama i raditi mnogo toga da pokaže da ne vjeruje u njihovo ukazivanje i da prezire vladajuće mišljenje o njima, pri čemu su se njegovi neprijatelji radovali što je on sam davao najjači povod za ono što ga čeka. Ali upravo kad su se bili spremili da ga uhite, održavala se narodna skupština, a Nikija, usred govora kojim je narodu saopćavao svoje mišljenje o nekoj stvari, iznenada se baci na zemlju i, poslije male stanke, pošto je, kako je i prirodno, nastala tišina i preneraženost, podigavši glavu i okrenuvši je ovamo i onamo, progovori tihim i drhtavim glasom koji je malo pomalo pojačavao i zaoštravao, pa kad je vidio da je cijelo slušateljstvo zanijemilo od prepasti, strgnuvši haljinu i razderavši košulju, napola gol skoči na noge te stane trčati prema izlazu iz kazališta vičući da ga tjeraju Majke. Kako se iz praznovjerna straha nitko nije usuđivao dotaći niti mu zakrčiti put, nego su mu se ugibali, istrči na gradska vrata ne propustivši nikakva povika niti pokreta koji priliči opsjednutu i poludjelu čovjeku. A njegova žena, koja je bila upućena u čitavu komediju i sudjelovala u njoj, uzevši sa sobom djecu, najprije se, preklinjući ponizno, valjala pred svetištem božica, a zatim, pretvarajući se da traži svoga muža koji je tumarao naokolo, sretno ode iz grada a da je nitko nije u tome sprečavao. Tako se spasiše u Sirakuzu k Marcelu; ali kad je ovaj, poslije mnogobrojnih prijestupa i ogrešenja Engijaca, došao pa ih sve pobacao u uze da ih kazni, a Nikija, stojeći do njega, briznuo u plač i, najzad, hvatajući Marcela za ruke i koljena, stao ga moliti da poštedi njegove sugrađane počevši od njegovih neprijatelja, Marcelo, dirnut, pusti sve i gradu ne učini ništa nažao, a Nikiji dade mnogo zemlje i darova. To je barem priča što ju je priopćio filozof Posejdonije.

21. Kad su Rimljani pozvali Marcela natrag zbog rata koji je bjesnio kod njih u neposrednoj blizini grada, na povratku ponese većinu najljepših zavjetnih umjetnina u Sirakuzi da mu uzveličaju trijumf i ukrase grad. Jer dotada Rim nije imao niti je poznavao takvih istančanih

suvišnosti, niti je u njemu postojalo ljubavi za ljupkost i profinjenost umjetnosti, nego je, prepun barbarskog oružja i krvava plijena, i unaokolo ovjenčan spomenima i pobjednim znakovima svojih trijumfa, pružao pogled koji nije bio ni vedar, ni ohrabrujući, ni stvoren za plahe i raskošju zanesene gledaoce; dapače, kao što je Epaminonda beotsku ravnicu nazvao »plesalištem Aresovim«, a Ksenofont[64] Efez »ratnom radionicom«, tako mi se čini da je tkogod mogao u to vrijeme nazvati Rim, prema Pindaru, »svetim gajem ratobornog Aresa«.[65] Stoga je kod puka Marcelo naišao na više priznanja ukrašavajući grad predmetima koji su posjedovali helensku dražest i umiljenost koja je pružala pogledu raznolike užitke, ali kod starijih je građana popularniji bio Fabije Maksim. Jer on nije maknuo ni prenio iz Tarenta ništa takvo kad je taj grad bio osvojen,[66] već je odnio novac i druge dragocjenosti, a kipove ostavio ondje izrekavši znamenite riječi: »Ostavimo Tarenćanima te bogove razljućene na njih!«[67] A Marcela okrivljavahu ponajprije da je na Rim navukao omrazu time što je u svojoj trijumfalnoj povorci dao voditi kao zarobljenike ne samo ljude nego i bogove, a onda i zato što je narod, navikao ratovati i zemlju težiti, kome su raskoš i mekoputnost bile nepoznate i koji je bio, poput Euripidova Herakla,

Prostòdušan i priprost, junak najveći,[68]

naveo na besposličenje, uglađeno naklapanje o umjetnosti i umjetnicima i naviku da u tome provodi velik dio dana. Unatoč takvim zamjerkama Marcelo se i pred Helenima dičio da je Rimljane, koji se nisu znali diviti čudesnim ljepotama Helade i cijeniti ih, tome naučio.

22. Ali kad su se Marcelovi neprijatelji protivili Marcelovu trijumfu zato što je još preostalo ponešto da se uradi na Siciliji, a izgledi na treće slavlje budili zavist, on sam pristade da proslavi potpun veliki trijumf na Albanskoj gori,[69] a da u grad uđe samo u manjemu, koji Heleni nazivaju *ena*, a Rimljani *ova*.[70] Slavljenik ovog potonjeg u svečanoj povorci ne stoji na četveropregu, nije ovjenčan vijencem od lovora niti ga okružuje jeka trublji, nego ide pješice u sandalama praćen velikim mnoštvom svirača na fruli, s vijencem od mrčike na glavi tako da njegova pojava ne podsjeća na rat i više je ugodna nego zastrašujuća. A to je za mene i najjači dokaz da je u drevna vremena način izvršenja djela, a ne njihova veličina, bio osnova za razlikovanje između obje vrste trijumfa. Jer oni koji su nadvladali neprijatelje bojem i prolijevanjem krvi slavili su, kako se čini, onaj ratnički i zastrašujući, ovjenčavši svoje oružje i svoje ljude obiljem lovora kao što su navikli činiti kad su vršili obredno očišćenje svojih vojski,[71] dok je vojskovođama koji nisu morali pribjeći ratu, nego su sve priveli uspješnu ishodu mirnim ophođenjem, uvjeravanjem i razlaganjem zakon podjeljivao taj miroljubivi i svečarski ophod poput zahvalničkog peana bogovima. Tà frula je glazbalo mira, a mrčika je biljka Afrodite koja se najviše od sviju bogova užasava nasilja i ratova. Taj se pak manji trijumf ne naziva *ova* po klicanju *eua*!, kako mnogi drže (jer i onaj se veći popraćuje tim poklicima i pjesmama), nego su Heleni taj naziv približili jednom kod njih uobičajenom, budući da su bili uvjereni da istovremeno

nešto časti ide i Dionisa koga nazivamo Euijem[72] i Trijambom. To ipak nije istinito objašnjenje; nego je pri velikom trijumfu davni običaj da vojskovođe žrtvuju govedo, a pri malome ovcu. Latinski je pak naziv za ovcu *ova*;[73] i po tome nazvaše i manji trijumf *ova*. A vrijedno je opaziti i da je lakonski zakonodavac propisao žrtve na način suprotan rimskome. U Sparti, naime, na svome povratku vojskovođa, koji je varkom ili nagovaranjem postigao ono što želi, žrtvuje govedo, dok onaj, koji je to postigao u borbi, pijetla. Jer premda su bili najratoborniji, smatrali su uspjeh postignut riječju i mudrošću većim i čovjeka dostojnijim nego onaj ostvaren silom i hrabrošću. Kako stvari uistinu stoje, to pitanje ostavljam otvorenim.

23. Kad je Marcelo bio po četvrti put konzul,[74] njegovi neprijatelji nagovoriše Sirakužane da ga, došavši u Rim, prijave i optuže pred senatom za strašna nedjela što ih pretrpješe suprotno uglavcima o predaji. Slučilo se, međutim da je Marcelo upravo prinosio neku žrtvu na Kapitoliju; ali kad su se Sirakužani ničice bacili pred senat koji je još zasijedao i molili da budu saslušani i da postignu pravdu, njegov ih je drug u službi nastojao istjerati ljuteći se što Marcela optužuju odsutna, no Marcelo, čuvši za to, smjesta dođe. I najprije je, sjevši kao konzul na svoju konzulsku stolicu, obavljao svoje redovne poslove, a zatim, kad je sve drugo bilo okončano, siđe s konzulske stolice i postavi se poput obična građanina na mjesto s kojega su običavali govoriti oni kojima se sudilo, te tako dade Sirakužanima priliku da mu dokazuju krivnju. Oni se silno zbuniše dostojanstvenošću i samopouzdanjem toga čovjeka, te ga smatrahu još strašnijim u grimizno obrubljenoj haljini[75] i još težim da izdrže njegov pogled nego što je bio neodoljiv u oružju. No svejedno, ohrabrivani od ljudi, koji se s Marcelom nisu slagali, započeše iznositi optužbu i izložiše svoje zahtjeve za pravdom izmiješane s mnogo jadanja, a glavno im je uporište bilo da su, premda saveznici i prijatelji Rimljana, doživjeli ono čega su drugi vojskovođe poštedjeli mnoge neprijatelje Rima. U odgovoru na to Marcelo reče da za mnoga zla što su ih učinili Rimljanima Sirakužani nisu pretrpjeli nikakvu nevolju osim onoga što nije moguće spriječiti da zadesi ljude čiji grad bude u ratu jurišem zauzet; a to što je bio zauzet na taj način bili su krivi sami, jer ne htjedoše poslušati njegove opetovane pozive. Tà nisu oni zaratili prisiljeni od tirana nego su, štaviše, i same te tirane izabrali radi vođenja rata!

Pošto su obje strane izrekle svoje govore i Sirakužani se, kao što je bio običaj, uklonili iz senata, iziđe zajedno s njima Marcelo prepustivši svome drugu u službi da vodi senatsku raspravu i ostade pred vratima vijećnice ne promijenivši nimalo svoga uobičajenog držanja bilo zato što bi se plašio presude ili što bi bio srdit na Sirakužane, nego očekujući bez ikakve ljutnje i sabrano ishod sudskog postupka. Kad su glasovi bili predani i bilo proglašeno da je Marcelo dobio parnicu, Sirakužani mu padoše pred noge moleći ga sa suzama neka iskali svoj gnjev na njima nazočnima, a neka se smiluje ostalome gradu koji se uvijek sjeća dobročinstava što ih je primio od njega i zahvalan mu je za njih. Dirnut, Marcelo se s njima izmiri, a ostalim je Sirakužanima nastavio činiti dobra.

I slobodu koju im je opet vratio, njihove zakone i preostale posjede senat im potvrdi. Za uzvrat između drugih izuzetnih počasti što su mu ih iskazali, napose su zakonom odredili da Sirakužani kad god Marcelo ili netko od njegovih potomaka stupi na tlo Sicilije, nose vijence i žrtvuju bogovima.

24. Od tog trenutka on se okrenuo protiv Hanibala. I dok su gotovo svi ostali konzuli i zapovjednici poslije poraza kod Kane primjenjivali samo jednu stratešku zamisao – izbjegavanje bitke, a nitko se nije usuđivao upuštati u otvoren boj i sukobljavati s njime, Marcelo je udario suprotnim putem držeći da će vrijeme, za koje se smatralo da satire Hanibala, prije neprimjetno iscrpsti Italiju i da Fabije, neprestano imajući pred očima sigurnost, ne liječi na dobar način boljku domovine očekujući da skupa sa iznurivanjem Rima nastupi i utrnuće rata, kao što liječnici, neodlučni i bojažljivi u primjeni lijekova, drže da je slabljenje tjelesne snage znak nestajanja bolesti. Počevši, dakle, time što je zauzeo velike samnitske gradove koji su se odmetnuli, uhvati mnoštvo ondje pohranjena žita i tri tisuće Hanibalovih vojnika koji su ga čuvali; zatim kad je Hanibal u Apuliji ubio samoga prokonzula Gneja Fulvija skupa s jedanaest vojničkih tribuna i sasjekao najveći dio njegove vojske, posla Marcelo u Rim pismo pozivajući sugrađane neka budu hrabri; jer on već nastupa da liši Hanibala njegove radosti.

Livije tvrdi[76] da to pismo, kad su ga pročitali, nije rastjeralo tugu Rimljana, nego je još povećalo njihov strah, jer su smatrali da ozbiljnost nastale opasnosti nadmašuje onu od prethodnog poraza u onoj mjeri u kojoj Marcelo više vrijedi od Fulvija; ali Marcelo, kao što je naveo u pismu, idući u potjeru za Hanibalom, upadne u Lukaniju i, našavši ga gdje zauzima čvrst položaj na uzvisinama oko grada Numistrona, sam se utabori u ravnici. Slijedećega dana, kad je Hanibal sišao, Marcelo, postrojivši prvi vojsku u poredak za bitku, pobi se s njime u boju koji je, premda neodlučan, bio ogorčen i dugotrajan; jer pošto je sukob započeo od treće ure,[77] jedva se rastadoše već pod mrak. U osvit dana Marcelo, ponovo izvevši vojsku, postroji je između leševa palih i stade izazivati Hanibala na odlučujuću bitku. A kad se Hanibal sa svojim trupama povukao, Marcelo, pošto je oplijenio neprijateljske mrtvace a pokopao svoje, nastavi potjeru za njim; i izmakavši svim brojnim zasjedama što mu ih je protivnik postavio, izazivao je divljenje postižući prednost u svim čarkanjima. To je i bio razlog što je senat, kako su se bližili konzulski izbori, odlučio radije pozvati kući drugoga konzula[78] sa Sicilije nego micati Marcela koji se zakvačio s Hanibalom, a kad je taj došao, senat mu naredi neka imenuje Kvinta Fulvija diktatorom.[79]

Diktatora, naime, ne može izabrati ni narod ni senat, nego jedan od konzula ili pretora; izišavši pred narod, imenuje dikatorom onoga koga već misli. Zbog toga se tako imenovani i naziva »diktatorom«; jer »imenovati« Rimljani kažu *dicere*; neki pak drže da se diktator tako zove zato što nikakve odluke ne stavlja na glasanje bilo glasačkim pločicama bilo dizanjem ruke, nego on na temelju svog autoriteta naređuje i

proglašuje[80] ono što odluči; pismene naredbe magistrata Heleni naime, nazivaju *diatagmata*, a Rimljani *edicta*.

25. Ali kad je Marcelov drug u službi, došavši sa Sicilije, htio za diktatora odabrati drugoga i, ne hoteći da mu protiv njegove volje nametnu kandidata, otplovio noću na Siciliju, u toj situaciji narod imenova diktatorom Kvinta Fulvija, a senat pisa Marcelu pozivajući ga neka potvrdi imenovanje. Poslušavši, Marcelo ga proglasi i tako ozakoni volju naroda, a sam bi ponovo izabran za prokonzula za sljedeću godinu.[81] Dogovorivši se s Fabijem Maksimom[82] da Fabije napada Tarent, a da on sam, tukući se s Hanibalom i odvlačeći ga, sprečava da dođe u pomoć Tarenćanima, udari na nj kod Kanuzija[83] i, kako je Hanibal često premještao tabor i izbjegavao bitku, Marcelo se neprestano iznenada pojavljivao i najzad ga, dosađujući mu čarkanjima, izvukao iz njegova opkopa. No premda je ponuđena bitka bila prihvaćena, noć ih razdvoji; sutradan je opet bilo vidjeti Marcela pod oružjem, s vojskom svrstanom u borbeni raspored, tako da je Hanibal u najvećoj muci sakupio svoje Kartažane i zamolio ih da se toga dana iskažu u bitki bolje nego u svima prethodnima. »Ta vidite«, reče im »da poslije tolikih pobjeda niti možemo odahnuti, niti, premda pobjednici, imati mira ako toga čovjeka ne skinemo s vrata.«

Poslije toga se sraze, te dođe do bitke. I čini se da su događaji pokazali da je Marcelov poraz bio posljedica jednog neumjesnog manevra. Kad je, naime, njegovo desno krilo bilo u stisci, naredio je jednoj legiji da se prebaci naprijed; kako je to premještanje izazvalo pometnju u njegovim četama, time je predao pobjedu neprijateljima, a Rimljana pade dvije tisuće i sedamsto. Povukavši se za svoj šanac i prikupivši vojsku, Marcelo reče da vidi mnogo rimskog oružja i rimskih tjelesa, ali nijednog Rimljanina. A kad su vojnici tražili od njega oproštenje, reče da im ga ne daje pobijeđenima, ali da će im ga dati ako pobijede; a sutradan da će se ponovno pobiti da bi njihovi sugrađani čuli za njihovu pobjedu prije nego za njihov bijeg. Poslije tih riječi naredi da se poraženim kohortama odmjeri ječam umjesto pšenice. Zato, premda ih je sva sila bila poslije bitke u rđavu i opasnu stanju, kažu da nije bilo niti jednoga koga Marcelove riječi nisu boljele više od primljenih rana.[84]

26. U osvit dana bila je izvješena grimizna haljina, uobičajen znak za predstojeću bitku, a osramoćene kohorte na vlastitu su molbu zauzimale prvi bojni red, dok su ostalu vojsku vojnički tribuni izvodili pa svrstavali u raspored za borbu. Čuvši to, Hanibal reče: »Herkule, što da se radi s tim čovjekom koji ne zna podnositi ni svoju lošiju ni bolju sreću? Ta on je jedini koji niti daje počinka kad je pobjednik, niti ga uzima kad je pobijeđen, nego ćemo se, kako se čini, vazda boriti s njime jer mu je uvijek povod za smione pothvate i hrabrost u uspjesima i stid u porazima«. Nato se vojske sukobiše; i kako su se momci borili s podjednakim uspjehom, Hanibal naredi da se slonovi postave u prvi bojni red, pa da krenu na rimske legionare. Odmah nastade jak pritisak i pometnja među najisturenijim rimskim jedinicama, kadli jedan od vojnič-

kih tribuna, imenom Flavije, zgrabivši bojni znak, pođe slonovima ususret i, udarajući prvog slona željeznim šiljkom kopljače, natjera ga da se okrene natrag. Naletjevši na slona koji je bio iza njega, životinja smete i njega i ostale koji su nastupali iza. Opazivši to, Marcelo naredi konjanicima da jurišaju najvećom brzinom na zbunjene neprijateljske čete i izazivaju među njima još veći metež. Ovi su u sjajnom napadu sjekli Kartažane sve do njihova tabora, a najveći su pomor među njima padajući izazivali ubijani slonovi.[85] Kažu da ih je izginulo preko osam tisuća; Rimljani su imali tri tisuće mrtvih, a gotovo svi su zadobili rane. I to dade Hanibalu priliku, pošto je noću u miru digao tabor, da se od Marcela odmakne na veliku udaljenost. On ga, naime, nije mogao goniti zbog mnoštva ranjenika nego se laganim marševima uputio u Kampaniju i ljeto proveo u Sinuesi[86] oporavljajući vojnike.

27. Hanibal pak, pošto se istrgnuo Marcelu, imao je svoju vojsku na slobodnu raspolaganju, te je, obilazeći bez straha naokolo, palio svu Italiju; Marcelo zbog toga dođe na rđav glas u Rimu. Njegovi neprijatelji potakoše Publicija Bibula, jednoga od pučkih tribuna, vješta govornika i silovita čovjeka, da ga tuži; sazvavši više puta narod, ovaj ga je pokušavao nagovoriti da Marcelovu vojsku povjeri drugom zapovjedniku, »Jer«, govorio je »Marcelo se, poslije malog vježbanja u ratu, povukao iz njega kao iz rvališta, pa se dao na tople kupke radi njege«. Doznavši za to, Marcelo ostavi vojsku pod nadzorom svojih legata,[87] a sam se vrati u Rim da se brani od kleveta. Ondje nađe na temelju njih već pripremljen sudski postupak protiv sebe. Kad je, stoga, određen dan za suđenje i narod se sakupio u Flaminijevom cirku, Bibul ga, ustavši, optuži, a Marcelo se sam branio kratko i jednostavno, dok su najugledniji i prvi građani jasnim riječima i velikom otvorenošću pozivali narod da se ne pokaže lošijim sucem od neprijatelja osudivši zbog kukavičluka Marcela, koga jedinog od njihovih vojskovođa Hanibal izbjegava i neprestano manevrira da se ne bori s njime zato da bi se mogao boriti s ostalima. Pošto su ti govori bili izrečeni, tužitelj se toliko prevario u svojim nadama u ishod parnice, da je Marcelo ne samo bio oslobođen od optužbi nego, dapače, po peti put izabran za konzula.[88]

28. Preuzevši službu, najprije uguši u Etruriji velik pokret koji je težio za odmetništvom i smiri tamošnje stanovništvo obišavši gradove; kad je zatim htio posvetiti hram što ga je sagradio od sicilskog plijena Slavi i Vrlini, a svećenici ga spriječili smatrajući da u jednom hramu ne mogu biti dva božanstva, poče graditi drugi hram uz prvi, premda ga je ozlovoljavao otpor svećenstva koji mu se činio zlokobnim predznakom. I druga su ga, naime, brojna znamenja smućivala: gromovi su udarili u nekolicinu hramova, a u Jupiterovu su miševi izglodali zlato; pročulo se i da je vo progovorio ljudskim glasom i da se rodilo dijete s glavom slona; i zato su ga gatari, budući da su iz žrtava pomirnica i žrtava za odvraćanje nesreće dobivali zlokobna znamenja, zadržavali u Rimu, premda je žudio i gorio od želje za bojem.[89] Jer nikad nitko nije usplamtio tolikom strašću za nečim koliko taj čovjek za odlučnom bitkom s Hanibalom. To mu je

bio i san noću, i jedini predmet vijećanja s prijateljima i drugovima u službi, i jedino za što se obraćao bogovima: da se ogleda s Hanibalom u otvorenu boju. I čini mi se da bi on bio najvolio da se pobije s njime uz obje vojske zatvorene unutar zidova jednoga grada ili tabora i, da nije već bio obasut obiljem slave i da nije pružio mnoštvo dokaza da se može usporediti s ma kojim vojskovođom po uravnoteženosti i promišljenosti, rekao bih da je pao žrtvom dječačke strasti i slavoljublja koje nije bilo na mjestu kod čovjeka te dobi. Ta bilo mu je preko šezdeset godina petoga konzulata.[90]

29. Pa ipak, pošto su bile obavljene žrtve i svečana čišćenja, što su ih propisivali gatari, krene u rat zajedno sa svojim drugom u službi,[91] te je mnogo uznemiravao Hanibala koji se smjestio između gradova Bancije i Venuzije.[92] Ali Kartažanin nije silazio u ravnicu nego mu, doznavši da konzuli šalju vojsku protiv Epizefirskih Lokrana,[93] postavi zasjedu kod brežuljka Petelije[94] gdje izgibe dvije tisuće petsto Rimljana. To ispuni Marcela bijesnom željom za bitkom i, digavši tabor, dovede svoje trupe bliže neprijatelju.

Bio je između oba tabora brežuljak koji se dao prilično dobro utvrditi, a bio je prekriven svakojakim raslinjem; vidika je bilo sa strmih obronaka na obadvije strane, a vrela vode vidjela su se kako teku nizbrdo. Rimljani su se zato čudili što ga Hanibal, koji je prvi došao do mjesta tako povoljna položaja, nije zaposjeo, nego ga je prepustio svojim neprijateljima. U stvari, njemu se ono činilo dobrim za utaborenje, ali mnogo boljim za postavljanje zasjede; i hoteći ga radije iskoristiti u potonju svrhu, napuni šume i usjekline brojnim kopljanicima i suličarima uvjeren da će mjesto samim svojim prirodnim prednostima privući Rimljane. I ne prevari se u očekivanju: jer odmah se u rimskom taboru mnogo pričalo da treba taj položaj zaposjesti i nabrajahu se brojne strateške prednosti koje će steći nad neprijateljima, osobito ako se tamo ulogore, a ako ne, a ono barem ako brežuljak utvrde. Marcelo, dakle, odluči da odjaše onamo s manjim brojem konjanika da ga razgleda. I uzevši sa sobom svoga gatara, prinosio je žrtvu; kad je pala prva žrtvena životinja, gatar mu pokaže da jetra nemaju glave. Ali kad je žrtvovao po drugi put, glava jetara bila je izvanredne veličine, a i sve je drugo bilo začudo povoljno i učinilo se da se time uklanja bojazan što ju je izazvala prva žrtva. Ali gatari rekoše da ih to još više plaši i smućuje; jer kad se veoma povoljna znamenja pojave poslije veoma nepovoljnih i tmurnih, neobičnost je promjene razlog za sumnje. Ali jer, kako veli Pindar,

Sudbe neće ni vatra ni gvozden zid zadržat',[95]

Marcelo krene iz tabora povevši sa sobom svog druga u službi Krispina, svog sina koji je bio vojnički tribun i ukupno dvjesto i dvadeset konjanika, od kojih nijedan nije bio Rimljanin, nego ostali Etruščani, a četrdesetorica Fregelani[96] koji su Marcelu uvijek davali dokaz svoje valjanosti i odanosti. Kako je brežuljak bio obrastao gustom šumom, jedan je čovjek, smješten na vrhuncu, vršio osmatranje neprijatelja; sam nevidljiv Rimljanima, vidio je dobro rimski tabor. Kad je taj otkrio onima

u zasjedi što se događa, pustivši Marcela koji je dolazio na konju, oni se iznenada podigoše i, opkolivši ga sa sviju strana, izmetahu na nj koplja, udarahu, ganjahu bjegunce i hvatahu se u koštac s onima koji su pružali otpor. A to su bila četrdesetorica Fregelana. I kad su se Etruščani odmah u početku u strahu raspršili, ovi su se, zbijeni na okup, borili braneći konzule sve dok Krispin, pogođen dvama kopljima, ne okrenu konja u bijeg, a Marcelo bi proboden kroz bedro širokim kopljem što ga Rimljani zovu *lancea*. Tako ga sasvim malobrojni preživjeli Fregelani ostaviše gdje je pao i pobjegoše u tabor ugrabivši njegova ranjena sina. Mrtvih nije bilo mnogo više od četrdeset, ali je zarobljeno pet liktora i osamnaest konjanika.[97] I Krispin podlegne ranama poživjevši još par dana. Nesreća poput ove nikad nije zadesila Rimljane koji izgubiše oba konzula u jednome boju.

30. Hanibal je veoma slabo mario za ostale poginule Rimljane, ali kad je doznao da je pao Marcelo, sam istrči na ono mjesto i stade uz mrtvo tijelo; i pošto je dugo promatrao njegovu tjelesnu snagu i vanjštinu, ne izusti ni riječi hvalisanja niti pokaza na licu radost, kako bi to učinio onaj koji je ubio mučna i neugodna neprijatelja nego, začudivši se neočekivanosti njegova konca, skine mu prsten pečatnjak,[98] a tijelo, dolično ukrašeno i časno opremljeno, spali; sakupivši zatim ostatke u srebrnu posudu i stavivši na nju zlatan vijenac, posla je Marcelovu sinu. A kad su neki od Numiđana, namjerivši se na nosioce žare, pokušali da im je otmu, te kako su se ovi odupirali, a oni nastojali da je se u borbi silom domognu, razbacaše Marcelove kosti. Doznavši za to, Hanibal reče prisutnima: »U istinu se ništa ne može uraditi protiv volje božje«, pa kazni Numiđane, ali se više ne pobrine za skupljanje ostataka i njihovo slanje natrag, držeći da je volja nekog boga što je Marcela zadesio onakav kraj i što je na tako čudan način bio lišen ukopa. To je, dakle, izvještaj Kornelija Nepota i Valerija Maksima;[99] ali Livije[100] i Cezar August[101] tvrde da je žara bila donesena Marcelovu sinu i uz velik sjaj pokopana.

Od Marcelovih zavjetnih darova, osim onih u Rimu, ostalo je vježbalište u Katani na Siciliji, kipovi i slike iz Sirakuze smještene na Samotraki u hramu bogova koje nazivaju Kabirima i u Lindu[102] u hramu Atene. Ondje je bio i njegov kip s ovim natpisom, kako tvrdi Posejdonije:

Ovo je velika, stranče, zv'jezda domaje nam, Rima,
Slavnih otaca sin, Klaudije Marcel je to.
Sedam puta za rata vlast je vrhovnu drž'o;
Protivnika je on obilnu prolio krv.[103]

Prokonzulsku je magistraturu, koju je Marcelo vršio dvaput, autor natpisa pribrojio k njegovih pet konzulata. Rod je njegov održao svoju slavu sve do Marcela,[104] nećaka Cezara Augusta,[105] koji se rodio kao sin sestre Cezara Augusta[105] Oktavije s Gajom Marcelom, a umro je mlad obavljajući službu edila u Rimu, kratko pošto se oženio kćeri[106] Cezara Augusta.[105] U njegovu čast i spomen njegova je majka Oktavija posvetila javnu knjižnicu, a Cezar August kazalište, nazvavši ga po Marcelu.

Bilješke

[1] Stoički filozof, pisao je i povijesna djela kao nastavak Polibijeve povijesti. Na Rodu njegova je predavanja slušao Ciceron.
[2] Mart je rimski bog rata. »Marcelo« se izvodi od »Marta« – sumnjiva etimologija. (Marcelo je očito izvedenica od čestog rimskog imena Marko.)
[3] *Ilijada* XIV 86–87, prijevod Maretića i Ivšića (samo što je »nam« u 87. stihu zamijenio s »im« po smislu).
[4] Doslovno: za edila uglednijeg reda, naime za razliku od pučkih edila. Kurulski su bili »patricijski« edili.
[5] Prvi punski rat trajao je od 263. do 241. god.
[6] Keltski Insubri provalili su u Italiju god. 225.
[7] God. 390. Vidi *Kamilo* 19–23.
[8] Lat. *Forum boarium*.
[9] Gaj Flaminije, konzul 223. god., potučen i ubijen u borbi s Hanibalom kod Trazimenskog jezera god. 217.
[10] Ne zna se o kojoj se riječi radi. Picensko je područje ležalo između Ankone i (H)adrije.
[11] Danas Rimini.
[12] Otac glasovite tribunske braće (vidi njihove životopise). Bio je konzul 177. i 163. god. Radi se o njegovu drugom konzulatu.
[13] Predsjedao je narodnoj skupštini prilikom izbora.
[14] Vidi *Numa* 7.
[15] U vrijeme republike *interrex* (»međukralj«) birao se u slučaju da je konzulsko mjesto bilo ispražnjeno smrću ili odreknućem. Obavljao je konzulske funkcije kroz pet dana i, ako je bilo potrebno, imenovao sebi nasljednika. Takvih je *interrexa* mogao biti neograničen broj sve do popunjenja konzulskih mjesta. Vidi *Numa* 2.
[16] To je bilo god. 222.
[17] Prema Polibiju (2, 34), nikakva mira nije bilo, premda su Gali ponudili svoje podložništvo. Konzuli su prodrli u područje Insubra i opsjeli Aceru.
[18] Jupiter Feretrije bio je bog *spolia opima* (»najvećeg, najvrednijeg ratnog plijena«) što ga stječe zapovjednik koji je vlastoručno ubio neprijateljskog zapovjednika. Njegov je hram, čije se utemeljenje pripisivalo Romulu, bio najstariji na Kapitoliju.
[19] Prvi je bio Romul, pobjednik nad Akronom od Kekine, a drugi konzul Kornelije Kos, pobjednik nad Vejaninom Tolumnijem god. 428.
[20] Rimljani su u međuvremenu osvojili Aceru i zatim uznapredovali do Mediolanuma koji su opsjeli. Vidi Polibije 2, 34.
[21] Danas Milano.
[22] Vidi *Romul* 16.
[23] Vidi *Romul* 15 i *Numa* 7.
[24] Bogati, dragocjeni, najvredniji.
[25] Kvirin je ime deificiranog Romula.
[26] As je vrijedio koliko engleski predratni peni ili između 6 i 9 predratnih zlatnih francuskih santima.
[27] Naznaka njegova porijekla ili vrijednosti u grčkom je izvorniku nerazumljiva. Neki to nasumce dopunjuju (»sto«).
[28] Hijeron II (308–226), kralj Sirakuze od 270.
[29] God. 218.

[30] God. 216. Vidi *Fabije Maksim* 15.
[31] Grad u Apuliji, kasnije Canossa u napuljskom kraljevstvu.
[32] Vidi *Fabije Maksim* 19.
[33] Grč. pedagoga: to je bio rob koji je pratio dječake u školu i pazio na njihovo pristojno ponašanje.
[34] Oko 395 predratnih zlatnih dinara ili 450 predratnih zlatnih franaka.
[35] Epizodu s Bantijem (ili Bandijem) pripovijeda i Livije (23, 15, 7–16).
[36] Rimski povjesničar iz Patavije (danas Padova) u 1. st. pr. n. e.; napisao povijest Rima od osnutka.
[37] »Jedva bih se usudio tvrditi« (23, 16, 15). Istina, tu je tekst rimskog povjesničara nesiguran: jedni čitaju 2.300, drugi 8.800.
[38] Lucija Postumija Albina koga su Gali do nogu potukli i ubili god. 215. Vidi Livije 23, 24.
[39] Vidi Livije 23, 46, 1–7.
[40] God. 214. Fabije Maksim bio mu je kolega.
[41] Morali su se povući odande 241. god. prema mirovnom ugovoru s Rimljanima.
[42] Hijeronim je naslijedio svog djeda Hijerona II god. 216: u dobi od 15 godina, a bio je ubijen poslije vladavine od 13 mjeseci.
[43] Vidi Livije 23, 25, 7.
[44] Petoveslarke su sa svake strane imale po pet redova vesala. Taj je tip ratnog broda bio najviše upotrebljavan u drugom punskom ratu.
[45] Vidi glavu 15. Prema Polibiju (8, 6), Marcelo je imao osam petoveslarki povezanih u parove, a na svakom je paru bio postavljen ratni stroj zvan sambuka (»harfa«), platforma koja je vojnike podizala na kruništa i kule opsijedanoga grada.
[46] Arhimed (287–212), najznamenitiji antički matematičar i fizičar.
[47] Eudokso s Knida, astronom i geometar; njegovo zrelo doba pada oko 366. god.
[48] Arhita iz Tarenta (460–365), pitagorejski filozof, slavan kao državni poglavar koliko i kao učenjak.
[49] Mezograf ili mezolab, instrument za udvostručenje kubusa.
[50] Problem srednjih razmjernica sastoji se u slijedećem: zadana su dva pravca **a** i **b**, a treba naći pravce **x** i **y**, tako da je $a:x=x:y=y:b$. To je u vezi s drugim geometrijskim zadacima, npr. s diobom kuta na troje i s konstrukcijom kocke koja je obujmom jednaka paralelopipedu. Ti se problemi ne daju riješiti samo ravnom crtom i krugom, tj. ravnalom i šestarom, pa su pronalazili nove instrumente (poput mezografa) kojima se mogu konstruirati komplicirane krivulje kojima se mogu riješiti takvi zadaci.
[51] Vidi Polibije 8, 5, 3–5 i 9, 2, te Livije 24, 34.
[52] Sambuka je bila nalik na harfu. Vidi glavu 14.
[53] Oko 262 kg. Kao jedinica težine talent je imao oko 26,2 kg.
[54] Vrst hitala (bacača) koji je izbacivao kamenje, olovne kugle i strijele.
[55] Div sa sto ruku i pedeset glava koji je Zeusu pomogao svladati Titane.
[56] Kao kvestor na Siciliji god. 75. pr. n. e. Ciceron je našao taj grob koji su Sirakužani zanemarili i zaboravili (*Tuskulanski razgovori* 5, 64 i dalje).
[57] Megara, grad na istočnoj obali Sicilije sjeverno od Sirakuze, utemeljen 728. od Dorana iz peloponeske Megare na mjestu negdašnje Hible.
[58] Velik portal koji se otvarao kroz šest odvojenih vratnih krila. Heksapile i znače »Šestovraće«.
[59] Vidi Polibije 8, 37 i Livije 25, 23 i dalje.
[60] God. 212. Opsada je trajala gotovo tri godine; vidi Livije 25, 24–31.
[61] Grad u središtu Sicilije, na cesti iz Agrigenta u Katanu.
[62] Velika majka, kretska Rea, često izjednačavana s frigijskom Kibelom. Vidi Diodor 4, 79, 5–7.
[63] Merion, Idomenejev pratilac, kretski junak u *Ilijadi*.
[64] *Grčka povijest* 3, 4, 17.
[65] *Druga pitijska oda*, stihovi 1 i dalje. Taj se izraz odnosi na Sirakuzu.
[66] God. 207.
[67] Vidi *Fabije Maksim* 22.
[68] Iz izgubljene tragedije *Likimnije*; prijevod K. Raca.
[69] Jugoistočno od Rima.
[70] Vidi Kras 11. Kasniji je latinski naziv bio *ovatio* »ovacija«.

[71] Tzv. lustracija. Vršio ju je glavnokomandujući vojske i to je bila prilika za smotru i prebrojavanje vojske.
[72] Prema bakhantskom pokliku »eoi!« (»ijuju!«).
[73] Ne treba ni spominjati da je i ta Plutarhova etimologija, kao i mnoge druge, bezvrijedna.
[74] God. 210.
[75] Toga rimskih dostojanstvenika i zvaničnika.
[76] 27, 2.
[77] U devet sati izjutra.
[78] Marka Valerija Levina.
[79] Taj diktator, Kvint Fulvije Flak, nije imao druge funkcije osim da predsijeda izborima, budući da je ozbiljnost situacije tražila da se konzul Valerije što kraće zadržava u Rimu.
[80] Lat. *dicere*.
[81] God. 209.
[82] Fabije Maksim bio je designirani konzul za god. 209.
[83] Kanuzij, grad u Apuliji, na lijevoj obali Aufidija, na Apijevoj cesti.
[84] Vidi Livije 27, 12 i 13.
[85] Pet ih je bilo ubijeno, prema Liviju 27, 14.
[86] Na Tirenskom moru, kod utoka Vulturne, blizu granice Lacija.
[87] U doba republike podzapovjednik vojske. U kasnije doba zapovjednik legije.
[88] Za godinu 208. Vidi Livije 27, 20.
[89] Vidi Livije 27, 25.
[90] Godine 208.
[91] To je bio Tit Kvinkcije Krispin.
[92] Bancija je u Lukaniji, a Venuzija u Apuliji.
[93] Ti Lokrani, saveznici Kartage, nastavali su istočnu obalu Brutija, sjeverno od rta Zefirija po kome su dobili ime.
[94] Petelija, grad u Brutiju, sjeverno od Krotona, na cesti od Tarenta prema Lokranima.
[95] Iz izgubljene pjesme. Ta je misao veoma česta kod Pindara. Prijevod K. Raca.
[96] Fregele su bile grad u zemlji Volščana na latinskoj cesti, naseobina Latina od god. 328.
[97] Vidi Livije 27, 26 i 27.
[98] Kojim se kasnije služio za varke i krivotvorenja: Livije 27, 28.
[99] Rimski povjesničari. Nepot je u 1. st. pr. n. e. također sastavio (sačuvane) životopise slavnih ljudi poput Plutarha.
[100] Prema Liviju (27, 28) Hanibal je pokopao Marcela na brežuljku gdje je poginuo. Livije je naišao na mnogo protuslovnih izvještaja o Marcelovoj pogibiji (27, 27).
[101] Oktavijan August.
[102] Jedan od tri dorska grada na otoku Rodu.
[103] Elegijski distisi. Prijevod je popravljeni Račev.
[104] Marko Klaudije Marcelo (41–23. god. pr. n. e.) oženio se Julijom god. 25.
[105] Oktavijana Augusta. Ovdje ga Plutarh po običaju naziva samo »Cezarom«.
[106] Julijom.

Usporedba Pelopide i Marcela

1. To je, dakle, ono što nam se učinilo vrijednim bilježenja iz povijesnih izvještaja o Marcelu i Pelopidi. Dok su po naravi i značaju bili gotovo posvema slični – ta obojica su bili i hrabri, i radini, i strastveni, i velikodušni – moglo bi se učiniti da je jedina razlika među njima što je Marcelo u mnogim gradovima koje je pokorio počinio pokolje, dok Epaminonda i Pelopida kao pobjednici nisu nikad nikoga smaknuli niti prodali žitelje gradova u ropstvo. A kažu da Tebanci ne bi bili tako postupali niti s Orhomenjanima[1] da su njih dvojica bila ondje nazočna.

Među njihovim djelima velika su i zadivljujuća Marcelova protiv Kelta, jer je potisnuo jednovremeno toliko mnoštvo konjice i pješadije sa svojim malobrojnim konjanicima – a takvo što ne da se lako naći zabilježeno u izvještajima o nekom drugom vojskovođi – i ubio neprijateljskoga vođu; u sličnoj situaciji Pelopida, prihvativši se istog djela, nije uspio, jer je bio ubijen od tiranina i pretrpio smrt prije nego što je uspio izvršiti svoj naum. Pa ipak, s tim se Marcelovim podvizima dadu usporediti Leuktra i Tegira, najznamenitiji i najveći od bojeva, a ne možemo nijedno Marcelovo, iz zasjede, kradom uspješno izvedeno djelo, staviti uz bok onome što je Pelopida uradio vrativši se iz progonstva i pobivši tirane u Tebi; dapače, čini se da to daleko nadmašuje svaki pothvat izveden varkom i pod plaštem mraka. Hanibal je, istina, bio strašan i opasan neprijatelj Rimljanima, kao što su to nesumnjivo bili i Lakedemonjani u svoje vrijeme Tebancima, ali pouzdana je činjenica da su ovi uzmakli pred Pelopidom i kod Tegire i kod Leuktre, dok Hanibala Marcelo, kako veli Polibije,[2] nije niti jednom pobijedio, nego se čini da je taj čovjek ostao nepobijeđen sve do Scipiona; mi pak vjerujemo Liviju, Cezaru, Nepotu i, od helenskih povjesničara, kralju Jubi,[3] da je Marcelo zadao Hanibalovim trupama poneki poraz i natjerao ih ponegdje u bijeg; ali oni nisu donijeli nikakve velike prevage, već se prije čini da su to bili taktički uzmaci Libijčevi u tim sukobima. Ali ono što je s razlogom i opravdano pobudilo divljenje bila je činjenica da su Rimljani poslije tolikih poraza vojski, pogibija vojskovođa i ujedno potpuna rasula čitava rimskog imperija imali hrabrosti da se s njime ravnopravno hvataju u koštac. Jer je postojao čovjek koji je poslije dugotrajna silna straha i presenećenosti ulio opet u njihovu vojsku borbeni žar i želju da se biju s neprijateljima, nadahnuvši je i osokolivši ne samo na to da baš lako ne ustupa pobjedu nego da je, štaviše, i osporava i častoljubivo nastoji steći – taj je čovjek bio Marcelo; naviknute, naime, da budu zadovoljni ako su

samo bježanjem uspjeli umaći Hanibalu, naučio ih je da crvene od srama plaćajući spas porazom, da se stide ako samo malo uzmaknu, da se grizu ako nisu pobijedili.

2. Budući, dakle, da Pelopida nije kao vojskovođa podlegao ni u jednoj bitki, a Marcelo je od sviju Rimljana svoga vremena postigao najviše pobjeda, moglo bi se možda učiniti prirodnim da mnoštvo uspjeha jednoga čini teškoću da ga se pobijedi jednakovrijednom nepobjedivosti drugoga. Marcelo je, istina, osvojio Sirakuzu, dok Pelopidi to nije uspjelo sa Spartom. Ali mislim da je doprijeti do Sparte i kao prvi od ljudi prijeći s oružjem Eurotu veći podvig nego osvojenje Sicilije, osim ako netko, Zeusa mi, neće reći da taj uspjeh više pripada Epaminondi jednako kao i bitka kod Leuktre, dok Marcelo ni s kime ne dijeli slavu svojih dostignuća. Jer ne samo da je sam zauzeo Sirakuzu i potukao Kelte bez druga u zapovjedništvu, a Hanibalu se suprotstavio kad mu nitko nije htio pomoći, nego su ga dapače svi odvraćali; a on je promijenio izgled rata time što je bio prvi vođa koji je Rimljane usmjerio prema smionoj poduzetnosti.

3. Doista ne mogu hvaliti smrt ni jednoga od njih dvojice; štaviše, žalosti me i ljuti neočekivanost slučaja koji ih je odnio; i divim se Hanibalu što u tolikom broju bitaka da bi se čovjek umorio brojeći ih nije bio čak ni ranjen, a visoko cijenim i Hrisantu u *Kirupediji*[4] koji se uzdignute sablje i spremajući se da udari neprijatelja na dani znak trube za uzmak, pustivši toga čovjeka, veoma spokojno i disciplinirano povukao. Pa ipak, Pelopidi se može oprostiti kako zato što je bio zažaren prilikom koja mu se ukazuje u bitki, tako i zato što ga je ne baš plemenit poriv srca gonio na osvetu; najbolje je, dakako, da vojskovođa pobjeđuje i da čuva svoj život, »ali ako mu je mrijeti, da skonča život junački«, kako veli Euripid;[5] jer na taj način on smrt ne trpi, nego je prije ostvaruje. Pored srdžbe Pelopidine i sam cilj njegove pobjede što ga je imao pred očima, svrgavanje tiranina, nije nimalo nerazložito potakao njegov zalet; ta teško je naći drugo junačko djelo koje obećava tako plemenitu i sjajnu bojnu nagradu. Marcelo pak, kad ga nije tištala velika potreba niti ga je ponio zanos koji često čini da se mimo opasnosti zapostavlja razbor, nesmotreno je srnuo u pogibao, te je zaglavio ne smrću vojskovođe, nego izvidnika ili uhode, bacivši svojih pet konzulata, tri trijumfa, te oteti plijen i ukras pobjednih znakova nad kraljevima[6] pod noge Hispancima i Numiđanima koji su prodavali svoje živote za Kartažane. Stoga su se i sami ti ljudi ozlovoljili zbog svoga uspjeha kad je vrlinom najistaknutiji, utjecajem najmoćniji i slavom najblistaviji Rimljanin uludo zaglavio među fregelanskim izvidnicima.

To se, međutim, ne smije smatrati optužbom protiv tih ljudi, nego ogorčenim i iskrenim prosvjedom njima i njihovoj hrabrosti kojoj su nepotrebno žrtvovali ostale svoje vrline, ne poštedjevši svoga života i životnog daha, kao da ga njihovom smrću gube samo oni sami, a ne još više njihova domovina, prijatelji i saveznici.

Poslije smrti Pelopidi su pogreb priredili saveznici za koje je

poginuo, a Marcelu neprijatelji od čije je ruke pao. Sudbina je prvoga, istina, vrijedna zavisti i sretna, ali bolja je i veća od odanosti, koja uzvraća zahvalnošću, mržnja, koja iskazuje divljenje vrlini koja joj je zadavala muke. Jer ovdje sama krepost prima zasluženu počast, dok su ondje osobna korist i potreba više na cijeni nego vrlina.

[1] Orhomen, drevan i bogat beotski grad, Tebanci su razorili god. 367.
[2] 15, 11, 7, gdje to Hanibal tvrdi pred vojnicima uoči bitke kod Zame (god. 202).
[3] Numidanina, koga je Cezar zarobio poslije bitke kod Tapsa i doveo u Rim, a August mu vratio dio kraljevstva. U Rimu je stekao široko obrazovanje i pisao povijest libijsku, rimsku, arapsku i asirsku.
[4] Ksenofont, *Kirupedija* 4, 1, 3.
[5] U izgubljenoj tragediji.
[6] Sicilskim.

ARISTID

(umro oko 467. pr. n. e.)

1. Aristid, sin Lisimahov, bio je od plemena Antiohovića, a iz općine Alopeke.[1] Što se tiče njegova imovnog stanja, vijesti se razlikuju: po jednima je sav život proživio u krajnjem siromaštvu i poslije smrti ostavio dvije kćeri koje su zbog neimaštine ostale dugo neudate; ali suprotstavljajući se toj verziji, koju navode mnogi, Demetrije Faleranin[2] u svome *Sokratu*[3] tvrdi da zna za imanje u Faleronu koje je pripadalo Aristidu, a na njemu je on pokopan, i dokazima njegova imućnog stanja smatra kao prvo njegovu službu arhonta eponima[4] koju je mogao obnašati samo onaj koji je bio iždrijeban između obitelji čiji je imetak bio procijenjen kao najveći, a njih su nazivali »petstovagancima«;[5] kao drugo, njegovo progonstvo ostrakizmom;[6] ta ni o jednome od siromašnih nije se glasalo crepićima, nego samo o ljudima iz slavnih kuća i onima koji su izazivali zavist ugledom svoga roda; a kao treće i posljednje, činjenicu da je u Dionisovu svetištu kao zavjetne darove za pobjedu ostavio horegove[7] tronošce koje su pokazivali još u naše[8] dane sa sačuvanim ovim natpisom: »Pobijedilo je pleme Antiohovića, Aristid je bio horeg, a Arhestrat je uvježbao kor«.[9]

Ovaj posljednji dokaz, međutim, premda se čini najznačajnijim, zapravo je najslabiji. Jer i Epaminonda, za koga svi ljudi znaju da je bio i othranjen i da je život proživio u veliku siromaštvu, i filozof Platon preuzeli su prilično skupe horegije, prvi sastavljajući kor muškaraca, koji su svirali na fruli, drugi kor dječaka za ditiramb,[10] ali Platonu je novac pribavio Sirakužanin Dion,[11] a Epaminondi prijatelji poput Pelopide. Ta dobri ljudi ne vode bezobziran i nepomirljiv rat protiv poklona prijatelja, nego, dok na darove, primljene da budu pohranjeni i da zadovolje lakomost primaoca, gledaju kao na nedostojne i ponižavajuće, ne odbijaju one, koji potječu od nesebične i dične darežljivosti.

Ipak, što se tiče tronošca, Panetije[12] nastoji pokazati da je Demetrija zavarala identičnost imena: jer od perzijskih ratova, kaže, do kraja peloponeskog rata samo su dva Aristida upisana kao pobjednički horegi, od kojih nijedan nije identičan s Lisimahovim sinom, nego je jedan od oca Ksenofila, a drugi je živio mnogo kasnije, kako dokazuju slova koja odgovaraju alfabetu koji je bio u upotrebi poslije Euklida,[13] kao i dodano ime Arhestrata o kome nema nikakva zapisa u vrijeme perzijskih ratova, dok se za peloponeskog rata njegovo ime kao korskog pjesnika često pojavljuje na natpisima.

Treba, dakle, potanje razmotriti valjanost tog Panetijevog argumen-

ta.[14] Ali progonstvu ostrakizmom podlijegao je svatko za koga se smatralo da nadmašuje mnoštvo ugledom, porijeklom ili rječitošću; jer i Periklov je učitelj Damon[15] bio prognan ostrakizmom zato što se činilo da je oštroumnošću posve izuzetan čovjek. Nadalje, Idomenej tvrdi da je Aristid postao arhontom ne ždrijebom nego izabran od Atenjana.[16] Pa i ako je postao arhotnom poslije bitke kod Plateje,[17] kako je napisao sam Demetrije, sasvim je vjerojatno da je s obzirom na toliku slavu i tako velike uspjehe kakvi su bili njegovi bilo ocijenjeno da je zbog svoje vrsnoće dostojan te časti koju su oni, što su je dobivali ždrijebom, postizali zbog svoga bogatstva. U stvari, Demetrije očigledno živo nastoji ne samo Aristida nego i Sokrata izbaviti siromaštva koje on smatra velikim zlom;[18] ta on tvrdi i za Sokrata da mu je pripadala ne samo njegova kuća nego i sedamnaest mina[19] koje je Kriton[20] davao na zajam uz kamate.

2. Aristid je bio intiman prijatelj Klistena[21] koji je uspostavio red u državi poslije istjerivanja tirana,[22] ali kako se od državnika najvećma ugledao u Lakedemonjanina Likurga i prema njemu osjetio najveće divljenje, prigrlio je aristokratsku politiku[23] i kao protivnika dobio pobornika puka Temistokla, sina Neoklova. Neki tvrde da su se još kao djeca i suučenici od početka u svakoj i ozbiljnoj i neozbiljnoj i stvari i riječi prepirali jedan s drugim te da je upravo ta obostrana netrpeljivost odmah otkrila njihove naravi: Temistoklovu okretnu, smionu i prepredenu koja se svom žestinom lako zalijetala na sve i sva, Aristidovu ustaljenu u čvrstu značaju i postojanu u držanju pravičnosti, a lažljivost, himbenost i obmanu ne dopuštajući ni u šali.

Ali Ariston Kejanin kaže da je njihovo neprijateljstvo poteklo i do tolike se mjere razvilo iz suparništva u ljubavi. Pošto se, naime, obojica zaljubiše u Stesilaja koji bijaše rodom Kejanin, a savršenstvom vanjštine i obličja tijela nadaleko je nadmašivao druge koji su bili u sjaju mladićke dobi, nisu mogli svoju strast s mjerom podnositi, pa niti odbaciti svoju netrpeljivost onda kad je dječakova ljepota stala blijedjeti, nego su se, kao da im je ona bila samo pripremna vježba, odmah bacili na politiku s vatrenim žarom i protivnim opredjeljenjima.

Uključivši se u jedno političko udruženje, Temistoklo je imao ne baš zanemariv oslonac i podršku tako da je, kad mu je netko rekao da će biti dobar vladalac Atenjanima ako samo bude nepristran i jednako postupao prema svima, odgovorio: »Ne sjeo ja nikada na sudački stolac pred kojim neće moji prijatelji imati kod mene nikakvu prednost pred tuđincima«.[24] Aristid je pak išao kroz politiku sam vlastitim putem ponajprije zato što nije htio iz solidarnosti s drugovima činiti nepravde, niti ih ozlovoljavati krateći se da ih njima za ljubav čini, a zatim zato što se, uvidjevši da moć koja potječe od prijatelja mnoge zavodi na počinjanje nepravdi, čuvao takve moći smatrajući da se valjan građanin smije u svojim djelima i riječima pouzdavati samo u poštenje i pravdu.

3. Pa ipak, kako je Temistoklo poduzimao mnoge opasne mjere i u svakom mu se političkom koraku opirao i nastojao ga omesti, Aristid je i

sam bio gotovo prisiljen, dijelom braneći se, dijelom umanjujući utjecaj svog suparnika koji je rastao naklonošću mnoštva, suprotstavljajući se protiv svoga boljeg uvjerenja onome što je Temistoklo nastojao provesti, držeći da je bolje da narodu izmakne poneki probitak nego da njegov protivnik, nadvladavajući u svemu, postane prejak. A najzad, kad se jednom odupro opravdanom Temistoklovom prijedlogu i nadvladao ga, nije se mogao suzdržati, nego je rekao odlazeći iz skupštine da atenskoj državi nema spasa ako i Temistokla i njega ne bace u Baratron.[25] Drugi put opet, kad je iznio pred narodnu skupštinu pismeni prijedlog, prodro je s njime usprkos žestokim napadima opozicije; ali kad ga je predsjedavajući skupštine imao staviti na zaključno glasanje, razabravši iz same rasprave neprimjerenost svog prijedloga, povuče ga prije glasanja. A često je svoje prijedloge podnosio i preko drugih, da Temistoklo iz netrpeljivosti prema njemu ne bi stao na put onome što je bilo za državu korisno.

Sasvim divljenja dostojnom ukazivala se njegova postojanost pri svim obratima političke popularnosti jer se nije uznosio počastima, a mirno je i spokojno podnosio neuspjehe smatrajući da uvijek podjednako treba da pruža svoje državničke usluge državi ne samo besplatno, nego i bez podmićivanja i nagrađivanja slavom. I zato, kako se čini, kad su u kazalištu bili izgovarani jampski stihovi[26] koje je Eshil[27] sastavio o Amfijaraju:[28]

Jer pravedan on želi biť, ne činiť se,
Plod beruć' iz dubòke brazde uma svog,
Iz koje niču savjeti spasònosni,[29]

svi pogledaše u Aristida osjećajući da on tu vrlinu posjeduje najviše od svih ljudi.

4. Imao je silnu energiju da se u interesu pravde odupre ne samo svom dobrohotnom nagnuću i naklonosti nego i srdžbi i mržnji. Pripovijeda se barem da je jednom, dok je pred sudom tužio svog neprijatelja, a suci, čuvši njegovu optužbu, nisu bili voljni niti saslušati optuženika, nego su od predsjedavajućega tražili da se odmah o njemu glasa,[30] Aristid, skočivši na noge, stao zajedno s onim kome se sudilo moliti da ga saslušaju i da mu se dopusti normalan zakonski postupak; a jednom opet, kad je bio obranički sudac dvojici ljudi, a jedan od njih stao govoriti da je njegov protivnik učinio Aristidu mnogo zla, kažu da je rekao: »Kaži mi radije, prijatelju, da li je tebi učinio kakvo zlo; jer ja tebi pravdu dijelim, ne sebi«. Izabran za nadzornika javnih prihoda[31] dokazao je da su ne samo dostojanstvenici, koji su služili zajedno s njime, pronevjerili velike iznose novca nego i oni iz ranijih godina, a osobito Temistoklo:

Muž mudar bje, al' rukom svojom nè vlada.[32]

Zato Temistoklo, skupivši mnogo građana protiv Aristida, stade ga sudski goniti zbog utaje prilikom njegova polaganja računa po isteku roka službe,[33] pa doista ishodi njegovu osudu, kako tvrdi Idomenej. Ali kako su se prvi i najbolji građani u gradu ljutili zbog toga, nije mu samo bila oprošćena globa,[34] nego je i opet bio imenovan da obavlja istu službu.

Pretvarajući se tad da žali zbog svojih ranijih postupaka i pokazujući se blažim, bio je po volji onima koji su krali javna sredstva jer nije vodio nikakve istrage protiv njih, niti je provjeravao njihove račune, tako da su, pretrpavajući se državnim novcima, Aristida kovali u zvijezde i za nj agitirali po narodu, usrdno se trudeći da bude ponovo izabran na tu dužnost. Ali baš kad se imalo o tome glasati, izgrdi on Atenjane: »Ta kad sam vjerno i pošteno obavljao službu u vašu korist, bio sam sramotno i nepravedno osuđen; a sad kad sam prepustio velik dio javnih dobara kradljivcima, o meni se misli da sam divljenja dostojan građanin. Ja se, međutim, više stidim sadašnje počasti nego ranije svoje osude, a ujedno se žalostim zbog vas jer u vašim je očima časnije ugađati nitkovima nego čuvati državni novac.« To rekavši i razotkrivši počinjene krađe, začepi doduše usta onima koji su tada u sav glas svjedočili njemu u korist, ali steče istinsku i pravednu hvalu najboljih građana.

5. Kad je Datis, poslan od kralja Darija tobože da kazni Atenjane za palež Sarda,[35] a stvarno da podjarmi Helene, pristigao s čitavom pomorskom silom do Maratona[36] i stao pustošiti zemlju, od desetorice vojskovođa[37] koje su Atenjani odredili da vode rat uvažavaniji je bio Miltijad, ali drugi je ugledom i utjecajem bio Aristid. I tada, prihvativši Miltijadovo mišljenje o tome da treba zametnuti bitku, nemalo je prirodno da je ono prevagnulo. I kako je svaki vojskovođa držao vrhovno zapovjedništvo naizmjence po jedan dan, kad je vrhovništvo došlo na Aristida, ustupi ga on Miltijadu dajući time pouku svojim sudruzima u zapovjedništvu da nije sramota slušati i slijediti mudra čovjeka, nego je to časno i spasonosno. Ublaživši tako njihovu zavist[38] i navevši ih da budu zadovoljni time što slijede samo jedno mišljenje, i to najbolje,[39] ojača Miltijadov položaj koji je postao snažan jer mu vrhovništvo nije bilo oduzimano u korist ostalih. Sad je, naime, svaki od njih, napuštajući svoje pravo da naizmjence zapovijeda jedan dan,[40] slušao Miltijada.

Kako je u bitki u najveću stisku došla sredina atenskoga bojnog reda gdje su se barbari najduže održali protiv leontidskog i antiohidskog plemena,[41] sjajno su se u boju iskazali Temistoklo i Aristid stojeći u bojnom redu jedan do drugoga. Jer Temistoklo je bio od Leontovića, a Aristid od Antiohovića; a kad barbare, natjeravši ih u bijeg, baciše na lađe i vidješe da oni ne plove prema otocima,[42] nego ih vjetar i more silom tjeraju u dubinu Helade prema Atici,[43] uplašiše se da neprijatelji ne zateknu Atenu bez obrane, pa požuriše prema gradu s devet plemena i stigoše isti dan; Aristid pak, ostavljen kod Maratona sa svojim plemenom kao čuvar zarobljenika i plijena ne iznevjeri svoj ugled, nego, premda su srebro i zlato ležali naokolo u gomilama i premda je bilo raznovrsne odjeće i drugoga blaga neizrecivo mnogo u šatorima i zarobljenim plovilima, niti sam poželje da ga se dotakne, niti dopusti kome drugome, osim ako su se gdjekoji okoristili kriomice od njega; a jedan je od njih bio i Kalija zubljonoša.[44]

Njemu, naime, kako se čini, neki barbarin padne pred noge pomislivši zbog duge kose i svećeničke vrpce oko čela[45] da je on kralj; poklonivši mu se do zemlje i prihvativši ga kao molitelj za desnicu, pokaza

mu veliku količinu zlatnih predmeta zakopanu u nekoj jami. Kalija, ponijevši se kao najsuroviji i najopakiji od ljudi, prisvoji ono zlato, a čovjeka ubije da ne bi odao tu stvar drugima. Odatle kažu da njegove potomke komički pjesnici nazivaju »jamobogatima« podrugljivo nišaneći na mjesto na kojem je Kalija našao zlato.

Aristid odmah potom dobi čast arhonta eponima.[46] Istina, Demetrije Faleranin kaže da je on postao arhontom malo prije svoje smrti i poslije bitke kod Plateje.[47] Ali u službenim popisima arhonata poslije Ksantipida, za čijeg je arhonata Mardonije bio poražen kod Plateje, nije među veoma brojnim imenima moguće pronaći Aristidova imenjaka, dok je neposredno poslije Fenipa, za čijeg je arhonata izvojevana pobjeda kod Maratona, zabilježen arhont Aristid.

6. Od sviju njegovih vrlina za mnoštvo je najuočljivija bila pravednost jer ju je neprekidno i najredovnije primjenjivao. Stoga je, premda siromašan i čovjek iz naroda, stekao najkraljevskiji i najbožanskiji nadimak »Pravedni«; a taj nije poželio nijedan od kraljeva i tirana, nego su uživali da ih nazivaju Gradóbijama,[48] Munjama[49] i Pobjednicima,[50] a neke Orlovima[51] i Sokolovima,[52] zadovoljniji, dakako, slavom koja potječe od sile i moći nego od vrline. Pa ipak, vjeruje se da božanstvo, kojem oni nastoje izgledati srodni i slični,[53] od njih odudara trojako; nepropadljivošću, snagom i vrlinom, od čega je vrlina najuzvišenija i najbožanstvenija. Nepropadljiv je, naime, i prazan prostor i počela,[54] veliku snagu imaju i potresi, i gromovi, i vihori, i poplave, no u pravdi i pravičnosti ima učešća samo ono što misli i rasuđuje.

Zato, kako su i čuvstva što ih većina ljudi[55] osjeća prema božanstvu tri: udivljenje,[56] strah i štovanje, čini se da ljudi osjećaju prema božanstvima udivljenje i nazvaju ih blaženima zbog njihove nepropadljivosti i vječnosti, prepadaju se i plaše ih se zbog njihove suverene vlasti i moći, a ljube, časte i štuju ih zbog njihove pravednosti. No premda imaju takav stav, ljudi ipak žude za besmrtnošću, za koju naša narav nije sposobna, i za moći, a ta je pretežno u rukama sudbine; vrlinu, koja je jedina od božanskih atributa nama dostupna, stavljaju na posljednje mjesto loše rasuđujući, jer život proveden u moći, velikoj sreći i neograničenoj vlasti pravednost čini božanskim, a nepravednost životinjskim.

7. Da se vratimo Aristidu; njemu se desi da je, isprva voljen zbog svog nadimka, kasnije bio predmetom zavidničke mržnje, osobito otkako je Temistoklo među mnoštvo rasturio priču da je Aristid, uništivši sudstvo time što je sam sve presuđivao i izricao pravdu,[57] neopazice uspostavio svoju samovladu kojoj nedostaje još samo tjelesna straža;[58] a sad je valjda i narod, visoko ponesen svojom pobjedom[59] i smatrajući sebe dostojnim najvećega, bio zlovoljan na one koji su se imenom i ugledom uzdizali nad mnoštvo. Tako, sabravši se u grad odasvud, prognaše Aristida ostrakizmom[60] dajući svojoj zavisti zbog slave ime straha od tiranije.

Ostrakizam nije bio kazna za zločin, nego se njime eufemistički zazivalo oslabljivanje i umanjivanje prestiža i moći koji su tištali državu,

a stvarno je bio obzirno ublažavanje zavisti kojim se davalo oduška zlonamjernoj želji da se napakosti ne nanošenjem nekakva nepopravljiva zla, nego udaljavanjem iz grada na deset godina.[61] Ali kad su ljudi niska roda i bezvrijedni počeli bivati podvrgavani toj mjeri, izišla je ona iz upotrebe nakon što je Hiperbol[62] kao posljednji bio protjeran ostrakizmom. A pripovijeda se da je Hiperbola zadesio ostrakizam iz sljedećeg razloga. Alkibijad i Nikija, koji su imali najveći utjecaj u državi, bili su upleteni u međusobni stranački sukob. Pa kako je narod kanio upotrijebiti ostrakizam i bilo je jasno da će na glasačke crepiće napisati ime jednoga od njih dvojice, oni se nagodiše jedan s drugim i združiše obje svoje suparničke stranke, pa postigoše da ostrakizmom bude prognan Hiperbol. Ozlovoljen time, narod, koji je osjećao da je institucija ostrakizma diskreditirana i zloupotrebljena, potpuno je odnemari i zapusti.[63]

Postupak je – da ga naznačimo u glavnim crtama – bio ovakav. Svaki građanin, uzevši crepić[64] i napisavši na nj ime onoga od sugrađana za koga je želio da se udalji iz grada, nosio ga je na jedno mesto na trgu koje je bilo unaokolo ograđeno drvenom ogradom.[65] Arhonti[66] su pak najprije prebrojavali ukupan broj donesenih crepića; ako je zbroj glasača bio manji od šest tisuća, do ostrakizma nije dolazilo; razdijelivši zatim napose glasove po imenima, onoga čije je ime bilo napisano na najvećem broju crepića oglašavali su[67] prognanim na deset godina uz pravo da uživa prihode od svog imetka.[68]

Dok su, dakle, u vrijeme o kojem govorim[69] glasači upisivali imena na svoje crepiće, pripovijeda se da je jedan nepismen i sasvim priprost čovjek, pruživši svoj crepić Aristidu, jer ga je držao za nekog običnog čovjeka iz naroda, zamolio da upiše Aristida. Kad se ovaj začudio i upitao ga zar mu je Aristid učinio kakvo zlo, odgovori: »Nikakvo i čak ne poznam toga čovjeka, ali dosadilo mi je da posvuda slušam kako ga zovu Pravednim«. Čuvši to, kažu da Aristid nije ništa odgovorio, nego je upisao svoje ime na crepić i vratio ga čovjeku. A kad je već odlazio iz grada, uzdigavši ruke prema nebu, pomolio se molitvom suprotnom, kako se čini po pričanju, onoj Ahilejevoj,[70] neka Atenjane nikada ne snađe neprilika koja će prisiliti narod da se sjeti Aristida.

8. Ali kad je dvije godine poslije toga Kserkso prolazio kroz Tesaliju i Beotiju da udari na Atiku, ukinuvši zakon o ostrakizmu,[71] izglasaše zaključak da se po njemu udaljeni mogu vratiti,[72] najviše zato što su se bojali da ne bi Aristid, priključivši se neprijateljima, podgovorio i naveo mnoge od građana da prijeđu k barbarima; ali nisu ispravno prosuđivali tog čovjeka koji je i prije te njihove odluke neprestano poticao i tjerao Helene da se bore za slobodu, a kad je Temistoklo postao vrhovni zapovjednik s neograničenim ovlaštenjima, pomogao mu je u svemu djelom i savjetom, čineći radi općeg spasa najvećeg neprijatelja najslavnijim čovjekom.

Tako je, kad su barbarske troveslarke, dok se Euribijad[73] bavio mišlju da napusti Salaminu, noću isplovile i opkolile uokrug tjesnac i otoke,[74] te ih zaposjele, kako nitko prije njega[75] nije opazio opkoljavanje, Aristid došao s Egine probivši se smiono između neprijateljskih brodova;

došavši još u toku noći k Temistoklovu šatoru i pozvavši ga van sama, reče: »Ako smo razumni, Temistoklo, započnimo sada, odloživši svoje isprazne i djetinjaste stranačke razmirice, spasonosno i plemenito nadmetanje natječući se da spasimo Heladu. Ti kao zapovjednik i vojskovođa, a ja kao tvoj podređeni i savjetnik, jer i sada doznajem da si se ti jedini držao najboljeg rasuđivanja potičući Helene da što brže zametnu odlučnu pomorsku bitku u moreuzima. I dok tvoji saveznici rade protiv tebe, čini se da ti neprijatelji idu na ruku: jer more unaokolo i iza nas već je ispunjeno neprijateljskim brodovima tako da je i za one od naših, koji to ne žele, nastala nužda da budu srčani ljudi i da se bore; nikakav, naime, put za bijeg nije preostao.« Nato reče Temistoklo: »Ne bih bio želio, Aristide, da ti mene u tome[76] nadmašiš, ali ću pokušati da te nadvisim svojim djelima nadmećući se s tim plemenitim početnim korakom«. Pa otkrivši mu ujedno varku što ju je spremio barbarima, pozva ga da uvjeri Euribijada i da mu razloži da je nemoguće spasiti se bez pribjegavanja pomorskoj bitki; u njega je, naime, Euribijad imao više povjerenja.[77] Kad je stoga u vijeću vojvoda Kleokrit Korinćanin[78] rekao Temistoklu da se niti Aristidu ne sviđa njegova zamisao jer prisutan šuti, uzvrati mu Aristid da ne bi šutio da Temistoklo nije izrekao najbolje mišljenje; ali ovako nije uzeo riječ ne iz naklonosti prema tom čovjeku, nego zato što odobrava njegovu zamisao.

9. Zapovjednici helenskog brodovlja raspravljali su, dakle, o tome; a Aristid, vidjevši da je Psitalija, nevelik otočić koji leži u tjesnacu ispred Salamine,[79] puna neprijatelja, pošto u pomoćne barke ukrca najžeđnije boja i najbojovnije od svojih sugrađana,[80] iskrca se na Psitaliji i, zametnuvši bitku s barbarima, sve ih pobi, osim nekoliko uglednika koje žive zarobi.[81] Među njima bijahu tri sina kraljeve sestre Sandauke koje odmah posla Temistoklu; pripovijeda se da su po nekoj poruci proročišta, na poticaj gatara Eufrantida, bili žrtvovani Dionisu Mesožderu.[82] A Aristid je opasavši otočić posvuda teško naoružanim pješacima, vrebao na one koji su bili izbacivani na nj da niti tko od prijatelja propadne, niti tko od neprijatelja umakne.[83] Jer čini se da je najveća bojna vreva i najžešća bitka bila na tome mjestu;[84] zato je na Psitaliji bio postavljen i pobjedni znak.[85]

Poslije bitke Temistoklo, iskušavajući Aristida, reče da je lijepo i ono što su uradili, ali da ostaje još bolje da se uradi: da uhvate Aziju u Evropi otplovivši najvećom brzinom na Helespont i razbivši ondje mostove.[86] Ali kad Aristid, povikavši od negodovanja, zatraži od njega da povuče taj prijedlog i da radije gleda i nastoji kako da najvećom brzinom izbace Međanina iz Helade da se ne bi, zatvoren i bez mogućnosti bijega, od nevolje okrenuo na obranu s tolikom vojnom silom, Temistoklo opet[87] pošalje krišom eunuha Arnaka, jednoga od zarobljenika, naloživši mu da rekne kralju da je on, Temistoklo, Helene koji su se spremali zaploviti da napadnu mostove, uspio od toga odvratiti želeći spasiti kralja.

10. Nato Kserkso, silno se prepavši, odmah požuri na Helespont. Ali je iza njega ostao Mardonije s najboljim trupama, u snazi od oko tristo tisuća ljudi, a on i jest bio strašan protivnik jer se čvrsto pouzdao u svoju

pješadiju prijeteći Helenima i pišući im u tom duhu: »Pobjedili ste svojim pomorskim drvljem ljude suhozemce koji ne znaju rukovati veslom;[88] ali sada je prostrana tesalska zemlja i prikladna beotska ravnica za valjane konjanike i teško naoružane pješake da zametnu boj«.[89] Atenjanima pak posla posebno pismo i poruku od kralja koji je obećavao da će im ponovo podići grad, dati im mnogo novaca i učiniti ih gospodarima Helena ako samo ostanu po strani od rata.[90]

Doznavši za to i prestrašivši se, Lakedemonjani poslaše u Atenu poslanike, moleći Atenjane da žene i djecu otpreme u Spartu, a od njih uzmu hranu za starce; jer velika je bijeda vladala u narodu koji je izgubio i zemlju i grad. Pa ipak, saslušavši poslanike, na prijedlog Aristidov odgovoriše divljenja vrijednim odgovorom u kojem izjaviše da mogu oprostiti neprijateljima što smatraju da se sve može kupiti za bogatstvo i za novac jer ne znaju ni za što uzvišenije od toga, ali da se ljute na Lakedemonjane što vide samo oskudicu i nevolju koja sada vlada među Atenjanima, a zaboravljaju njihovu hrabrost i ljubav prema slavi pozivajući ih da se za Heladu bore samo radi prehrane.[91] Kad je Aristid podnio taj prijedlog odgovora i uveo poslanike u skupštinu,[92] naloži Lakedemonjanima neka kažu svojim sunarodnjacima da ni na zemlji ni ispod nje nema tolike množine zlata koju bi Atenjani primili kao cijenu za slobodu Helena. A Mardonijevim poslanicima reče, pokazavši im sunce: [93] »Dok ono bude putovalo ovim svojim putem, Atenjani će ratovati s Perzijancima zbog zemlje koju su im oni opustošili i hramova koje su im obeščastili i spalili.[94] Povrh toga on predloži da svećenici svečano postave ploče s prokletstvom bačenim na one koji povedu pregovore s Međanima i napuste savezništvo Helena.[95]

Kad je Mardonije po drugi put provalio u Atiku, Atenjani opet pređoše na Salaminu. A Aristid je, poslan u Lakedemon, predbacivao Lakedemonjanima njihovu sporost i nemarnost kojima su ponovo barbarima na milost i nemilost prepustili Atenu, a tražio je da pođu u pomoć onome što je još ostalo od Helade.[96] Saslušavši to, efori su se za dana pokazivali kako se, slaveći svetkovinu, zabavljaju i ne uzimaju stvar ozbiljno; bila je tada, naime, kod njih svetkovina Hijakintija;[97] ali noću, odabravši pet tisuća Spartijata,[98] od kojih je svaki imao kao poslugu po sedam helota,[99] poslaše ih bez znanja Atenjana.[100] A kad je Arisitd ponovo izišao pred njih prosvjedujući, a oni, smijući se, njemu rekli da bunca i da još spava jer je njihova vojska, koja ide protiv stranaca (Perzijance su, naime, nazivali strancima),[101] već u Orestiji,[102] reče Aristid da se šale u nevrijeme obmanjujući prijatelje umjesto neprijatelja. To pripovijeda Idomenej i oni koji se drže njega. Ali u Aristidovu zaključku narodne skupštine ne navodi se kao poslanik on, nego Kimon, Ksantid i Mironid.[103]

11. Izabran vrhovnim zapovjednikom s neograničenim ovlaštenjima za predstojeću bitku, dođe u Plateju[104] na čelu osam tisuća atenskih teško naoružanih pješaka.[104a] Ondje[105] mu se pridruži i Pausanija,[106] glavnokomandujući čitave helenske vojske, sa svojim Spartancima, a pritjecalo je i mnoštvo drugih Helena. Što se barbara tiče, njihovu taboru, koji se

uglavnom protezao duž rijeke Asopa,[107] zbog veličine nije bilo kraja, ali oko prtljage i glavnog štaba podigli su četverougaoni zid kojemu je svaka strana imala dužinu od deset stadija.[108]

Pausaniji i svim Helenima zajedno gatao je[109] Eliđanin Tisamen i nagovijestio im pobjedu ako se budu držali defanzivno[110] i ako ne navale prvi; ali kad je Aristid poslao u Delfe, objavi bog[111] da će Atenjani nadjačati svoje neprijatelje ako učine zavjet Zeusu, Heri Kiteronskoj, Panu i sfragidijskim nimfama i ako prinesu žrtve herojima Androkratu, Leukonu, Pisandru, Damokratu, Hipsionu, Akteonu i Poliidu[112] i ako se opasnosti bitke izlože na vlastitoj zemlji, u ravnici Demetre Eleusinske i Kore.[113] To proroštvo, preneseno Aristidu, stavi ga u nepriliku. Heroji kojma mu je bilo naređeno da žrtvuje bili su, istina, drevni vladari Platejaca, a spilja sfragidijskih nimfi na jednom je od vrhunaca Kiterona, okrenuta zalascima ljetnog sunca, i u njoj je ranije, kako kažu, bilo proročište, te su mnogi od tamošnjih stanovnika bili obuzeti proročkim zanosom pa ih nazivahu »opsjednutima nimfama«.[114] Ali ravnica eleusinske Demetre i okolnost da je pobjeda bila dodijeljena Atenjanima ako budu bitku bili u vlastitoj zemlji pozivala ih je natrag u Atiku i mijenjala mjesto ratnih operacija.

U to vrijeme učini se zapovjedniku Platejaca Arimnestu, kad ga je u snu pitao Zeus Spasilac[115] što su Heleni odlučili činiti, da mu je odgovorio: »Sutra ćemo vojsku odvesti u Eleusinu, gospodaru,[116] i ondje ćemo zametnuti odlučnu bitku s barbarima u skladu s delfijskim proroštvom«. Bog mu je nato rekao da se u potpunosti varaju; jer ovdje, u platejskoj su zemlji, mjesta naznačena u proroštvu i naći će ih ako ih budu tražili. Budući da se to Arimnestu veoma jasno ukazalo, čim se probudio, poslao je po najiskusnije i najstarije od svojih sugrađana i, razgovarajući s njima i istražujući, otkrio je da blizu Hisije,[117] u podnožju Kiterona, ima prastar hram nazivan hramom Demetre Eleusinske i Kore. Odmah uzevši sa sobom Aristida, odvede ga na to mjesto koje je po prirodi bilo veoma prikladno da na njemu postroji pješačku falangu vojska, koja je bila slabija konjaništvom,[118] jer su obronci Kiterona činili rubove ravnice, što su se spajali kod hrama, neprikladnim za konjanike. Tu blizu bilo je i svetište heroja Androkrata, okruženo gajem gusta i sjenovita drveća. A da proročanstvo ne ostane ni u čemu neispunjeno, radi nade u pobjedu Platejci odlučiše, na prijedlog Arimnestov, ukloniti pogranične stupove međaše platejskog područja prema Atici i to zemljište ustupiti Atenjanima tako da se mognu, za Heladu, u skladu s proroštvom, pobiti na vlastitoj zemlji.

Dogodi se, međutim, te ta velikodušnost Platejaca postade tako glasovitom da je i Aleksandar,[119] već kao kralj Azije,[120] mnogo godina kasnije podižući zidove Plateje, dao na olimpijskim igrama[121] objaviti po glasniku da tom milošću kralj uzvraća zahvalnošću Platejcima za njihovu muževnost i veledušje zato što su Helenima za medskoga rata ustupili svoju zemlju i pokazali tako svoju potpunu predanost.

12. Tegejani se, međutim posvadiše s Atenjanima oko mjesta u bojnome redu: zahtijevali su da, kao što je uvijek bio slučaj, budući da

Lakedemonjani drže desno krilo, oni drže lijevo, silno pritom kujući u zvijezde svoje pretke.[122] A kad su se Atenjani ljutili, istupi Aristid[123] te reče: »Ozbiljnost ovog trenutka svakako ne dopušta da se prepiremo s Tegejanima o plemenitu rodu i muževnosti, ali vama, Spartanci, i ostalim Helenima kažemo da se hrabrost niti gubi niti stječe mjestom u bojnome redu; koji nam god položaj dodijelite, nastojat ćemo ga časno držati i braniti ne sramoteći ranije bojeve koje smo bili. Ta došli smo ne da se svađamo sa svojim saveznicima, nego da se borimo s neprijateljima i ne da hvalimo svoje očeve, nego da se sami pokažemo valjanim ljudima u obrani Helade; jer ovaj će boj pokazati koliko koji grad, koji zapovjednik ili koji običan vojnik vrijedi Helenima.« Saslušavši te riječi, članovi ratnog vijeća[124] i zapovjednici povladiše Atenjanima i dodijeliše im drugo[125] krilo.

13. Dok je tako sva Helada lebdjela u nesigurnosti, a položaj Atenjana bio osobito opasan, ljudi iz uglednih i veoma bogatih obitelji, koji su zbog rata osiromašili i vidjeli da je s bogatstvom nestala i sva njihova moć i ugled u gradu, dok su drugi u časti i na vlasti, sastaše se potajno u kući nekog Platejca i urotiše se da sruše demokraciju; ako im pak to ne pođe za rukom štetit će zajedničkoj stvari i izdati je barbarima.

Dok su se u taboru time bavili i već zaveli mnoge, Aristid, doznavši za urotu i uplašivši se zbog kritičnosti trenutka, odluči da tu stvar ne ostavi zanemarenom, a niti da je u potpunosti iznese na javu, jer se nije znalo na koliko će se protegnuti istraga ako joj granicu bude određivala pravda a ne zajednička korist. Od mnoštva urotnika dade stoga uzaptiti nekih osam; i dvojica od tih, protiv kojih je već bio otvoren sudski postupak, a koji su i snosili najviše krivice, Eshin Lamptrejanin[126] i Agesija Aharnjanin,[126] pobjegoše iz tabora;[127] ostale pusti na slobodu pružajući tako onima koji su mislili da još nisu otkriveni mogućnost da se osokole i pokaju, ali natuknuvši im da je rat veliko sudište na kojem se mogu oprati od optužbi iznesenih protiv njih ako budu ispravno i pravo mislili o svojoj domovini.

14. Poslije toga Mardonije iskuša Helene onime čime je mislio da im je najviše nadmoćan – posla na njih, smještene u podnožju Kiterona na utvrđenim i krševitim mjestima, cjelokupno svoje konjaništvo, osim Megarana. Ovi su, njih tri tisuće, bili utaboreni bliže otvorenoj ravnici, te su zato i trpjeli teške gubitke od konjaništva koje je nasrnulo na njih i moglo ih napadati sa svih strana. Stoga žurno poslaše glasnika k Pausaniji tražeći da im dođe u pomoć jer ne mogu sami odoljeti množini barbara. Slušajući tu poruku, a i videći da je logor Megarana zastrt mnoštvom neprijateljskih kopalja i strijela, dok su oni stisnuti na malom prostoru, sam im nije mogao nikako pružiti pomoć protiv konjanika teško naoružanom i tromom spartanskom falangom, ali ostalim helenskim vojskovođama i višim časnicima koji su bili oko njega predloži natjecanje u hrabrosti i želji za slavom ne bi li neki dobrovoljno pristali da se prije ostalih upute u bitku i priteknu u pomoć Megaranima. Dok su drugi oklijevali, Aristid,[128] prihvativši taj zadatak u ime Atenjana, pošalje svoga najrevnijeg četovođu Olimpiodora s tri stotine ljudi izabranih između

onih pod njegovim zapovjedništvom i sa strijelcima[129] pomiješanima među njih.

Kad su se ovi brzo opremili i navalili trkom, Masistije, zapovjednik barbarske konjice, čovjek čudesne hrabrosti i izvanredne tjelesne veličine i ljepote, čim ih ugleda okrene konja protiv njih i napadne ih. Boj između onih koji su napad dočekali i onih koji su navalili bijaše žestok jer su i jedni i drugi gledali u njemu neku vrst pokusa za ishod čitavog rata. Ali Masistija zbaci konj pogođen strelicom, te je on, nepokretan od težine svog oružja, ležao ne mogavši se podići; ni tad nije bio lak plijen Atenjanima koji su nasrtali i udarali po njemu jer je bio oklopljen zlatom, mjedi i gvožđem ne samo po glavi i prsima nego i po udovima;[130] najzad ga netko usmrti udarivši ga kopljačom[131] ondje gdje je na kacigi bio otvor za oko. Vidjevši to, ostali Perzijanci pobjegoše ostavivši njegovo mrtvo tijelo.[132] Veličinu svog uspjeha razabraše Heleni ne po broju mrtvih – palih je, naime, bio malen broj – nego po tuzi barbara. Jer su u počast Masistiju ostrigli i sebe, i svoje konje, i mazge, i jadikovanjem i naricanjem ispunili ravnicu, pokazujući da su izgubili čovjeka bar za samim Mardonijem nadaleko prvoga hrabrošću i utjecajem.[133]

15. Poslije te konjaničke bitke obje se strane suzdržaše od boja dulje vrijeme; gataoci, naime, prema žrtvenim znacima nagovještahu pobjedu podjednako i Perzijancima i Helenima ako se budu držali defanzivno, a poraz ako budu napadali. Najzad Mardonije, kako mu je živeža preostajalo samo nekoliko dana, a Heleni su, budući da su im neprekidno još pridolazili poneki, bivali sve brojniji, nestrpljiv odluči da više ne čeka, nego da, prešavši u osvit dana Asop, iznenada napadne Helene; i u toku večeri dade svojim časnicima lozinku.

Ali oko ponoći čovjek na konju oprezno se približi helenskom taboru; naišavši na stražare, zatraži da Aristid Atenjanin dođe k njemu. Pošto se ovaj brzo odazvao, reče: »Ja sam Aleksandar Makedonski,[134] a došao sam izlažući se najvećoj opasnosti iz naklonosti prema vama da vas ne smete iznenadnost napada tako da se slabije iskažete u borbi. Jer Mardonije će sutra zametnuti bitku s vama ne iz neke dobre nade u uspjeh niti iz smjelosti nego iz neprilika s opskrbom budući da ga i gataoci nepovoljnim žrtvama i proročkim objavama nastoje odvratiti od bitke, a vojska je obuzeta velikom malodušnošću i utučenošću.[135] Ali on nužno mora kušati sreću ili, mirujući, trpjeti krajnju oskudicu.« Rekavši to, Aleksandar zamoli Aristida da zadrži to za sebe i pamti, ali da ne otkrije nikome drugome.[136] Ovaj odgovori da nije lijepo sakriti to do Pausanije – ta njemu je povjereno vrhovno zapovjedništvo – ali drugima neka to ostane tajnom prije bitke, premda u slučaju da Helada bude pobjednica nikome ne smije ostati nepoznata Aleksandrova odanost i hrabrost. Poslije tih riječi makedonski kralj opet odjaše natrag, a Aristid, došavši do Pausanijina šatora, izloži mu čitav razgovor; i poslaše po druge zapovjednike i naložiše im da drže vojsku u pripravnosti jer će biti bitke.

16. Uto Pausanija, kako izvješćuje Herodot,[137] posla Aristidu poruku tražeći da se Atenjani premjeste na desno krilo i svrstaju nasuprot

Perzijancima – bolje će se, naime, boriti budući da imaju iskustva s perzijskim načinom borbe i jer su puni samopouzdanja zbog prethodne pobjede nad njima[138] – a njemu i njegovim Spartancima neka prepuste lijevo krilo gdje će napadati Heleni koji su bili na strani Perzijanaca.

Ostali su atenski zapovjednici smatrali Pausaniju neobzirnim i bezobraznim[139] zato što, ostavivši čitav bojni red nepromijenjenim, samo njih premješta gore-dolje poput helota, izlažući ih udaru najboljih boraca neprijatelja; ali Aristid je tvrdio da u potpunosti griješe ako su se malo prije častoljubivo otimali s Tegejanima o držanje lijevoga krila, a ponosili kad im je bila dana prednost, dok sada, kad im Lakedemonjani dobrovoljno odstupaju desno krilo i u nekom smislu predaju vrhovništvo nad Helenima, niti veselo primaju ugled što ga time stječu, niti smatraju dobitkom to što neće boj zametnuti sa suplemenicima i srodnicima nego s barbarima i prirodnim neprijeteljima.[140] Nato Atenjani veoma pripravno stadoše mijenjati mjesto sa Spartancima; i riječ se mnogo ponavljala idući poput lozinke od usta do usta da im se primiču neprijatelji niti bolje naoružani niti hrabrijega srca od onih kod Maratona, nego s istim štitovima, istim šarenim odijelima i zlatom što pokriva njihova mekušna tijela i nemuževna srca: »dok mi imamo oružje i tijela slična kao naši kod Maratona, a još veću hrabrost uslijed postignutih pobjeda i ne borimo se samo za grad i zemlju kao oni, nego i za pobjedne znakove kao kod Maratona i na Salamini da se ne bi mislilo da su oni[141] zasluga Miltijada i sreće[142] nego Atenjana.«

Oni su, dakle, bili zauzeti zamjenom mjesta u bojnom redu; ali Tebanci, doznavši zato od prebjega, obavijestiše Mardonija. I on smjesta, bilo iz straha od Atenjana ili iz častoljubive želje da se sukobi s Lakedemonjanima,[143] povede mimo bojnog reda svoje Perzijance nasuprot Lakedemonjanima, a Helenima koji su bili s njime, zapovjedi da se postrojavaju protiv Atenjana. Kad je ta promjena u neprijateljskom poretku postala očigledna, Pausanija, vrativši se, stade opet na desno krilo, našto Mardonije opet zauze svoje lijevo krilo našavši se prema Lakedemonjanima kao što bijaše i na početku; i tako dan prođe besposleno. A Heleni, savjetujući se, odlučiše da premjeste tabor na udaljeniji položaj i da zaposjednu mjesto dobro opskrbljeno pitkom vodom[144] jer su im obližnji izvori bili zagađeni i upropašteni od nadmoćne barbarske konjice.

17. Kad je nadošla noć i zapovjednici htjeli povesti svoje trupe na mjesto određeno za taborovanje, mnoštvo nije pokazivalo osobitu spremnost da ide za njima i da se drži borbenog poretka, nego, čim su napustili predašnje opkope, većina pojuri prema gradu Plateji; velik je metež ondje vladao dok su se oni tamo raštrkivali i postavljali šatore bez ikakva reda. A desi se da Lakedemonjani zaostadoše za drugima sami[145] protiv svoje volje; jer Amomfaret, čovjek naprasit i prijatelj opasnosti, odavno žudeći za bitkom i zlovoljan zbog mnogih odlaganja i odgađanja, tada najzad posvema izgubi strpljenje nazivajući pogrdno tu promjenu položaja bijegom i izmicanjem, pa izjavi da neće napustiti svoje mjesto, nego će, ostajući ondje, sa svojom jedinicom dočekati Mardonijevu navalu.[146]

Kad je pak Pausanija, došavši k njemu, rekao da to čini na temelju izglasane odluke Helena u ratnom vijeću, Amomfaret, podigavši rukama velik kamen i bacivši ga pred noge Pausaniji, reče da time on daje svoj glasački kamenčić za bitku,[147] a da ga nije briga za kukavička vijećanja i odluke ostalih. Ne znajući što da radi u toj situaciji, Pausanija posla k Atenjanima koji su već odlazili moleći ih da pričekaju i da pođu zajedno, a onda sam povede ostalu vojsku prema Plateji nadajući se da će tako prisiliti Amomfareta da napusti svoje mjesto.

U tome ih zateče dan, a Mardonije (čijoj pažnji nije izbjeglo da Heleni napuštaju tabor) s vojskom u punom poretku udari na Lakedemonjane uz silnu viku i buku[148] ne očekujući da će biti bitke, nego da će samo Helene pohvatati na bijegu. A malo je nedostajalo da se to i dogodi. Jer Pausanija, vidjevši što se događa, zaustavi svoj marš i naredi da svatko zauzme borbeni položaj, ali mu promakne, bilo od bijesa na Amomfareta, bilo što je bio smeten brzinom neprijatelja, da nije dao znak za boj ostalim Helenima.[149] Zbog toga mu nisu došli u pomoć niti odmah niti kompaktni, nego u malim grupicama i raspršeni kad je već bitka bila u toku.[150]

Kako Pausanija, dajući da se prinesu žrtve, nije dobivao povoljnih žrtvenih znakova, naredi Lakedemonjanima da mirno sjede spustivši štitove pred noge i da čekaju njegove zapovijedi ne braneći se ni od kojega od neprijatelja, a sam se opet dade na prinošenje žrtava. U međuvremenu su perzijski konjanici već napadali; već su i njihovi hici dosizali do Spartanaca i gdjekoji je od njih bio pogođen. U taj čas i Kalikrat, za koga kažu da je bio vanjštinom najljepši i tijelom najveći[151] od Helena u toj vojsci, pogođen strelicom i umirući, reče da se ne tuži na smrt jer je i došao od kuće da umre za Heladu, nego što umire a da nije ni ruku podigao. Doista je bilo strašno to što su proživljavali ti ljudi, ali je čudesno bilo i njihovo vladanje sobom. Nisu se, naime, branili od napadaja neprijatelja koji su ih napadali, nego su, čekajući da im pravi čas označi njihov bog[152] i njihov zapovjednik, podnosili neprijateljske hice i padali na svojim mjestima.

Neki pak tvrde da su na Pausaniju, dok je malo izvan bojnog reda žrtvovao i zazivao bogove, iznenada nasrnuli neki Lidijci, pa stali grabiti i razbacivati žrtveni pribor, a Pausanija i njegovi pratioci, kako nisu imali oružja, pomlatili su ih štapovima i bičevima;[153] kažu da se zato još i sada kao oponašanje tog napada vrši šibanje mladića oko žrtvenika[154] u Sparti i »ophod Lidijaca« poslije toga.

18. Ojađen tom situacijom, dok je gatalac klao žrtvu za žrtvom, Pausanija se okrene prema Herejonu[155] lica okupana suzama i pomoli se, podigavši ruke, Kiteronskoj Heri i ostalim bogovima koji nadziru platejsku zemlju, da im omogući ako već helenima nije suđeno da budu pobjednici, a ono bar da ne izginu prije nego što izvedu kakvo veliko djelo i činom pokažu neprijateljima da su zaratili na ljude hrabre i iskušane u bojevima. Dok je tako Pausanija zazivao bogove, usred njegove molitve ukazaše se povoljni žrtveni znaci i gatalac najavi pobjedu. I pošto je svima bila izdana zapovijed da počnu pružati otpor neprijeteljima, falanga iznenada dobi izgled jednog živog organizma koji se, razjaren, postavlja

na obranu te se nakostriješio,[156] a barbarima se sada nametao zaključak da im predstoji borba s ljudima odlučnima da se bore do smrti. Istaknuvši stoga pred sobom mnoštvo svojih štitova od pletena pruća,[157] zasipahu redove Lakedemonjana strelicama. Ali ovi su nadirali pazeći ujedno da održe zatvorenu falangu,[158] zaletavši se izbijali njihove pletene štitove i obarali brojne Perzijance udarajući ih kopljima u lice i prsa, premda su ovi padali ne bez borbe i srčanosti.[159] Jer su, hvatajući koplja, golim rukama većinu njih slamali i zatim se nimalo mlitavo upuštali u borbu mačevima pa su, služeći se svojim bodežima i kratkim sabljama, trgajući Spartancima štitove i bijući se izbliza, odolijevali dugo vremena.

Atenjani su, međutim, isprva mirovali čekajući Lakedemonjane, ali kad je silna vika onih što su se borili stala dopirati i kad je, kako kažu, došao glasnik od Pausinije objašnjavajući im što se događa, svom brzinom pojuriše njemu upomoć. I dok su napredovali ravnicom prema mjestu odakle je dolazila buka, udariše na nj Heleni koji su bili na strani Međana. A Aristid[160] najprije, ugledavši ih, iziđe daleko naprijed i poviče, zaklinjući ih helenskim bogovima da se uzdrže od bitke i da ne staju na put njima niti da ih ometaju dok hitaju pružiti pomoć onima koji stavljaju život na kocku za Heladu. No kad je vidio da na nj ne obraćaju pažnju i da su se postrojili za bitku, odustavši od toga da ide u pomoć onamo kamo je pošao, sukobi se s ovima, premda ih je bilo oko pedeset tisuća. No većina njih odmah uzmakne i povuče se, pogotovo zato što su i barbari bili daleko,[160a] a pripovijeda se da se najžešća bitka zametnula ondje gdje su stajali Tebanci čiji su prvi i najutjecajniji ljudi tada najgorljivije pristali uz Međane i vodili za sobom mnoštvo ne zato što mu je to bilo po volji, nego jer su živjeli u oligarhijskom uređenju.[161]

19. Kad je tako nastala bitka na dva mjesta, Lakedemonjani prvi potisnuše Perzijance; Mardonija ubije Spartanac po imenu Arimnest udarivši ga kamenom u glavu[162] kao što mu[163] je nagovijestilo proroštvo u Amfijarajevu svetištu.[164] Poslao je, naime, Mardonije onamo jedog Lidijca, a s njim i jednoga Karijca u Trofonijevo proročište;[165] ovome je doista proricatelj prozborio na karijskom jeziku, dok se Lidijcu, pošto je legao u posvećenu prostoru Amfijarajeva hrama, u snu učini da mu je pristupio jedan od službenika boga i naredio mu da otiđe, a kad on nije htio, on mu je bacio u glavu velik kamen tako da se tom čovjeku u snu učinilo da je umro od tog udarca; i to se pripovjeda da je bilo tako.[166] Što se tiče perzijskih bjegunaca, njih Lakedemonjani zatvoriše iza njihovih drvenih zidova.

Malo poslije toga natjeraše Atenjani Tebance u bijeg ubivši u samoj bitki tri stotine najuglednijih i prvih među njima. A kad je nastao bijeg,[167] dođe k njima glasnik javljajući da su barbarske čete, zatvorene iza drvenih zidova, pod opsadom. Tako pustiše da se potučeni Heleni spase,[168] pa pođoše pomagati kod drvenih zidova; i pošto se pojaviše pred Lakedemonjanima, koji su bili posve bespomoćni i neiskusni u osvajanju utvrđenja, zauzeše tabor uz silan pokolj neprijatelja; pripovijeda se da je od tristo tisuća pobjeglo samo četrdeset tisuća s Artabazom.[169] Od onih koji su ušli u boj za Heladu palo je ukupno tisuću tristo i šezdeset ljudi. Od njih

pedeset dvojica Atenjana, svi iz ajantidskog plemena koje se, kako veli Klidem, najbolje borilo; zato su Ajantovići redovno prinosili sfragidijskim nimfama žrtvu što ju je pitijsko[170] proročište naredilo za pobjedu, a trošak za nju primali su iz javne blagajne;[171] Lakedemonjanin je pao devedeset i jedan,[172] a Tegejana šesnaest.

Čudno je stoga što Herodot kaže[173] da su se samo oni[174] pobili s neprijateljima, a od ostalih Helena nitko. Jer i broj palih[175] i nadgrobni spomenici[176] u njihovu čast svjedoče da je uspjeh bio zajednički; i na žrtveniku[177] ne bi bio urezan ovakav natpis da su u boju uzela učešća samo tri grada, dok su ostali mirno sjedili:

Negda Heléni su pobjede snagom, Aresa djelom,
Perzijànce izagnav, za slobodnu Hèladu skupni
Žrtvenik podigli taj Zeusu što izbavi njih.

Ta je bitka bila četvrtog beodromiona po atenskom računanju vremana, a dvadesetsedmoga pamena po beotskom,[178] pa se na taj dan još i sada helensko savezno vijeće okuplja u Plateji i Platejci prinose Zeusu Izbavitelju žrtvu za pobjedu. Ne smijemo se čuditi nepodudaranju datuma kad i danas, gdje je ono što počiva na astronomiji[179] postalo većma egzaktno, razni narodi imaju različite početke i završetke mjeseci.

20. Poslije toga, kako Atenjani nisu htjeli Spartancima prepustiti nagradu za hrabrost niti su njima dopuštali da podignu pobjedni znak,[180] malo je bilo nedostajalo da helenska stvar odmah ne ode u propast u njihovu oružanom rascjepu da nije Aristid obilnim opominjanjem i razlaganjem suspregao svoje drugove u vojvodstvu, a osobito Leokrata i Mironida,[181] i nagovorio ih da odluku o toj stvari prepuste Helenima. Za vijećanja Helena Magaranin Teogiton[182] reče da nagradu za hrabrost treba dati nekom trećem gradu ako ne žele[183] uzbuđenjem izazvati bratoubilački rat; kad je nato[184] ustao Korinćanin Kleokrit, dao je povoda očekivanju da će nagradu za hrabrost tražiti za Korinćane; jer poslije Sparte i Atene Korint je uživao najveći ugled; ali na zadovoljstvo i iznenađenje svih on održa govor u korist Platejaca i posavjetova da se svađi učini kraj tako da se njima uruči nagrada za hrabrost jer ukazivanje časti njima ne vrijeđa ni jedne ni druge.[185] Poslije tih riječi Aristid prvi pristade u ime Atenjana, a zatim Pausanija u ime Lakedemonjana. Tako izmireni, izdvojiše iz plijena osamdeset talenata za Platejce, čime oni obnoviše Atenino svetište[186] i postaviše božičin kip, a hram ukrasiše slikarijama[187] koje postoje još i sada u svoj svojoj svježini; pobjedni pak znak podigoše zasebno Lakedemonjani, a odvojeno opet Atenjani.[188]

Kad su pitali proročište u pogledu žrtava, objavi im[189] pitijski bog da podignu žrtvenik Zeusu Izbavitelju, ali neka na njemu ne žrtvuju prije nego što pogase vatru po svoj zemlji jer je – reče – okaljana od barbara, pa neka je onda zapale čistu sa zajedničkog ognjišta u Delfima.[190] Helenski zapovjednici, dakle, odmah stadoše obilaziti te prisiljavati one koji su imali vatru da je gase, a Euhida, jedan od Platejaca, obećavši da će donijeti vatru od boga što brže bude mogao,[191] dođe u Delfe. Očistivši se i poškropivši se posvećenom vodom,[192] ovjenča se lovorom; uzevši

zatim vatre sa žrtvenika, trkom se uputi natrag u Delfe i stigne prije zalaska sunca prevalivši u jednom istom danu tisuću stadija.[193] Pozdravivši sugrađane i predavši im vatru, odmah se sruši i domala izdahne. Diveći mu se, Platejci ga pokopaše u svetištu[194] Artemide Eukleje[195] ispisavši na njegovu grobu ovaj tetrametar:[196]

Eùhida, u Pît[197] *otrčav, dođe natrag isti dan.*

Eukleju većina naziva i smatra Artemidom,[198] ali neki kažu da je bila kći Herakla i Mirte, Menetijeve kćeri i Patroklove sestre, a da su joj, pošto je umrla djevica, Beoćani i Lokrani iskazivali božanske počasti. Imala je, naime, i žrtvenik i kip podignut na trgu u svkome gradu i mladoženje i mlade prinose joj žrtve prije vjenčanja.

21. Kad je poslije toga bila održana zajednička skupština Helena, podnese Aristid pismeni prijedlog zaključka da se svake godine sastaju u Plateji iz čitave Helade povjerenici i svečani poslanici,[199] a da svake četvrte godine slave svečane igre Eleuterije;[200] također da se drži pod oružjem savezništva helenska vojska[201] od deset tisuća teško naoružanih pješaka, tisuću konja i sto lađa za rat protiv barbara, a da Platejci budu stavljeni pod zaštitu boga[202] kao nepovredivi i posvećeni zato što mu prinose žrtve u ime Helade.

Pošto je to bilo prihvaćeno, Platejci preuzeše da za pale i ondje pokopane Helene prinose svake godine posmrtne žrtve. I to oni čine sve do danas na sljedeći način: šesnaestog dana mjeseca majmakteriona,[203] a to je kod Beoćana alalkomenije, održavaju svečani ophod koji u osvit dana predvodi trubač svirajući znak za napad, a slijede ga kola puna vijenaca od mrčike,[204] crni bik,[205] mladići rođeni slobodni, koji nose žrtve ljevanice od vina i mlijeka u vrčevima, a od ulja i pomasti u žarama[206] – robu, naime, nije dopušteno da se primi ičega što je u vezi s tom službom jer su njom čašćeni ljudi poginuli za slobodu – a iza sviju najviši dostojanstvenik Platejaca[207] kojemu u drugo vrijeme nije dozvoljeno da obuče drugu odjeću osim bijele, a tada, odjenuvši grimiznu halju[208] i uzevši posudu za vodu iz gradskog arhiva, opasan mačem stupa naprijed sredinom grada prema grobovima.

Zatim, zagrabivši vode s izvora, sam pere nadgrobne stupiće[209] i maže ih pomašću pa, zaklavši bika na pogrebnoj lomači[210] i zazvavši podzemnog Zeusa i Herma,[211] priziva valjane ljude koji poginuše za Heladu na objed i na žrtvenu krv;[212] potom, izmiješavši u vrču vino s vodom i izlivši žrtvu, govori: »Napijam[213] ljudima koji pogiboše za slobodu Helena«. Te obrede, dakle, održavaju Platejci još i dandanas.

22. Kad se Atenjani vratiše u svoj grad, Aristid je vidio da oni teže za stjecanjem potpuno demokratskog društvenog uređenja[214] pa, smatrajući s jedne strane da zbog pokazane srčanosti narod zavređuje da se njegovi zahtjevi uzimaju u obzir, a s druge da nije više lako potisnuti[215] njega, koji je bio snažan oružjem i veoma ponesen svojim pobjedama, podnese pismeni prijedlog zaključka skupštini da upravljanje državom bude svima zajedničko i da se arhonti biraju između svih Atenjana.[216]

Kad je Temistoklo[217] jednom pred narodom izjavio da je smislio neki

naum koji se ne može javno izreći, ali je inače koristan i spasonosan za grad, narediše oni neka ga Aristid jedini čuje i zajedno s njime razmotri. A kad je Temistoklo otkrio Aristidu da mu je namjera da spali helensko brodovlje na sidrištu[218] – tako će, naime, Atenjani biti najveći i gospodari sviju – izišavši pred narodnu skupštinu Aristid reče da od čina što ga Temistoklo namjerava izvršiti nema nijednog drugog niti korisnijeg niti nepravednijeg. Čuvši to, Atenjani naložiše Temistoklu neka odustane od svojeg nauma. Tako je narod bio pravdoljubiv; tako i taj čovjek bi narodu odan i puzdan.

23. Kad je, kao strateg,[219] zajedno s Kimonom[220] poslan u rat,[221] vidio da su Pausanija[222] i ostali spartanski zapovjednici omrznuti i napodnošljivi saveznicima, ophodeći se sam prema njima blago i ljubezno i navodeći i Kimona da bude njima prilagodljiv i prijazan na vojnim pohodima, neopazice liši Lakedemonjane vrhovništva ne teškom pješadijom, lađama ili konjanicima nego blagohotnošću i političkim umijećem. Jer kako su Atenjani bili omiljeni kod Helena zbog Aristidove pravičnosti i Kimonove obzirnosti, još ih je većma činila dobrodošlima lakomost i osionost Pausanijina. Ta sa savezničkim je zapovjednicima uvijek saobraćao srdito i grubo, a mnoštvo prostih vojnika kažnjavao je batinama[223] ili ih je, natovarivši im na ramena željezno sidro, prisiljavao da tako stoje po čitav dan. Nitko nije smio prije Spartanaca uzeti stelje[224] ni krmiva niti prići izvoru da uzme vode, nego su sluge bičevima odande tjerali one koji su prilazili. Kad mu Aristid htjede jednom poradi toga predbaciti i opomenuti ga, Pausanija, namrštivši se, reče da nema vremena i ne sasluša ga.

Nato zapovjednici brodovlja i kopnene vojske Helena, a osobito Hijani, Samljani i Lezbljani, pristupajući Aristidu, stadoše ga nagovarati da preuzme vrhovno zapovjedništvo i privede k sebi saveznike, jer se već odavno žele riješiti Spartanaca i prijeći k Atenjanima. A kad je on odgovorio da iz njihovih riječi razabire nužnost i opravdanost njihovih zahtjeva, ali da je za uspostavljanje povjerenja potreban čin izvršenje kojega neće dozvoliti mnoštvu prostih vojnika da opet promijeni strane, u tim okolnostima Samljanin Ulijad i Hijanin Antagora, povezavši se uzajamnom zakletvom, zaletješe se kod Bizantija na Pausanijinu troveslarku koja je plovila ispred ostalog brodovlja zatvorivši je s obje strane. Kad je on, opazivši što su učinili, skočio sa svog sjedišta i gnjevno im zaprijetio da će za kratko vrijeme pokazati da ti ljudi nisu izveli nasrtaj na njegovu lađu nego na svoje vlastite domovine, narediše mu oni neka odlazi i neka bude zahvalan podršci koju mu je sreća pružila u boju kod Plateje; jer jedino još iz obzira prema njoj se Heleni ustručavaju kazniti ga po zasluzi; na koncu, ostavivši ga, otiđoše k Atenjanima.

Tada se doista uzvišena mudrost Sparte očitova na čudesan način. Čim, naime, opaziše da veličina povjerene im vlasti kvari njihove zapovjednike, dobrovoljno se odrekoše vrhovnog zapovjedništva[225] i prestadoše slati vojskovođe u rat jer im je više bilo stalo do toga da im građani budu razumni i vjerni starim običajima, nego da vladaju svom Heladom.

24. Heleni su uplaćivali neku vrst doprinosa za rat i dok su Lakedemonjani imali vrhovništvo, a kako su željeli da se taj rasporedi ravnomjerno po gradovima,[226] zatražiše od Atenjana Aristida i povjeriše mu da, uzimajući u obzir zemlju i prihode, utvrdi doprinose prema pravičnosti i mogućnostima svakoga. A on, premda mu je bila stavljena na raspolaganje tolika moć i premda je na neki način Helada svu svoju imovinu stavila pod upravu njega jedinoga, pođe na taj zadatak siromašan, a vrati se još siromašniji[227] pošto je izvršio procjenu i utvrđivanje doprinosa za svakoga ne samo čist od svakog podmićivanja i pravičan, nego i na radosno zadovoljstvo sviju i primjereno svima. Jer kao što su stari[228] opijevali zahvalnim himnama Kronov vijek, tako su atenski saveznici na isti način hvalili doprinos za Aristidova vijeka koji su nazivali nekakvim zlatnim dobom Helade, a osobito zato što je ne mnogo vremena iza toga doprinos bio udvostručen, a zatim utrostručen. Jer onaj što ga je odredio Aristid iznosio je do četiri stotine i šezdeset talenata;[229] tome je Periklo pridodao gotovo jednu trećinu; Tukidid, naime, veli[230] da je u početku rata[231] Atenjanima od saveznika pritjecalo šest stotina talenata; a poslije Periklove smrti demagozi su, povisujući ga malo po malo, dotjerali do ukupnog iznosa od tisuću tri stotine talenata ne toliko zato što je rat svojom dužinom i obratima ratne sreće postao skup i nametao velike troškove, koliko zato što su zavodili narod na dijeljenje novca za plaćanje kazališnih zabava[232] i na podizanje kipova i svetišta.

Kad je, dakle, Aristidovo ime postalo tako veliko i divljenja vrijedno zbog njegova raspoređivanja doprinosa, pripovijeda se da ga je Temistoklo ismjehivao da ta pohvala[233] ne priliči čovjeku nego kesi u kojoj se zlato čuva a uzvraćao je time ne baš pravom mjerom na jednu Aristidovu otvorenu primjedbu;[234] kad mu je, naime, Temistoklo jednom rekao da je najveća vrlina vojskovođe da unaprijed prozire planove neprijatelja, Aristid reče: »To je doista potrebno, Temistoklo, ali ono što je lijepo i uistinu prava osobina jednog vojskovođe, to je da zna vladati svojim prstima.«

25. Aristid pak veza Helene zakletvom i sam se zakune u ime Atenjana bacivši u more grumenje usijana željeza kao potvrdu svojih zaklinjanja, ali kasnije, kad su prilike, kako se čini, silile da vlada strože, potakne Atenjane da pripišu njemu krivokletstvo, pa da postupaju prema korisnosti okolnosti.[235] I uopće, Teofrast kaže da je taj čovjek, dok je u privatnim poslovima i odnosima sa sugrađanima bio strogo pravedan, u zajedničkim stvarima mnogo puta postupio prema osnovnom cilju države svjestan da ovaj traži i mnogo nepravde. Ta i kad se vijećalo da se novci saveza s Dela prenesu u Atenu[236] protivno uglavljenome, pa su Samljani čak to i predlagali, kažu da je rekao da to nije pravo, ali da je korisno. I kad je najzad uspostavio vlast svoga grada nad tolikim ljudima, ostade siromašan; do kraja života cijenio je slavu svoga siromaštva ne manje od slave svojih pobjeda. To se jasno vidi iz sljedećega. Zubljonoša[237] Kalija bio mu je rođak; kad su ga njegovi neprijatelji sudski gonili tražeći smrtnu kaznu, pošto su u pismenom podnesku dovoljno razložili ono zbog čega su ga optužili, spomenuše pred sucima ovakav nekakav razlog

koji nije pripadao stvari: »Svi znate«, rekoše »da se Aristidu, sinu Lisimahovu, divi sva Helada; što mislite, kakve su njegove domaće prilike kad ga vidite kako se u takvoj prostoj i otrcanoj kabanici pojavljuje u javnosti? Nije li vjerojatno da čovjek koji se smrzava pred očima sviju i gladuje kod kuće oskudijeva u svemu potrebnom za život? Kalija, međutim, koji mu je bratić, a najbogatiji je čovjek u Ateni, mirno dopušta da ovaj zajedno sa ženom i djecom trpi oskudicu, premda se često poslužio njegovim uslugama i mnogo je puta imao koristi od njegova utjecaja.« Videći da suci glasno izražavaju svoje negodovanje najviše zbog te optužbe i da su se ozlojedili na nj, Kalija pozove Aristida tražeći da posvjedoči pred sucima da on, premda mu je Kalija često nudio obilnu pomoć i molio ga da je uzme, nije htio, odgovarajući da njemu većma priliči da se ponosi svojim siromaštvom nego Kaliji svojim bogatstvom; jer moguće je vidjeti mnoge gdje se bogatstvom služe i dobro i loše, ali nije lako naići na čovjeka koji dostojanstveno podnosi siromaštvo; a siromaštva se stide samo oni kojima nije s voljom to što su siromašni. Kad je Aristid posvjedočio istinitost tih Kalijinih riječi, nije bilo nijednoga od onih koji su slušali da nije odlazio kući želeći više da bude siromašan kao Aristid nego bogat kao Kalija. Bilo kako bilo, to je zabilježio sokratovac Eshin.[238] A Platon[239] izjavljuje da je od svih Atenjana, koji su smatrani velikima i znamenitima, taj čovjek jedini vrijedan pažnje: jer Temistoklo, veli Platon, Kimon i Periklo napuniše grad trijemovima, novcem i tričarijama, dok je Aristid upravljao njime imajući vrlinu kao krajnji cilj.

Postoje i jaki dokazi njegove umjerenosti u postupcima prema Temistoklu. Premda mu je taj čovjek ostao neprijateljem gotovo za sve njegove javne djelatnosti i zbog njega bio ostrakizmom udaljen iz grada, kad mu je Temistoklo pružio priliku da mu vrati istom mjerom, budući da je pred narodom bio optužen za veleizdaju,[240] Aristid nije zlopamtio, nego, kad su onoga Alkemon, Kimon i mnogi drugi progonili i optuživali, Aristid jedini niti je učinio niti izrekao išta protiv njega i nije se okoristio nesrećom svog neprijatelja, baš kao što ranije nije zavidio njegovoj sreći.

26. Jedni kažu da je Aristida smrt stigla na Pontu,[241] kamo je otplovio radi javnih poslova; drugi da ga je zadesila u Ateni u starosti, okružena štovanjem i divljenjem sugrađana. No Makedonac Krater kazuje o smrti tog čovjeka otprilike ovo. Poslije Temistoklova progonstva, veli, narod kao da se uzobijestio, pa je proizveo mnoštvo potkazivača[242] koji su, progoneći najodličnije i najutjecajnije ljude, izvrgavali ih zlobi mnoštva koje se uzoholilo svojim blagostanjem i moći. Veli da je kao jedan od ovih i Aristid bio osuđen zbog podmićivanja na tužbu potkazivača Diofanta iz općine Amfitrope, jer da je, kad je određivao doprinose, primio od Jonjana novaca; i nadalje, kako nije bio u stanju podmiriti globu od pedeset mina na koju je bio osuđen, da je otplovio iz grada i umro negdje u Joniji. Ali Krater nije za to pružio nikakav dokaz u obliku isprave, niti osuđujuću presudu niti zaključak o stavljanju pod optužbu, premda mu je običaj da iscrpno bilježi takve stvari[243] i da navodi i one koji izvješćuju o tome.[244]

Svi ostali, da tako kažem, koji ralažu u čemu se sve narod ogriješio o svoje vojskovođe, koji opisuju i opširno pretresaju Temistoklovo progonstvo, Miltijadovo utamničenje, Periklovu globu, smrt u sudnici Pahesa[245] koji se sam ubio na govornici kad je vidio da će ga osuditi i mnogo takvih slučajeva, navode Aristidov ostrakizam, ali nigdje ne spominju takvu osudu.

27. Štoviše, i njegov se grob pokazuje u Faleronu,[246] a za nj kažu da ga je narod podigao jer on nije ostavio sredstava niti za pogrebne troškove. I za njegove kćeri izvješćuju da su se udale iz pritaneja[246a] na javni trošak, pri čemu ih je grad zaručio i izglasao zaključkom svakoj po tri tisuće drahmi kao miraz,[247] dok njegovu sinu Lisimahu[248] narod dade sto mina u srebru i isto toliko jutara vinograda i maslinika, a za svaki mu dan doznači još po četiri drahme na pismeni prijedlog Alkibijadov. Nadalje, kad je Lisimah ostavio za sobom kćerku Polikritu, kako kaže Kalisten, narod izglasa njoj uzdržavanje na javni trošak u opsegu[249] kao u slučaju olimpijskih slavodobitnika. A Demetrije Faleranin, Hijeronim Rođanin, glazbenik Aristoksen i Aristotel – ako doista knjigu *O plemenitu porijeklu* treba uvrstiti među Aristotelova autentična djela[250] – izvješćuju da je Aristidova praunuka Mirta živjela u bračnoj zajednici s mudracem Sokratom koji je, doduše, imao drugu vjenčanu ženu, ali je uzeo k sebi ovu koja je, obudovjela, bila zbog siromaštva u oskudici čak i najnužnijega. Na to je, međutim, dostatan odgovor dao Panetije[251] u svojoj knjizi o Sokratu; Faleranin[252] pak tvrdi u svome *Sokratu* da se dobro sjeća Aristidova unuka Lisimaha,[253] zaista veoma siromašna čovjeka koji se prehranjivao nekom vrstom tablice za tumačenje snova,[254] a sjedio je kod takozvanog Ijakhejona.[254a] Podnijevši pismeni prijedlog skupštinskog zaključka, Demetrije nagovori narod da majci toga čovjeka i njezinoj sestri daje hranarinu od tri obola dnevno; sam pak Demetrije veli da je kao zakonodavac[255] umjesto tri obola doznačio svakoj od tih žena po drahmu.

I ništa se ne treba čuditi da je narod tako vodio brigu o potomcima slavnih ljudi u svome gradu kad su, doznavši da Aristogitonova[256] unuka jadno životari na Lemnu ne mogući se udati zbog siromaštva, dopremili nju u Atenu i, udavši je za čovjeka odlična roda, dali joj imanje u općini Potamu kao miraz. Zato što za tu čovječnost i dobrotu taj grad još i u naše dane daje mnoge primjere, opravdano mu se dive i hvale ga.

Bilješke

[1] Sva je Atika bila podijeljena na općine i za svakog se Atenjanina redovno navodi i pripadnost atičkoj općini rođenja.

[2] Filozof, povjesničar i plodan pisac s kraja 4. stoljeća pr. n. e. Vladar Makedonije Kasandar postavio ga je za upravitelja Atene. Pridjevak Faleranin dobio je po mjestu rođenja, atenskoj luci Faleronu. Djela su mu izgubljena.

[3] Izgubljen Demetrijev spis.

[4] Devetorica arhonata bili su najviši upravno-izvršni dostojanstvenici u Ateni. Po prvome od njih, eponimu, računala se godina njihova službovanja (kao u Rimu po konzulima, u Sparti po eforu eponimu, u Argu po svećenici božice Here, itd.).

[5] Prvi od četiri imovinska razreda po podjeli koja se po predaji pripisivala Solonu. Po starijoj ustavnoj odredbi arhonti su se birali samo između građana prvih dvaju razreda, petstovaganaca i vitezova, a od god. 457. i između građana trećeg razreda (zeugita). Vidi i Solonov životopis.

[6] Progonstvo na deset godina (ali bez konfiskacije imovine!) ako je narod smatrao da nekoga od istaknutih građana treba na neko vrijeme ukloniti iz grada zbog opasnosti od tiranije (samovlašća). Glasali su svi punoljetni građani glinenim crepićima (*ostraka*, odakle i naziv). Ostrakizam nije bio smatran kaznom, nego preventivnom mjerom. U kasnije se doba čak smatrao i nekom vrstom počasti izgnanome.

[7] Koreg je u Ateni bio građanin, redovito imućan, koji je uime svoje file morao na svoj trošak sastaviti, opremiti i uzdržavati kor za dramsko natjecanje. Koreg pobjedničkoga kora, tj. kora koji je sudjelovao u izvođenju pobjedničkih drama, dobio bi kao nagradu tronožac koji bi položio kao zavjetni dar u Dionisovu svetištu. Stavili bi ga na kakav stup ili što slično i ondje (a ne na tronošcu) urezali prigodan natpis. Neobična je ovdje množina »tronošce« – normalna je jednina kao u glavi 4. Vidi i *Nikija* glava 3.

[8] Plutarhove.

[9] Budući da je to redovno radio sam pjesnik (ponekad uz pomoć posebnog tzv. korodidaskala, uvježbavatelja kora), ovo znači isto što i: »Arhestrat je bio pjesnik«.

[10] Zborska lirska vrsta: pjesmu je izvodio u krug poredan zbor od 50 zborista. Čini se (prije svega prema Aristotelu) da se iz ditiramba razvila tragedija.

[11] Šurjak Dionizija Starijeg, sirakuškog tiranina, Platonov prijatelj. Vidi njegov životopis.

[12] Stoički filozof, prijatelj Scipiona Mlađeg, umro 111.

[13] Za arhonta eponima Euklida god. 403. uveden je u Ateni jonski alfabet i njime zamijenjen tzv. staroatički.

[14] Budući da mu nisu pristupačni izvori i dokazi na kojima je Panetije temeljio svoj argument, Plutarh se ograđuje. Za nas je Panetijev argument neoboriv.

[15] Muzičar Damon bio je, prema glavi 4. Periklova životopisa, političar kome je glazba služila samo kao krinka.

[16] Od 508. do 487. arhonte je birala skupština, od 487. birani su ždrijebom. Aristidov arhonat pada u god. 489/8. Moguće je da u to vrijeme izbor za arhonta nije bio vezan za cenzus, iako Aristotel u *Atenskome ustavu* tvrdi da su do 457. arhonti bili birani samo iz dva najimućnija razreda (vidi bilj. 5).

[17] God. 479. Grci su pod vodstvom spartanskoga kralja Pausanije uništili perzijsku vojsku pod Mardonijem.

[18] Da je Aristidov imetak bio prilično malen (doduše Aristid nije bio siromah), nema

nikakve sumnje; dakle, ili je bilo izuzetaka od cenzusa ili je arhont iz 489. bio jedan drugi Aristid.

[19] Jedna mina sadržavala je sto drahmi, a 60 mina činilo je jedan talent. Prema Ksenofontu, Sokrat je osim kuće posjedovao samo 5 mina.

[20] Imućan Sokratov prijatelj po kome je nazvan jedan Platonov dijalog.

[21] O Klistenu vidi *Periklo* 3. Pizistratovići su bili istjerani 510. god., a Klisten je bio arhont 508. god.

[22] Pizistratovih sinova.

[23] Aristidova je politika bila »aristokratska« samo relativno (jednako kao i kasnija Kimonova) utoliko što je on »aristokratske« elemente ustava nastojao prema mogućnostima očuvati.

[24] U 5. glavi, naprotiv, hvali se Temistoklova sudačka nepristranost.

[25] Provalija iza Akropole u koju su bili bacani na smrt osuđeni teški zločinci.

[26] Recitirani dijelovi tragedija (za razliku od pjevanih) bili su pisani gotovo isključivo u jampskim trimetrima; stih počinje nenaglašenim slogom, a sastoji se u pravilu od naizmjenično nanizanih po šest nenaglašenih i naglašenih slogova.

[27] Atenski tragički pjesnik (oko 525. do oko 456. god.).

[28] Mitski vladar Arga i slavni vidjelac; sudjelovao u legendarnom pohodu »sedmorice« na Tebu i pritom zaglavio; po tradiciji je jedini od sedmorice vođa napadača bio razuman i bogobojazan.

[29] »Sedmorica protiv Tebe« 594–592. god. No kod Eshila stoji u prvom stihu »najbolji«, a ne »pravedan«. U toj zamjeni i jest poanta anegdote koja cilja na Aristida »Pravednoga«. Ta je tragedija, uostalom, bila izvedena god. 467. kad je Aristid već bio umro.

[30] Taj nezakonit postupak nije bio rijetka pojava i tužitelji su se često njime služili stavljajući sucima takav zahtjev.

[31] Takva je služba postojala tek od vremen Aleksandra Makedonskog (Velikog), a u 5. stoljeću je nije bilo. To pokazuje da je anegdota izmišljena.

[32] Jampski trimetar iz neke izgubljene tragedije (Euripidove?). Izvorno se odnosio na nekoga koji se u bijesu ne zna svladati, a ovdje se aludira na nečije »duge prste«.

[33] Svaki je javni funkcionar po isteku roka službe morao položiti račun o svom financijskom poslovanju, a tom je prilikom svatko mogao istupiti protiv njega kao tužitelj.

[34] Kazna za pronevjeru bila je naknada desetorostrukog iznosa.

[35] Za ustanka maloazijskih grčkih jonskih gradova protiv Perzijanaca miletski je tiranin Aristagora, kome su Atenjani bili saveznici, zauzeo i spalio Sard, sjedište satrapa Lidije.

[36] God. 492.

[37] Iz svakog plemena (file) po jednoga.

[38] Prema Miltijadu.

[39] Miltijadovo.

[40] Prema Herodotu, učinili su to atenski vojskovođe (stratezi) na vlastitu inicijativu.

[41] Dvije od deset atenskih »fila«, plemena na koja su bili tradicionalno podijeljeni svi atenski građani. Solonovom je diobom na imovinske razrede (bilj. 5) bila ta starija rodovska podjela zamijenjena podjelom po cenzusu.

[42] Kikladima, na putu prema Maloj Aziji.

[43] Prema Herodotu, Datis je namjerno poveo brodove oko rta Sunija da zatekne Atenu bez obrane.

[44] Njegova je obitelj imala nasljedno pravo nošenja zublje pri eleusinskim misterijima (što je bila vrlo važna funkcija u obredima), a to je značilo da je bila bogata i ugledna.

[45] Perzijanci su nosili dugu kosu, a vrpcu oko čela smatrao je kraljevskim dijademom.

[46] God. 489/8. Ali nema dokaza da je to bio taj Aristid.

[47] God. 479/8.

[48] Demetrije Poliorket ili Gradobija (Osvajač ili Opsjedatelj Gradova), sin Antigonov, osvojio je Salaminu na Kipru novim ratnim strojevima i odatle mu nadimak (vidi njegov životopis).

[49] Ptolemej *Keraunos*, kralj Makedonije poslije Demetrija i ubojica Seleuka I Nikatora, kralja Sirije.

[50] Seleuk *Nikator*.

[51] Pir *Aetos*, kralj epirski (vidi životopis).

[52] Antioh Hijeraks, brat Seleuka II Kalinika.

[53] Dovoljno je sjetiti se Aleksandra Velikog, pa Antioha Velikoga kome je pridjevak bio *Theos (Bog)*, kult kojih je stvarno postojao kod podanika i manje moćnih susjeda.
[54] Prazan prostor imao je važnu ulogu u Epikurovoj filozofiji. Praelementi su kod Epikura atomi.
[55] Jer za mudrace, koji su u manjini, barem strah ne dolazi u obzir.
[56] U izvorniku zapravo: divljenje i ujedno želja za izjednačavanjem s njime.
[57] Time, naime, što je u svakom sporu on bio sudac i arbitar.
[58] Kao vanjski znak.
[59] U perzijskim ratovima.
[60] Glasalo se glinenim crepićima *(óstraka)* pa odatle naziv toj preventivnoj mjeri za očuvanje demokracije (v. bilj. 6).
[61] Stvarno je po zamisli Klistena, koji je uveo ostrakizam, njime trebalo u zametku gušiti pokušaje uvođenja tiranije. Tako ga tumači Aristotel u 22. glavi *Atenskog ustava*.
[62] Atenski demagog prosta porijekla koji je svojom drskošću postigao određen utjecaj. Prognan je bio oko god. 417, a 411. smaknuli su ga oligarsi otoka Sama (vidi *Alkibijad* 13 i *Nikija* 11).
[63] Iako zakon o ostrakizmu nije nikad bio formalno ukinut.
[64] Grčk. *óstrakon*. Pri arheološkim iskapanjima bili su nađeni takvi crepići s ispisanim imenima Alkmeonovića Megakla (prognan 487/6. god.) i Periklova oca Ksantipa (prognan 485/4 god.).
[65] Ograđeni je prostor imao prema broju fila (plemena) 10 ulaza i isto toliko odjeljaka.
[66] 9 arhonata koji su zajedno s Vijećem Pet stotina ravnali postupkom.
[67] Preko glasnika.
[68] Ostrakizam nije povlačio konfiskaciju imovine kao obični zločini (veleizdaja, krvni delikti i sl.).
[69] God. 483/2.
[70] U *Ilijadi* I 407–412.
[71] Dakako, ne za stalno, nego samo za tu prigodu.
[72] U *Temistoklu* 11 dodao je Plutarh »privremeno«.
[73] Spartanac, vrhovni zapovjednik grčke vojske.
[74] Tjesnac između otoka Salamine i atičkoga kopna, te otočiće u tjesnacu.
[75] Herdotov izvještaj o tim događajima razlikuje se od Plutarhova ovdje i u žiotopisu Temistoklovu.
[76] Naime, da prvi pružiš ruku pomirnicu.
[77] Nego u Temistokla.
[78] Kod Herodota Kleokrat je korintski zapovjednik kod Plateje, a kod Salamine bio je to Adimant. Vjerojatnija je i Herodotova verzija da je Aristid samo izvijestio vojskovođe i onda odstupio.
[79] Neprecizno, jer je Psitalija ležala ispred južnog izlaza iz moreuza. Čitavu epizodu Herodot prebacuje u vrijeme poslije bitke, što je logičnije i vjerojatnije.
[80] Na obali Salamine bili su postrojeni atenski hopliti (teško naoružani pješaci, inače temeljni rod grčke vojske); vidi Herodot, glava 95. osme knjige.
[81] Prema putopiscu Pausaniji, bilo ih je oko 400, a prema pjesniku Eshilu, bili su to sve Perzijanci, što je moralo njihov gubitak učiniti Kserksu osobito bolnim.
[82] Drugačije o tome govori Plutarh na odgovarajućem mjestu Temistoklova životopisa. Pridjevak »Mesožder« dobio je Dionis zbog divljih orgija u kojima su bakhantkinje trgale i jele sirovo meso, a moguće je da su mu nekoć bile umjesto životinjskih prinošene i ljudske žrtve.
[83] Iz istog su razloga Perzijanci prethodno iskrcali svoje vojnike na otočić.
[84] Zato što su, prema Herodotu, Perzijance, koje su u bijegu gonili Atenjani, ondje dočekali i napali Eginjani.
[85] Svakako za pobjedu na tome mjestu. Inače, pobjedni znak za pobjedu u pomorskoj bitki bio je postavljen na Salamini.
[86] Dva mosta od povezanih brodova i nabacane zemlje. Prema Herodotu, Temistoklo je to ozbiljno predlagao, a usprotivio se Euribijad a ne Aristid.
[87] Vidi *Temistoklo*, glava 16.
[88] Kserksovu su mornaricu činili Egipćani, Feničani i njemu pokorni jonski (maloazijski) Grci. Mardonije se oslanjao na hrabrost i ratnu vještinu Perzijanaca koji su bili ratnici na

glasu. Danas se, međutim, smatra da je navedena brojka od 300.000 daleko pretjerana (tako i kod Herodota) i da je Mardonije mogao imati tri do deset puta manji broj vojnika.

[89] To je pismo zacijelo fiktivno. Herodot ga ne spominje, ali otprilike jednak sadržaj ima kod njega Mardonijev govor pred Kserksom poslije salaminskog poraza.

[90] Dakle, ako ostanu neutralni. Kod Herodota tu poruku prenosi makedonski kralj Aleksandar i ona je nešto skromnija.

[91] Tj. kao da to Atenjani ne bi i inače činili i iz drugih razloga.

[92] Oni su za vrijeme rasprave čekali vani.

[93] Teatralna gesta; Herodot je ne spominje.

[94] Perzijanci su osobito bjesnili protiv hramova i kipova bogova jer toga njihova religija nije poznavala.

[95] I kasnije je glasnik prije početka rada svake narodne skupštine bacao prokletstvo na one koji su pregovarali s Perzijancima.

[96] Atenjani su zatražili od Spartanaca da odmah pođu u Beotiju ususret Perzijancima, ali su ovi odugovlačili s time.

[97] Jedna od glavnih svetkovina Spartanaca. Svetkovala se tri dana u Amikli, staroj prijestolnici Lakedemona, u čast Apolonu i lijepom dječaku Hijakintu koga je on nehotice ubio hicem diska. Drugi je dan svetkovine bio ovdje, kao i inače u Grka, dan najvećeg veselja i raspojasanosti.

[98] Pravih, punopravnih Spartanaca.

[99] Državnih robova. Obično je svaki hoplit (teško naoružani pješak) imao uza se po jednoga lako naoružanog slugu; kod Spartanaca to je bio helot. Ovdje ih je bilo daleko više. Kako je uz to bilo poslano 5000 perijeka (doseljenika u Spartu koji nisu imali građanska prava, ali su uživali inače slobodu i imovinsku nezavisnost) s 5000 slugu, ukupno je Sparta digla na noge 50.000 ljudi.

[100] Prema Herodotu, oni su deset dana svaki put govorili poslanicima neka ponovo dođu slijedećeg dana.

[101] Tako su Spartanci nazivali negrčke neprijatelje: usp. lat. *hostis*, izvorno također »stranac«.

[102] Mjesto u Arkadiji, podno planine Menale.

[103] Plutarh griješi: poslanstvo o kome se ovdje govori uslijedilo je mnogo kasnije, a Ksnatip nije mogao sudjelovati u njemu jer je bio na čelu atenske flote. Poslanstvo na temelju skupštinskog zaključka, koje Herodot ne spominje, pratilo je spartanske poslanike koji su se vraćali kući. Kimon je bio sin Miltijadov (vidi životopis), a Ksantip otac Periklov (vidi životopis ovoga potonjeg). O Mironidu vidi 20. glavu.

[104] Bilo je to u proljeće god. 479. Plateja je grad u Beotiji (srednja Grčka, sjevernije od Atike).

[104a] Hoplita. To je bio osnovni rod grčke vojske. Konjica je, osim u ravničastoj Tesaliji, te donekle u Beotiji, bila od znatno manje važnosti.

[105] Prema Herodotu, združili su se obojica već u Eleusini, atičkome mjestu blizu korintske prevlake.

[106] Spartanski kralj. Samo se sobom razumijevalo da zapovjednik Spartanaca bude i vrhovni zapovjednik čitave vojske.

[107] Asop je dijelio tebansko područje od platejskoga. Tabor Perzijanaca bio je na lijevoj, tebanskoj strani.

[108] Oko 1770 metara.

[109] Prije bitke gatari su po utrobi žrtvene životinje proricali ishod i nijedan se vojskovođa ne bi usudio započeti boj bez povoljna predznaka (znamenja).

[110] Prema Herodotu, isto je Mardoniju savjetovao njegov gatalac Hegesistrat.

[111] Apolon. O onome što slijedi Herodot ne zna ništa.

[112] Hera je bila glavno božanstvo u Plateji; na vrhu gore Kiterona njoj i Zeusu u čast svetkovala se velika svetkovina. Pan je općenito bog samotnih planina i žala. Sfragidijske nimfe ili nimfe proročice dobile su svoje prvo ime po spilji Sfragidiji na Kiteronu. O nabrojenim se herojima malo zna; jedino je Akteon, unuk Kadma, mitskog osnivača Tebe, poznat kao lovac koga je Kentaur Hiron učio lovu. Njega su, pretvorena u jelena, rastrgali na Kiteronu vlastiti lovački psi, a to mu je bila kazna što je uvrijedio Artemidu.

[113] Perzefona; kultno ime u eleusinskim misterijima bilo joj je Kora (»djevojka, kći«).

[114] Grč. nimfolepti.

[115] Ili Osloboditelj; oboje su česti Zeusovi pridjevci. Vjerojatno je prikaza sama sebe tako označila da pokaže Arimnestu svoju naklonost.
[116] Tako su se Grci obraćali svojim bogovima.
[117] Hisije su mjesto istočno od Plateje. Međutim, prema Herodotu, nalazio se taj hram nedaleko same Plateje gdje se odigrao odlučni boj između Perzijanaca i Lakedemonjana.
[118] Grci uopće nisu imali konjaništva jer su njihova konjanička plemena, Tesalci i Tebanci, stali na stranu Perzijanaca.
[119] Makedonski ili Veliki, sin Filipov.
[120] God. 331–330. Bilo je to nakon bitke kod Arbele (vidi *Aleksandar*, glava 34). Plateju su srušili Tebanci po drugi put 379. god., a poslije njihova pada god. 335. zaključili su pobjednički saveznici da se Plateja obnovi.
[121] God. 330.
[122] Kao argument za njih u nastalome sporu. Mjesto na lijevom krilu bilo je najuglednije poslije onoga na desnome. Stvarno su Arkađani iz Tegeje, pošto su tek nakon dugih borbi priznali vrhovništvo Spartanaca, stekli pravo na tu počast i uporno ga uvijek branili.
[123] Herodot ne spominje ime atenskoga govornika koji, međutim, također nabraja novija i starija velika djela Atenjana.
[124] Tj. vojskovođe pojedinih gradova i državica. Kod Herodota »poviče sva vojska L a k e d e m o n j a n a«, itd.
[125] Lijevo. Bilo je prirodno da Lakedemonjani kao najmoćnije grčko pleme budu na desnom krilu.
[126] Prema nazivima dema (općina) kojima su pripadali. Herodot o cijeloj toj uroti ne zna ništa.
[127] Zacijelo su ih svjesno pustili da pobjegnu kako bi se izbjegao skandal suđenja.
[128] Herodot i ovdje govori samo o Atenjanima i ne navodi imena.
[129] Kao strijelci služili su u vojsci pripadnici četvrtog, najnižeg imovinskog razreda *teta* (»nadničara«).
[130] Plutarh nepotrebno pretjeruje: po rukama i nogama nije se udaralo. Prema Herodotu, Masistije je imao ispod haljine pancirni oklop od zlatnih ljusaka.
[131] Donji kraj drška koplja (kopljače) imao je željezni šiljak. Za samu oštricu koplja otvor na kacigi bio je premalen.
[132] Prema Herodotu, Perzijanci su napustili Masistijevo tijelo tek nakon žestoke borbe i pošto su Atenjani dobili pojačanje.
[133] Tako i Herodot.
[134] Aleksandar I, sin Aminte, umro 464. god. Službeno je bio saveznik Perzijanaca, pa je ranije prenio Mardonijevu poruku Atenjanima s kojima je bio u osobito dobrim i bliskim odnosima.
[135] Objašnjava zašto se Mardonije ne nada uspjehu.
[136] Cio taj razgovor ispleo je Plutarh iz Aleksandrova govora kod Herodota zato da zaposli Aristida. Aleksandrovo je traženje održavanja tajnosti bilo besmisleno jer je barem Pausanija morao biti obaviješten da bi Aleksandrovo upozorenje uopće imalo efekta.
[137] IX 46, gdje se, međutim, opet govori samo o atenskim zapovjednicima bez spominjanja imena.
[138] Kod Maratona.
[139] Kod Herodota oni su naprosto pristali.
[140] Po grčkom shvaćanju, barbari (Negrci) bili su Grcima neprijatelji po samoj prirodi.
[141] Pobjedne znakove.
[142] Miltijadova je zasluga maratonska pobjeda, a salaminska je zasluga sreće.
[143] Herodot navodi samo taj drugi razlog, a on je i mnogo vjerojatniji.
[144] Tzv. »otok« pred Platejom.
[145] Stvarno su Tegejci ostali uz njih i sudjelovali u kasnijoj bitki.
[146] Amomfaret je bio član ratnog savjeta, ali kako slučajno nije bio na sastanku na kojem je odlučeno premještanje tabora, nije znao za razlog tome.
[147] Kako nije bio nazočan kod glasanja, on sada naknadno glasa!
[148] Po svom običaju. Već kod Homera Trojanci (azijski narod) »su išli uz graju i zveku« (*Ilijada* III 2).

[149] Plutarh se uzalud trudi da ublaži krivicu ostalih Grka (koju spominje Herodot): oni su bili predaleko odmakli da bi ga mogli čuti, a Pausanija i nije znao gdje su.
[150] Slučajno su čuli zvukove bitke i pomalo se – po Herdotu – vraćali kad su Perzijanci već bježali.
[151] Ljepota se povezuje s veličinom već kod Homera.
[152] Preko povoljna žrtvenog znaka.
[153] Od žrtvenih životinja. Čitava ta anegdota, o kojoj kod Herodota nema ni spomena, nespretno je smišljen pokušaj objašnjavanja nekih postupaka za spartanske svetkovine Ortija.
[154] Radi se o žrtveniku Artemide Ortije na čijem su žrtveniku jednom godišnje do krvi bili šibani mladići koji su postali punoljetni (18. godina). Praktičan je razlog bio da otvrdnu na boli i eventualno mučenje od neprijatelja, a stvarni vjerojatno onaj što ga navodi već putopisac Pausanija (iz 2. stoljeća, u *Putopisu Grčkom*): da je to ostatak negdašnjeg običaja prinošenja ljudskih žrtava. Svakako je to bilo mnogo starije od platejske bitke. Stari izvještaji kažu da su mladići čak radije umirali nego ispustili i najmanji jauk.
[155] Herinu hramu. Nalazio se pred Platejom.
[156] Usporedba se prvenstveno odnosi na naperena koplja.
[157] Načinili su nešto poput zaštitna zida protiv grčkih kopalja.
[158] Povezan niz hoplita (teško naoružanih pješaka) u stavu »štit do štita«.
[159] I Herodot hvali hrabrost Perzijanaca (IX 61).
[160] I o tome nema ništa kod Herodota, nego se čini da je Plutarhov dodatak.
[160a] Pa ih nisu mogli vidjeti.
[161] Teba je tada bila pod uzurpiranom vlašću nekolicine ljudi koji su se htjeli učvrstiti pomoću Perzijanaca (Tukidid 3, 62). Tako su barem Tebanci kasnije nastojali opravdati svoju ondašnju izdaju Grčke.
[162] Dakle na način Homerovih epskih junaka. O tome i o proroštvu koje se dalje spominje Herodot ne zna ništa.
[163] Mardoniju.
[164] Amfijaraj, slavni vidjelac koji je zaglavio u pohodu »sedmorice« na Tebu, imao je u Oropu, na granici Beotije i Atike, kao i pokraj Tebe proročišta gdje se proricalo po snovima. Onaj koji je tražio odgovor legao bi u hramu na krzno zaklana ovna i čekao proročki san. Kako Herodot priča (VIII 133 i dalje), Mardonije je bio poslao prethodne zime Karijca Misa u grčka proročišta i taj je posredstvom podmićivanja jednog Netebanca tražio odgovor i od tebanskog Amfijarajevog proročišta. O rezultatu Herodot ne govori.
[165] Hram Apolona Ptoosa na tebanskom području gdje je proročke odgovore davao jedan prvosvećenik ili prvogatalac. Po Herodotu, i onamo je Mardonije poslao Misa.
[166] Prijelazna formula u pripovijedanju kao kod Herodota.
[167] Podrazumijeva se: mogli su ih pobiti još mnoge, ali nisu jer...
[168] Tebanci su pobjegli u svoj grad (Herodot).
[169] I Herodot veli da ih, osim 40.000 koji su još u pravi čas umakli s Artabazom, nije ostalo na životu niti 3000 (IX 70).
[170] Delfijsko.
[171] Tu je žrtvu trebala prinositi država, ali sâmo je izvršenje pripalo kao počast najhrabrijoj fili (plemenu).
[172] Misli prave Spartance, ne računajući perijeke.
[173] IX 85. U glavi 69. kaže Herodot da su se ostali Grci pojavili tek poslije izvojevane pobjede pri čemu je prigodom jednog napada tebanske konjice izginulo još 600 Megarana i Flijunćana.
[174] Atenjani, Spartanci i Tegejani.
[175] Kod Herodota 759, čemu treba pribrojiti lakedemonske perijeke i lake oružanike.
[176] Herodot kaže da su grobovi ostalih gradova kod Plateje bili prazni. Putopisac Pausanija (9, 2, 5) zna, međutim, samo za tri grobna spomenika, jedan za Spartance, drugi za Atenjane, a treći za sve ostale Grke zajedno.
[177] Žrtvenik Zeusa Eleuterija pokraj zajedničkoga grčkog spomenika, načinjen od bijelog mramora isto kao i Zeusov kip uza nj. Uzgred, taj Plutarhov argument nema nikakve snage. Epigram koji slijedi pripisuje se Simonidu Kejaninu. Oblik (dva ili više heksametara, te jedan pentametar) poznat je s drugih natpisa. U glasovitoj antičkoj zbirci

epigrama *Palatinskoj atnologiji* taj je epigram naveden s još jednim pentametrom iza prvoga heksametra (forma elegijskog distiha):

Slušajuć' duha svog odlučni, smioni zov.

[178] To bi bilo oko 1. kolovoza 479. god. No u Kamilovu životopisu (19. glava) i na jednome mjestu u svojim *Etičkim spisima (Moralia)* navodi Plutarh 3. boedromiona kao dan bitke. Danas se, uostalom, smatra da je Plutarhov datum dan svetkovine zahvalnice dok je pravi datum bitke nepoznat (krajem srpnja?).

[179] Naime, računanje vremena.

[180] Za čitavu grčku vojsku. Uzgred: za podatke iz ove glave Plutarh je naš jedini izvor. Osobito je slabo vjerojatna svađa i njezin ishod.

[181] Leokrat je kasniji osvajač Egine, a Mironid pobjednik nad Beoćanima kod Enofile.

[182] Zapovjednik Megarana.

[183] Grci.

[184] Pri spominjanju nekog trećega grada. Uzgred: prema Herodotu, Korinćani nisu uopće sudjelovali u boju.

[185] Ni Spartu ni Atenu. Razlog leži u tome što je Plateja malen grad. Platejci su se borili, kao i kod Maratona, uz Atenjane.

[186] Prema putopiscu Pausaniji, hram Atene bio je izgrađen od maratonskog plijena. I Plateju su razorili Perzijanci.

[187] Zidnim freskama koje i Pausanija spominje na zidovima *pronaosa*, prostora ispred samog svetišta s kipom. Prema njemu, kip je bio od pozlaćena drveta, a goli dijelovi tijela od mramora.

[188] Svaki za sebe. Pausanija, međutim, spominje samo jedan jedini (*Putopis Grčke* 9, 2, 6).

[189] Grcima.

[190] U delfijskom je hramu gorjela vječna vatra koja se smatrala zajedništvom cijele Grčke.

[191] To je zacijelo bilo potrebno zato što nitko nije mogao biti dugo vremena bez vatre.

[192] Simboličko očišćenje prskanjem vodom bilo je obavezno za svakoga tko je htio stupiti u krug svetišta. U tu svrhu stajale su na ulazu posude s posvećenom vodom. Apolonu posvećenim lovorom ovjenčavali su se oni koji su tražili odgovor od proročišta.

[193] 177 kilometara; to je stvarno dužina puta onamo i natrag.

[194] Unutar kruga hrama. Takva se počast iskazivala samo herojima jer se inače smatralo da je leš nečist i da oskvrnjuje svetište.

[195] Slavne. Hramovi Artemidi Eukleji bili su podizani poslije bitke kod Maratona u Ateni, Tebi i drugdje, a slavila se i svetkovina istog imena.

[196] Trohejski tetrametar (naglasak na neparnim slogovima; zadnja je stopa katalektička, tj. bez nenaglašenog sloga).

[197] Delfe.

[198] Osim svoje političke funkcije, Artemida Eukleja bila je zaštitnica dobroga glasa, osobito mladića i mladih djevojaka.

[199] Povjerenici ili zastupnici pojedinih savezničkih gradova u savezničkom vijeću na vijećanje, a svečani poslanici na svetkovinu Eleuterija na spomen na pobjedu svake 4 godine u čast Zeusu Eleuteriju (Oslobodiocu, Izbavitelju). O tom prijedlogu i drugim podacima u ovoj glavi, a napose o Aristidovoj djelatnosti, imamo samo vrlo oskudne vijesti iz drugih izvora.

[200] U slavu slobode i Zeusa Eleuterija.

[201] Sastavljena od stalnih kontingenata pojedinih gradova.

[202] Zeusa Eleuterija.

[203] Studeni–prosinac.

[204] Kao i mi, i Grci su častili pokojnike cvijećem i vijencima.

[205] Pokojnicima su bile žrtvovane samo crne životinje. Crna je boja žalosti i smrti.

[206] Žrtve ljevanice za pokojnike sastojale su se od vina, ulja i jedne mješavine od meda, mlijeka i vode (*melikroton*). O pomasti vidi u tekstu.

[207] Nominalno najviši dostojanstvenik (magistrat, zvaničnik) u beotskim državama bio je »glavar« po kome se nazivala i godina (kao arhont eponim u Ateni, efor eponim u Sparti, konzuli u Rimu, Herina prvosvećenica u Argu). Kao nosiocu najviše svećeničke funkcije bio mu je propisan i strogo određen ceremonijal.

[208] Svečano odijelo ratnika kao kod Spartanaca.

[209] Stele, nadgrobne ploče uspravno postavljene na grobovima.

[210] Tj. mjestu gdje se žrtva spaljivala; žrtva se klala tako da krv teče u pokrajnji jarak. Onda bi lešinu do kraja spalili.

[211] Podzemni Zeus je Had, a Hermo je »podzemni« kao provodič duša umrlih u podzemlje. Obojica se zazivaju da bi dopustili dušama umrlih da dođu na žrtvenu gozbu.

[212] Kao što se inače kod žrtve priziva božanstvo kojem se žrtva prinosi. Pokojnike se poziva da se napiju žrtvene krvi.

[213] Pri »napijanju« (pijenju u nečije zdravlje, nazdravljanju čašom) Grci su poklanjali i pehar kojim se napijalo. Ovdje se umjesto pehara pokojnicima predaje žrtva.

[214] Aristid je inače zagovarao stariji Klistenov ustav koji ipak još nije narodu prepuštao svu vlast.

[215] Od učešća u državnoj upravi.

[216] Do 457. god. birali su se samo između pripadnika prvih dvaju bogatijih razreda (bar tako tvrdi Aristotel). Od biranja ostalih zvaničnika bio je isključen 4. razred (*teti*, nadničari). Ipak, čini se da je gornja vijest u proturječju s Aristotelovim *Atenskim ustavom*, gdje stoji da pasivno biračko pravo nikad nije formalno postalo neovisno o imovinskom stanju, nego da se uobičajilo da *teti* postižu časti i funkcije tako što su redovno davali netočne podatke o svom cenzusu. Aristotel također tvrdi da je upravo poslije perzijskih ratova u Ateni bio na snazi izrazito aristokratski obojen ustav, sve dok Periklo i Efijalt nisu skršili moć Areopaga.

[217] Poznata anegdota koja ilustrira odnos Temistokla i Aristida, osobito kao političara, ali je ne potvrđuje ništa kod Herodota i Tukidida, a s utvrđenim je podacima u protuslovlju.

[218] Vidi *Temistoklo* 20. Grčka je flota zimovala u tesalskoj luci Pagase. Ciceron (*De offic.* 3, 11) tvrdi, međutim, da se radilo o spartanskom brodovlju u lakonskoj luci Giteju; ali ako je bilo tako, korist bi za Atenjane bila neznatna, jer je spartanska mornarica bila veoma malena.

[219] Najviši časnik u atenskoj suhozemnoj vojsci. Bila su obično desetorica.

[220] Sinom Miltijada, pobjednika kod Maratona.

[221] God. 478.

[222] Kao vrhovni zapovjednik brodovlja osvojio je veći dio Kipra a zatim grad Bizantij na Bosporu.

[223] Spartanski je zapovjednik uvijek uza se nosio štap kojim se rado i često služio radi održavanja stege.

[224] Slame za postelje.

[225] Istovremeno s otpadništvom Jonjana Pausanija bi opozvan na temelju višestruke optužbe, a njegovu nasljedniku Dorkisu uskratiše saveznici poslušnost.

[226] Prema Plutarhu, nije, dakle, bila regulirana raspodjela ratnih doprinosa na pojedine gradove. Pritom on zaboravlja da je danak u atenskom pomorskom savezu bio nadomjestak za brodove i ljude koje bi koji grad morao davati, a nije htio ili nije mogao. Lakedemonjani od članova peloponeskog saveza uopće nisu tražili redovne doprinose nego samo prema trenutnim potrebama.

[227] Hiperbolički.

[228] Stari pjesnici poput Hesioda (*Poslovi i dani*, 109 i dalje). Kronovo je doba bilo zlatni vijek. Istu hiperbolu nalazimo u 10. glavi Kimonova životopisa.

[229] Povjesničar Tukidid, međutim, smatra i taj iznos previsokim, a povećanja su bila mnogostruka još prije izbijanja peloponeskog rata iako se mora opaziti da je povećanju iznosa pridonosio i sve veći broj članova saveza kao i to što su počeli plaćati oni koji su isprva davali brodove i ljude. Aristid je svoj zadatak izvršio u god. 478. i 477.

[230] II 13.

[231] Peloponeskog.

[232] Ovo objašnjava »dijeljenje novca«: već od Perikla plaćala je državna blagajna po dva obola (veoma malen iznos) siromašnijim građanima kako bi i oni mogli prisustvovati Dionisijama i drugim svetkovinama na kojima su se priređivale različite igre, natjecanja i predstave. Ali tek od dekelejskog rata i onda opet u 4. stoljeću upotrebljavani su za to saveznički novci iz ratne blagajne. Na Perikla se to ne odnosi.

[233] Da od povjerena mu novca nije ništa uzeo.

[234] Jer je Aristid iznio opravdan prijekor, a Temistoklo neopravdano umanjivao njegove zasluge.

[235] I prema Aristotelu, Aristid je bio onaj koji je Atenjanima predočio plan kako da steknu

prevlast nad Grcima i predložio im da za to upotrijebe sve snage građanstva koje je ionako sve više selilo u grad i ondje živjelo od obavljanja javnih poslova.

[236] 454. godine.

[237] Svećenička služba u eleusinskim misterijima, najviša do hijerofantove; bila je isprva nasljedna u nekim porodicama, pa tako i u Kalijinoj.

[238] Sokratov učenik koji je navodno pisao dijaloge poput Platona.

[239] U *Gorgiji* 526B.

[240] Alkmeonov sin Leobot bio je tužitelj (*Temistoklo* 23), a optužba je bila dosluh s Perzijancima.

[241] Pont označava i obalno područje Crnog mora (Ponta).

[242] Sokova, sikofanata, denuncijanata: ljudi koji su potkazivali, tužakali, klevetali, prijavljivali istinito ili, češće, lažno uglednije ljude.

[243] Osude, zaključke o podizanju optužbe, itd.

[244] Dakle, svoje izvore.

[245] O Miltijadu vidi kod Herodota VI 136, o Periklu glavu 35. njegova životopisa. Pahes je 427. osvojio Mitilenu. Prema jednom kasnijem izvoru, iz strasti prema dvjema lijepim Mitilenjankama, Lamaksidom i Helanidom, dao je smaknuti njihove muževe; ali one pođoše u Atenu i optužiše ga prilikom njegova polaganja računa.

[246] Najstarija atenska luka.

[246a] Uredovna zgrada pritana koji su odgovarali današnjoj vladi. »Udati iz pritaneja« znači isto što i »udati na javni trošak«.

[247] Država, dakle, stupa na mjesto oca, a pritanej na mjesto očinskog doma i odatle se ona udaje; država je zaručuje (što je bilo bitno za pravovaljan brak, a izvršavao je »gospodar djevojke«, u prvom redu otac) i daje miraz (uzgred: 3000 drahmi ili 1/2 talenta nije baš bio obilan miraz).

[248] Najstariji sin, po običaju nazvan po djedu. Iz jednoga govora govornika Demostena (Lept. 115) doznajemo da je poklonjeno zemljište bilo na Eubeji. Kad se god. 411. Eubeja odmetnula od atenskog pomorskog saveza, darovanje je postalo bespredmetno.

[249] Budući da su se olimpijski pobjednici hranili na državni trošak u pritaneju, a to žene po atičkom običaju nisu mogle, dobivala je odgovarajuću opskrbu u istoj mjeri.

[250] Danas se smatra da taj izgubljeni spis nije napisao Aristotel.

[251] O Sokratovoj navodnoj bigamiji vidi Diogena Laertija, *Životi i učenja istaknutih filozofa*, 2, 5, 10.

[252] Demetrije iz Falerona.

[253] To je kronološki sasvim nemoguće. Demetrije Faleranin ili Faleronski živio je potkraj 4. stoljeća.

[254] Takve se tablice spominju npr. i kod Aristofana. Tumači snova sjedili su oko Ijakhova (Bakhova, Dionisova) hrama i za sitan novac (2 obola u Aristofanovim *Osama* 52) tumačili snove po svojoj knjižici. Bili su predmet općeg prezira i društveni otpad.

[254a] Ijakho je naziv boga Dionisa ili Bakha kao mističnog božanstva u eleusinskim misterijima.

[255] Demetrije je bio regent i zakonodavac Atene pod Kasandrom od 317. do 307. god.

[256] Skupa s Harmodijem ubio je atenskog tiranina Hiparha, sina Pizistratova. Potomstvo obojice uživalo je velike počasti. Ako se stvarno radilo o unuci, onda je to moralo biti oko god. 460.

MARKO KATON

(234–149. pr. n. e.)

1. Za Marka pak Katona[1] kažu da je rodom bio iz Tuskula, ali da je prije svoga vojničkog i političkog djelovanja boravio i živio na očinskom imanju u sabinskom kraju. Dok su njegovi preci po općem mišljenju bili potpuno nepoznati, sam Katon hvali svog oca Marka kao valjana čovjeka i dobra vojnika, a i za svog pradjeda Katona tvrdi da je više puta dobio odličja za vojničku hrabrost i da je, pošto je u bitkama ispod njega bilo ubijeno pet konja, primio od državne blagajne njihovu novčanu protuvrijednost zbog svog junaštva.[2] Kako su Rimljani one koji po rodu nisu imali ugleda nego su vlastitim zaslugama počeli svraćati na sebe pažnju javnosti[3] običavali nazivati »novim ljudima«, kao što su nazivali i Katona, sam je govorio da je, što se vlasti i ugleda tiče, doista nov, ali da je po djelima i vrlinama pređa prastar. Treće mu ime[4] isprva nije bilo Katon nego Prisko, a kasnije je dobio pridjevak Katon zbog svojih duševnih darova; jer Rimljani za sposobna čovjeka kažu da je *catus*.[5]

Što se pak vanjštine tiče, bio je crvenkaste kose i prodornih plavih očiju, kako nedobronamjerno uzgred daje razumjeti autor poznatog epigrama:[6]

Riđokosog, zajedljivog, plavookog
Porcija ni mrtvog ne prima Perzefona u Had.[7]

Njegovo tjelesno ustrojstvo, od početka priviklo na rad vlastitim rukama,[8] na trijezan način života i na vojničke dužnosti, bilo je prikladno za svakovrsne djelatnosti i bilo je podjednako očvrsnulo i snagom i zdravljem. Što se tiče njegove rječitosti koju je smatrao drugim tijelom i oruđem za ono što je plemenito a ne samo za ono što je potrebno čovjeku koji neće živjeti neugledno niti besposleno, on ju je uvježbavao i usavršavao po okolnim selima i gradićima svaki put kad je branio pred sudom one koji su ga to zamolili, isprva na glasu kao odrešit parničar, kasnije i kao vješt govornik. Zatim se, ljudima koji su s njime saobraćali, sve više otkrivala ozbiljnost i ponositost njegova značaja kojemu su trebala velika djela i vodeća politička uloga u državi. Jer ne samo da se, kako se činilo, pokazivao materijalno posve nezainteresiranim u sudskim postupcima i parnicama nego se dobro vidjelo da ni slavu takvih bojeva nije cijenio kao najveću stvar, već je, želeći mnogo više da se odlikuje u bitkama protiv neprijatelja i vojnim pohodima, još kao mlado momče imao tijelo sprijeda pokriveno ranama. Sam kaže da je prvi put pošao vojevati kao sedamnaestogodišnjak u vrijeme kad je Hanibal svojim uspjesima palio Italiju.[9]

U bitkama se s obzirom na ruke pokazao sposobnim, s obzirom na noge nepokolebivim i postojanim, a s obzirom na izgled prijetećim; protiv neprijatelja služio se riječima punim grožnje i odrešitim glasom, ispravno smatrajući i nastojeći drugima dokazati da često takvi postupci prepadaju protivnike više od mača. Na marševima je koračao sam noseći svoje oružje, a slijedio ga je samo jedan sluga koji se brinuo za sredstva za život; pripovijeda se da se na tog čovjeka nikad nije razljutio niti ga je izgrdio kad ga je posluživao doručkom ili večerom, nego je većinom dijelio s njime takve dužnosti i pripreme čim je bio slobodan od vojničkih poslova. Na vojnim je pohodima pio vodu osim ako bi ponekad, ožednjevši paklenom žeđi, zatražio octa[10] ili, ako mu je malaksavala snaga, dodavao[11] malo vina.

2. A ležao je blizu njegovih polja negdašnji majur Manija Kurija koji je tri puta slavio trijumf. Onamo je neprestano zalazio i, promatrajući malen opseg imanja i priprostu nastambu, razmišljao o tom čovjeku koji je, premda je postao najvećim od Rimljana, podložio najbojovnije narode i istjerao Pira iz Italije, sam obrađivao to imanjce i nastavao taj majur poslije tri trijumfa. Našavši ga ondje gdje uz ognjište kuha repu, poslanici Samnićana nudili su mu mnogo zlata; a on ih otpravi rekavši da zlata ne treba onaj kome je dovoljan takav objed, za njega pak da je ljepše od posjedovanja zlata pobjeđivanje onih koji ga imaju. Pun misli o tome odlazio je Katon i, promatrajući opet svoju kuću, zemljišta, poslugu i način življenja, još je više radio vlastitim rukama i kresao suvišno trošenje.

Kad je Fabije Maksim osvojio grad Tarent,[12] slučilo se da je Katon, još kao pravi momčić, služio pod njegovim zapovjedništvom; ugošćen kod nekog Nearha, pripadnika pitagorejske škole, živo uznastoja da se uputi u njihovo učenje. A kad je od tog čovjeka čuo izraze kojima se i Platon služi[13] kudeći »užitak kao najveći mamac na zlo«, a tijelo kao »glavnu nevolju duši od koje se ona može osloboditi i očistiti onime čime se najviše odvaja i odjeljuje od tjelesnih doživljaja, naime umovanjem«, još mu većma omilje priprostost i suzdržanost. Kažu inače da se kasno dao uputiti u helensku naobrazbu i da je bio dobrano odmakle dobi kad se primio helenskih knjiga, okoristivši se u govorništvu malo Tukididom a više Demostenom. Ipak, njegovi su spisi u dovoljnoj mjeri prošarani helenskim filozofskim mislima i anegdotama; a mnogi doslovni prijevodi našli su mjesto u njegovim sentencijama i poslovicama.

3. A bio je u Rimu neki patricij, rodom jedan od najodličnijih Rimljana i utjecajan, koji je umio razažnati vrlinu u njezinu začetku, a posjedovao je sklonost da je uzgoji i dovede do općeg priznanja. To je bio Valerije Flak. Njegovo je imanje graničilo s Katonovim, a kad je od Katonovih slugu doznao kako njihov gospodar radi sam i kakav mu je način života, te zadivivši se kad su mu pripovijedali da Katon rano ujutro ide na trg i pomaže pred sudom svima koji ga zamole, a onda, vrativši se na svoje imanje, pošto završi s radom, ako je zima odjenuvši kratak haljetak, a ljeti go do pasa, zajedno sa svojim robovima jede isti kruh sjedeći s njima i pije isto vino, pa kad mu ispričaše i mnoge druge

primjere njegove čudorednosti i umjerenosti, a spomenuše i neke njegove zgodne sentencije, zapovjedi Valerije Flak da ga pozovu k njemu na objed. Saobraćajući otada s njime i otkrivajući njegov blag i valjan značaj, kome je kao biljci trebalo samo njege i prostora da se razvije, navede ga i nagovori da se prihvati političkog djelovanja u Rimu. Preselivši se stoga u grad, stekao je odmah svojim sudskim obranama poklonike i prijatelje, a kako mu je Valerijeva podrška pribavila štovanje i utjecaj, najprije poluči vojnički tribunat, a zatim kvesturu.[14] Potom, kako je već bio važna i vrlo istaknuta ličnost, podijelio je najviše časti sa samim Valerijem postavši zajedno s njime konzul, a onda opet cenzor.[15]

Od starijih građana pristade uz Fabija Maksima koji je bio izvanredno slavan i imao najveći utjecaj; ali Katon je to učinio više zato što je sebi kao najljepši uzor postavio njegov značaj i život. Stoga nije oklijevao da uđe u sukob sa Scipionom Velikim[16] koji je, tada mlad, radio protiv Fabijeve moći i mislilo se da mu je zavidan, pa mu je Katon, poslan zajedno sa Scipionom kao kvestor u rat u Afriku,[17] kad je vidio kako on živi u raskoši na koju je navikao i kako obilno rasipa novac među vojnike, čak i otvoreno rekao da trošenje novca nije stvar koju mu najviše zamjera, nego to što kvari tradicionalnu jednostavnost vojnika koji se predaju užicima i rastrošnosti zato što raspoloživa sredstva prelaze vojnikove potrebe. A kad je Scipion odgovorio da ne treba odveć točna kvestora kad ulazi punim jedrima u rat, jer on državi duguje račun o djelima a ne o novcima, ode Katon sa Sicilije i, podižući u senatu galamu protiv Scipionova rasipanja neizmjernog novca i njegova djetinjastog provođenja vremena u rvalištima i kazalištima kao da ne zapovijeda vojskom nego prisustvuje narodnoj skupštini, izradi[18] da budu odaslani pučki tribuni da dovedu Scipiona u Rim ako se optužbe pokažu osnovanima. Scipion, dakle, pošto je razložio da pobjeda u ratu ovisi o pripremama pa, ako je i pokazao da u časovima dokolice zna biti ugodan u ophođenju s prijateljima, da ga njegova ljubeznost u privatnom životu nikad nije navodila na to da olako uzima ozbiljne i važne stvari, otplovi na svoj ratni pohod.

4. Utjecaj što ga je Katonu pribavljalo njegovo govorništvo silno se uvećavao i većina ga je nazivala rimskim Demostenom, ali još se više spominjao i bio razvikan njegov način življenja. Jer njegova je govornička vještina bila već za omladinu predmet općeg i živog nasljedovanja; ali čovjek koji se nije ustručavao da poput predaka, radi svojim rukama, koji se zadovoljavao jednostavnim objedom, hladnim doručkom, prostom odjećom i plebejskom nastambom i koji je više polagao svoje dostojanstvo u to da mu suvišne stvari nedostaju nego da ih ima, bio je rijedak. Država, naime, zbog svoje veličine tad već nije mogla čuvati čistoću svojih drevnih običaja, nego je vladanje nad mnogim kraljevstvima i ljudima dovelo do velikog miješanja običaja i do usvajanja raznovrsnih životnih obrazaca. S pravom su se, dakle, divili Katonu, videći da je on, dok se drugi lome od napora i omlitavljuju od užitaka, ostao nepobijeđen i od jednog i od drugog; da ustrajava u svom režimu treninga, poput pobjedničkog atleta, ne samo kao još mlad i častoljubiv nego i već kao sijed starac, poslije konzulata i trijumfa, te ostaje potpuno isti do kraja.

Ta kažu da nikad nije nosio odjeću vredniju od sto drahmi,[19] da je i kao pretor i kao konzul pio isto vino kao i radnici, prismok za objed kupovao za trideset asa,[20] i to radi države, da mu tijelo bude snažno za vojevanje; nadalje, kad je nasljeđivanjem dobio jednu vezenu babilonsku haljinu, da ju je odmah prodao; da nijedan od njegovih poljskih majura nije okrečen; da nikad nije kupio roba skupljeg od tisuću petsto drahmi jer mu nije trebalo luksuznih ljepotana nego tvrdih radnika poput konjušara i govedara; i te je, kad su postali postariji, smatrao da treba da ih proda, a ne da ih beskrajno hrani. I uopće, držao je da ništa suvišno nije dobro kupljeno i da je skupo ono što nije potrebno prodavalo se ma i za jedan as; za nj je bolje stjecati oranice i pašnjake nego prskane i pometane tratine.

5. To su neki pripisivali sitničavosti, ali su mu drugi odobravali smatrajući da on sebi postavlja veća ograničenja samo zato da ispravi i učini umjerenima pretjeranosti drugih. Ali iscijedivši robove kao tovarnu marvu, u starosti ih tjerati i prodavati ja bar smatram znakom osobito zadrte naravi koja ne priznaje nikakva zajedništva između čovjeka i čovjeka osim koristi što je jedan iz drugoga može izvući. Ipak vidimo da je područje ljudskosti prostranije od područja pravičnosti; ta zakon i pravdu mi po prirodi primjenjujemo samo na ljude, ali kad se radi o dobročinstvima i ljubežljivostima, one se mogu u nekim slučajevima protezati i na nerazumne stvorove izlijevajući se kao iz obilna izvora plemenitosti. Ta čestitu čovjeku dolikuje da hrani i konje iznemogle od starosti, a pse treba njegovati ne samo dok su štenad nego i kad ostare.

Kad je atenski narod gradio Hekatompedon,[21] sve je mazge, za koje je opazio da se najviše naprežu, pustio da posve slobodno pasu, a od njih za jednu kažu da je, sišavši sama od sebe dolje na radilište, trčala pored onih koje su jarmljene vukle kola na Akropolu i išla pred njima vodeći ih kao da ih hrabri i pomaže im poticanjem, tako da Atenjani izglasaše zaključak da je hrane do smrti na javni trošak. A Kimonovim kobilama,[22] koje mu triput doniješe pobjedu u Olimpiji, grobovi su blizu nadgrobnih spomenika članova njegove obitelji. Pse, koje su othranili kod sebe i koji su im postali privrženi, također su mnogi drugi pokopali, a tako je u staro vrijeme osobito učinio Ksantip[23] sa psom, koji je preplivao uz njegovu lađu s kopna na Salaminu onda kad je narod ostavljao svoj grad,[24] pokopavši ga na rtu koji se do danas naziva Pseći humak.[25]

Tà ne treba sa stvorovima koji imaju dušu postupati kao s obućom ili posuđem koje odbacujemo kad se upotrebom razbije ili istroši,[26] nego, ako ni zbog čega drugog, moramo se navikavati da prema njima budemo obzirni i prijazni zato da nam to bude vježba u čovječnosti. Ja zacijelo ne bih zbog starosti prodao niti govedo koje je radilo za mene, a još manje čovjeka odmakle dobi; ne bih ga udaljavao iz zemlje gdje je bio othranjen i iz uobičajena načina življenja kao iz domovine za neki sitan novac, beskorisna onima koji ga prodaju[27] kao što će biti i onima koji ga kupuju. Ali Katon, koji kao da se razmetao takvim postupcima, kaže da je u Hispaniji ostavio i konja, koji ga je nosio dok je vojevao kao konzul, da ne mora gradu zaračunati trošak njegova prijevoza. Da li to treba smatrati

veličinom ili sićušnosti duha slobodno je odlučiti prema dokazivanju koje je uvjerljivije.

6. Ali u drugim je stvarima njegova uzdržanost zasluživala izuzetno divljenje; na primjer, dok je zapovijedao vojskom, uzimao je za sebe i svoju pratnju ne više od tri medimna[28] žita na mjesec a za tovarnu marvu manje od poldrug medimna ječma na dan. Primivši Sardiniju kao svoju pokrajinu,[29] dok su pretori koji su mu prethodili na toj funkciji opterećivali državnu blagajnu troškovima za šatore, počivaljke i odjeću, a brojnom su poslugom i mnoštvom prijatelja, te izdacima i sjajnom opremom za objede tištali pokrajinu, njegova je jednostavnost nasuprot tome izgledala kao nevjerojatan kontrast. Jer od državne blagajne nije zatražio nikakva troška ni za što, a po gradovima je išao sam[30] pješice, bez kola, dok ga je pratio samo jedan državni rob koji mu je nosio haljinu[31] i žrtveni vrč za bogoslužje. Ali dok se u tim stvarima pokazivao tako priprostim i jednostavnim prema svojim podložnicima, opet je dokazivao na primjeran način potrebno dostojanstvo i strogost budući neumoljiv u vršenju pravde i strog i bezobziran u provođenju upravnih odredbi, tako da rimska vlast Sardinjanima nije nikad zadavala više straha niti se pokazivala prijatnijom.

7. Istu je uglavnom sliku davalo i govorništvo toga čovjeka; bio je, naime, istovremeno ljubak i silovit, ugodan i zastrašujući, šaljiv i strog, sentenciozan i borben kao što Platon kaže o Sokratu,[32] koji se izvana doimao onih koji su se namjerali na nj običnim, obijesnim i bezobraznim, a iznutra je bio pun ozbiljnosti i poticaja koji su slušaocima tjerali suze na oči i dirali ih u srce. Iz tog razloga ne znam što je onima koji govore da je Katonovo govorništvo najviše nalikovalo Lisijinu.[33] Takva pitanja, međutim, priliči da rješavaju oni koji bolje razaznaju oblike rimskoga govorništva, a ja ću zapisati neke od njegovih izreka koje se pamte, jer tvrdim da značaj ljudi bolje odaje njihov govor nego, kako neki misle, njihovo lice.

8. Želeći jednom odvratiti rimski narod od namjere da u nevrijeme dijeli žito, započe svoj govor ovako: »Teško je, građani, govoriti želucu kad nema uši«. Optužujući raskoš koja je vladala, reče da je teško spasiti grad u kojem se riba prodaje po većoj cijeni nego vo. Za Rimljane je rekao da su slični ovcama: jer kao što one pojedinačno ne slušaju, nego sve zajedno, jedne s drugima, slijede svoje vodiče, »... tako i vi«, reče »od onih za koje se kao pojedinci ne biste mogli odlučiti niti da ih uzmete za savjetnike, od kojih se, sabrani u jedno, dajete voditi«. Govoreći o utjecaju žena na vlast, rekao je: »Svi ljudi vladaju svojim ženama, mi svim ljudima, a nama naše žene«. To je, uostalom, prijevod jedne od Temistoklovih dosjetki.[34] Jer ovaj je, budući da mu je sin preko majke mnogo zapovijedao, rekao: »Ženo, Atenjani vladaju Helenima, ja Atenjanima, mnome ti, a tobom tvoj sin; neka štedljivo koristi svoj utjecaj po kojem je, premda još nerazumno dijete, najmoćniji od Helena«.

Za rimski je narod Katon kazao da određuje tržišnu cijenu ne samo vrstama grimiza nego i ponašanja. »Jer kao što bojadisari«, reče »najviše

boje onom bojom za koju vide da joj se najvećma radujete, tako i vaši mladi ljudi uče i nastoje nasljedovati ono ponašanje koje vi popraćujete svojom pohvalom«. I pozivao ih je, ako su vrlinom i razboritošću postigli svoju veličinu, da se nimalo ne mijenjaju na gore, ali ako su je postigli neumjerenošću i nevaljalštinom, neka se mijenjaju na bolje; tà dosta su već postigli zahvaljujući tim manama. O onima koji su se jako trudili da često obnašaju visoku državnu čast[35] reče da ti, poput onih što ne poznaju put, nastoje da ih uvijek prate liktori da ne bi zalutali. Prekoravao je sugrađane što višekratno biraju iste ljude na najviše položaje. »Mislit će se, naime, o vama«, reče »da najvišu čast u državi ne smatrate osobito vrijednom ili da smatrate da ih nema mnogo koji su nje vrijedni«. O jednome od svojih neprijatelja, za koga se činilo da živi sramotno i nedostojno, reče: »Njegova majka mora da smatra želju da je on nadživi ne pobožnom molitvom za nj nego zlobnom kletvom«. Pokazujući na čovjeka koji je prodao očinska polja koja su ležala uz obalu mora, pretvarao se da mu se divi što je tobože jači od mora: »Ta ono što je more s mukom podlokavalo ovaj je s lakoćom polokao«.

Kad je kralja Eumena[36] za njegova boravka u Rimu senat primio s izuzetnim počastima i nastalo takmičenje i jagma prvih ljudi u gradu da budu u njegovoj blizini, Katon nije krio sumnjičavost i zaziranje od njega. A kad mu je netko kazao: »Pa zaboga, on je čestit čovjek i prijatelj Rima«, odgovori Katon: »Neka je i tako, ali ta životinja poznata pod nazivom kralj po prirodi je mesožderka«. Još reče da nijedan od kraljeva što ih ljudi toliko slave nije dostojan usporedbe s Epaminondom, Periklom, Temistoklom, Manijem Kurijem ili Hamilkarom nazvanim Barkas.[37] Običavao je govoriti da ga njegovi neprijatelji mrze zato što svaki dan ustaje još za mraka i što se, zanemarujući svoje probitke, posvećuje državnima. Kazivao je i da voli učiniti pravo i ne primiti hvale nego učiniti loše i izbjeći kaznu, te da svakome može oprostiti pogrešku osim sebi.

9. Kad su Rimljani izabrali za poslanike u Bitiniju tri čovjeka od kojih je jedan trpio od uloga, na drugome je bila izvršena trepanacija[38] pa je na lubanji imao šupljinu, a treći je bio smatran budalom, Katon, podsmjehujući se, reče da Rimljani šalju poslanstvo koje nema ni nogu, ni glave, ni srca.[39] Kad se zbog Polibija Scipion kod njega zauzeo za prognanike iz Ahaje,[40] kako se u senatu vodila duga rasprava o toj stvari jer su se jedni izjašnjavali za njihov povratak kući a drugi protiv, Katon, ustavši, reče: »Kao da nemamo što drugo da radimo, sjedimo čitav dan raspravljajući o tome da li da jadne grčke starčiće pokopaju naši grobari ili oni u Ahaji«. Nekoliko dana nakon što bi izglasano da im se dopusti povratak, Polibije je ponovo pokušao ishoditi pristup pred senat kako bi prognanicima bile vraćene časti koje su ranije uživali u Ahaji pa je pitao Katona za njegovo mišljenje o toj stvari. A ovaj, nasmiješivši se, reče da se Polibije, postupajući kao što bi Odisej, hoće vratiti u Kiklopovu spilju da uzme šešir i pojas koje je ondje zaboravio.

Običavao je govoriti da razboriti ljudi imaju više koristi od nerazboritih nego nerazboriti od razboritih; jer ovi se čuvaju pogrešaka onih, a

oni ne oponašaju njihove ispravne postupke. Rekao je da na licu mladih radije vidi rumenilo[41] nego bljedilo[42] i da mu je nepotreban vojnik koji pokreće ruke na maršu[43] i noge u boju,[44] a hrkanje mu je glasnije od bojna pokliča. Grdeći nekog predebela čovjeka,[45] reče: »Gdje bi moglo biti državi od koristi takvo tijelo na kojem sve od glave do slabina zaprema trbuh?« Kad je neki prijatelj užitaka želio njegovo društvo, otklanjajući reče da ne može živjeti s čovjekom čije je nepce osjetljivije od njegova srca. Za zaljubljena je čovjeka rekao da njegova duša živi u tuđem tijelu.[46] Za sebe reče da se u čitavu životu pokajao samo triput, jednom što je svojoj ženi povjerio tajnu, drugi put što je otplovio lađom do mjesta kamo je bilo moguće stići pješice,[47] a treći put što je jedan dan proživio bez oporuke. Starcu ogrezlu u nevaljalštini reče: »Čovječe, nemoj starosti, koja i sama sadrži mnogo rugobe, dodavati još i sramotu opačine!« Pučkom tribunu, koji je jednom bio optužen zbog trovanja, kad je predlagao i silom pokušavao proturiti loš zakon, reče: »Mladi čovječe, ne znam što je gore, ispiti ono što ti smiješaš ili prihvatiti ono što predlažeš.« Psovan od čovjeka koji je život provodio u besramnoj raspuštenosti, otpovrne: »Moja je borba s tobom neravnopravna: ta ti prostakluke mirno primaš i okretno ih drugima dobacuješ, a za mene je govoriti ih neugodno, a slušati od drugih neuobičajeno«. Te su, dakle, vrste bile njegove izreke koje se pamte.

10. Pošto je bio izabran za konzula[48] s Valerijem Flakom, svojim bliskim prijateljem, ždrijebom ga dopadne pokrajina koju Rimljani nazivaju ovostranom Hispanijom.[49] Dok je ondje neka plemena pokoravao, a druga pridobivao diplomacijom, mnogobrojna barbarska vojska udari na nj i zaprijeti mu opasnost da bude sramotno istisnut iz pokrajine. Stoga pozove susjedne Keltibere[50] da mu budu saveznici. A kad su oni kao plaću za pružanje pomoći tražili dvjesto talenata, svi su drugi časnici držali nedopustivim da Rimljani pristanu da plate barbarima za pomoć. Ali Katon reče da u tome nema ništa strašno: tà kao pobjednici platit će to novcem neprijatelja, a ne svojim, a ako budu poraženi, niti će biti ikoga da se obećano od njega traži, niti koga da to traži. Tu bitku dobije jurišem, a i u ostalom je dijelu tog ratovanja sjajno uspijevao. Polibije barem tvrdi da su na njegovu zapovijed u jedan dan bili sravnjeni sa zemljom zidovi gradova ovkraj rijeke Betisa;[51] a ti su gradovi bili veoma brojni i prepuni vještih ratnika. Sam pak Katon veli da je osvojio više gradova nego što je dana proveo u Hispaniji; i to nije prazno hvalisanje[52] jer ih je stvarno bilo četiri stotine na broj.[53]

Vojnicima, koji su se u toku tog vojevanja veoma obogatili, još podijeli k tome svakome po funtu[54] srebra rekavši da je bolje da se mnogo Rimljana vrati kući sa srebrom u džepovima nego malo njih sa zlatom.[55] Ali veli da njega samog nije dopalo ništa od plijena osim onoga što je popio i pojeo. »I ne zamjeram«, reče »onima koji se nastoje u takvu slučaju okoristiti, ali volim se takmičiti u vrlini s najvrsnijima nego u bogatstvu s najbogatijima i u lakomosti s najlakomijima«. I ne samo sebe, nego i one oko sebe trudio se očuvati neuprljane od svakog nedopuštena dobitka. Na tom je pohodu imao sa sobom pet poslužitelja.[56] Jedan od njih, po imenu

Pakcije,[57] kupi[58] tri zarobljena dječaka; a kad je Katon doznao za to, prije nego mu je došao na oči, Pakcije se objesi. Katon pak proda dječake pa vrati njihovu cijenu državnoj blagajni.

11. Dok je još boravio u Hispaniji, Scipion Veliki koji mu je bio neprijatelj i htio stati na put njegovim uspjesima, te mu oduzeti vođenje poslova u Hispaniji, izradi da bude određen da ga zamijeni na čelu te pokrajine.[59] Požurivši se koliko je samo bilo moguće, učini kraj Katonovu službovanju. Ali Katon, uzevši kao pratnju[60] pet kohorti pješaka i petsto konjanika, podloži Lacetance[61] i dade smaknuti šest stotina prebjega koji mu padoše u šake.[62] Kad je Scipion zbog toga davao maha svojoj zlovolji,[63] reče Katon s mnogo ironije da će Rim biti najveći ako slavni i znameniti ljudi ne budu prepuštali lovorov vijenac za hrabrost ljudima neznatnijima, a ako se plebejci poput njega, Katona, budu natjecali u vrlini s onima koji ih nadvisuju rodom i slavom. Pa kad je ipak[64] senat izglasao odluku da se ništa od onoga što je Katon uredio ne mijenja niti preinačuje, Scipionova uprava proteče beskorisno u neaktivnosti i dokolici, umanjivši time njegovu, a ne Katonovu slavu. Katon se pak, proslavivši trijumf,[65] nije kao što se većina onih koji streme više slavi nego vrlini kad jednom steknu vrhunske časti konzulata i trijumfa, povlače iz javnog života prilagodivši sad ostali svoj život ugodnom neradu, opustio i otpustio svoju vrlinu, nego se, slično onima koji se prvi put laćaju političkog djelovanja i žeđaju za čašću i slavom, iznova zasukavši rukave stavio na raspolaganje i prijateljima i sugrađanima ne uskrativši im svoju pomoć ni na sudu ni na vojnim pohodima.

12. Tako je kao legat[66] pomagao Tiberiju Sempronijuu[67] za njegova konzulata pokoriti krajeve u Trakiji i na Dunavu, a kao vojnički tribun pod Manijem Acilijem[68] došao u Heladu za pohoda protiv Antioha Velikog[69] koji je Rimljanima zadao više straha nego itko poslije Hanibala. Ta on je, ponovo osvojivši gotovo sve one dijelove Azije što ih je imao u vlasti Seleuk Nikator i učinivši svojim podložnicima veoma brojne i bojovne barbarske narode, bio željan da se sukobi s Rimljanima smatrajući ih još jedinim preostalim njemu ravnim protivnicima. Uzevši kao prikladan razlog za rat oslobođenje Helena, premda oni toga nisu nimalo trebali, nego su milošću Rimljana netom[70] postali i slobodni i neovisni o Filipu i Makedoncima, prijeđe s vojskom u Heladu. I Helada se odmah silno uzburkala i uzbudila nadanjima u kralja zavedena svojim demagozima. Stoga Manije posla poslanike u gradove. Većinu onih koji su maštali o prevratu Tit Flaminin suspregne bez mnogo buke i smiri kao što je navedeno u njegovu životopisu,[71] ali Korint, Patru i Egij pridobio je na stranu Rimljana Katon.[72]

Najveći dio vremena proveo je u Ateni; pripovijeda se da ondje ima jedan njegov govor, što ga je na helenskome izrekao atenskome narodu, o tome da veoma cijeni junaštvo starih Atenjana i da mu je drago što je vidio njihov grad zbog njegove ljepote i veličine; ali to nije istina; on je s Atenjanima saobraćao preko tumača premda je mogao razgovarati s njima izravno, ali je ustrajao uz rimske tradicije i ismjehivao one koji su bili

zatravljeni svime što je helensko. Tako se Postumiju Albinu,[73] koji je napisao jednu povijest na helenskome i ispričavao se svojim čitaocima zbog toga, narugao rekavši da bi mu trebalo oprostiti da se on toga posla prihvatio prisiljen zaključkom Amfiktionijaca.[74] Kaže da su se Atenjani zadivili hitrosti i sažetosti njegova izraza; jer što je sam izrekao kratko, to bi prevodilac tumačio naširoko i s mnogo riječi; i da on uopće misli da Helenima riječi teku s usana, a Rimljanima iz srca.

13. Kad je Antioh, zatvorivši vojskom termopilski klanac[75] i prirodnim obrambenim sredstvima toga mjesta pridodavši palisade i pregradne zidove, mirno ondje sjedio držeći da je zapriječio da se rat proširi na Heladu,[76] Rimljani doista potpuno zabaciše nadu da se izravno silom probiju kroz tjesnac, ali Katon, prisjetivši se onog znamenitog perzijskog obilaznog manevra i opkoljavanja Helena,[77] krene noću s dijelom vojske.[78] Ali kad je, pošto su se uspeli na uzvisine, zarobljenik koji im je bio vodič izgubio put i, lutajući neprohodnim i strmim mjestima, ispunio vojnike strašnom malodušnošću i strahom, Katon, videći opasnost, naredi ostalima neka miruju i čekaju, a sam, uzevši sa sobom nekog Lucija Manlija, vješta u veranju po planinama, pođe naprijed uz mnogo napora i pogibelji kroz duboku tminu noći bez mjeseca, pri čemu su mu vidik ometale i zaklanjale stršeće grane divljih maslina i vrši stijena, sve dok najzad ne nabaše na stazu koja je, kako su mislili, vodila u neprijateljski tabor, pa postaviše znakove na uočljivije izbočine klisura koje su se uzdizale iznad planine Kalidroma.[79] Vrativši se potom opet natrag, povedoše istim putem vojsku i, dovevši je do znakova, dočepaše se staze i usmjeriše kretanje. Ali tek što su malo odmakli, put ih iznevjeri, dok je pod njima zjapila provalija. I opet zavlada zabuna i strah budući da nisu znali ni vidjeli da su baš blizu neprijatelja koje su tražili. No već je svitao dan i tu i tamo učini se ponekome da je čuo ljudske glasove, a uskoro su mogli vidjeti helensku palisadu i predstražu podno klisure. Zaustavivši stoga ondje vojsku, Katon zapovjedi da k njemu nasamo dođu Firmljani[80] koji su mu uvijek bili pouzdani i orni. Kad su oni pritrčali i okružili ga okupljeni, reče: »Potrebno mi je da uhvatim jednoga od neprijatelja živa i da od njega doznam tko su ti u predstraži, kolik ih je broj i u kojem nas rasporedu i s kakvom spremom dočekuju ostale njihove trupe. Ta je otmica stvar brzine i smionosti kojom i lavovi, bez oružja, odvažno polaze na plahe zvijeri.« Kad je to Katon izrekao, Firmljani, smjesta poskakavši, bez oklijevanja se zatrčaše niz planinu na neprijateljske predstraže. Sručivši se na njih neočekivano, sve ih smetoše i raspršiše, a jednoga, zgrabivši ga skupa s oružjem, predadoše Katonu. Doznavši od njega da se ostala neprijateljska vojska smjestila u klancu skupa sa samim kraljem, dok odio koji stražari na gorskom prelazu čini šest stotina odabranih Etoljana, Katon, omalovaživši ih zbog njihova malena broja i nemarnosti, odmah povede svoje ljude na njih uz trublje i bojne poklike sam prvi trgnuvši mač. A oni, kad vidješe njegove vojnike kako nasrću niz klisure, pobjegoše u glavni tabor šireći među svom vojskom potpunu smutnju.

14. Kad je uto i Manije dolje poduzeo proboj kroz neprijateljska utvrđenja i krenuo na juriš svom vojskom, Antioh, pogođen u usta

kamenom koji mu izbi zube, okrene konja natrag natjeran jakim bolovima, a od vojske se nijedan dio ne odupre Rimljanima, nego su, premda je bijeg značio neprohodne i beznadne putove i lutanja, dok su duboke močvare i strme litice prijetile onima koji padnu i okliznu se, kuljajući onamo kroz klanac i gurajući jedni druge u strahu od neprijateljskog udarca i gvožđa, sami sebe uništavali.

Katon, kako se čini, nikad nije baš štedio s vlastitim pohvalama i nije izbjegavao da njegovim velikim djelima pratnja bude i jednako veliko hvastanje, ali izvještaj o tim svojim podvizima zaogrnuo je najvećom visokoparnošću i kaže da su oni koji su ga tada vidjeli kako progoni i obara neprijatelje došli na pomisao da Katon manje duguje rimskome narodu nego rimski narod Katonu, a da je sam konzul Manije, zagrijan svojom pobjedom, ovio ruke oko vrata Katonu još zagrijanu njegovom pobjedom, pa ga dugo vremena grlio i od radosti vikao da ni on sam niti rimski narod ne bi mogao uzvratiti Katonu istom mjerom za njegove usluge. Poslije bitke Katon bi odmah poslan u Rim kao vlastiti glasnik[81] o bojevima. Sretno preplovi more do Brundizija te, prešavši u jedan dan poluotok odande do Tarenta i provevši na putu daljnja četiri, petoga dana od iskrcavanja stiže u Rim i prvi javi pobjedu. I grad ispuni radošću i žrtvama zahvalnicama, a narod ponosnim osjećajem da je kadar vladati svim kopnom i morem.

15. To su možda najznamenitija Katonova vojnička djela; u političkom pak životu očito je smatrao optuživanje i osude nevaljalih ljudi onom vrstom djelatnosti koja zaslužuje najveću revnost. Sam je, naime, započeo mnoge sudske progone, a i druge je podržao u takvu gonjenju; neke je čak potakao da započnu postupke gonjenja, kao Petilija[82] protiv Scipiona. Kad je, međutim, ovaj nogama pogazio klevete zahvaljujući ugledu svoje obitelji i velikoj i istinskoj uzvišenosti svoga duha, ne uzmogavši ishoditi njegovu smrtnu kaznu, Katon ga se okani; ali njegova brata Lucija[83] osudi, udruživši se s njegovim tužiteljima, na veliku novčanu kaznu u korist države, a kako je on nije mogao platiti pa mu je prijetio zatvor, bude pošteđen toga[84] teškom mukom, na zauzimanje pučkih tribuna.

Kažu da je nekome mladiću, koji je postigao da neprijatelj njegova pokojnog oca bude osuđen na gubitak građanskih prava i koji je poslije završena postupka išao preko Foruma, Katon, kad ga je susreo, rekao da su to posmrtne žrtve koje treba prinositi uspomeni svojih roditelja: ne janjce i jariće, nego suze i osude neprijatelja. No ni sam nije u svojoj političkoj djelatnosti ostajao netaknut, nego je, gdje bi god protivnicima pružio priliku, stalno bio uvlačen u opasne parnice i bio u opasnosti da bude osuđen. Kažu da je bio tuženi u gotovo pedeset sudskih postupaka, zadnji put kad je imao osamdeset šest godina; u toku tog postupka izrekao je i znamenite riječi da je teško onome koji je živio s jednim naraštajem boriti se s drugim. Ni taj proces nije učinio kraj njegovu nadmetanju pred sudovima; četiri godine kasnije, u dobi od devedeset godina, podigne optužbu protiv Servija Galbe.[85] Tà čini se da je poput Nestora svojim životom i djelima dopro do trećeg pokoljenja.[86] Jer poslije mnogih sukoba

u političkom djelovanju sa Scipionom Velikim, kako je ranije spomenuto, doživio je da bude suvremenik Scipionu Mlađem koji je bio po usvojenju unuk Starijega, a sin Emilija Paula koji je svladao Perzeja i Makedonce.[87]

16. Deset godina poslije konzulata[88] natjecao se Katon za cenzuru. Ta je služba kao neki vrhunac svih građanskih časti i na neki način zaključak političke karijere, a uz drugu veliku moć sadržavala je i ovlaštenje ispitivanja ćudorednosti i života građana. Jer mislilo se da ni brak, ni rađanje djece, ni način življenja, ni pijanka ne smiju biti samovoljni i bez nadzora, prepušteni hirovima i svojevolji svakog pojedinca. Smatrajući da se značaj čovjeka otkriva mnogo više u tome nego u javnim i građanskim činima, birahu po jednoga između takozvanih patricija i plebejaca kao čuvare, obuzdavatelje i kaznitelje da se ne bi tko prepuštao svojim užívanjima i kršio domaći i tradicionalni način života. Njih nazivaju cenzorima, a imali su vlast kako da liše konja,[89] tako i da izbace iz senata svakoga koji živi razuzdano i neuredno. Oni su vršili ispravke u procjenama imetka radi oporezivanja i uvrštavanjem u cenzorske listine razvrstavali građane prema rodu i građanskom staležu. I druge su velike ovlasti bile skopčane s tom funkcijom.[90]

Zato su se i Katonu, kad je istakao svoju kandidaturu, svojim suprotstavljanjem oprli gotovo svi najpoznatiji i prvi od senatora. Patricije je, naime, mučila zavist jer su držali da se plemenito porijeklo blatom kalja ako se ljudi neznatna roda budu uspinjali do vrhunca časti i moći, dok su se oni koji su bili svjesni svojih nevaljalih postupaka i napuštanja djedovskih navada u načinu življenja bojali strogosti toga čovjeka koja će, kad jednom bude na vlasti, biti neumoljiva i kruta. Stoga, poslije odgovarajućih dogovora i priprema, istaknuše[91] Katonu sedam protukandidata koji su se ulagivali puku budeći u njemu očekivanje blagosti, jer su smatrali da puk traži da se njime vlada popustljivo i njemu po volji. Katon, naprotiv, ne pokazavši nikakve popustljivosti, nego otvoreno prijeteći s govornice nevaljalcima i glasno vičući da je gradu potrebno veliko čišćenje, zahtijevao je od većine da biraju, ako su razumni, ne najprijatnijeg nego najodlučnijeg liječnika; a takav je, reče, on sam, a od patricija Valerije Flak; jer s njime jedinim kao sudrugom u vlasti misli da će moći, sijekući i paleći, učiniti nešto protiv hidre[92] raskoši i mekoputnosti, dok za druge kandidate vidi da se silom nastoje probiti do cenzorske službe da bi je loše obavili jer se boje onih koji je kane obavljati valjano. I doista, tako je istinski velik i dostojan velikih državnika bio rimski narod da se nije uplašio njegovog prijetećeg držanja i uznositosti Katonove, nego je, odbacivši one prijatne kandidate, za koje se činilo da će sve činiti njemu po želji, izabrao skupa s Katonom Flaka slušajući Katona kao da se nije tek natjecao za tu službu, nego kao da je već obavlja i izdaje odredbe.

17. Katon započe, dakle, time što je svog sudruga u službi i prijatelja Lucija Valerija Flaka upisao kao prvaka senata,[93] a izbacio je iz senata, između mnogih drugih,[94] i Lucija Kvincija koji je sedam godina prije toga bio konzul[95] i – a to mu je ugled uvećavalo više od konzulata – brat Tita

Flaminina koji je svladao Filipa.[96] A razlog izbacivanju bio[97] je ovaj: zavevši momčića koji se prostituirao od dobi svoje dječačke ljepote, Lucije ga je stalno držao uza se i kao vojskovođa vodio ga sa sobom uz toliku čast i utjecaj kolike nije imao nijedan od njegovih prvih prijatelja i rođaka. Desilo se, međutim, da je Lucije obavljao poslove uprave nad svojom konzularnom pokrajinom;[98] na nekoj se gozbi momčić, ležeći po svom običaju uza nj, počeo na razne druge načine umiljavati tom čovjeku kojim je pri vinu bilo lako upravljati, pa mu reče da ga toliko voli ». . . da sam«, veli »kad je kod kuće[99] bila gladijatorska priredba, nešto što nikada ranije nisam vidio, požurio k tebi premda sam žudio da vidim ubijanje čovjeka«. A Lucije, želeći da mu ne ostane dužan za ljubav, odgovori: »Što se toga barem tiče, nemoj mi biti tužan za stolom jer ću ti ja izliječiti tugu«. I naredivši da jedan od na smrt osuđenih bude doveden na gozbu i da uza nj stane liktor sa sjekirom, upita ponovo svoga ljubljenog želi li vidjeti smaknuće. A kad ovaj odgovori da želi, Lucije naredi da čovjeku odsijeku glavu.

To je, dakle, opis tog događaja što ga navodi većina pisaca i tako je Ciceron u dijalogu *O starosti*[100] prikazao samoga Katona kako ga pripovijeda; Livije[101] pak veli da je smaknuti bio galski prebjeg, a da ga Lucije nije dao smaknuti liktoru, nego da je to učinio vlastitom rukom i da je to bilo opisano u Katonovu govoru.[102]

Kad je Lucija Katon izbacio iz senata, Lucijev brat, time jako pogođen, upotrijebi priziv na narod i zatraži da Katon navede razlog izbacivanja.[103] A kad je Katon to učinio i ispripovjedio događaj na gozbi, pokušavao je Lucije poricati, ali kad ga Katon izazva na formalan sudski postupak uz polaganje jamčevine, stade se izvlačiti.[104] I tada bi priznata zasluženost njegove kazne; ali kad je u kazalištu bila davana predstava, a on prošao pokraj mjesta rezervirana za senatore[105] i sjeo negdje sasvim daleko od njih, sažali se narodu i, vičući, prisiliše ga da promijeni mjesto ispravljajući tako koliko je bilo moguće i zaljčujući ono što se dogodilo.

Od ostalih izbaci Katon iz senata čovjeka za koga se smatralo da ima dobre izglede da bude izabran za konzula, Manilija, zato što je poljubio svoju ženu za dana pred očima svoje kćeri. A za sebe reče da nikada nije zagrlio svoju ženu osim kad je nastala velika grmljavina, a da je onda u šali dometnuo da je sav sretan kad Jupiter grmi.

18. Poneko oštro predbacivanje donijelo je Katonu i oduzimanje konja[106] Luciju, bratu Scipionovu, čovjeku koji je čak trijumf proslavio;[107] pomislilo se da je to Katon učinio da pogrdi uspomenu pokojnog Scipiona Afričkog. Ali najvećem je broju ljudi dodijao svojim potkresavanjem rastrošnosti koju je bilo nemoguće naprosto ukloniti jer je većina Rimljana već bolovala od nje i bila njome iskvarena. Idući zaobilaznim putem, prisiljavao je da se odjeća, kola, ženski nakit, namještaj i posuđe za svakodnevni život, ako im je u pojedinom slučaju vrijednost premašivala tisuću petsto drahmi,[108] procjenjuju na deseterostruku vrijednost želeći da uslijed viših procjena i porezi vlasnika budu veći. Dodao je i porez od tri asa na svakih tisuću da bi se bogataši, tištani nametima i videći da jednostavni i priprosti ljudi plaćaju državnoj blagajni manje

poreze na jednaka materijalna sredstva, odricali svoje raskoši. Rezultat je bio da su na nj bili kivni kako oni, koji su preuzimali teret poreza na raskoš, tako i oni, koji su se zbog poreza raskoši okanili. Jer većina drži da joj se bogatstvo oduzima ako joj se priječi da ga pokazuje, a da se ono pokazuje u onome što je suvišno, a ne u onome što je nužno za život. To je pak bilo ono čemu kažu da je i filozof Ariston[109] običavao govoriti da se najviše čudi; naime da se sretnima smatraju više oni koji posjeduju suvišno, nego oni koji su dobro snabdjeveni za život nužnim i korisnim. Kad je od Tesalca Skopasa[110] jedan od prijatelja tražio nešto što njemu nije bilo od velike koristi i dometnuo da ne traži ništa od onoga što je Skopasu nužno i korisno, odgovori ovaj: »Pa upravo na tome se i temelji moje blagostanje i bogatstvo – na beskorisnu i suvišnu«. Tako žudnja za bogatstvom nije povezana ni s kakvim prirodnim porivom duše, nego joj se nameće izvana od iskrivljena mišljenja proste svjetine.

19. Katon je, međutim, uopće ne obraćajući pažnju na one koji su mu prigovarali, još pojačavao svoju strogost presijecajući kanale kojima su pojedinci vodu za javnu opskrbu hvatali, pa je odvodili prema svojim privatnim kućama i vrtovima, obarajući i rušeći sve građevine koje su zadirale u javno zemljište, snizujući na najnižu mjeru naknade za preuzeto izvođenje javnih radova, a podižući do maksimuma zakupninu za ubiranje državnih prihoda.[111] Sve je to navuklo na nj mnogo mržnje. Titove pristalice, složivši se protiv njega, ukinuše u senatu od njega odobrena davanja u najam i zakup radova na svetištima i javnim gradnjama jer su tobože postali neunosni i potakoše najsmionije pučke tribune da pozovu Katona pred narod i da mu izreknu globu od dva talenta. Suprotstavili su se žestoko i podizanju bazilike[112] koju je on dao izgraditi na državni trošak na Forumu niže od vijećnice[113] i koja je bila nazvana Porcijevom bazilikom.

Ali očito je da je narod njegovo cenzorstvo izvanredno prihvatio. U svakom slučaju, postavivši mu kip u hramu boginje spasa,[114] ne zabilježiše na podnožju Katonova vojna zapovjedništva niti trijumf, nego, kako bi se natpis mogao prevesti, »kad se rimska država nakrenula i nagnula prema padu, da ju je on, postavši cenzorom, opet uspostavio u uspravan položaj valjanom upravom, razboritim privikavanjem[115] i uputama«. Pa ipak, ranije je on ismijavao one koji su uživali u takvim počastima i govorio da oni ne vide da se gorde djelima mjedara i slikara, dok njegove najljepše portrete njegovi sugrađani nose naokolo u svojim srcima; a samo onima koji su izražavali čuđenje što on nema kipova, dok ih mnogi neugledni ljudi imaju, reče: »Ta više volim da ljudi pitaju zašto mi kip nije podignut nego da pitaju zašto jest«. Uopće, želio je da dobar građanin i ne dopušta da ga hvale osim ako su te pohvale korisne za zajednicu.

A opet, sam je sebe veličao u najvećoj mjeri od svih ljudi, on koji čak tvrdi da su Rimljani, koje su krivili zbog kakve pogreške u životu, govorili da ne zaslužuju da im se to predbacuje: tā nisu oni Katoni; i da su oni koji su ga nespretno pokušavali oponašati u ponekima od njegovih postupaka bili nazivani »lijevim« Katonima; a da je senat svraćao pogled na nj u najopasnijim trenucima kao što se na plovidbi upire pogled u

kormilara i da su često, ako nije bio prisutan, odlagali raspravu o stvarima koje su zahtijevale najozbiljnije razmatranje. To mu doista posvjedočuju i drugi; ta velik je ugled stekao u gradu za svoga života i zbog svoje rječitosti i zbog svoje starosti.

20. Bio je također dobar otac, valjan suprug i poslovan čovjek ne baš neznatnih sposobnosti i nije upravljanju svojim dobrima posvetio tek uzgrednu pažnju, kao da je to stvar od male ili nikakve važnosti. Stoga držim da treba izložiti i prikladne pojedinosti njegova ponašanja u odnosu na to. Oženio se ženom[116] odličnijom po rodu nego po imetku, smatrajući da i žena plemenita roda i imućna žena posjeduju ozbiljnost i ponos, ali da su ipak one koje su plemenita roda, stideći se onoga što je sramotno, većma poslušne svojim muževima u svemu što se tiče časti. Za onoga koji tuče ženu ili dijete govorio je da diže ruku na najsvetiju od svetinja; da smatra da je veće hvale vrijedno biti dobar suprug nego velik senator;[117] jer se, i kod starog Sokrata ničemu drugome ne divi osim što je u općenju sa ženom neugodne naravi i tupavim sinovima uvijek ostajao ljubezan i dobroćudan. Kad mu se rodio sin, nikakav posao nije smatrao tako hitnim – osim ako se nije radilo o državnom poslu – da bi ga spriječio da bude prisutan dok njegova žena kupa i previja novorođenče. Hraniła ga je, naime, svojim mlijekom; a često je primala na prsa i malu djecu robova da im to zajedništvo u othranjivanju usadi naklonost prema njezinu sinu. Kad je pak dječak počeo shvaćati, Katon ga sam uze, te ga je učio slovima premda je imao obrazovana roba koji je bio učitelj, imenom Hilon, koji je poučavao mnoge dječake. No Katon je, kako sam veli, smatrao da nije pravo da mu rob grdi sina ili ga vuče za uho ako sporije uči, a još manje da njegov sin duguje robu zahvalnost za tako važan nauk, nego mu je sam bio učiteljem kako u čitanju i pisanju, tako i u upoznavanju zakona i u tjelovježbi, učeći ga ne samo bacati koplje i boriti se u oružju nego i šakati se, i vrućinu i hladnoću podnositi, i plivajući probijati se kroz virove i divlje struje rijeke.[118] I svoju *Povijest Rima* kaže da je napisao vlastitom rukom[119] i krupnim slovima da njegov sin u svojoj kući ima mogućnost da upozna drevne predaje svoje domovine,[120] da se u nazočnosti svog sina čuvao nepristojnih riječi ne manje nego u prisutnosti svetih djevica koje zovu Vestalkama, a da se nikad nije zajedno s njime okupao. Čini se zapravo da je to bio općenit običaj u Rimljana; jer i tastovi izbjegavahu da se kupaju skupa sa svojim zetovima stideći se da pred njima otkrivaju svoju golotinju. Kasnije, međutim, naučivši od Helena da se svlače goli, oni opet zaraziše Helene lošim običajem da to[121] čine zajedno sa ženama.

Tako je Katon radio na lijepu djelu oblikovanja i obrazovanja sina u vrlini. Ali kako mu je gorljivost bila besprijekorna, a duh, zahvaljujući prirođenim darovima, odgovarao na očev trud, dok se, međutim, njegovo tijelo pokazivalo odveć neotpornim na podnošenje napora, Katon je za nj olabavio pretjerano naprezanje i strogost svog načina življenja. Ali njegov sin, premda tako nježne tjelesne građe, bio je dobar vojnik i sjajno se iskazao u bitki protiv Perzeja[122] pod zapovjedništvom Emilija Paula. No kad mu je zatim jedan udarac izbio mač iz ruke ili mu je iskliznuo zbog vlage, ozlovoljen tom nezgodom okrene se nekolicini svojih prijatelja i,

pozvavši ih u pomoć, baci se opet posred neprijatelja. Raščistivši to mjesto nakon duga i teška boja, nađe najzad mač među mnogim hrpama oružja i tjelesa poginulih kako prijatelja tako i neprijatelja koji su bili nagomilani jedni na druge. I vrhovni zapovjednik Emilije Paulo zadivi se tom podvigu mladog čovjeka; još postoji pismo samoga Katona sinu u kojem obasipa izvanrednim pohvalama njegovo gorljivo nastojanje i trud da ponovo nađe mač. Mladić se kasnije i oženio Paulovom kćeri Emilijom, sestrom Scipiona,[123] pri čemu je u tako znamenitu obitelj bio primljen ne manje zbog sebe nego zbog svoga oca. Tako je brižna pažnja što ju je Katon posvetio odgoju sina donijela dostojan plod.

21. Pribavljao je mnogo služinčadi kupujući od ratnih zarobljenika one mlađe i još sposobne da podnesu odgoj i uvježbavanje kao štenad ili ždrijepci. Nijedan od njih nikad nije ušao u drugu kuću osim ako ga je poslao Katon ili njegova žena. A upitan što radi Katon, odgovarao bi samo da ne zna. Trebalo je da rob radi neki od nužnih kućanskih poslova ili da spava; Katon je veoma volio dremljive robove smatrajući da su dobroćudniji od onih budnih i da su oni koji su se naužili sna upotrebljiviji za bilo kakav posao od onih koji su potrebni sna. Držeći da na najveće nepodopštine robove zavodi spolni nagon, odredi da za utvrđen novčani iznos smiju održavati odnose sa sluškinjama, ali da se ne smiju približavati nijednoj drugoj ženi.

U početku, kad je još bio siromašan i služio u vojsci, nije bio nezadovoljan ničim od hrane razlažući da je najveća sramota natezati se s kućnim robom radi trbuha. Ali kasnije, kako su mu se prilike popravljale, priređujući gozbe za prijatelje i drugove u službi, kažnjavao je odmah poslije objeda kožnatim bičem robove koji su u nečemu bili odveć nemarni pri posluživanju ili pripremanju gozbe. Uvijek je vješto udešavao da njegovi robovi imaju neki razlog za međusobnu svađu i razmiricu, jer ga je njihova sloga činila sumnjičavim i zadavala mu strah. One za koje se učinilo da su počinili nešto za što zaslužuju smrtnu kaznu stavio bi pred sud, pa bi ih dao smaknuti pred svom svojom služinčadi ako su bili osuđeni.

Kako se sve više prihvaćao stjecanja novca, poljodjelstvo je više smatrao razonodom nego izvorom prihoda, pa je, ulažući sredstva u sigurnije i stalnije poslove, stjecao ribnjake, tople izvore, mjesta prepuštena valjačima sukna, smolarnice,[124] zemlju sa samoniklom pašom i šumama, što mu je sve donosilo velik novac, a nije moglo, kako sam kaže, pretrpjeti štete od Jupitera.[125] Upustio se i u najozloglašeniju vrstu davanja zajmova za brodove uz kamate na sljedeći način: tražio je od onih koji su od njega uzimali zajmove da pozovu mnoge druge u zajedničko poduzeće, a ako bi se skupilo pedeset poduzetnika i isto toliko brodova, on bi držao samo jedan dio dionica u čitavu poduzeću preko svog oslobođenika Kvinciona koji je poslovao s uzajmljivačima novca i pratio ih na plovidbi. Na taj način rizik nije teretio čitav pothvat nego samo malen dio uz veliku dobit.[126] Običavao je pozajmljivati novac i onima od svojih kućnih robova koji su to željeli; oni su njime kupovali dječake, a zatim, pošto bi ih kroz godinu dana izvježbali i izobrazili na Katonov

trošak, ponovo ih prodavali. Mnoge od tih dječaka zadržavao je i Katon priznajući robu[127] najvišu cijenu ponuđenu za njegovog dječaka. Potičući sina na takve postupke, kaže da nije osobina muškarca nego žene udovice umanjivanje makar i dijela svoje imovine. Ali već je prežestoka[128] ona Katonova riječ kad je pošao tako daleko da je nazvao čudesnim i božanstvenim čovjeka koji prema obračunima ostavlja više stečene imovine nego naslijeđene.

22. Kad je već bio starac, dođoše u Rim[129] kao poslanici Atene filozofi akademičar Karnead i stoičar[130] Diogen da ishode poništenje jedne presude kojom je atenski narod, koji se oglušio o sudski poziv, na tužbu Oropljana, a odlukom Sikionjana, bio osuđen na plaćanje odštete od pet stotina talenata. Odmah su književno najobrazovaniji mladići pohrlili k njima i priključili im se slušajući ih i diveći im se. Osobito je draž Karneadova, koja je imala silno djelovanje i ne manji utjecaj, nalazeći brojno dobronamjerno slušateljstvo, kao zamah vjetra ispunila grad govorkanjem o sebi; proširila se vijest da je začuđujuće nadareni Helen, začaravajući i razoružavajući sve, ulio gradskoj omladini silno veliku strast uslijed koje su, zanemarivši druge svoje naslade i zabave, postajali opsjednuti filozofijom. To se sviđalo ostalim Rimljanima i rado su gledali kako mladi ljudi stječu udjela u helenskoj kulturi i druže se s ljudima koji pobuđuju opće divljenje; ali Katon je od početka bio zlovoljan što se to oduševljenje za govorništvo uvlači u grad plašeći se da ne bi mladići, upravljajući svoje ambicije u tom smjeru, zavoljeli slavu koja se temelji na riječi većma od one koja je rezultat djela i ratnih pohoda. A kako je ugled tih filozofa u gradu rastao i dalje i prve je njihove govore pred senatom preveo na svoj vlastiti poticaj i molbu ugledan čovjek poput Gaja Acilija, odluči na lijep način skinuti sve te filozofe gradu s vrata. I digavši se u senatu, ukori magistrate što ostavljaju tako dugo neobavljena posla poslanstvo sastavljeno od ljudi koji svojom vještinom nagovaranja lako mogu postići sve što žele; treba stoga što brže nešto odlučiti i izglasati zaključak o onome što poslanstvo predlaže da bi ti ljudi, vrativši se u svoje škole, raspravljali s helenskim sinovima, a rimski mladići slušali zakone i vlasti kao i prije.

23. To nije uradio, kako neki misle, iz osobne netrpeljivosti prema Karneadu, nego iz odbojnosti prema filozofiji uopće i jer se iz rodoljubna žara nabacivao porugom na sav helenski duhovni život i naobrazbu, pa je tako čak i za Sokrata tvrdio da je – brbljivac i nasilnik! – pokušavao na način na koji mu je to bilo moguće tiranizirati svoju domovinu ukidajući njezine običaje, te privlačeći svoje sugrađane mislima protivnima zakonima i usmjeravajući ih u drugom pravcu. Izrugujući se Isokratovoj retorskoj školi, kaže da kod njega učenici stare kao da će u Hadu[131] pred Minosom[132] upotrebljavati svoju vještinu i suditi se. I nastojeći sinu omraziti sve helensko, poslužio se izrekom odveć nepromišljenom za svoje godine kao da proriče ili pretkazuje da će Rimljani izgubiti svoju moć čim se zaraze helenskom učenošću. Vrijeme, međutim, pokazuje ispraznost tih njegovih zlogukih riječi; jer grad se uzdigao do vrhunca

svoje moći upravo onda kada je usvojio i helenske znanosti i sveukupno obrazovanje.

Ali nije Katon bio neprijatelj samo helenskim filozofima nego je bio sumnjičav i prema Helenima koji su se u Rimu bavili liječništvom. I jer je, kako se čini, čuo za Hipokratov odgovor Velikome kralju[133] koji ga je zvao nudeći mu neku veliku nagradu od mnogo talenata, da se nikada ne bi stavio u službu barbarima, neprijateljima Helena, Katon je govorio da je to zajednička zakletva helenskih liječnika i opominjao je sina neka ih se čuva; a sam je, reče, sastavio podsjetnik i po njemu liječi bolesne u svojoj kući i propisuje im dijetu ne pazeći strogo da poste, nego hraneći ih zeljem[134] ili komadićima patke, goluba ili zeca; jer i to je meso, govorio je, lagano i korisno za bolesnike osim što uzrokuje kod onih koji ga se najedu mnogo snova; zahvaljujući takvom liječenju i načinu prehrane dobra je zdravlja i sam, a održao je u dobru zdravlju i svoju ukućane.

24. Bar što se ovoga tiče, očigledno nije izbjegao kaznu bogova zbog svoje preuzetnosti; izgubio je, naime, i ženu i sina. Sam pak, tijela krepko očvrsnula zdravljem i snagom, veoma se dugo opirao starosti, tako da je i kao starac bio veoma sklon općenju sa ženama i da se oženio nimalo prema svojoj dobi iz sljedećeg povoda. Pošto je izgubio ženu, oženio je sina kćerkom Emilija Paula, a sestrom Scipiona, dok je sam, kao udovac, održavao vezu s mladom robinjom koja je potajno dolaziła k njemu. Dakako, u malenoj kući u kojoj je bila mlada udata žena ta je stvar bila opažena; i jednom kad se učinilo da je ta ženska odveć drsko projurila pokraj sinovljeve spavaonice, mladić ne reče ništa, ali starcu ne promaknu da ga je nekako veoma kiselo pogledao i odvratio pogled. Kad je, dakle, razabrao da je ta stvar neugodna sinu i snahi, ništa im ne zamjeri niti predbaci, nego siđe, kako je običavao, s prijateljima na Forum, pa pošto glasno pozva nekog Salonija, koji mu je nekoć bio pisar, a sad je bio nazočan i u njegovoj pratnji,[135] upita ga da li je našao ženika svojoj mladoj kćeri. A kad taj čovjek odgovori da to i ne kani a da se prethodno s njime ne posavjetuje, reče Katon: »Pa eto, ja ti nađoh prikladna zeta ako ti možda ne bi smetala njegova dob; jer u drugome mu nema zamjerke, ali je jako star«. Kad je, dakle, Salonije tražio neka se pobrine za tu stvar i dade djevojku čovjeku koga izabere budući da je ona njegova štićenica[136] i da joj treba njegova skrb, Katon bez ikakva okolišanja reče da traži djevojku za sebe. I isprva, kako je prirodno, taj prijedlog zapanji čovjeka koji je držao da je Katon daleko prošao dob za ženidbu, dok je on sam daleko od toga da se srodi s kućom konzulskoga dostojanstva i trijumfatorskih časti, ali videći da Katon misli ozbiljno, veselo prihvati njegov prijedlog i, čim su sišli na Forum, načiniše ženidbeni ugovor.

Dok se obavljala svadba, Katonov sin, uzevši sa sobom svoje prijatelje,[137] upita oca ne dovodi li mu valjda maćehu zato što mu je on dao razloga za predbacivanje ili ga ražalostio. A Katon usklikne: »Bože sačuvaj, sine! Tvojim sam ponašanjem u svemu veoma zadovoljan i nemam nikakve zamjerke,[138] ali želim ostaviti iza sebe još više takvih sinova, a za domovinu takvih građana«. Kažu ipak da je tu misao izrekao ranije atenski tiranin Pizistrat kad je svojim odraslim sinovima doveo kao

maćehu Argivku Timonasu, za koju vele da mu je rodila Ijofonta i Tesala. Iz drugog braka imao je Katon sina kome po majci nadjenu ime Salonije.[139] Stariji mu pak sin umre kao pretor i Katon ga se često sjeća u svojim knjigama kao valjana čovjeka, a kažu da je taj težak gubitak podnio sabrano i s filozofskim mirom i da zbog njega nije nimalo popustio u političkom radu. Katon, naime, nije kao kasnije Lucije Lukul[140] i Metel Pijo[141] od starosti postao preumoran za javnu djelatnost smatrajući državnički rad tegotnom obavezom, niti je kao ranije Scipion Afrički[142] zbog napada zavidljivaca na svoju slavu, okrenuvši leđa narodu, učinio za promjenu nerad krajnjim ciljem ostatka svoga života, nego se, kao što je Dionizija[143] netko nagovorio neka smatra svoju tiranidu najljepšim mrtvačkim pokrovom, tako učinivši politički rad najljepšim zanimanjem svoje starosti, za odmor i zabavu prihvaćao pisanja knjiga iz poljodjelstva kad je god imao vremena.

25. Sastavljao je, dakle, govore o raznim temama i povijesna djela; poljodjelstvom se bavio još kao mladić i to iz potrebe – kaže, naime, da je imao samo dva izvora sredstava: poljodjelstvo i štednju – no sada mu je sve što se zbiva na poljima pružalo tek razonodu i užitak u promatranju. Sastavio je i knjigu o poljodjelstvu[144] u kojoj je ostavio i upute o pripremanju kolača i sušenju voća, tražeći slavu u tome da se u svemu pokaže nadmoćnim, i osobitim. I njegovi su objedi na selu bili obilniji; pozivao je, naime, svaki put one od susjeda i vlasnika okolnih imanja koje je dobro poznavao i s njima je vrijeme provodio u veselju, a da ga nisu ugodnim i dobrodošlim smatrali samo oni koji su bili njegove dobi, nego i mladi, jer je bio čovjek velikog iskustva, a pročitao je i čuo mnogo vrijedno slušanja. Stol je smatrao najpogodnijim za sklapanje prijateljstava; i razgovor je obilno skretao na hvaljenje vrlih i valjanih građana, a uopće nisu bili spominjani nevaljali i rđavi. O takvima nije Katon dopuštao da se uza stol govori ni s pokudom ni s pohvalom.

26. Smatra se da je zadnji od njegovih političkih čina bilo razorenje Kartage; jer ako je mladi Scipion[145] i dovršio to djelo, a ono najvećma su po Katonovu savjetu i prijedlogu poduzeli Rimljani taj rat iz sljedećeg razloga. Katon je bio poslan[146] Kartažanima i Numiđaninu Masinisi, jer su oni međusobno ratovali,[147] da istraži uzroke njihove razmirice. Masinisa je, naime, bio prijatelj rimskom narodu od početka, dok su Kartažani ušli u ugovorne odnose s Rimljanima poslije poraza što su ga pretrpjeli od Scipiona[148] jako umanjene moći zbog gubitka svoga imperija[149] i teške ratne odštete u novcu.[150] Ali našavši grad ne, kako su Rimljani mislili, u nevoljnu i jadnu stanju, nego gdje vrvi brojnom jedrom, za oružje doraslom momčadi, pretrpan silnim bogatstvom, a pun svakovrsna oružja i ratne opreme, te nemalo samosvjestan zbog toga, smatrao je da Rimljanima nije čas da uređuju i sređuju stvari Numiđana i Masinise, nego da će se, ako pravovremeno ne suzbiju grad od davnina njima neprijateljski i kivan sad kad je nevjerojatno ojačao, Rim naći u isto takvim opasnostima kao nekoć. Brzo[151] se stoga vrativši, izvijesti senat da se čini da prijašnji porazi i nedaće Kartažana, koji nisu toliko smanjili njihovu

snagu koliko njihovu nerazboritost, njih nisu učinili slabijima nego iskusnijima u ratovanju, a da su njihovi sadašnji bojevi s Numiđanima tek uvod u borbu s Rimljanima, dok su mir i ugovor samo prazne riječi kojima prikrivaju odgađanje rata do povoljne prilike.

27. K tome kažu da je Katon, namjerno[152] stresavši togu, pustio da u senatu ispadne na tlo libijska smokva; a onda kad su se senatori zadivili njezinoj veličini i ljepoti, da je rekao da je zemlja koja donosi takve plodove udaljena od Rima samo tri dana plovidbe. A ono je već bilo i odveć bezobzirno grubo, naime to što je svome mišljenju izrečenom o ma kojem pitanju na koncu dodavao ove riječi:[153] »A moje je mišljenje[153a] i to da Kartaga ne treba da postoji«. Naprotiv, Publije Scipion Nazika,[154] pozivan da iznese svoje mišljenje, neprestano je ustrajao govoreći i iznoseći što misli: »Mislim da Kartaga treba da postoji«. Jer je, videći, kako se čini, da narod već iz obijesti upada u mnoge pogreške, da ga senat zbog blagostanja i samosvijesti više ne može susprezati i da zbog svoje moći na silu čitav grad vuče za sobom onamo kamo naginju njegovi hirovi, htio barem da strah od Kartage poput uzde obuzdava drskost mnoštva budući da je smatrao da je snaga Kartažana premalena da bi mogla nadvladati Rimljane, a prevelika da bi je oni mogli prezirati. Ali upravo je u tome Katon vidio opasnost: da nad glavom naroda, koji je opijen i većinom pogrešno postupa zbog svoje moći, ostane visjeti prijetnja grada uvijek velikog, a sada još i otriježnjena nedaćama i kažnjena zbog preuzetnosti, kao i u tome da nisu potpuno uništili vanjske prijetnje svojoj prevlasti te su tako priskrbili prilike i vremena da nađu lijeka domaćim promašajima.

Pripovijeda se da je tako Katon prouzrokovao treći i posljednji rat protiv Kartažana,[155] ali tek što su započeli ratovati, on umre[156] izrekavši proročanstvo o čovjeku koji je imao taj rat dovršiti; tada je još bio mladić, ali je kao vojnički tribun pružao dokaze zdrava suda i odvažnosti u bojevima. A kad je vijest o tome stigla u Rim, kažu da je Katon, čuvši je, rekao:

Sam da je svjestan on, a drugima lutaju sjenke.[157]

Tu je ocjenu ubrzo Scipion potvrdio svojim djelima; Katon pak[158] od potomstva ostavi jednoga sina od druge žene, za koga rekosmo da mu je pridjevak bio Salonije, te jednog unuka[159] od sina koji je umro prije njega. I Salonije je umro kao pretor,[160] a sin što ga je imao, Marko, postade konzulom.[161] Taj[162] je bio djed Katona Filozofa,[163] krepošću i slavom najznamenitijeg čovjeka svog vremena.

Bilješke

[1] Marko Katon (Cenzor ili Stariji) živio je od 234. do 149. god. pr. n. e.
[2] Od Hanibalova vremena služili su rimski konjanici na vlastitu konju.
[3] Točnije oni koji su prvi postigli čast kurulskih magistrata.
[4] Svaki je Rimljanin obično imao tri imena: vlastito ime, ime po rodu kojem je pripadao i »nadimak« koji se također prenosio na potomke. No Prisko je Katonu postalo nadimak po svoj prilici tek kasnije da bi se razlikovao od svog praunuka Marka Porcija Katona Utičkog.
[5] Sabinska riječ u vezi s lat. *acutus*, izvorno »oštar«, onda »oštrouman«.
[6] Fingirani nadgrobni natpis.
[7] Podzemni svijet u kome je Perzefona vladarica uz muža Hada. Prijevod je u prozi; u izvorniku je elegijski distih.
[8] Za razliku od poslova što su ih obavljali robovi.
[9] God. 217.
[10] Vodu s octom, uobičajeno osvježavajuće piće za vojnike, žeteoce i sl. preporučivao je već Hipokrat.
[11] Vodi.
[12] God. 209.
[13] *Timej* 69D.
[14] God. 205. ili 204.
[15] God. 195, odnosno 184.
[16] Afričkim Starijim.
[17] God. 204.
[18] Tek pošto je bio odbijen Fabijev zahtjev za trenutnim opozivom.
[19] Tj. denara. Plutarh izjednačuje denar i drahmu, iako im vrijednost nije bila ista.
[20] Sasvim sitan novac (vrijedio otprilike koliko engleski penny).
[21] »Hram od sto stopa«, naime Partenon; posvećen božici Ateni; spalio ga Kserkso 480. god., rekonstruirao Periklo. Unatoč uvećanom tlocrtu (70 m × 33 m) zadržao je starinsko ime.
[22] Otac Miltijada, pobjednika nad Perzijancima kod Maratona 490. god., a djed istoimenog vojskovođe čiji je životopis iz Plutarhova pera sačuvan.
[23] Otac Periklov, pobjednik nad Perzijancima kod Mikale 479. god.
[24] God. 480. evakuirali su Atenjani grad pred perzijskom opasnošću.
[25] Kinosema. Vidi *Temistoklo* 10.
[26] Tzv. hijastički raspored riječi (u obliku slova X – grč. KH): posuđe se razbije, a obuća istroši.
[27] Jer za nj ne mogu dobiti mnogo.
[28] Atički medimno (na koji se ovdje zacijelo misli), glavna mjera za rastresite suhe tvari, imao je oko 52 1/2 litre. Prema Polibiju, obični je vojnik primao mjesečno 2/3 medimna žita.
[29] God. 198.
[30] Bez službene pratnje.
[31] Ako se htio presvući.
[32] *Simpozij* 215A.
[33] Lisija (458–378), atenski govornik koga su Rimljani smatrali utjelovljenjem tzv. aticizma

(strogog, jednostavnog govorničkog stila bez ikakvih ukrasa; protivno je azijanizam) i koga su zbog njegove sažetosti i lapidarnosti neki cijenili čak više nego Demostena.

[34] *Temistoklo* 18.

[35] Konzulsku. Od Katona je potjecala izreka i načelo: Neka nitko ne bude po drugi put biran za konzula!

[36] Eumen II, pergamski kralj (vladao je od 197. do 159. god.). Osnovao je pergamsku knjižnicu, suparnicu aleksandrijskoj. Kad su ga ljudi makedonskog kralja Perzeja bezuspješno pokušali ubiti u Delfima, došao je u Rim 172. god. i otkrio senatu Perzejeve ratne pripreme.

[37] Epaminonda je bio tebanski vojskovođa i jedan od najgenijalnijih antičkih vojnih stratega i taktičara (njegov je životopis izgubljen: vidi predgovor); o Periklu i Temistoklu vidi njihove životopise; o Maniju Kuriju na početku ovoga. Hamilkar Barkas (»Munja«) bio je znameniti kartaški vojskovođa i Hanibalov otac.

[38] Operacija otvaranjem lubanje.

[39] Po rimskom je shvaćanju srce bilo sjedište inteligencije.

[40] Poslije poraza makedonskoga kralja Perzeja 168. god. tisuću odličnika iz ahejskog saveza njihovi su protivnici denuncirali Rimljanima da su bili u dogovoru s Perzejem, pa ih Rimljani odvedoše u Rim i zadržaše ondje unatoč opetovanim molbama Ahejaca da ih oslobode. Među njima bio je povjesničar Polibije, sin poznatog ahejskog vojskovode Filopemena (vidi životopis). Kad su na zauzimanje Scipiona, kome je Polibije postao učiteljem, najzad bili oslobođeni, ostalo ih je na životu još samo 300. U *Moralia* 199D kaže Plutarh da se Katon »pretvarao da mu do te stvari nije nimalo stalo« sve do rasprave u senatu kad je njegovo mišljenje riješilo stvar u korist Ahejaca.

[41] Od stida.

[42] Od straha.

[43] Radi pljačke.

[44] Bježeći.

[45] Lucija Veturija izbacio je Katon iz staleža vitezova zbog prevelike debljine.

[46] Te je zato i neupotrebljiv.

[47] Zacijelo zbog nepotrebno potrošena novca za prijevoz.

[48] God. 195.

[49] Isprva je Hispaniju rijeka Ebro dijelila na dvije glavne pokrajine, ali kasnije je ovostrana Hispanija sezala i preko te rijeke.

[50] Vrlo bojovan narod oko gornjeg toka Durija i Taga, nastao miješanjem pražitelja Hispanaca (Ibera) i došljaka Kelta (Gala).

[51] Danas Guadalquivir. To je bilo blizu granice prema onostranoj Hispaniji.

[52] Ali je nesumnjivo pretjerivanje.

[53] Zacijelo se nije moglo raditi o obzidanim, utvrđenim gradovima.

[54] Rimsak libra = 327,45 grama.

[55] Kao što je obično bivalo kad su vojskovođa i njegovi prijatelji podijelili korist od pobjede.

[56] Za ondašnje običaje veoma malen broj! To su bili mladići iz otmjenih obitelji koji su vršili otprilike službu posilnoga i učili ratnu vještinu.

[57] Drugi čitaju: Pako.

[58] Kupio ih je ispod ruke od nekog vojnika, a ne prilikom dražbene prodaje plijena *sub corona* ili *sub hasta* (pod u zemlju pobođenim bojnim znakom). Time je oštetio državu.

[59] Prema Korneliju Nepotu, senat je odbio Scipionovo traženje da mu se dade namjesništvo Hispanije i umjesto toga dao mu je Italiju.

[60] Do luke u kojoj se trebao ukrcati za povratak u Rim.

[61] Točnije Jacetanci, hispansko pleme između Ebra i Pirineja.

[62] Izručenje dezertera bilo je stalan uvjet koji su Rimljani postavljali prilikom sklapanja mira, a izručene bi uvijek pogubili.

[63] Zato što je za njegova vrhovnog zapovjedništva Katon to poduzeo na svoju ruku.

[64] Unatoč Scipionovu nezadovoljstvu.

[65] God. 194.

[66] Jedan od (obično dvojice) podzapovjednika u rimskoj vojsci. Kasnije naprosto zapovjednik legije.

[67] Tiberije Sempronije Grakho, zajedno sa Scipionom konzul 194. god.

[68] Manije Acilije Glabrion, konzul 191. god.

[69] Praunuk osnivača sirijskoga kraljevstva Seleuka Nikatora (umro 281. god.; vladao je od 224. do 187. god.).
[70] Dekretom pročitanim na istmijskim igrama 196. god.
[71] Glave 15–18.
[72] Prema podacima rimskog povjesničara Livija mnogo toga što Plutarh navodi u ovoj glavi nije točno.
[73] Aulo Postumije Albin bio je i po svom životu Grk u lošem smislu, kako izvješćuje grčki povjesničar Polibije koji također spominje istu anegdotu.
[74] Amfiktionijska skupština, vijeće predstavnika grčkih gradova i državica, nadležna je vlast za »Grka« Albina.
[75] God. 191.
[76] Rimljani su, naime, bili u Tesaliji.
[77] Za Kserksove vojne na Grčku 480. god.
[78] Prema Liviju, poslao ga je konzul s 2000 ljudi protiv Etoljana koji su čuvali obilaznicu.
[79] Brdo iznad Termopila.
[80] Vojnici iz kohorte koju su sačinjavali stanovnici grada Firma u Italiji.
[81] Jer je sam izvojevao pobjedu.
[82] Dvojica braće Petilija optužiše Scipiona zbog pronevjera u ratu s Antiohom.
[83] Lucije Scipion *Asiagenus* (»u Aziji rođeni«). To je bilo god. 187.
[84] Tribun Tiberije Grakho spasio ga je iz zatvora, ali imetak su mu zaplijenili i prodali u korist države.
[85] Kao propretor onostrane Hispanije dao je 7000 Luzitanaca, koji su mu se predali na vjeru, dijelom pobiti, a dijelom prodati u roblje unatoč svom obećanju da će ih poštedjeti.
[86] Homer (*Ilijada* I 250) kaže to za Nestora: vladao je već trećim ljudskim naraštajem.
[87] Kod Pidne 168. god.
[88] God. 184.
[89] Oduzeti konja pripadniku viteškog staleža značilo je degradirati ga.
[90] Razrez poreza, javne gradnje, itd.
[91] Doslovno: pratili su. Kandidate su, naime, pri njihovu svakodnevnom dolaženju na Forum pratili ugledni ljudi pokazujući tako da podržavaju njihovu kandidaturu.
[92] Misli se lernejska hidra s kojom se uspješno borio Heraklo. Čim bi joj odsjekao jednu glavu, naraslo bi nekoliko novih. Zato je njegov drug Jolaj smolom spalio mjesto odsječene glave i tako sprečavao izrastanje novih.
[93] Prvak senata bio je senator koga su cenzori pri sastavljanju senatskih listina prvoga unosili u popis. To nije povlačilo nikakva posebna prava – jedino je u raspravi prvi iznosio svoje mišljenje – ali je donosilo velik ugled. Obično je prvakom senata bio određivan najstariji bivši konzul.
[94] Prema Liviju, sedmoricu.
[95] God. 192.
[96] Tit Flaminin (vidi životopis) potukao je Filipa V Makedonskog kod Kinoskefala god. 198.
[97] Katonu.
[98] Bila je to Galija.
[99] U Rimu.
[100] XII 42.
[101] *Ab urbe condita* XXXIX 42.
[102] Održana u senatu.
[103] Priziva na narod, koji je postojao npr. protiv odluka konzula ili pretora, nije bilo u slučaju službenih čina cenzora koji su uostalom razlog navodili odmah pri izbacivanju nedostojnih senatora. Plutarhov je prikaz, dakle, netočan.
[104] Vidi *Flaminin* 19.
[105] Uvedena su 194. god. na poticaj Scipiona Afričkog Starijeg.
[106] Izbacivanje iz viteškog staleža; vidi bilj. 89.
[107] Za pobjedu nad Antiohom god. 189. poslije koje je uzeo pridjevak Azijski. No zasluge za pobjedu pripisivali su njegovu bratu koji je na toj vojni bio Lucijev podzapovjednik.
[108] Tj. 15.000 asa ili, prema Plutarhovu računanju (10 asa za 1 denar), 1500 denara (premda je od 217. god. odnos tih dviju novčanih jedinica bio 1:16).
[109] Stoičar s Hija, živio u I polovini 3. st. Nije, dakako, identičan s Aristonom koji se spominje u Aristidovu životopisu, u 2. glavi.

[110] Tesalski aristokrat.
[111] Tzv. publikani isplatili bi državnoj blagajni razrezani porez za nekoliko područja, a onda bi za svoj račun od obveznika utjerivali i višestruko veće iznose.
[112] Bazilike su služile sudovanju i sklapanju poslova. Porcijeva je bila najstarija, a izgorjela je god. 53. kad su spaljivali leš Ciceronovog neprijatelja, zloglasnog Klodija.
[113] Hostilijeva kurija ili vijećnica. Izgorjela je istom prigodom kad i Porcijeva bazilika.
[114] Salus, koju su Grci identificirali sa svojom Higijejom, boginjom zdravlja.
[115] Na suzdržanost.
[116] Zvala se Licinija.
[117] Zato što je ono prvo teže.
[118] Tibera.
[119] A ne diktirajući robovima, kao što je bio običaj.
[120] A ne da mora izvana nabavljati knjige i poduku.
[121] Da se kupaju goli.
[122] Kod Pidne god. 168.
[123] Emilijana Mlađeg; vidi glavu 5.
[124] Mjesto gdje se proizvodila smola (katran). No izvorni tekst nije sasvim jasan, pa drugi prevode: obradiva zemljišta.
[125] Kao boga oluje. Rimljani su kapital ulagali uglavnom u prekomorsku trgovinu.
[126] Pozajmljeni novac nije bio osiguran samo jednim brodom nego njih 50. Bilo je slabo vjerojatno da će svih 50 propasti, a eventualni gubitak nije nikada mogao biti tako velik da ga ne bi obilno nadoknadio dobitak s preostalih brodova. A to je nadgledao Kvincion.
[127] Kao njegov pekulij, vlastitu imovinu koju je rob mogao stjecati po rimskome pravu.
[128] A da bi se mogla smatrati dobrom.
[129] God. 155.
[130] Treći, koga Plutarh ne spominje, bio je peripatetičar Kritolaj. Atenjani su na tužbu Oropljana zbog pljačke njihova područja bili osuđeni od Sikionjana, kojima je rimski senat povjerio pravorijek u toj stvari, na prilično visoku naknadu štete od 500 talenata.
[131] U podzemlju
[132] Suncem u podzemlju.
[133] Perzijskom. Radilo se navodno o Artakserksu, ali cijela je epizoda izmišljena.
[134] O brojnim ljekovitim svojstvima zelja (protiv čireva, nagluhosti, uloga, glavobolje, itd.) raspravlja Katon opširno u svom djelu *O poljodjelstvu*, glava 156. i dalje.
[135] Kao klijent pratio je patrona na Forum.
[136] Kao kći njegova klijenta.
[137] Dakle pred svjedocima.
[138] Vidi glavu 6. *Usporedbe Aristida i Katona*.
[139] Zapravo Salonijan. To je bio njegov *cognomen* (ili *agnomen*).
[140] Lucije Lukul povukao se poslije svojih ratova u Aziji sasvim u privatan život. Vidi *Lukul* 38.
[141] Kvint Metel Pijo (sin Metela Numidskog) bio je s Pompejem zapovjednik u ratu protiv Sertorija pri čemu je došla jako do izražaja njegova staračka slabost; vidi *Sertorije* 18 i *Pompej* 17.
[142] Vidi glavu 15.
[143] Radi se o Dioniziju Starijem, sirakuškom tiraninu, koga je prilikom jednog ustanka Sirakužana prijatelj bodrio da se uporno bori za svoju vlast.
[144] *De agri cultura* ili *De re rustica*, jedino Katonovo sačuvano djelo, premda u preradenu obliku.
[145] Emilijan Afrički Mlađi. Dovršio ga je god. 146.
[146] Bilo je to god. 150.
[147] Stvarno je Masinisa, koji je bio rimski prijatelj, upao god 157. na kartaško područje, a Kartažani se nisu usudili braniti da ne povrijede ugovor o miru, nego su se pritužili u Rimu, odakle poslaše komisiju na čelu s Katonom da presudi stvar.
[148] Starijeg.
[149] Svih posjeda izvan Afrike.
[150] Po 200 talenata kroz 50 godina!
[151] Do posredovanja komisije nije došlo jer se Kartažani – ne bez razloga – nisu htjeli podvrći arbitraži Rimljana.

[152] Premda je to izveo kao tobože slučajno. Smokva je bila skrivena u naboru na prsima koji je služio kao džep.
[153] Senatori su imali pravo na takve digresije.
[153a] Tj. »predlažem da više ne postoji«, a u verziji poznatoj iz rimskih izvora: »Uostalom, smatram da Kartagu treba razoriti«.
[154] Vjerojatno Scipion Nazika Korkul, veliki svećenik god. 158. i otac ubojice Tiberija Grakha.
[155] God. 151–146.
[156] God. 149.
[157] *Odiseja* X 495. Odnosi se na Tiresiju koji je, po tradiciji, milošću Perzefone jedini i u podzemlju zadržao razum. »Lutaju sjenke« jer su bez života i snage. Prijevod Maretić-Ivšića.
[158] Danas se smatra da je Katon umro u dobi od 85, a ne 90 godina, kako veli Plutarh. To bi značilo da Plutarh godinu njegova rođenja stavlja prerano.
[159] Marko Katon, konzul 118. god., sastavio je brojne govore.
[160] Vidi glavu 24.
[161] Prema rimskim izvorima Salonije (Salonijan) je imao dva sina: Lucija (konzul god. 89.) i Marka; Marko je bio pučki tribun, a umro je natječući se za preturu (dakle Plutarh griješi); njegov je sin bio Marko Katon Utički (vidi njegov životopis).
[162] Salonije, ne Marko.
[163] Katon Utički je bio gorljiv pristaša stoičke filozofije (vidi njegov životopis).

Usporedba Aristida i Marka Katona

1. Pošto sam napisao i o ovima ono što je spomena vrijedno, ako se usporedi čitav život jednoga s čitavim životom drugoga, nije lako razabrati razliku koja se gubi pored mnogih velikih sličnosti. A ako ih treba raščlaniti u našoj usporedbi dio po dio, kao pjesmu ili sliku, zajedničko je obojici da su se uzdigli do političke moći i ugleda urođenom vrlinom i snagom bez sredstava koja su od ranije imali. Ali očito je da je Aristid postao slavan kad još Atena nije bila velika i da je ušao u redove državnika i političara čiji je imetak još bio osrednji i prilično ujednačen; jer najviši je imovinski razred tada iznosio pet vagana žita, drugi tri stotine, a posljednji i treći dvije stotine.[1] A Katon je, dolazeći iz malena gradića i od načina života koji se činio seoskim, strmoglavce uronio kao u neko neizmjerno more rimske politike u kojoj više nije bilo mjesta vođama poput Kurija, Fabricija i Atilija[2] i koja nije dopuštala da se siromasi i oni koji su živjeli od rada vlastitih ruku uspinju od pluga i motike na govornicu kao visoki dostojanstvenici i narodni vođe, nego je bila naviknuta da se obazire na visok rod, na bogatstvo, na dijeljenja hrane,[3] na izborna kortešovanja i već je zbog ponosa i moći uživala da obijesno postupa s onima koji su težili za vlašću. Nije bilo isto imati za takmaca Temistokla koji nije bio slavna roda, a posjed mu je bio osrednji – kažu, naime, da je imao imetak vrijedan pet ili tri talenta kad se prvi put prihvatio političkog djelovanja – i nadmetati se za prvenstvo sa Scipionom Afričkim, Servijem Galbom i Kvincijem Flamininom ne imajući nikakvo drugo sredstvo djelovanja osim glasa koji je otvoreno govorio za pravdu.

2. Osim toga, Aristid je kod Maratona i opet kod Plateje bio tek jedan od desetorice stratega;[4] a Katon je bio izabran kao jedan od dvojice konzula gdje su se mnogi otimali o tu čast, pa kao jedan od dvojice cenzora nadbivši sedmoricu najuglednijih prvih Rimljana, koji su se natjecali zajedno s njim. Nadalje, Aristid nije bio prvi ni u jednom od svojih vojnih uspjeha, nego Miltijada ide prvo mjesto kod Maratona, Temistokla kod Salamine, a kod Plateje Herodot kaže[5] da je Pausanija izvojevao najljepšu pobjedu, dok Aristidu drugo mjesto osporavaju ljudi poput Sofana, Aminije, Kalimaha i Kinegira[6] koji su se izvanredno odlikovali u tim bojevima. Katon pak ne samo da se pokazao prvim i djelom i razboritošću za hispanskog rata u vrijeme kad je i sam bio konzul nego i kao vojnički tribun kod Termopila, za tuđega konzulata, stekne

slavu pobjede otvorivši širom Rimljanima vrata za napad na Antioha i prenese rat za leđa kralju koji je gledao samo ispred sebe. Jer ta je pobjeda, očevidno djelo Katonovo, istjerala Aziju iz Helade i učinila je kasnije pristupačnom Scipionu.[7]

Na bojnom polju, dakle, obojica su ostala nepobijeđena, ali je na političkom Aristid stradao udaljen iz grada ostrakizmom i nadvladan u stranačkim borbama od Temistokla, dok se Katon, premda su mu tako rekavši svi, koji su u Rimu bili najmoćniji i najugledniji, bili protivnici i premda se do pod starost borio s njima poput atleta, do kraja uspio održati na nogama.[8] Upleten u veoma mnoge krivične procese i kao tuženik i kao tužitelj, mnoge je kao tužitelj dobio, a nikada kao tuženik nije izgubio, imajući kao zaklon za svoj život i kao djelotvorno sredstvo svoju rječitost kojoj bi se s većim pravom nego sreći i dobrom duhu toga čovjeka moglo pripisati to da nije nikada bio sramotno osuđen. Da je, naime, rječitost velika stvar, posvjedočio je i Antipatar za filozofa Aristotela pišući o njemu poslije njegove smrti da je, uz druge darove, taj čovjek imao i dar uvjeravanja.[9]

3. Da čovjek ne može posjedovati savršenije vrline od političke, općenito se priznaje; a sposobnost vođenja kućnoga gospodarstva većina drži zacijelo ne baš neznatnim njezinim dijelom: tâ i grad kao neki uređeni skup kuća i kruna svega postaje snažan u svom javnom životu ako građani uspijevaju u svom privatnom životu. Ni Likurg ih, prognavši iz Sparte zlato, prognavši srebro, uvevši za svoje sugrađane novac od željeza iskvarena vatrom,[10] nije mislio odvratiti od kućnoga gospodarstva, nego se, dokinuvši raskoš i gnojni čir bogatstva, kao nijedan drugi zakonodavac pobrinuo da ono što je neophodno i korisno svi imaju u obilju, jer se kao dionika u zajedničkom građanskom pravu pobojao više onoga bez sredstava, bez kuće i pogođena siromaštvom nego bogataša i naduta oholice.[11] Za Katona se, dakle, čini da nije bio ništa lošiji na čelu svoga domaćinstva, nego na čelu države; tâ i sam je uvećao svoj imetak i postao je drugima učiteljem kućnoga gospodarenja i poljodjelstva sastavivši mnogo korisnih uputa o tome; Aristid je pak svojim siromaštvom i pravednost ozloglasio kao zator doma i tvorca prosjaka, korisnom svima više nego onima koji je posjeduju.[12] Pa ipak,[13] Hesiod[14] je mnogo toga rekao pozivajući nas na pravednost združenu s kućnim gospodarstvom i izgradio je lijenost kao početak nepravde, a dobro je spjevao i Homer:[15]

> *... a težènje ne bješe meni*
> *Milo ni kućni rad što čestitu odgaja djecu,*
> *Nego mi vazda drage veslačice bijahu lađe*
> *I rat i kòplja glatka i strijele mile mi bjèhu,*

podrazumijevajući da su isti ljudi oni koji zanemaruju svoja domaćinstva i oni koji žive od nepravde. Jer ako liječnici za ulje kažu da je veoma korisno tijelu izvana, a veoma škodljivo iznutra, nije isto tako pravednik blagotvoran za druge, a nemaran za sebe i svoje, nego se čini da su kod Aristida njegove osobine kao državnika u tom pogledu bile manjkave[16] ako se doista, kao što kaže većina pisaca, nije pobrinuo ni da ostavi

kćerima miraz, ni sebi pogrebninu. Iz tog je razloga Katonova kuća sve do četvrtoga koljena pribavljala Rimu pretore i konzule; jer i njegovi unuci i još njihova djeca ponesoše najviše časti u državi. Što se pak tiče potomstva Aristida koji je došao na prvo mjesto među Helenima, teška je i očajna siromaština srozala jedne na to da se potucaju proričući ljudima sudbinu iz tablica, a druge je prisilila da zbog oskudice pružaju ruku za javnom potporom, dok nijednome nije dopustila da pomisli na išta sjajno[17] i dostojno njihova velikog pretka.

4. Možda ta prva stvar[18] izaziva prijepor? Tà siromaštvo po sebi nikako nije sramotno, nego samo kad je dokaz lakomislenosti, neumjerenosti, rastrošnosti ili nepromišljenosti, dok je, kad se nalazi u čovjeka trijezna, marljiva, pravedna, hrabra i odana služenju državi svim svojim sposobnostima znak veledušja i veleumlja. Jer nije moguće čovjeku da čini velike stvari dok su mu misli obuzete sitnima, niti da pritječe u pomoć mnogima potrebnima dok je sam potreban mnogoga. Nije za političku djelatnost bogatstvo velika poputbina,[19] nego dostatnost samome sebi koja, ne tražeći za sebe osobno ništa suvišno, ne vodi nikakvom nedostatku vremena za javne poslove. Bog je jedini potpuno prost od svih potreba, a najsavršenija i najbožanstvenija je ljudska vrlina ona koja svodi potrebe na najmanju moguću mjeru. Kao što, naime, tijelo koje ima dobro izmiješano ustrojstvo[20] ne treba ni suvišne odjeće ni hrane, tako se i zdrav pojedinac i obitelj održava najjednostavnijim sredstvima. U skladu sa svojim potrebama treba oblikovati i svoje stjecanje dobara; jer tko mnogo zgrće, a uživa malo od toga nije samodostatan, nego ako mu to nije potrebno, luda je što stječe ono što ne želi, a ako želi, jadnik je zato što mu škrtost priječi da u tome uživa.[21]

Doista, ovo je pitanje što bih ga rado postavio Katonu osobno: ako bogatstvo služi uživanju, zašto se onaj koji je mnogo stekao hvasta da je s malim zadovoljan? Ako je pak sjajna stvar – kao što i jest – jesti običan kruh i piti vino kakvo piju radnici i služinčad i ne ustrebati niti grimiza niti okrečenih kuća, onda ni Aristid, ni Epaminonda, ni Manije Kurije, ni Gaj Fabricije nisu propustili ništa od onoga što je dolično okrenuvši leđa stjecanju onoga uživanje čega su zabacivali; jer za čovjeka[22] koji je sebi priređivao repu kao najukusnije jelo i sam ju je kuhao, dok mu je istovremeno žena mijesila kruh,[23] nije bilo potrebe da mnogo priča o parama i da piše o zanimanju kojim bi se tko najbrže mogao obogatiti.[24] Velika je, naime, stvar kod jednostavnosti življenja i samodostatnosti to što oslobađa čovjeka želje jednako kao i brige oko suvišnoga. Zato kažu da je Aristid rekao na suđenju Kaliji i to da priliči stidjeti se siromaštva onima, kojima nije s voljom to što su siromašni, dok onima, koji su to, poput njega, svojevoljno, priliči da se time diče. Jer smiješno je misliti da je Aristidovo siromaštvo poteklo iz lijenosti kad je njemu bilo moguće da postane bogat ne uradivši ništa sramotno, nego skinuvši plijen samo s jednog barbarina ili zaplijenivši samo jedan šator. Toliko, međutim, o tome.[25]

5. Vojni pohodi pod Katonovim zapovjedništvom nisu rimskoj moći pridodali ništa veliko s obzirom na njezinu već postojeću veličinu, dok su

među Aristidovima najljepša, najsjajnija i najznatnija djela Helena: Maraton, Salamina i Plateja. I zacijelo Antioh nije bio vrijedan da se usporedi s Kserksom, niti srušeni zidovi hispanskih gradova s tolikim desecima tisuća barbara palih i na kopnu i na moru; pritom Aristid nije djelom ni za kim zaostajao,[26] ali je slavu i vijence, kao što je činio i s bogatstvom i novcem, prepuštao onima koji su ih većma trebali,[27] jer je i bez toga nadvisivao sve.

Ja, međutim, ne zamjeram Katonu zbog njegova stalnog veličanja sebe i stavljanja sebe na prvo mjesto među svima; pa ipak, on u jednom govoru kaže da je hvaljenje sama sebe neumjesno kao i kuđenje sama sebe; a u pogledu vrline mi se čini savršenijim od onoga koji sam sebe veliča onaj, kome to nije ni od drugoga potrebno. Tà nedostatak častoljublja nemalo pridonosi blagosti koja treba da krasi državnika i, obrnuto; častohleplje je teško podnosivo i ono više no išta drugo rađa zavist[28] od koje je jedan[29] bio posve slobodan, a u drugoga je nje bilo još itekako u velikoj mjeri. Tako je Aristid Temistoklu išao na ruku u najvećim pothvatima i na neki način kao tjelohranitelj njegova vrhovnog zapovjedništva opet pridigao Atenu, dok Katon, suprotstavljajući se Scipionu, umalo nije omeo i upropastio njegov pohod na Kartagu u kojem je svladao nepobjedivog Hanibala,[30] a najzad ga je pomoću neprestanih sumnjičenja i kleveta istjerao iz Rima, dok je njegovu bratu naprtio najsramotniju osudu zbog pronevjere.

6. Pa onda, onu suzdržanost što ju je Katon uvijek obasipao mnogobrojnim najljepšim pohvalama očuvao je Aristid istinski netaknutu i čistu, dok je Katonov brak, u neskladu i s njegovim dostojanstvom i s njegovom dobi, proširio protiv njega ne baš neznatnu ni beznačajnu objedu u tom pogledu.[31] Nimalo, naime, nije bilo lijepo što je već kao starac od toliko godina svome odraslome sinu i njegovoj mladoj ženi kao maćehu doveo u kuću kćer oca koji mu je bio sluga i državi je služio za plaću.[32] No bilo da je to učinio za svoje zadovoljstvo ili iz srdžbe, osvećujući se svom sinu zbog nezgode s ljubavnicom, sramotno je i ono što je učinio i motiv koji ga je na to potakao. I razlog što ga je sarkastično naveo mladome čovjeku nije bio istinit. Jer ako je želio dobiti još isto tako valjanih sinova, trebalo je da od početka planirajući nov brak uzme ženu plemenita roda umjesto da se, dok je to moglo biti skriveno, zadovoljava općenjem s nezakonitom i nemoralnom ženom i, kad je bio zatečen na djelu uzimanjem za tasta čovjeka koga je bilo najlakše nagovoriti umjesto takva s kojim će mu srođivanje biti najvećma na čast.

Bilješke

[1] To je, po predaji, Solonova podjela stanovništva na četiri imovinska razreda (četvrti, nespomenuti, bili su *teti* ili nadničari koji nisu imali ni dvjesta vagana žita godišnjeg prihoda).

[2] Manije Kurije Dentat razbio je Pira od Beneventa god. 275. (vidi Katon Stariji 2). Gaj Atilije Regul, konzul 257. i 250. god., upravo je sijao sjeme kad su mu javili da je izabran za konzula.

[3] Jedan od načina kortešovanja.

[4] Atenskom (kopnenom) vojskom zapovijedala su desetorica stratega.

[5] 9, 64.

[6] Sofan iz općine Dekeleje odlikovao se kod Plateje između svih Atenjana (Herodot 9, 73), Aminija kod Salamine (Herodot 8, 93), a polemarh (visoki časnik) Kalimah i Kinegir pali su kod Maratona (Herodot 6, 114). Raspored imena je hijastički.

[7] Bitka kod Termopila odigrala se god. 191. Lucije Scipion i njegov brat Afrikanac prešli su slijedeće godine u Aziju i porazili Antioha kod Magnezije.

[8] Slika je iz rvališta.

[9] To se mjesto iz Antipatrova pisma citira i u usporedbi Alkibijada i Koriolana (glava 2).

[10] Kako ne bi moglo poslužiti ni u koju drugu svrhu. Vidi *Likurg* 9.

[11] Plutarh hoće pobiti mogući prigovor na primjeru Sparte koja je bila jaka bez blagostanja pojedinca: Likurg je nastojao postići da obitelji zadrže svoj imetak kao ekonomsku osnovicu i jamstvo protiv siromaštva tako što je zabranio prodaju i oporučno raspolaganje. Tako su svi imali potrebni minimum. A siromah, koji nije mogao plaćati svoj doprinos za zajedničko blagovanje, gubio je građansko pravo.

[12] Prema učenju sofista veli Platon (*Država* I 343C): »Pravednost i pravedno stvarno je tuđe dobro«, tj. dobro za drugoga.

[13] Pa ipak slavni nas pjesnici uče a pravednost i umijeće gospodarenja idu ruku pod ruku.

[14] *Poslovi i dani* stihovi 301 i 309.

[15] *Odiseja* 14, 222 i dalje. Prijevod je Maretića i Ivšića.

[16] Utoliko što za njegovo siromaštvo nije bila kriva pravednost nego on sam.

[17] Tj. da teži nekim višim ciljevima.

[18] Kritika Aristida zbog siromaštva; prva s obzirom na njegove druge prednosti o kojima u 5. glavi.

[19] Sredstvo, oprema; za bavljenje politikom obično se smatralo da je to bogatstvo.

[20] Prema teoriji koja je izložena u 86. glavi Platonovog dijaloga *Timej*, a koja svodi bolesti na pogrešan sastav (»mješavinu«) i odnos elemenata od kojih se sastoji tijelo.

[21] Prema općem shvaćanju da gramzljivost i škrtost idu zajedno.

[22] Manije Kurija: *Katon* 2.

[23] Taj se detalj ne spominje na mjestu iz prethodne bilješke nego u *Fokionu* 19 o Fokionovoj ženi.

[24] Katon je u spisu *De agri cultura (O poljodjelstvu)* raspravljao o raznim načinima stjecanja dobitka: trgovini, lihvarenju, ratarstvu i ovom posljednjem dao je prednost.

[25] U smislu: Dosta o tome!

[26] Tome što se njegovo ime ne spominje uvijek na prvome mjestu razlog nije što bi on bio manje zaslužan od drugih, nego to što je iz skromnosti prepuštao slavu drugima.

[27] Dakle častoljubivima i onima koji su tek morali steći ugled i časti.

[28] Kod častohlepnih.

[29] Aristid. Drugi je, dakako, Katon.

[30] God. 202. kod Zame u sjevernoj Africi.

[31] U pogledu suzdržanosti.

[32] Primanje plaće za službu državi smatralo se nedostojnim pravoga slobodnoga građanina.

Sadržaj

Plutarh i njegovi »Usporedni životopisi« 5
Predgovor 29

TEZEJ – ROMUL

Tezej 37
Romul 58
Usporedba Tezeja i Romula 82

LIKURG – NUMA

Likurg 85
Numa 112
Usporedba Likurga i Nume 133

SOLON – PUBLIKOLA

Solon 138
Publikola 162
Usporedba Solona i Publikole 178

TEMISTOKLO – KAMILO

Temistoklo 181
Kamilo 202

PERIKLO – FABIJE MAKSIM

Periklo 232
Fabije Maksim 261
Usporedba Perikla i Fabija Maksima 284

GAJ MARCIJE (KORIOLAN) – ALKIBIJAD

Gaj Marcije (Koriolan) 287
Alkibijad 316
Usporedba Gaja Marcija (Koriolana) i Alkibijada 348

EMILIJE PAULO – TIMOLEONT

Emilije Paulo 352
Timoleont 381
Usporedba Emilija Paula i Timoleonta 405

PELOPIDA – MARCELO

Pelopida 407
Marcelo 432
Usporedba Pelopide i Marcela 455

ARISTID – MARKO KATON (STARIJI)

Aristid 458
Marko Katon (Stariji) 487
Usporedba Aristida i Marka Katona (Starijeg) 511